НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2022

Науковий журнал
Заснований у 2011 р.

Щорічник

Головний редактор
БОЛТРИК Юрій, *кандидат історичних наук*
Редакційна колегія
БУЙСЬКИХ Алла, *член-кореспондент НАН України*
ГОРБАНЕНКО Сергій, *кандидат історичних наук*
ЗАЛІЗНЯК Леонід, *доктор історичних наук, професор*
ІВАКІН Всеволод, *кандидат історичних наук*
КУЛАКОВСЬКА Лариса, *кандидат історичних наук*
ЛИТВИНЕНКО Роман, *доктор історичних наук, професор*
МОЦЯ Олександр, *член-кореспондент НАН України, професор*
ОТРОЩЕНКО Віталій, *доктор історичних наук, професор*
ПОТЄХІНА Інна, *кандидат історичних наук*
САПОЖНИКОВ Ігор, *доктор історичних наук*
СКОРИЙ Сергій, *доктор історичних наук, професор*
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Ростислав, *доктор історичних наук, професор*
ФІАЛКО Олена, *доктор історичних наук*
ЧАБАЙ Віктор, *член-кореспондент НАН України, професор*

КИЇВ * 2023

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ
Науковий журнал сучасних археологічних досліджень

Видання презентує щорічник, який готує до друку Польовий комітет Інституту археології НАН України. Містить інформаційні повідомлення про роботу археологічних експедицій поточного польового сезону.

Стане в нагоді науковцям, студентам і всім, хто стежить за розвитком сучасної української археологічної науки.

This issue is an almanac prepared for publication by the Field Committee of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. It contains information about the work of archaeological expeditions during the reporting field season.

It will be useful for scientists, students, and everyone who follows the development of modern Ukrainian archaeological science.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
ДК № 3991 від 24.02.2011 р.

Адреса редакції:
Польовий комітет ІА НАН України
просп. Володимира Івасюка, 12, м. Київ 04210
тел.: (044) 254-11-37, 254-11-66
факс: (044) 418-33-06
e-mail: *irkint1981@gmail.com*

Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — «Археологічні дослідження в Україні»
[http://vgosau.kiev.ua/biblioteka/avu-adu]

Надруковано за постановою
редакційної колегії журналу

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

СПІЛКА АРХЕОЛОГІВ УКРАЇНИ

Виходить за інформаційної підтримки
ВГО «Спілка археологів України»

В оформленні обкладинки використано фото вигляду на північно-східну стінку кар'єру стоянки Рубань та пренуклеус зі стоянки Рубань (фото *О. Вотякової*). Докладніше див.: О. Вотякова, Б. Рац, А. Весельський «Дослідження палеолітичної стоянки Рубань на Закарпатті»

ISSN 2709-8222 (print)
ISSN 2709-8230 (online)
© Інститут археології НАН України, 2023

Редактор: *І. Тарасенко*; оформлення обкладинки: *А. Панікарський*; верстка: *С. Горбаненко*

Підписано до друку 30.06.2023. Формат 60 × 84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Antiqua. Обл.-вид. арк. 46,9.
Ум. друк. арк. 45,0. Наклад 100 прим. Зам.

Інститут археології Національної академії наук України; 04210, м. Київ,
проспект Володимира Івасюка, 12; *www.iananu.org.ua.*
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж видруковано ТОВ «505», 10014, м. Житомир, вул. М. Бердичівська, 17А
тел.: 073-101-22-33, email: *book_druk@i.ua*
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 5609 від 21.09.2017 р.

ЗМІСТ

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

ВІДЕЙКО, М., РУДЬ, В. Обстеження палацового комплексу біля с. Мала Клітинка на Вінничині . 8

КОРЖ, А., КОРОЛЕНКО, Я., КАРМАЗІНА, Л., ОЧЕРЕТНИЙ, С. Дослідження в центральній частині Вінниці 11

КОРЖ, А., КОРОЛЕНКО, Я., КАРМАЗІНА, Л., ОЧЕРЕТНИЙ, С. Рятівні дослідження у м. Вінниця на вул. Мури, 7 14

ШЕЛЕХАНЬ, О., РУДЬ, В., КРЮТЧЕНКО, О. Розвідки в Немирівському р-ні Вінницької обл. у 2021 р. . 16

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

БАЮК, В. Дослідження Білого будинку Лесі Українки у Колодяжному на Волині 19

БАЮК, В. Охоронні роботи в історичній частині Луцька 23

БАЮК, В. Відкриття залишків кафедрального Собору Святої Трійці у Луцьку 27

БАЮК, В. Дослідження Парафіяльного Костелу Святої Трійці у Любомлі 30

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

СТАРІК, О. Розвідка на теренах Нехворощанського монастиря Успіння Пресвятої Богородиці (XVII—XVIII ст.) у 2021 р. 35

СТАРІК, О. Розкопки пам'ятки доби бронзи — раннього заліза поблизу с. Токівське у 2021 р. . . . 38

ШАБЕЛЬНІКОВА, І., ГУБРІЄНКО, П. Розвідки поблизу с. Радісне 40

ЮРЧЕНКО, А., БУЦЬКИЙ, І. Дослідження гончарного центру VII ст. н. е. в балці Канцерці 42

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ЗАБАВІН, В., БУЛИК, М., НЕБРАТ, С., ПОЛІДОВИЧ, Ю. Розвідки на півдні Донецької обл. у 2021 р. 44

ЗАБАВІН, В., НЕБРАТ, С. Дослідження двох курганів біля с. Комишувате на півдні Донеччини у 2021 р. 45

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

ГНЕРА, В., БОРИСОВ, А. Обстеження «Курган-Могили» на захід від с. Кутище Житомирського р-ну у 2021 р. 46

ГНЕРА, В., ПЕТРАУСКАС, А., ТАРАБУКІН, О. Дослідження 2021 р. на Соборному майдані, 1 у Житомирі 48

ГНЕРА, В., ПЕТРАУСКАС, А., ХАДАДОВА, М. Дослідження у м. Коростень біля церкви Різдва Пресвятої Богородиці у 2021 р. 49

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

ВОТЯКОВА, О., РАЦ, Б., ВЕСЕЛЬСЬКИЙ, А. Дослідження палеолітичної стоянки Рубань на Закарпатті 52

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

ТКАЧУК, Т., КРЕХОВЕЦЬКИЙ, І., ФІГОЛЬ, А., ТЕЛІЖЕНКО, С. Розвідки на нововиявленому поселенні культури лінійно-стрічкової кераміки Тустань у 2022 р. 56

КИЇВ

БІБІКОВ, Д., ДЯЧЕНКО, Д., ІВАКІН, В., БАРАНОВ, В. Науково-рятівні дослідження на вул. Нижньоюрківській, 2 (м. Київ) у 2021—2022 рр. 59

БОБРОВСЬКИЙ, Т., ІВАКІН, В., ЗОЦЕНКО, І. Дослідження Вознесенських печер у Києві 63

БОБРОВСЬКИЙ, Т., ІВАКІН, В., ЗОЦЕНКО, І. Дослідження нововиявленого архітектурного об'єкта XVII—XVIII ст. на вул. Володимирська, 24А 64

ІВАКІН, В., ЗОЦЕНКО, І., БАРАНОВ, В. Науково-рятівні дослідження на вул. Олегівська, 42А у м. Києві в 2021—2022 рр. 66

ТАРАНЕНКО, С., ПЕФТІЦЬ, Д., МАХОТА, О., МИСЬКО, Ю. Археологічний сезон у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» 68

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

БІБІКОВ, Д., ІВАКІН, В., ДЯЧЕНКО, Д., ШЕВЧЕНКО, Д. Археологічні дослідження на Київщині у 2021 р. 72

ВІДЕЙКО, М. М., ВІДЕЙКО, М. Ю. Знахідки керамічних виробів з території с. Трипілля 76

ГОЛЬОНКО, В., ПРЯДКО, О., ПАВЛИК, О., ТЕТЕРЯ, Д. Розвідки в басейні верхньої течії р. Супій у 2021 р. 78

ГОТУН, І., ІВАКІН, В., ЗОЦЕНКО, І., ЛАВРОВ, В., ГУНЬ, М., КАЗИМІР, О., КУРЗЕНКОВ, М., КУБЛІЙ, М. Науково-рятівні роботи на городищі у Віті-Поштовій 82

ГОТУН, І., ІВАКІН, В., КАЗИМІР, О., СУХОНОС, А., КУРЗЕНКОВ, М., ЧАЛИЙ, А. Попередні роботи в охоронній зоні селища Ходосівка-Фіалки 88

ГОТУН, І., ІВАКІН, В., СУХОНОС, А., ГУНЬ, М., КАЗИМІР, О. Обстеження ділянки унікального поселення в уроч. Безодня в Лісниках 91

ГОТУН, І., ІВАКІН, В., СУХОНОС, А., ГУНЬ, М., КАЗИМІР, О. Огляд зруйнованої частини поселення Ходосівка-Снігурове 94

ГОТУН, І., ІВАКІН, В., СУХОНОС, А., ЛОЗНИЦЯ, Т., СИНИЦЯ, Є. Роботи на поселенні Білогородка-Зайцівське 97

ГОТУН, І., КАЗИМІР, О., ЧАЛИЙ, А., ГУНЬ, М., КУРЗЕНКОВ, М., КУБЛІЙ, М. Науково-рятівні розкопки селища в уроч. Фіалки в Ходосівці 98

ГОТУН, І., СОРОКІН, С., КАЗИМІР, О., ГУНЬ, М., ЛОЗНИЦЯ, Т., ІВАНОВА, О., КУБЛІЙ, М. Життя слов'ян переддержавного періоду за новими розкопками поселення Ходосівка-Козаків Яр 100

ГОТУН, І., ТИШЕЧКО, Т., КАЗИМІР, О., ГУНЬ, М., КУРЗЕНКОВ, М., КУБЛІЙ, М. Стаціонарне вивчення поселення Лісники-Козин 106

ІВАКІН, В., БАРАНОВ, В., ДЯЧЕНКО, Д., ГНЕРА, В. Археологічні дослідження поблизу с. Острів у Пороссі в 2021 р. 112

ІВАКІН, В., БАРАНОВ, В., ДЯЧЕНКО, Д., КОЗАК, О., МАНІГДА, О., ШИРОУХОВ, Р., ШНЕЄВАЙС, Й. Дослідження археологічного комплексу «Острів-Сухоліси» 117

ІВАКІН, В., БУЙСЬКИХ, А., ЗОЦЕНКО, І., СКОРОХОД, В., ЖИГОЛА, В., ГОТУН, І., ГНЕРА, В., БОРИСОВ, А., ШИДЛОВСЬКИЙ, П., СУШКО, А.

Моніторинг на Київщині та Чернігівщині археологічних об'єктів, які постраждали від військової агресії росії 124
ПАВЛИК, О., ПРЯДКО, О., ГОЛЬОНКО, В. Розвідки на Переяславщині у 2021 р. 128
ПРЯДКО, О., ТЕТЕРЯ, Д., ПАВЛИК, О., ГОЛЬОНКО, В. Дослідження на теренах Переяславщини та Яготинщини у 2021 р. 131

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

ВОЙТОВИЧ, М., ЯКОВИШИНА, Я., ЛУЦИК, І. Розвідкові дослідження на території Миколаївської міської громади Стрийського р-ну 137
ГАВІНСЬКИЙ А., ЯКОВИШИНА Я. Дослідження поселень культури лійчастого посуду у Винниках на горі Жупан та Лисівка 142
ОСАУЛЬЧУК, О., ІЛЬЧИШИН, З. Пам'яткоохоронні роботи на поселенні римського і ранньослов'янського часу Сокільники 1 144
СИДОРОВИЧ, В., ОНИЩУК, Я., ГРИНЧИШИН, Б. Дослідження могильника пшеворської культури у с. Велика Діброва на Львівщині 150

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

ГОРБЕНКО, К., ЖИРОК, Ю. Попередні дослідження «ближнього передмістя» укріпленого поселення Дикий Сад (розкопи 26 і 27) 152
СМИРНОВ О., БОНДАРЕНКО Д. Нагляд за земляними роботами на території Куцурубської ОТГ Миколаївського р-ну 155
СМИРНОВ, Л., СМИРНОВ, О. Розвідки на правому березі р. Південний Буг у смузі зведення розв'язки на трасі М-14 156
СМИРНОВ, О., СМИРНОВ, Л., БОНДАРЕНКО, Д. Обстеження зони будівництва мостового переходу через р. Південний Буг у м. Миколаїв у 2021 р. 157

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

ГНЕРА, В., БОРИСОВ, А. Розвідки на теренах Болградського та Ізмаїльського р-нів у 2021 р. 160
ІВАНОВА, С., КОЛЕСНИЧЕНКО, А., САВЕЛЬЄВ, О., САВЕЛЬЄВА, К., СІНЕЛЬНІКОВ, О., КОВАЛЬСЬКИЙ, Л. Археологічні роботи в Одеській обл. . . . 163
ІВАНОВА, С., КРАСНОЖОН, А. Дослідження на Приморському бульварі в Одесі в 2021 р. 166
ІВАНОВА, С., САВЕЛЬЄВ, О., САВЕЛЬЄВА, К., СІНЕЛЬНІКОВ, О., КОЛЕСНИЧЕНКО, А., КОВАЛЬСЬКИЙ, Л., ЛУГОВИЙ, О., ЖДАНОВ, Д. Дослідження в північних районах Одеської обл. та в м. Одеса 168
САПОЖНИКОВ, І., ОСАУЛЬЧУК, О., ІЛЬЧИШИН, З. Археологічні розвідки траси лінії електропередач 330 кВ Новоодеська – Арциз у 2022 р. 171
САПОЖНИКОВ, І., СІНЕЛЬНІКОВ, О., КОВАЛЬСЬКИЙ, Л. Дослідження західної частини фортеці Ізмаїл 174
САПОЖНИКОВ, І., СІНЕЛЬНІКОВ, О., КОВАЛЬСЬКИЙ, Л. Розвідки та експертизи в південних і центральних районах Одещини 183

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

НЕЧИТАЙЛО, П., КАЛАШНИК, Є., ПУГОЛОВОК, Ю. Дослідження на території Білицької та Новосанжарської громад Полтавського р-ну 188
ПУГОЛОВОК, Ю. Археологічні розвідки на території м. Полтава 192

РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

ОКАТЕНКО, В., ПЕЛЯШЕНКО, К., ПШЕНИЧНИЙ, Ю., КАРМАЗІНА, Л., БОНДАРЧУК, О. Рятівні дослідження на території м. Острог (вул. Г. Острозької, 2б) 195
ОКАТЕНКО, В., ТЕЛІЖЕНКО, С., ТКАЧУК, Т. Матеріали неоліту—енеоліту з пам'ятки «Культурний шар міста Острог» 208
ПШЕНИЧНИЙ, Ю., БАРДЕЦЬКИЙ, А. Дослідження багатошарового поселення Дубно—Острів Дубовець 210
ПШЕНИЧНИЙ, Ю., БАРДЕЦЬКИЙ, А. Результати шурфування під стінами палацу князів Любомирських Дубенського замку 215
ПШЕНИЧНИЙ, Ю., ТКАЧ, В. Нововиявлені пам'ятки археології в Дубенському р-ні 225

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

КАРАВАЙКО, Д., КАЧУРА, О., ОСАДЧИЙ, Є. Дослідження на посаді стародавнього Путивля . 228
КОРЖ, А. Дослідження Басівського городища у 2021—2022 рр. 235
КОРЖ, А. Розвідки на території Верхнього Посулля 238

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

ДАНИЛЕЙКО, В. Дослідження на території Чортківського замку в 2022 р. 240

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

БІЛЬКО, І. Розвідки на території Валківської територіальної громади Богодухівського р-ну 243
ГРЕЧКО, Д., ОКАТЕНКО, В., КРЮТЧЕНКО, О., ПЕЛЯШЕНКО, К. Археологічні дослідження на території м. Харків у 2021 р. 246
КРЮТЧЕНКО, О., БЕЛІМЕНКО, А., СУХОРУКОВА, К. Дослідження Коломацького городища скіфського часу у 2021 р. 255
ОКАТЕНКО, В. Дослідження Люботинського могильника скіфського часу у 2020—2021 рр. 257
ОКАТЕНКО, В., ПЕЛЯШЕНКО, К. Розкопки курганної групи «Циркуни-дачі» у 2020 р. 263
ПЕЛЯШЕНКО, К. Дослідження багатошарового поселення «Дергачі-Луки» у 2021 р. 266

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

БІЛЯЄВА, С., ІЄВЛЕВ, М., ФІАЛКО, О., ЧУБЕНКО, О. Дослідження Південної Середньовічної та Очаківської експедицій 2021 р. 269
ГАВРИЛЮК, Н., МАТЕРА, М., ДЕПТУЛА, О., ШЕЛЄМЕТ'ЄВА, Т., ПЕТРАШИНА, П. Розкопки Консулівського городища у 2021 р. 271

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

БАРДЕЦЬКИЙ, А., НЕЧИТАЙЛО, П. Ранні матеріали з розкопу 1 у м. Полонне 274
КАРМАЗІНА, Л., ЛЕВІНЗОН, Є. Нагляд за земляними роботами на вул. Госпітальна у м. Кам'янець-Подільський 278
НЕЧИТАЙЛО, П., ТИМЧУК, Д., ОМЕЛЬЧЕНКО, О. Дослідження у м. Городок у 2021 р. 280
НЕЧИТАЙЛО, П., ТИМЧУК, Д., ОМЕЛЬЧЕНКО, О., БОЛТАНЮК, П., ЛЕВІНЗОН, Є. Дослідження в місці облаштування додаткового входу з вул. Замкова до Музею мініатюр у Кам'янці-Подільському у 2021 р. 286

НЕЧИТАЙЛО, П., ТИМЧУК, Д., ОМЕЛЬЧЕНКО, О., КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ, А., БОБРОВСЬКИЙ, Т., БАРДЕЦЬКИЙ, А., ГОЛУБ, В., МЕГЕЙ, В. Дослідження в Полонному в 2021 р. та знахідка свинцевої грамоти XII ст. 294

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

БОЛТРИК, Ю., ОЧЕРЕТНИЙ, С. Залишки поселенських структур південної периферії Трахтемирівської агломерації (погляд із зони робіт Канівської експедиції ДП ОАС України) 304

КАРМАЗІНА, Л. Розвідки в Канівському р-ні у 2020 р. 314

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ, О., ОВЧИННИКОВ, Е., ЧЕРНОВОЛ, Д., ЖЕЛАГА, Д., ЧАБАНЮК, В. Дослідження Трипільської експедиції на поселенні Тальянки 2021—2022 рр. 316

КУШТАН, Д. Розкопки на території черкаського Подолу 323

СИВОЛАП, М., БОЛТРИК, Ю. Ольвійська монета-дельфінчик з округи Матронинського городища (поселення Погибельне) 331

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

ПЕТРАУСКАС, О., ДІДЕНКО, С., РЕЙДА, Р., БОНДАР, К., МОСТОВИЙ, Д. Роботи на пам'ятці пізньоримського часу Бузовиця 1 334

ПЕТРАУСКАС, О., МОСТОВИЙ, Д. Дослідження ремісничого центру поблизу Комарова 335

ПЕТРАУСКАС, О., ШИШКІН, Р. Дослідження об'єкта склоробного виробництва на Подністров'ї 336

ЧЕРНОВОЛ, Д., КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ, А., КАРМАЗІНА, Л., ОКАТЕНКО, В. Дослідження на багатошаровій пам'ятці Волошкове 6 (Горби) . . . 338

ЯКОВИШИНА, Я. Розвідки поблизу с. Макарівка на Буковині 342

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

СИТИЙ, Ю., МЕЗЕНЦЕВ, В. Дослідження Батурина 344

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

АРТЕМ'ЄВ, А., КАСЬКОВА, Л., ШЕРСТЮК, В. Антропологічні визначення кістяків з курганів у Полтавському та Чутівському р-нах Полтавщини в 2019 р. 345

АРТЕМ'ЄВ, А., КУЛАЙ, О., ШЕРСТЮК, В. Антропологічні визначення кістяків з курганів у Решетилівському р-ні Полтавщини в 2020 р. 346

ГОРБАНЕНКО, С. Палеоетноботанічні визначення 2020—2022 рр. 348

ГОРОБЕЦЬ, Л. Рештки птахів, виявлених під час археологічних досліджень 2020—2022 рр. 356

ГОШКО, Т., ВІДЕЙКО, М. Склад металу скарбу кіммерійського часу із Середнього Поросся 358

КОВАЛЬЧУК, О. Визначення решток риб із археологічних пам'яток (за матеріалами розкопок 2013—2020 рр.) 362

КУБЛІЙ, М. Археозоологічні дослідження пам'ятки Вінниці (вул. Мури, 7) 364

КУБЛІЙ, М. Археозоологічні дослідження пам'ятки Полонне 366

КУБЛІЙ, М. Визначення кісток тварин із поселення в уроч. Медовуха 2021 р. 368

КУБЛІЙ, М. Огляд археозоологічних матеріалів Северинівського городища 370

КУБЛІЙ, М. Характеристика кісткових матеріалів із пам'ятки Дондор у Бессарабії 372

КУБЛІЙ, М. Археозоологічні дослідження Басівського городища за матеріалами розкопок 2022 р. . 373

КУЦОКОНЬ, Ю. Археоіхтіологічні визначення 2020—2022 рр. 375

ОКАТЕНКО, В., МІРОШНИЧЕНКО, М., СОЛОВЕЙ, В. Вплив кліматичних флуктуацій на еволюцію чорноземів Лісостепу України (за матеріалами кургану скіфської доби) 378

ЕКСПЕРИМЕНТ В АРХЕОЛОГІЇ

ДЯЧЕНКО, А., ТИШЕЧКО, Т. Експериментальне студіюваня окремих аспектів побуту слов'ян у Ходосівці 382

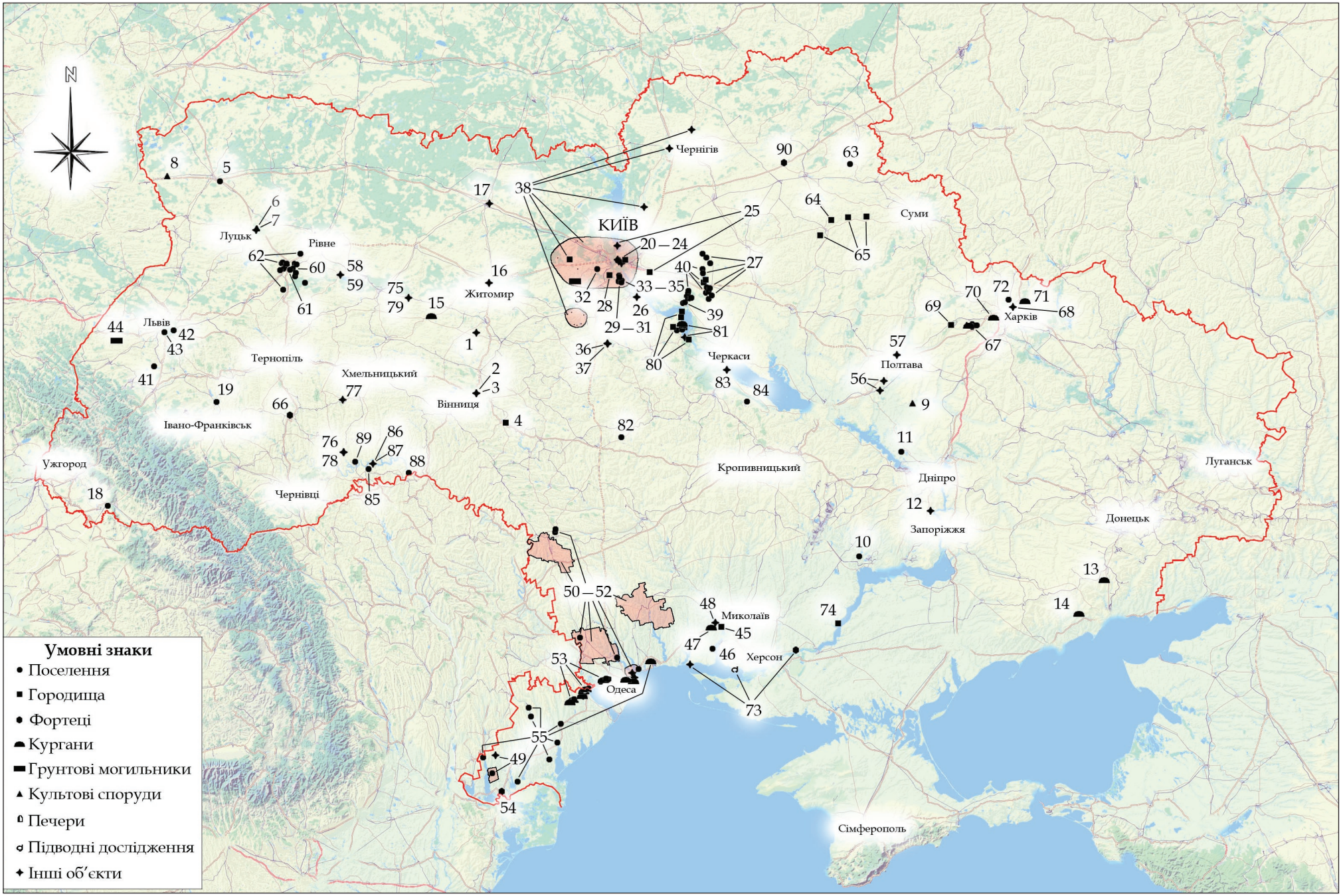
N
Умовні знаки
Поселення
Городища
Фортеці
Кургани
Грунтові могильники
Культові споруди
Печери
Підводні дослідження
Інші об'єкти
КИЇВ
Чернігів
Суми
Луцьк
Рівне
Житомир
Львів
Тернопіль
Хмельницький
Вінниця
Івано-Франківськ
Ужгород
Чернівці
Черкаси
Полтава
Харків
Кропивницький
Дніпро
Луганськ
Запоріжжя
Донецьк
Миколаїв
Херсон
Одеса
Сімферополь

Дослідження на території України в 2022 р.

Нумерація на карті відповідає послідовності пам'яток, відомості про які наведено у випуску; через тире дано сторінки, де ці відомості опубліковано.

Карту зі списком склав *О. Каряка*

1 — с. 8—11
2 — с. 11—13
3 — с. 14—15
4 — с. 16—18
5 — с. 19—22
6 — с. 23—26
7 — с. 27—29
8 — с. 30—34
9 — с. 35—37
10 — с. 38—40
11 — с. 40—42
12 — с. 42—43
13 — с. 44
14 — с. 45
15 — с. 46—48
16 — с. 48—49
17 — с. 49—51
18 — с. 52—55
19 — с. 56—58
20 — с. 59—62
21 — с. 63—64
22 — с. 64—66
23 — с. 66—68
24 — с. 68—71
25 — с. 72—76
26 — с. 76—78
27 — с. 78—81
28 — с. 82—87
29 — с. 88—90
30 — с. 91—94
31 — с. 94—96
32 — с. 97—98
33 — с. 98—100
34 — с. 100—105
35 — с. 106—112
36 — с. 112—117
37 — с. 117—124
38 — с. 124—127
39 — с. 128—130
40 — с. 131—136
41 — с. 137—141
42 — с. 142—144
43 — с. 144—149
44 — с. 150—151
45 — с. 152—155
46 — с. 155—156
47 — с. 156—157
48 — с. 157—159
49 — с. 160—163
50 — с. 163—165
51 — с. 166—168
52 — с. 168—171
53 — с. 171—174
54 — с. 174—183
55 — с. 183—187
56 — с. 188—191
57 — с. 192—194
58 — с. 195—207
59 — с. 208—209
60 — с. 210—215
61 — с. 215—225
62 — с. 225—227
63 — с. 228—235
64 — с. 235—238
65 — с. 238—239
66 — с. 240—242
67 — с. 243—245
68 — с. 246—254
69 — с. 255—256
70 — с. 257—263
71 — с. 263—266
72 — с. 266—268
73 — с. 269—270
74 — с. 271—273
75 — с. 274—278
76 — с. 278—279
77 — с. 280—286
78 — с. 286—294
79 — с. 294—303
80 — с. 304—313
81 — с. 314—316
82 — с. 316—322
83 — с. 323—331
84 — с. 331—333
85 — с. 334—335
86 — с. 335—336
87 — с. 336—337
88 — с. 338—341
89 — с. 342—343
90 — с. 344

М. Відейко, В. Рудь

ОБСТЕЖЕННЯ ПАЛАЦОВОГО КОМПЛЕКСУ БІЛЯ с. МАЛА КЛІТИНКА НА ВІННИЧЧИНІ



У червні 2022 р. експедиція НДЛ археології Київського університету ім. Бориса Грінченка провела обстеження палацового комплексу, розташованого на околиці с. Мала Клітинка Вінницької обл. Метою експедиції було усебічне вивчення палацу, складання його планів, фіксація стану збереженості, вивчення прилеглої території. Слід було також хоча б приблизно встановити дату спорудження палацу, з'ясувати окремі етапи його розбудови та існування. Дослідження проводилися з ініціативи та за підтримки ректора університету В. Огнев'юка.

Маєток розташований на підвищенні, над ставком, на південь від с. Мала Клітинка. Територія має вигляд трикутника, обмеженого із заходу ґрунтовою дорогою та ставком, зі сходу — мощеною дорогою у напрямку с. Поличинці, з півдня — польовими угіддями. Комплекс маєтку (рис. 1: 1) нині складаєть-



Рис. 1. Палацовий комплекс біля с. Мала Клітинка: I — план комплексу; II — фасад палацу, вигляд із заходу. **Умовні позначення**: 1 — палац; 2 — спалена стайня; 3 — баня; 4 — руїни котельні; 5 — столова; 6 — магазин; 7 — меморіал; 8 — липа; 9 — ворота







Рис. 2. Палац біля с. Мала Клітинка: 1 — вигляд східної стіни, кольором позначено замуровані двері; 2 — вигляд східної стіни та місця, де було прибудовано терасу; 3 — вигляд із півдня

ся з палацу (рис. 1: 2; 2) середини — кінця XIX ст., стайні того ж часу (рис. 4) та споруд 1980-х рр.: бані, котельні. Палац є пам'яткою архітектури, хоча і зазнав деяких перебудов і перепланувань, а також ремонтів упродовж XX ст. Решта споруд маєтку дійшли до нашого часу у надто пошкодженому (баня, котельня) або напівзруйнованому та дуже перебудованому вигляді (стайня). Навколо споруд збереглися рештки парку, закладеного у XIX ст.: давні листяні дерева, зарості шипшини на місці вирощування троянд на східному схилі.

Завдяки проведеній пошуковій роботі вдалося встановити, що палац збудований на місці, де перед тим була пустка. Культурний шар давніший за другу половину XIX ст. відсутній.

Встановлено, що головна будівля комплексу — палац — була збудована у два прийоми. Будівництво розпочато після придбання маєтку у попередніх господарів Валеріаном Узембло (управителем маєтків графів Браницьких) між 1850 і 1861 рр.

Початково було зведено одноповерхову споруду із двоповерховою прибудовою із південного боку. По довгій осі палац орієнтовано за лінією північ—південь (рис. 1). При цьому житлові кімнати господарів палацу виходили вікнами на захід, що робило умови проживання комфортними у літню спеку. Палац споруджений на гранітному цоколі (початкова споруда) з цегли (рис. 3: 6). Власник маєтку володів цегельнею у с. Швайківка (нині Житомирська обл.), звідки походить цегла з ініціалами W U — Walerian Uziembło (рис. 3). Розміри цієї цегли, стандартизовані згідно з вимогами РІ, свідчать, що будівництво палацу мало місце не раніше 1847 р. Форми для цегли робили з дерева і клейма вирізали у кожній формі, завдяки чому маємо певне різноманіття розмірів літер та їх написання. Під час будівництва застосовували також фігурну цеглу для оформлення елементів фасаду (рис. 3: 5).

Перед східним фасадом, над головним входом зберігся портик з чотирма колонами сірого граніту (рис. 1: 2). З того ж каменю зроблено східці та ґанок. Граніт, імовірно, походив із кар'єра біля с. Швайківка Житомирської обл. (приблизно за 20 км від палацу).

Початкове планування одноповерхової частини палацу передбачало багато кімнат, щонайменше п'ять, а також велику залу для банкетів і танців. Вони були розташовані навколо коридору, який проходив посередині палацу вздовж лінії північ—південь. Крім того, із західного боку було прибудовано засклену терасу із видом на сад і ставок, пізніше розібрану (рис. 2: 2). Її рештки виявлено розкопками навпроти західної стіни палацу. Збереглися сліди двох пізніше замурованих дверей, одна з них з коридора, друга з кімнати, які виходили на терасу (рис. 2: 1). У цьому місці на стіні відсутній цегляний карниз, що свідчить про прилягання даху до стіни палацу.

Початково палац опалювали кахельними печами. Зі східного боку на місці тераси знайдено уламок білої глазурованої кахлі. У



Рис. 3. Палац біля с. Мала Клітинка, зразки будівельних матеріалів: 1—4 — цегла з ініціалами; 5 — фігурна цегла; 6 — цегляна кладка на фундаменті з граніту та рештки тиньку кінця XX ст.



Рис. 4. Палацовий комплекс біля с. Мала Клітинка, фото зруйнованої стайні, вигляд з південного боку

південних прибудовах існувала система каналів для теплого повітря у стінах, місце печі виявлено у підвалі.

Початково південна частина палацу використовувалася як допоміжні приміщення та для проживання прислуги, було обладнано підвал для зберігання припасів. Звідси був прохід до їдальні, можливо також ґанок з південного боку.

Палац було добудовано з півдня, імовірно, вже після 1861 р. (рис. 2: 3). При цьому було використано партію цегли з аналогічними клеймами. Яка відрізняється від попередньої за розмірами в середньому на 1 см. Ця ознака дозволяє чітко виокремлювати частини палацу, збудовані у різні роки. Тоді ж було зведено ще одну двоповерхову прибудову з підвалом під нею. Для підлоги першого поверху використано керамічні кахлі харківського виробництва, які місцями добре збереглися. У цій прибудові верхні поверхи могли використовувати власники, у підвалі обладнано дві кімнати для прислуги з вікнами на захід.

Загалом стан палацу відносно добрий у тій частині, де не пошкоджено дах. Він впав над однією з кімнат у південній частині, ще над однією зірвано шифер у куті, і там руйнується стеля та підлога. В стінах багато тріщин, але вони не критичні. У південній частині приміщення потребує заміни дерев'яної підлоги, частково розібраної у деяких кімнатах. Було демонтовано частину дверей, інша час-

тина потребує ремонту або заміни. Невідкладних робіт потребують південні прибудови та підвали, які руйнуються найбільше.

Палац зберігся досить добре. Аналогом споруди (тільки менших розмірів) є палац польської письменниці М. Конопніцької, у якому розташований її меморіальний музей.

Слід разом із тим зауважити, що фасад музею М. Конопніцької відрізняється від фасаду цього палацу наявністю надбудови над портиком. Конструкція даху робить таку надбудову у Малій Клітинці неможливою. Цікавою аналогією може бути наявність павільйону з протилежного до головного входу боку палацу. Таким чином, на наш погляд, палац-музей М. Конопніцької, із певними змінами, можна використати для складання проекту відновлення палацу у с. Мала Клітинка.

Поруч з палацом збереглися рештки стайні (рис. 4). Будівля розташована на північний схід від палацу, на віддалі до 30 м від його північно-східного кута. Імовірно, збудована сином першого власника палацу Владиславом Узембло. Споруда була одноповерховою цегляною будівлею, орієнтованою вздовж довгої осі схід—захід. Стайня була спалена. Пожежею повністю зруйнований дах та внутрішні перегородки, згоріли вікна; збереглися стіни.

Наступні зусилля, на наш погляд, мають бути спрямовані на консервацію та поступове відновлення і реставрацію споруд палацового комплексу другої половині XIX ст., а також благоустрій території, який передбачає її розчистку та відновлення парку. Дослідницькі роботи, необхідні для подальшого вивчення палацу, а також прилеглої території та території Махнівської ОТГ, роблять маєток чудовою базою для проведення різних видів практик, зокрема археологічних.

А. Корж, Я. Короленко, Л. Кармазіна, С. Очеретний

ДОСЛІДЖЕННЯ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ ЧАСТИНІ ВІННИЦІ

Експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» провела роботи на ділянці на вул. Монастирська, 17. Ділянка розташована на правому березі р. Південний Буг, у межах історичної частини м. Вінниця (зона охорони археологічного культурного шару). На 25 м північніше розміщується пам'ятка архітектури національного значення комплекс споруд Домініканського монастиря XVII—XVIII ст.

На початку робіт значна частина ділянки мала вигляд котловану глибиною від 0,5 м у західній частині. У східній частині глибина котловану становила близько 4 м. Вцілілою частиною ділянки була смуга шириною 3—6 м у східній частині ділянки, що впритул підходить до цегляних гаража та паркана сусідніх домоволодінь на вул. Монастирська, 11.

Топографічні джерела свідчать, що досліджувана ділянка розміщувалась під житловою забудовою як мінімум з кінця XVIII — початку XIX ст. З другої половини XIX ст. до 1990 рр. на ділянці був збудований житловий будинок із цокольним поверхом. Наприкінці XX ст. його було визнано аварійним. У східній частині ділянки розміщувалися тимчасові споруди цегляно-дерев'яної конструкції (сараї), побудовані у 1960—1980 рр.

Для повного обстеження території та вилучення рухомих об'єктів археологічної спадщини, на ділянці було закладено два розкопи. Враховуючи, що заглиблення в західній частині котловану складало до 0,5 м, розкоп 1, площею 131 м^2, було влаштовано на нижньому майданчику. Розкоп 2, площею 37 м^2, закладено на задернованій ділянці, впритул до східного борту.

Загалом під час досліджень **розкопу 1** було виявлено три об'єкти. Найбільш цікавим та інформативним є об'єкт 2, який виявився комплексом із двох споруд поєднаних спільним входом. За функціональним призначенням належить до споруд господарського типу — льох-погріб. Досліджений об'єкт можна поділити на дві частини: вхід та камеру.

Перша представлена траншеєю, шириною 1—1,3 м, із прямовисними стінами, що поступово розширюються у напрямку камери, та шістьма сходинками, зробленими у глині (завширшки до 0,25 м; заввишки до 0,2 м).

Друга — камера, розмірами до 3 м завширшки та близько 2 м завдовжки. Верхня частина перекриття у вигляді глиняного склепіння та частина стінки камери були зруйновані, тому точні розміри встановити неможливо. В нижній частині розташовані ями округлої форми. Глибина камери (до верхнього рівня материкового ґрунту) становила 2,5—2,8 м. У



Рис. 1. Знахідки із нижньої частини заповнення об'єкта 2 (льох). Розкоп 1 на вул. Монастирська, 17 у м. Вінниця

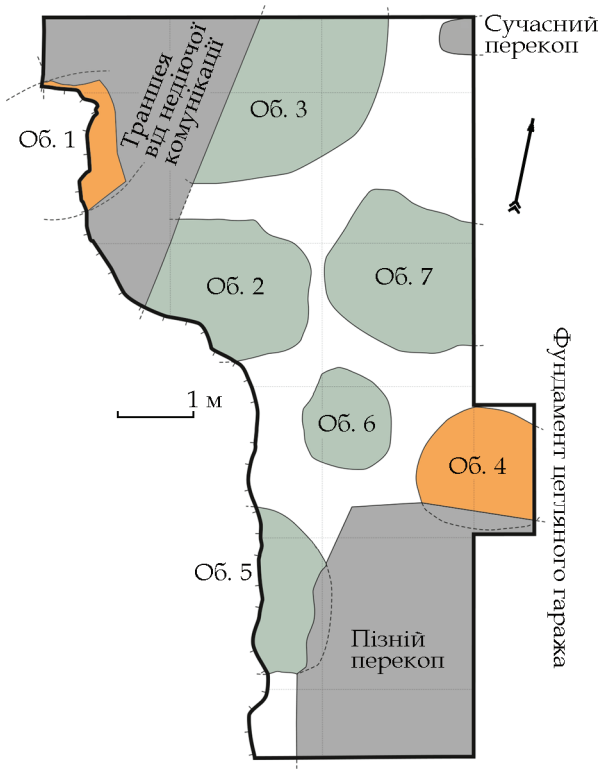

Рис. 2. План розкопу 2 на ділянці на вул. Монастирська, 17 у м. Вінниці

східній частині камери виявлено торцеву стіну цегляного підвального приміщення кінця XIX — початку XX ст., яке мало арочне склепіння.

Заповнення *об'єкта 2* містило велику кількість артефактів, більшість яких представлена фрагментами гончарного посуду кінця XVIII—XIX ст. та кістками тварин, у меншій мірі траплялися інші речі, що притаманні для цього історичного періоду.

Певними хроноіндикаторами, знайденими на дні або в нижніх шарах заповнення, які б могли допомогти в датуванні об'єкта 2, є скляна пляшка із написом «LONDON» (рис. 1: 1) та фрагмент глиняної люльки, вкритої зеленою поливою (рис. 1: 2), які побутували в кінці XVIII — першій третині XIX ст. Не суперечить цьому датуванню і мідна монета номіналом «2 копійки» із масонським типом орла на гербі. В обігу вони були у 1830 рр. (рис. 1: 3). Можна висловити припущення, що існував цей погріб-льох до моменту створення будинку на вул. Монастирська, 17.

Залишки підвального приміщення, зафіксовані в розкопі 1, належать до типу пізніх споруд кінця XIX — початку XX ст. На момент виявлення в деяких місцях арочне склепіння було порушене будівельниками, місця провалів засипані побутовим сміттям. На час створення і функціонування підвального приміщення може вказувати характер заповнення та знахідки в нижній частині (емальований таз та оцинкована посудина). Судячи з вищенаведеного, підвал належав до будинку на вул. Монастирська, 17. Подібну споруду було досліджено співробітниками науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» під час робіт на вул. Монастирська, 24 у 2019 р.

Розкоп 2 було закладено на уцілілій ділянці культурного шару в східній частині будівельного майданчика. Основною метою цього розкопу було дослідження залишків археологічних об'єктів, зафіксованих під час обстеження, яке проводилося до початку розкопок.

Хоч площа розкопу склала всього близько 37 м^2 (рис. 2), проте вдалося отримати цінну інформацію про історію м. Вінниця у ранньомодерну епоху.

Під час земляних робіт з'ясувалося, що майже вся південна сторона на всю глибину культурного шару пошкоджена пізнім перекопом, а саме цегляною спорудою із дерев'яними добудовами. Місцеві жителі вказують, що у цьому



Рис. 3. Об'єкт 1 (залишки горна). Стан на момент виявлення

місці були сараї у 1950—1980 рр. Знахідки із пізнього перекопу лише підтверджують цю інформацію.

Загалом виявлено та досліджено сім археологічних об'єктів. Науковий інтерес мають об'єкти, що отримали номери 1—4.

Об'єкт 1 представлений залишками виробничої печі для випалу керамічних виробів — горна. Під час дослідження з'ясувалося, що східна і західна його частини були пошкоджені комунікаціями другої половини XX ст., а також частково знесені будівельниками у процесі облаштування котловану для майбутнього фундаменту (рис. 3).

Залишки горна (об'єкт 1) зафіксовані у вигляді решток конструкції — стінок обмащених глиною і пропечених до цегельного кольору. Заповнення складалося із великої кількості попелу та вугликів. Матеріальні рештки нечисленні та представлені фрагментами гончарного посуду, пічних кахлів та поодиноких кісток тварин. На стінках камери помічені відбитки тканини, на поверхні місцями траплялися рештки ошлакованої речовини.

Об'єкт 3. У північній частині розкопу 2 було зафіксовано пляму об'єкта. Західна частина була зруйнована пізнішим перекопом, північна частина заходить у борт розкопу (пішохідна заасфальтована доріжка). Вже під час виявлення верхньої частини було помічено насиченість керамічними рештками. Дослідження заповнення об'єкта 3 показали високу концентрацію культурних решток. Місцями рештки керамічного гончарного посуду та пічних кахлів лежали одним єдиним шаром товщиною до 0,1—0,15 м. Слід зазначити, що концентрація решток у верхніх шарах була вищою, ніж біля самого дна.

Залишки гончарної кераміки, виявлені у заповненні об'єкта 3, представлені фрагментами від різних за функціональним призначенням посудин. Велика кількість з них мала сліди зеленої чи коричневої поливи (як і на всій поверхні, так і лише на незначних частинах).

У східній частині розкопу (частково заходив у східний борт) було виявлено об'єкт 4. Дослідження показали, що це — гончарний горн. Південна частина його була дещо порушена пізнішим перекопом (залишками споруди 1950—1980 рр.).

Заповнення горна містило матеріальні рештки: гончарну кераміку, кістки тварин, фрагменти глиняної обмазки (можливо, рештки купола).

Інші об'єкти, досліджені в розкопі 2, представлені ямами, в заповненні яких було виявлено матеріали XVIII — початку XX ст.

Отже, під час науково-рятівних досліджень залишків культурної спадщини на ділянці на вул. Монастирська, 17 було отримано науково-краєзнавчу інформацію про м. Вінниця у період XVII—XIX ст.

А. Корж, Я. Короленко, Л. Кармазіна, С. Очеретний

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ВІННИЦЯ НА вул. МУРИ, 7

У звітному сезоні Вінницька археологічна експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» продовжила науково-рятівні роботи в історичній частині м. Вінниця.

Поруч з ділянкою, що досліджувалась, за 70 м на північ розташована пам'ятка архітектури національного значення XVII—XVIII ст. комплекс споруд Домініканського монастиря. Старі карти свідчать, що ділянка на вул. Мури, 7 належала до житлової забудови з кінця XVIII — початку XIX ст. З другої половини XIX ст. до 2020 р. на ділянці розміщувався цегляний будинок із великою кількістю дерев'яних прибудов у внутрішньому дворику.

На час дослідження майже вся ділянка мала вигляд котловану глибиною близько 5 м. У південно-східній частині розміщені залишки гаражних приміщень 1970—1980 р. У східній частині розміщено асфальтовану пішохідну доріжку, що веде до будинку на вул. Мури, 7а.

У східній стінці котловану було простежено залишки культурного шару потужністю до 0,4—0,5 м. Місцями помічені заглиблення в материковій породі, що заповнені ґрунтом чорного та темно-сірого кольорів. У деяких з них візуально видно було культурні рештки.

Розкоп було закладено на ділянці, що розміщувалася під залишками гаражної споруди. Східна частина якого впритул розміщена до будівельного котловану. Західний борт обмежувався електрощитовою, північний — прибудинковою територією (заасфальтований майданчик біля входу до будинку на вул. Мури, 7а), південний — крутим схилом, укріпленим кладкою із каміння на пісчано-глиняній суміші.

Культурні нашарування в північній частині розкопу зруйновані, в південній — були у переміщеному стані (на одній глибині монети радянського періоду та кераміка XVIII ст.). Матеріали в перевідкладеному шарі представлені переважно фрагментами гончарної кераміки XVI — початку XX ст.

Під час розкопок було виявлено дев'ять археологічних об'єктів, що попередньо можна датувати кінцем XVII—XIX ст. Також зафіксовано три пізніх перекопи XX ст.

Найбільш цікавою є частина заглибленої споруди (житла?), що фіксувалася у південній частині східного борту будівельного котловану (рис. 1). Форму об'єкта в плані простежити не вдалося через те, що з південного боку він перерізаний залишками цегляної споруди, яка належала до будівлі гаража 1970—1980 рр., зі сходу знищений будівельним котлованом. Розміри дослідженої частини становлять 3,8 м (за лінією північ—південь) та 2,5 м (схід—захід). Об'єкт заглиблений у материкову поверхню на 1,5 м (у північній частині) та до 1,2 м (у південній); стінки похилі.

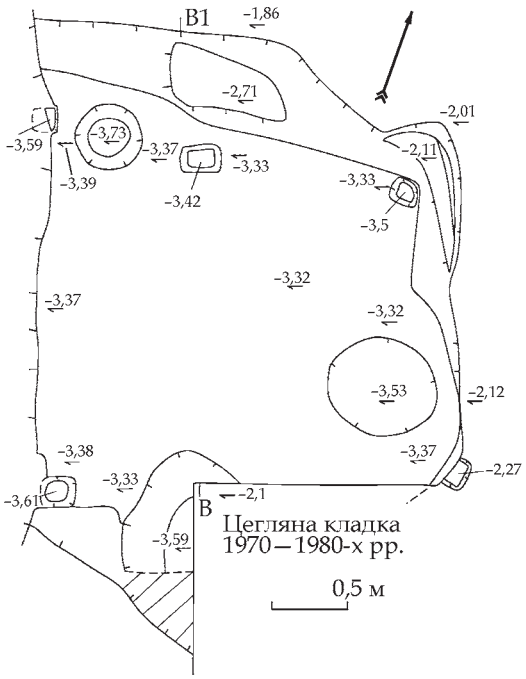

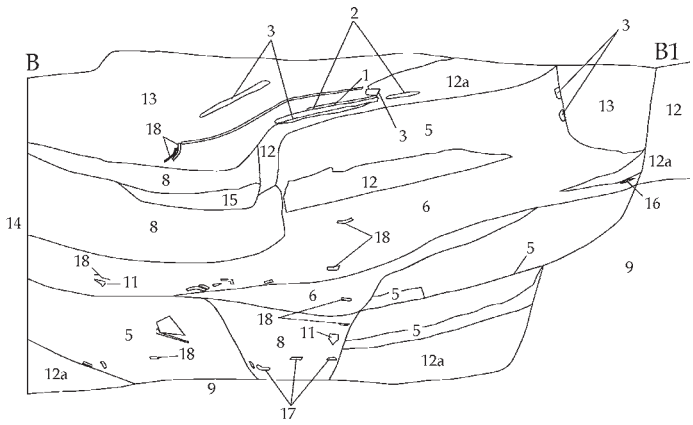

Рис. 1. План та стратиграфія заповнення залишків житла (?). **Умовні позначки**: 1 — обмазка глиною; 2 — деструктурований мінерал; 3 — шар пропеченого ґрунту; 4 — мішаний суглинок; 5 — шар світло-сірого кольору; 6 — шар сірого ґрунту; 7 — шар мішаного сірого ґрунту; 8 — мішаний суглинок із включенням сірого ґрунту; 8а — шар мішаний сірого ґрунту із включенням суглинку; 9 — лес (стерильний); 10 — камінь; 11 — кістки тварин; 12 — коричнева глина; 13 — шар мішаний сірого ґрунту; 14 — цегла; 15 — вуглики; 16 — скло; 17 — кахля; 18 — кераміка

На дні об'єкта, під північним бортом зафіксовані чотири стовпові ями. Три з них у плані підпрямокутні. Заглиблені на 0,07—0,2 м. Одна — округла, мала розміри 0,4 × 0,4 м, заглиблена на 0,3 м

У заповненні об'єкта було виявлено численні знахідки. Найбільш масовими були фрагменти від різних частин гончарного посуду, кістки тварин та рештки печних кахлів (рис. 2). Скупчення останніх (вироби без слідів використання) було зафіксовано на рівні долівки. Враховуючи характер заповнення, ця категорія знахідок була визначальною у датуванні цього об'єкта та належала до періоду не раніше середини — другої половини XVIII ст. Потрапляння більш ранніх матеріалів було зумовлено загальним нахилом ділянки у південному напрямку.

Інші об'єкти з розкопу були представлені господарськими та стовповими ямами, із заповнення яких походять матеріали XVII — початку XX ст. (рис. 3).

Отже, під час проведення археологічних розкопок на земельній ділянці на вул. Мури, 7 у м. Вінниця, в зоні охорони археологічного культурного шару було зафіксовано культурні залишки та комплекси XVIII — початку XX ст. Рухомі об'єкти культурної спадщини є важливим доповненням інформації про життя та побут мешканців м. Вінниця вище зазначеного періоду.

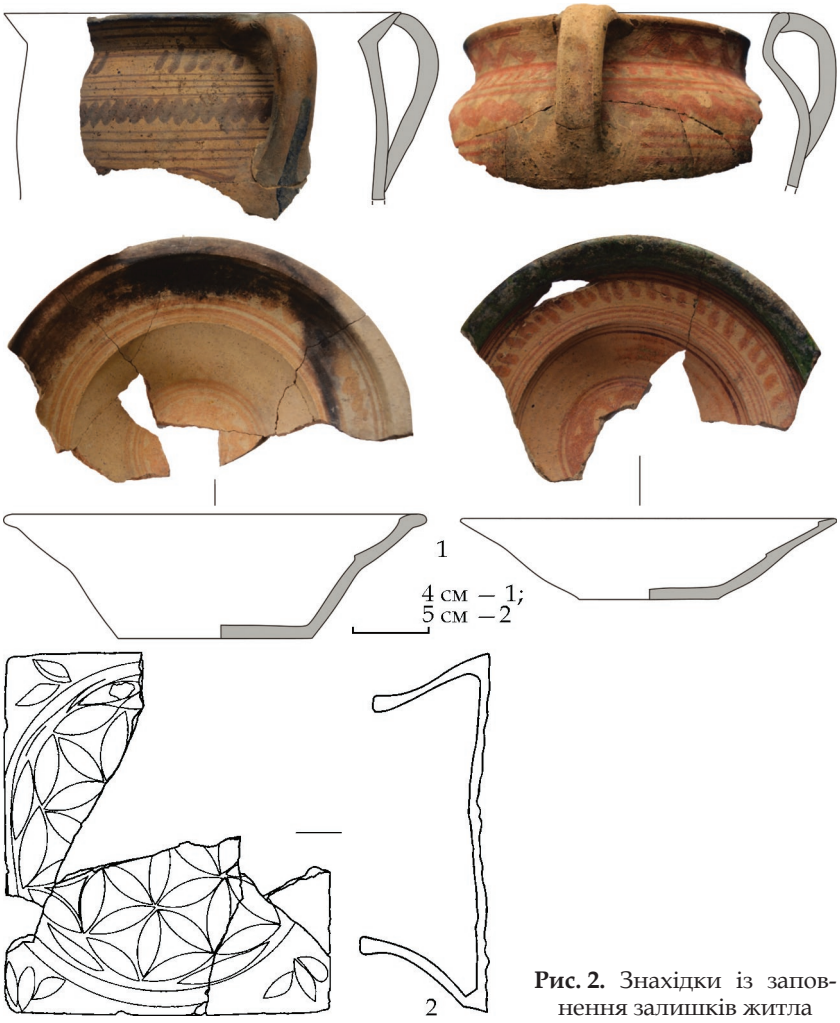

Рис. 2. Знахідки із заповнення залишків житла



Рис. 3. Знахідки з інших об'єктів

О. Шелехань, В. Рудь, О. Крютченко

РОЗВІДКИ В НЕМИРІВСЬКОМУ р-ні ВІННИЦЬКОЇ обл. У 2021 р.

У 2021 р. після тривалої перерви було відновлено дослідження Немирівського городища. Окрім того, метою робіт було обстеження його найближчої околиці для вивчення контексту цієї непересічної пам'ятки. Під час планування розвідок керувались виданням «Пам'ятки історії та культури Вінницької області» 2011 р.

Під час робіт на Немирівському городищі (рис. 1) та безпосередньо на прилеглій території було обстежено площу близько 4 км^2; між селами Ковалівка та Рубань, де оглянуто три поселення пізньої бронзи — раннього залізного віку та два поселення черняхівської культури, оглянуто 3 км^2; між селами Коржівка та Салинці, де обстежено одне трипільське поселення та два однойменних середньовічних городища, оглянуто 1 км^2. У результаті здійснено аерофотозйомку, зібрано підйомний матеріал та на деяких пам'ятках закладено розвідкові шурфи.

Немирівське городище. Найбільша кількість підйомного матеріалу ранньоскіфської культури походить з центрального укріплення, зокрема з південно-східного сектора зольника (рис. 2: 1). Інша локація, де простежено скупчення знахідок, — вздовж розораного валу на центральному укріпленні. Втім, у цьому випадку переважають фрагменти посуду трипільської культури етапу BII (рис. 2: 2). Незначну кількість знахідок було виявлено у північно-західному секторі великого укріплення, на правому березі струмка Соловниця. Окрім того, було проведено обстеження території, прилеглої до великого укріплення в радіусі близько 1 км, але на сучасній поверхні культурні рештки не було виявлено.

За архівними джерелами, на північ від Немирівського городища, у верхів'ях р. Струмок Рачка між селами Ковалівка та Рубань, розташовані пам'ятки ранньої залізної доби.

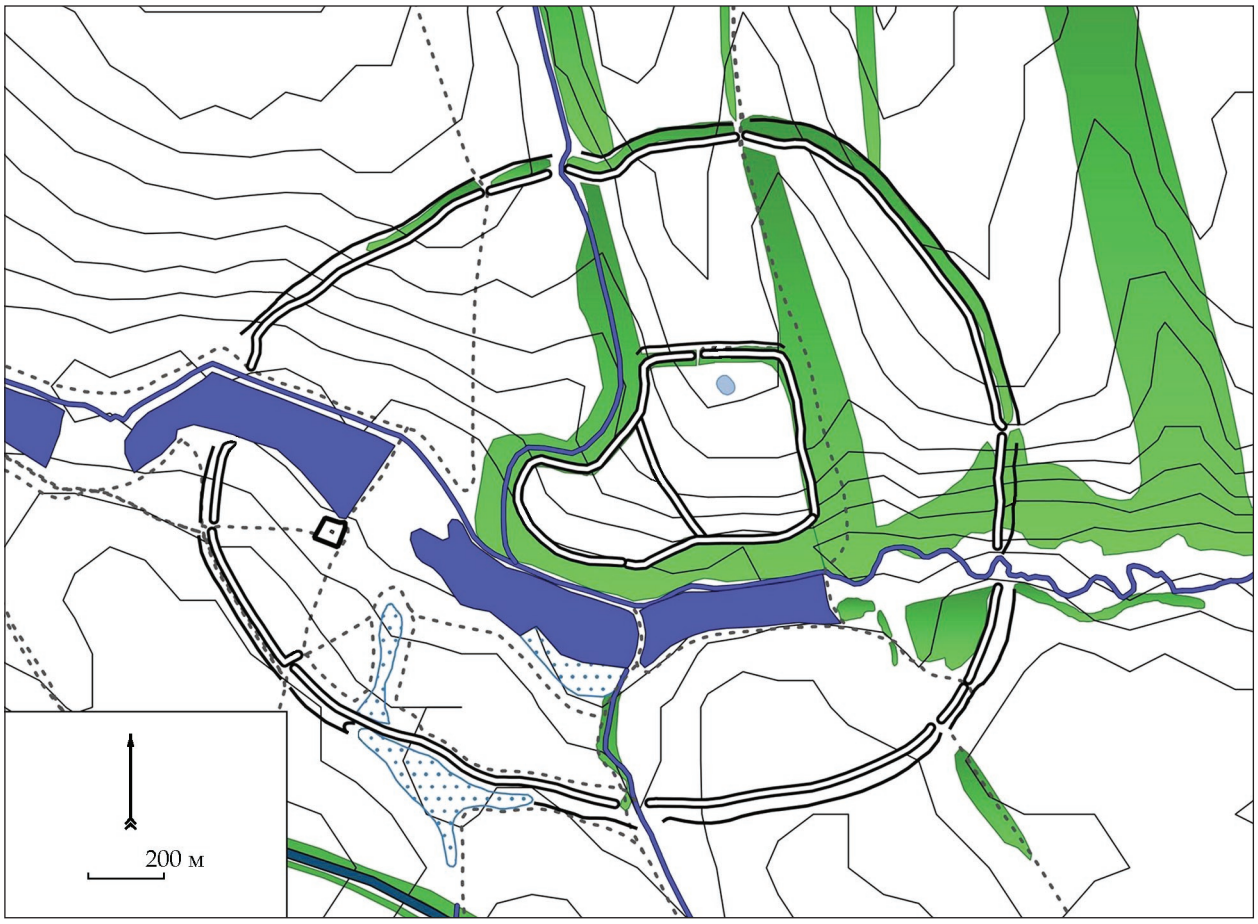

Рис. 1. Немирівське городище, план укріплення

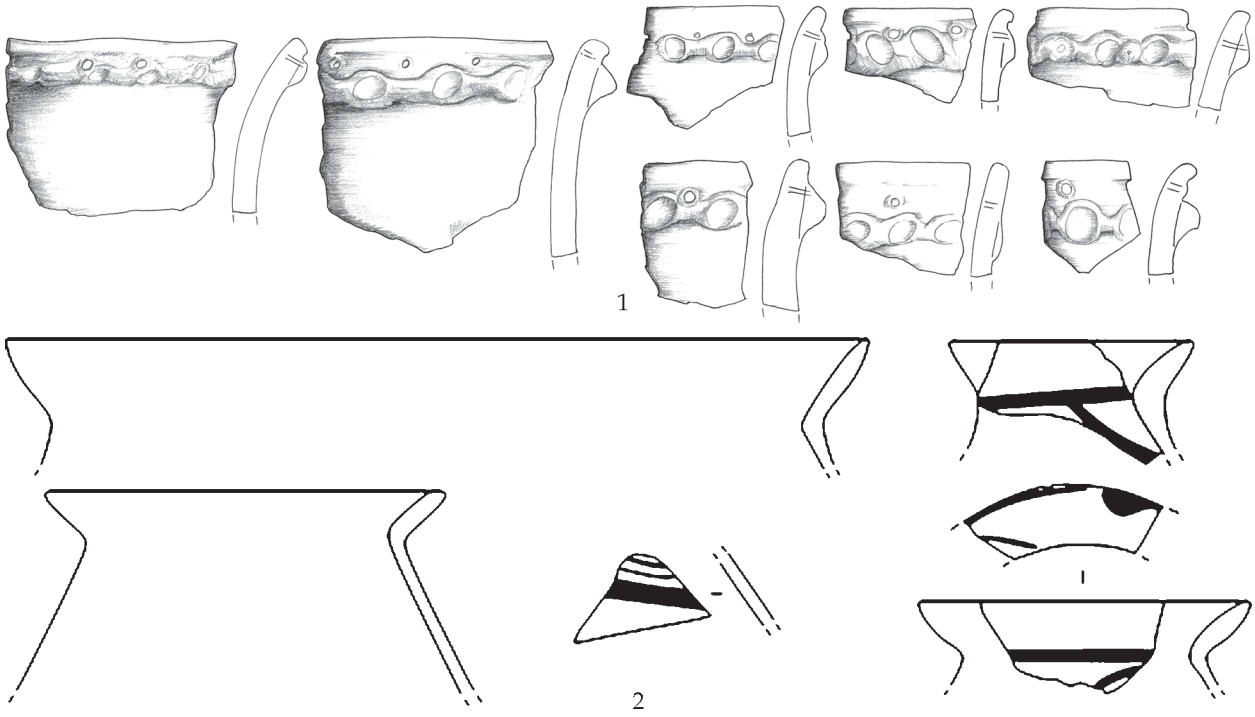

Рис. 2. Немирівське городище, підйомний матеріал: 1 — ранньоскіфська культура; 3 — трипільська культура

Під час наших розвідок обстежено кілька різночасових поселень.

На захід від с. **Рубань**, на похилому мису правого берега р. Струмок Рачка підйомний матеріал знайдено на майданчику розміром близько 120 × 60 м, площею близько 0,7 га. Артефакти зараховані до білогрудівської культури XII—XI ст. до н. е. (рис. 3: 1).

На схід від с. **Ковалівка**, на похилому мису правого берега р. Струмок Рачка підйомний матеріал зафіксовано на майданчику розміром близько 330 × 130 м, площею біля 3 га. Артефакти зараховані до чорноліської культури IX—VIII ст. до н. е. (рис. 3: 2).

На схід від с. **Ковалівка**, на лівому березі р. Струмок Рачка, підйомний матеріал поширений на майданчику близько 350 × 60 м, площею біля 2 га. Артефакти зараховані до черняхівської культури III—IV ст. (рис. 3: 3).

У лісовому масиві на північ від с. **Рубань** виявлено 11 насипів висотою до 1,5 м і діаметром близько 20—30 м. Вони розташовані увігнутою смугою вздовж лінії північний схід—південний захід. Один із насипів біля валу був перекопаний майже повністю, на схилі іншого, сусіднього кургану, виявлено відносно недавню прямокутну грабіжницьку яму. Спочатку насипи було прийнято за зольники, але зачистка показала, що вони є пограбованими курганами. Археологічного матеріалу не виявлено.

На південь від Немирівського городища, у місці впадіння р. Устя в р. Південний Буг, біля сіл Коржівка і Салинці відомі два одноменні городища, які у «Пам'ятках...» відносились до ранньої залізної доби.

Городище **Коржівка**. Прибувши на місце, виявилось, що це типове середньовічне укріплення мисового типу, площею біля 0,5 га, оточене із заходу і півночі, тобто з напільного боку, двома рядами валів напівкруглої в плані форми. Городище густо вкрите чагарником і сосновим лісом, тому підйомний матеріал не збирався, шурфування також не проводилось.

На протилежному лівому березі р. Усті, при впадінні її в р. Південний Буг знайдено матеріали трипільської культури. Судячи з розташування аномалій на сателітних знімках компанії Google, площа поселення становила близько 43 га. Схоже, пам'ятка існувала на етапі BII чи CI Трипілля. Один зі знайдених фрагментів кераміки був вінцем керамічної посудини етапу BI Трипілля, а отже в часи енеоліту мис був заселений двічі.

Городище **Салинці** розташоване на похилому мису правого берега р. Південний Буг, на відстані 1 км на захід від однойменного села. Розміри північно-західного двору становлять близько 100 × 60 м, південно-східного — 70 × 60 м. Сучасна висота валів становить близько 1 м, а з напільного, східного боку, вони майже повністю знівельовані, очевидно, під час плантажної посадки дерев на пам'ятці. Рів простежувався лише на відтинку між дворами укріплення, тоді як із зовнішнього боку валів вони спадали на стрімкі схили мису. На городищі закладено

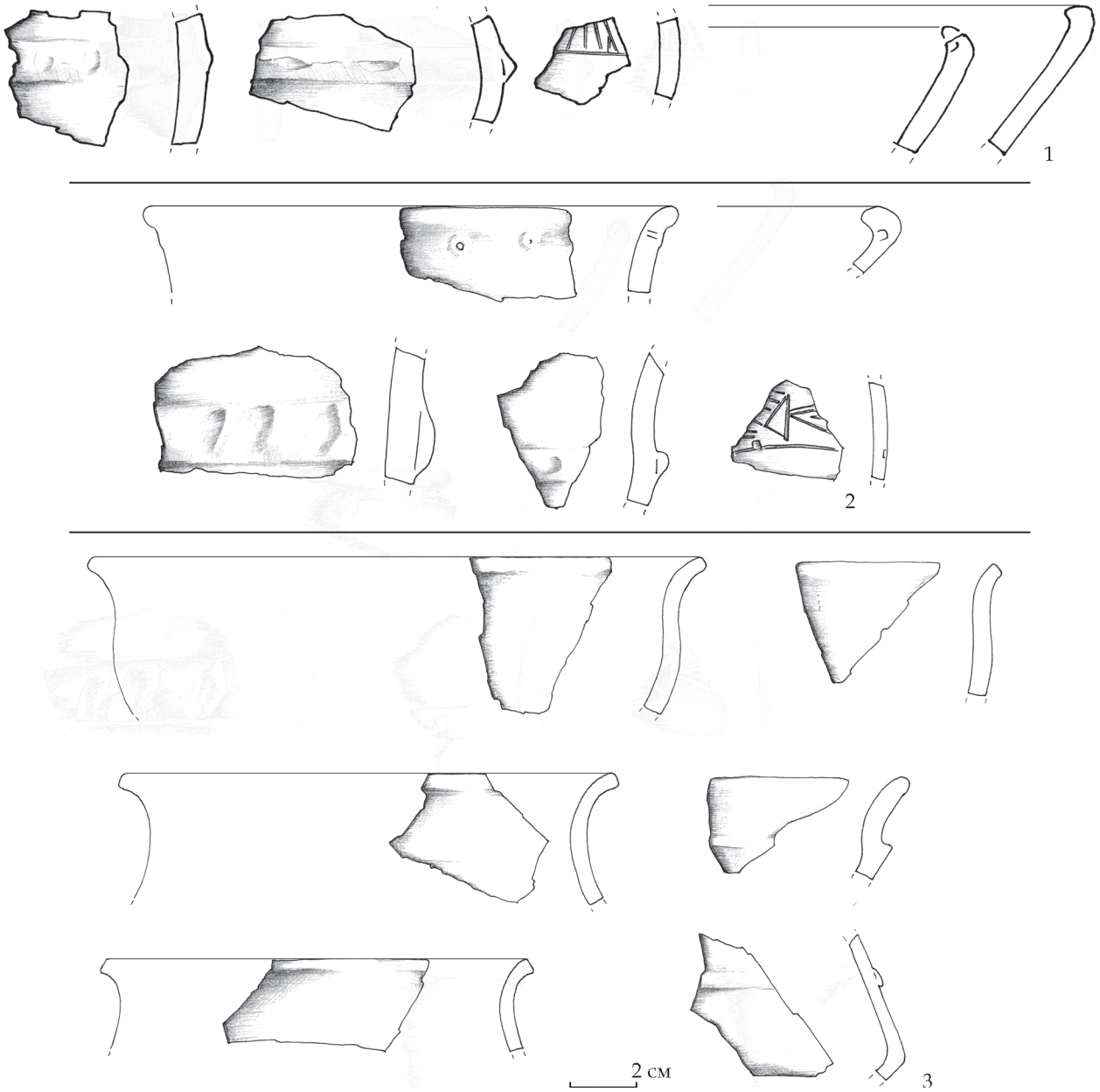

Рис. 3. Підйомний матеріал: 1 — поселення білогрудівської культури біля с. Рубань; 2 — поселення чорнолісь-кої культури біля с. Ковалівка; 3 — поселення черняхівської культури біля с. Ковалівка

два шурфи, де виявлено лише поодинокі фрагменти кераміки X—XI ст.

Проведені обстеження дозволили викреслити ряд пунктів зі списку пам'яток, потенційно привабливих для дослідження поселенської структури Поділля ранньої залізної доби. Разом із тим, розвідки показали тяжіння місцевих поселень до певних екологічних ніш, що відкриває перспективи для подальших польових досліджень.

В. Баюк

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛОГО БУДИНКУ ЛЕСІ УКРАЇНКИ У КОЛОДЯЖНОМУ НА ВОЛИНІ

На підставі кваліфікаційного документу — Відкритого листа № 090/21 від 18 лютого 2021 р., Дозволу Міністерства культури та інформаційної політики України № 22-029/21 від 24 квітня 2021 р. та договору між Охоронною археологічною службою України та Департаментом інфраструктури Волинської обласної державної адміністрації № 160-02-21 від 9 липня 2021 р. було проведено науково-рятівні археологічні дослідження Білого будинку Косачів у с. Колодяжне Ковельського р-ну Волинської обл. Роботи були пов'язані із потребою влаштування гідроізоляції за робочим проєктом «Реставраційно-ремонтні роботи пам'яток культурної спадщини «Білого та Сірого будинків Косачів» (охоронний № 030012-Н).

Метою дослідження було вивчення частини території меморіального музею Лесі Українки. Серед основних завдань: з'ясувати первісну конструкцію фундаменту Білого будинку, визначити локалізацію можливої додаткової кімнати споруди, вивчити первісну конструкцію входу до підвалу споруди.

Родинний маєток Косачів розташований на південній околиці с. Колодяжне поблизу Ковеля. Експозиція музею складається з двох частин: меморіальної та літературної — і розміщена у трьох приміщеннях. Меморіальна експозиція представлена у двох будинках:



Рис. 1. Білий будинок Лесі Українки у Колодяжному під час реставрації



Рис. 2. Проведення досліджень під час гідроізоляції фундаменту. На стіні — закладений дверний проріз у невідоме приміщення

Лесиному «Білому» будиночку, зведеному в 1890 р. для старших дітей як літературне шале-флігель, і батьківському «Сірому» будинку, спорудженому Петром Косачем, батьком поетеси у 1896 р.

«Щоб було просторіше, збудував за це літо окреме літературне шале-флігель для старших дітей, і в ньому живуть Леся і Ліля, а Миша теж, коли приїздить туди; ми ж з малими живемо в домі. Із цього розселення маємо розвагу: то ми ходимо до Лесі, то вона до нас на обід. У флігелі кімнати світлі, високі, сухі саме такі, що дуже потрібні для Лесі», — писав Петро Антонович Косач до Людмили Драгоманової, дядини Лесі Українки.

Леся дуже тішилася окремим помешканням: *«Почуваю себе, «як не може бути» (себто — як слід) в своїй новій, маленькій рожевій хатинці з білими меандрами (ся хатка має підтримувати в мені оптимістичний настрій, бо «…тут окрім і писання є живе діло, і милі для мене люди, тут не почуваю себе зайвою на світі»*.

Варвара Дмитрук, сучасниця Лесі Українки, пам'ятала про закладини «білого» будинку: *«Пригадую, як закладали домик. Це було навесні, в травні, бо саме розвивалися дерева. В садку недалеко від великих будинків лежав матеріал, була викопана велика яма. Всі знали, для чого все це готується, бо Петро Антонович не раз казав дружині: «Лесі треба поставити окремий будинок, щоб їй було спокійніше»*.

Одного ранку у двір прийшли майстри, музиканти з села Любитів. Петро Антонович виніс відро горілки і став частувати всіх та промовляти: «Пийте, люди, та веселіться, грайте, щоб домик цей був веселий і той, хто в ньому буде мешкати». А десь за два тижні домик був готовий. Прибрали його всі гуртом».

За спогадами Ізидори Косач-Борисової «білий домик» дуже подобався родині, і його стиль Олена Пчілка перенесла до будинку у



Рис. 3. Будівельні штраби та залишки фундаменту невідомого приміщення Білого будинку

Зеленому Гаю біля Гадяча, на хуторі, отриманому у спадщину від батьків.

Нині українці мають комплекс споруд (Лесин «Білий будинок», «Сірий» батьківський будинок, літературний музей) на території 6,8 га, які разом складають Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки, філію Волинського краєзнавчого музею.

Будинок одноповерховий, дерев'яний, всередині і зовні отинькований (рис. 1). Дах з гонти, фундамент цегляний, веранда відкрита. В будинку дві кімнати, загальною площею 40 м^2.

Перша кімната слугувала не тільки спальнею, але й була робочим кабінетом. Друга кімната — вітальня. В ній щорічно родина Косачів святкувала Шевченківські роковини, читала його твори, виконувались пісні на його слова. Тут Леся Українка з братом Михайлом часто збирали сільських дітей і організовували літературні читання.

У 1965 р., на будинку було встановлено мармурову меморіальну дошку з написом: *«В цьому будинку в 1893 – 1907 р. жила видатна українська поетеса ЛЕСЯ УКРАЇНКА»*. Розмір дошки: 40 × 50 см.

Свідчень про будь-які археологічні дослідження будинків Косачів чи території меморіального музею немає.

На ділянці, передбаченій під влаштування гідроізоляції (по 2 м вздовж усього перимет-

ру споруди) верхній шар ґрунту до глибини 1 м було знято технікою, нижній шар, з глибини від 1 до 2 м було знято вручну, археологічним методом (рис. 2).

Загальна стратиграфія ґрунту впритул до Білого будинку виглядала таким чином:

0,0—0,2 м — шар дерну;

0,2—0,5 м — темний супіщаний ґрунт, перевідкладений, зі знахідками межі XIX—XX ст., періоду будівництва та побутування споруди;

0,5—2,0 м — шар жовтого та світло-жовтого супіщаного ґрунтів, змішаного з фрагментами материкової світлої крейди.

Встановлено, що в межах двохметрової смуги вздовж периметру споруди весь ґрунт є змішаним у час копання котловану під споруду.

На цоколі північного фасаду споруди чітко простежено штраби та залишки мурування ще однієї кімнати Білого будинку Косачів. Цоколь та фундамент нововіднайденої кімнати складені із однакової цегли (однієї партії цегли) розмірами 25,5 × 13 × 6 см, на піщано-вапняковому розчині. Взаємне розміщення фундаменту та дверей кімнати дозволяє чітко локалізувати її (рис. 3).

Поруч із цоколем західного фасаду споруди чітко простежено фундамент конструкції первісного входу до підвалу Білого будинку Косачів, складених із такої ж цегли. Ширина фундаменту 0,2 м, збережений він на чотири ряди цегли.

Під час проведення археологічних досліджень виявлено незначну кількість археологічних знахідок, які, безсумнівно, пов'язані із будівництвом та побутуванням споруди Білого будинку Косачів. Через їх невелику кількість є можливість розглянути їх індивідуально.

1. Цеглина із північної стінки фундаменту Білого будинку (рис. 4), її розміри 25,5 × 13 × 6 см. Цегла виконана якісно, тісто без значних домішок, випал добрий. На цеглі виразні залишки вапняного скріплюючого розчину.

2. Фрагмент закладного каменю із кута північної стінки фундаменту Білого будинку. Добре обтесаний піщаник, один кут каменю стесаний.

3. Горщик тонкостінний, світлоглиняний, з ручкою, збережений у повній формі без втрат. Горщик опуклих пропорцій, висота 16,5 см, діаметр денця 10 см, діаметр вінця 14 см. Вінце невелике, плавно відігнуте назовні та плавно заокруглене. На плічках та тулубі виробу оформлення червоною фарбою у вигляді трьох паралельних ліній та косих мазків. Із внутрішнього боку вінця та частково на плічках сліди зеленої та жовто-зеленої поливи. По тулубу горщика виразні сліди повторного обпалу (сліди використання).



Рис. 4. Закладний камінь та зразок цегли з фундаменту Білого будинку



Рис. 5. Колекція скляних пляшок із досліджень Білого будинку

4. Пляшка темно-зеленого скла стрункіх пропорцій (рис. 5). Збережена у повній формі без втрат. Висота 27 см, діаметр денця 7,7 см, діаметр горла 2,5 см. На денці складне випукле клеймо. Напис у центрі «СОЗ», по колу «ТА8СОWЕК».

5. Пляшка світло-зеленого скла стрункіх пропорцій. Збережена у повній формі без



Рис. 6. Колекція скляних посудин із дослідження Білого будинку

втрат. Висота 26,5 см, діаметр денця 6,7 см, діаметр горла 2,5 см.

6. Пляшка темно-зеленого скла стрункіх пропорцій. Збережена без верхнього горла. Висота збережена 53 см, діаметр денця 7,5 см. На денці слабо читалося мініатюрне клеймо.

7, 8. Посудинки округлі зі світлого скла (аптекарська?, чорнильниця?) (рис. 6). Збережені в повній формі без втрат. Висота 6 см, діаметр денця 5 см, діаметр горла 4 см.

9. Посудинка прямокутна зі світлого скла із червоною масою всередині та збереженим корком (аптекарська?, чорнильниця?). Збережена у повній формі без втрат. Висота виробу 5,5 см, денце квадратне 3 × 3 см, діаметр горла 2,5 см.

10. Посудинка округла зі світлого скла (аптекарська?, чорнильниця?). Збережена у повній формі без втрат. Висота 7,5 см, діаметр денця 3,5 см, діаметр горлу 2 см. Зберігся оригінальний корок.

11. Посудинка округла із жовтого скла (аптекарська?). Збережена у повній формі без втрат. Висота 7 см, діаметр денця 2,7 см, діаметр горла 1,7 см. На денці складне випукле клеймо: вписана в трикутник літера «U» та цифри «25».

12. Посудинка округла із жовтого скла (аптекарська?). Збережена у повній формі без втрат. Висота 7,5 см, діаметр денця 2,7 см, діаметр горла 1,7 см. На денці складне випукле клеймо: цифри «20», вписані в коло.

13. Посудинка округла зі світлого скла (аптекарська?, чорнильниця?). Збережена у повній формі без втрат. Висота 7 см, діаметр денця 3,5 см, діаметр горла 2,3 см.

14. Посудинка округла зі світлого скла фігурна (аптекарська?, чорнильниця?). Збережена у повній формі без втрат. Висота 10,3 см, діаметр денця 3,5 см, діаметр горла 3,5 см.

15. Посудинка шестигранна світлого скла (аптекарська?, парфуми?). Збережена у повній формі без втрат. Висота 12 см, діаметр денця 4 см, діаметр горла 2 см.

Металеві вироби представлені одним зразком сильно корозованої підкови та шістьма одиницями металевих цвяхів, квадратних у перетині з округлою голівкою.

Таким чином, у сезоні 2021 р. вдалося провести рятівні археологічні дослідження перед початком робіт із гідроізоляції Білого будинку родини Косачів. Результатами археологічних досліджень є вивчення частини території меморіального музею Лесі Українки. З'ясовано первісну конструкцію фундаменту споруди, локалізовано можливу додаткову кімнату споруди, вивчено початкову конструкцію входу до підвалу Білого будинку Косачів.

На основі цих досліджень нововиявлену кімнату Білого будинку протрасовано на денній поверхні, реконструкцію входу до підвалу було виконано на основі нововідкритих даних.

Особливого значення мають рухомі археологічні знахідки, які є меморіальними речами, пов'язаними із життям родини Косачів у Колодяжному на Волині.

В. Баюк

ОХОРОННІ РОБОТИ В ІСТОРИЧНІЙ ЧАСТИНІ ЛУЦЬКА

Археологічні роботи 2022 р. в історичній частині м. Луцьк мали пам'яткоохоронний і розвідковий характер. За дорученням Волинської обласної державної адміністрації та після відповідних консультацій із відділом охорони культурної спадщини Луцької міської ради проведено розвідкові дослідження території Замкової площі м. Луцьк. Крім того, за зверненням Волинської єпархії Православної Церкви України здійснено розвідкові дослідження підвалів невідомої споруди (імовірно, каплиці отців-василіан), що впритул прилягає до комплексу Луцької Братської школи.

Дослідження здійснював науковий співробітник Охоронної археологічної служби України, заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку В. Баюк на підставі кваліфікаційного документу — Відкритого листа № 076/22 та Дозволу МКІП № 22-049/22. До робіт було залучено співробітників заповідника, архітектора О. Бербець, студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Роботи на Замковій площі були викликані тут значними просіданнями історичної бруківки вздовж лінії Колегіум єзуїтів — Лу-

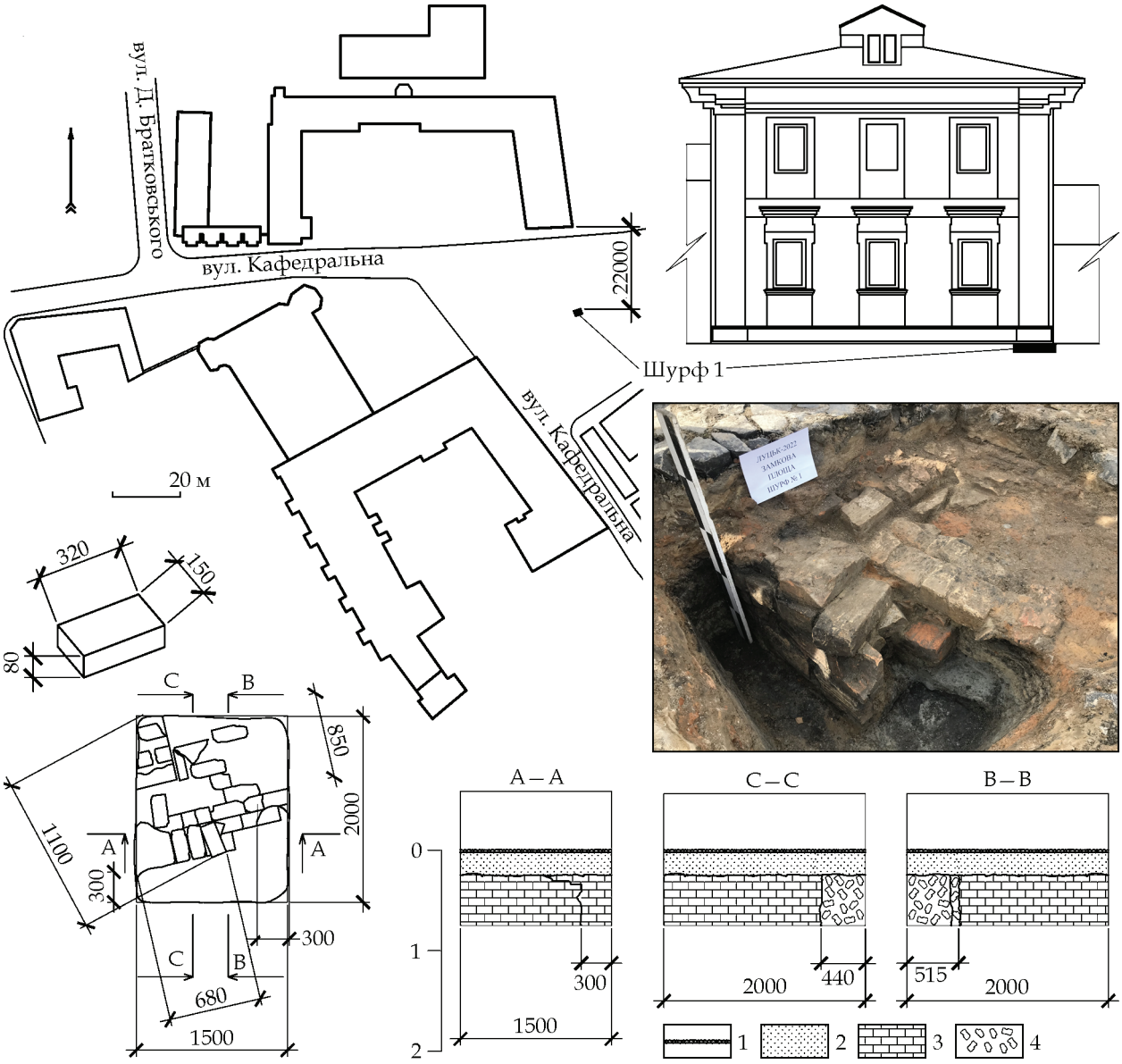

Рис. 1. Замкова площа; схема розташування, плани та фото шурфу 1. **Тут і на рис. 2**: 1 — бруківка; 2 — пісок; 3 — цегляна кладка; 4 — бита цегла

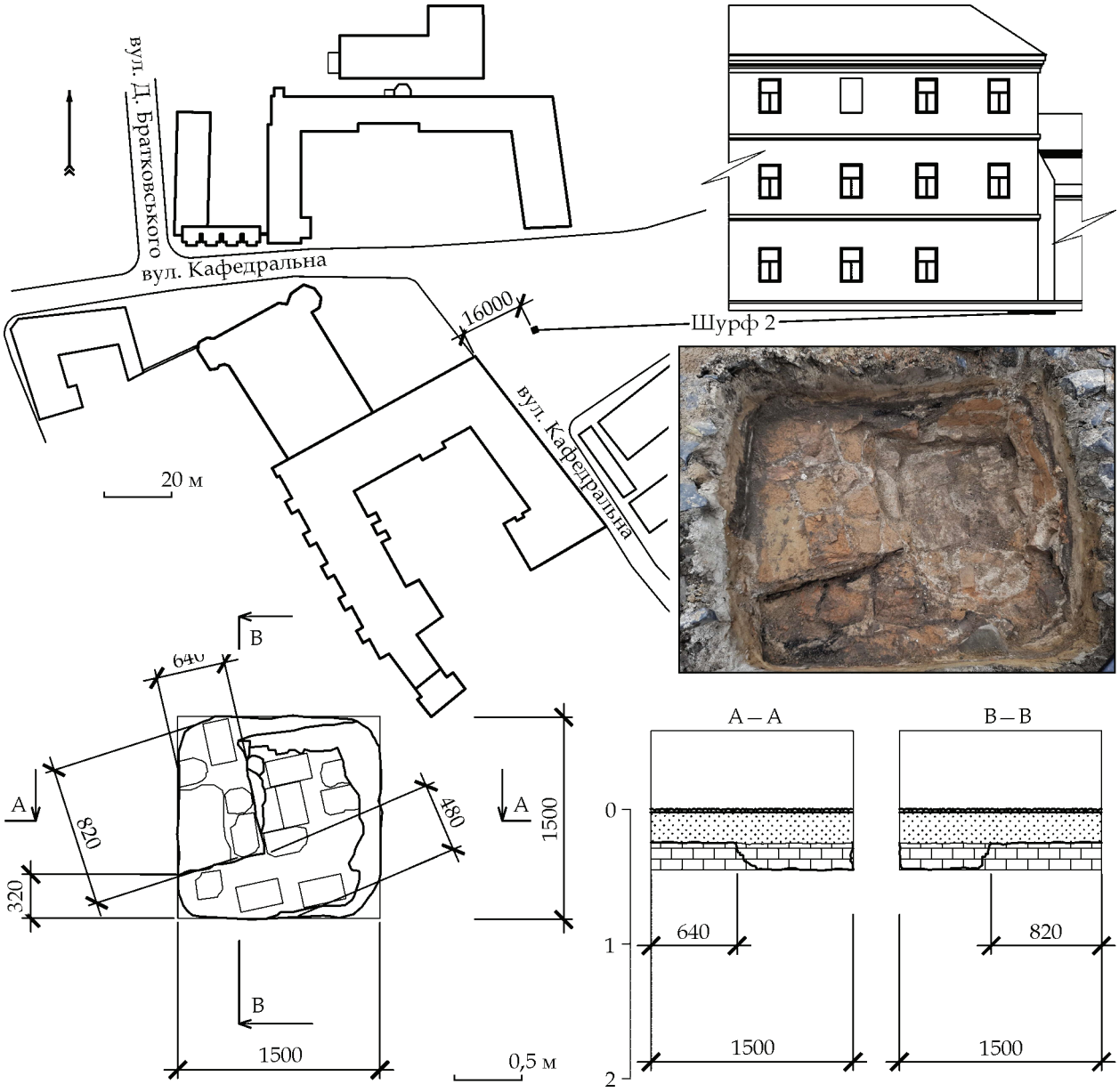

Рис. 2. Замкова площа; схема розташування, плани і фото шурфу 2

цький замок, неподалік провалу, що утворився 2013 р. Вдалося виявити частину підземної забудови історичного центру Луцька XVII ст.

Замкова площа розташована на центральній вісі між Луцьким замком та Кафедральним костелом Святих Апостолів Петра і Павла. Сучасну площу сформовано на межі XIX—XX ст., із переносом адміністративного центру міста на північний схід, до цього зазначену територію займав Окольний замок. Тому під бруком Замкової площі законсервовано залишки багатьох пізньосередньовічних та ранньомодерних споруд (рис. 3).

На місці значних просідань Замкової площі було закладено два розвідкових шурфи стандартних розмірів 2 × 2 м.

Шурф 1 (рис. 1) було закладено в центральній частині Замкової площі за 22 м на південь від південно-східного кута колишнього монастиря сестер Шариток (нині управління Луцької дієцезії РКЦ). У розвідковому шурфі, на глибині 0,25 м від рівня бруківки площі виявлено кут фундаменту мурованої споруди, складеної із цегли-пальчатки та великоформатної цегли розмірами 32 × 15 × 8 см, датована в межах XV—XVII ст. Мурування історичної споруди пошкоджено (вдавлено) внаслідок руху площею великогабаритного транспорту.

Шурф 2 (рис. 2) було закладено у західній частині Замкової площі за 16 м на північний схід від північно-східного кута колишнього монастиря Ордену єзуїтів (нині Волинський коледж НУХТ). Тут ситуація аналогічна, всього на 0,3 м нижче рівня бруківки виявлено кут фундаменту мурованої споруди, складеної із цегли-пальчатки та великоформатної цегли розмірами 32 × 15 × 8 см. Му-

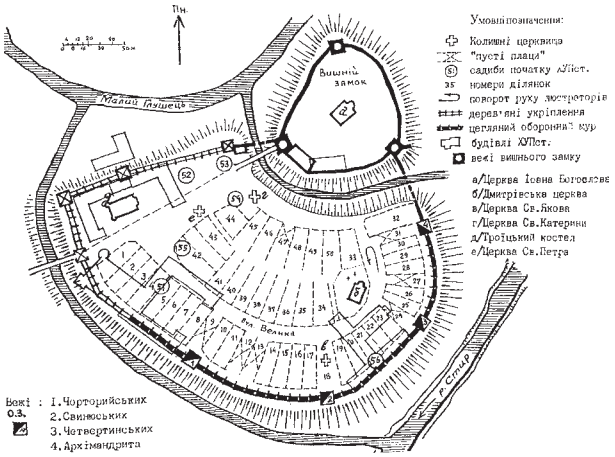

Рис. 3. Реконструкція планування території Луцького Окольного замку, виконана Б. Сайчуком на основі матеріалів ілюстрацій

рування історичної споруди також вдавлене внаслідок руху площею великогабаритного транспорту (рис. 4).

Після опрацювання фрагментів споруд шурфи було засипано, благоустрій території відновлено. Рухомих археологічних знахідок, давніших за XIX ст. у розвідковому шурфі виявлено не було. А виявлені архітектурні елементи були зафіксовані без їх розбору.

Невеликі за обсягом розвідкові дослідження Замкової площі міста Луцька показали наявність суцільної пізньосередньовічної забудови безпосередньо під бруком площі. Відповідно, будь-які будівельні роботи на цій території слід проводити винятково з попереднім археологічним наглядом або розкопками.

Роботи поруч з корпусом Луцької братської школи були обумовлені наявністю пролому в невідомі підземні приміщення впритул до північно-східного кута споруди. Метою дослідження було вивчення території Луцького Братства та з'ясування характеру підземних архітектурно-археологічних об'єктів.

На місці давнього шпиталю та церкви Святого Лазаря зусиллями луцьких братчиків у першій половині XVII ст. (протягом 1630—1640 рр.) зводиться двоповерхове приміщення монастирського корпусу, де розміщуються слов'яно-греко-латинська школа, бібліотека, монастирські келії, шпиталь для хворих і престарілих, а з 1635 р. — друкарня. На початку XVIII ст. братський монастир переходить в унію і стає власністю отців-василіан. У період з 1803—1807 рр. до монастиря була прибудована домова церква, а згодом ще низка приміщень (рис. 5). Підвальну частину цієї прибудови було археологічно досліджено.

Розвідкові дослідження Братської церкви проводили в 1991 р. Б. Сайчук та у 2017 р. В. Баюк. Стаціонарних археологічних досліджень Братського монастиря не проводилося.



Рис. 4. Розвідковий шурф 1 із залишками мурування на фоні Луцького замку



Рис. 5. Братський василіанський монастир, 1930-і рр.

Через пролом склепінчастого даху поруч північно-східного кута корпусу Братської школи було обстежено нововідкриті підземні приміщення. Відкрито кімнату розмірами 6,28 × 4,4 м з напівциліндричним склепінням та виходами на південь (до підвальних приміщень, власне, під корпусом школи) та захід (до імовірної вхідної групи; рис. 6).

Паралельно із постійним викачуванням води здійснено розчистку цього приміщен-

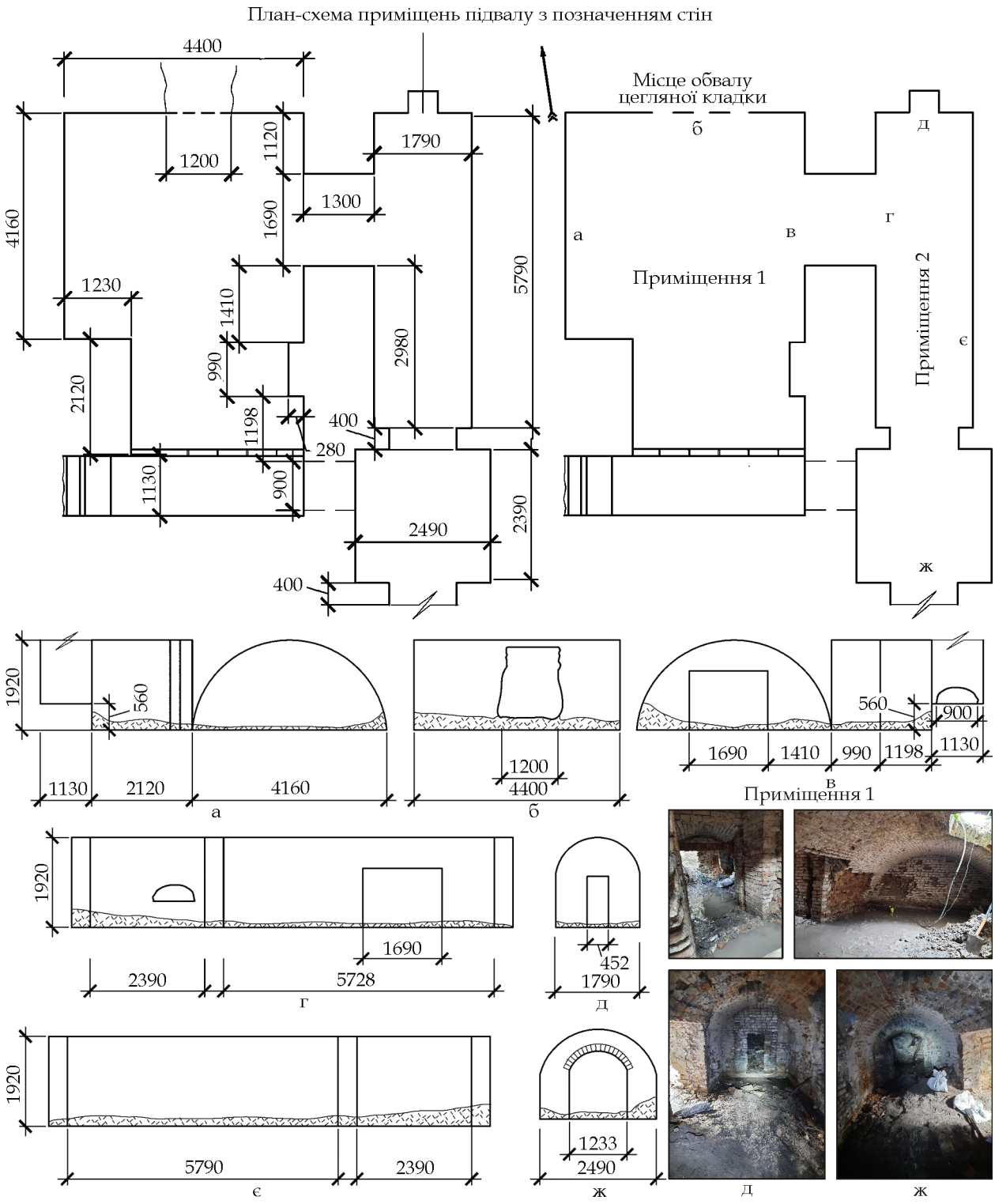

Рис. 6. Каплиця Василіан; плани, схеми, розгортки підземних приміщень та фото

ня від ґрунту та сміття, виразних знахідок при цьому не виявлено.

Для розкриття вхідної групи над місцем підземного входу було закладено шурф розмірами 2,5 × 1,2 м, який і натрапив на вхід до підвалів. Після опрацювання виявлених фрагментів було проведено роботи з їх аварійного закріплення.

Рухомих археологічних знахідок, давніших за XIX ст. у розвідковому шурфі виявлено не було, виявлені архітектурно-археологічні елементи були зафіксовані та опрацьовані без розбору.

Таким чином, вдалося дослідити частину приміщень Луцького Хрестовоздвиженського братства, яке, найімовірніше, є підвальною частиною каплиці отців-василіан, зведеною у період 1803—1807 рр. Загрозливою залишається ситуація з тривалим підтопленням підвалів споруди: необхідні термінові протиаварійні та гідроізоляційні роботи.

В. Баюк

ВІДКРИТТЯ ЗАЛИШКІВ КАФЕДРАЛЬНОГО СОБОРУ СВЯТОЇ ТРІЙЦІ У ЛУЦЬКУ

За зверненням настоятеля Кафедральної парафії Святих Апостолів Петра і Павла РКЦ, члена Волинського регіонального підрозділу Спілки археологів України о. кан. П. Хом'яка та на підставі кваліфікаційного документу № 076/22 (дозвіл МКІП № 22-049/22) було проведено розвідкові дослідження залишків Кафедрального Собору Святої Трійці. Роботи були пов'язані з виникненням провалу в підземні приміщення на подвір'ї Луцької дієцезії, що стався під час робіт із благоустрою території.

До робіт були залучені співробітники заповідника та архітектор О. Бербець, а також студенти Волинського національного університету імені Лесі Українки М. Желінський, Б. Омельчук, О. Васейко, В. Кульба, Д. Кононець, І. Степанюк, В. Мазурко. Метою дослідження було вивчення території комплексу Луцької дієцезії та з'ясування характеру підземних архітектурно-археологічних об'єктів.

Комплекс споруд Луцької дієцезії розміщено в центральній частині Заповідника. Місце досліджень — внутрішній двір Луцької дієцезії, між корпусами П-подібного колишнього монастиря сестер Шариток, вільний від сучасних споруд та зайнятий газоном.

Троїцький костел фундації великого князя Литви Вітовта збудовано в 1425—1427 рр. Після завершення робіт Вітовт переніс до нього з Володимира кафедру і наділив маєтком неподалік від Луцька. Достеменно невідомо, чи «Вітольдова кафедра» постраждала під час пожежі Окольного замку 1539 р., чи храм вже не відповідав новим вимогам, проте від цього часу і до 1545 р. луцький біскуп Юрій Фальчевський провадив будівництво нового костелу.

Новий храм, теж посвячений Святій Трійці, був мурований, розписаний в середині фресками, а на одній з його чотирьох башт змонтували годинник із дзвонами. Як відзначили королівські ревізори, він став окрасою міста і сприяв покращенню оборонних можливостей замку.

Завершивши спорудження кафедри, член великокнязівської ради і особливий друг королівської сім'ї біскуп Фальчевський власним коштом мурує дім костельний та інші будинки. В них розмістилась капітула, дієцезіальна канцелярія, латинська школа, а також притулок для літніх та інвалідів.

Визначне місце серед усіх кафедральних споруд займала Троїцька латинська школа — перший відомий спеціалізований навчальний заклад середньовічного Луцька, в якому навчались обдаровані діти місцевого населення. Вихованцем цієї школи у свій час був і відомий український письменник-полеміст Іван Вишенський. Із середини XVII ст. в костелі все частіше збиралися повітові і воєводські сеймики, на яких вирішувались адміністративні і політичні питання місцевого життя. У цей же час навпроти Троїцького комплексу, на викупленій ділянці землі, будують Петропавлівський костел та колегіум отці єзуїти, котрі до цього орендували капличку при кафедрі.

У 1724 р. споруди комплексу потерпають від пожежі. Протягом наступного року ремонт костелу і будинків проводить єпископ Стефан Рупнівський, а реставраційними роботами керує польський архітектор Матеуш Осецький. За його проєктом на місці обгорілої дерев'яної дзвіниці будується нова, цегляна. На відбудову споруд біскуп Стефан Рупневський витратив 200 тис. злотих. Ренесансний архітектурний вигляд комплексу після реконструкції набрав барокових ознак, що можна спостерігати в його зображенні на іконі Святого Ігнатія. Сучасники стверджували, що відновлений Троїцький костел став ще величнішим, ніж був до цього. Біскупа Стефана Рупневського після смерті поховали в кафедрі, як і її попереднього будівничого Юрія Фальчевського.

Після руйнівних пожеж 1770-х рр. відновлення Троїцького костелу стає неможливим. Кафедру перенесли до Петропавлівського костелу, а руїни Троїцького розібрали.

Стаціонарних археологічних досліджень місцезнаходження Собору Святої Трійці у Луцьку не було. Історики локалізовували його розташування на підставі писемних свідчень та вкрай обмежених образотворчих джерел.

Було розчищено і протрасовано відрізок північного муру споруди довжиною 14,8 та шириною 1,75 м, складеної із цегли-пальцівки на вапняковому розчині.

Через пролом склепінчастого даху поруч було обстежено нововідкриті підземні приміщення. Було оглянуто чотири підземні приміщення з циліндричним склепінням та виходами на північ (до північного корпусу споруди монастиря Шариток), південь (до Замкової площі) та схід (до південного корпусу споруди монастиря Шариток; рис. 1).

Об'ємно-планувальне рішення нововідкритих приміщень належить до анфіладного типу з двома приміщеннями (приміщення 1, розміром 3,5 × 3,2 м та приміщення 2,

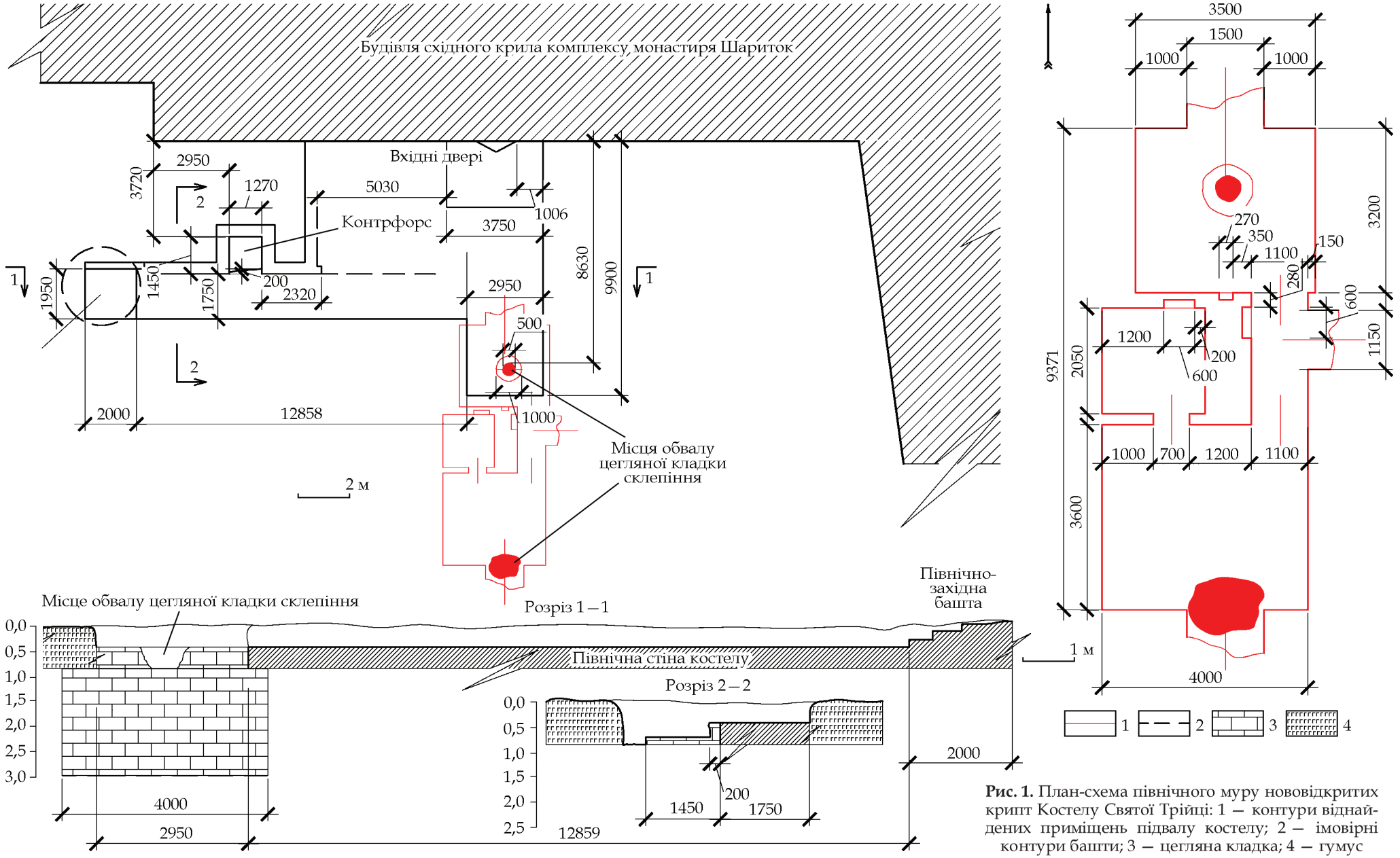

Рис. 1. План-схема північного муру нововідкритих крипт Костелу Святої Трійці: 1 — контури віднайдених приміщень підвалу костелу; 2 — імовірні контури башти; 3 — цегляна кладка; 4 — гумус

розміром 4,0 × 3,6 м), що розташовані на одній осі одне за одним і пов'язані через коридор проходами (дверними прорізами). Приміщення 3 є камерою, розміром 1,8 × 2,05 м, з'єднаною з приміщенням 2 (рис. 2).

Приміщення нетиньковані, мають циліндричний тип склепіння, висотою близько 2,5 м: будівельне сміття, яким вкрита підлога, не дозволяє визначити точний розмір.

Під першим місцем обвалу цегляної кладки було виявлено приміщення 1, дещо витягнуте вздовж осі схід—захід розмірами 3,5 × 3,2 м. Посередині північної стіни приміщення розміщувався засипаний будівельним сміттям дверний проріз (шириною 1,5 м) з лучковою перемичкою. У південній стіні приміщення розташовувалася прямокутна в плані ніша з лучковим завершенням, шириною 0,27 м і глибиною 0,1 м. У південно-східній частині приміщення через дверний проріз (шириною 1,1 м) із лучковим завершенням, з'єднане з невеликим коридором, розміром 1,1 × 2,5 м. У східній стіні коридору виявлено засипаний будівельним сміттям дверний проріз, шириною 1,15 м. Майже навпроти, у західній стіні коридору, розміщувалася прямокутна в плані ніша з лучковим завершенням, шириною 0,6 м і глибиною 0,2 м.

Коридор через дверний проріз з лучковою перемичкою з'єднував приміщення 1 з приміщенням 2. Це — дещо витягнуте вздовж осі схід—захід, розміром 4,0 × 3,6 м, приміщення, в південній частині якого розташовувався засипаний будівельним сміттям дверний проріз, шириною 1,5 м. У склепінні безпосередньо над дверним прорізом містилося друге місце обвалу цегляної кладки, яке є дещо більшим від першого.

У північній стіні приміщення 2 виявлено дверний проріз (шириною 0,7 м) із лучковою перемичкою, який веде до невеликого приміщення 3. Це — камера, розміром 1,8 × 2,05 м, витягнута вздовж осі південь—північ. У північній стіні камери, навпроти входу, містилася прямокутна в плані ніша, шириною 0,6 м і глибиною 0,1 м. Після фіксації виявлених підземних споруд їх було розчищено від сміття та влаштовано систему природної вентиляції шляхом підмурівки проломів.

Рухомих артефактів, давніших за XX ст. виявлено не було, оскільки нововідкриті приміщення були лише очищені від сміття і фактично не розкопувалися, виявлені архітектурні елементи були зафіксовані та опрацьовані без розбору.

Розвідковими роботами відкрито частину споруди Кафедрального Собору Святої Трійці (відрізок північного муру) та крипти. До кінця незясовано, чи ці крипти є підвівтарними, чи завівтарними спорудами. З'ясування цього буде предметом подальших архітектурно-археологічних досліджень.



Рис. 2. Нововідкриті крипти Собору Святої Трійці, напівциліндричні склепіння, перехід між приміщеннями

В. Баюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАРАФІЯЛЬНОГО КОСТЕЛУ СВЯТОЇ ТРІЙЦІ У ЛЮБОМЛІ

У звітному сезоні були проведені розвідкові дослідження Костелу Святої Трійці) та Дзвіниці Костелу Святої Трійці (обидві споруди є пам'ятками архітектури Національного значення, охоронні № 133/1 та 133/2). Роботи виконувались на підставі кваліфікаційного документу № 075/22 від 12.04.2022 та Дозволу Мінкультури України № 22-050/22 від 05.05.2022, згідно угоди № 32-02-22 від 20.09.2022 між ДП «НДЦ "ОАСУ"» та представником фонду «Спадщина майбутнього» А. Жигою. До робіт було залучено студентів Волинського національного університету імені Лесі Українки, а графічну фіксацію фундаментів здійснювала архітектор Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьк О. Бербець.

Храм було зведено у готичному стилі в 1412 р. Як і все місто, костел не раз горів та перебудовувався. У 1731 р. до нього із західної стіни було добудовано ще одну частину. Стародавня частина споруди виконана в простих формах, без помітного декоративного вбрання. Декор добудованого фасаду має барокові риси, які частково відобразились і на стародавній основі споруди.

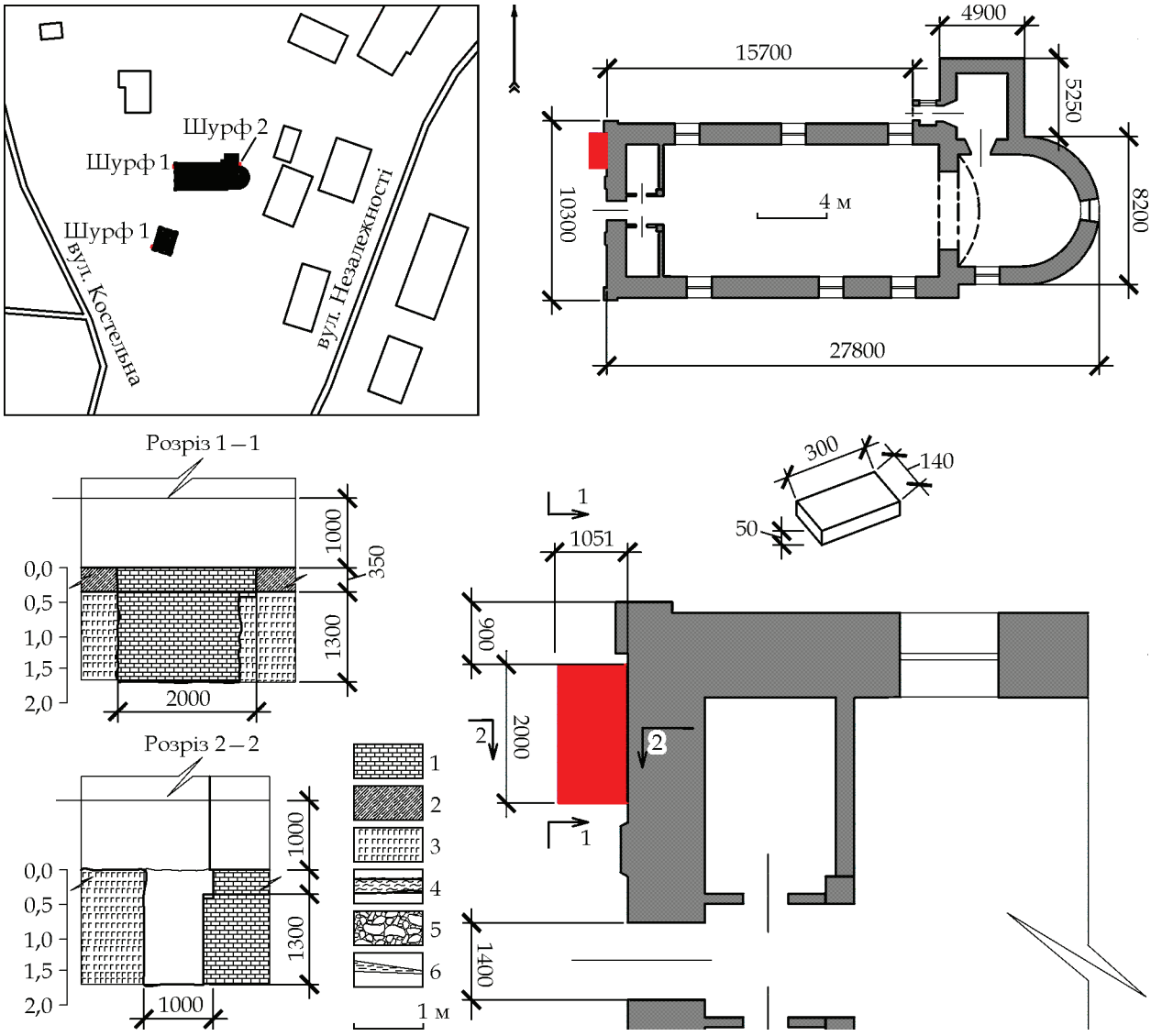

Рис. 1. Схема розташування шурфів 1 і 2 біля костела і шурфа 1 біля дзвіниці та плани шурфу 1 біля костела. **Тут і на рис. 2, 3**: 1 — цегляна кладка; 2 — бетон; 3 — гумус; 4 — жовта материкова глина; 5 — камінь; 6 — вода

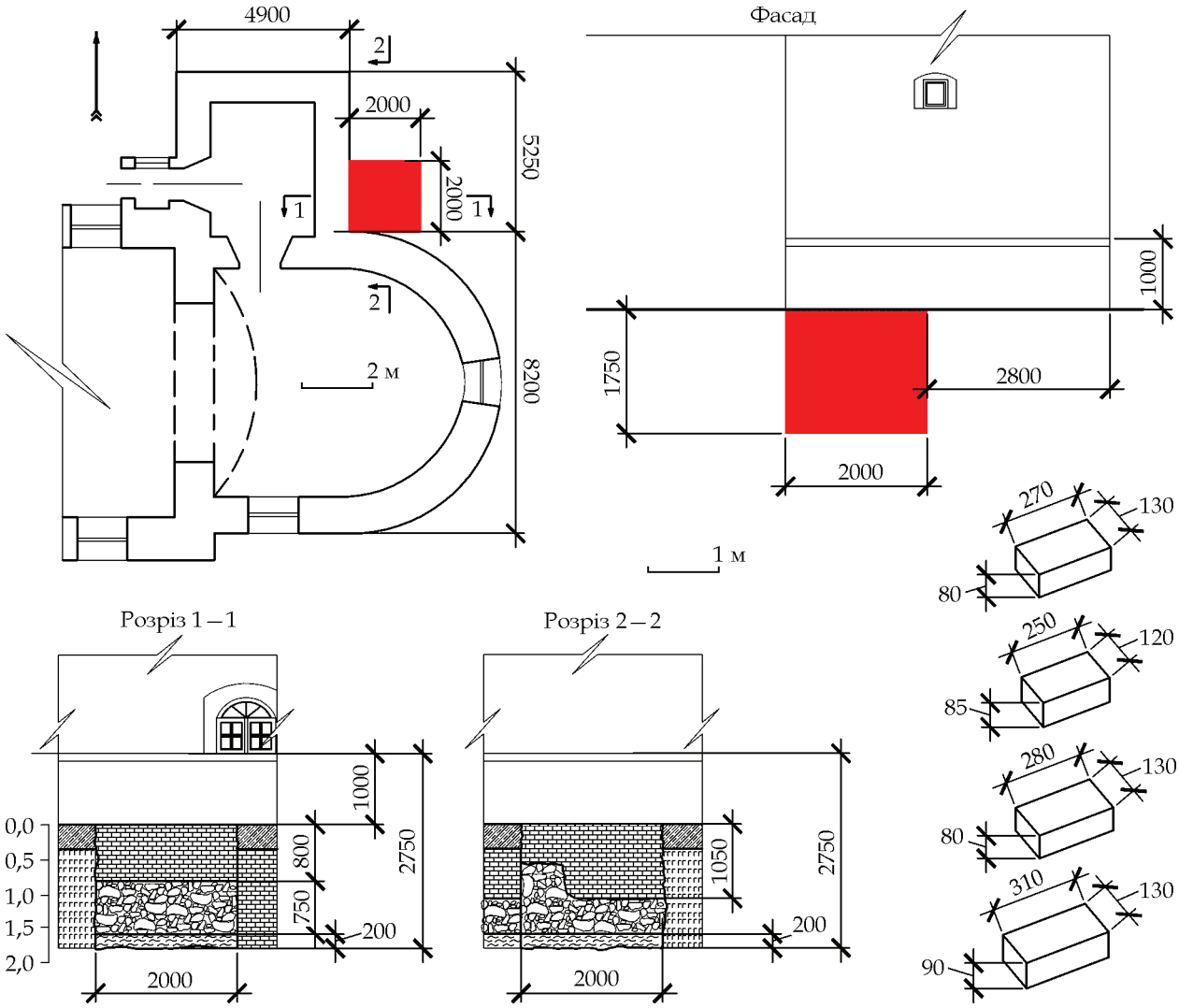

Рис. 2. Костел, схема розташування та плани шурфу 2

З XVIII ст. храм набув барокового вигляду і більше не перебудовувався, лише періодично проводились ремонтні роботи. Це цегляна, однонефна споруда з напівокруглою апсидою. Накритий костел високим двосхилим дахом із сигнатурою, склепіння не збереглися. Головний фасад завершений двоярусним бароковим фронтоном плавного абрису з бічними волютами. Зберігся частково ренесансний портал. Вівтарем храм зорієнтований на схід.

Дзвіниця, розташована поруч з костелом, споруджена у 1764 р. Вона цегляна, прямокутна в плані, двоярусна, з високим крутим двосхилим дахом і бароковими фронтонами, на фасадах — ніші. Наскрізний прохід до костелу створює внутрішній простір з прямокутними нішами.

Раніше археологічних досліджень не проводилося. Завданням робіт було з'ясувати первісну конструкцію фундаментів споруд, рівня їх закладки та залягання рівня ґрунтових вод.

Відповідно до поставлених цілей дослідження було закладено розвідкові шурфи: два — впритул до муру костелу, один — впритул до дзвіниці.

Шурф 1 (Костел) було закладено впритул до головного (західного) фасаду костелу за 1,6 м ліворуч (на північ) від центральних дверей костелу (рис. 1). Розміри шурфу: довжина 2 м (вздовж фундаменту, напрямок північ—південь), ширина 1 м (напрямок схід—захід). Репером для цього шурфу обрано нижню площину віконного прорізу на східному фасаді, різниця між рівнем репера та рівнем денної поверхні (бетонного мощення) у місці закладання шурфу складає 1 м. Глибина шурфу склала 1,65 м від денної поверхні, нижче цього рівня робота була неможливою через високий рівень ґрунтових вод. Контрольним прокопуванням нижче рівня ґрунтових вод (у болотному шарі) засвідчено продовження цегляного фундаменту ще мінімум на 0,25 м від рівня дна шурфу.

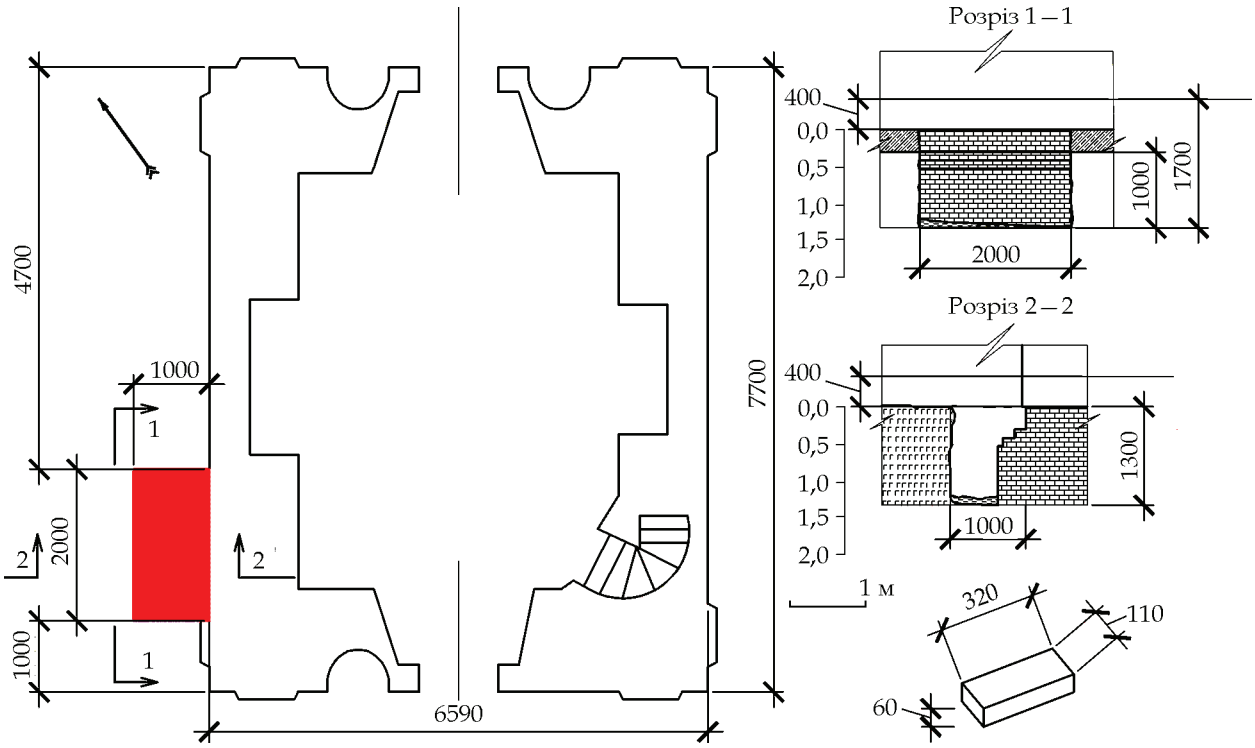

Рис. 3. Дзвіниця костелу, схема розташування та плани шурфу 1

Шурфом відкрито добре збережений фундамент західної фасадної стіни костелу складений із якісної добре випаленої цегли розмірами 30 × 14 × 5 см на глибину 1,65 м від репера (плюс мінімум 0,25 м, що простежено в болотному шарі). Підошви фундаменту не досягнуто через ґрунтові води.

Шурф 2 (Костел) було закладено впритул до стику східного фасаду (апсиди) та приміщення ризниці за 2,8 м ліворуч (на південь) від північно-східного кута ризниці (рис. 2). Розміри шурфу: довжина 2 м (вздовж фундаменту ризниці, напрямок північ—південь), ширина 2 м (вздовж фундаменту апсиди, напрямок схід—захід). Глибина шурфу склала 1,75 м від денної поверхні. Жовту материкову глину виявлено на глибині 1,55 м, контрольний прокоп її здійснено на глибину 0,2 м.

Шурфом досліджено добре збережений фундамент стику апсиди та ризниці (північно-східний кут споруди) (рис. 7). Фундамент комбінований, складений із якісної добре випаленої цегли розмірами 25 × 12 × 8,5; 26,5 × 13 × 8; 27 × 13 × 8; 28 × 13 × 8; 31 × 13 × 9 см на глибину 1,8 м (апсида) та 2,05 м (ризниця) від репера. Нижче цегляного мурування йшов складений з округлих та овальних каменів цоколь висотою 0,75 м (апсида) та 0,5 м (ризниця). Підошви фундаменту досягнуто на глибині 1,55 м.

Шурф 1 (Дзвіниця) було закладено впритул до бокового (західного) фасаду дзвіниці за 1 м ліворуч (на північ) від південно-західного кута дзвіниці (рис. 3). Розміри шурфу: довжина 2 м (вздовж фундаменту, напрямок північ—південь), ширина 1 м (напрямок схід—захід). Глибина шурфу склала 1,3 м від денної поверхні, нижче цього рівня робота була унеможливлена через високий рівень ґрунтових вод. Контрольним прокопуванням нижче рівня ґрунтових вод засвідчено продовження цегляного фундаменту ще мінімум на 0,2 м від рівня дна шурфу.

Шурфом досліджено добре збережений фундамент західної фасадної стіни костелу, складений із якісної добре випаленої цегли розмірами 32 × 11 × 6 см на глибину 1,5 м (з огляду на простежену частину в болотному шарі). Підошви фундаменту не досягнуто через ґрунтові води.

У розвідкових шурфах, особливо в шурфі 2 біля костелу виявлено поховання без анатомічного порядку, за кількістю черепів семи людей. Антропологічні матеріали спаковано і повторно поховано на глибині в 1 м від денної поверхні в куті шурфу 2 (стик апсиди та ризниці храму).

Під час проведення досліджень виявлено незначну кількість знахідок, які, безсумнівно, пов'язані із будівництвом та подальшим використанням споруди.

Основну кількість знахідок в обох шурфах складали фрагменти покрівельної черепиці, з яких виділено три основних типи:

Тип 1 (рис. 4: 1). Черепиця покрівельна керамічна, світло-коричневого кольору, пря-

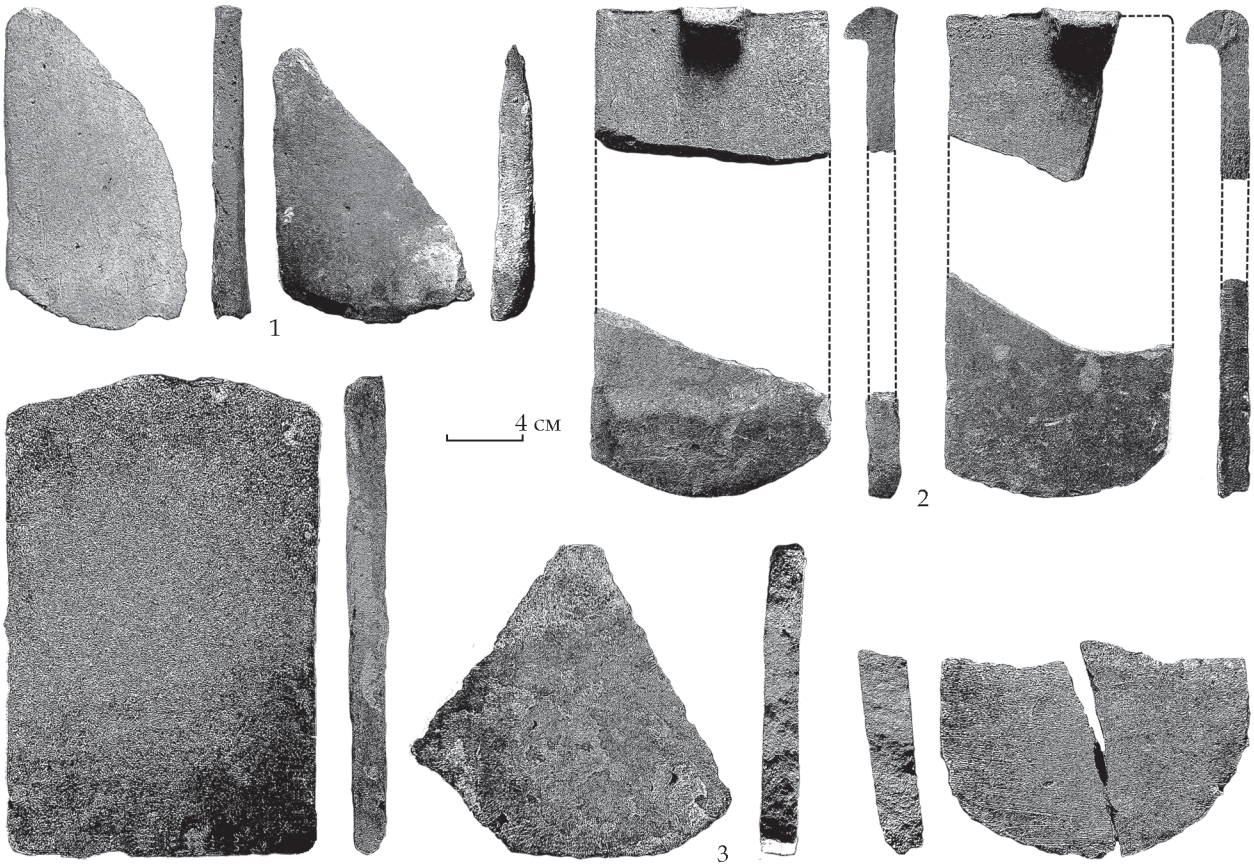

Рис. 4. Костел, керамічна покрівельна черепиця: 1 — I тип; 2 — II тип; 3 — III тип

мокутна, слабко вигнута. Повна товщина виробу 15 см. Представлений сімома фрагментами, у двох фрагментах таких зразків збережено по два краї (боковий та торцевий), цілого зразка не виявлено.

Тип 2 (рис. 4: 2). Черепиця покрівельна керамічна, від світло-коричневого до вишневого кольорів, прямокутна, подекуди слабко вигнута у верхній частині. Повна ширина виробу 135 см, повна його товщина 15 см, повну довжину виробу встановити складно, цілого зразка не виявлено. З внутрішнього боку виробу первісне кріплення у вигляді невеликого навскісного виступу із гострим краєм, край черепиці плавно заокруглений. На деяких зразках таких виробів сліди цементного розчину із внутрішнього боку. Представлений 15 фрагментами.

Тип 3 (рис. 4: 3). Черепиця покрівельна керамічна, від світло-коричневого до рожевого кольорів, прямокутна, рівна. Повна ширина виробу 175 см, повна його товщина 20 см, повну довжину виробу встановити складно, цілого зразка не виявлено, однак ця черепиця значно крупніша за 2 тип. Виступ для кріплення у цього типу відсутній. На деяких зразках таких виробів помітні сліди цементного розчину із внутрішнього боку. Представлений 11 фрагментами.



Рис. 5. Костел, конструкція фундаменту найдавнішої частини храму



Рис. 6. Колектив експедиції під час досліджень Любомльського костелу

На увагу заслуговує знайдений у шурфі 2 кістяний виріб із нанесеними солярними знаками.

Виявлені у всіх шурфах у незначній кількості фрагменти кераміки мають звичні для XVII—XVIII ст. форми тонкостінного димленого посуду.

Таким чином, у 2022 р. вдалося вперше провести археологічні дослідження на подвір'ї Костелу Святої Трійці у м. Любомль на Волині. Закладені три розвідкові шурфи, дозволили з'ясувати конструкцію первісних фундаментів споруд. Не менш важливе значення мають виразні знахідки покрівельної черепиці, які можна виокремити у три типи. Безсумнівно, в певний період існування храм вкривала черепиця, частину якої згодом використали для облицювання нижніх частин стін храму.

Підземелля храму (крипти) у звітному сезоні не вдалося обстежити через їх затоплення, цю роботу було відкладено на більш сприятливий час.

Проведені дослідження обов'язково мають бути враховані у проєкті реставрації комплексу. А будь-яким земельним роботам на цій території повинні передувати археологічні розкопки.

О. Старік

РОЗВІДКА НА ТЕРЕНАХ НЕХВОРОЩАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ УСПІННЯ ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ (XVII—XVIII ст.) У 2021 р.

Восени 2021 р. експедиція Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького здійснила археологічну розвідку на місці колишнього Нехворощанського чоловічого монастиря Успіння Пресвятої Богородиці, що належав Запорозькій Січі. У 1920-х рр. будівлі монастиря були знищені, тому метою робіт була локалізація теренів монастирського комплексу та, за можливістю, уточнення їх меж.

Пам'ятка розміщувалась на відстані приблизно 1,5 км на північний захід від західної околиці та близько 3 км від центру с. Чернеччина Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. Від території монастиря майже 1 км по прямій на північний захід до центру с. Нехвороща Полтавського р-ну Полтавської обл. Ця місцевість між лівим берегом р. Оріль та каналом Дніпро—Донбас насичена старицями, заболоченими озерами та заливними луками. Монастирський комплекс локалізувався на східному боці V-подібної в плані старици завдяки валам (до 3 м заввишки), що утворюють прямокутник, розмірами близько 150 × 75 м, орієнтований довгою віссю з південного заходу на північний схід. Вали та внутрішній простір щільно вкриті кущами, деревами, з невеликими прогалинами у східній частині. На заході фіксуються залишки кладовища з похованнями, останні з яких датовані першою половиною XX ст. Напроти східного проходу у валах представники місцевої громади та церкви розчистили ділянку та встановили пам'ятний дерев'яний хрест, укріплений кам'яними валунами.

За для визначення потужності культурного шару було закладено чотири шурфи розмірами 2 × 2 м як поза валами, так і у їхніх межах. Отже, загальна площа робіт склала 16 м^2.

Шурф 1 закладено у східному куті, утвореному валами монастиря прямокутника, на відстані 24 м на схід від хреста, встановленого місцевими мешканцями, близько 12 м від північно-східного валу та 2 м від південно-східного валу. Його стратиграфія така:

1) 0—15 см — дерновий шар зі щільного темно-коричневого чорнозему з трав'яним покриттям і кореневими системами рослин;

2) 15—100 см — сірий мілкодисперсний гумусований супісок зі щільно розташованим корінням дерев та кущів;

3) 100—190 см — річковий біло-жовтий пісок (материнська порода);

4) від 190 см — рівень появи грунтових вод.

У центрі північної стінки шурфу спостережена лінза глини (середні розміри 80 × 30 см), яка, найімовірніше, позначала викид з якогось перекопу, розташованого поруч. На глибині 70—80 см у північно-західному куті шурфу фіксувався шар ліпної кераміки (нижня частина посудини доби бронзи).

На поверхні шурфу було знайдено фрагмент цегли підпрямокутної форми доби пізнього середньовіччя — раннього модерну, що свідчить про пограбування території монастирського комплексу у наш час.

На глибині 15 см знайдено складений ніж кінця XIX — першої чверті XX ст. (7,9 × 1,5 × 1 см). Клинок залізний, руків'я бронзове. Він зберігся у складеному стані. Руків'я підпрямокутне з вушкоподібними розширеннями ближче до п'ятки. Зовні ніж нагадує чобіт. На руків'ї є пази для дерев'яних або кістяних вставок. Можливо, він використовувався як бритва. Частина клинка та руків'я втрачені.

Привертають увагу кілька фрагментів денця з прилеглими стінками ліпної посудини доби бронзи. Поверхня жовтувато-коричнева, на зламі — сіро-чорна. Стінки товсті, керамічна маса з домішками дрібної жорстви.



Рис. 1. Фрагменти кахлів

До культурного шару XVII—XVIII ст. належали лише одиничні незначні фрагменти товстостінного посуду, цвяхи, будівельні скоби. Окремо можемо виділити мундирний бронзовий, плаский гудзик кінця XVIII ст.

Шурф 2 закладено на відстані 24 м на південь від хреста, поблизу ґрунтової дороги, серед невеликого гаю. Його стратиграфія така:

1) 0—10 см — дерновий шар зі щільного темно-коричневого чорнозему з трав'яним покриттям і кореневими системами рослин;

2) 10—100 см — сірий мілкодисперсний гумусований супісок зі щільно розташованим корінням дерев та кущів;

3) від 100 см — річковий біло-жовтий пісок (материнська порода).

Культурний шар доволі невиразний: маленькі поодинокі фрагменти стінок ліпного та гончарного посуду. Пізнім середньовіччям датовані наступні залізні предмети: фрагмент будівельної скоби, фрагмент закаблука (зберігся розширений край із шипом) та цвях.

Шурф 3 закладено на відстані 12 м на південний захід від хреста, 8 м на північний захід від шурфу 2. Місце густо вкрите кущами, на поверхні помічені уламки червоної цегли. Його стратиграфія така:

1) 0—20 см — дерновий шар зі щільного темно-коричневого чорнозему з трав'яним покриттям і кореневими системами рослин; уламки червоних та білих цеглин, поодинокі фрагменти посуду та кахель XVIII ст.;

2) 20—80 см — сірий мілкодисперсний гумусований супісок зі щільно розташованим корінням дерев і кущів; шар насичений пізньосередньовічними фрагментами посуду та кахель;

3) від 80 см — річковий біло-жовтий пісок (материнська порода).

Поблизу східної стінки шурфу (глибина 65 см) розміщувалася частина стовбура дерева, розмірами 52 × 30 см. За кількістю знахідок цей шурф виявився найбільш результативним. На глибині 10—20 см фіксувався щільний шар уламків червоної та білої цегли, а також фрагментів лицевих пластин і румп кахлів. Керамічна маса кахлів зазвичай білого кольору з домішками червоної жорстви. На деяких фрагментах румп та округлих завершень пласких перемичок збереглися залишки коричневої поливи. Можемо попередньо датувати ці знахідки XIX — початком XX ст. Під цим шаром (до 80 см) часто траплялися фрагменти коробчастих кахель з рослинно-геометричним орнаментом, що за широкими аналогіями хронологічно належать до XVIII ст. Серед них виділялися фрагменти лицевих пластин, орнаментовані миличними (potent) за формою хрестами. Хрести оточені своєрідними рослинно-геометричними рамками, а у середохресті зображені промені (рис. 1). Також привернув увагу фрагмент румпи, орнаментований рельєфним вигином та «хвилею» на вінцях. Зазвичай ця частина коробчастої кахлі мала суто практичне застосування та була захована від людського ока. Відповідно, її прикрашення може свідчити про певні статки замовника або про естетичний смак майстра. Окремо відмітимо єдиний фрагмент лицевої пластини сюжетної кахлі. На ньому зображено ногу орла із частиною крила (?) або ж ногу коня з кінцем хвоста (?).

Ще один комплекс матеріалів складали фрагменти гончарного посуду, властивого для XVIII ст. Вінця світлоглиняних горщиків, як правило, прямі або з незначним нахилом назовні, прикрашені червоною та коричневою оприскою (прямі та хвилясті оперізуючі лінії). Димлені горщики орнаментовані рельєфними оперізуючими лініями. Фрагмент вінець миски вкритий вздовж краю зеленою поливою. Цікавий фрагмент денця з прилеглими стінками гончарної посудини (14,5 × 8,3 × 1,1 см) був орнаментований зсередини прорізаними оперізуючими лініями та вдавленими рисками (рис. 2). До індивідуальних знахідок належить фрагмент світло-коричневої чашечки люльки.

Відмітимо велику кількість залізних будівельних цвяхів з округлими голівками та підпрямокутними ніжками, що разом з фрагментами цегли, кахель та вуглин, утворювали прошарок будівельних залишків.

Чудовим маркером, що датує культурний шар, були п'ять мідних монет Російської імперії. Три «денгі» «злиплись» у вертикальному положенні, не потрапивши під детектор грабіжників (глибина 25 см). У однієї монети зрізаний край. Вироблені вони, відповідно, у 1744, 1749 та 1750 рр. Неподалік було знайдено «дві копійки» 1758 р. Ще одна монета також самого номіналу лежала на доволі значній глибині (70 см) поблизу південно-західного кута шурфу. Вироблена у 1761 р., вона мала два прорізи на реверсі.

Ікло тварини (собаки?) датоване за супутнім матеріалом XVIII ст.

З глибини 80 см траплялися поодинокі фрагменти ліпного посуду доби бронзи. У шурфі знайдено чотири фрагменти стінок (один — вкритий розчосами), фрагмент денця (керамічна маса з домішками жорстви) та два невеликих фрагменти вінець. Сім маленьких кісток тварин зафіксовані у шарі від 80 до 100 см.

Шурф 4 закладено на відстані 50 м на південний захід від східного валу. Дослідження за межами периметра валу мало на меті з'ясувати наявність та глибину культурного шару. Для цього було обрано невелику галявину у заростях кущів, де на поверхні землі знайдено залізний шлак. Стратиграфія шурфу така:

1) 0—20 см — дерновий шар зі щільного темно-коричневого чорнозему з трав'яним покриттям і кореневими системами рослин;

2) 20—80 см — сірий мілкодисперсний гумусований супісок зі щільно розташованим корінням дерев та кущів;

3) від 80 см — річковий біло-жовтий пісок (материнська порода).

Серед знахідок привернули увагу шматки шлаку, у структурі якого можна помітити залізні та скляні вкраплення, що спеклися. Відмітимо також фрагмент ручки скляної посудини XVIII ст. (зберігся приліп з верхньою частиною трьохскладової ручки). До неординарних знахідок належить гранітний терочник неправильної форми, розмірами 10,5 × 8 × 4,5 см. Поодинокі незначні фрагменти гончарного пізньосередньовічного посуду трапляються на глибині до 50 см. Маленькі фрагменти стінок ліпного посуду зафіксовані на глибині 40—70 см.

Археологічна розвідка засвідчила високу ймовірність розташування Нехворощанського монастиря Успіння Пресвятої Богородиці поблизу с. Чернеччина, між лівим берегом р. Оріль та каналом Дніпро—Донбас. Зазначимо, що основним орієнтиром для попередніх дослідників слугували земляні вали, що з'явилися навколо монастирських споруд у 1730-ті рр. (згідно з джерелами). Попередні результати шурфування вказують на помилковість таких висновків. Шурф 4 (за межами валів) показав культурний шар XVIII ст. та



Рис. 2. Фрагмент денця гончарної посудини

навіть дозволив припустити наявність поряд гутного виробництва. Шурф 1, закладений у «перспективному» місці всередині периметру валів, не містив чіткого пізньосередньовічного культурного шару. Проведення робіт з перетину валів може дати відповідь на питання часу їхнього виникнення. Значно ускладнює спробу визначення території культового комплексу наявність кладовища з могилами першої половини XX ст. Тим більше, що за кількома ранньомодерними мапами монастир локалізувався дещо південніше, саме там, де зараз некрополь.

Але розвідка показала, що місце дослідження має різноманітний матеріал XVIII ст. Серед знахідок переважають фрагменти гончарного посуду та кахель. Привертають увагу фрагменти лицевих пластин коробчастих кахель, орнаментовані миличними (potent) за формою хрестами. Кілька мідних монет Російської імперії, що датовані 1740—1760 рр., маркують період найбільшого господарського розвитку монастиря.

До результатів дослідження слід віднести відкриття нового поселення доби бронзи. Крім пізньосередньовічного матеріалу, у заповненні шурфів зафіксовано наявний культурний шар цього періоду, який репрезентовано, наприклад, фрагментами денця з прилеглими стінками ліпної посудини та гранітним терочником.

Загальна потужність культурного шару в середньому складає 1 м.

На жаль, зазначимо, що сучасна територія Нехворощанського монастиря Успіння Пресвятої Богородиці активно нищиться грабіжницькими перекопами та не охороняється на постійній основі. Тож археологічні роботи тут набувають нагального та рятівного характеру.

Таким чином, ця непересічна пам'ятка (один з двох Запорозьких монастирів) вимагає подальшого археологічного дослідження, взяття на державний облік та охорони.

О. Старік

РОЗКОПКИ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ БРОНЗИ—РАННЬОГО ЗАЛІЗА ПОБЛИЗУ с. ТОКІВСЬКЕ У 2021 р.

10 червня — 9 липня 2021 р. експедиція Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького проводила розкопки на території с. Токівське Грушівської с. т. г. Криворізького (колишнього Апостолівського) р-ну Дніпропетровської обл. Завданням робіт цього сезону було продовження досліджень пам'ятки археології, вивчення якої розпочалося у 2012 р. та тривало у 2015—2018 рр. Вона розташована на відстані 0,23 км на північ від околиці с. Токівське, на першій надзаплавній терасі мису правого берега р. Кам'янка (тече вздовж V-подібного каньйону в глибині ерозійної давньої долини), що є правобережною притокою р. Базавлук.

Площа розкопів склала 184 м^2, загальна площа за шість років робіт — 1407 м^2.

Розкоп було розбито у двох напрямках.

1. На південний захід від розкопу 2018 р. за віссю північ—південь було закладено нову лінію з дев'яти квадратів розмірами 2 × 2 м: Р—Ш/15.

2. На південний схід від розкопу 2018 р. за віссю північ—південь було закладено лінії квадратів розмірами 2 × 2 м: А—Б/1—5, В—Е/1—6, Ж/1—3.

Загальна стратиграфія шарів пам'ятки така.

1. Від сучасної поверхні до 10—15 см — дерновий шар із щільного темно-коричневого чорнозему з трав'яним покриттям.

2. Від 10—15 см до 55—75 см — гумусований супісок, м'який сухий однорідний з жорстви, темно-сірого кольору.

3. Від 55—75 см до 60—80 см — передматериковий суглинок, сухий, щільний, дрібнозернистий, де-не-де пилуватий; колір коливається від бежевого до світло-жовтого.

4. Від 60—95 см — материнська порода, що складається з первинного каоліну яскраво білого кольору у вигляді жорстви, щебеню та піску.

Потужність культурного шару в середньому складає 60 см.

Головним результатом роботи цього польового сезону є вивчення частини стіни з кам'яною основою наземної споруди. Таке визначення відповідає запропонованій дослідниками типології жител, згідно з якої наземними вважаються ті, що заглиблені до 30 см, нижче рівня денної поверхні.

Досліджена частина стіни простягалась з південного заходу на північний схід, що є доволі сталою практикою для жител сабатинівської культури. Теж саме можемо стверджувати і про стандартну основу стіни у вигляді двох рядів каміння. Відстань між цими рядами складала 50—80 см.

Фахівці виділяють два типи формування кладки стіни жител доби пізньої бронзи: пласке каміння кладеться одне на одне у кілька рядів або ставиться на ребро. Ми маємо поєднання цих способів: масивні гранітні камені покладені як плазом, так і сторчма в 1—2 ряди завширшки та у 2—3 ряди заввишки. Камені щільно прилягали один до одного, та у кількох випадках для збільшення міцності стіни були підшліфовані. Для створення зв'язуючого розчину, найімовірніше, використовували місцеву глину, а також мішаний ґрунт та жорству. Рівень залягання каміння коливається від 10 до 70 см від сучасної поверхні.

Зазвичай зовнішня кладка стіни розташовувалася дещо вище та починалася від рівня давнього горизонту, таким у нашому випадку є південніший ряд стіни. Внутрішній ряд стіни споруди будувався від рівня підлоги і, відповідно, є північнішим. Саме тому розвал північної кладки фіксується на заглибленні до 70 см. Такому плануванню сприяє і природне підвищення мису, на якому розташовано пам'ятку. Долівка споруди була земляною (глиняна обмазка відсутня). Забутовка між рядами кладки, ймовірно, складалася з бурої глини, чорнозему та дрібного каміння. Самі стіни могли бути або дерев'яними, втім це мало ймовірно в умовах степу, або споруджувалися з глиняних вальків з домішками соломи та гною.

Зауважимо, що застосування каменю у будівництві споруд на Токівському 1 не свідчить про їх капітальний характер. Ми схиляємося до думки про сезонне використання житлових та господарчих будівель, на користь чого може вказувати відсутність слідів опалювальних пристроїв. Подібна практика не поодинока в смузі Євразійського степу.

З площі двох розкопів походить 267 од. фрагментів кераміки. Це значно менше, ніж за минулі роки, що пояснюється невеликою інформативністю розкопу І, який маркував південно-західну межу пам'ятки. Переважну більшість знахідок становили фрагменти ліпного посуду пізнього етапу існування сабатинівської культури (XIII—XII ст. до н. е.). Загалом це уламки вінець, стінок та денець банкоподібних посудин. Найчастіше вони орнаментовані пружками, зокрема розчленованими вдавленнями, защипами і навскісни-

ми насічками. Вінця зазвичай прямі, високі, із округлим чи сплощеним зрізом, іноді відтягнуті назовні. Трапляються фрагменти, орнаментовані вздовж зовнішнього краю овальними вдавленнями або прорізаними скісними насічками. Трапився відтягнутий пружок з максимальною шириною 1,5 см, наліплений на 3 см нижче краю вінець.

На глибині 65 см у кв. Е/2 знайдено фрагменти вінець з прилеглими стінками (1 од.), стінки (2 од.) та денця з прилеглими стінками (1 од.) ліпної банкоподібної посудини. Вінця високі, з округлим зрізом, дещо відтягнуті назовні. Денце пласке, без закраїни. Зсередини на стінках видно сліди загладжування травою. Ці фрагменти дозволили датувати досліджену частину стіни споруди сабатинівським часом. Загальна кількість уламків різних посудин, знайдених у цьому місці, становила 47 од. Чотири з них були надані для мікроскопічного дослідження аспіранту відділу енеоліту—бронзової доби ІА НАН України І. Буцькому. Експертиза засвідчила, що два фрагменти мали схожий склад формувальної маси: глина, 1/6 піску, 1/8 шамоту, 1/8 деревних вуглин. При цьому дослідник зазначав, що вказана частка піску може бути слюдою. У двох інших уламках важливу частку складали, відповідно, пісок та шамот.

Із отриманих з площі розкопів 13 фрагментів нижніх частин ліпних посудин, лише в одному випадку вдалося реконструювати діаметр денця — 7,3 см. Його фрагменти були зафіксовані між каменями стіни у кв. Ж/2 на глибині 40 см. Аналіз одного з цих фрагментів засвідчив можливе використання для його виробництва одразу двох глин, піску та шамоту чорного з включеннями. Поверхня стінки була вкрита нагаром.

До ранньої залізної доби належали фрагмент ручки амфори та уламок вінця ліпної посудини, орнаментований на зрізі пальцевими защипами.

Крем'яні знаряддя репрезентовані лише ножем та скребачкою доби бронзи. Під час дослідження пам'ятки виявлено шість одиниць інших кам'яних виробів. Серед них виділимо прикінцеву підчотирикутну частину брускоподібної ливарної форми з метаультрабазиту (5,7 × 5,2 × 1,2 см). Вона збереглася зі слідами тривалого використання. Подібні за зовнішнім виглядом ливарні форми застосовувалися на нашій пам'ятці носіями сабатинівської культури для лиття кинджалів.

Фрагменти абразивів належали до вже доволі звичних категорій знахідок. Цього року до колекційного опису увійшли два таких знаряддя праці, що датовані добою раннього заліза та раннього модерну. Два фрагменти розтиральників округлої та чотирикутної форм, а також фрагмент метаультрабазитового відбійника теж поповнили музейну колекцію кам'яних виробів доби бронзи.



Стела антропоморфна

Серед знахідок виділимо лощило, виготовлене зі скам'янілої кістки. Кістка видовжена, неправильної форми, з сірою, зовні шерехатою поверхнею. Зсередини та по краях вона загладжена. Згідно супутнього контексту лощило датоване сабатинівським часом.

Вперше на пам'ятці фіксуємо знахідки, що належать до пеньківської культури. Зокрема цікавим був фрагмент бронзової підвіски з округлим отвором у верхній частині. Вона штампована, вирізна, трапецієподібна у плані. Орнаментована двома рядами псевдозерні вздовж периметра, датована VI—VII ст. Близькі аналогії цій прикрасі знаходимо у фондах ДНІМ. Наприклад, з розкопок І. Ковальової 1961 р. (м. Дніпропетровськ, півострів Ігрень, Попів мис, могильник 1) походить пеньківська підтрикутна підвіска з петелькою (А-13644). Схожу підвіску було передано у 2013 р. директором Верхньодніпровського історико-краєзнавчого музею (А-13762; місце знахідки невідоме). Третю: «*підвіска у вигляді пірамідальної плоскої пластини з отвором*» знаходимо серед матеріалів розвідки О. Лагодовської 1945 р. на р. Вороній (А-6782). До того само хронологічного періоду належить бронзова платівка — окуття вінець дерев'яної посудини. Вона видовжена, з виступами з країв, зігнута під кутом. Одна сторона за довгою віссю була зігнута навпіл (7,2 × 1,3 × 0,1 см). Подібна платів-

ка походить з розкопок В. Ромашка 2006 р. (м. Дніпропетровськ, півострів Ігрень, Попів мис, р. 2, кв. П/4, ш. 2) і зберігається у фондах ДНІМ (Н. В. 30957).

Ще один фрагмент бронзової платівки (4,5 × 1,5 × 0,2 см) широко датований добою бронзи — скіфським часом. Одна її частина овальна у перетині, один край зігнутий. За допомогою заклепки до платівки кріпилася ще одна — її фрагмент зберігся. Спостерігаються залишки трьох заклепок. Фрагмент деформовано, імовірно, слугував як окуття дерев'яної посудини. Приблизні аналогії походять з поховання (4) культурного кола Бабино в кургані 1 курганної групи «Три брати» (Криворізький р-н, с. Недайвода).

До здобутків експедиції слід віднести виявлення та перевезення до Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького антропоморфної кам'яної стели доби бронзи, яка стане 103 артефактом найбільшої в нашій державі колекції кам'яної пластики народів степу. Стелу було знайдено у посадці поблизу кургану 3921/1-Дп. (висота 6 м; діаметр 80 м), за 1 км на південь від центру с. Токівське. Вона вироблена з граніту та має розміри 98 × 52 × 25 см. Видовжена, підпрямокутної в плані форми, з ледь позначеною асиметричним виступом головою. Кути заокруглені. У нижній частині стели простежувалася горизонтальна лінія (нанесена фарбою?), що, можливо, позначає пояс (рисунок).

Результати робіт на південно-східній ділянці пам'ятки підтвердили перспективність цього напрямку для подальших досліджень.

І. Шабельнікова, П. Губрієнко

РОЗВІДКИ ПОБЛИЗУ с. РАДІСНЕ

Восени звітного сезону співробітники Дніпровської експедиції ДП «НДЦ "ОАСУ"» обстежили терени поблизу с. Радісне Петриківської територіальної громади Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл. Загальна оглянута площа становить 86 га.

У 2021 р. місцеві мешканці на оранці знайшли археологічні артефакти та передавали співробітникам Дніпровської експедиції, що і стало приводом для візуального обстеження цих земель.

Село Радісне розташоване за 4 км від лівого берега Кам'янського водосховища та за 4 км від правого берега нового русла річки Оріль. На північ від села розміщені великі простори хвилястих рівнин, які використовуються як сільськогосподарські угіддя. Під час обстеження було виявлено місцезнаходження двох археологічних об'єктів, які отримали назву за місцем розташування: Радісне 1 та Радісне 2 (рис. 1).

Радісне 1. Поселення розташоване за 3,67 км на схід — північний схід (кут 74°) від

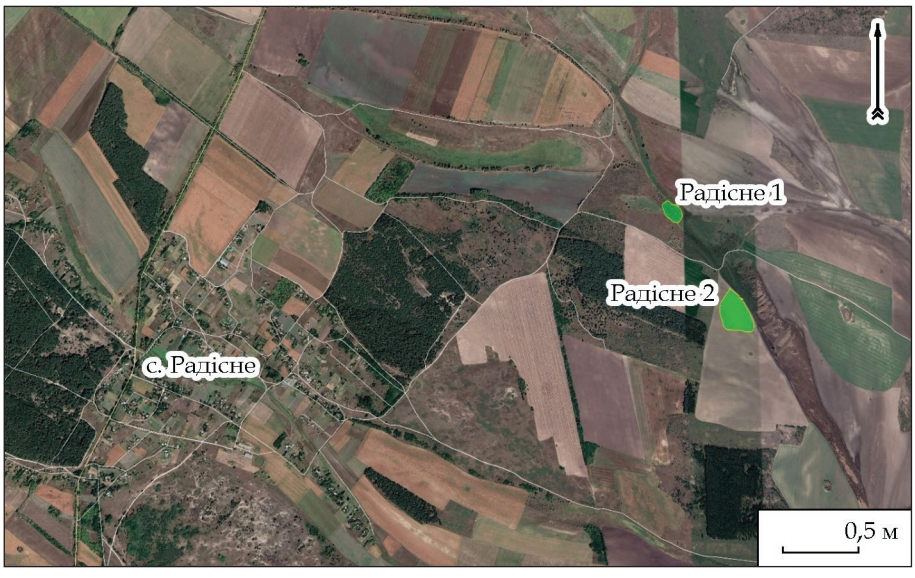

Рис. 1. Схема розташування археологічних об'єктів поблизу с. Радісне Дніпровського р-ну й обл.

центру села на правому березі стариці р. Протовча. Воно витягнуте вздовж берегової смуги. На площі 1,2 га були виявлені уламки ліпної кераміки (рис. 2: 2—4) та уламок ручки амфори (рис. 2: 1), а також відщеп кременю (рис. 2: 5). Саме з цієї ділянки походять металеві вироби, які місцеві мешканці передали співробітникам експедиції. Це уламки двох фібул (рис. 1: 1, 2) вушка сережки (рис. 1: 3), а також бронзове кільце (рис. 1: 4). За уламками кераміки та металевих знарядь, місцезнаходження Радісне 1 можна зарахувати до черняхівської культури II—IV ст.



Рис. 2. Металеві вироби з поселення Радісне 1

Радісне 2. Поселення знаходиться на відстані 4 км на схід (кут 85°) від центру села на правому березі стариці р. Протовча. Відстань між поселеннями Радісне 1 та Радісне 2 становить 0,64 км. Поверхня поселення заорана. Її обстеження продемонструвало, що культурний шар порушений оранкою. Матеріал зібраний на площі 4,2 га, презентований: уламками кераміки, кам'яними, крем'яними та металевими знаряддями (бронзове шило). Зібраний матеріал свідчить про наявність на поселенні принаймні двох культурних шарів.

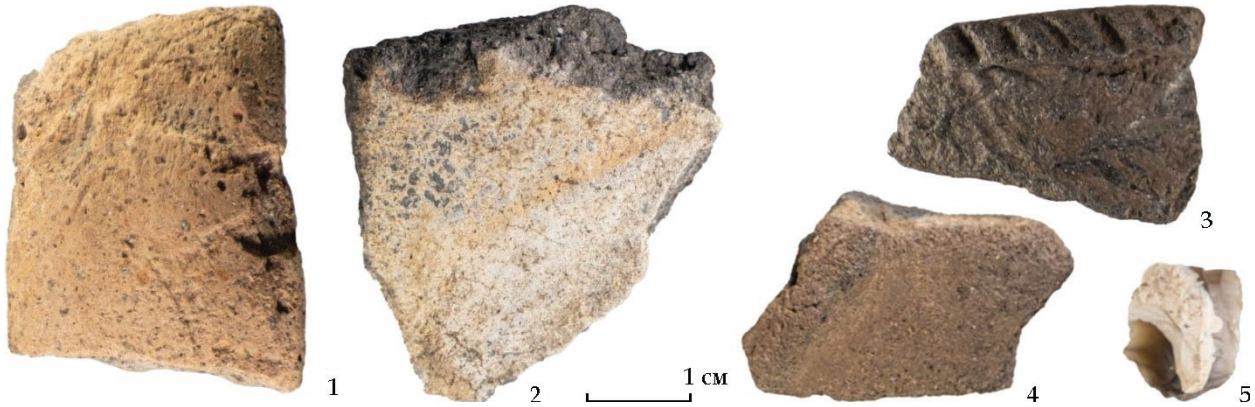

Рис. 3. Знахідки з поселення Радісне 1

До доби бронзи можна зарахувати знахідки уламків кераміки прикрашеної наліпними та відтягнутими пружками, в тому числі пружками, які розсічені пальцевими або нігтьовими вдавленнями. А також уламком стінки посудини з розчосами на зовнішній поверхні, характерними для доби бронзи. Крем'яні знаряддя представлені відщепом (рис. 4: 2) та уламком знаряддя на пластині (рис. 4: 3), що побував у вогні. До доби бронзи вочевидь відноситься і знахідка бронзового шила (рис. 4: 1)

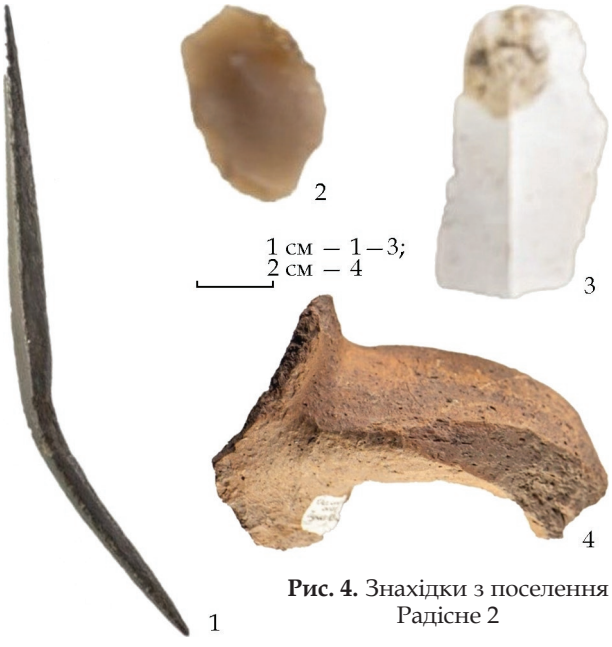

Рис. 4. Знахідки з поселення Радісне 2

Верхній шар поселення Радісне 2 представлений значною кількістю уламків ліпної кераміки. Вона виготовлена з тіста з домішкою шамоту з гончарної кераміки. Характерною ознакою оздоблення поверхні цієї кераміки є притаманні для періоду раннього середньовіччя розчоси на внутрішній та зовнішній поверхні, які утворюють складні орнаментальні (зокрема хвилясті) композиції. Окрім того, трапляються уламки горщиків, які прикрашені зигзагоподібними компози-

ціями. До цього ж шару, напевно, належить й уламок амфорної ручки (рис. 4: 4).

На цьому етапі дослідження можна стверджувати, що археологічний об'єкт Радісне 1 за своїми культурно-хронологічним характеристиками та знахідками виробів із металу був залишений носіями черняхівської культури.

Поселення Радісне 2 судячи з матеріалу принаймні двошарове: нижній його шар відноситься до доби бронзи, верхній — до раннього середньовіччя. Матеріали верхнього шару поселення Радісне 2 хронологічно близькі до матеріалів Радісного 1. Враховуючи територіальну близькість двох пунктів, цілком можливо, що за доби раннього середньовіччя вони становили єдине місцезнаходження. Перевірити це припущення так само як і поточнити стратиграфію та межі пам'яток можливо лише шляхом подальшого шурфування.

А. Юрченко, І. Буцький

ДОСЛІДЖЕННЯ ГОНЧАРНОГО ЦЕНТРУ VII ст. н. е. В БАЛЦІ КАНЦЕРЦІ

У звітному сезоні експедиція Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького під керівництвом А. Юрченко продовжила роботи з вивчення гончарного центру в балці Канцерці. Ділянка пам'ятки, доступна для дослідження, розташовувалась на південно-східній околиці с. Любимівка Дніпровського р-ну (колишній Солонянський) Дніпропетровської обл., на правому схилі та на мисах балки Канцерки, з обох боків від гирла її лівого (північного) відрогу. Роботи були сконцентровані поблизу шурфу 1, закладеного 2021 р. Це обумовлено тим, що в попередні роки А. Сміленко, Л. Чурілова, В. Ходас на цьому мису, утвореному двома струмками, локалізували місцезнаходження чергового (за наскрізною нумерацією, запропонованою А. Сміленко, № 20) гончарного горна. Минулорічні дослідження показали значну концентрацію керамічного матеріалу на цій ділянці, що значно перевищувало кількість знахідок на інших ділянках балки. Також серед матеріалу було декілька досить великих шматків шлаку, що вказувало на наявність поблизу споруди. Крім того, на цій ділянці було проведено дослідження за допомогою георадару (проводили фахівці з Асоціації Noosphere) і вони підтвердили наявність тут незначних аномалій.



Рис. 1. Загальний вигляд розкопу 1 із сектором горна в західних квадратах

В експедиції 2022 р. брали участь співробітники музею, аспірант ІА НАН України І. Буцький, студенти історичного факультету Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара, а також місцеві школярі.

Метою досліджень цього сезону було — з'єднати в одну лінію розкопи Л. Чурілової, В. Ходаса та А. Юрченко, щоб простежити загальну картину, імовірно, біля горна. Проте розкоп було закладено так, щоб не пошкодити об'єкт, виявлений В. Ходасом 2009 р. та не розкритий, оскільки для його дослідження бракувало людських і фінансових ресурсів.

За характером щільності ґрунтів на сучасній денній поверхні, було зафіксовано відвали попередніх досліджень. Це підтверджувалося також наявністю незначних фрагментів посуду канцерського типу на глибині 0,8—1 м. Ці фрагменти не становили суцільного культурного шару, виглядали перевідкладеними. Крім того, попередні дослідження вказували на те, що культурний шар VII ст. н. е. починався зі значно більшої глибини. Таким чином, ці фрагменти також були по-

трактовані як втрачені знахідки з попередніх розкопів.

Як і передбачалось, культурний шар починався з глибини 1,3 м від сучасної денної поверхні. Переважно це були різні за розміром фрагменти сироглиняного гончарного посуду, зокрема стінки з пролискованими лініями, наліпними пружками, соскоподібними наліпами. Ці елементи декору утворювали різноманітні комбінації, притаманні для посуду канцерського типу. Серед керамічного матеріалу також траплялися незначні фрагменти стінок ліпного посуду, визначити культурну приналежність якого було неможливо. За аналогіями з попередніми роками досліджень вони узагальнено трактувалися як посуд доби бронзи. Крім того, було віднайдено певну кількість кісток тварин. Два уламки кістки потрактовано попередньо як лощила для нанесення орнаменту на посуд. Також знайдено кістяну пластину з просвердленим отвором.

З глибини 1,8 м окреслилися два місця значної концентрації керамічного матеріалу, які під час розчистки з'єдналися у суцільний шар. А в західному квадраті з глибини 1,9—2 м простежувалися бура пляма. Її дослідження показало, що це — сектор гончарного горна. Вдалося відкрити його черінь (орієнтовану на схід і практично паралельно струмку), простежити стінки камери для випалу на висоту 0,5—0,7 м від поду камери для випалу, а також означити три сопла, розміщені в одну лінію (рис. 1). Таким чином, це — властиве для гончарного центру горно. Камера для випалу була вимощена фрагментами посуду, залита розчином глини і висушена (можливо, навіть злегка випалена). Згори лежав кістяк собаки в частково анатомічному порядку. Кістки тварини також були залиті розчином глини, що значно ускладнювало їх розчистку і фотофіксацію (рис. 2). Очевидно, додаткове укріплення камери вже після припинення функціонування горна розчином глини сприяло гарному збереженню конструкції. З огляду на часову обмеженість експедиції, об'єкт було законсервовано для подальшого вивчення. Варто зазначити, що це — не об'єкт, виявлений В. О. Ходасом, адже він розміщувався південніше і ще чекає свого часу. У відкритих квадратах також вдалось простежити декілька стовбових ямок. Тому робимо висновки, що гончар працював під накриттям. Крім того, симетричні довгі заглиблення завширшки до 0,8 м і завдовжки до 1,5 м з двох боків від горна вказують на те, що робочий простір міг бути обмежений якимось парканом.

Розбір скупчень кераміки показав, що це — викид виробничого браку і не становить розвалів цілих форм. Серед розрізнених фрагментів стінок посуду було також зібрано певну кількість носиків для зливу, гладких вінець, ручок (вдалося простежити два способи кріплення їх до тулуба посуду, а також варіації формування самих ручок) та денець посуду. Звертає на себе увагу незначна кількість і велика фрагментарність останніх. Крім посуду, характерного для Канцерки, було зібрано декілька верхніх частин ліпного посуду з різко відігнутими вінцями, а також ручку. За характером вінець та глиняного тіста ці посудини зараховані до матеріальної культури слов'янського населення і датовані часом, синхронним з існуванням гончарного центру в балці. Загалом 2022 р. було відкрито 21 м^2 площі, зібрано близько чотирьох тисяч фрагментів посуду і незначну колекцію кісток тварин.



Рис. 2. Графічна фіксація решток тварини на керамічній вимостці в випалювальній камері горна

Остеологічний матеріал передано для вивчення археозоологам. Керамологічний матеріал, зокрема, досліджує й готує до публікації І. Буцький. Розробляється проєкт музеєфікації горна *in situ*.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

В. Забавін, М. Булик, С. Небрат, Ю. Полідович

РОЗВІДКИ НА ПІВДНІ ДОНЕЦЬКОЇ обл. У 2021 р.

У 2021 р. експедиція Маріупольського державного університету під час проведення розвідки оглянула територію на півдні Донецької обл. задля впорядкування відомих на сьогодні археологічних об'єктів та визначення режимів використання території зони охорони культурного шару; створення сприятливих умов для збереження національної історико-культурної спадщини. Роботи проводились на території Маріупольського та Волноваського р-нів. Завданням розвідки було обстеження курганів, визначення їх параметрів і сучасного технічного стану, з метою підготовки обліково-охоронної документації.

Обстеження вже відомих пам'яток передбачало обробку архівних і літературних джерел та польові роботи: повний візуальний огляд ділянки, пошук знахідок і підйомного матеріалу, інструментальну зйомку об'єктів, визначення точних координат пам'яток за допомогою супутникової системи навігації GPS, фотофіксацію тощо. Додатково проводилося обстеження прилеглих ділянок з метою відкриття нових, ще невідомих археологічних об'єктів. Визначення курганів як автентичних елементів історико-культурного ландшафту та прив'язка до гідрографічних об'єктів здійснені за Військово-топографічною картою Катеринославської губернії (3 версти : 1 дюйм, 1846—1863 рр. під ред. Ф. Шуберта). Додаткова прив'язка об'єктів здійснювалася від центрів населених пунктів, а за умовний центр обиралося місце розташування сільської / селищної ради.



Стан курганів на території Маріупольського та Волноваського р-нів Донецької обл., обстежених у 2021 р.

У межах земель Маріупольського та Волноваського р-нів обстежено 48 курганних груп та 53 поодиноких кургани. Всього на теренах зазначених районів було враховано 209 археологічних об'єктів, 27 із них є нововиявленими пам'ятками. Підсумовуючи результати досліджень давньої культурної спадщини у межах земель Маріупольського та Волноваського р-нів, можна зробити такі висновки. Значна частина курганів має незадовільний або аварійний технічний стан (рисунок). Із врахованих об'єктів 69 (33 %) — розорювали на момент дослідження, ще 24 (11,5 %) пам'ятки на місцевості не ідентифіковано (зруйновані оранкою або під час спорудження гідротехнічних споруд); 77 (36,8 %) курганів розорювалися у попередні часи. Лише 35 (16,7 %) курганів задерновані й мають задовільний стан. Частину курганів пошкоджено пізніми перекопами та грабіжницькими ямами — 11 (5,3 %), крім того, їх вершини постраждали спорудженням тріангуляційних пунктів тощо.

Оскільки наявність 185 об'єктів із пропонованих до постановки на державний облік курганів напевно встановлено, для їхньої території (до завершення процедури постановки на облік) пропонується запровадити режим, аналогічний режиму використання пам'яток археології.

В. Забавін, С. Небрат

ДОСЛІДЖЕННЯ ДВОХ КУРГАНІВ БІЛЯ с. КОМИШУВАТЕ НА ПІВДНІ ДОНЕЧЧИНИ У 2021 р.

У польовий сезон 2021 р. експедиція Маріупольського державного університету провела розкопки двох курганів у групі з п'яти насипів біля с. Комишувате на землях Мангушської територіальної громади Маріупольського р-ну Донецької обл.

Курганна група з п'яти насипів (охоронний № 2339) розташована за 4 км на північний захід від с. Комишувате. Група складається з двох насипів: курган 2 розміщувався на відстані 60 м на схід — південний схід від краю насипу кургану 1 (за загальною нумерацію у групі — кургани 4 та 5). Пам'ятка виявлена у 1988 р. (О. Дубовська, М. Швецов), додатково обстежена у 2009 р. (Ю. Полідович, А. Усачук). Кургани 4 та 5 є східною частиною групи, що складалася з п'яти насипів. Дослідження трьох насипів з цієї групи на землях Стародубської сільської ради Мангушського р-ну, оглянула в 1989 р. Маріупольська археологічна експедиція (В. Кульбака). Тоді було досліджено поховання зрубної культури та середньовіччя.

У польовий сезон 2021 р. розкопки цієї курганної групи було продовжено. Курган 4 (2705006) мав насип у перетині овальної форми розмірами 40 × 50 м, заввишки 1,3 м, його споруджено із ґрунту і каміння. Східна частина насипу розорювалась, західна розміщена під лісосмугою. Через східну полу кургану прокладено ґрунтову польову дорогу. На поверхні знайдено кістки людини зі зруйнованого поховання. Координати на Google Maps: 47°5'59.58" Пн, 37°6'39.09 "Сх

Курган 5 (2705007) мав насип у плані округлої форми діаметром 10 м, висотою 0,25 м, його споруджено із ґрунту і каміння. Насип кургану розорюється. Координати на Google Maps: 47°5'58.79" Пн, 37°6'43.76" Сх

У кургані 4 було досліджено два поховання зрубної культури (1700—1200 рр. до н. е.), а також культовий комплекс часів середньовіччя. У кургані 5 було виявлено середньовічний кенотаф (символічне поховання) або культовий комплекс.

Обидва поховання кургану 4 демонструють типові ознаки зрубної культури Північного Приазов'я як в нормах поховального обряду, так і в рисах матеріальної культури та належать до II та III хронологічного горизонту цієї культури регіону. Курган 4



Поховання 2 кургану 4 біля с. Комишувате

виявився елітарним, тут вдалося дослідити поховання, що влаштовані у формі кам'яних гробниць. Крім двох керамічних горщиків, перед обличчям небіжчика знайдено залишки дерев'яної чаші, декорованною бронзовою накладкою (рисунок).

До конструктивних елементів дерев'яного посуду доби бронзи належать бронзові або мідні накладки або оковки (іноді із залишками дерева). За цими металевими елементами декору найчастіше і фіксується дерев'яний посуд у поховальних комплексах. Ці категорії поховального інвентарю в зрубних похованнях Північного Приазов'я трапляються досить рідко. Із 1500 поховань цієї культури, досліджених у регіоні, подібні накладки були знайдені тільки у двох. Накладка з поховання 2, кургану 4 має розміри: 3 см завширшки та 15 см завдовжки.

Виявлені артефакти доповнюють інформацію про матеріальну культуру давнього населення басейну степової р. Комишуватки. Знахідки вказують на перспективність подальших досліджень цього мікрорегіону у майбутньому.

В. Гнера, А. Борисов

ОБСТЕЖЕННЯ «КУРГАН-МОГИЛИ» НА ЗАХІД ВІД с. КУТИЩЕ ЖИТОМИРСЬКОГО р-ну У 2021 р.

У 2021 р. було здійснено обстеження курганоподібного насипу на захід від с. Кутище Житомирського р-ну й обл. з метою з'ясувати питання приналежності пам'ятки до археологічних об'єктів, а також вивчення стану її збереженості (рис. 1).

Територія, що досліджувалась, розміщена на лівому березі р. Вербки і, за інформацією Я. Яроцького, пов'язана з першим епізодом Чуднівської битви 1660 р. Саме з нею місцеві краєзнавці пов'язують курганний насип, оглянутий у 2021 р.

Місцевість лівого берега р. Вербки має низинний характер, перемежована зволоженими западинами та меліоративними каналами. Русло р. Вербки також штучно випрямлене і перетворене на криволінійний канал. За повідомленнями місцевих жителів, ділянка ніколи не розорювалась. Західна частина урочища розміщена у приватній власності з цільовим призначенням (для ведення особистого селянського господарства). На ній і розташований курганоподібний насип, обстежений у 2021 р. (рис. 2).

Курганоподібний насип розташований за 83 м на північний захід від кілометрового стовпа (позначка 77 км) на узбіччі сучасної траси (рис. 3). У цьому місці різниця між старою трасою дороги та новою становить 56 м. Під час спорудження старої дороги було підрізано південну частину кургану. За свідченнями місцевих жителів, під час ремонту дороги було зрізано не лише південну частину, але й, фактично, центральну. У вири-

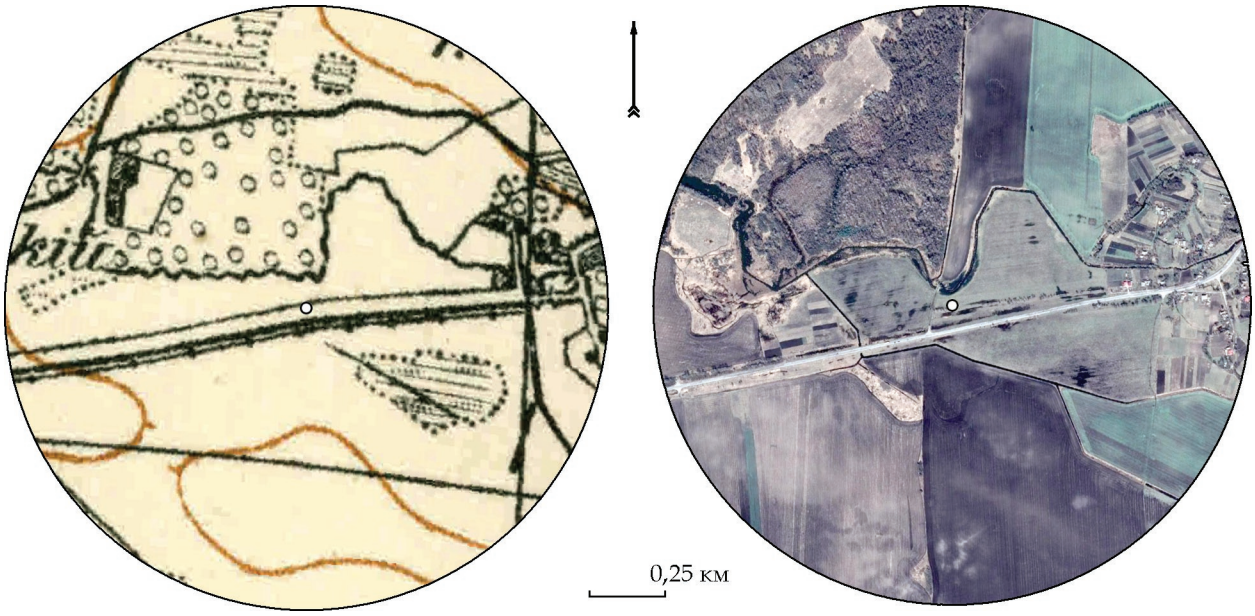

Рис. 1. Місце розташування «Курган-Могили» на фрагменті мапи 1907—1908 рр. та на космічному знімку Google



Рис. 2. Аерофотознімок, курганоподібного насипу, с. Кутище, загальний вигляд

тому ґрунті було помітно й людські кістки. З огляду на це можемо констатувати, що нині збережена частина кургану являє собою лише північну частину початкового насипу. Тому первинний діаметр кургану міг становити близько 40 м в основі.

Основа кургану розміщується на округлому природньому підвищенні, що здіймається над навколишньою місцевістю на 0,20—0,25 м. На ній нині збережена частина насипу підвищується на 1,5 м.

На північ від курганного насипу, від бетонного містка на схід — каналізоване русло р. Вербки було розширене (спочатку для потреб будівництва нової траси дороги Н-03, потім розширення збільшене до сучасних розмірів). Ширина річки в цьому місці збільшена вдвічі і становить близько 20 м. Поглиблена ділянка витягнута на 60 м. Вийнятий ґрунт складений між берегом річки та курганним насипом у вигляді хаотичних відвалів. У цьому місці стратиграфічні зачистки зафіксували болотистий, перезволожений суглинковий ґрунт, під яким лежить глинистий світло-сірий прошарок зі значними домішками жовтого піску. Іноді з'являвся



Рис. 3. Вигляд на «Курган-Могилу» з північного сходу

світло-коричневий з темними прожилками глинистий прошарок, також насичений піщанистими включеннями (цей крупний пісок мав розміри частинок до 5 мм). У відвалах землі вздовж берега було виявлено кілька дрібних фрагментів гончарного посуду XVIII—XIX ст. та два невеликих фрагменти стінок ліпних посудин доби бронзи—раннього залізного віку.

Курганоподібний насип на ділянці («Курган-Могила»), судячи з наявної інформації та спостережень, є штучною антропогенною земляною спорудою і належить до типу пам'ятки «курган». Подальше уточнення його хронологічної належності та конструктивних деталей неможливі без повного його дослідження неруйнівними методами та розкопками.

Констатуємо, що нами зафіксовано значні пошкодження курганної пам'ятки, що вплинули на її зовнішній вигляд та збереженість. Зокрема побудовою та обслуговуванням дороги було знищено значну частину курганного насипу. Окремо слід відзначити неприйнятність будь-яких будівельних робіт на пам'ятці (зокрема з метою встановлення пам'ятних знаків) без археологічного нагляду та попередніх археологічних досліджень.

Попри вкрай поганий стан пам'ятки, обстежена ділянка становить значний інтерес з точки зору збереження історичного ландшафту. На ній сконцентровано принаймні три історико-археологічні об'єкти, які мають бути збережені: залишки курганного насипу «Курган-Могила», залишки старої дороги, сліди господарської діяльності населення доби бронзи—раннього залізного віку.

Оскільки обстежена ділянка є частиною історичного уроч. Могилки та місцевості, пов'язаної з історичними подіями 1660 р., плануються подальші археологічні обстеження безпосередніх околиць пам'ятки та с. Кутище.

В. Гнера, А. Петраускас, О. Тарабукін

ДОСЛІДЖЕННЯ 2021 р. НА СОБОРНОМУ МАЙДАНІ У ЖИТОМИРІ

Влітку 2021 р. співробітники Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України провели рятівні дослідження у межах скверу, розташованого у західній частині Соборного майдану у центральній частині м. Житомир. Роботи проводились у формі археологічного нагляду на земельній ділянці, розташованій у межах скверу в західній частині Соборного майдану в центральній частині м. Житомир на схід від Будинку правосуддя (рисунок). Площа відводилася для реконструкції скверу із встановленням флагштоку Державного прапору України. Роботами було охоплено територію загальною площею 0,383 га. Ділянка досліджень, згідно діючого історико-архітектурного опорного плану міста, розташована в межах історичного ареалу м. Житомир. Основним завданням було візуальне та інструментальне обстеження ділянки з метою виявлення наявності або відсутності культурних нашарувань, археологічних об'єктів і матеріалів, визначення стратиграфічної ситуації на ділянці.

Територія у межах досліджуваної площі впродовж двох століть зазнала суттєвих змін. Зона зовнішніх міських укріплень, яка станом на 1781 р. ще зберігалася, упродовж першої половини XIX ст. змінила статус, поступово була знівельована і забудована. Забудова майже без змін зберігалася тут до часу Другої світової війни. Під час звільнення Житомира від гітлерівських загарбників, у грудні 1943 та на початку січня 1944 рр., внаслідок бойових дій і бомбардування, забудова у цій частині міста дуже постраждала. У повоєнний період, на початковому етапі відбудови, територію було звільнено від руїн, а в другій половині 1950-х рр. на їх місці збудовано будинок обкому компартії України і закладений просторий сквер. Це докорінно змінило архітектурне обличчя території, яке сформувалося наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. У такому вигляді ця територія перебуває й донині.

Під час вивчення масиву літературних і архівних джерел було встановлено, що зазначена територія в археологічному плані спеціально і цілеспрямовано ніколи не досліджувалася, розвідувальних робіт і розкопок тут не проводилося. Проте під час досліджень суміжних місцевостей, були виявлені численні археологічні об'єкти та матеріали, які засвідчують безперервний розвиток те-



Аерофотознімок, сквер у західній частині Соборного майдану, м. Житомир

риторії починаючи від часів Київської Русі до періоду пізнього середньовіччя і нового часу включно.

Роботи було проведено на дев'яти ділянках, загальною площею 728 м^2; здійснено чотири зачистки, вивчено і описано сім зрізів відслонень культурного шару, виявлено чотири об'єкти.

У процесі робіт було встановлено, що у межах земельної ділянки до глибини від 0,60—0,85 м до 1—1,83 м наявні культурні нашарування. Загалом дуже пошкоджені, змішані, місцями перевідкладені, зокрема і в результаті багаторазових нівелювань, а також реконструкцій, що періодично здійснювалися впродовж середини 1950—1980-х рр.

Виявлені під час досліджень культурні нашарування історичного населеного міста, що формувалися у межах ділянки в проміжку часу від XIV / XV — першої половини XVI ст. до середини — другої половини XX ст., мають важливе значення для вивчення минулого м. Житомир. Виявлені об'єкти та різноманітні артефакти також свідчать про перспективність подальшого археологічного вивчення зазначеної території, яка входила до складу укріпленої східної частини середньовічного міста, виступала кордоном між містом і прилеглими до нього передмістями. Тому, в подальшому, у разі проведення в межах скверу земляних, будівельних та інших робіт, необхідно передбачити перед їх початком (на передпроектній стадії) здійснення стаціонарних археологічних досліджень на всій площі зазначеної ділянки.

В. Гнера, А. Петраускас, М. Хададова

ДОСЛІДЖЕННЯ БІЛЯ ЦЕРКВИ РІЗДВА ПРЕСВЯТОЇ БОГОРОДИЦІ У м. КОРОСТЕНЬ У 2021 р.

На запрошення Коростенської міської ради у польовий сезон 2021 р. було проведено обстеження на раніше недослідженій території церкви Різдва Пресвятої Богородиці, що на вул. Сергія Кемського, 106 у м. Коростені Житомирської обл. У роботі брали участь студенти-практиканти історичного факультету Житомирського державного

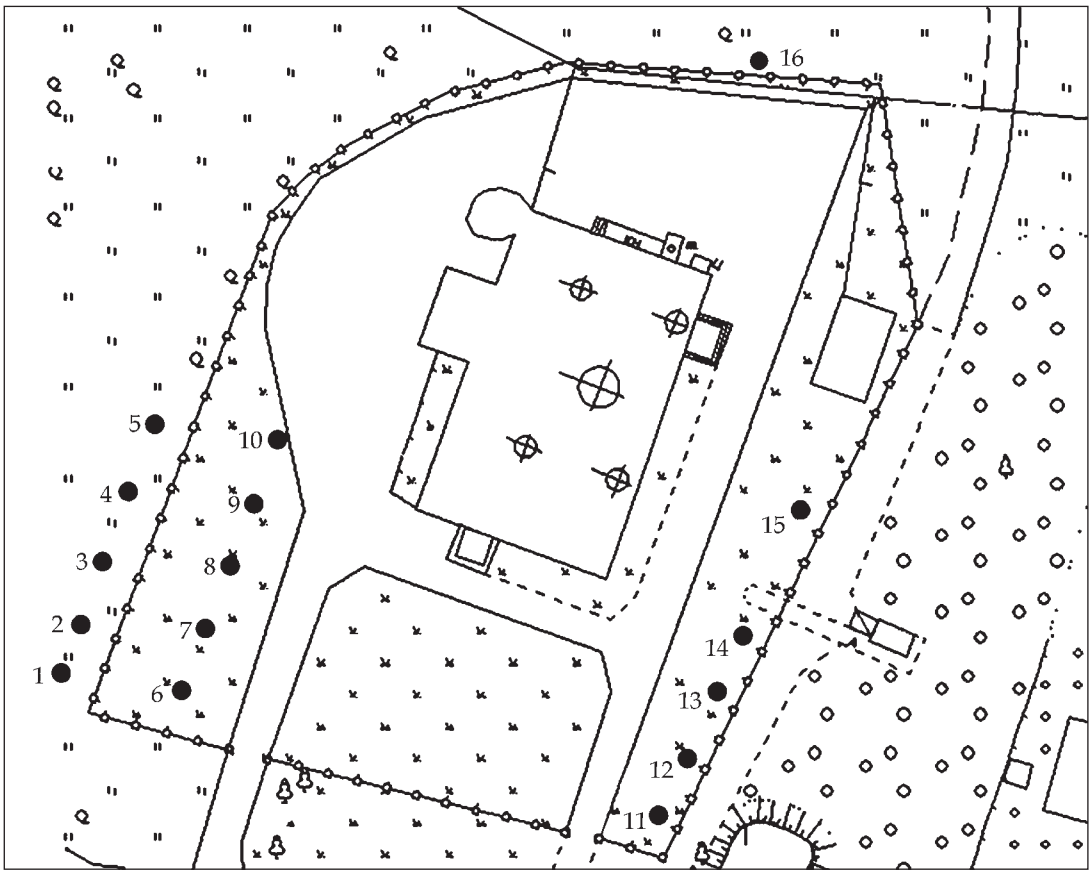

Загальний план площі дослідження; числами позначено номери шурфів

університету ім. І. Франка під керівництвом старшого викладача кафедри всесвітньої історії М. Хададової.

Основною метою досліджень на означеній території було виявлення ознак наявності середньовічного культурного шару, а також залишків фортифікаційних укріплень вказаної епохи.

Територія церкви розташована на мисоподібному скельному останці правого берега р. Кремно (ліва притока р. Уж). Верхня ділянка останця має вигляд штучно спланованого майданчика, на якій розташовується сучасна церква із капітальними спорудами, асфальтованими доріжками та газонними насадженнями. У напрямку р. Кремно майданчик останця має стрімкий ухил. В напрямку магістральної вулиці Сергія Кемського останець дещо знижується та обривається до дороги декількома терасами антропогенного походження, вірогідно пов'язаними із будівництвом сучасної дороги. З південного боку останець обмежено вул. Пашинською та територією загальноосвітньої школи № 5. Зі східного боку в напрямку р. Уж майже рівна поверхня майданчика останця утворює валоподібне підвищення, на якому розташовані побутові та господарчі споруди. Підвищення має різкий ухил у напільному напрямку, який переходить в плавну западину, яка відділяє останець від основної частини плато.

У північно-східній частині останця до заплави р. Кремно виходить западина глибиною до 3—4 м та шириною біля 15—20 м, яка тягнеться в напрямку паралельному із валоподібним підвищенням зі східного боку останця. Довжина западини становить біля 30 м. В південному напрямку вона стрімко обривається і має виразні сліди штучної засипки. Розташування вказаного підвищення (дугоподібного в плані) та майже повністю засипаної западини, що оточує його з напільного боку, дозволяє припустити, що це може бути залишками ушкоджених антропогенним впливом валу та рову городища.

З метою визначення культурно-хронологічної належності культурних нашарувань та встановлення стратиграфічних та планіграфічних особливостей культурного шару було закладено дві лінії пошукових шурфів (2 × 2 м), 10 шурфів у західній частині останця, п'ять шурфів у східній частині та один шурф у його північній частині (рисунок). Лінії шурфів витягнуті в напрямку з півдня на північ. Специфіка ґрунтів (велика кількість уламків каміння середнього та дрібного розміру) на ділянці, яка досліджується, значно ускладнила виявлення в незначних за розмірами фрагментів кераміки та дрібних

знахідок. Тому весь культурний шар просіювався на ситах із розміром отворів 3 × 3 мм.

Загальна площа під час досліджень становить 64 м^2. Пошуковими шурфами детально простежено поширення культурних нашарувань в південно-східній та південно-західній частині останця, який має ознаки розпланованого городища. Північна частина останця, яка звернена до р. Кремно зайнята спорудою церкви та значною мірою вкрита асфальтом і майже недоступна до обстеження. На південній частині виявлені культурні нашарування презентують добу мезоліту (знахідками крем'яних знарядь, нуклеусів та відщепів); добу давньоруського та переддавньоруського часу (фрагменти гончарного та ранньогончарного посуду) та пізнього середньовічного часу (фрагменти кахлів та гончарного посуду, монетні знахідки). Переважна більшість знахідок належить до кам'яної доби та пізньосередньовічного часу. Знахідки давньоруського часу малочисельні.

Слід зауважити, що стратиграфічна ситуація зафіксована практично у всіх пошукових шурфах виразно засвідчує ознаки перепланування поверхні (у всякому разі на південній частині останця) та перевідкладений характер виявлених знахідок. Вірогідно, ця ситуація пояснюється перепланувальними роботами на ділянці під час будівництва кінотеатру у 1980-ті рр. та пізнішим облаштуванням церкви Різдва Пресвятої Богородиці по вул. Сергія Кемського, 106 на даному місці. Привертає увагу подібність стратиграфічних відкладень на вказаній ділянці та дитинці городища 1 в м. Коростені, яка була спричинена проведенням вскришних (розкривних) робіт для розробки кам'яного кар'єру. З урахуванням можливості проведення на даній ділянці подібних робіт в першій половині XX ст. не слід виключати наявності безпосередньо поруч із майданчиком останця перевідкладених нашарувань внаслідок вскришних робіт.

Не зважаючи на перевідкладений характер нашарувань на переважній площі дослідженої ділянки вони засвідчують наявність на тут археологічних пам'яток: доби мезоліту (визначити характер пам'ятки: стоянка, майстерня чи інше. через перевідкладеність знахідок проблематично), давньоруської доби та переддавньоруського часу, а також доби пізнього середньовіччя XVII—XVIII ст.

Питання зіставлення пам'ятки з укріпленим поселенням — городищем залишається відкритим. Перспективними напрямками його вивчення може бути проведення обстеження площі, яка примикає до городища зі сходу (нині приватні городи) — окольного міста та дослідження западини «рову», який на сьогодні ще не повністю засипаний внаслідок господарської діяльності.

О. Вотякова, Б. Рац, А. Весельський

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ РУБАНЬ НА ЗАКАРПАТТІ

Розвідки Середньопалеолітичної експедиції відділу «Археологічний музей» ІА НАН України у звітному сезоні зосереджувались в районі стоянки Рубань. Пам'ятка розташована в однойменному урочищі на теренах колишнього кар'єра, за 800 м на північно-східній околиці с. Горбки Берегівського р-ну Закарпатської обл. За 2 км на південний схід від стоянок Королево I, II. Безпосередньо стоянка локалізується на схилі високої пологої ранньоплейстоценової тераси лівого берега р. Тиса, висотою 206—213 м над рівнем моря. У 1970-ті рр. тут було влаштовано кар'єр, в наслідок чого в південно-східній частині схилу були зняті верхні відклади. З часом, активний розмив поверхні схилу призвів до того, що на окремих ділянках утворились промоїни, в яких культурний шар практично виходив на поверхню. Саме тут у лесовому горизонті, насиченому залізисто-марганцевими конкреціями, були знайдені перші кварцитові знахідки. Дослідження пам'ятки проходили в два етапи. На першому (у 2006—2008 рр.) роботи проведено в розкопі 1 (рис. 1), під час яких було розкопано площу в



Рис. 1. Загальний вигляд на стоянку Рубань; номерами позначено пункти збору сировини / артефактів

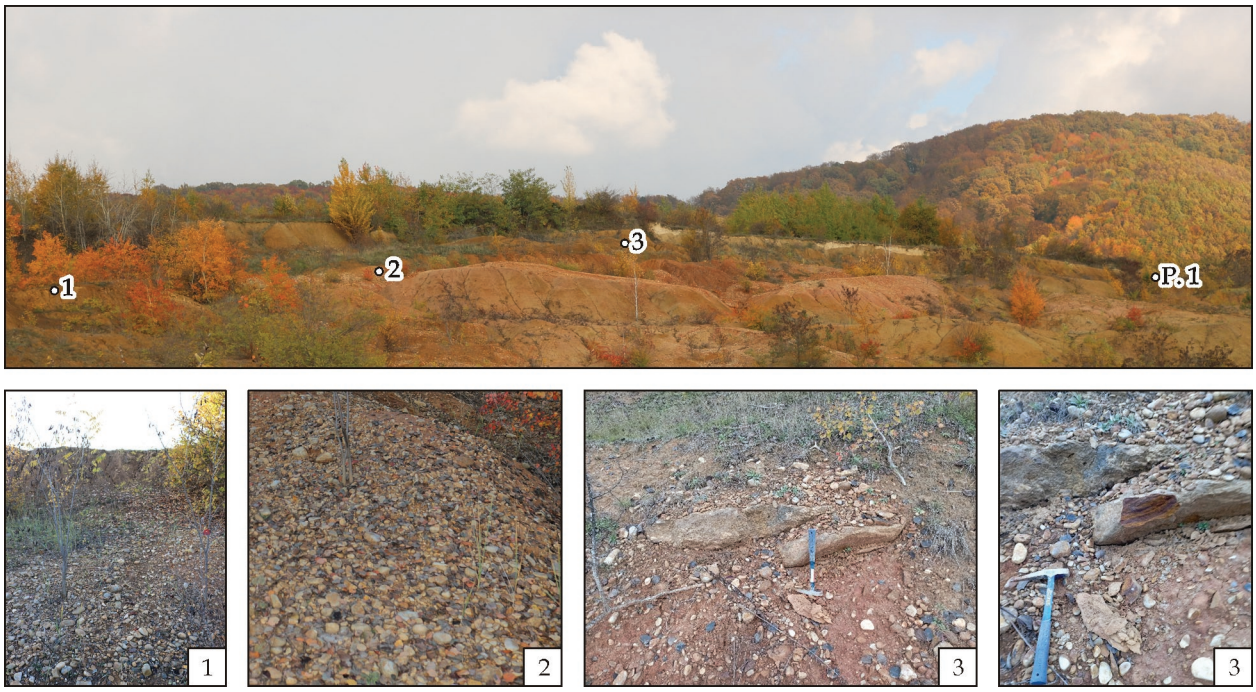

Рис. 2. Рубань, вигляд на північно-східну стінку кар'єру та виходи сировини, розкриті кар'єром

136 м^2, де було зафіксовано один компактний культурний шар потужністю 10—15 см, насичений кам'яними артефактами. Другий етап (у 2016—2017 рр.) — геоархеологічні роботи, під час яких була зроблена серія з 15 геологічних розчисток вздовж стінки кар'єра, що демонструє північно-східний профіль пологого давнього схилу до балки, яка розсікає терасу. В результаті, вдалося визначити стратиграфічну позицію культурного шару на стоянці: він залягає у верхах перехідного горизонту від прилуцького до удайського етапів та датований близько 74—64 тис. років тому.

Наразі розпочато третій етап досліджень, основним завданням якого є обстеження урочища та кар'єру з метою пошуку сировинних ресурсів стоянки, задля вивчення моделі їх використання давніми мешканцями, а також відбір еталонних зразків сировини для проведення експериментальної реконструкції технології обробки каменю. Попередньо було зроблено петрографічне визначення кам'яних артефактів з колекції здобутої в попередні роки. Було відібрано 22 еталонних зразки, враховуючи репрезентативність всіх варіантів сировини, наявних у зібранні. На підставі макроскопічного огляду цих артефактів можна зробити висновок, що переважна більшість кам'яних виробів виготовлена з різних типів кременистого пісковику (20 предметів), а також трапляється кременистий аргіліт (1 предмет) та вулканічний туф (1 предмет). Основна маса пісковиків складена зернами кварцу різного розміру (крупнозернисті, середньозернисті та дрібнозернисті), які зцементовані кременистим матеріалом. Геологічне джерело таких пісковиків та аргілітів на Закарпатті фіксуємо і в первинній позиції залягання у відкладах, і в алювії річок. Враховуючи це, пошук відповідної сировини було зосереджено у зоні радіусом 2,5 км на території урочища в безпосередній близькості від стоянки (рис. 1: 1—8). Місця концентрації сировини фотографувалися, фіксувалися їх GPS-координати, сировина тестувалася на придатність до розколювання. Слід зазначити, що стоянка Рубань знаходиться на периферичній частині кар'єра бентонітових туфів, де у результаті антропогенної діяльності були розкриті товщі осадових порід ільницької світи пліоцену (рис. 2), яка складена глинами з прошарками алевролітів, пісковиків, туфів та туфітів, з лінзами лігнітів та конгломератів, які поширені в рівнинній частині Закарпаття, і перекриваються четвертинними галечниками. Польовими дослідженнями було встановлено, що на околицях стоянки трапляються також конгломерати (рис. 2). На теренах кар'єру також розкриті четвертинні відклади, зокрема гальки колишніх алювіальних терас. У гальковому матеріалі, переважають різні види пісковиків, в основному це пісковики з глинистим та вапняковим цементом, зустрічаються також гальки сірих кременистих пісковиків. Серед алювіальних відкладів поширені також гальки метаморфічних порід, переважно — кварцитів. Беручи до уваги наявність осадового, а також метаморфічного компоненту галькового матеріалу, алювіальні відклади дослідженої території однозначно є результатом діяльності р. Тиса. З метою знайти та зафіксувати первинне положення галькового матеріалу було закладено дві зачистки (рис. 1; 3).



Рис. 3. Рубань, зачистки 16 (ліворуч) і 17 (праворуч)

Зачистка 16 шириною 2 м та глибиною 1,24 м розташована в середній частині західної стінки кар'єра (рис. 1). Верхня частина відкладів зруйнована потужними ерозійними процесами. На контакті світло-брунатного з вкрапленнями марганцевих конкрецій та плівок суглинку та сіро-зеленої, тріщинуватої з червоними заповненнями глини фіксується шар гальок великого та середнього розмірів зцементованих червоно-бурою глиною потужністю 30 см (рис. 3). Ймовірно, це залишки четвертинного галечника, який нашарувався на ільницьку світу.

Зачистка 17 шириною 1,5 м та глибиною 1,16 м, знаходиться в південно-східному напрямку від розкопу 1, в нижній частині балки, що розсікає терасу (рис. 1). У східному профілі зачистки, під світло брунатним суглинком з бурими марганцевими плівками та включеннями невеликих гальок, зафіксовано шар галечнику зцементований брунатною глиною, під яким світло брунатний тріщинуватий суглинок з сірими заповненнями та включеннями поодиноких гальок, під цим шаром залягає ще один щільний шар гальок (рис. 3). Імовірно, тут мали місце ерозійні процеси пов'язані з утворенням балки, в результаті яких відклади розмивалися і галькова сировина виходила на поверхню. Саме тут, в нижній частині південно-східного сектору схилу, на якому розташована стоянка, у напрямку ближче до балки, в ерозійних промоїнах та на поверхні, зустрічається гальковий матеріал (рис. 1: 5–7). Також вище на цьому схилі фіксуються виходи кременистого пісковику, що формують іншу вищу терасу (рис. 1: 8). Імовірно, що ці поклади галькової сировини і використовувались давніми мешканцями стоянки.

Слід зауважити, що склад сировини в зачистках, поверхневих зборах на схилах та в кар'єрі ідентичний. Всього було відібрано 27 зразків кременистого пісковику різних розмірів. На жаль, не було поки що знайдено жодного зразка кременистого аргіліту, проте, ця сировина використовувалась досить рідко на стоянці (3 % від загальної колекції), можливо її приносили з більш віддаленої відстані.

Додатково, під час робіт, було проведено моніторинг стану культурного шару, який виявився незадовільним. Ерозійно-схилові процеси продовжують руйнувати культурний шар як в безпосередній близькості від розкопу I, так і вище по схилу в північно-західному напрямку (рис. 1: 4), де на поверхні були знайдені сколи та їх фрагменти (рис. 4: 3–5). Також вниз по схилу від розкопу I (рис. 1: 5) в промоїнах, був знайдений пренуклеус (рис. 4: 7) та первинний відщеп (рис. 4: 6).

Разом з тим досить перспективним виявився пошук придатних для подальших археологічних робіт ділянок у західній частині пагорбу (рис. 1: 2, 3). У розмивах дороги, промоїнах та на поверхні схилу тут і раніше зустрічалися поодинокі знахідки з андезиту (гіалодациту). У цьому польовому сезоні було знайдено фрагмент андезитового відщепу з фасетованою опуклою площадкою (рис. 1: 2; 4: 2) та відщеп з потоншенням з кременистого пісковику (рис. 1: 3; 4: 1). Зазначимо, що збереженість поверхні андезитового артефакту, ймовірно, відповідає шару V стоянки Королево, цебто вона більш давня ніж середньопалеолітичні матеріали розкопу 1. Тому існує імовірність наявності іншого археологічного місцезнаходження на території урочища, який не пов'язаний із матеріалами попередніх розкопок.

У перспективі, дослідження пам'ятки потрібно зосередити на продовженні робіт в північно-західному напрямку від розкопу, та на шурфуванні, з метою визначення стратиграфічної позиції андезитових матеріалів, у західній частини урочища.



Рис. 4. Рубань, артефакти

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Т. Ткачук, І. Креховецький, А. Фіголь, С. Теліженко

РОЗВІДКИ НА НОВОВИЯВЛЕНОМУ ПОСЕЛЕННІ КУЛЬТУРИ ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ ТУСТАНЬ У 2022 р.

У звітному сезоні спільний розвідувальний загін відділу археології та відтворення історичних ландшафтів Національного заповідника «Давній Галич» та ІА НАН України провів розвідки на багатошаровій пам'ятці поблизу с. Тустань (Івано-Франківська обл., Галицька міська громада).

Багатошарове поселення Тустань розташовується на орному полі, на лівому березі р. Гнила Липа, лівої притоки р. Дністер, за 2 км на північний захід від центральної частини с. Тустань, за 2,96 км на північний схід від центру м. Галич. Відстань до русла р. Гнила Липа становить 185 м (у західному напрямку; рис. 1: А: 2). Пам'ятка відома з 2020 р., тоді на ній було закладено перший шурф, у якому було виявлено матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки. Згодом ще один шурф натрапив на господарський об'єкт епохи неоліту та був відібраний седимент для проведення палеоботанічних досліджень. У 2022 р. у різних частинах місцезнаходження було закладено шурфи 3—5 (рис. 1: Б). Найбільш представницькі матеріали епохи неоліту виявлені в шурфі 5 (нумерація шурфів на поселенні наскрізна з 2020 р.). У шурфах 3 та 4 культурний шар неоліту та енеоліту відсутній, а артефакти різних періодів представлені поодиноко.

Шурф 5 закладений поблизу ґрунтової дороги, яка веде з с. Тустань до с. Більшівці. Через дорогу, приблизно за 5 м на схід, знаходиться шурф 1, який було досліджено у 2020 р. Вздовж бортів шурфу, максимальна глибина якого сягає 0,74 м, простежено таку стратиграфію:

Шар 1 дерновий, відносно щільний ґрунт чорного кольору потужністю до 0,12 м.

Шар 2 темно-сірий гумусований, відносно щільний ґрунт потужністю до 0,4 м з поодинокими фрагментами посуду та кременевими виробами епохи неоліту.

Шар 3, сірий ґрунт потужністю до 0,12 м, насичений у нижній частині фрагментами неолітичного посуду, виробами з кременю, обсидіану та пісковика.

Шар 4, сіро-коричневий ґрунт (передматерик). У кротовинах виявлено декілька артефактів епохи неоліту. Потужність до 0,13 м.

Шар 5, лес.

Матеріальна культура. Рівень фіксації артефактів, виявлених під час досліджень, вимірювався від нульової лінії (умовний репер), яку було встановлено по стінках шурфу, нижче рівня денної поверхні.

Шар 2. Горизонт 0,2/0,3 м. З цим горизонтом, який відповідає нижній частині шару 2, пов'язано лише п'ять артефактів, серед яких один фрагмент стінки посудини культури лінійно-стрічкової кераміки, первинний та вторинний відщепи, фрагмент реберчастої пластини та кінцева скребачка на овальному первинному відщепі. Сировиною для розщеплення слугував високоякісний кремінь туронського ярусу з відтінками сірого кольору.

Шар 3. Горизонт 0,3/0,4 м. Із цим горизонтом пов'язано 29 артефактів — вироби з кременю та фрагменти ліпного посуду.

Кременевий комплекс складається з двох первинних та двох вторинних відщепів та кінцевої скребачки на первинному відщепі.

Керамічний комплекс поділяється на дві хронологічні групи. До першої належить стінка ліпної з бежевої глини посудини межановицької культури доби ранньої бронзи, орнаментованої навскісними відбитками шнурового штампу. Керамічний комплекс неоліту складається з 23 фрагментів від кухонного та столового посуду.

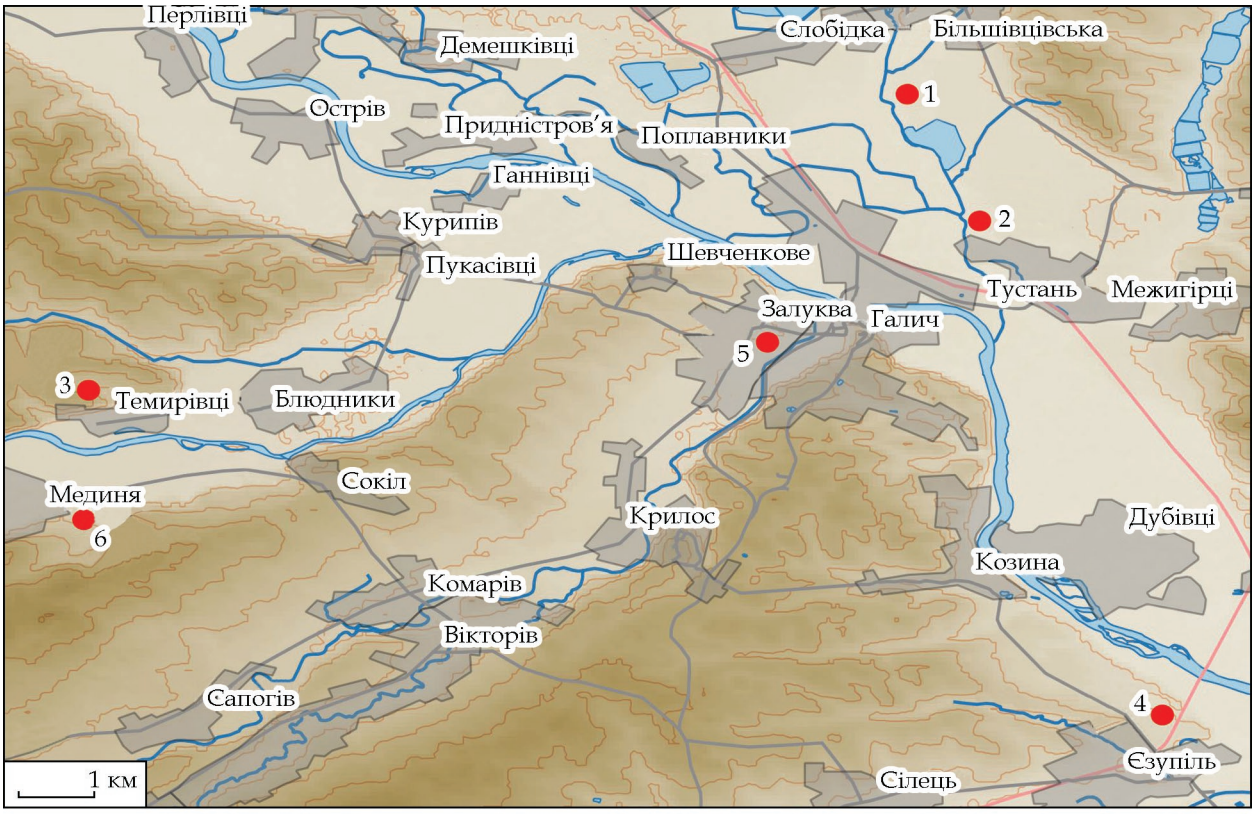

Рис. 1. Тустань та околиця: А — неолітичні поселення та місцезнаходження поблизу м. Галич (1 — Більшівці; 2 — Тустань; 3 — Темирівці; 4 — Єзупіль; 5 — Залуква; 6 — Мединя); Б — розташування шурфів на поселенні Тустань

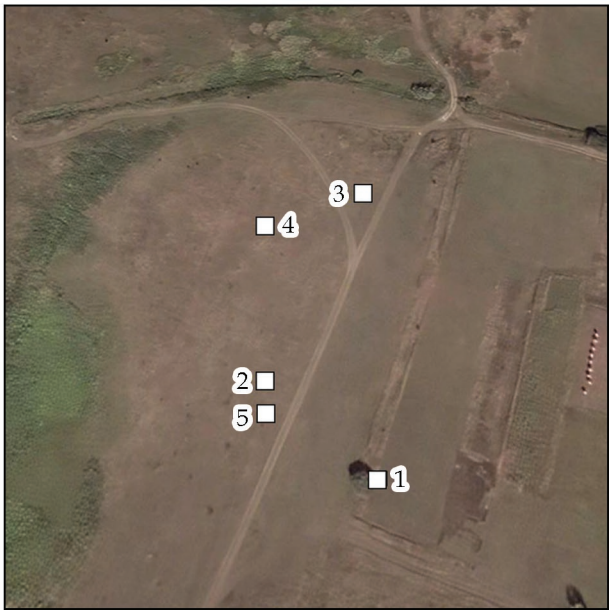

Кухонний посуд характеризується відносно товстими грубими стінками та наявністю у домішках до глиняної маси жорстви та органіки. Ця категорія посуду представлена фрагментами від плоскодонних округлобоких посудин, зовнішні сторони яких прикрашені косими та хвилястими прокресленими лініями.

Столовий посуд має ретельно загладжені тонкі стінки та виготовлявся зі щільної глиняної маси, яка майже не містила крупнофракційних домішок. Посуд орнаментовано вертикальними, горизонтальними та хвилястими прокресленими лініями, розділеними «нотами». Привертає увагу фрагмент вінця, декорований горизонтальними лініями, нанесеними бурою фарбою.

В одному екземплярі виявлено фрагмент шийки сироглиняної посудини із загладженими сторонами. Виявлені також фрагменти посуду, стінки яких вкриті шаром ангобу.

Шар 3 (нижня частина). Горизонт 0,4/0,5 м. Кількість виявлених артефактів сягає 81 од. Здебільшого артефакти розміщувалися у горизонтальному положенні, проте окремі з них, особливо ті, які виявлені у східній частині шурфу, іноді лежали торцевими частинами догори. Це може свідчити про наявність у цій частині шурфу краю ями, яка у плані майже не простежувалася та яка поширювалася у східному напрямку.

Кам'яний комплекс поділяється на вироби з кременю, обсидіану та пісковику. Кременевий комплекс складається з 18 виробів. Домінують відходи технологічного процесу розщеплення кременевої сировини: шість первинних відщепів, вісім вторинних відщепів та реберчастий скол. Така кількість відходів виробництва свідчить про те, що процес отримання заготовок, призначених для виготовлення знарядь, відбувався без-

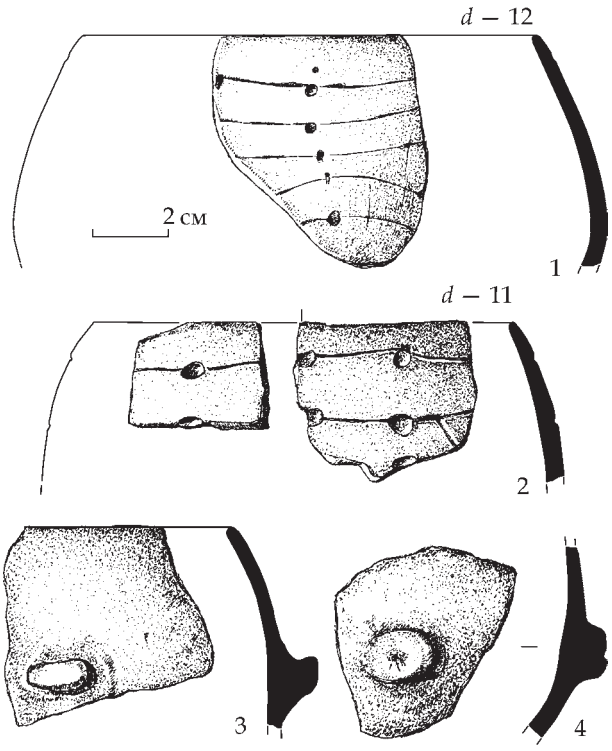

Рис. 2. Посуд лінійно-стрічкової кераміки епохи неоліту, Тустань, шурф 5

посередньо на поселенні, на що вказує й наявність відбійника на овальній кременевій гальці з двома робочими ділянками, розташованими на протилежних кінцях.

Вироби з вторинною обробкою представлені лише первинним відщепом з маргінальною ретушшю з вентральної сторони та кінцевою скребачкою на дистальній кінцівці пластинчастої заготовки.

В одному екземплярі виявлено проксимальну частину обсидіанової пластинки. Доповнюють кам'яний комплекс три уламки зернотерок, виготовлених з місцевої сировини — пісковика, уламки якого трапляються безпосередньо в межах поселення.

Керамічний комплекс складається із 63 уламків кухонного та столового посуду, серед яких кількісно домінують фрагменти останнього.

Столовий посуд, який виготовляли зі щільної керамічної маси, що не містила домішок крупних фракцій, прикрашений лінійно-нотним орнаментом та рельєфними наліпами (рис. 2: 1—4), які можна поділити на два типи. До першого типу належать округлі наліпи з пальцевими або залишеними загостреним штампом вдавленнями у центрі. До другого типу належать гладкі овальні наліпи, які ледь загнуті догори.

Кухонний посуд представлений фрагментом стінки посудини, декорованої округлим рельєфним наліпом із вдавленням у центрі та фрагментами денець плоскодонних посудин.

По одному екземпляру представлені прикрашені лінійно-нотним орнаментом миска та фрагмент мініатюрної округлобічної посудини.

У літологічному шарі 4 (горизонт 0,5/0,6) виявлено 10 артефактів, серед яких фрагменти посуду культури лінійно-стрічкової кераміки епохи неоліту та трипільської культури. Походження матеріалів більш пізнього часу, пояснюється діями процесу біотурбації.

Таким чином, у результаті досліджень встановлено, що поселення є багатошаровим. Найдавніший етап існування поселення пов'язується з приходом у долину р. Гнила Липа представників культури лінійно-стрічкової кераміки. Другий етап відбувався в епоху енеоліту, на що вказують нечисленні фрагменти посуду трипільської культури. У добу ранньої бронзи лівий берег р. Гнила Липа заселяли представники межановицької культури. Фрагменти посуду слов'яно-руського часу, які були виявлені на денній поверхні, свідчать про четвертий етап в існуванні поселення.

КИЇВ

Д. Бібіков, Д. Дяченко, В. Івакін, В. Баранов

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПО вул. НИЖНЬОЮРКІВСЬКІЙ, 2 (м. КИЇВ) У 2021—2022 рр.

Із жовтня 2021 р. Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України провела науково-рятівні дослідження на вул. Нижньоюрківській, 2 у Подільському р-ні м. Київ. Наприкінці лютого 2022 р. роботи було зупинено у зв'язку із початком російської агресії, та відновлено у квітні — середині травня вказаного року.

Шурфування дозволило встановити зменшення потужності та інтенсивності культурних нашарувань на ділянці з північного заходу на південний схід. Під південно-західною стінкою на глибині 4 м від денної поверхні активно проступають ґрунтові води (ця частина ділянки була найближчої до Юрковицького струмка). Тому для стаціонарних робіт було обрано ділянку в північній частині території, що досліджується, та закладено розкоп 1 розмірами 15 × 10 м. За допомогою будівельної техніки знято верхні 4 м нашарувань, що містили насипний ґрунт, а також залишки фундаментів і будівельного сміття від демонтованого цеху цегляного заводу. На вказаній глибині починався **культурний шар 1** із нечисленними матеріалами XVIII—XIX ст. Траплявся і перевідкладений давньоруський матеріал, зокрема натільний хрестик, книжкова застібка-мечик, свинцева товарна пломба, фрагментований ключ. Вочевидь, у цей період ділянка становила периферійну частину території цегляного заводу. **Прошарок 1а** — алювіальний пісок — фіксувався на окремих ділянках у вигляді лінз. Із перевідкладеного матеріалу походять індивідуальні знахідки давньоруського часу: дві свинцеві пломби, фрагмент застібки-мечика, два уламки бронзових натільних хрестиків, бронзовий стилос, залізний ключ.

Основна частина нашарувань належить до кінця X — XII ст. Виділено чотири основних культурно-хронологічних горизонти давньоруської доби, а також кілька перехідних, більшість із який являє собою прошарки алювіального піску, утворені внаслідок річкових намивів. Уздовж північно-східної стінки розкопу всі горизонти були прорізані глибокими рівчаками від парканів, які відділяли житлово-господарську забудову від вулиці. Частину тієї ж вулиці було зафіксовано на сусідній ділянці (вул. Кирилівська, 37) розкопками 2016 р.

До **культурного шару 2** (XII ст.) належав *об'єкт 1* — залишки житла в північній частині розкопу. Житло мало каркасно-стовпову конструкцію. Стіни зведено з масивних дошок, покладених на ребро, що кріпилися до опорних стовпів за допомогою пазів. У кожному з кутів виявлено по стовповій ямці діаметром 0,22—0,3 м (догори вони розширювалися до 0,3—0,45 м). Спостереження за стратиграфією житла дозволили виділити три етапи перебудови, пов'язані з наслідками повеней. Спочатку котлован споруди мав розміри (на дні) (4,3—4,36) × (2,7—2,9) м, глибина від рівня виявлення становила до 0,65 м. У південно-східній частині котловану, попід відповідною стінкою, виявлено залишки печі, зведеної із зеленуватої спондилової глини за допомогою підквадратного «ящика» зі збитих дощок, розмірами 1,15 × 0,98 м. Черінь підмазаний тонким шаром глини, в якому помітні круглі отвори від каркасу діаметром близько 1 см, розташовані на відстані 4—8 см один від одного в два рядки по периметру череня. На 0,1 м нижче, на тому самому місці, на рівні підлоги виявлено більш ранній черінь — наслідки ремонту печі (піч 3). Піч

також була споруджена із зеленуватої глини в ящику майже аналогічних розмірів, (1,1—1,2) × (0,95—1,0) м. У центрі розчищено черінь овальної форми (56 × 48 см), довга вісь якого, як і самої печі, була орієнтована з північного заходу на південний схід. Черінь підмазаний шаром глини потужністю до 5 см. Під час найбільшого затоплення, що сталося після другого етапу функціонування споруди, утворився масив алювіального піску потужністю 0,15—0,25 м. На третьому етапі північно-західну стіну житла було «відсунуто» далі на північний захід, за межі існуючого котловану, а підлога стала вищою на 0,35—0,5 м. Вугільний прошарок, виявлений посередині верхнього заповнення об'єкту, маркував залишки другого ярусу житла, що завалився під час пожежі. Тут розчищено пічний розвал розміром близько 2,3 × 2,2 м, потужністю до 0,15 м. Піч упала з другого ярусу. Поруч, на тому ж рівні, знайдено ціле жорно з двох половин. Також із заповнення походять, зокрема, уламки плінфи, кілька десятків керамічних «стаканчиків», два фрагменти полив'яної візантійської миски, залізний рибальський гачок, інші металеві предмети.

На рівні **культурного шару 2а** виявлено низку об'єктів виробничого призначення, зокрема вугільна яма (*об'єкт 2а*), залишки черенів виробничих печей (*об'єкти 13* і *14*). Велика піч виробничого призначення, *об'єкт 12*, була виявлена в північній частині розкопу. Пічний розвал являв собою масив зеленуватої глини довжиною з північного сходу на південний захід 3,1—3,4 м; з північного заходу на південний схід, простежений на 2,45—2,7 м (виходив за межі розкопу). Об'єкт функціонував протягом довгого часу. Черінь, підмазаний шаром глини, на першому етапі функціонування об'єкту мав розміри 1,45 × 1,3 м, пізніше — 1,95 × 1,6 м. У заповненні печі виявлено значну кількість металевого шлаку. Навколо виявлено багато бронзових оплавків. Можна припустити, що об'єкт являв собою металургійний горн, де виготовлення металів поєднувалося з ливарництвом.

Культурні шари 3 і **3а** представлені ямами господарського призначення та рівчаками від парканів. **Культурний шар 4**, датований початком XI ст., виявився більш насиченим об'єктами: зокрема, тут виявлено рештки споруди господарського (?) призначення (*об'єкт 19*), залишки наземної (?) споруди (*об'єкт 24*), рештки печі виробничого призначення (*об'єкт 20*), залишки наземної споруди чи огорожі (*об'єкт 21*).

Серед об'єктів із **культурних шарів 5** і **5а** (орієнтовно кінець X ст.) можна виділити залишки невеликих виробничих печей (*об'єкти 23*, *32а*, *32б*), вугільні ями (*об'єкти 25* і *30*). Лінія рівчака паркану, що перетинала площу розкопу з північного сходу на південний захід (*об'єкт 33*), розділяла дві сусідні садиби. *Об'єкт 27* був житловою спорудою підквадратної форми, орієнтованою кутами за сторонами світу. Довжина з північного заходу на південний схід становила 3,7—3,9 м, з північного сходу на південний захід — 3,6—3,7 м, глибина 0,35—0,4 м. Споруда мала зрубну конструкцію. Вздовж південно-східної стінки лишився горілий брус шириною 17—19 см. У західному куті — пічний розвал.

Культурний шар 5б представлений невеликими спорудами невідомого призначення (*об'єкти 40* і *43*) та виробничими об'єктами (*об'єкти 41*, *42*, *45*). *Об'єкт 46*, зафіксований на рівні **культурного шару 5в**, імовірно, був залишками майстерні з обробки пірофілітового сланцю. У середній частині заповнення трапилося до десяти заготовок під пірофілітові пряслиця та фрагмент текстилю, плетений із ниток двох кольорів. З *об'єкта 49* — великої господарської ями (?), більша частина якої виходила за межі розкопу, походить половинка бронзового наконечника піхов меча (рис. 1). Предмет належить до скандинавської групи наконечників «з мотивом птаха». Сюжет, у якому поєднувалися зображення людини та птаха, деякі дослідники

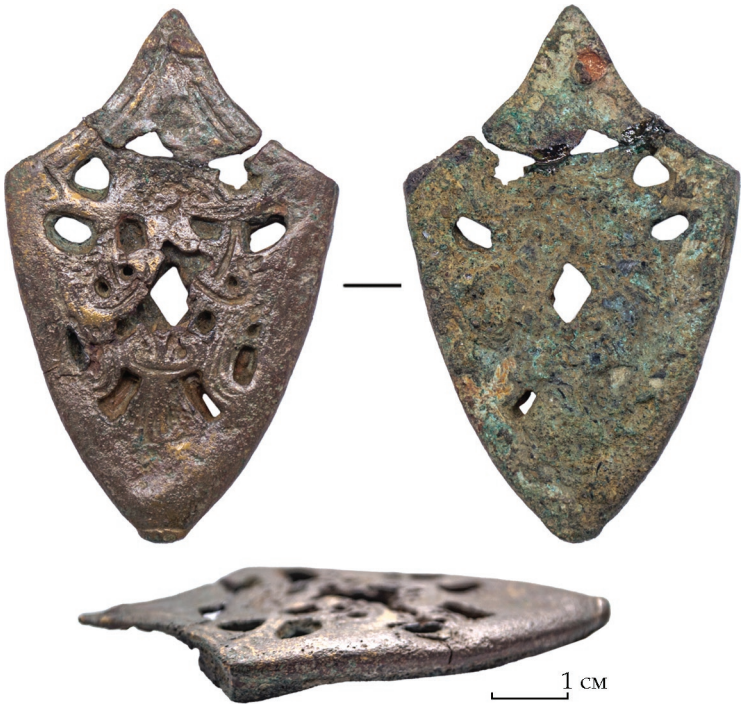

Рис. 1. Фрагмент бронзового наконечника піхов меча

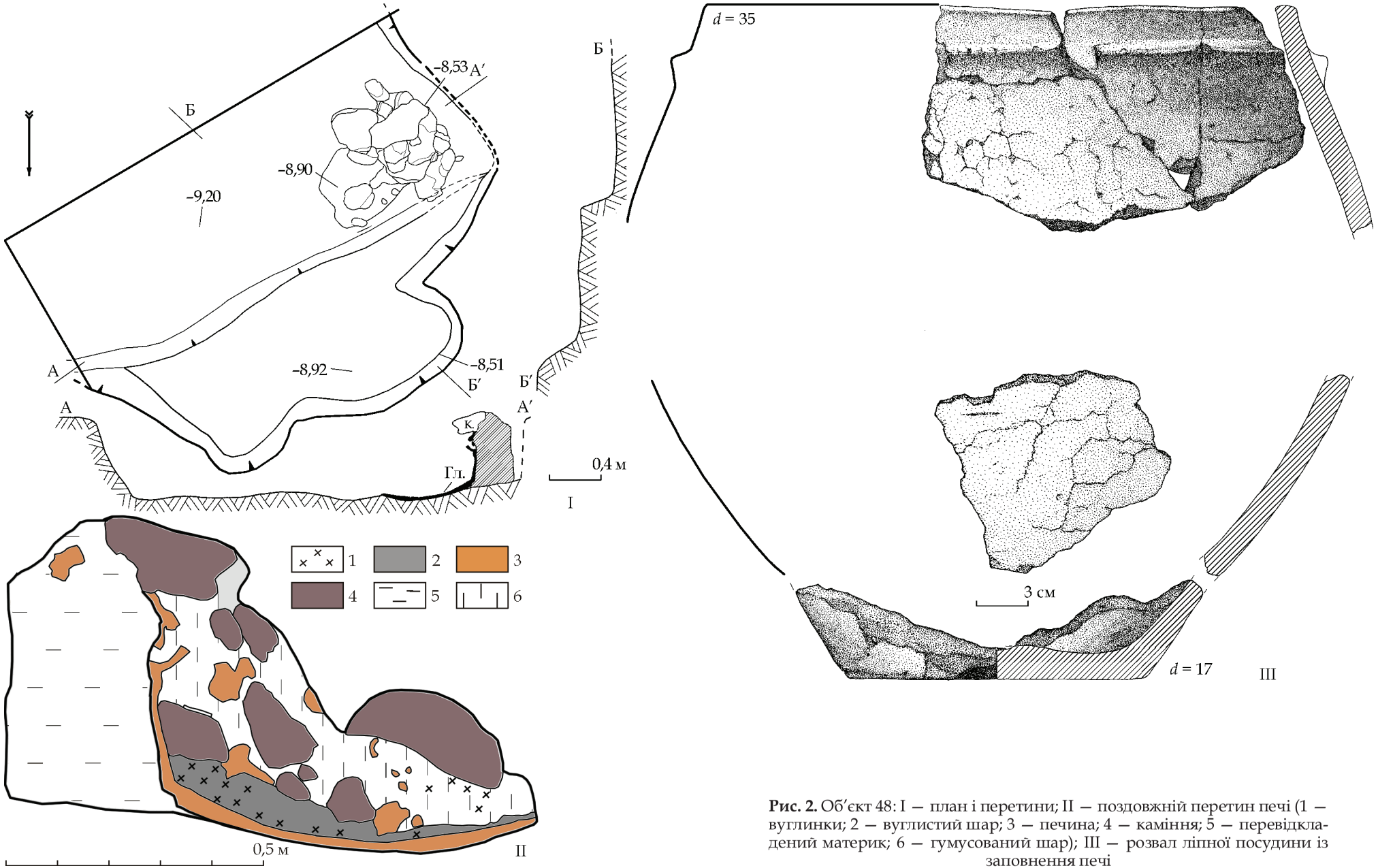

Рис. 2. Об'єкт 48: I — план і перетини; II — поздовжній перетин печі (1 — вуглинки; 2 — вуглистий шар; 3 — печина; 4 — каміння; 5 — перевідкладений материк; 6 — гумусований шар); III — розвал ліпної посудини із заповнення печі

пов'язуюьб із міфом про Одіна, котрий, викравши мед поезії у велетня Ґуттунґа, тікав, перетворившись на орла.

У найранішому **культурному шарі 6** у невеликій кількості (до десятка фрагментів) траплялися дрібні невиразні фрагменти ліпної кераміки. У східній частині розкопу виявлено північно-західну частину споруди ранньослов'янського часу — *об'єкт 48* (рис. 2: 1). На першому етапі свого функціонування споруда була орієнтована кутами приблизно за сторонами світу й містила в західному куті пічку. Північно-західна стіна мала довжину 2,6 м, південно-західну простежено на 1,3 м (виходила за межі розкопу). Глибина об'єкта 0,6—0,65 м. У давньоруський час котлован об'єкта було використано під час будівництва споруди господарського (?) призначення. Глибина котловану зменшилася до приблизно 0,4 м. При цьому його було розширено у північно-західному напрямку, а з південно-західного боку навпаки звужено, внаслідок чого верхня північно-східна частина ранньослов'янської печі виявилася зрізаною. Ззовні до центральної частини північно-західної стінки прилягав напівокруглий приямок, ймовірно, вхід.

Загальні розміри печі, виявленої в західному куті об'єкта, становили приблизно 0,95 × 0,9 м; збереглася на висоту 0,6—0,65 м (рис. 2: 2). Вона була орієнтована довгою віссю з північного сходу на південний захід, челюстями на північний схід. Зведена за допомогою вертикального каркасу з гілок, сліди від якого залишилися під черенем. Черінь, розмірами 0,75 × 0,55 м, мав підовальну форму і також був видовжений за віссю північний схід — південний захід. Він був підмазаний шаром глини завтовшки до 2 см. Поверхня під черенем сильно пропечена. Безпосередньо на ньому залягав вуглистий шар товщиною 1—8 см. Внутрішнє заповнення печі — коричнево-сірий гумусований супісок із нечисленними фрагментами ліпної кераміки в середній частині, шматками печини та камінням від зруйнованої вимостки. Всі 12 фрагментів кераміки, знайдені в заповненні печі, належали одній ліпній посудині. Вочевидь, вони були вмуровані у вимостку, проте внаслідок її руйнування частина уламків разом із камінням провалилася вниз. Масивна опукла біконічна посудина мала яскраво виражене ребро та підтрикутний у перетині наліпний валик під вінцем (рис. 2: 3). Виявлена посудина залишена носіями пеньківської культури, та належить до виду А, за І. Русановою, він же тип 6, за А. Обломським: корчаги-зерновики з масивним вінцем та наліпним валиком. Цей тип був досить поширеним протягом усього часу побутування пеньківської культури.

Найбільший інтерес становить підпрямокутна вимостка з каменів, скріплених зеленуватою спондиловою глиною, котра являла собою склепіння печі. Північно-східну частину вимостки зруйновано на другому етапі функціонування споруди; південно-західна збереглася на ширину 0,4—0,6 м і на висоту приблизно 0,2 м. Усього зафіксовано понад 60 каменів різних розмірів. Безпосереднього зв'язку з конструкцією печі описана вимостка не мала; навпаки, вона створювала на стінки печі сильне навантаження. Цілком імовірно, що споруда могла виконувати роль лазні, котра топилася по-чорному. Для таких об'єктів характерними є наявність печі-кам'янки (або глиняної печі з валунами в конструкції), а також відсутність знахідок, характерних для житлово-господарських комплексів або повна стерильність заповнення, що ми й бачимо в об'єкті 48, що нами досліджувався.

На глибині близько 6,5 м від рівня денної поверхні починалися геологічні нашарування, не пов'язані з антропогенною діяльністю та позбавлені археологічного матеріалу.

Отже, загалом на ділянці виділено шість основних культурно-хронологічних горизонтів, а також кілька перехідних. Досліджено понад 70 археологічних об'єктів житлового, господарського та виробничого призначення. Більше десятка з них були залишками майстерень. Місцеве населення спеціалізувалося переважно на виробництві та обробці металів, а в одній із майстерень відбувалося виготовлення пряслиць із пірофілітового сланцю. Найбільш ранній культурно-хронологічний горизонт представлений спорудою VI—VII ст. Подібні об'єкти трапляються на території Києва вкрай рідко; слід зазначити, що на відстані 125 м на північний захід від розкопу 2021—2022 р., у 2016 р. було виявлено житло з керамікою празької культури.

Т. Бобровський, В. Івакін, І. Зоценко

ДОСЛІДЖЕННЯ ВОЗНЕСЕНСЬКИХ ПЕЧЕР У КИЄВІ

Восени 2022 р. розпочато дослідження щойновиявленого печерного комплексу, розташованого у схилі Волової гори (північний відріг Копиревого кінця), в колишній садибі 25 на Вознесенському узвозі. Комплекс складався з кількох печер, викопаних у шарі лесоподібного суглинку на глибині до 10 м від поверхні мисоподібного виступу гори площею 0,5 га, що відокремлює Вознесенський узвіз від вул. Глибочицької. Входи до печер відкриваються на стародавню штучну терасу схилу, з південного сходу перерізану невеличким яром (рисунок: K, L).

Одна з печер комплексу перетинає мис наскрізь, маючи основний вхід з боку зазначеного яру (рисунок: A). Вхід був перекритий нині розібраною цегляною підпірною стіною, пов'язаною з конструкціями житлового будинку, зведеного у 1880-х рр. Від входу у північно-західному напрямку прокладено звивисту горизонтальну галерею шириною 0,6—0,7 м та висотою до 0,7—0,8 м, яка на відстані близько 40 м відкривається на поверхню протилежного схилу мису (рисунок: B). Печера замулена на висоту 30 см; розкопки намулу у 2022 р. не здійснювалися. На стінах та склепінні печери збереглися сліди знарядь праці — вузьколезового кайла та округлолезової лопати, — за якими можна простежити етапи викопування печери: на три чверті довжини її було викопано з південного сходу, а на чверть — з північного заходу. Приблизно на 15—20 м від основного входу до галереї прилягає печерне приміщення у вигляді прямокутної камери розмірами 3 × 1,5 × 1,2 м з кількома прямокутними та склепінчастими нішами в стінах (рисунок: C). Вздовж галереї також фіксуються численні заглибини в стінах, імовірно, призначені для встановлення освітлювальних приладів.

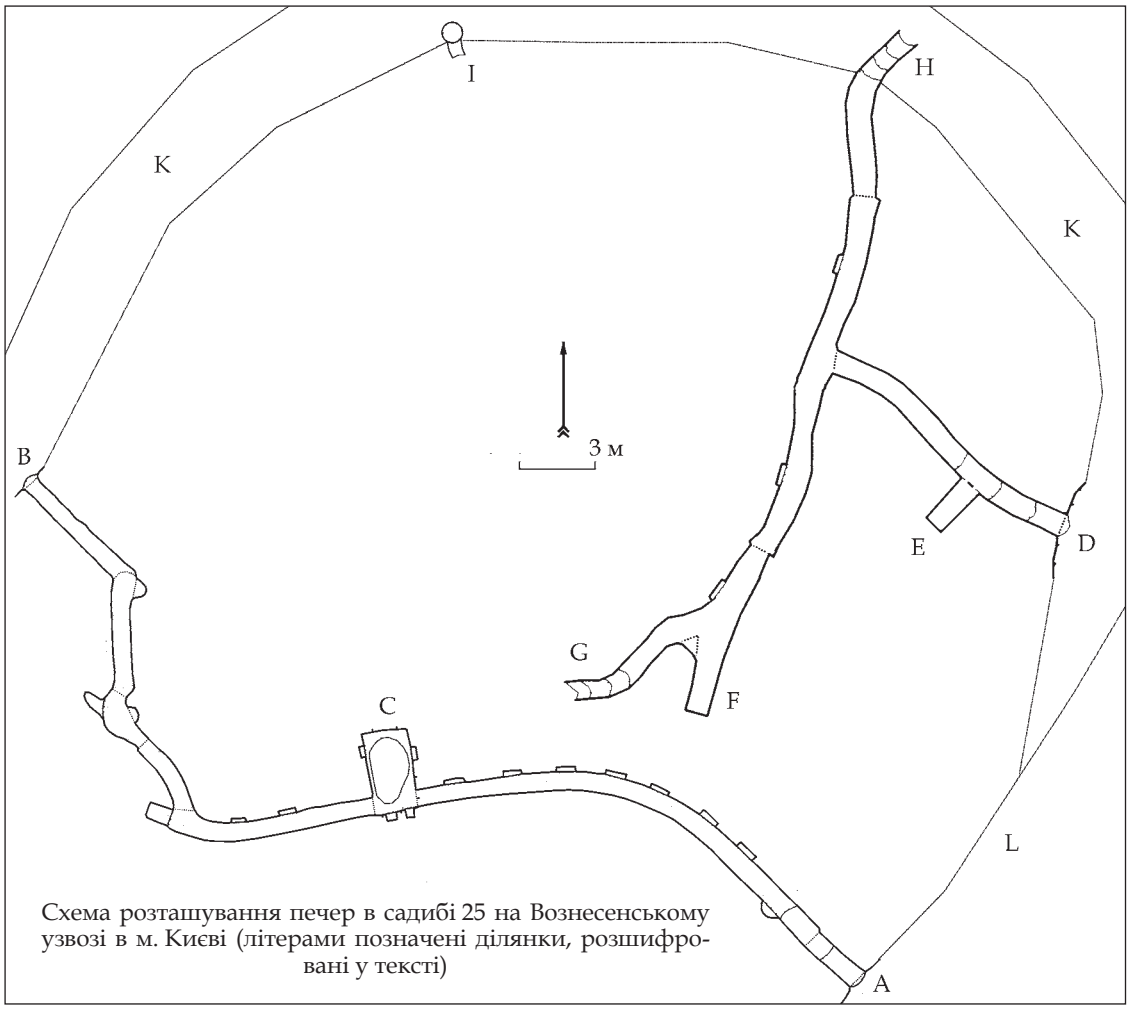

Схема розташування печер в садибі 25 на Вознесенському узвозі в м. Києві (літерами позначені ділянки, розшифровані у тексті)

Залишків стародавніх графіті на стінах печери на цьому етапі дослідження не виявлено. У північно-західній частині печера прорізала заповнення котловану наземної споруди зі знахідками XII — початку XIII ст.

Друга печера комплексу розташована за 20 м на північний схід від першої і зараз має лише один вхід з тераси східного схилу (рисунок: D). Від входу круто нахилена звивиста галерея, завширшки 0,6 м та заввишки 0,5—0,7 м, спрямована у північно-західному напрямку, мала на відстані 4—5 м від входу у південно-західній стіні локулоподібну нішу довжиною понад 1,5 м (рисунок: E). Довжина передвхідної галереї становила 10—12 м. Далі вона розгалужувалася на два горизонтальні проходи шириною 0,6—0,7 м та висотою до 1 м. Один з цих проходів був спрямований на південний захід (у бік першої печери) та за 10 м закінчувався тупиком, перед яким починалося відгалуження у північно-західному напрямку (рисунок: F). Воно мало вигляд крутонахиленого із заворотом проходу, що прямував на нижній рівень, на відстані 4 м засипаний ґрунтом під саме склепіння (рисунок: G). Другий прохід від розгалуження передвхідної галереї мав ті самі параметри, але був спрямований у північному напрямку та за 10 м переходив в аналогічний крутонахилений донизу прохід, також засипаний ґрунтом (рисунок: H). На стінах і склепіннях печери фіксувалися сліди знарядь праці, аналогічні вищезгаданим; у стінах розташовувалися заглибини для встановлення освітлювальних приладів; підлогу вкривав 30 см шар намулу.

Вхід до ще однієї печери комплексу розташовувався на північному краю мису на рівні тераси і мав вигляд майже прямовисного колодязя діаметром 0,7—0,8 м (рисунок: I). На глибині 2,5—3 м колодязь переходив у засипаний ґрунтом горизонтальний прохід, подібний вищеописаним. Наявність у комплексі колодязя та крутонахилених проходів свідчила про дворівневість печер: верхні з них розташовані на рівні тераси схилу, а нижні — розміщені під нею.

На підставі отриманої під час обстежень інформації можна стверджувати, що комплекс у садибі 25 на Вознесенському узвозі — це група штучних печер, які виникли та існували в один час. Їх характерною особливістю була наявність низьких (менше зросту людини) та вузьких проходів з прилеглими до них приміщеннями, придатними для перебування людей. У Києві відомо ще декілька печерних комплексів з подібними спорудами, зокрема Смородинські печери на Лук'янівці та Варязькі печери Києво-Печерської лаври, час виникнення яких досі залишається дискусійним.

Точне датування Вознесенських печер наразі, до проведення масштабних археологічних розкопок, є неможливим, але може бути попередньо визначене у широкому хронологічному діапазоні між XII—XIII та XIX ст. За своїм розпланування та параметрами печери мають аналогії у малоазійській Каппадокії, де відомі численні комплекси печерних сховищ, які сформувалися у поствізантійські часи — у XII—XIV ст. Цілком імовірно, що Вознесенські печери також сформувалися як пізньосередньовічні сховища місцевого населення за часів військових негараздів після монгольської навали.

За будь-яких обставин цей печерний комплекс, безумовно, є визначною археологічною пам'яткою, надзвичайно перспективною для подальших досліджень.

Т. Бобровський, В. Івакін, І. Зоценко

ДОСЛІДЖЕННЯ НОВОВИЯВЛЕНОГО АРХІТЕКТУРНОГО ОБ'ЄКТА XVII—XVIII ст. НА вул. ВОЛОДИМИРСЬКА, 24А

Восени 2022 р. Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України проводила рятівні дослідження за адресою вул. Володимирська, 24А у Шевченківському р-ні м. Київ. Дослідження проводилися впритул до східної стіни будинку, яка виходить на вул. Володимирську. Під час демонтажу цегляного ґанку, які супроводжували реконструкцію сходів будинку, старший науковий співробітник НЗ «Софія Київська» Т. Бобровський виявив цегляну кладку невідомої досі монументальної споруди. Рівень виявлення кладки відповідав проектній позначці будівельників, проте замовники земельних робіт вирішили археологічно дослідити раніше невідомий фундамент пов-

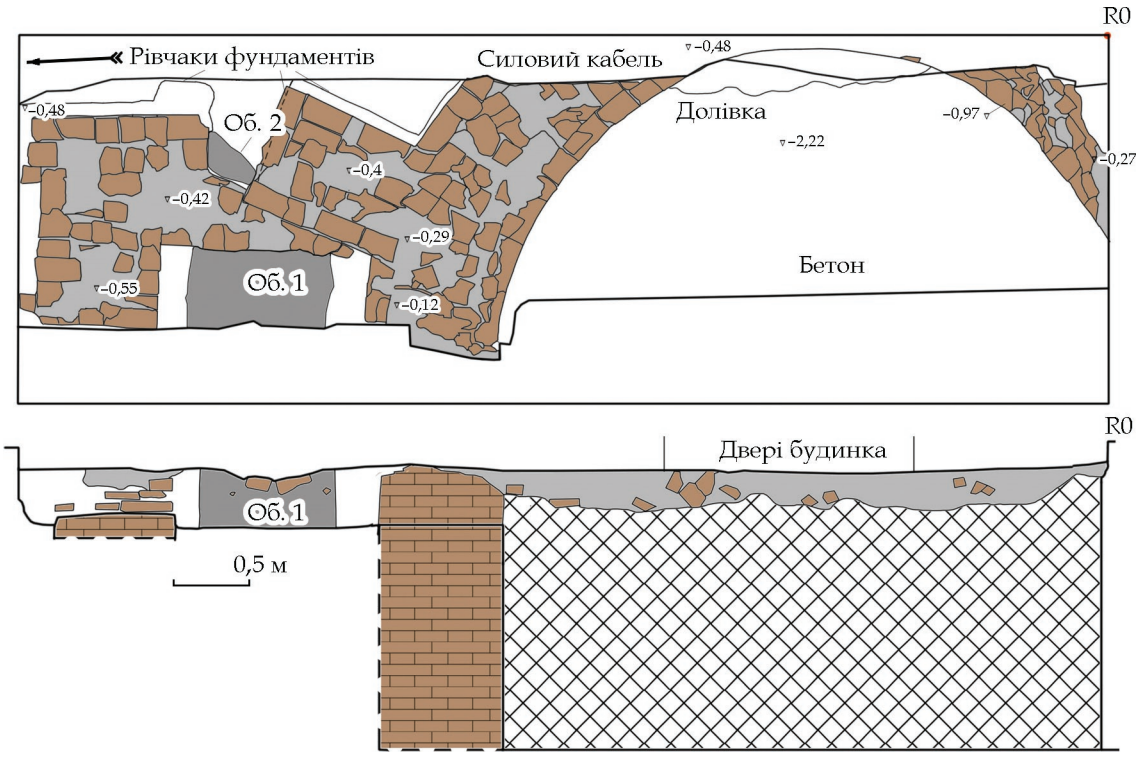

Нововиявлена у 2022 р. мурована споруда

ністю. Таким чином, розкоп охопив ділянку площею 7,5 × 2,5 м.

Заповнення споруди повністю складалося із будівельного сміття середини XX ст. Судячи з характеру виявленого матеріалу, можна припустити, що споруда була засипана під час реконструкції будинку в повоєнні роки.

Сама споруда (рисунок) складалася з двох частин. Основна частина була мурованою з цегли стіною, яка утворювала півколо, простежене з внутрішнього її фасу на відстань близько 5 м (південна частина стіни мала менш виражений вигин і на ділянці близько 1,0—1,5 м сприймалася як майже пряма). Внутрішній діаметр цієї дуги склад близько 4 м. Товщина стіни становила 0,88—0,97 м. Стіна збереглася на висоту 2,0—2,1 м (максимально зафіксовано 22 ряди цегли). Її підошва на глибині 2,22 м від сучасної поверхні спиралася на шар глини, змішаної з камінням (граніт, пісковик) середнього розміру (простежено на відстані 1,8 м у східній частині споруди, тоді як на більшій площі дно споруди мало цементну заливку). Стіну викладено з неформатної цегли розмірами (27—33) × (15—18) × (5—7) см, з начинням переважно червоного та червоно-коричневого кольору. Обидва торці цієї дугоподібної в плані стіни із заходу перерізані фундаментом будинку 1930-х рр. Мурування виконане на вапняно-піщаному розчині з домішками гумусованого суглинку, при цьому верхні ряди цегли (близько восьми) були викладені на цементному розчині, який, крім того, вкривав поверхню самого мурування.

З північно-східного боку зазначена стіна мала прямокутний виступ, який слугував або лопаткою стіни, або основою контрфорсу. Виступ було складено так само, як і саму стіну, при цьому на рівні фіксації його мурування перев'язане з муруванням стіни. Довжина виступу 0,92 м, ширина 0,81 м. Як і стіна, виступ було виконано у котловані (або фундаментному рові) на 5—10 см ширшому за мурування та заповненому перевідкладеним лесовим суглинком, змішаним з піском. Верхні ряди цегли північно-східного торця зазначеного виступу на 10 см виступають по відношенню до мурування, утворюючи своєрідну відмостку, викладену на цементному розчині.

Друга частина споруди була ділянкою стіни, змурованої у той самий спосіб, що і перша, з аналогічної цегли розмірами 27 × (15—17) × (6—7) см. Стіна, що розміщувалася на відстані 0,2—0,4 м на північ від виступу-лопатки та 1,35 м від округлої стіни, мала ширину 0,8 м та була спрямована у західному напрямку, де на відстані 1,9 м перерізалася фундаментами будинку 1930-х рр. На східному торці стіна мала потовщення до 0,9—1,0 м та відгалуження у північному напрямку шириною 0,45—0,5 м (простежено на відстані 15—20 см, виходило за межі розкопу). Як і округла стіна, вона була виконана у котловані, ширшому на 10—15 см, а зверху мала ряд цегли, що виступала понад котлова-

ном на зразок відмостки. Глибина залягання цієї стіни залишилась невідомою (простежена на 4—5 рядів цегли в глибину). Верхівка стіни, на відміну від вапняно-піщаного розчину у швах мурування, як і в попередньому випадку, мала сліди цементної проливки.

З основним муруванням споруди стіна поєднувалася клиноподібним простінком довжиною 1,25 м, шириною 0,1—0,5 м, складеним у той самий спосіб, що і попередні. Її мурування, без сумніву, було перев'язане з фрагментом стіни в північній частині споруди та, ймовірно, з виступом-лопаткою округлої стіни на рівні, нижче поширення цементного розчину. Відсутність слідів котловану свідчила, що цей простінок не мав фундаменту і слугував перемичкою між двома частинами споруди, зведеними незалежно одна від одної.

У результаті археологічних науково-рятівних робіт 2022 р. було обстежено нововиявлений мурований об'єкт (у межах ділянки проектних земельних робіт), було виконано його обміри та фіксацію нижнього рівня фундаментів виявленої споруди, поточнено стратиграфічну ситуацію на ділянці досліджень, зроблено попередню атрибуцію та датування нововиявленої мурованої споруди.

Виходячи з формату цегли, характеру мурування та різниці в розчинах, Т. Бобровський припускає, що споруду було зведено у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. окремими ділянками, поєднаних простінком. Відсутність доступних на час складання цього звіту історичних джерел не дозволяє точно інтерпретувати зазначену споруду. За округлою конфігурацією її основної частини дослідник припускає, що тут розміщувалась одна з веж, що входили до складу монастирської огорожі Софії Київської. Зазначена огорожа, в такому випадку, не мала оборонної функції, а, можливо, була зведена тимчасово на заміну дерев'яної, яка була знищена пожежею 1697 р. Пізніше — у 1740-х рр. — внаслідок будівництва нових потужних мурів довкола Софійського собору та резиденції київських митрополитів потреба у цій огорожі зникла і її було розібрано.

У 1930-х рр. під час будівництва поруч житлового будинку поверхня збережених фундаментів та стін була використана вторинно як фундамент, для чого було перекладено верхні ряди цегли в муруваннях на цементному розчині.

Точніші висновки щодо визначення й датування цієї споруди можна буде зробити в результаті комплексного опрацювання наявних архівних матеріалів щодо досліджуваної ділянки, а також після отримання результатів аналізу зразків будівельних розчинів, відібраних під час досліджень співробітником НЗ «Софія Київська» Р. Гуцуляком.

В. Івакін, І. Зоценко, В. Баранов

НАУКОВО-РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА вул. ОЛЕГІВСЬКА, 42А У м. КИЇВ В 2021—2022 рр.

Співробітники Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України у 2021—2022 рр. проводили науково-рятівні дослідження за адресою вул. Олегівська, 42А у Шевченківському р-ні м. Київ. Ділянка розміщується в історичному районі — на території пам'ятки національного значення «Гора Щекавиця». Розкоп розбито на східному краю гори, на схід від двох житлових будинків на вул. Олегівська, 38 та 42. На історичних картах 1803, 1895, 1925 рр. ділянка досліджень показана незабудованою, на ній розміщувалося подвір'я церкви Всіх Святих та її кладовище.

Напередодні досліджень ділянка була зайнята багаторічною рослинністю і мала помітне зниження з південного сходу на північний захід і закінчувалася стрімким яром, який спускається до Цимлянського провулку. Під час дослідження з'ясувалося, що ця територія була спланована під час будівництва житлових будинків післявоєнного часу. Загальна площа розкопу складала 480 м^2.

Культурні нашарування давніх часів на ділянці розкопу були майже повністю знищені численними похованнями Щекавицького кладовища кінця XVIII — першої половини XX ст., в яких траплялися поодинокі знахідки давньоруського, ранньомодерного та нового часів.

Під час розкопок було знайдено та досліджено 577 поховальних комплексів Всіхсвятської церкви та 41 археологічний об'єкт різноманітного призначення, що належить до XI—XII ст.

Кладовище Всіхсвятської церкви (кінець XVIII — перша половина XX ст.). Дослідження значно ускладнювали велика кількість та щільність поховальних комплексів, наявність ділянок з перевідкладеними захороненнями тощо. Всі поховання орієнтовані головою на захід (з невеликими відхиленнями). Шість поховальних комплексів розташовувались у цегляних склепах різного ступеню збереженості. За будівельним матеріалом можна поділити їх на два часові періоди. Перший (склепи 1—3) датований кінцем XVIII — першою половиною XIX ст., другий (склепи 4—6) — другою половиною XIX — початком XX ст. Десять поховань лежали в цинкових декорованих рослинними елементами домовинах з литими фігурними ручками. Решта поховань розміщувалась у простих дерев'яних домовинах.

Виявлені під час проведення досліджень предмети з поховальних комплексів можна поділити на такі категорії:

1) нумізматичний матеріал (монети різних номіналів XVIII—XX ст.);

2) предмети особистого благочестя (натільні дерев'яні та металеві хрести, металеві, скляні та паперові іконки, різноманітні медальйони з образами святих);

3) особисті речі (інструменти);

4) елементи одягу (гудзики, текстиль, елементи мундирів, взуття);

5) скляний посуд.

Об'єкти давньоруського часу. Після вибірки поховань кладовища Всіхсвятської церкви і зачистки по материку вдалося зафіксувати рештки 41 об'єкта давньоруського часу (рисунок). Верхня частина всіх об'єктів була перевідкладена могильними ямами поховань церковного кладовища. Переважну більшість досліджених об'єктів складали різноманітні господарські та поодинокі стовпові ями. Також досліджено чотири житлових споруди, дві зернові ями, одну вуличну піч та рештки металургійного горна.

Спираючись на стратиграфічну ситуацію та наявний керамічний матеріал можемо умовно розділити виявлені давньоруські об'єкти на два хронологічні етапи:

1) перша половина XI ст.;

2) кінець XI — XII ст.

Слід зазначити, що об'єкти першої хронологічної групи (дві житлові споруди, низка господарських та зернових ям), судячи з потужності культурних нашарувань у житлових спорудах (менше 3 см) та їх одномоментну засипку материковим ґрунтом, функціонували дуже короткий час. Цим і пояснюється невелика, у порівнянні із об'єктами другої хронологічної групи, концентрація артефактів, виявлених у заповненні об'єктів.

Виявлені під час дослідження давньоруські знахідки, можна поділити на категорії:

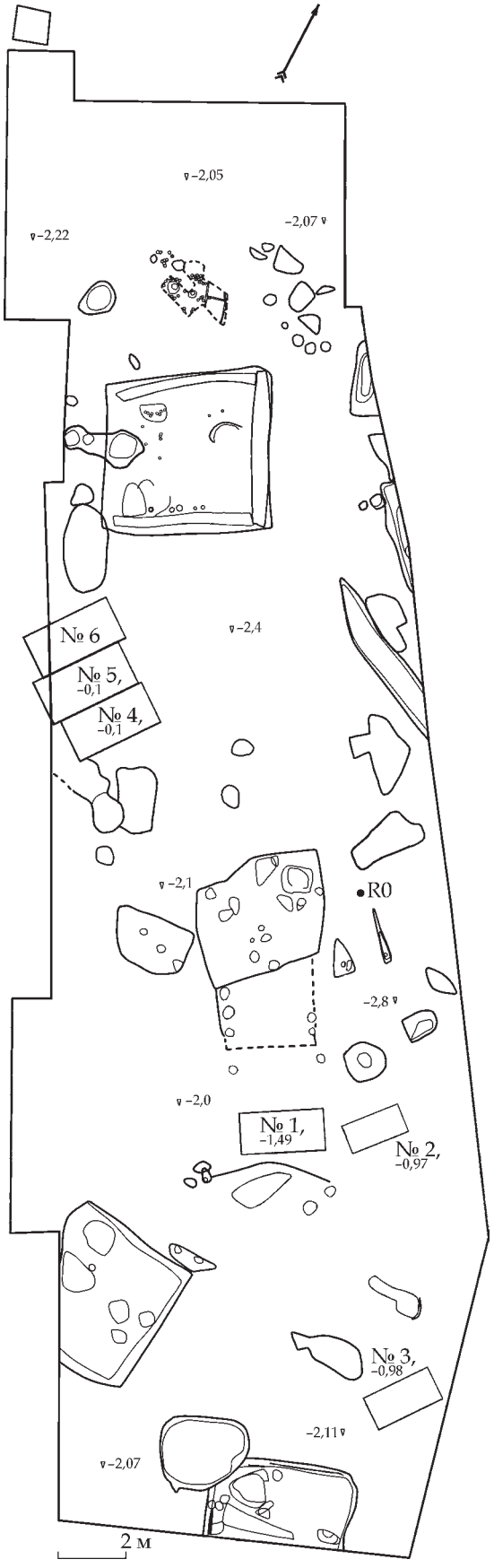

Загальний план: номерами позначено склепи

1) керамічний матеріал (фрагменти гончарного посуду місцевого виробництва та візантійська амфорної тари);
2) предмети особистого благочестя (натільні хрестики різних типів);
3) елементи одягу (пряжки, ґудзики, ґудзики-бубонці, накладки);
4) речі побутового та утилітарного призначення (ножі, мисливські стріли, цвяхи, прясельця, точильні бруски, тощо);
5) прикраси з кольорового металу (сережки, кільця, фібула, лунниця, підвіска у вигляді сокири);
6) прикраси зі скла місцевого та імпортного виробництва (намистини, фрагменти браслетів та кілець);
7) вироби з кістки (кістяні лощила, навершя, проколки);

Цікава й знахідка сильнофрагментованої вислої печатки з об'єкта XII ст.

С. Тараненко, Д. Пефтіць, О. Махота, Ю. Мисько

АРХЕОЛОГІЧНИЙ СЕЗОН У НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАПОВІДНИКУ «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА»

Протягом 2022 р. науково-дослідним сектором археології НЗ «КПЛ» відбувався нагляд за всіма земляними роботами на території заповідника (шість ділянок, 11 об'єктів: мури XII ст., ями XVI—XVII ст. (три), ями XVII—XIX ст. (три), яма XX ст., об'єкти XVII—XIX ст. (дві); некрополь XVI—XVII ст.). Загальна площа досліджень склала 296 м^2.

Корективи у роботу НЗ «КПЛ» були внесені повномасштабним російським військовим наступом на Україну у лютому 2022 р. До 24 лютого науково-дослідний сектор археології провів стаціонарні археологічні дослідження в інтер'єрі Башти І. Кущника та археологічний нагляд у підвальному приміщенні корпусу 5. Після відновлення нау-

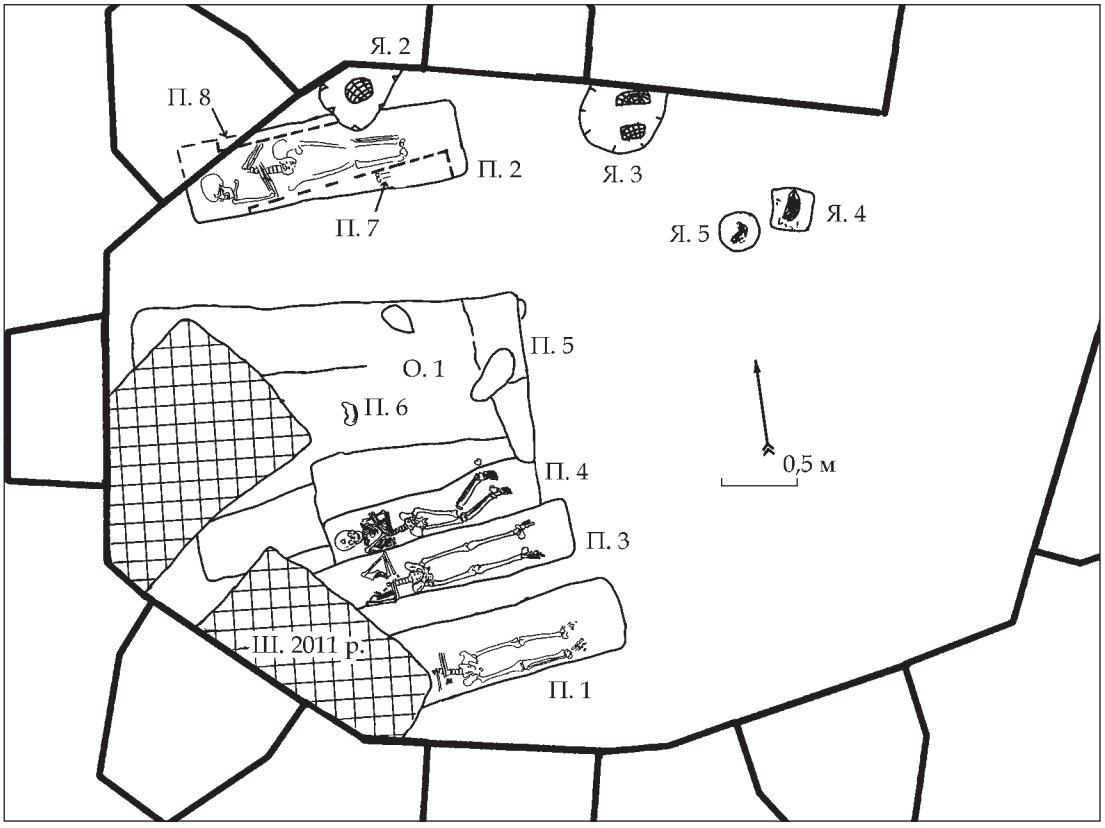

Рис. 1. Башта Кущника, інтер'єр, план розкопу (О. — об'єкт; П. — поховання; Ш. — шурф; Я. — яма)

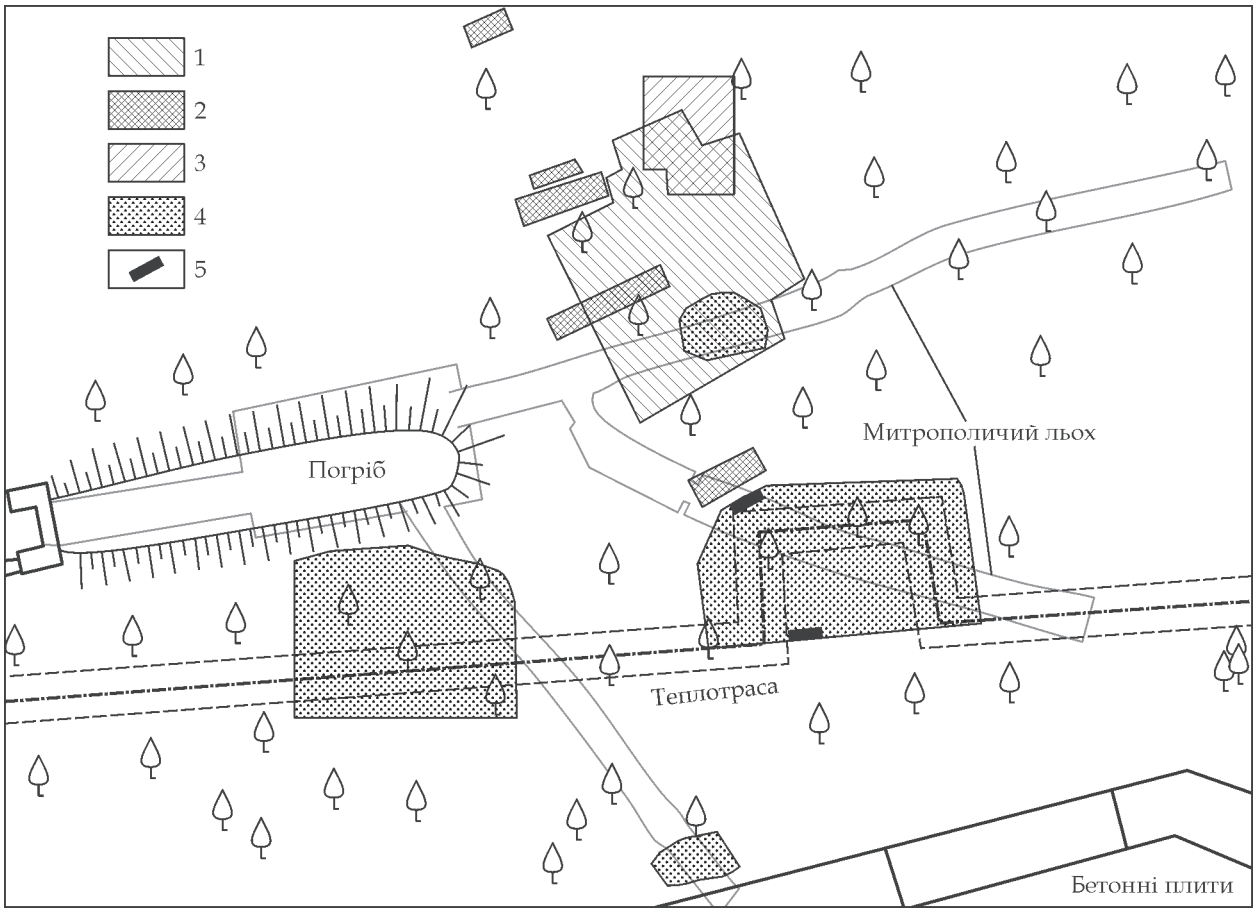

Рис. 2. Митрополичий сад, схема розміщення розкопів і провалів 2022 р.: 1 — розкоп 1951 р.; 2 — траншеї 2018 р.; 3 — розкоп 2021 р.; 4 — провали; 5 — фрагменти стін



Рис. 3. Митрополичий сад, провал 1: південна та західна стінки і фрагменти мурів XII ст.

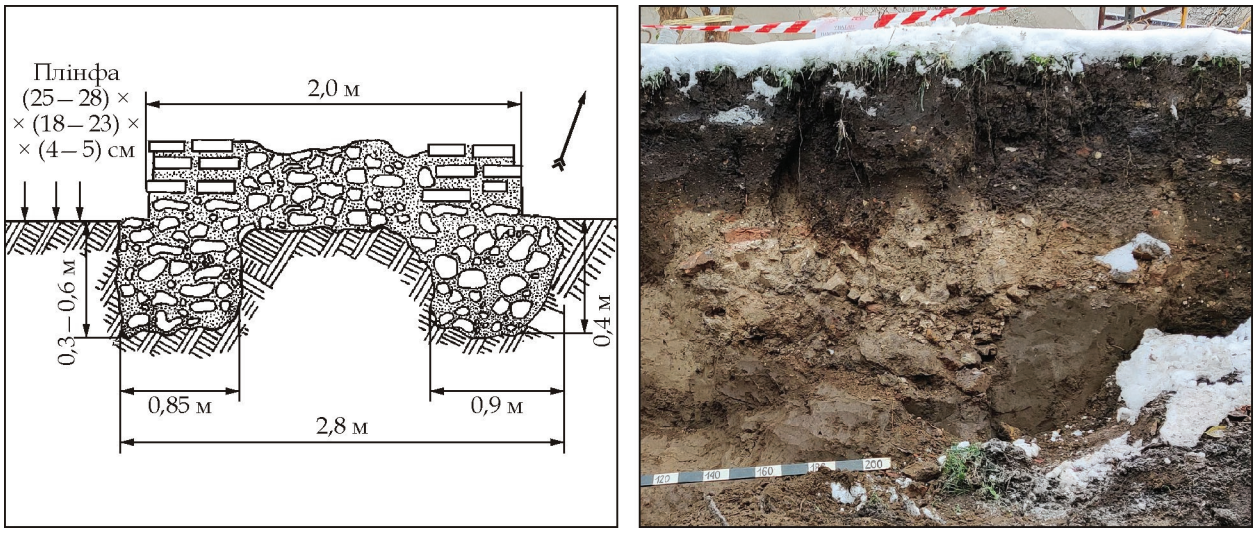

Рис. 4. Митрополичий сад, провал 1, мури XII ст.: фрагмент 1 на реконструкції мурів (за результатами розкопок С. Тараненка 2018 р.)

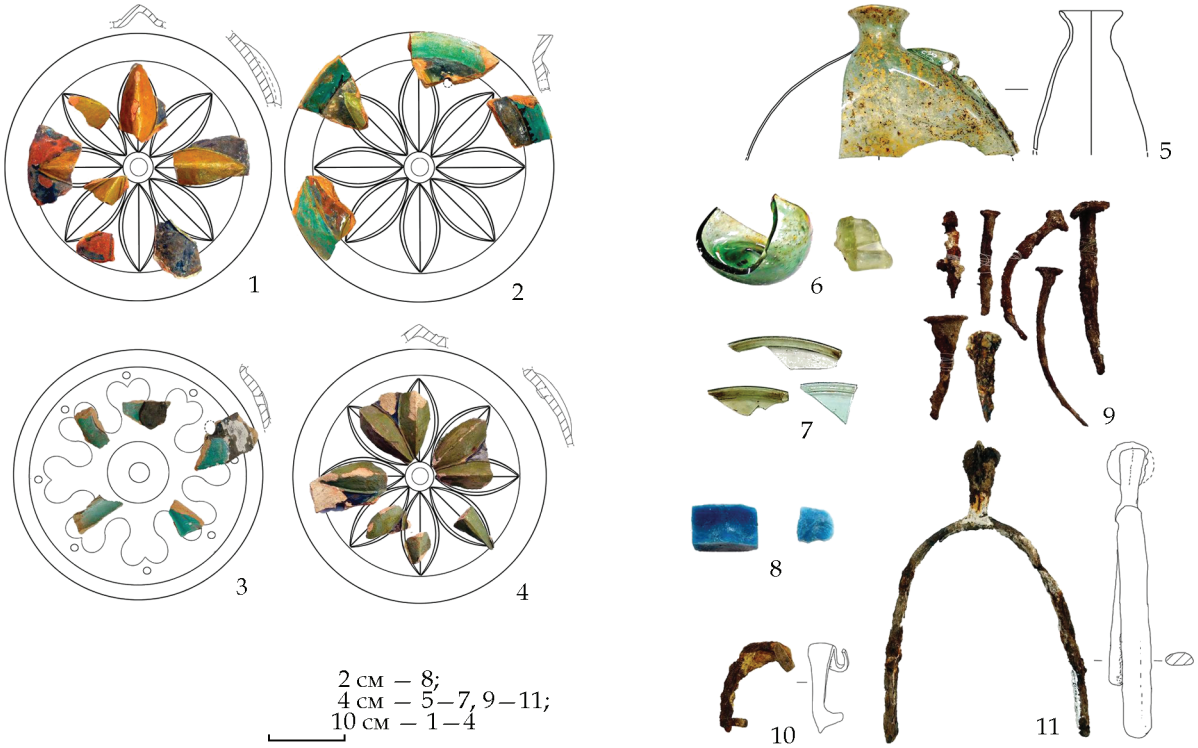

Рис. 5. Башта Кущника. Колекція речового матеріалу XI–XVIII ст.

кової діяльності з квітня звітного сезону було здійснено архітектурно-археологічні дослідження прихованої ніші у південному притворі церкви Спаса на Берестові та ще три археологічні нагляди на Верхній та Нижній територіях лаври.

Під час дослідження Башти Кущника було зафіксовано частину некрополю XVI–XVII ст., верхня хронологічна межа якого обумовлена часом поховань 2 та 8, знайдених під фундаментом вежі (рис. 1). Виходячи з картографічних джерел (плани А. Кальнофойського та І. Ушакова), припускаємо, що некрополь належав одному з парафіяльних храмів Печерського містечка, а саме церкві Феодосія Печерського. На планах кінця XVII ст. на місці вежі позначено «Двори позаду монастиря» і поруч з ними «Церква Феодосія». Ймовірно, одна з цих дворових споруд була зафіксована під час розкопок біля вежі у 2016 р. Тут було простежено стовпові ямки її конструкції діаметром 0,2 м із залишками зотлілої деревини. Гіпотетично територія вежі Кущника розташовується на межі тогочасного розміщення господарських споруд і кордонів цвинтарю дерев'яного храму

Феодосія Печерського. На це можуть вказувати зафіксовані у 2022 р. стовпові ямки у зовнішньому шурфі 1 та в інтер'єрі пам'ятки. Ця перспективна для подальших досліджень ділянка дає поштовх до вивчення кордонів Печерського містечка до кінця XVII ст.

Під час ремонтно-реставраційних робіт у підвальному приміщенні корпусу 5 під внутрішнім обрізом кладки XX ст. зафіксовано два повторно використаних цегляних блоки XIX ст., які виконували підпірну функцію. Блоки було покладено на бетонний розчин кінця XX ст.

Також було проведено архітектурно-археологічне обстеження кладок та забутовки прихованої ніші у південному приділі церкви Спаса на Берестові. Огляд засвідчив будівництво приділу в декілька етапів. Ніша була утворена під час перепланування внутрішнього простору споруди і, найімовірніше, спочатку не планувалася. Рівень її підлоги у княжий період був значно вищим за сучасний, на що вказує забутовка, зафіксована над першопочатковою кладкою приділу. Ймовірне призначення цієї конструкції — зберігання архіву або цінних речей, пов'язаних із повсякденним богослужбовим і господарським життям церковного кліру.

Наприкінці 2022 р. через пошкодження магістралі міської теплотраси у Митрополичому саду КПЛ утворилися чотири провали, які спричинили руйнування пам'ятки місцевого значення — підземної споруди 9 (рис. 2). У найбільшому провалі 1 у південній та західній стінках було виявлено два конструктивні фрагменти мурів XII ст. (рис. 3; 4), один об'єкт XIX—XX ст. та яму з перевідкладеним антропологічним матеріалом. Провал 2 продемонстрував структуру насипного пагорба навколо підземної споруди 9. Провал 3 відкрив фундаменти Монастирських мурів XVII—XVIII ст. Провал 4, локалізований на місці склоробної майстерні XI ст., унеможливив повторне дослідження її південної ділянки у майбутньому. Інші об'єкти не мали ознак культурних шарів.

На інших локаціях заповідника під час археологічних наглядів культурних шарів не зафіксовано через активну експлуатацію території. Незважаючи на відсутність археологічних об'єктів, наголошуємо на необхідності обов'язкового проведення нагляду за будь-якими земляними роботами на території заповідника згідно Закону України 1626-IV «Про охорону археологічної спадщини».

Колекція знахідок (462 од.) складається з фрагментів керамічних, скляних та металевих виробів (рис. 5) у хронологічних межах XI—XX ст.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Д. Бібіков, В. Івакін, Д. Дяченко, Д. Шевченко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА КИЇВЩИНІ У 2021 р.

У 2021 р. співробітники відділу археології Києва ІА НАН України продовжили дослідження літописних міст Київської обл. — Вишгорода та Лѣто (Бориспіль).

Вишгородська експедиція ІА НАН України та Вишгородського історико-культурного заповідника відновила стаціонарні дослідження пам'ятки археології національного значення — городища літописного Вишгорода. Розкоп 13 закладено у південно-східній частині садиби церкви свв. Бориса і Гліба. Фундаменти самої церкви XI—XII ст. неодноразово розкопувалися ще починаючи з 1820-х рр. Досліджувалися й прилеглі території (1930-ті, 1990-ті рр.), проте ділянка розкопу 13 виявилася недоторканою.

Розкоп розмірами 5 × 3 м був орієнтований паралельно парканам церковної садиби, витягнутий довгою віссю із заходу на схід із невеликим відхиленням на південь. Відстань від східного паркану садиби до відповідної стінки розкопу становила 0,9 м, від південного паркану до відповідної стінки розкопу — 5,7 м. Найближча відстань від північно-західного кута розкопу до апсиди сучасної церкви — 12 м, до апсиди давньоруського храму, обриси якої нині викладені червоним гранітом, — близько 7 м.

Верхній шар потужністю до 0,25 м — спресований буро-коричневий супісок із великою кількістю будівельного сміття XX ст. У західній частині відразу під дерном фіксувався прошарок насипного піску потужністю до 0,15 м. Нижче (0,25—0,5 м) починався темніший буро-сірий супісок; у великій кількості продовжувало траплятися будівельне сміття та поодинокі побутові предмети XX ст. Цей верхній пласт нашарувань отримав шифр «**культурний шар 1**».

Культурний шар 2 (0,5—0,75 м від сучасної денної поверхні) у цілому не відрізнявся від попереднього, проте тут, вперемішку з більш пізнім матеріалом, траплялися поодинокі зразки кераміки XVIII ст. На цьому рівні залягав компактний пласт будівельного сміття давньоруського часу (багато плінфи, каміння) — **культурний шар 2А**, вочевидь, пов'язаний із руйнацією Борисоглібської церкви чи, радше, розчисткою місця під новий храм. Він починався з глибини 0,55—0,7 м і закінчувався на глибині 0,8—1 м (рівень залягання шару поступово знижувався у східному напрямку). На глибині 1 м виявлено діючу водопровідну трубу, що перетинала розкоп за віссю північ—південь, поміщену до траншеї завширшки близько 0,3 м. Надалі під трубою залишено технічну бровку шириною 0,5 м, що розділила розкоп на західний і східний сектори.

Культурний шар 3 (0,75—1,75 м) складався з більш однорідного сірого гумусованого супіску, що поступово світлішав донизу. Сміття XIX ст. траплялося все рідше; виявлено поодинокі фрагменти кераміки XII—XIII ст., а також — плінфа, кілька цвяхів.

На глибині 1,3—1,4 м від сучасної денної поверхні помічено залишки струхлявілого дерева від гробовищ. Зачисткою, проведеною по цьому рівню, оконтурено кілька могильних ям, що прорізали пласт будівельного сміття (культурний шар 2А). Загалом виявлено залишки дев'яти поховань (рис. 1): Усі поховання здійснені в дерев'яних трунах. Глибина могильних ям становила 0,85—1,4 м. Всі кістяки лежали випростано на спині. Більшість із них були орієнтовані головою на захід із невеликим відхиленням до півночі — паралельно стіні Борисоглібському храму. Лише поховання 5 мало чітку західну орієнтацію, а поховання 7 — північно-західну. В усіх випадках, коли вдавалося

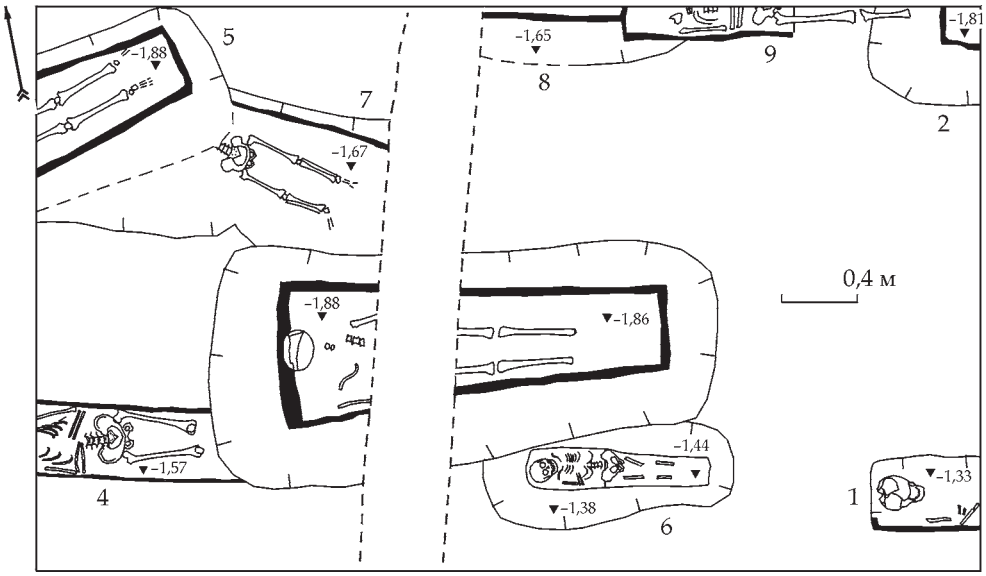

Рис. 1. Вишгород 2021, план розкопу 13 на рівні культурного шару 3: цифрами позначено номери поховань

простежити положення рук, або принаймні однієї з них (поховання 1, 3, 4, 6, 9), вони були зігнуті в ліктях і покладені кистями в район попереку. *Поховання 3*, розчищене в центральній частині розкопу, здійснене в могильній ямі розміром 2,55 × (1—1,1) м, на дно якої встановлене гробовище 1,95 × (0,45—0,7) м (розширювалося в бік голови). На черепі збереглися рештки головного убору, на колінах — залишки шкіряного одягу, в районі шиї — бронзовий хрестик. З південного сходу до поховання 3 прилягало дитяче *поховання 6*; можливо, обидва були здійснені синхронно. Могильна яма в нижній частині мала розміри 1,05 × (0,42—0,55) м. Всередину неї вміщено мініатюрну труну, 1,05 × (0,42—0,55) м. На грудях був знайдений бронзовий хрестик. Інші поховання ввійшли у межі розкопу лише частково або ж були пошкоджені більш пізніми могилами; поховального інвентарю не містили.

На глибині 1,75—1,9 м від денної поверхні вийшли на рівень неперевідкладеного давньоруського шару — **культурного шару 4**, що був темно-сірим гумусованим супіском зі значними вкрапленнями вугілля. Його потужність становила 0,13—0,23 м. У східній частині розкопу знайдено пірофілітове пряслице. На рівні цього шару виявлено низку об'єктів середньовічного часу (рис. 2).

Об'єкт 1 — північний край ями чи кут споруди, більша частина якої виходила за межі розкопу. Північно-західну стінку простежено на 0,6 м, північно-східну — на 1,1 м. Стінки та дно — похилі; дно зафіксоване на глибині 0,55 м від рівня виявлення. Заповнення було сірим плямистим супіском із грудками перевідкладеного материкового лесу, вздовж стін фіксувалася тонка смужка деревного тліну. В самому куті знайдено стовпову яму розмірами 0,6 × 0,45 м, завглибшки 0,15 м від дна. Матеріал із заповнення об'єкту 1 представлений нечисленними стінками середньовічної кераміки та невеликим фрагментом залізного предмету.

У південно-східній частині розкопу виявлено залишки наземної (?) споруди — *об'єкт 2*. Зафіксовано залишки запуску двох стін шириною 0,13—0,2 м, глибиною 7—14 см, що перетиналися у вигляді літери Т. Одну із них простежено на 1,3 м у довжину за віссю північний захід — південний схід. Північно-західний край, вірогідно, зруйнований більш пізнім перекопом, південно-східний виходив за межі розкопу. Другий рівчак примикав до центральної частини попереднього з південного заходу, майже перпендикулярно йому. У довжину простежений на 2,05 м. Імовірно, рівчаки був залишками нижніх вінець наземного зрубу. Північно-східний край на 0,1 м виступав за лінію першого рівчака, утворюючи «замок» зрубу (?); південно-західний виходив за межі розкопу. Можливо, до цієї споруди належав фрагмент залізного ключа, знайдений у південно-східному куті розкопу. Датуючого матеріалу не виявлено.

Об'єкт 6, імовірно, край споруди, розчищений у північно-східному куті розкопу. До меж розкопу увійшла частина південно-західної стінки об'єкту, орієнтованої паралельно північно-східній стінці об'єкту 2. Вона мала довжину 1,2 м, в ширину об'єкт простежено лише на 0,3 м. Заповнення — світло-сірий плямистий супісок із грудками материкового лесу; зверху лежала материкова засипка потужністю до 0,1 м. Глибина об'єкту до 0,5 м.

Крім того, на різних ділянках розкопу виявлено кілька стовпових ям і ям господарського призначення (об'єкти 3, 4), що

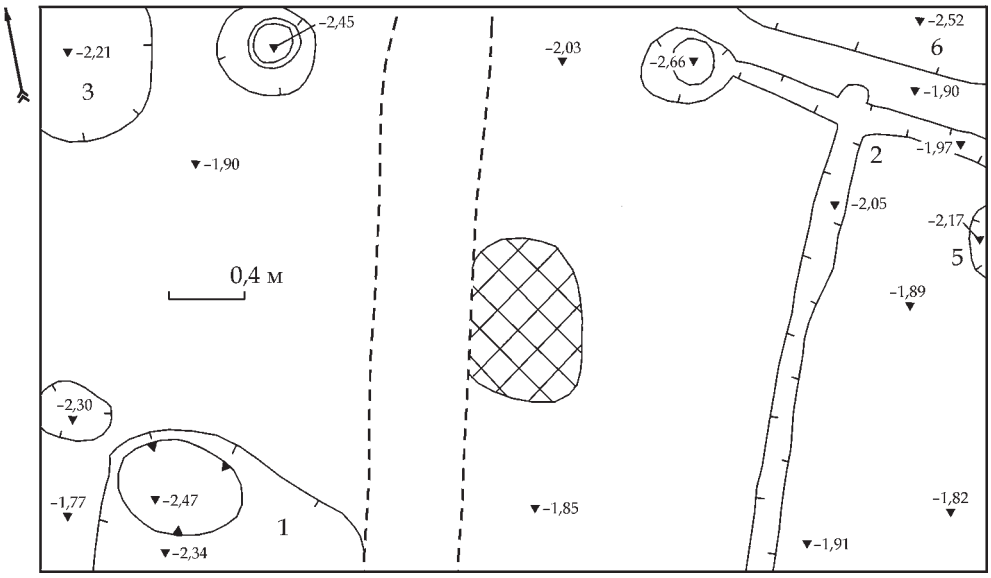

Рис. 2. Вишгород 2021, план розкопу 13 на рівні культурного шару 4: цифрами позначено номери об'єктів

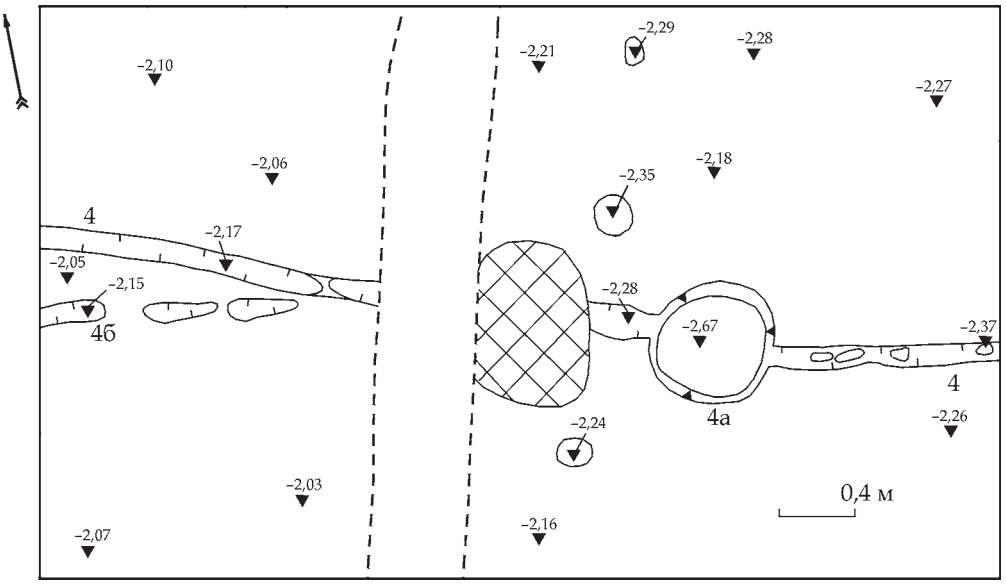

Рис. 3. Вишгород 2021, план розкопу 13 на рівні материка: цифрами позначено номери об'єктів

увійшли до меж розкопу лише частково. Як і попередні об'єкти, всі вони були опущені в культурний шар 4 зверху. Датуючого матеріалу виявлено не було.

Нижче культурного шару 4, на глибині 2,05—2,27 м від сучасної денної поверхні, зафіксований **материковий шар**. На рівні материку розчищено *об'єкт 4* — рівчак від паркану, що перетинав площу розкопу на віссю північ-захід-захід — південь-схід-схід (рис. 3). У східній частині рівчак мав ширину 10—13 см, глибину 7—8 см. Було зафіксовано щонайменше чотири заглиблення від загострених частин частоколу глибиною до 5 см від дна рівчака. На відстані 1,1 м від східної стінки розкопу рівчак переривався стовповою ямою (*об'єкт 4а*) розмірами 0,57 × 0,55 м, глибиною 0,5 м. Важко сказати, чи становили яма з рівчаком єдину конструкцію, проте видимої різниці в заповненні помічено не було. З ями походила доволі велика кількість тваринних кісток. Далі рівчак повертав трохи ближче до північного заходу і через 0,4 м перерізався могильною ямою поховання 3. У західному секторі рівчак мав ширину до 0,1 м, глибину до 0,13 м; попід західною стінкою розкопу поступово сходив нанівець. За 1 м від західної стінки розкопу зафіксоване відгалуження рівчака, що повертало майже чітко на захід (*об'єкт 4б*), — наслідки ремонту частоколу. На його дні — три овальні ямки від окремих дощок або напівколод розмірами 35 × 12 см, глибиною 10—12 см.

Розкопки 2021 р. дозволили поточнити наявні дані щодо історичної топографії центральної частини Вишгородського городища.

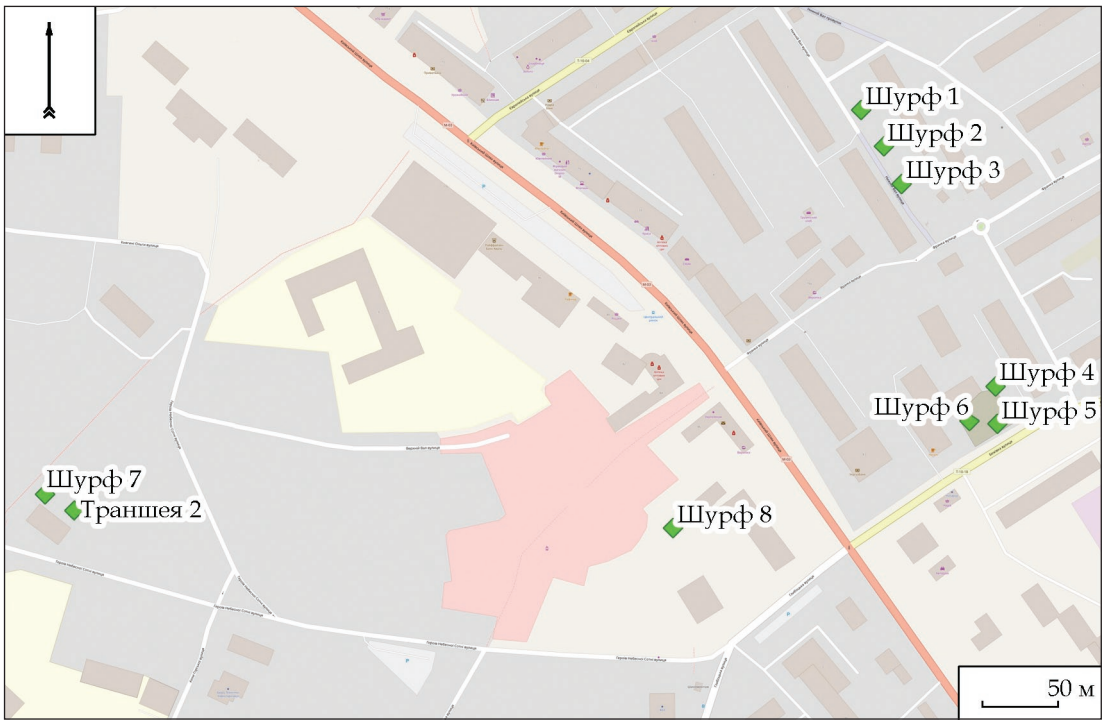

Рис. 4. Бориспіль 2021, план-схема розвідувальних шурфів і траншей

Як і під час попередніх розкопок на території церковної садиби, проведених у 1930-х і 1990-х рр., виявлено частину кладовища, попередньо датованого XIX ст. Усього розчищено залишки дев'яти поховань, здійснених у дерев'яних гробовищах. Два з них містили натільні хрестики з кольорового металу. Поховання прорізали шар, насичений будівельним сміттям давньоруського часу (культурний шар 2А). Останній міг утворитися внаслідок розчистки ділянки перед будівництвом дерев'яних церков, які послідовно змінювали одна одну в XVII—XVIII ст., або нової мурованої церкви в 1860-х рр.

Середньовічні об'єкти за стратиграфічними даними можна розподілити на два окремі горизонти, що особливо важливо з огляду на майже цілковиту відсутність датуючого матеріалу. Більшість із них опущені в культурний шар 4 згори. Лише рівчак паркану — об'єкт 4 — фіксувався вже по материку. Дуже імовірно, що вказаний паркан у давньоруський час відмежовував садибу церкви-мавзолею Бориса і Гліба (рівчак розташований за 6—7 м південніше відповідної стіни церкви XI—XII ст., абсолютно паралельно їй), що й пояснює відсутність на ділянці розкопу інших об'єктів, достовірно датованих цим періодом. Раніше, під час розкопок Р. Орлова 1990-х рр., буцімто було також зафіксовано частину церковної огорожі з залишками в'їзду, проте будь-яка польова документація, що стосувалася б тих розкопок, відсутня; невідома навіть локалізація вказаного розкопу. Решта розкопаних об'єктів гіпотетично може належати до післямонгольської доби.

* * *

У грудні 2021 р. співробітники Архітектурно-археологічної експедиції здійснили планові дослідження на території історичної частини м. Бориспіль. Основним завданням досліджень було встановлення меж поширення культурних нашарувань XI—XIX ст.

Основним результатом стало підтвердження наявності та задовільного стану збереження археологічних нашарувань у центральній частині м. Бориспіль. Закладено вісім стратиграфічних шурфів та дві розвідкові траншеї на різних ділянках в історичному центрі міста. Загальна досліджена площа складає 50,5 м^2.

Було встановлено наявність культурного шару ранньомодерного часу (XVIII ст.) у кварталі між вулицями І. Франка, Бежівка, Київський шлях та Нижній Вал. У той самий час, на схід та північ від цієї ділянки культурні нашарування відсутні внаслідок змін первісного ландшафту в результаті містобудівної діяльності XX—XXI ст.

Підтверджено наявність культурного шару, об'єктів давньоруського часу (XI—XII ст.), та окремі знахідки пізнього середньовіччя на захід від раніше окресленого історичного центру міста, в кварталі обмеженому вул. Героїв Небесної Сотні та Івана Котляревського. Це свідчить про заселеність у давньоруський час території на захід від укріпленої частини міста. Описана ділянка є надзвичайно перспективною для подальших досліджень.

Археологічні дослідження загалом підтвердили межі пам'ятки археології «Культурний шар літописного міста Льто XI—

XIII ст. та пізньосередньовічного часу Баришпіль XVII—XVIII ст.» (у межах вулиць Київський шлях, Європейська, Нижній Вал, Франка, Бежівка, Глибочицька, Героїв Небесної Сотні та Верхній Вал), вказані в облікової документації, ухваленій на засіданні експертної комісії Міністерства культури та інформаційної політики з питань обліку об'єктів культурної спадщини № 4/20, яка відбулася 03.09.2020 р.

М. М. Відейко, М. Ю. Відейко

ЗНАХІДКИ КЕРАМІЧНИХ ВИРОБІВ З ТЕРИТОРІЇ с. ТРИПІЛЛЯ

У с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл. знаходиться КЗ КОР Київський обласний археологічний музей (далі — Музей). До його фондів регулярно потрапляють речі, виявлені місцевими мешканцями на території села. Переважно це фрагменти керамічних виробів — посуду, кахлів. Співробітники Музею, приймаючи знахідки, фіксують зі слів місце, де вони були зроблені. Ця робота проводиться систематично упродовж вже понад 20 років. Протягом 2022 р. до музею надійшла чергова збірка фрагментів, які походять з території Посадової Гори.

Посадова Гора розташована у старій частині села і являє собою підвищення висотою понад 40 м над сучасною заплавою р. Дніпро (рис. 1: 1). З півночі та північного сходу її підніжжя омиває р. Дніпро (Канівське водосховище). На північному заході водний рубіж представлений р. Красна, яка у цьому місці впадає у Дніпро. З півдня та південного заходу гора домінує над долиною, яка відділяє її від корінного берега р. Дніпро. Таким чином, вибір місця для давніх поселень не був випадковим, а припав на місце, добре захищене природними кордонами.

Знахідки 2022 р. походять з двох точок у верхній частині гори. Обидві вони знаходяться неподалік приміщення Музею. Перша розміщена на городі, ділянці розмірами приблизно 25 × 40 м, який використовує місцева школа-інтернат (рис. 1: 1). Ця територія розташована у 200 м на схід від Музею. Учні та співробітники інтернату і раніше регулярно приносили знахідки, зроблені на цьому місці. Цього разу з городу надійшли фрагменти стінок та вінець керамічного посуду, а також кахлів (рис. 1: 2).

Найдавнішими є фрагменти ліпного посуду, один з яких прикрашений врізним орнаментом і являє собою фрагмент конічної покришки трипільської культури (рис. 1: 2). Подібні покришки відомі з поселень етапу BI—II у регіоні, зокрема епонімної пам'ятки трипільської культури, яка знаходиться на південний захід від села. Ця знахідка означає, що поселення цього часу розміщувалося на вершині Посадової Гори. Раніше матеріали трипільської культури, датовані цим часом, вже були зібрані співробітником музею М. Квітницьким на березі Дніпра, під кручею. Імовірно, вони походять саме з цього поселення, яке можна остаточно локалізувати після знахідок 2022 р.

Наступними в часі є матеріали доби Русі. Вони представлені фрагментами вінець, стінок з характерним заглибленим декором з горизонтальних паралельних ліній (рис. 1: 3) та донних частин посуду, виготовленого на гончарному колі. Профіль відігнутих назовні вінець дає змогу датувати їх XII—XIII ст. (рис. 1: 4—8). Керамічні матеріали цього часу відомі з території Посадової Гори як зі зборів, так і з наших розвідкових досліджень 2018 р.

Також з городу походять фрагменти вінець та стінок горщиків, миски-покришки, які можуть бути датовані XVII ст. (рис. 2: 1, 2). До цього ж часу слід віднести фрагменти лицьових панелей кахлів, сформованих із світло-вохристої глини (рис. 2: 4—6). Кахлі із рельєфним декором, виготовлені у формі. Крім того, серед знахідок невелика кількість фрагментів посуду — мисок з поливою, горщиків, які можуть бути датовані XVIII ст. (рис. 2: 3).

Друга група знахідок походить з верхньої частини вул. Замкової, що знаходиться за 100 м на південний захід від Музею (рис. 1: 1). Огляд цієї ділянки показав, що вона являє собою узвіз, який регулярно розмиває дощовою водою, завдяки чому на поверхню потрапляють різноманітні речі. Місцеві мешканці час від часу підсипають промоїни будівельним сміттям, отож археологічні знахідки тут із ним перемішані. Імовірно, ця вулиця являла собою один із давніх в'їздів на укріплену частину Треполя.



Рис. 1. Трипілля, 2022 р.: 1 — план Посадової гори із позначенням місць зборів фрагментів кераміки (а); 2 — кераміка трипільської культури; 3—8 — кераміка доби Русі



Рис. 2. Трипілля, 2022 р.: фрагменти керамічних виробів XVII—XVIII ст.: 1—3 — посуд; 4—6 — кахлі

Звідси походять фрагменти керамічних виробів доби Русі, горщиків XVII ст. та кераміка більш пізнього часу (XVIII—XIX ст.). Частина знахідок пов'язана із культурним шаром, який регулярно розмивається у цьому місці, частина ж може бути переміщена водою вздовж вулиці з іншого місця.

Таким чином, археологічні нашарування на шкільному городі налічують декілька горизонтів, найдавніші з яких можна віднести до часів трипільської культури. Другий пункт, а саме вулиця-узвіз дає матеріали, пов'язані з літописним містом Треполь та Трипіллям XVII—XIX ст. Обидва пункти виглядають перспективними для майбутніх археологічних досліджень. Робота з обробки матеріалів з території с. Трипілля, які знаходяться у фондах Музею має бути продовжена, адже їх систематизація з прив'язкою до місць знахідок дозволить попередньо встановити історичну топографію цього населеного пункту.

В. Гольонко, О. Прядко, О. Павлик, Д. Тетеря

РОЗВІДКИ В БАСЕЙНІ ВЕРХНЬОЇ ТЕЧІЇ р. СУПІЙ У 2021 р.

У 2021 р. працівниками Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» здійснено розвідкові дослідження у верхній течії р. Супій (поблизу смт Згурівка та сіл Красне, Безуглівка, Озерне, Мала Березанка, Шевченкове, Соснова та Дениси) у межах Броварського та Бориспільського р-нів Київської обл. Основною метою розвідок було виявлення нових пам'яток й обстеження вже відомих об'єктів культурної спадщини регіону. Всього обстежено 19 пам'яток, 17 з яких раніше були не відомі, площа яких становить приблизно 1,3 км^2.

С. Красне (Красне I). Багатошарова пам'ятка, що розміщується на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Супій на південь від с. Красне. Виявлено фрагменти ліпної кераміки культурного кола Бабине, що попередньо можна датувати добою бронзи XVI—XIV ст. до н. е. (рис. 1). Давньоруське поселення виокремлюється серед масиву підйомного матеріалу за рахунок наявності уламків кружальної кераміки (XI — першої половини XIII ст.). Що ж стосується періоду Нового часу, а саме XVIII—XIX ст., то з ним співвідноситься лише один фрагмент посудинки. Розміри пам'ятки 1,4 × 0,2—0,4 км. Розорюється під посіви зернових культур.

С. Красне (Красне II). Багатошарова пам'ятка, що розташовується на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Супій на південь від пам'ятки Красне I. Зібрані фрагменти ліпного та гончарного посуд (серед останнього є частина сіролощеного) попередньо дають змогу датувати їх часом епохи бронзи (культурне коло Бабине XVI—XIV ст.

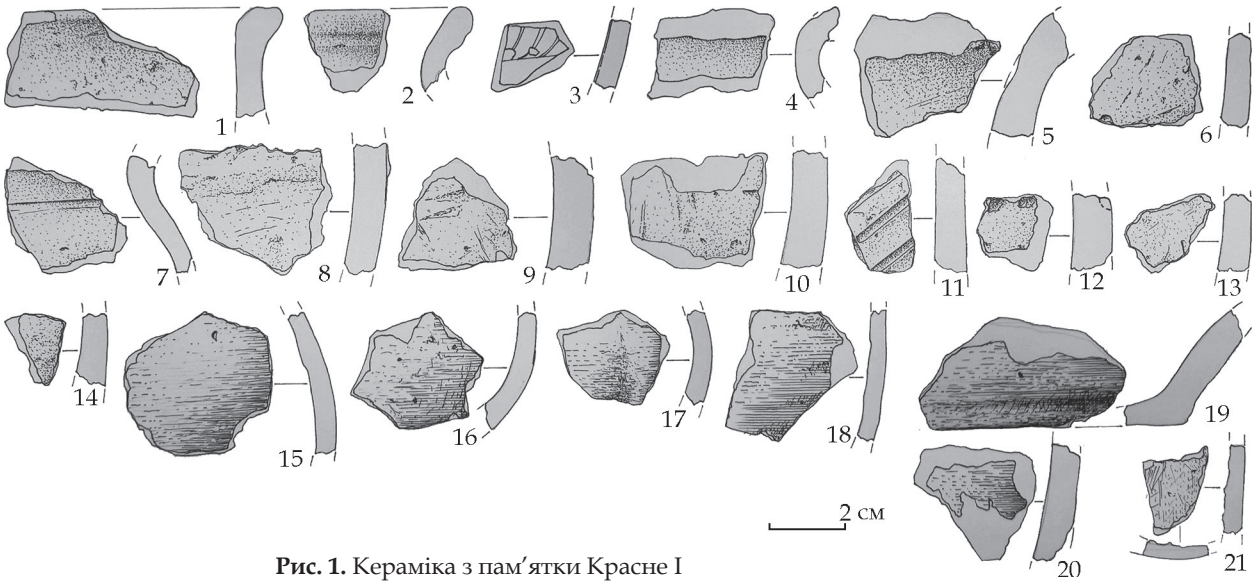

Рис. 1. Кераміка з пам'ятки Красне I

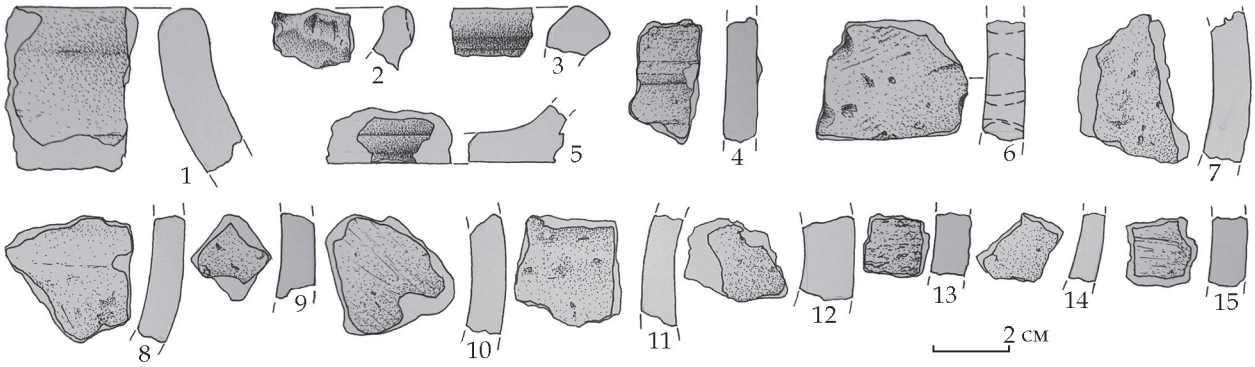

Рис. 2. Знахідки з різних пам'яток: 1—16, 18, 19 — кераміка; 17 — кремінь (1—15 — Красне II; 16, 17 — Красне III; 18, 19 — Згурівка I)

до н. е.) та пізньоримського часу (черняхівська культура II — початок V ст. н. е.). Розміри 0,5 × 0,14—0,18 км. Розорюють під посіви зернових культур. Потребує додаткових археологічних досліджень, разом із шурфуванням, для визначення датування та меж поширення (рис. 2: 1—15).

С. Красне (Красне III). Місцезнаходження доби бронзи, яке розміщене на схилі лівого берега р. Супій, на південь від пам'ятки Красне II. Виявлено декілька фрагментів ліпної кераміки (рис. 2: 16, 17). Крім цього, знайдено і крем'яний виріб. Пам'ятка потребує додаткового обстеження та датування. Розорюється під посіви.

Смт Згурівка (Згурівка I). Поселення черняхівської культури. Виявлене на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Супій. Зібрано фрагменти гончарного посуду (рис. 2: 18, 19). Розміри 0,3 × 0,1 км. Розорюється під посіви зернових культур.

Смт Згурівка (Згурівка II). Місцезнаходження фрагментів гончарної кераміки черняхівської культури. Знахідки концентруються в межах трьох «плям», які мають сірий попелястий колір. Крім кераміки, наявні дрібні фрагменти кісток зі слідами перебування у вогні. Ймовірно, цей пункт може бути пов'язаний із синхронним могильником. Розміри розповсюдження матеріалів — 0,2 × 0,15 км. Потребує додаткового обстеження.

С. Озерне (Озерне I). Між селами Безуглівка та Озерне на помірно невисокому мисоподібному плато першої надзаплавної тераси лівого берега р. Супій виявлено місце розташування маєтку XVIII ст. На поверхні зібрано дрібні фрагменти від гончарних горщиків, фаянсових мисок, цегли. Знахідки виявлені на площі близько 0,15 × 0,15 км. За допомогою супутникових знімків вдалось чітко позиціонувати місце розташування маєтку, будівель, цегляного паркану. За поточними даними розміри цього маєтку складали: 0,13 × 0,11 км. Добре видимі сліди від фундаментів семи будівель та цегляного паркану, що оточував маєток з усіх боків.

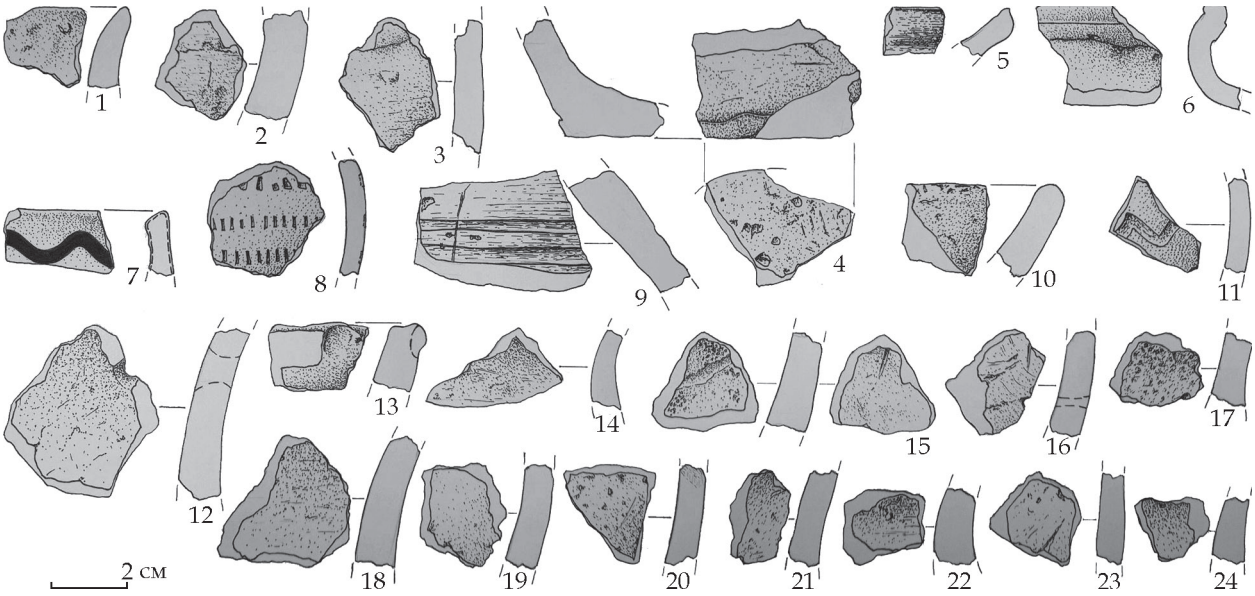

Рис. 3. Кераміка з пам'яток: 1—9 — Мала Березанка I; 10, 11 — Мала Березанка II; 12—24 — Мала Березанка III

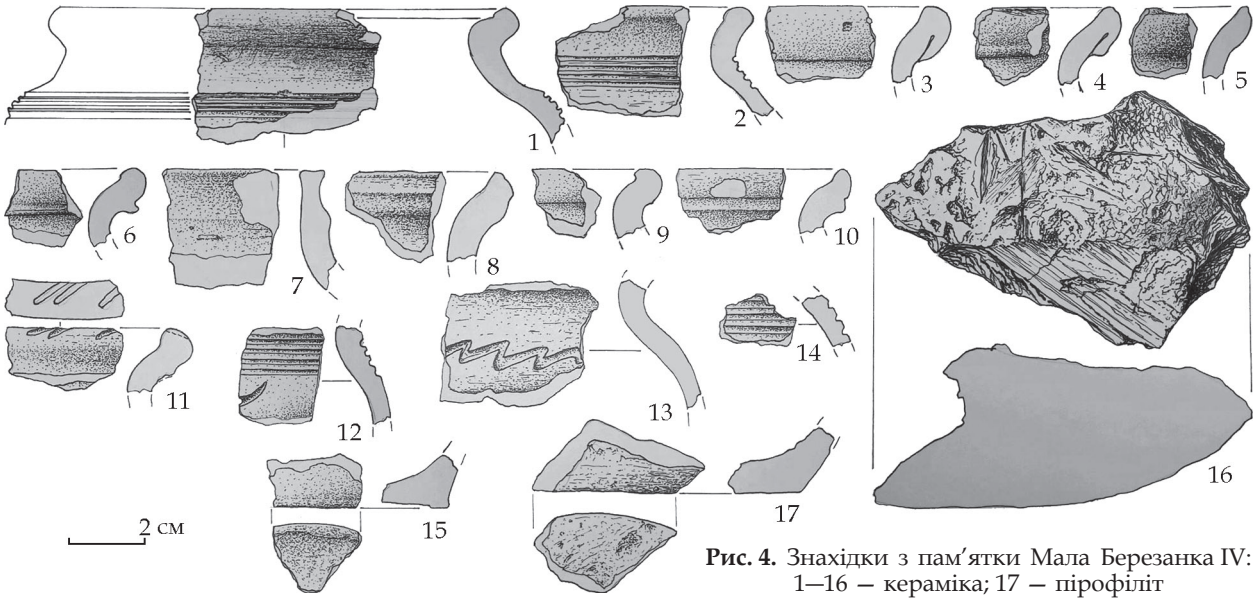

Рис. 4. Знахідки з пам'ятки Мала Березанка IV: 1—16 — кераміка; 17 — пірофіліт

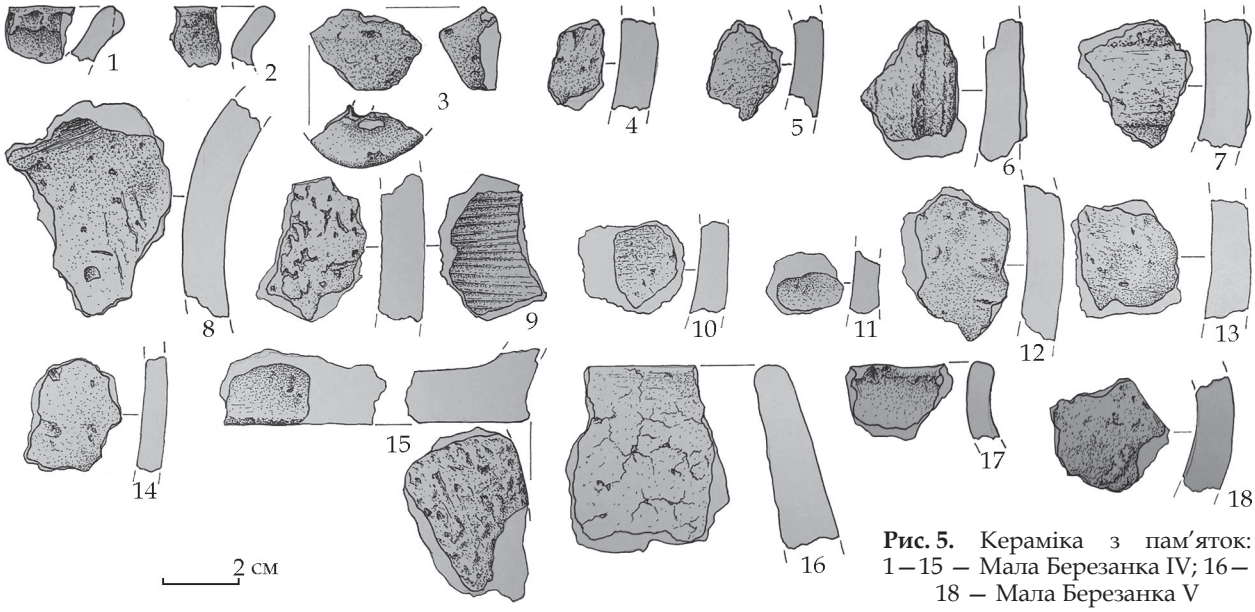

Рис. 5. Кераміка з пам'яток: 1—15 — Мала Березанка IV; 16—18 — Мала Березанка V

С. Шевченкове (Шевченкове I). Розміщене на першій надзаплавній терасі правого берега р. Супій. Зібрано фрагменти кераміки раннього Нового часу XVII—XVIII ст. Розміри 0,2 × 0,7 км. Розорюється під посіви зернових культур. Потребує додатково обстеження.

С. Шевченкове (Шевченкове II). Розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега р. Супій, на Пд Сх від пам'ятки Шевченкове I. Було виявлено фрагментовані уламки гончарної кераміки, що не дає достатньо підстав для хронологічної та культурної атрибуції як отриманого матеріалу, так і місцезнаходження загалом. Потребує додатково обстеження.

С. Шевченкове (Шевченкове III). Розміщене на першій надзаплавній терасі правого берега р. Супій, на південний схід від пам'ятки Шевченкове II. Зібрано значну кількість кераміки Нового часу (XIX — початок XX ст.). Розміри 0,25 × 0,16 км.

С. Мала Березанка (Мала Березанка I). Давньоруське поселення відкрите на першій надзаплавній терасі правому березі р. Супій (рис. 3: 1—9). Зібрано уламки кружальної кераміки (XI — перша половина XIII ст.), сколів пірофіліту. Розміри 0,3 × 0,07 км. Розорюється під посіви зернових культур.

С. Мала Березанка (Мала Березанка II). У стінці кар'єру цегляного заводу виявлено залишки культурного шару XI—XIII ст. (рис. 3: 10, 11). Імовірно, цей пункт може маркувати межі одного великого поселення давньоруського часу (Мала Березанка I і II). Відкрите на першій надзаплавній терасі правого берега р. Супій. Розміри 0,03 × 0,02 м. Частково задерноване.

С. Мала Березанка (Мала Березанка III). Багатошарове поселення розміщене на схилі

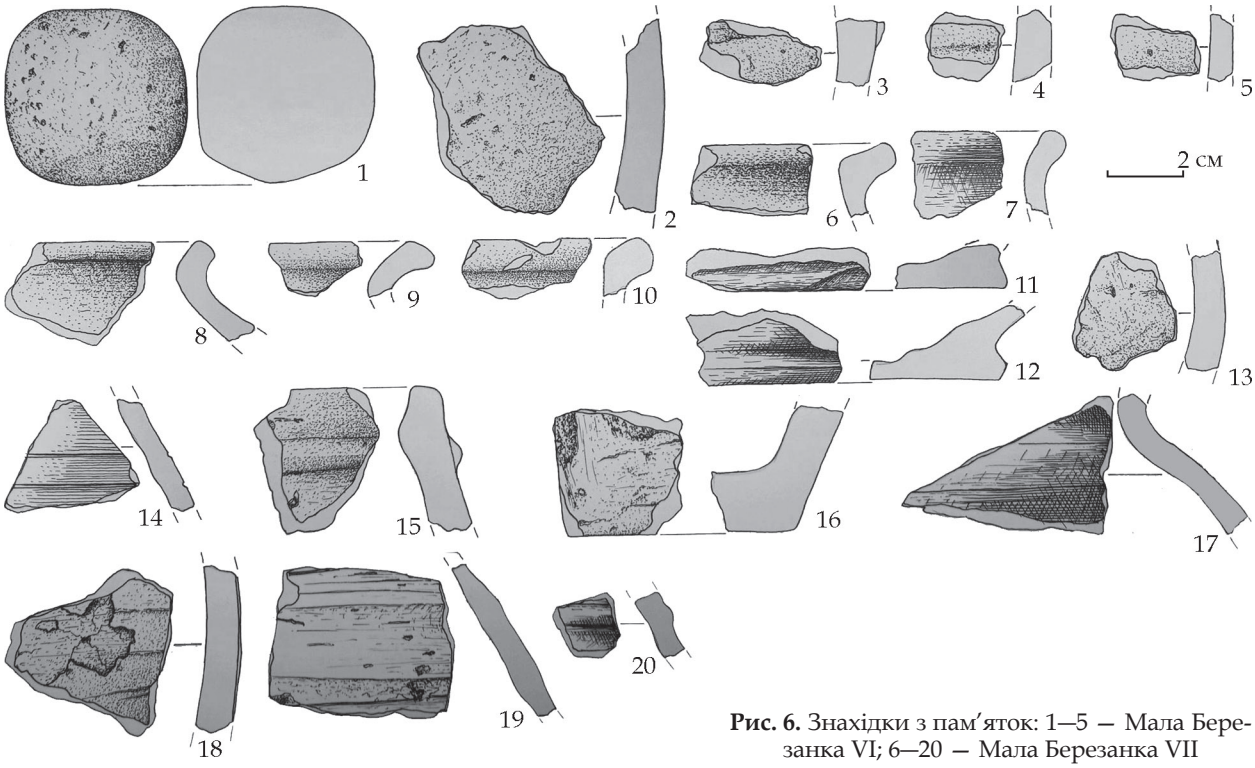

Рис. 6. Знахідки з пам'яток: 1—5 — Мала Березанка VI; 6—20 — Мала Березанка VII

першої надзаплавної тераси правого берега р. Супій (рис. 3: 13—24). Зібрано фрагменти ліпного та гончарного посуду, уламки обвуглених кісток. Розміри 0,27 × 0,1 км. Розорюється під посіви зернових культур.

С. Мала Березанка (Мала Березанка IV). Багатошарове поселення розміщується на мисоподібному виступі першої надзаплавної тераси правого берега р. Супій (рис. 4: 1—17; 5: 1—14). Зібрано фрагменти ліпного (II—III ст.) та гончарного посуду (XI—XIII ст.), уламки обвуглених кісток. Розміри 0,58 × 0,13 км. Розорюється під посіви зернових культур.

С. Мала Березанка (Мала Березанка V). Поселення ранньослов'янської доби (II—IV ст.). Відкрите на мисоподібному виступі першої надзаплавної тераси правого берега р. Супій (рис. 5: 16—18). Розміри 0,25 × 0,8 км. Розорюється під посіви зернових культур.

С. Мала Березанка (Мала Березанка VI). Місцезнаходження доби бронзи (рис. 6: 1—5). Зібрано вінчики, стінки, денця від ліпних посудин, кам'яний розтиральник. Розміри 0,25 × 0,6 км. Розорюється під посіви зернових культур.

С. Мала Березанка (Мала Березанка VII). Поселення черняхівської культури. Розміщується на першій надзаплавній терасі правого берега р. Супій південніше с. Мала Березанка (рис. 6: 6—20). Розміри 0,9 × 0,15 м. Розорюють під посіви зернових культур.

С. Соснова (Соснова-Дюна). Пам'ятка розташована в заплаві р. Супій на невисокому дюнному підвищенні, розміром 0,35 × 0,16 км. Виявлені фрагменти ліпного посуду, який траплявся в перемішку з великою кількістю кісток тварин, датовані добою бронзи (культурного кола Бабине) — XVI—XIV ст. до н. е. Розорюють. Потребує додаткового дослідження.

С. Дениси (Дениси I). Розміщене на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Супій, за 0,1 м на північ від високого клиноподібного мису вищевказаної тераси, на якому розташована відома пам'ятка «Дениси — уроч. Городище». Виявлено велику кількість гончарного посуду пізньоримського (черняхівська культура II—V ст.) та давньоруського часу (XII—XIII ст.). Розміри 0,4 × 0,2 км. Розорюють.

С. Дениси (Дениси II). Відкрито на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Супій, на північний схід від пам'ятки Дениси I. Зібрано фрагменти кераміки Нового часу (XIX — початок XX ст.). Розорюють під посіви зернових культур.

І. Готун, В. Івакін, І. Зоценко, В. Лавров, М. Гунь, О. Казимір, М. Курзенков, М. Кублій

НАУКОВО-РЯТІВНІ РОБОТИ НА ГОРОДИЩІ У ВІТІ-ПОШТОВІЙ

Співробітники Архітектурно-археологічної та Північної експедицій Інституту в 2022 р. продовжили роботи на городищі доби Київської Русі у Віті-Поштовій, розпочаті у 2013 р. у зв'язку із музеєфікацією Міжнародною асоціацією дослідників фортифікації «Цитадель» обладнаної у товщі увінчаного укріпленнями X—XII ст. пагорба довготривалої вогневої споруди часів Другої світової війни, у рамках чого здійснювалось також відновлення окопів та ходів сполучення польового заповнення, що охоплювали майданчик городища з боку автомагістралі Київ—Одеса [1]. Оскільки у звітному сезоні було проведено черговий етап робіт у межах вказаного пункту, автори за участю волонтерів здійснили науково-рятівні розкопки у зоні реалізації нових заходів на осередку й опрацювали отримані матеріали. Організацію названих досліджень ініціювали голова Міжнародної асоціації дослідників фортифікації «Цитадель» П. Нетьосов та офіцери ЗСУ Ю. Корчак і С. Заболотний [2].

Пам'ятка та історія її археологічного вивчення вже охарактеризована у науковій літературі; варто лише наголосити, що городище прикривало фактично найнебезпечніші підступи до столиці. Його вивчали Л. Добровольський, В. Козловська, П. Раппопорт, М. Кучера, оглядали інші фахівці. Водночас, воно входить до числа найменш досліджених малих міст півдня Русі і деякий час це було зумовлене зведенням у зайнятому ним пагорбі у 1930 р. ДВС № 179 Київського укріпленого району — т. зв. мінної групи, однієї з перших експериментальних споруд цього типу в СРСР. Експедиція «Великий Київ» 1947 р. виявила на пункті значну кількість кераміки XI—XII ст. і залишки жител означеної хронології. У 1950 р. П. Раппопорт зняв окомірний план городища і простежив штучні насипи без будь-яких внутрішніх конструкцій із дерева у північно-східній частині його майданчика (планіграфічні спостереження, як уже відзначалось, дозволяють припускати, що подібні мали місце і на південному краю пункту, але були знівельовані при облаштуванні сектору обстрілу розміщеної тут у 1941 р. артилерійської батареї). Дослідник простежив залягання на материку 65—75 см сіруватого-рудого шару з матеріалами X — початку XI ст., перекритого темним, майже чорним шаром 50—90 см завтовшки з притаманними XII—XIII ст. і особливо часам монголо-татарської навали знахідками, який перебував на горілому прошарку, що міг маркувати напад половців 1096 р. Сумарна потужність нашарувань, між відкладаннями яких пройшов певний період, була визначена як 1,2—1,5 м. На противагу попереднику, М. Кучера після огляду пункту у 1972 р. відзначав фіксацію у тілі насипу вздовж його периметру горілих конструкцій із дерева. А В. Петрашенко і В. Козюба у 1991 р. констатували наявність на пам'ятці не лише знахідок доби Київської Русі, а й матеріалів періоду раннього заліза. У результаті робіт 2013 р. у перевідкладеному заповненні польових фортифікацій часів Другої світової війни зафіксовано синхронну виявленій раніше властиву Київській Русі кераміку і простежено наявність у західній частині осередку внутрівальних конструкцій, заміщених у результаті гниття дерева піщано-земляними прошарками.

Дослідження 2022 р. локалізовані у межах південно-східної частини майданчика городища шляхом перебирання попередньо протестованих металодетектором знятих із застосуванням будівельної техніки тонких пластів ґрунту з фіксацією простежених рис стратиграфії та планіграфії відкритої площі. Остання охоплювала відчутно пошкоджену на значну довжину місцями засипаними і заплилими, а місцями — реконструйованими у 2013 р. ходами сполучення, окопами та іншими інженерними спорудами періоду Другої світової війни ділянку між крупним заглибленням часів будівництва або функціонування ДВС № 179 і оборонним валом разом із внутрішньою половиною останнього. Це дало змогу отримати значних розмірів повздовжній перетин укріплень осередку давньоруської доби і простежити особливості прилеглої до них площі майданчика пункту. Зумовлений специфікою запланованих робіт розкоп отримав дзеркально обернуту «С»-подібну форму, за глибини 0,1—1,9 м від сучасної денної поверхні його довжина ста-

1. Докладніше див. у випуску «Археологічні дослідження в Україні 2013».
2. Колектив дослідників щиро вдячний Павлу Олександровичу та названим посадовцям ЗСУ за їхній внесок в охорону і дослідження цієї неординарної пам'ятки культурної спадщини та за чітку організацію взаємодії при проведенні охоронних розкопок.

новила 41 м, а ширина 4,5—11,5 м, що разом склало 257 м². Основна частина відкритої площі у вигляді плавної дуги була витягнута з північного заходу на південний схід, фінальний відрізок майже під прямим кутом повертав за годинниковою стрілкою.

З огляду на суттєві відмінності особливостей стратиграфії у різних місцях перетину, її фіксація здійснена у межах чотирьох зачисток на найінформативніших його ділянках, які сумарно дають змогу охарактеризувати загальні риси вцілілих культурних нашарувань пам'ятки. Означені зачистки здійснені у північно-східній частині майданчика неподалік давнього в'їзду на городище (1), по східній стінці розкопу у центрі відкритої площі (2), на поперечному перетині видовженої частини перед поворотом (3), по південно-східній стінці з частковим поглинанням здійсненої Північною експедицією у 2013 р. зачистки інженерної споруди періоду Другої світової війни (4). У підсумку друга і четверта зачистки фіксували стратиграфічні реалії повздовжнього перетину насипу валу, перша — повздовжній перетин прилеглої до нього території, вочевидь — з частиною дещо зсунутої поли насипу, третя — частково тіла валу, частково — прилеглої площі у місці його повороту в південно-східному секторі майданчика городища.

У верхній частині перетину простежено залягання дернового шару потужністю до 0,2 м, за винятком зачистки 3, де цей показник склав 0,1 м. Нижче простежений дрібнодисперсний світло-сірий пісок з дрібними прошарками органіки, який сягав глибини 0,4 м, крім зачистки 3, де цей шар був перевідкладений під час прокладання ходу сполучення і сягав 0,3 м та зачистки 4, де порівняно з іншими випадками простежено суттєво відмінне залягання шарів. На цьому рівні у зачистці 1 було зафіксовано материк, а стратиграфію решти трьох варто охарактеризувати окремо. Зачистка 2 відображає внутрішню частину насипу валу, який до глибини 0,4—0,65 м був складений дрібнодисперсним світло-сірим піском, а на рівні 0,65—0,72 м містив темний горілий прошарок, нижче якого до проектної глибини робіт — 0,72—0,9 м — простежене залягання материкової породи. У зачистці 3 над таким само прошарком, у цьому випадку — на глибині 1,65—1,72 м — відзначені гумусовані шари темно-сірого і сірого піску з прошарком деревного тліну (вочевидь від внутрівальних конструкцій), вугликами і печиною (1,3—1,65 м), перекритого світлим мішаним піском (0,85—1,3 м) і, в свою чергу, світло-сірим супіском з вугликами і печиною (0,3—0,85 м). Суттєво, що зі згаданого горілого нижнього прошарку походять уламки ліпного посуду, тобто ці нашарування відображають не лише давніші за середньовічні матеріали, а й існування нижнього горизонту пам'ятки, який передував створенню тут фортифікованого осередку періоду Київської Русі. Зачисткою 3, крім описаної послідовності нашарувань, зафіксовано також закріплений дерев'яним стовпом кут обшитого дошками бліндажа (?) часів Другої світової війни. Ще одне, найімовірніше синхронне, заглиблення розміщувалося у центральній частині перетину. У той час, як простежені у зачистці 3 дерев'яні складові валу відображають особливості спрямованої досередини городища частини насипу, аналіз стратиграфії наближеної до схилу зайнятого укріпленим осередком пагорба зачистки 4 засвідчує дещо інше влаштування зовнішньої ділянки фортифікацій давньоруської доби. На виявленому на глибині 1,5—1,7 м від рівня сучасної поверхні материку на глибині 1,2—1,5 м залягали тонкі прошарки гумусованого супіску чорного забарвлення, розмежовані пластами дрібнодисперсного піску білого кольору; така картина зазвичай спостерігається внаслідок поступового згнивання дерева і заміщення утворених порожнин принесеними ґрунтовими водами дрібними фракціями навколишньої породи. Вище, на глибині 0,7—1,2 м залягав світло-сірий супісок з вугликами та печиною, на рівні 0,2—0,7 м перекритий пластом світло-коричневого супіску з печиною та вугликами.

Проведені дослідження дозволяють стверджувати, що у межах вивченої площі археологічний матеріал поширений загалом рівномірно (крім тіла валу, знахідки у якому поодинокі) з утворенням кількох якщо не скупчень, то концентрацій. А на рівні поверхні материка, іноді у передматерикових нашаруваннях, було вичленено п'ять археологічних об'єктів. У частині з них, прилеглій до тіла насипу, логічно вбачати споруди, пов'язані з укріпленнями, а розташовані на відстані від фортифікацій можуть маркувати залишки власне городищенської інфраструктури.

Заглиблені частини трьох із вивчених об'єктів мали підокруглу форму і розміри 0,9 × 1,2 м (1, 2) та 1 × 1,2 м (3), досить близьким до них постає і зорієнтований довгою стороною у меридіональному напрямку округло-овальний об'єкт 5 розмірами 1 × 1,6 м. Заповнення споруд (гумусований чорний супісок зі значною кількістю кісток тварин та керамікою (1); сірий супісок з великою кількістю печини, вугликів і фрагментів посуду (2); насичений вугликами та керамічними уламками чорний супісок, перекритий змішаним з піском сірим супіском (5)) заходило у представлений світло-коричне-

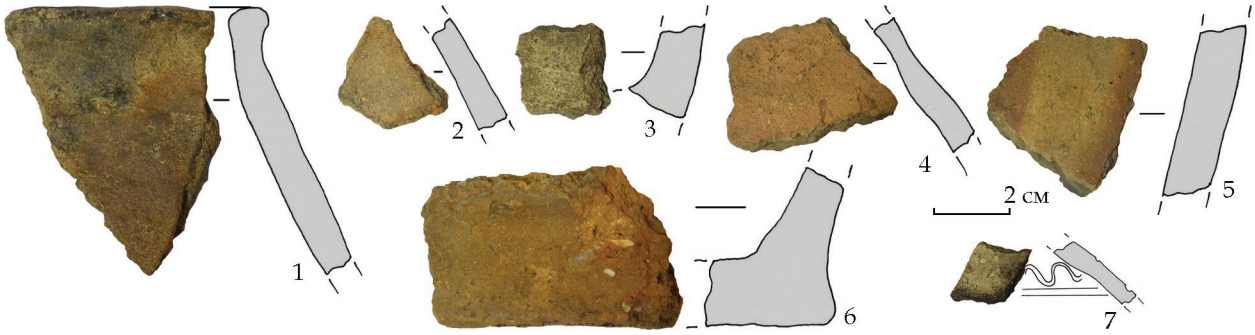

Рис. 1. Фрагменти ліпного посуду: 1, 2, 5 — доба раннього заліза; 3, 4, 6, 7 — I тис. н. е. (1, 2, 6 — похований горизонт; 4 — культурний шар; 3, 5, 7 — заповнення об'єкта 1)

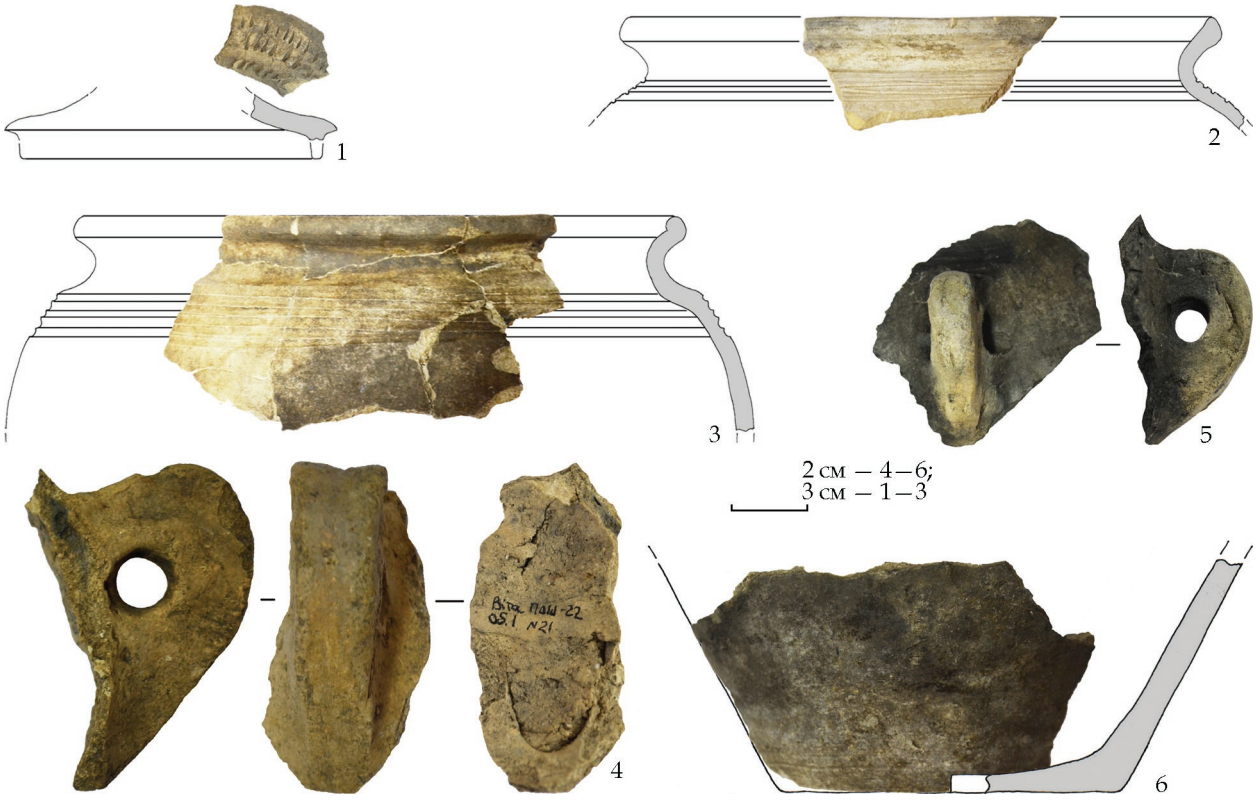

Рис. 2. Уламки столового та кухонного посуду доби Київської Русі, заповнення об'єктів: 1, 3, 4 — № 1; 2 — № 5; 5 — № 4; 6 — культурні нашарування

вим суглинком материк на, відповідно, 0,25, 0,2 і 0,4 м. Зруйнований у верхній частині об'єкт 3 досліджений у межах нижніх 20—40 см заповнення, складеного коричнево-сірим супіском. Зорієнтований довгою віссю з північного заходу на південний схід об'єкт 4 відрізняється від попередніх своїми розмірами. Частково виходив за межі розкритої площі, простежений у довжину на 2,3 м за ширини 1,9 м та глибини 0,65 м. Його заповнення, складене насиченим печиною й вуглинками сірим супіском, на різних рівнях містило три прошарки гумусованого чорного супіску, візуально подібного до навколишнього культурного шару.

У результаті робіт отримано представницьку колекцію уламків керамічного посуду різних культурно-хронологічних періодів, археозоологічний матеріал, побутовий інвентар та прикраси давньої людності.

Зібрана ліпна кераміка відчутно різниться складом і специфікою тіста. Перша група містить жорству, його структура більш щільна у порівнянні з другою, поверхня ретельно згладжена, що властиво кераміці I тис. до н. е. (рис. 1: 1, 2, 5). Тісто другої групи утримує грубозернистий шамот, за структурою рихле, поверхня його загладжена, на одному уламку простежені сліди врізного хвилястого орнаменту. За цим комплексом ознак представлений посуд можна співвіднести з ранньослов'янською керамікою I тис. н. е. (рис. 1: 3, 4, 6, 7), хоча в останньому випадку щодо фрагмента зі щільнішим черепком може йтись про виробничий брак давньоруського періоду.

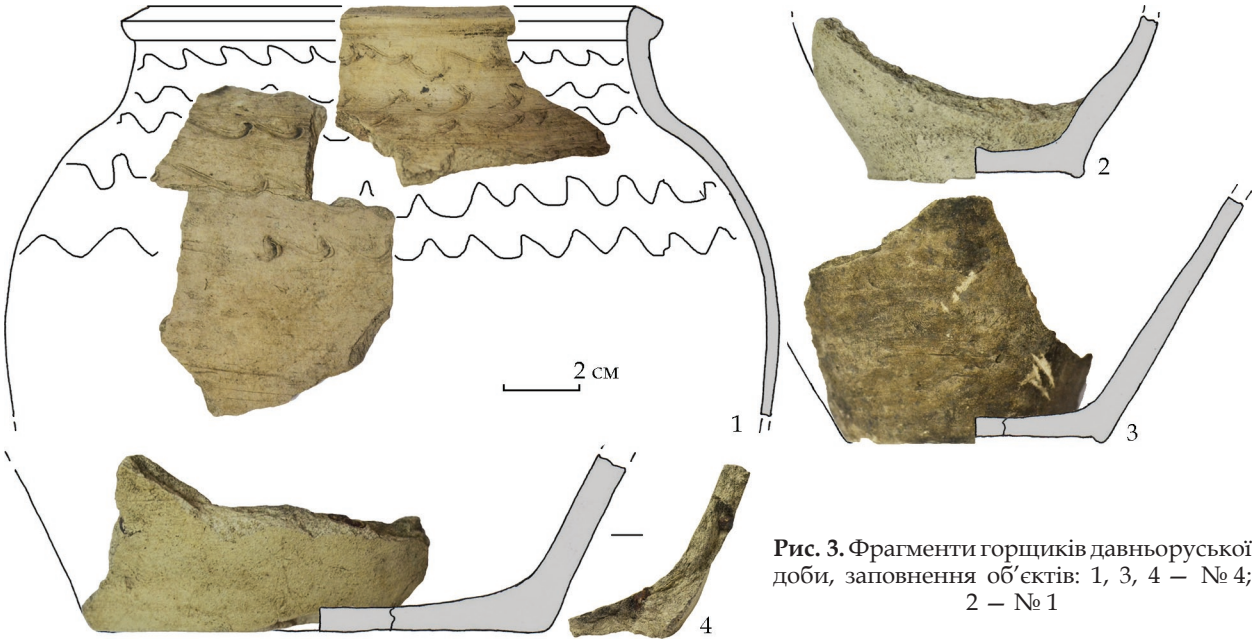

Рис. 3. Фрагменти горщиків давньоруської доби, заповнення об'єктів: 1, 3, 4 — № 4; 2 — № 1

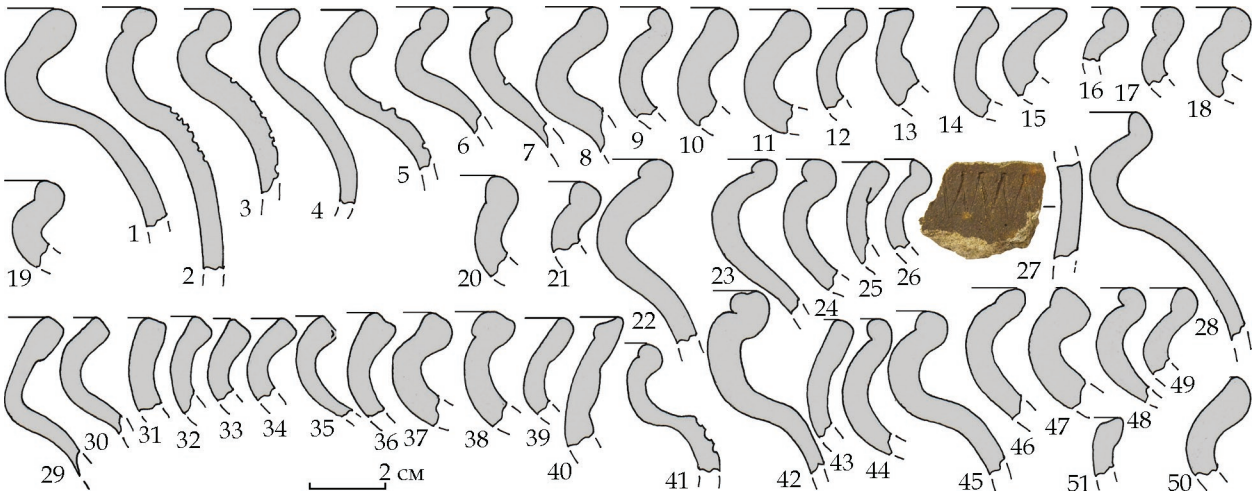

Рис. 4. Профілі вінець горщиків та уламок оздобленої зигзагоподібним орнаментом стінки, заповнення об'єктів: 1—21 — № 1; 22, 23 — № 2; 24 — № 3; 25—36 — № 4; 37—40 — № 5; 41—51 — культурний шар

Виготовлений на гончарному крузі посуд має традиційну орнаментацію врізними прямими і хвилястими лініями, відзначений також випадок оздоблення зигзагоподібним орнаментом. Крім фрагментів кухонних горщиків траплялись уламки корчаги, амфорок, кришки. Специфіка моделювання верхнього краю вінець засвідчує побутування зібраної кераміки у діапазоні XII — першої половини XIII ст. (рис. 2—4). Разом з місцевими керамічними виробами траплялись фрагменти візантійських амфор (рис. 5).

Речовий матеріал включає фрагментований натільний хрестик із бурштину, скляну намистину, срібну (?) кульку, бронзовий ґудзик, залізні ножі, цвяхи, окуття, стрижні, неатрибутовані вироби, уламки кам'яних зернотерки та жорен (рис. 6—8).

Археозоологічні знахідки представлені 143 фрагментами кісток ссавців, з яких до виду й анатомічної приналежності вдалося визначити 96. Для достовірних висновків такої вибірки недостатньо, проте на її основі можна простежити певні тенденції тваринництва і мисливства на пам'ятці.

Кількість кісток корови становила 34, у переважній більшості — це уламки хребта або ребер. Серед інших анатомічних частин — фрагменти п'ясткової та плечової кісток і верхньої щелепи. На двох реберних кістках виявлені сліди ділення туші. Ще на двох — результати погризів собаками. Це дозволяє зробити висновок, що кістки корови належать лише до кухонних відходів. Кісток із нем'ясних частин скелету, зокрема рогових стрижнів, не знайдено. Але це могла спричинити мала вибірка, тому припущення щодо комолості порід на пам'ятці або привезення на її територію уже поділених туш було б передчасним. Приблизний вік вдалося встано-

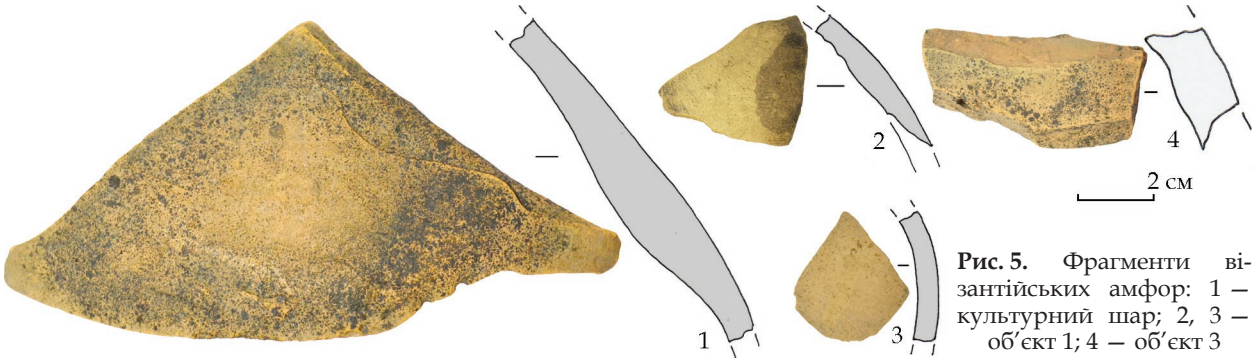

Рис. 5. Фрагменти візантійських амфор: 1 — культурний шар; 2, 3 — об'єкт 1; 4 — об'єкт 3

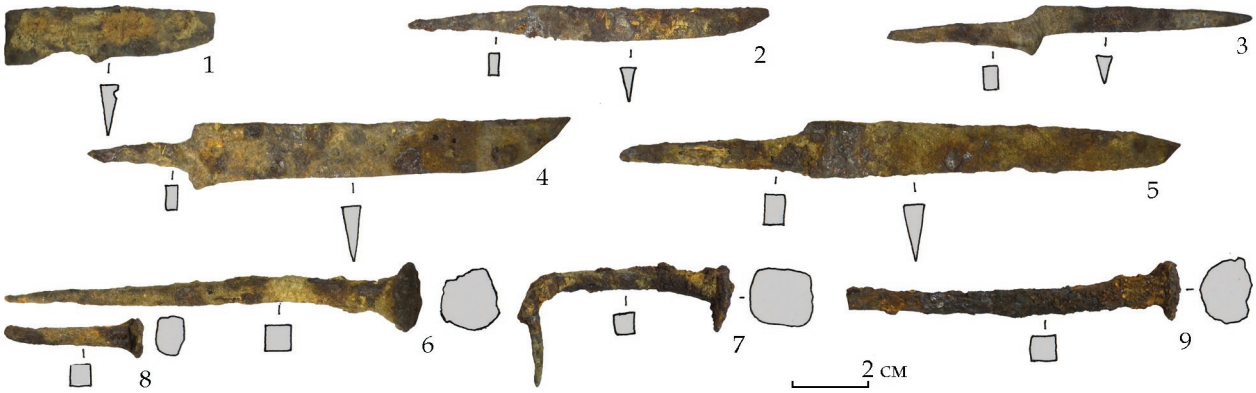

Рис. 6. Залізні ножі та цвяхи: 1 — об'єкт 1; 2—5 — культурний шар городища; 6, 8 — об'єкт 2; 7 — об'єкт 3; 9 — об'єкт 4

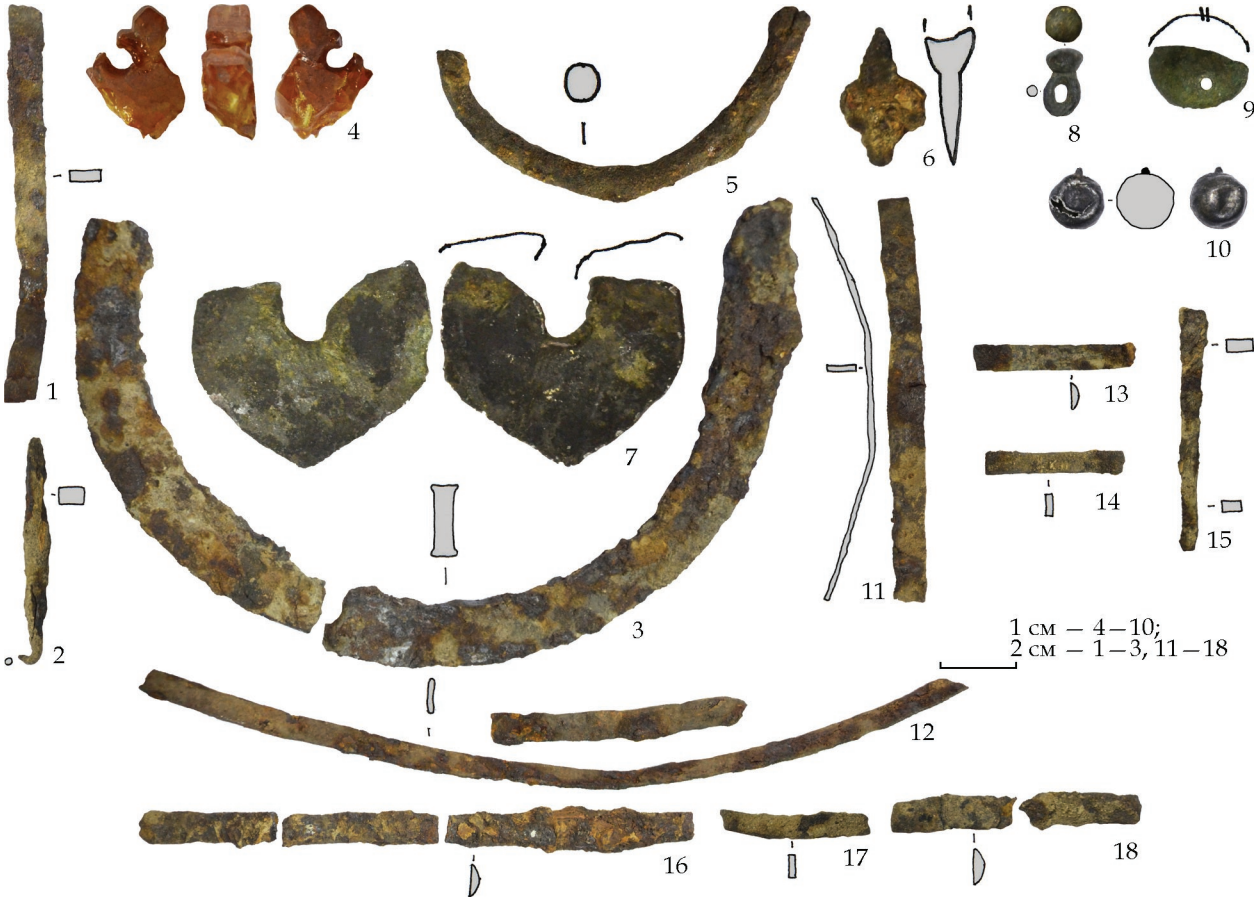

Рис. 7. Речові знахідки з осередку: 1, 15 — перевідкладений шар у заповненні бліндажа часів Другої світової війни; 2, 5, 6, 9, 11, 14 — культурні нашарування; 3, 12 — об'єкт 4; 4, 8, 10, 13, 17 — об'єкт 1; 16, 18 — об'єкт 3

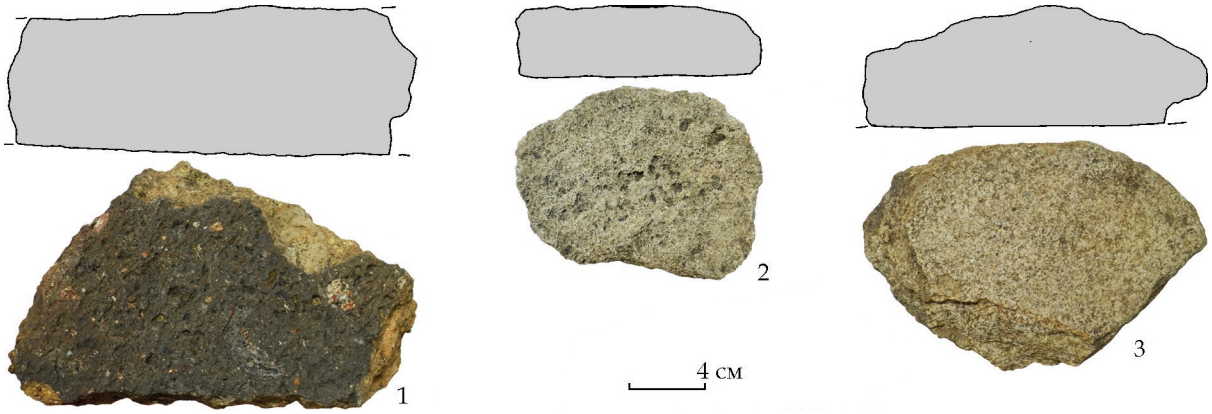

Рис. 8. Уламки жорен: 1 — об'єкт 1; 2 — культурний шар; 3 — об'єкт 2

вити лише за одним зразком — фрагментом п'ясткової кістки. За ним стало відомо, що вік особини був менше 2—2,5 років. Мінімальну кількість особин можна оцінити у дві тварини.

Такою ж самою кількістю кісток — 34 фрагменти — представлений кінь. На відміну від корів, коні репрезентовані більшим різноманіттям анатомічних частин. Серед їхніх кісток трапляються як м'ясні, так і нем'ясні частини скелету. Порізи зафіксовані на фрагменті нижньої щелепи. Вони могли бути нанесені як під час розбору тварини на м'ясо, так і в процесі знімання шкури. За двома метаподіальними цілими кістками вдалося простежити певні ознаки порід коней. По п'ястковій кістці зріст тварини становив 154 см у загривку, через що вона була крупною, але за шириною діафіза кістки встановлено, що тварина належала до тонконогих порід. За плесновою кісткою визначений зріст був на рівні 151,6 см, завдяки чому тварину можна класифікувати як вище середньої за зростом. За товщиною її діафіза вона теж була тонконогою. Ймовірно, дві кістки належали тій самій особині, незначна різниця у даних зросту пов'язана з індивідуальною мінливістю розмірів кісток. На усіх виявлених фрагментах епіфізи були приростими, таким чином, вік тварин був більше 3—3,5 років. За кістками можна ідентифікувати мінімально одну особину коня.

Кісток дрібної рогатої худоби виявлено 17. Оскільки вони представляють кухонні рештки, точно ідентифікувати до виду вівця це чи коза не вдалося. Фрагменти належать або кісткам черепа, або великим трубчастим кісткам. На чотирьох із останніх виявлені порізи, ще на двох — сліди від погризів собаками. За станом зубної системи для однієї тварини вдалося доволі точно встановити вік, який становив 2 роки і 10 міс. Ще за одним зубом визначений приблизний вік у діапазоні від 3 років до 3 років і 10 місяців. За наявним матеріалом можна ідентифікувати щонайменше дві особини дрібної рогатої худоби.

Кісток свині виявлено дев'ять мінімально від двох особин. Одна із них могла належати дикому кабану, оскільки її розміри значно більші від домашніх свиней. Також ця кістка може представляти гібридизовану тварину між батьківськими домашньою і дикою особинами. Визначений у одному випадку за станом зубної системи вік становив 2,5—3 роки. Також ідентифіковано, що одна із особин була самкою.

Серед представників дикої фауни виявлено одну особину тура і одного зайця.

Попри незначний обсяг і вимушено високі темпи проведення робіт, науково-рятівні дослідження 2022 р. на тлі попередніх звернень до цієї неординарної пам'ятки виявились доволі значимими. Уточнено влаштування фортифікаційних споруд городища, розчищено п'ять об'єктів давньоруського часу та виявлено два об'єкти періоду Другої світової війни, зібрана досить репрезентативна колекція археологічного матеріалу. Розкопки не лише відчутно доповнюють інформаційну базу досліджень давньоруських пам'яток, а й суттєво поточнюють наявні дані про осередок. Важливими постають фіксація не лише матеріалу ранньозалізного часу середини I тис. до н. е. на зайнятому укріпленим пунктом періоду Київської Русі пагорбі, а й виділення горизонту, що передував створенню давньоруської фортеці, до того ж — з матеріалами I тис., яких не було виділено раніше. Цікаві дані отримані щодо життя та господарської діяльності давнього населення, специфіки його побутової культури. А фрагменти візантійських амфор вказують на вектор торгівельних зв'язків жителів городища.

Але головним підсумком постає організація взаємодії з військовими структурами, що дуже важливо в умовах особливої вразливості археологічного надбання у пов'язаних з бойовими діями ситуаціях.

І. Готун, В. Івакін, О. Казимір, А. Сухонос, М. Курзенков, А. Чалий

ПОПЕРЕДНІ РОБОТИ В ОХОРОННІЙ ЗОНІ СЕЛИЩА ХОДОСІВКА-ФІАЛКИ

Північна експедиція ІА НАН України у 2021 р. провела обстеження трьох розміщених в охоронній зоні відомої пам'ятки культурної спадщини — селища Ходосівка-Фіалки відведених у приватну власність земельних ділянок. Дослідження замовляли й фінансували фізичні особи [1] відповідно до умов Договорів між ними та Інститутом у зв'язку із намірами зміни їх цільового призначення із «земель для ведення особистого селянського господарства» на «землі для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка)» у одному випадку та проектуванням будинку на відведених «для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка)» двох інших, причому перша ділянка, що потребувала зміни і друга, де постало питання погодження майбутніх будівельних робіт, репрезентували спільне землеволодіння на вул. Соборна, 77, третя розташована окремо, на перпендикулярній до попередньої вул. Володимирській.

Вивчення бібліографічних і архівних джерел дозволяє стверджувати, що обстежені ділянки перебувають в охоронній зоні розташованого на південній околиці с. Ходосівка двошарового поселення доби раннього заліза і часів Київської Русі XI—XIII ст., під № 1041 внесеного до затвердженого рішенням Київської обласної ради від 19.06.2003 р. № 099-08-XXIV попереднього Переліку пам'яток археології Київської області, запропонованих до занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Вже доводилось відзначати, що пам'ятка в уроч. Фіалки на лівому березі р. Гвоздовка між руслом останньої і дорогою у напрямку Креничів (яка у межах забудови переходить у вул. Соборну) відкрита О. Сєровим у 1983 р. За поширенням підйомного матеріалу, репрезентованого виняткова уламками давньоруського кружального посуду XI—XIII ст., її площа визначена як 180 × 120 м. Далі з пунктом відбуваються досить цікаві речі: у 1991 р. існування пам'ятки відобразили В. Петрашенко і В. Козюба, вказавши її площу у звіті як 180 × 120 м, а у публікації, що дублювала звіт, — як 80 × 120 м. І якщо ця розбіжність цілком вкладається у рамки технічної помилки, то поява у тексті інформації з посиланням на О. Сєрова про потужність культурного шару 0,25—0,30 см і наявність у ньому матеріалів як згаданої хронології, так і ранньозалізної доби, породжує питання про джерела свідчень щодо горизонту періоду палеометалів у складі осередку на додаток до середньовічного, адже відслонення нашарувань чи факти шурфування у тексті звіту та в щоденнику не згадані, бракує також і малюнків знахідок з поселення. Та це лише початок плутанини щодо пункту, оскільки час остаточного її панування наступить після відвідання пам'ятки у 2000 р. працівниками Обласного центру охорони пам'яток у ході виконання замовлення сільської ради на суцільне обстеження площі з метою відображення об'єктів культурної спадщини у Генеральному плані населеного пункту. Закладених 10 шурфів розмірами 1 × 1 м виявилось достатньо для формулювання висновку стосовно відсутності в уроч. Фіалки слідів людської діяльності на площі 18 га, водночас відкрите О. Сєровим і відображене у звіті та препринті В. Петрашенко і В. Козюби селище між руслом Гвоздовки й дорогою зайняло територію включно зі смугою вздовж протилежного узбіччя останньої, відчутно збільшивши площу і зберігаючи при цьому конфігурацію поширення культурного шару. Але зазначені роботи мали й позитивний бік: хоча єдина відкрита у 2000 р. у межах частини площі пам'ятка досі не внесена до відповідних переліків, її та деякі із пунктів зі звіту і препринту В. Петрашенко та В. Козюби було включено до проекту Генплану із встановленням навколо них 50 м охоронної зони і додатково — 100 м зони регулювання забудови. Дещо раніше на об'єкти із указаних джерел були заповнені бланки облікових карток та паспортів зразка 1990-х рр. Така щаслива доля чекала й селище в урочищі Фіалки, а з розробкою наукової концепції охоронюваної археологічної території «Ходосівський археологічний комплекс» осередок увійшов до її складу.

У 2018 р. Північною експедицією у охоронній зоні поселення було обстежено дві ділянки площею по 0,125 га кожна у зв'язку з виділенням їх для господарського освоєння.

1. Автори публікації та учасники досліджень вдячні Ю. Нечитайло, З. Мірсафтар огли Рагімову та Д. Сосніну за якісну організацію ускладнених коронавірусними обмеженнями робіт і досягнуте взаєморозуміння у їх підготовці та реалізації.

У результаті на значно більшій порівняно з давньоруським селищем в уроч. Фіалки глибині зафіксовано знахідки зарубинецької культури. Культурно-хронологічні характеристики матеріалу та різниця у рівні його залягання могли засвідчувати відсутність зв'язку між простеженим локальним місцезнаходженням і селищем «ранньозалізної та давньоруської доби» в уроч. Фіалки і маркувати щойно виявлений об'єкт Ходосівка-Фіалки 3 (позначення Ходосівка-Фіалки 1 і 2, відповідно, використані для виявленої О. Сєровим пам'ятки і для її бачення Ю. Толкачовим з його колегами). Особливості зафіксованої кераміки вказують на існування щойно відкритої структури впродовж раннього періоду культури, у часи незадовго до функціонування зарубинецького горизонту розташованого неподалік городища «Кругле». В одному із шурфів, згодом перетвореному у розкоп, вивчене житло зарубинецької культури, на місці інших у 2019 р. простежені спрямовані у бік зниження поверхні замиви, які справляють враження природних, хоча й містили уламки кераміки зарубинецької культури та ранньозалізної доби, а також археозоологічні знахідки.

Перші із двох обстежених у 2021 р. ділянок знаходиться між селищем Ходосівка-Фіалки 1 та новим об'єктом Ходосівка-Фіалки 3, перебуваючи у охоронній зоні першого із названих. Їхнє обстеження здійснене поетапно, відповідно до звернень до Інституту і розпочиналося з ділянки площею дещо більше 0,13 га з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства», відведеної, як згадано, у приватну власність до спілкування з науковцями.

Вказана ділянка Г-подібна зі зрізаним південно-східним кутом, із незначним відхиленням по стрілці годинника витягнута за осями сторін світу, розташована в районі завершення вул. Соборної у місці її переходу у автодорогу у напрямку Креничів та Малих і Великих Дмитровичів, на півночі межує із заасфальтованим безіменним провулком, що веде до розміщеного над руслом р. Гвоздовка у південному кінці забудови села сусіднього домоволодіння, на заході — із вказаною автомагістраллю, на сході — із зоною відчуження кабелю зв'язку та сусідньою ділянкою, на півдні — із сусідніми ділянками. Вона частково заліснена, задернована, на відміну від розташованої північніше території, де під шаром дерну фіксувався слабогумусований світло-сірий супісок, підстелений замивним пластом з керамікою, її північно-західна частина на 0,1—0,2 м, а південна, що має відчутні сліди нівелювання — на 0,05—(0,10—0,15) м перекрита насиченим щебенем, глиною, сучасним будівельним сміттям темно-сірим суглинком, який, у свою чергу, перекривав стерильний прошарок сіро-жовтої глини, місцями — із включенням сміття, лінз білого піску, подекуди — з переходом у аналогічну материковій сіро-коричневу або сіру із замивами потужністю 0,1—0,5 м глину. Зафіксований нижче культурний шар — малопотужний, від 0,05—0,07 до 0,15—0,20 м однорідний темно-сірий супісок, що утримував дрібні вуглинки і печину та уламки ліпної, подекуди — кружальної кераміки, місцями переходив у темно-коричневий суглинок і підстелявся сіро-коричневим материковим суглинком, відсутність знахідок у якому перевірена прокопуванням контрольного штика на 0,25, а у деяких випадках — на 0,40—0,45 м.

Наступна ділянка теж перебуває у приватній власності, призначена для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд, трапецієподібна з більшою північною основою, витягнута за осями сторін світу із незначним відхиленням по стрілці годинника, зі сходу та півдня оточена описаною вище ділянкою, на півночі межує зі згаданим провулком, що веде до розміщеної над руслом р. Гвоздовка сусідньої садиби, на заході — з автошляхом, у який переходить вул. Соборна, займає 0,15 га. Задернована, частково заліснена, перекрита темним сіро-коричневим суглинком із включенням глини, щебеню та сучасного будівельного сміття потужністю 0,3—0,4 м (за винятком ситуації в одному із шурфів, де темний сіро-коричневий пласт відсутній і культурні нашарування зафіксовані відразу під дерном), має доволі відчутні сліди нівелювання у південно-східній частині. Репрезентований однорідним сірим і темно-сірим супіском потужністю 0,1—0,4 м культурний шар, що містив дрібні вуглинки та печину, археозоологічний матеріал, ліпну кераміку, на глибині 0,6—0,7 м змінюється сіро-коричневим суглинком з вкрапленнями білого піску, а на глибині 0,7—0,9 м — сіро-жовтим материковим пластом.

Виявлена у закладених на першій ділянці вивчених на глибину 0,6—1,05 м восьми шурфах розмірами 1 × 1 м^2 ліпна кераміка могла побутувати за скіфської доби, хоч окремі уламки знаходять аналогії серед старожитностей сосницької культури, гончарна датована XVIII—XX ст., а у восьми шурфах аналогічної площі на другій ділянці зібрано фрагменти ліпного посуду такої само культурно-хронологічної належності.

У результаті робіт надано висновки з констатацією ймовірності зв'язку локального місцезнаходження археологічного матеріалу на ділянках не з відомим за розвідками 1980-х рр. поселенням «ранньозалізного та

давньоруського часів» в урочищі «Фіалки», а з розміщеним на північ від нього археологічним об'єктом, виявленим у ході обстеження сусідніх ділянок у 2018 р. Відповідно, акцентовано на необхідності для першої ділянки — у випадку зміни цільового призначення, а для обох загалом — при проектуванні будівельних робіт застосування норми ст. 37 Закону України «Про охорону культурної спадщини», де вказано, що «*Будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, проводяться тільки після повного дослідження цих об'єктів за рахунок коштів замовників зазначених робіт*». Відзначено також, що з огляду на наявність на території перекопів та баластних шарів виконання частини обсягів можливе у вигляді охоронних археологічних досліджень у формі спостереження за земляними роботами.

Як уже згадано, нанесені на Генеральний план Ходосівки розміри селища в Фіалках значно відрізнялись від позначених за результатами розвідок 1980—90-х рр., охопивши досить широку смугу на захід від дороги Ходосівка—Креничі, де у звіті О. Сєрова за 1983 р., щоправда — значно південніше, показане поселення скіфського часу. У охоронній зоні цього збільшеного пункту, для зручності позначеного як Ходосівка-Фіалки 2 проти бачення його конфігурації О. Сєровим і В. Петрашенко з В. Козюбою, названого Ходосівка-Фіалки 1, знаходиться наступна оглянута експедицією територія.

Ділянка спрямована у меридіональному напрямку з незначним відхиленням за годинниковою стрілкою, підпрямокутна із нерівною південною межею, північним краєм примикає до полотна вул. Володимирської, східним і західним — до аналогічних ділянок, остання з яких уже забудована, південним — до приватних земель сільгосппризначення із запланованим міжквартальним проїздом. Задернована, має відчутні сліди перепланування із утворенням у північній половині потужного насипного шару і наявністю малопотужних гумусованих прошарків над материковим пластом, складеним жовтим і жовто-коричневим лесоподібним суглинком. На площі ділянки розміщено об'єкт незавершеного будівництва кількаріч-ної давності з підпірною стінкою та маршем залізобетонних сходів, навколо — легка огорожа та капітальна підпірна стіна з боку розташованої західніше садиби.

У 12 шурфах розмірами 1 × 1 м^2, досліджених на глибину 0,15—1,2 м, простежено пласти, пов'язані з планувальними роботами і підстелені переважно жовто-коричневим передматериковим та жовтим материковим суглинком. Культурний шар практично не зафіксований, виняток можуть становити лише нижній пласт у одному з шурфів, хоча у названому випадку не виключене його перевідкладення і слабогумусовані напластування в іншому, які теж, можливо, свого часу були переміщені в ході планування території. Виявлений у двох (зокрема, і в указаному) локалізованих у центральній частині ділянки шурфах маловиразний археологічний матеріал, а саме — фрагмент вінця посудини комарівської культури XV—XII ст. до н. е. і дрібний уламок неорнаментованої стінки та ще один фрагмент стінки посудини ранньозалізної доби — з однаковим ступенем ймовірності може як маркувати специфіку шару оглянутої території, так і мати зовнішнє походження.

Відповідно, замовнику дослідження надано висновок, що подальші роботи у межах об'єкта незавершеного будівництва, як і освоєння території зі сходу, півночі та заходу від нього заперечень не викликають; стосовно площ на південь, до підпірної стіни і між нею та південною межею ділянки — з огляду на гіпотетичну можливість існування тут культурних нашарувань, на що вказують виявлені кілька керамічних фрагментів, а відтак — і наявності непростежених під час шурфування підземних обсягових форм, земляні роботи на них слід проводити під наглядом фахівця-археолога.

Позитивний, здавалось би, результат обстежень (можливість продовжувати роботи у одному випадку, попередження руйнування нашарувань у двох інших) вкотре змушує акцентувати на болючому питанні функціонування обласних структур охорони культурної спадщини: всі три ділянки попри перебування в охоронній зоні пам'ятки археології уже відведені у приватну власність, а та з них, де наявний об'єкт незавершеного будівництва навіть встигла змінити господаря…

І. Готун, В. Івакін, А. Сухонос, М. Гунь, О. Казимір

ОБСТЕЖЕННЯ ДІЛЯНКИ УНІКАЛЬНОГО ПОСЕЛЕННЯ В уроч. БЕЗОДНЯ В ЛІСНИКАХ

Північна експедиція ІА НАН України у звітному сезоні продовжила розпочате роком раніше обстеження окремих земельних ділянок на багатошаровому поселенні на західній околиці с. Лісники Феодосіївської ОТГ у південних передмістях Києва. Об'єкт досліджень 2022 р. площею 0,1185 га примикав зі сходу до оглянутих роком раніше і охарактеризованих у попередньому випуску «Археологічних досліджень в Україні» двох ділянок і згаданий там само у зв'язку із фіксацією проведення на ньому будівельних робіт [1]. За результатами цих обстежень вдалось дійти висновку про неординарність соціально-економічного феномену, презентованого середньовічним горизонтом пункту. Цьогорічні дослідження були замовлені й оплачені власницею ділянки В. Ципкун згідно з умовами відповідного договору з Інститутом.

Загальна конфігурація обстеженої ділянки підпрямокутна, із незначним відхиленням проти стрілки годинника витягнута у меридіональному напрямку, розташована на північному березі ставка Безодня, з північного заходу від ботанічного заказника місцевого значення «Урочище Безодня», на сході, заході та півночі межує з аналогічними ділянками, на півдні — із землями загального користування (вулиця) вздовж берега згаданого ставка. Територія місцями поросла травою, на поверхні та у горішніх напластуваннях містить будівельні матеріали, утримує будівельне сміття, над вцілілими *in situ* шарами, відчутно пошкодженими недавніми будівельними роботами, що демонструє стратиграфічна ситуація у закладених на її площі шурфах 1 і 10, де зафіксоване руйнування шару траншеєю огорожі та у шурфах 6 і 12, де виявлені аналогічні руйнування фундаментом / котлованом одного із наявних у межах ділянки об'єктів незавершеного будівництва, залягає перевідкладений багаторічною оранкою верхній пласт нашарувань, місцями знятий або переміщений внаслідок значних перепланувань, місцями навпаки, перекритий наносними шарами. На площі ділянки зведені об'єкти незавершеного будівництва: житловий будинок (?), гараж (?), а по її периметру — основа капітальної огорожі.

У закладених на ділянці зорієнтованих боками за осями сторін світу 12 шурфах розмірами 1,0 × 1,0 м, крім шурфів 3 (1,00 × 1,40 м), 5 (0,80 × 2,00 м), 7 (1,20 × 1,20 м), 9 та 11 (1,00 × 1,20 м), відзначене залягання простеженого у кожному випадку пов'язаного із середньовічною добою чорно-коричневого гумусованого суглинку потужністю від 0,10—0,15 до 0,30—0,40 м (крім шурфів 8 та 9, де потужність цього шару була значно більшою за рахунок прилягання до нього аналогічного або подібного заповнення заглиблених споруд і шурфу 12, у якому згаданий показник становив 0,50—0,60 м, що саме по собі теж може засвідчувати існування у вказаному місці певного заповнення), підстеленого сіро-жовтим пістрявим потужністю від 0,30—0,35 до 0,75—0,80 м, який містив археологічні матеріали переважно доби первісності / палеометалів. Відсутність останнього констатована у трьох випадках (шурфи 6, 9, 10), де варіант чорно-коричневого гумусованого — темно-сірий суглинок із сіро-жовтими суглинистими включеннями та вуглинками й печиною, у заповненні заглиблених частин споруд періоду середньовіччя пронизував нижній горизонт і місцями сягав нижче рівня поверхні материка. Вище середньовічного горизонту нашарування значно строкатіші. Зокрема, у трьох випадках (шурфи 1—3) вони перекриті сірим суглинком потужністю від 0,25—0,30 до 0,35—0,40 м — перевідкладеним багаторічною оранкою верхнім пластом культурного шару. Значно більше відзначено випадків, де вказаний репрезентований сірим суглинком верхній пласт перевідкладений будівельними роботами, причому у шурфах 11 і 12, крім означених, потужністю від 0,15—0,20 до 0,30—0,45 м, інші напластування не простежені, у шурфах 7 і 10 згадані, потужністю від 0,20 до 0,30—0,35 м, підстелені шаром білого піску потужністю від 0,05—0,20 до 0,35 м; у шурфі 8 верхній шар знищений і над вцілілими *in situ* середньовічними напластуваннями залягав лише згаданий білий пісок у вигляді шару потужністю до 0,40 м, а у шурфі 4 верхній піщаний шар потужністю від 0,10 до 0,30 м утримував включення глини і темно-сірого суглинку. Варто відзначити, що крім перевідкладених і знищених нашарувань, простежене також залягання нанесених пластів, що вказує на відчутні планувальні роботи у межах ділян-

1. Детальніше див. «Археологічні дослідження в Україні 2021».

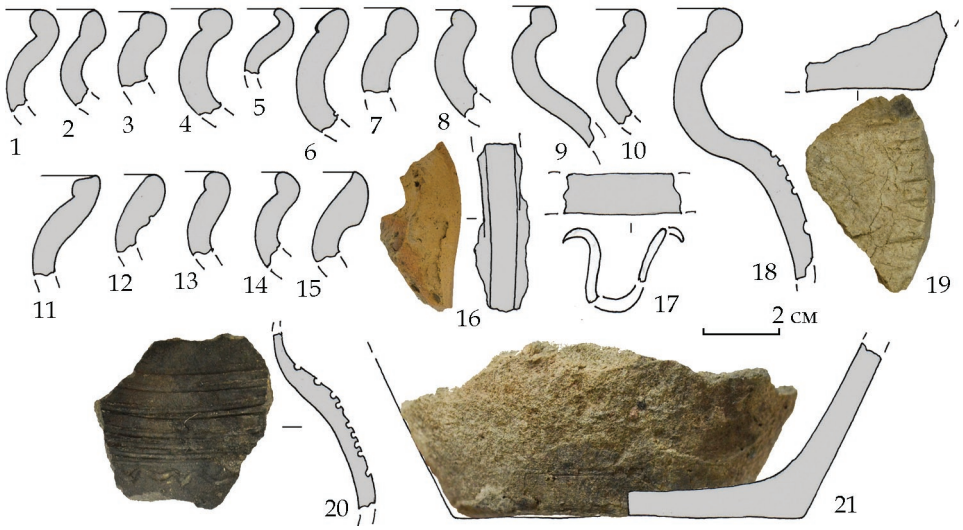

Рис. 1. Матеріали з шурфів: 1 — № 2; 2, 3, 20 — № 3; 4 — № 11; 5, 6 — № 5; 7, 8, 21 — № 6; 9, 10 — № 8; 11, 12 — № 9; 13—16, 18, 19 — № 12; 17 — № 4 (1—15, 18 — профілі вінець та верхніх частин гончарних горщиків давньоруської доби; 17 — уламок денця посудини з тавром-двозубцем Рюриковичів; 19 — фрагмент денця горщика; 20 — уламок густо орнаментованої верхньої частини посудини; 21 — нижня частина горщика)

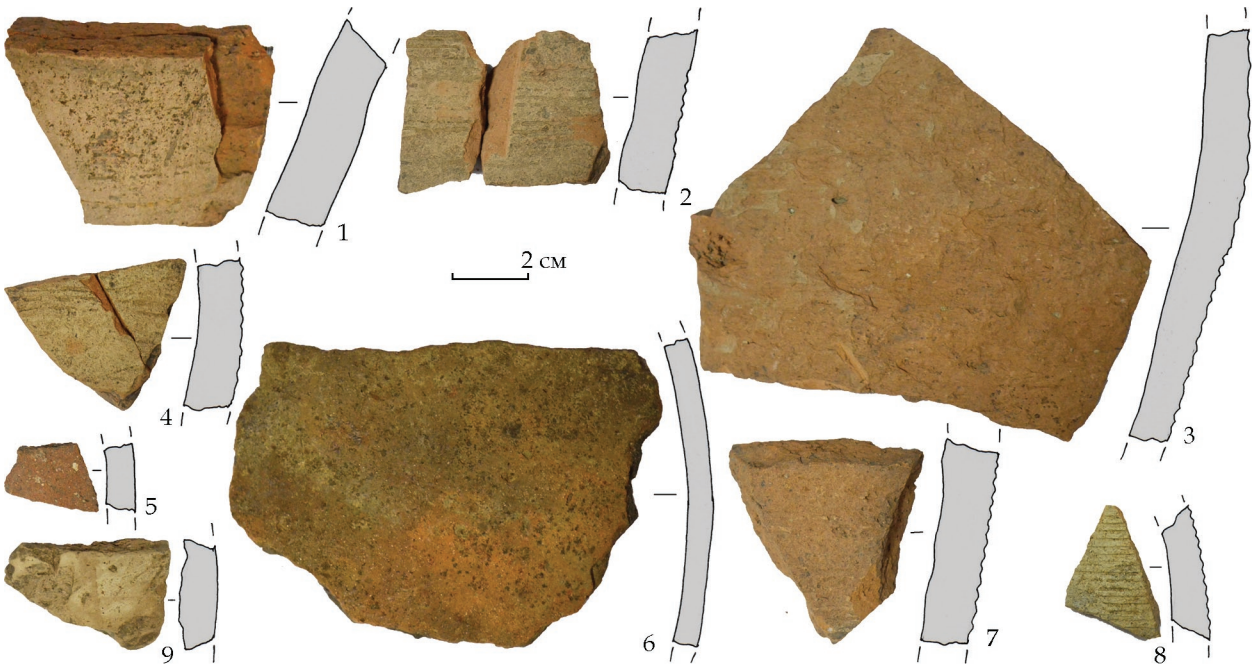

Рис. 2. Фрагменти візантійських амфор із шурфів: 1, 9 — № 5; 2, 4 — № 4; 3, 7 — № 8; 5, 6, 8 — № 6

ки. Зокрема у шурфах 7 і 9 перевідкладений будівельними роботами сірий суглинок потужністю від 0,30—0,35 до 0,30—0,60 м залягав над переміщеним у результаті оранки сірим суглинком потужністю 0,30—0,35 м з 0,10—0,40 м прошарком між ними, у шурфі 5 між орним і перевідкладеним будівництвом сіро-жовтими мішаними пластами потужністю, відповідно, 0,20—0,30 та 0,45—0,55 м, зафіксований 0,05—0,07 м прошарок похованого дерну.

Культурні нашарування репрезентовані орним шаром, місцями перепланованим з утворенням наносних піщаних пластів, місцями пошкодженим будівельними роботами, які іноді сягали і наступних шарів, підстеленим шаром, що утворює горизонт середньовічного періоду і, у свою чергу, перекриває горизонт періоду первісності / палеометалів; у складі названих горизонтів існували об'єкти із заглибленою основою, що простежено у шурфах 6, 8—10, причому у трьох останніх випадках йдеться про обладнані опалювальним пристроєм споруди, зі значним ступенем ймовірності — житлового призначення; крім того, потужність нашарувань у шурфі 12 теж схиляє до цілком виваженого припущення про існування ще

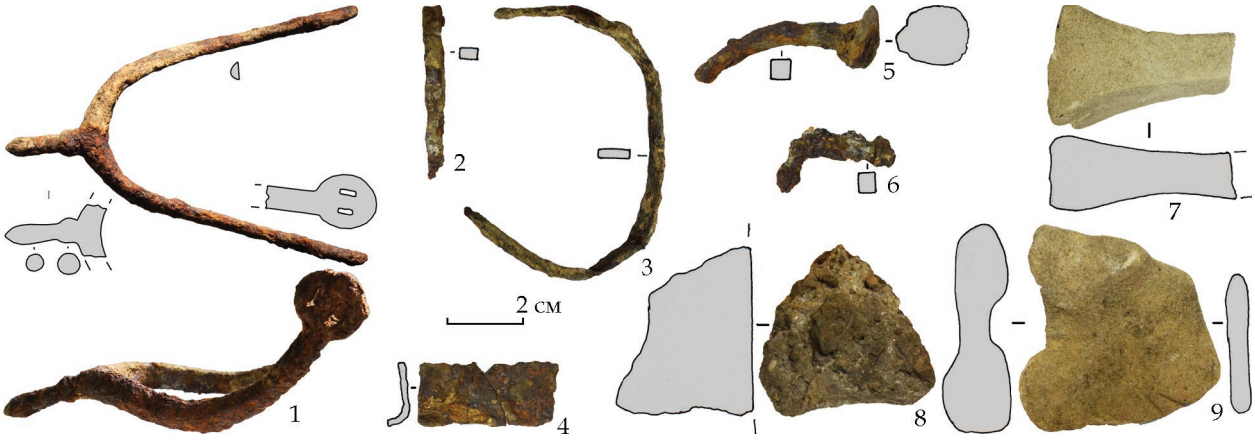

Рис. 3. Речові знахідки із шурфів 2022 р.: 1, 2, 7 — № 5; 3 — № 9; 4, 9 — № 4; 5, 8 — № 1; 6 — № 10

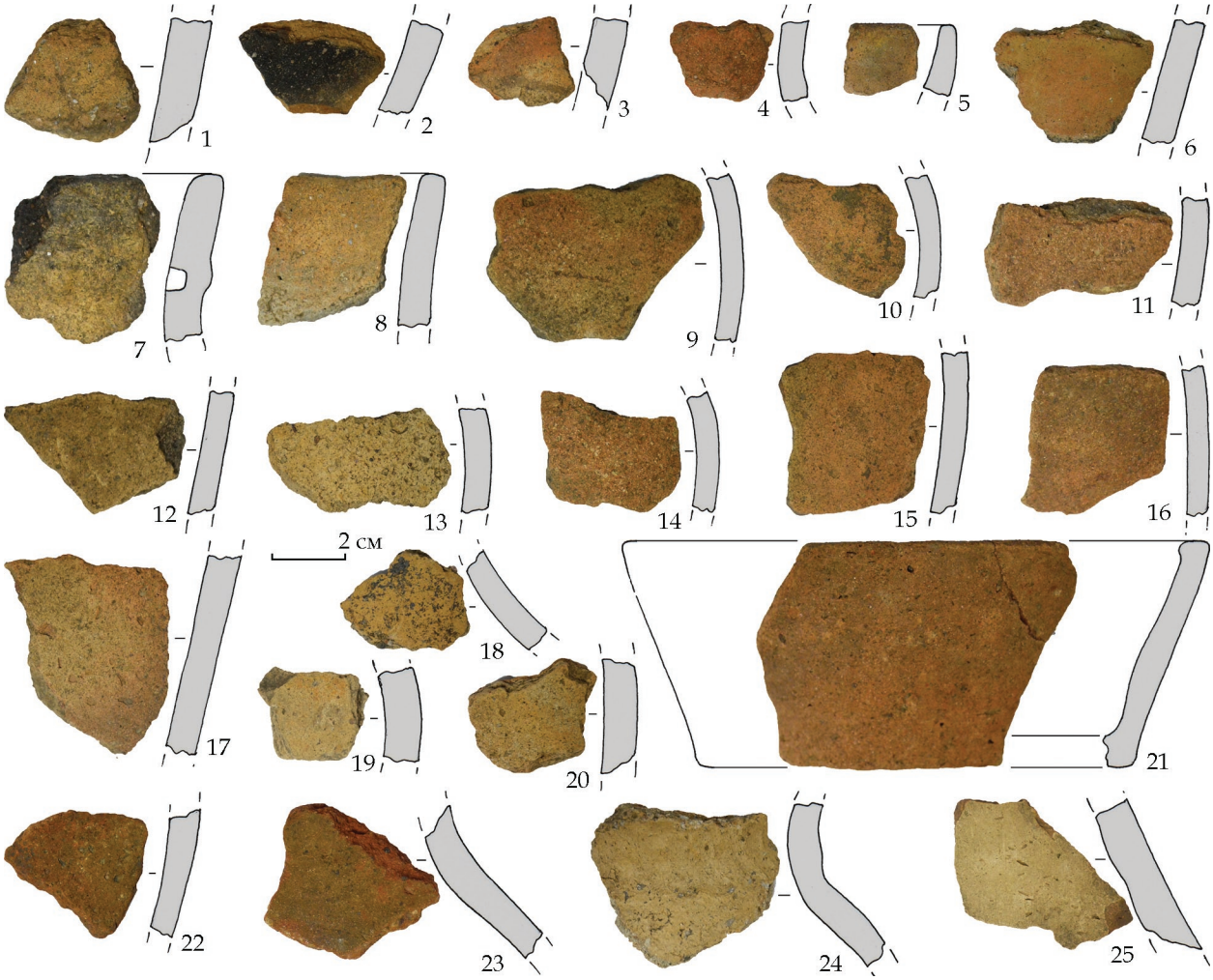

Рис. 4. Уламки ліпного посуду з шурфів: 1 — № 1; 2—4 — № 2; 5, 6 — № 3; 7—17, 21 — № 4; 18, 20 — № 5; 19, 25 — № 9; 22, 24 — № 8; 23 — № 7

одного середньовічного об'єкта у межах означеної локації.

У результаті робіт зібрана незначна кількість фрагментів ліпної кераміки доби пізньої бронзи—раннього заліза, численні уламки гончарної XI—XII ст., зокрема денце з тавром у вигляді знаку Рюриковичів — двозубця, непоодинокі уламки середньовічних візантійських амфор, залізні вироби, зокрема острога (шпора) з конічним шипом, цвяхи, фрагмент окуття, черешок, пластина, кам'яні фрагмент жорен і точильні бруски, кістки тварин, шматки печини та обгорілої глиняної обмазки; у шарі також траплялись уламки кружального посуду нового та новітнього часу. Середньовічна гончарна керамі-

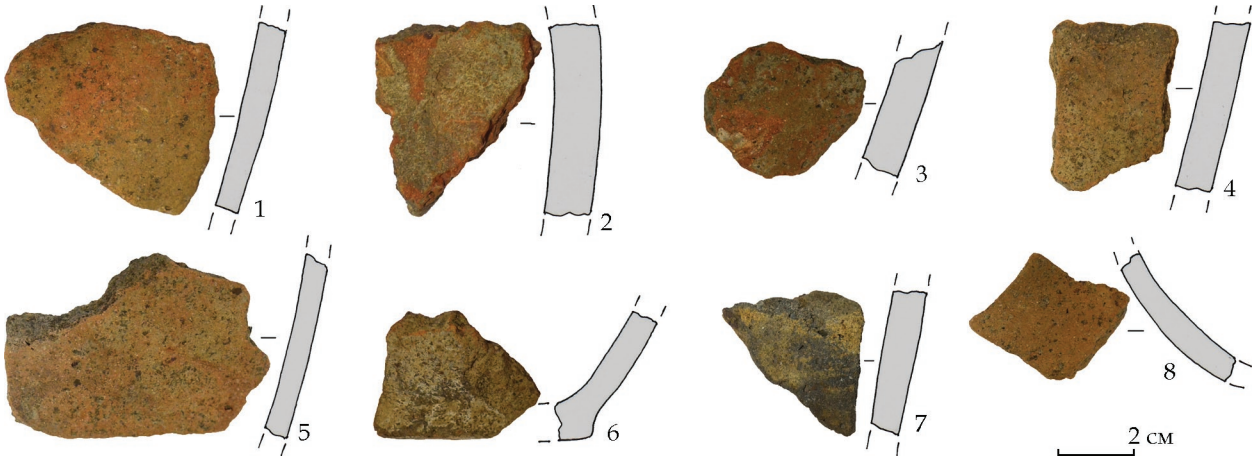

Рис. 5. Фрагменти ліпного посуду з шурфу 6

ка має традиційну врізну лінійно-хвилясту орнаментацію, серед ліпної, датованої, за спостереженнями М. Курзенкова, трипільським часом та добою палеометалів (сосницька і ранньоскіфська культури) траплялись випадки оздоблення перлинами (рис. 1—5).

За результатами проведеного обстеження замовниці надано висновок, що Інститут археології у межах своєї компетенції констатує наявність на площі ділянки культурного шару з археологічними матеріалами та верхніх частин археологічних об'єктів, відтак, згідно ст. 27, 29 та 37 Закону України «Про охорону культурної спадщини» будь-яким будівельним роботам, прокладанню мереж і комунікацій, іншим діям, пов'язаним із проникненням у товщу шару (висаджування дерев тощо), мають передувати охоронні археологічні дослідження, які проводяться за рахунок коштів замовника цих робіт; крім того, оскільки територія пам'ятки згідно чинного законодавства (Земельний кодекс України, Закон України «Про охорону культурної спадщини») має бути зарахованою до земель історико-культурного призначення і, відповідно до ст. 17 Закону України «Про охорону культурної спадщини», може перебувати виключно у державній власності; для її перебування у приватній власності вона має бути дослідженою на всій площі на всю глибину культурних нашарувань. Звернення з приводу будівництва на площі пам'ятки без передбачених у таких випадках попередніх археологічних досліджень до відповідних структур не направлялось з огляду на вже організовану з цього приводу роботу, розпочату за результатами здійсненої минулого року фіксації будівництва на ділянці.

І. Готун, В. Івакін, А. Сухонос, М. Гунь, О. Казимір

ОГЛЯД ЗРУЙНОВАНОЇ ЧАСТИНИ ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА-СНІГУРОВЕ

Багатошарова пам'ятка в уроч. Снігурове на східній околиці Ходосівки відкрита Північною експедицією Інституту у 2007 р. [1], додатково обстежувалась у 2008, 2012 та 2013 рр. [2], зокрема й у межах частини, яка у відношенні адміністративного підпорядкування належить до Голосіївського р-ну м. Києва [3]. У 2020—2021 рр. під керівництвом І. Готуна та В. Івакіна (з урахуванням розташування осередку у різних одиницях адміністративно-територіального поділу) на ній були проведені стаціонарні дослідження [4], після яких у межах вивчення території НПП «Голосіївський» на частково розкопаній ділянці пунк-

1. Див. «Археологічні дослідження в Україні 2006—2007».
2. Див. «Археологічні дослідження в Україні 2012» і «2013».
3. Див. «Археологічні дослідження в Україні 2013».
4. Див. «Археологічні дослідження в Україні 2020».

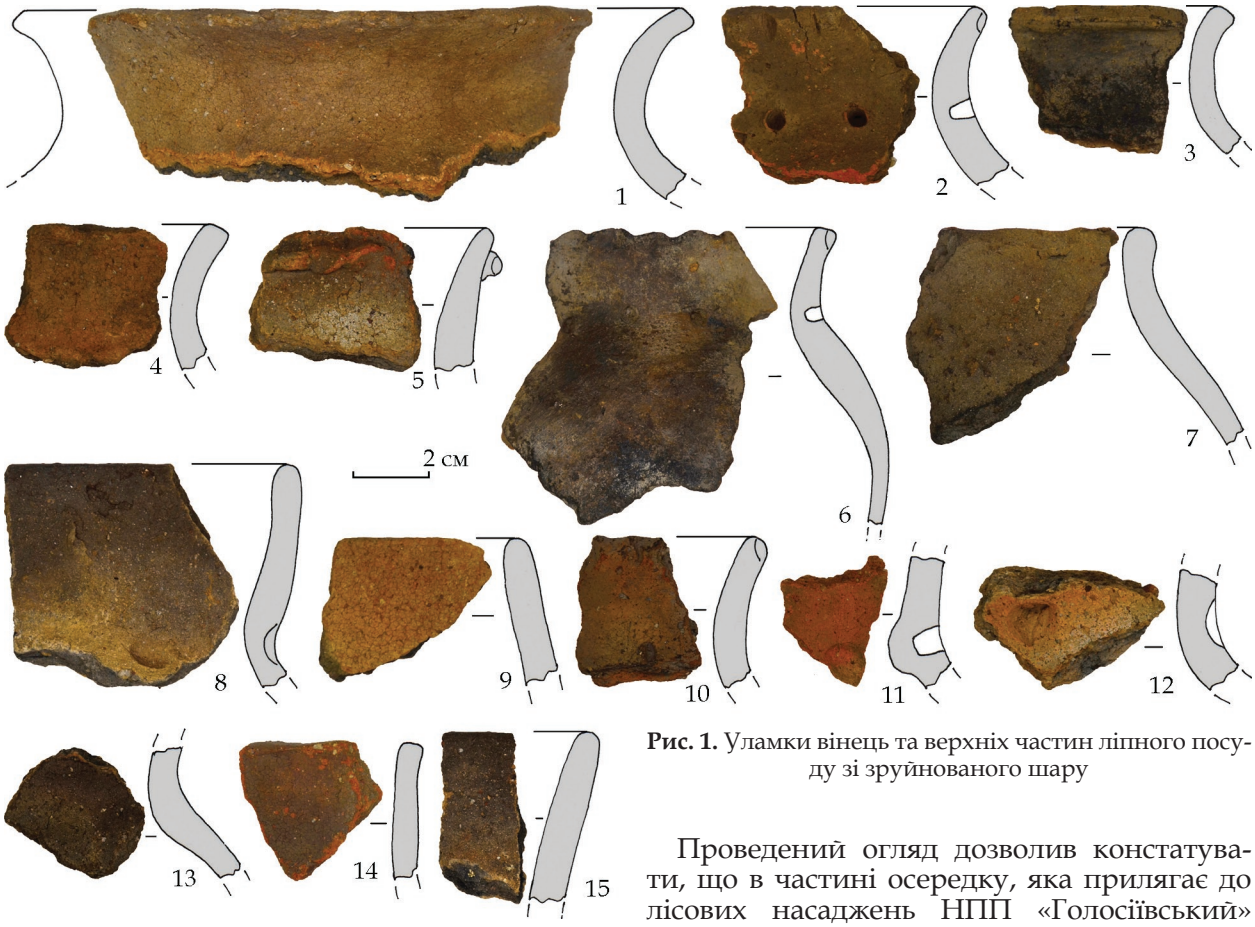

Рис. 1. Уламки вінець та верхніх частин ліпного посуду зі зруйнованого шару

ту і на прилеглих площах було зафіксовано сліди масштабних земляних робіт [1]. У 2022 р. співробітники експедиції оглянули поселення з метою деталізації інформації стосовно завданої йому шкоди.

Проведені на пункті стаціонарні роботи були зосереджені посередині витягнутого з північного заходу на південний схід підвищення у колишній заплаві Дніпра спочатку в районі фіксації скупчення матеріалу поруч його західної межі, згодом — неподалік східної, також у місці концентрації знахідок. Під час досліджень простежено, що перекриті дерном і на глибину 0,23—0,30 м перевідкладені оранкою супіщані напластування селища мають сірий колір і сягають 0,5—0,6 м, а на східному краю — до 0,9 м, причому, у верхній частині їхнє забарвлення значно темніше, у нижній — відчутно світліше. З верхнім гумусованим шаром у 25—35 см пов'язані речові та керамічні знахідки козацької доби, поруч з якими траплялися матеріали другої половини II—I тис. (?), сосницької (?) і підгірцівсько-милоградської культур та інших періодів доби палеометалів, а також I тис. н. е. (?), нижче кружальна кераміка зафіксована у значно меншій кількості, натомість досить відчутно зростає відсоток уламків посуду, виготовленого без використання гончарного кола.

Проведений огляд дозволив констатувати, що в частині осередку, яка прилягає до лісових насаджень НПП «Голосіївський» на приблизно меридіонально спрямованій смузі завдовжки понад 350 м за ширини 4—8 м знято культурні нашарування (у окремих місцях досліджені у системі розкопу I 2020—2021 рр.) на глибину, залежно від мікрорельєфу, від 0,25 м, тобто майже на всю товщу поширення горизонту козацького періоду (з яким пов'язаний виявлений у цій частині поселення доволі цікавий житлово-господарський комплекс XVIII ст.) до понад 1 м, зі знищенням шарів на всю глибину їхнього залягання.

У зруйнованому шарі наявна значна кількість ліпної та гончарної кераміки, частину з якої включено до колекції, траплялись індивідуальні знахідки. Серед фрагментів ліпного посуду зафіксовані прикрашені наліпними валиками, наколами, перлинами, пальцевими вдавленнями, розчосами, насічками та защипами по верхньому краю вінець (рис. 1; 2). Гончарна кераміка репрезентована частинами кухонних та столових посудин різного призначення, привертають увагу уламки з описком, рифленням, підполивенним розписом. До козацької доби належить і частина румпи кахлі (рис. 3). Речові знахідки представлені фрагментованими керамічними лляччкою та прясельцем і кам'яним розтиральником, а також сколом денця штофа з патинованого скла коричневого кольору (рис. 4).

1. Див. «Археологічні дослідження в Україні 2021».

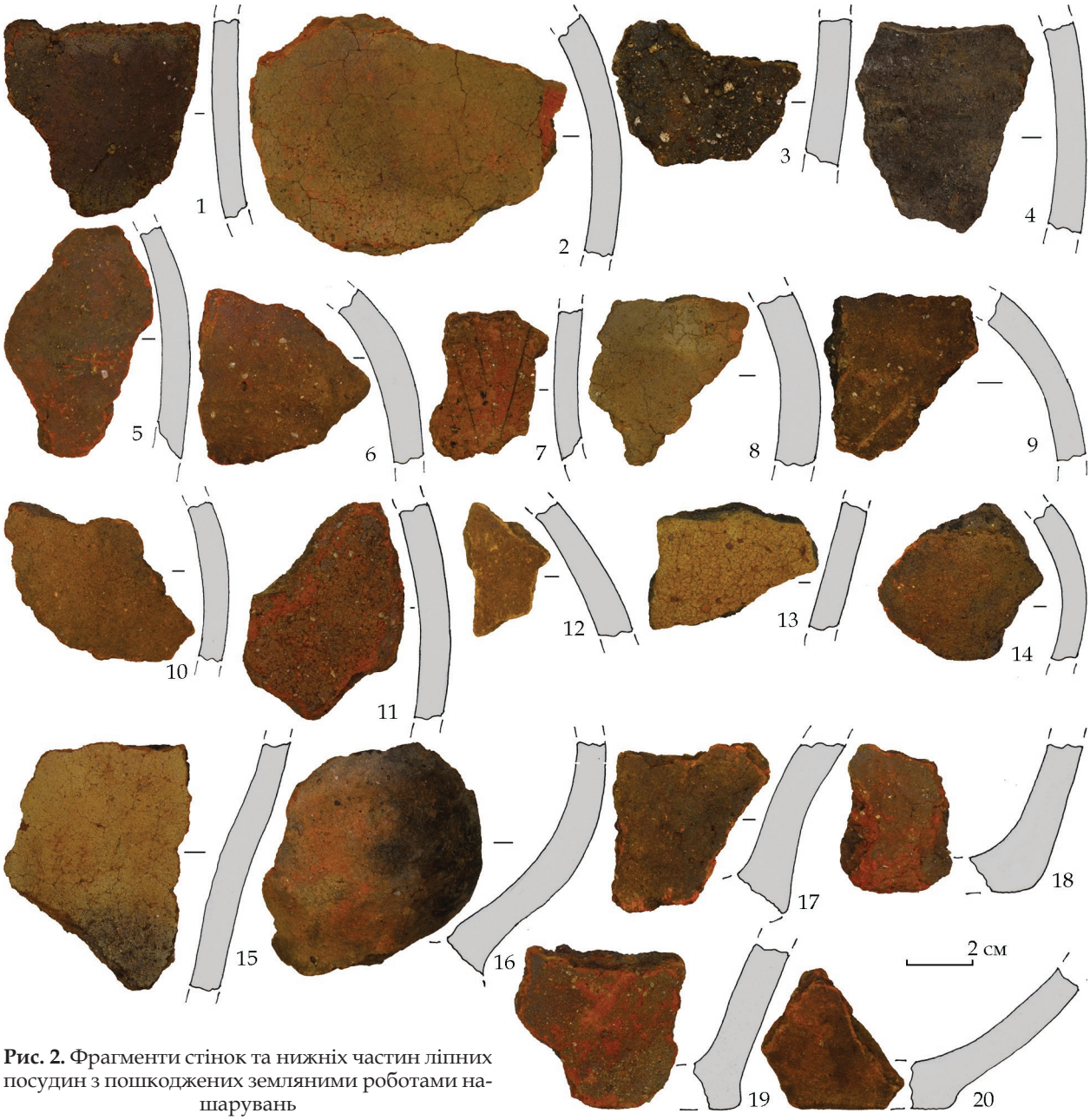

Рис. 2. Фрагменти стінок та нижніх частин ліпних посудин з пошкоджених земляними роботами нашарувань

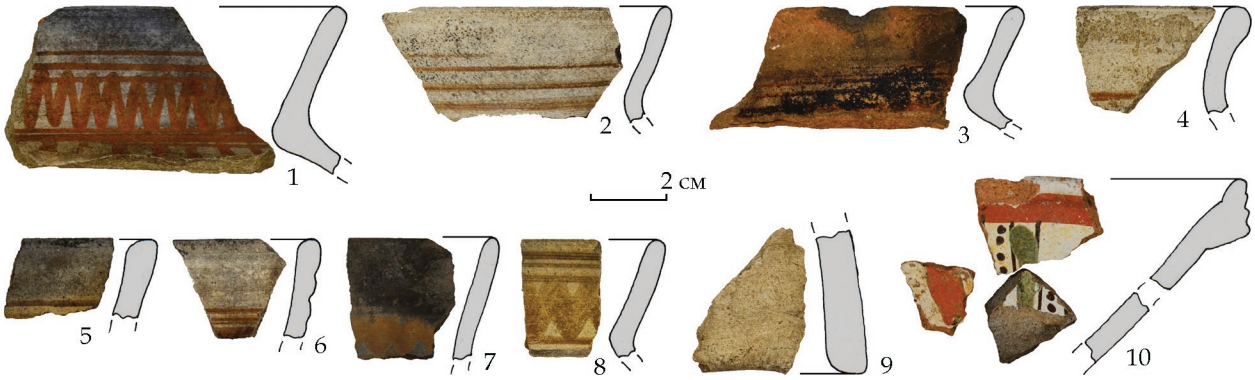

Рис. 3. Кружальна кераміка козацького періоду з перевідкладених землерийною технікою шарів



Рис. 4. Речові знахідки, зібрані під час обстеження: 1 — скол денця скляного штофа; 2 — лллячка; 3 — кам'яний розтиральник; 4 — фрагмент прясельця

І. Готун, В. Івакін, А. Сухонос, Т. Лозниця, Є. Синиця

РОБОТИ НА ПОСЕЛЕННІ БІЛОГОРОДКА-ЗАЙЦІВСЬКЕ

У 2021 р. співробітники Північної експедиції ІА НАН України на замовлення фізичної особи Н. Максимчук [1] з метою визначення наявності або відсутності історичного культурного шару та археологічних матеріалів провели обстеження ділянки площею близько 0,12 га на вул. Журавлина у с. Білогородка Бучанського р-ну у зв'язку із запланованим її освоєнням як присадибної — для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд.

Ділянка неправильно-підпрямокутна, з незначним відхиленням витягнута з північного заходу на південний схід, межує на північному сході та південному заході — з аналогічними ділянками, на південному сході — з майбутнім міжбудинковим проїздом, на північному заході — з природоохоронною зоною навколо меліоративного каналу. Територія задернована, густо поросла багаторічними лучними травами і бур'янами, її ґрунтовий покрив складений підстеленими суглинистим шаром гумусованими напластуваннями.

Бібліографічні й архівні джерела засвідчують, що ділянка розміщується на території розташованого поруч з літописним Білгородом Київським неукріпленого осередку періоду середньовіччя, якому передували більш ранні поселенські структури. Попри те, що залишки давніх поселень у Білогородці поза літописним містом при вивченні регіону фіксували ті, чи інші дослідники, зокрема В. Баран, Р. Терпиловський та Г. Некрасова у 1981 р., В. Козюба в 2001 р., обстежений осередок виявив В. Непомящих лише у 2013 р. у результаті розвідок з метою коригування Генерального плану села.

Селище розміщене з південного заходу від городища літописного Білгорода у заплаві р. Ірпінь на городах вулиць Зелена—Набережна між меліораційним каналом і забудовою на вул. Набережна в уроч. Зайцівське / Кут. З нього походять матеріали доби бронзи II тис. до н. е., давньоруського часу XI—XIII ст. та нового часу першої половини XVIII — XIX ст. Простежена потужність культурного шару — до 0,5 м; на поверхні пункту та у закладеному шурфі зібрано уламки кераміки названих періодів, мідну пластину, свинцеві кулю та виплеск, уламок стінки скляної посудини, нумізматичний матеріал нового часу (див. «Археологічні дослідження в Україні 2013»).

Під час робіт 2021 р. перевідкладені у верхній частині оранкою культурні нашарування простежені у всіх 12 шурфах площею 1 м², рівномірно закладених на території ділянки.

1. Автори принагідно висловлюють вдячність Наталії Іванівні за чітку організацію робіт в умовах карантинних обмежень.

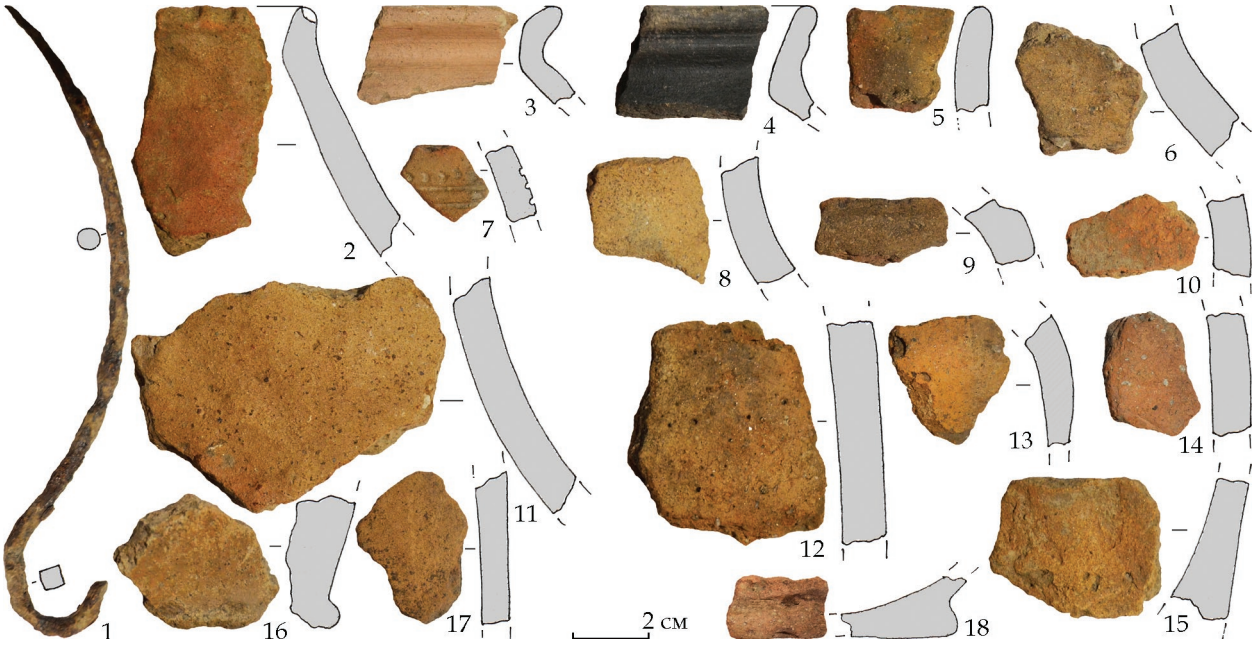

Знахідки із шурфів

У шурфах траплялись уламки ліпного посуду доби бронзи — раннього заліза (?) та другої половини — кінця I тис. н. е. і кружального часів Київської Русі та козацького періоду, а також частина відерної (?) дужки нового часу; окремі фрагменти ліпної кераміки оздоблені наколами й защипами, гончарної — врізними прямими лініями (рисунок). Серед інших знахідок — обгоріла глиняна обмазка, ошлакована гончарна маса тощо.

Наявність на обстеженій ділянці культурного шару зі знахідками різної культурно-хронологічної належності, хоч і пошкодженого у верхній частині багаторічною оранкою, призвело до висновку, що використання площі для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд можливе лише на умовах ст. 37 Закону України «Про охорону культурної спадщини», де зазначено, що «Будівельні, меліоративні, шляхові та інші роботи, що можуть призвести до руйнування, знищення чи пошкодження об'єктів культурної спадщини, проводяться тільки після повного дослідження цих об'єктів за рахунок коштів замовників зазначених робіт». Крім того, акцентовано на ч. 4 ст. 6 цитованого Закону щодо використання території у спосіб, визначений обласними органами охорони культурної спадщини.

І. Готун, О. Казимір, А. Чалий, М. Гунь, М. Курзенков, М. Кублій

НАУКОВО-РЯТІВНІ РОЗКОПКИ СЕЛИЩА В уроч. ФІАЛКИ В ХОДОСІВЦІ

Після охарактеризованих у цьому щорічнику попередніх робіт в охоронній зоні селища Ходосівка-Фіалки, внаслідок яких було виявлено, хай і відчутно пошкоджені, нашарування зі знахідками сосницької культури, скіфського часу і загалом періоду раннього заліза, а також козацької доби [1] на замовлення власника ділянки згідно з умовами відповідної угоди між ним та ІА НАН України, Північна експедиція у 2021 р. провела науково-рятівні дослідження на вул. Соборна, 77 у с. Ходосівка, які охопили площу проектованого будинку.

Обстеження дозволило простежити залягання у межах ділянки верхнього сіро-коричневого супіску, який на глибині 0,3—0,4 м переходив у культурний шар темно-сірого кольору, який, у свою чергу, на глибині 0,6—0,7 м змінювався сіро-коричневим суглинком з вкрапленнями білого піску, а на глибині 0,7—0,9 м — сіро-жовтим материковим пластом, зафіксувати наявність уламків різночасової кераміки у названих нашаруваннях та констатувати наявність перекопів, що пошкодили останні. Відповідно, баластні пласти були досліджені із застосуванням техніки у формі спостережень за земляними роботами, а вцілілі культурні нашарування вивчені згідно з методичними прийомами, практикованих експедицією на всіх пам'ятках такої категорії.

На місці проектованого будинку було розбито зорієнтований кутами майже за осями сторін світу підквадратної форми розкоп, яким охоплювалась зона майбутнього будівництва і частина прилеглої території. За рахунок розкриття більшої площі у місцях, де фактичні параметри будівлі були меншими числа, кратного кількості цілих квадратів чи їх половин, розміри розкопу склали дещо більше 16,5 × 15 м, при цьому смуги вздовж північно-східної межі, прилегла до його північного кута розмірами близько 7 × 2 м і прилегла до південного кута розмірами близько 3,5 × 3 м не відкривались з урахуванням конфігурації проектованої споруди. Не на всю глибину, а лише до рівня густої кореневої системи наявної у цьому місці багаторічної сосни вивчалась і ділянка розмірами 3,3 × 3,7 м у західному куті розкопу. Загальна відкрита площа, таким чином, склала понад 252,5 м^2.

У результаті проведених досліджень встановлено, що під задернованим наносним верхнім шаром залягали суглинисті пласти темно-сірого кольору, підстелені більш світлими: коричнево-рудими у центральній і східній частині відкритої площі та світлішими, з дещо виразнішим сірим відтінком у західній, що загалом відповідає стратиграфічній ситуації, простеженій під час шурфування. Відзначена у межах розкопу потужність горішнього шару на більшій час-

1. Докладніше див. відповідну статтю у випуску.



Рис. 1. Уламки керамічного посуду з розкопок по вул. Соборній

тині території становила в середньому 0,15—0,35 м, нижнього — 0,1—0,3 м.

На розкопаній площі виявлено і досліджено один об'єкт. Пляма його заповнення мала форму витягнутого з північного заходу на південний схід неправильного овалу з увігнутим східним краєм та опуклим західним і добре читалась завдяки темнішому забарвленню на тлі навколишнього ґрунту. Розміри споруди становили близько 2,3 × (0,85—1,1) м, а потужність одношарового темно-сірого супіщаного заповнення, яке включало вкраплення рудої глини, складала 0,6 м. Заглиблена частина об'єкта утримувала кілька дрібних фрагментів ліпного посуду скіфського періоду.

У результаті розкопок зібрано уламки різночасової ліпної і кружальної кераміки, нечисленні речові знахідки, остеологічний матеріал, шматки обгорілої глиняної обмазки та металургійних шлаків тощо.

Виявлені фрагменти ліпного посуду належали переважно до скіфського часу, їхнє тісто відносно рихле, містить пісок і жорству, поверхня посуду загладжена, серед орнаменту траплялися розчоси поверхні, розчленований валик, пальцеві вдавлення та защипи по вінцю (рис. 1: 2—22). Окремо слід відзначити фрагмент мініатюрного горщика з s-подібним профілем і складним прокресленим орнаментом, який, на відміну від решти, можна співвіднести зі старожитностями раннього-середнього етапу сосницької культури (рис. 1: 1).

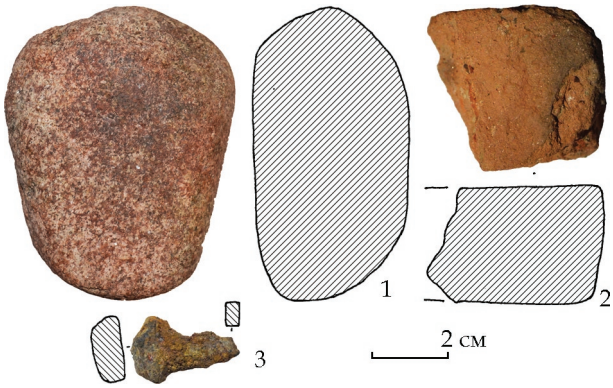

Рис. 2. Речові знахідки з дослідженої частини пам'ятки

Зібрані у межах розкопу уламки кераміки, виготовленої із застосуванням гончарного круга, представлені уламками вінець, стінок і денець, притаманних посуду модерного часу (рис. 1: 23). Крім неоздоблених частин, трапився фрагмент із традиційним для цього періоду врізним лінійним орнаментом. Привертає увагу уламок стінки, з обох боків вкритої шаром склоподібної маси (рис. 1: 24).

Речові знахідки з розкопу нечисленні: гранітний розтиральник, залізний вухналь із частково втраченою ніжкою, уламок цеглини-межигірки (рис. 2).

Із пам'ятки передано на визначення чотири кістки ссавців.

Дві з них належали корові — зуб із верхньої щелепи і хребець. На останньому виявлено декілька надрубок, залишених у процесі поділу туші на фрагменти і дві чорно-коричневі плями від дії вогню.

Також знайдено уламок нижньої щелепи — її кут, який належав або ж домашній свині крупних розмірів, або дикому кабану. На фрагменті виявлений довгий тонкий надріз, поруч із яким проглядалися ще декілька менших і слабше виражених.

Ще один уламок, ідентифікований як плечова кістка, не був визначений до виду через сильну фрагментованість. Ймовірно, він належав коню або корові, що можна припустити на підставі розмірів.

Проведеними роботами, вочевидь, була охоплена периферійна ділянка поселення, де до цього здійснювались лише дослідження розвідкового характеру (розвідки і наукові археологічні обстеження за межами зафіксованого розповсюдження культурного шару), а також незначні за обсягом розкопки, якими виявлено невідому раніше селищну структуру на північ від зафіксованого у 1980-х рр. пункту Ходосівка-Фіалки. Відтак, отримані матеріали досить суттєві для розуміння планіграфії та хронології досліджуваного осередку, специфіки його просторового розвитку. Та попри відсутність певної сенсаційності результатів розкопок, не менш важливий їхній пам'яткоохоронний підсумок, оскільки в описаному випадку були витримані вимоги законодавства у сфері охорони культурної спадщини і запроектоване будівництво не руйнуватиме пам'ятку, а здійснюватиметься у межах ділянки, звільненої від історичного культурного шару і археологічних матеріалів і за результатами робіт замовнику було надано висновок, що ІА НАН України у межах своєї компетенції не має заперечень проти використання повністю вивченої ділянки для проведення будівельних робіт.

І. Готун, С. Сорокін, О. Казимір, М. Гунь, Т. Лозниця, О. Іванова, М. Кублій

ЖИТТЯ СЛОВ'ЯН ПЕРЕДДЕРЖАВНОГО ПЕРІОДУ ЗА НОВИМИ РОЗКОПКАМИ ПОСЕЛЕННЯ ХОДОСІВКА-КОЗАКІВ ЯР

Північна експедиція Інституту продовжила вивчення багатошарового поселення періоду пізнього Трипілля — доби Київської Русі в уроч. Козаків Яр на південно-східній околиці с. Ходосівка у столичних передмістях. Пам'ятку в 1968—1969 рр. відкрив і вивчав Р. Орлов, у 1972 р. на чолі різних груп розкопували О. Сухобоков і Л. Рутківська, у 1985, 1987—1989 рр. досліджували загони під керівництвом В. Петрашенко, у 1996 р. на ній працювали Р. Осадчий та О. Філюк. У новому тисячолітті пункт увійшов до низки об'єктів, де Північна експедиція втілює проект вивчення та популяризації яскравих пам'яток культурної спадщини на території Ходосівки та навколо неї. Детально описувати ці роботи не варто, оскільки їхній загальний огляд містило інформаційне повідомлення про вивчення цього осередку у 2012 р. [1], характеристику матеріалів періоду первісності у контексті фіксації на пункті пізньотрипільського об'єкта — публікація за результатами сезону 2019 р. [2], аналіз слов'янської складової пам'ятки після виявлення житлової споруди останньої чверті I тис. — праця про підсумки розкопок 2020 р. [3] Варто лише нагадати, що на відміну від попередніх років, коли об'єктами уваги археологів стали заплановані для господарського освоєння окремі ділянки чи факти руйнування пам'ятки [4],

1. Див. «Археологічні дослідження в Україні 2012».
2. Див. «Археологічні дослідження в Україні 2019».
3. Див. «Археологічні дослідження в Україні 2020 р.».
4. Детальніше див. «Археологічні дослідження в Україні» 2006—2007, 2009, 2012 і 2014 рр. та ін.

у 2013 р. досліджувалася вся розташована у межах Ходосівської сільської ради частина пункту з метою визначення особливостей його стратиграфії, хронології, площі поширення культурних нашарувань [1]. У кількох шурфах були виявлені залишки давніх об'єктів. Один із них — згадану яму доби Трипілля розчищено у 2019 р., наступний, а саме житло слов'ян останньої чверті І тис. н. е. — у 2020 р. Під час розкопок споруди зафіксовано кілька прилеглих об'єктів. Частину з них вивчено у 2020 р., розкриття інших тривало у 2021 р.

Упродовж сезону дослідження велись у системі розбитого роком раніше розкопу ІІ: у його північній частині, у секторі 1 завершено вивчення частково вибраних квадратів Г/3 і, у межах південно-західного кута, — Г/4 та повністю розкрито решту площі останнього і західну половину квадратів В—Г/5, у південній завершено дослідження північної половини квадратів А/3—4 і розкрито прилеглі до попередніх квадрати Д/3—4 сусіднього сектора 2. Таким чином, у сезоні відкривалось 24 м^2, із яких близько 9 м^2 складала площа, частково вивчена у 2020 р. Умовним репером слугував рівень сучасної денної поверхні у південно-західному куті кв. Д/3, ув'язаний із започаткованою раніше системою реперів.

Територія робіт 2021 р. задернована, потужність дернового шару становить 0,05—0,1 м, нашарування ділянки розкопок представлені розораним до рівня материка сірим гумусованим суглинком потужністю 0,25—0,4 м і утримували два з'єднаних між собою кольчужних кільця, уламок біконічного керамічного прясельця, фрагменти виготовлених із дрібнозернистої щільної породи двох розтиральників (рис. 1: 3, 4, 6, 8) та кераміку, морфологічні риси якої вказують на ймовірне побутування цього посуду за доби бронзи—раннього заліза, а також впродовж останньої чверті І тис. (рис. 2).

Після зачистки поверхні складеного жовто-коричневим суглинком материка, який залягав на глибині 0,23—0,29 м від R_4 у південній частині відкритої площі (кв. Д/3—4 сектора 2) і 0,62—0,65 м у північній (кв. Г/3—5, В/5), на його світлому тлі було простежено контури п'яти об'єктів, заповнення яких виділялося темнішим забарвленням. Позначені № 1, 4—6 були сконцентровані з півночі від вивченої у

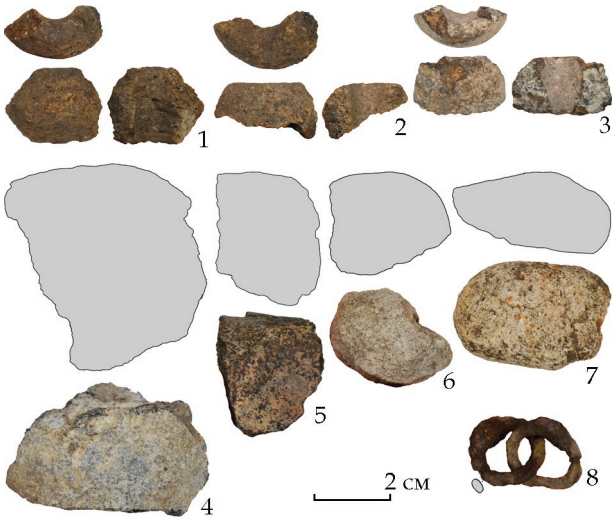

Рис. 1. Індивідуальні знахідки: 1, 2, 5 — об'єкт 3; 3, 4, 6, 8 — культурний шар; 7 — об'єкт 1

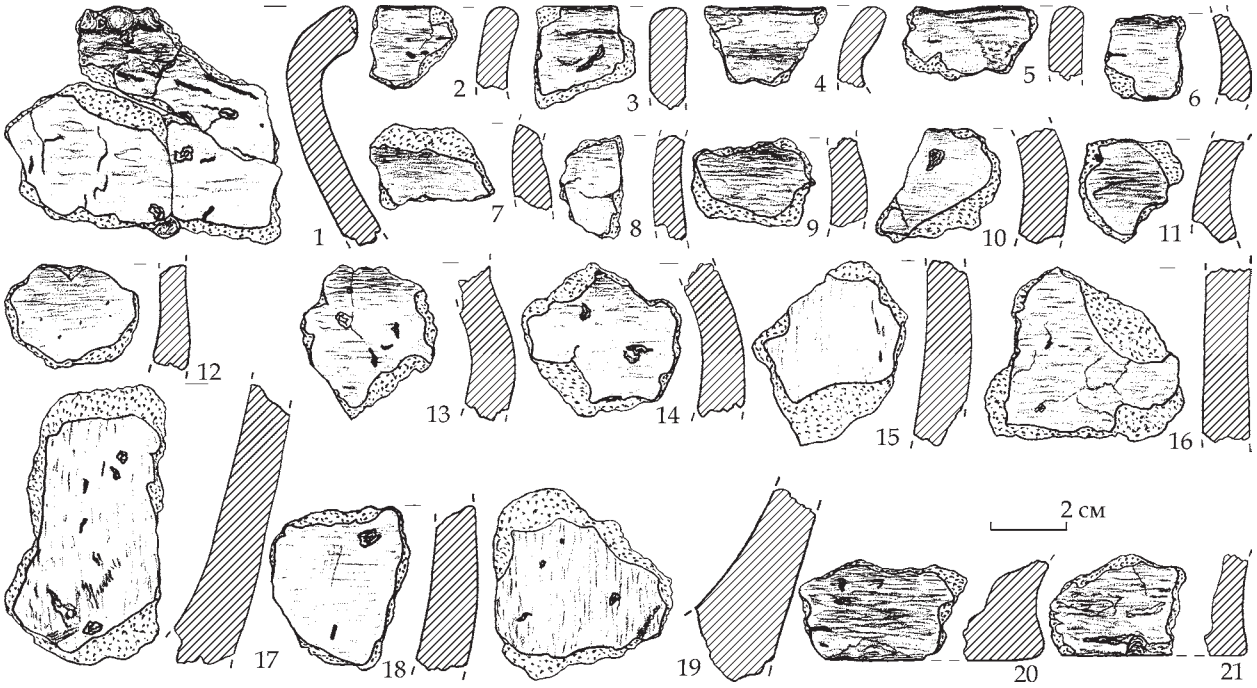

Рис. 2. Уламки посуду з культурного шару

1. Детальніше див. «Археологічні дослідження в Україні 2013».

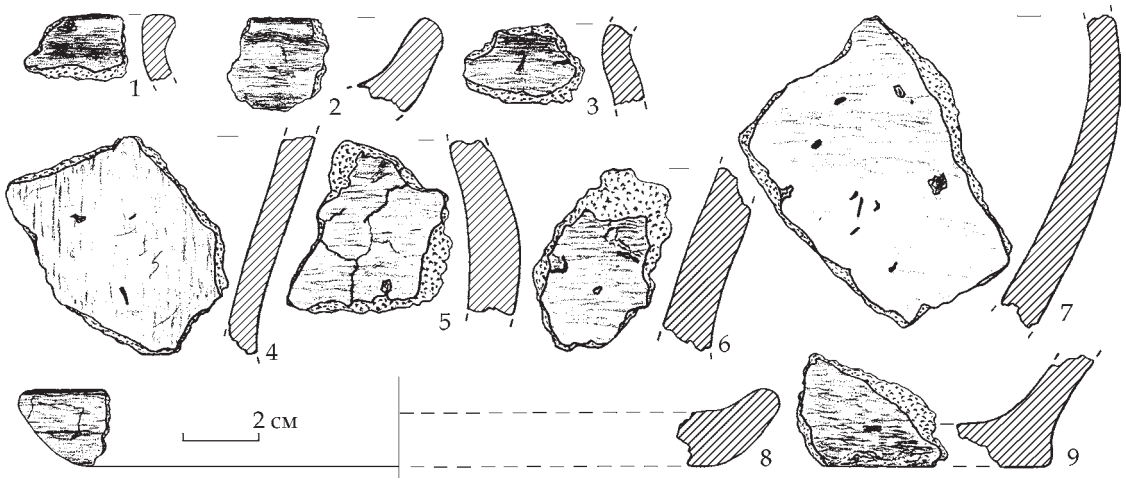

Рис. 3. Фрагменти кераміки із об'єкта 1

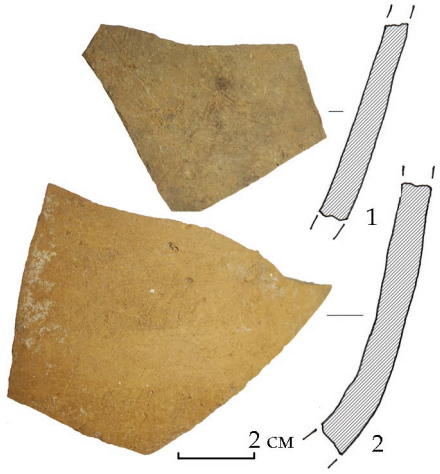

Рис. 4. Уламки візантійських амфор, об'єкти: 1 — № 1; 2 — № 4

2020 р. житлової будівлі 2, № 3 — з півдня. Один із них (1) був частково розчищений у минулому сезоні, два (3, 4) — зафіксовані на рівні плями заповнення, решта виявлена у поточному. Дві споруди (4 і, можливо, 5) ймовірно, репрезентували інфраструктуру об'єкта 2 на другому етапі використання його заглибленої частини, інші функціонували незалежно.

Розташована у кв. В/4 південна частина об'єкта 1 вивчена у попередньому сезоні, у звітному залишки його заглиблення, з півночі місцями перекритого об'єктами 4 й 5, були зафіксовані у кв. Г/4 у вигляді плями сірого суглинку. Під час дослідження встановлено, що споруда підокругла в плані діаметром 1,6 м, характеризується на 0,36 м заглибленим у материк однорідним сірим суглинистим заповненням. Останнє утримувало виготовлений із сірого граніту розтиральник (рис. 1: 7), кілька фрагментів ліпної кераміки з домішками жорстви у формувальній масі, ймовірно, доби раннього заліза (?) і значно більше — уламків вінець, стінок та придонних частин ліпних посудин з домішками у тісті шамоту та, інколи, крейди — останньої чверті I тис. Знайдено також орнаментовану прямими і хвилястими лініями частину стінки кругового горщика, специфіка якої дозволяє віднести посудину до лука-райковецької культури (рис. 3) та фрагмент стінки візантійської амфори (рис. 4: 1). За 0,2 м на північний захід від споруди розчищено майже циліндричну стовпову яму завглибшки 0,2 м діаметром 0,25 м.

Виявлений попереднього року у межах частини плями заповнення розташований у кв. Г/3—4 округло-овальний у плані розмірами 1,28 × 1,00 м об'єкт 4 у звітному сезоні був ококонтурений і розчищений повністю. З'ясовано, що пляма складеного плямистим сірим суглинком з печиною та керамічними уламками його заповнення розмірами 1,08 × 0,68 м, оточена вздовж периметру смугою обпаленої глини в 3—10 см завширшки, частково перекрила сусідні об'єкти 1 з піччю 2 і 5. Дослідженнями встановлено, що об'єкт заповнено шаром, аналогічним виявленому на рівні фіксації, а простежена під час зачистки глиняна обмазка повністю покриває стіни споруди та її дно, виявлене на глибині 0,32 м від рівня поверхні материка. У західній частині об'єкта розчищено розвал ліпного горщика з насічками по краю вінця та шамотом у тісті. У заповненні також було зібрано кілька фрагментів ліпної кераміки останньої чверті I тис., уламок візантійської амфори (рис. 4: 2) та три фрагменти посудин ранньозалізної доби, що, напевно, потрапили до об'єкта із навколишнього шару (рис. 5).

Частково перекритий плямою попереднього об'єкт 5, який, у свою чергу, перекрив об'єкти 1 та 6, виявлений у кв. Г/4. На рівні фіксації мав майже круглу форму, діаметром 1,00—1,10 м і плямистий темно-сірий колір насиченого печиною суглинистого заповнення. Як виявилось, воно однорідне, аналогічне простеженому на рівні материка, стінки споруди майже вертикальні, дно пласке. Як і в попередньому випадку, заглиблення щільно об-

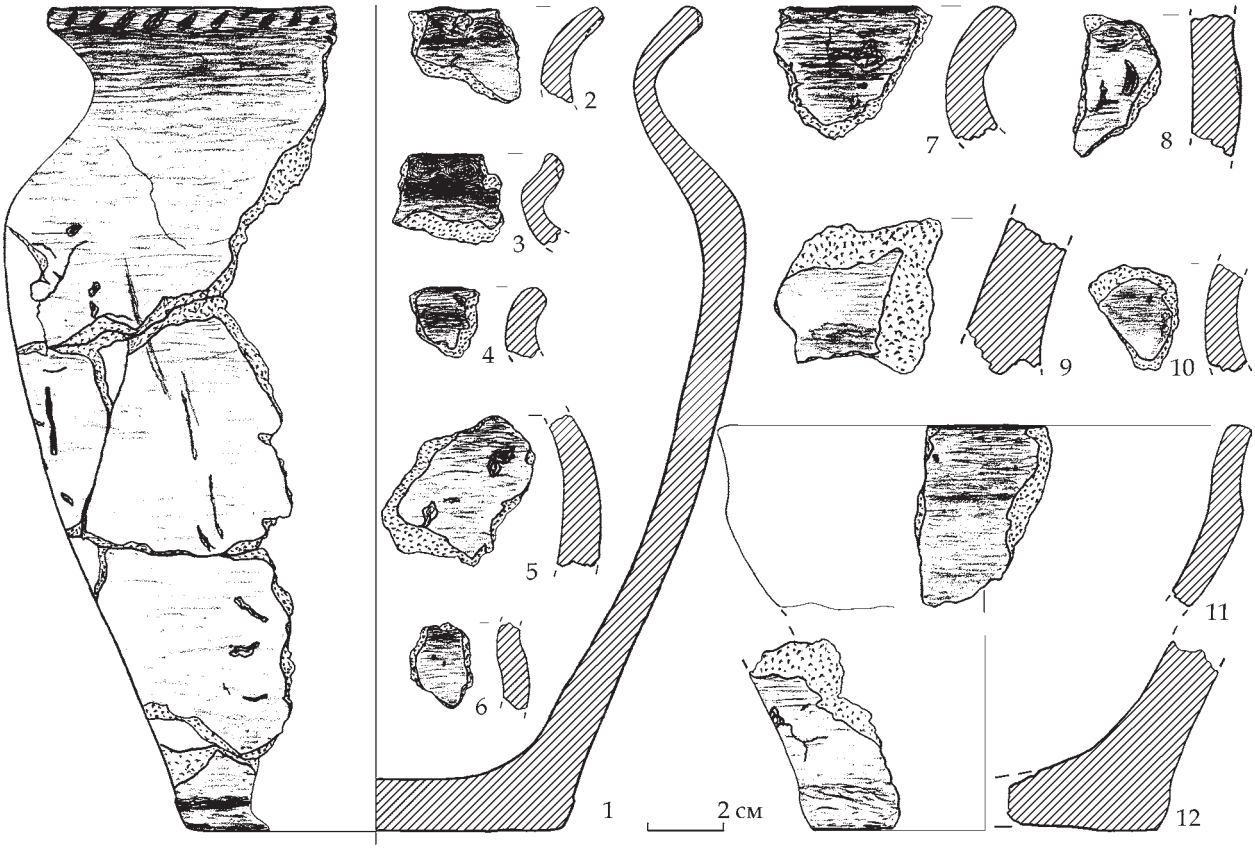

Рис. 5. Керамічний комплекс об'єкта 4



Рис. 6. Фрагментований посуд, об'єкти: А — № 5; Б — № 6

мазане шаром глини завтовшки 0,05—0,07 м та обпалене. У заповненні об'єкта зібрано близько десятка фрагментів ліпної кераміки останньої чверті I тис. н. е. (рис. 6: А).

Особливості об'єктів 4 і 5 дозволяють висловити припущення стосовно їхнього використання аналогічно розміщеним поруч печам 1 і 2 — зведеним після припинення експлуатації житла 2 за основним призначенням вогнищевим пристроям, причому, якщо у випадку з об'єктом 4 це можна стверджувати з відчутним ступенем ймовірності, то щодо об'єкта 5 — зі значно більшою гіпотетичністю. А взаємоперекриття печі 2 та об'єктів 4 і 5 (якщо стосовно останнього таке припущення правильне) може вказувати на їхню несинхронну експлуатацію, хай і впродовж досить короткого періоду. Водночас, віддаленість об'єкта 5 від краю житла 2 на 0,75 м уможливлює його інтерпретацію як відокремленого наземного вогнища, аналогічного вивченим під час розкопок правобережної частини середньовічного селища у Софіївській Борщагівці.

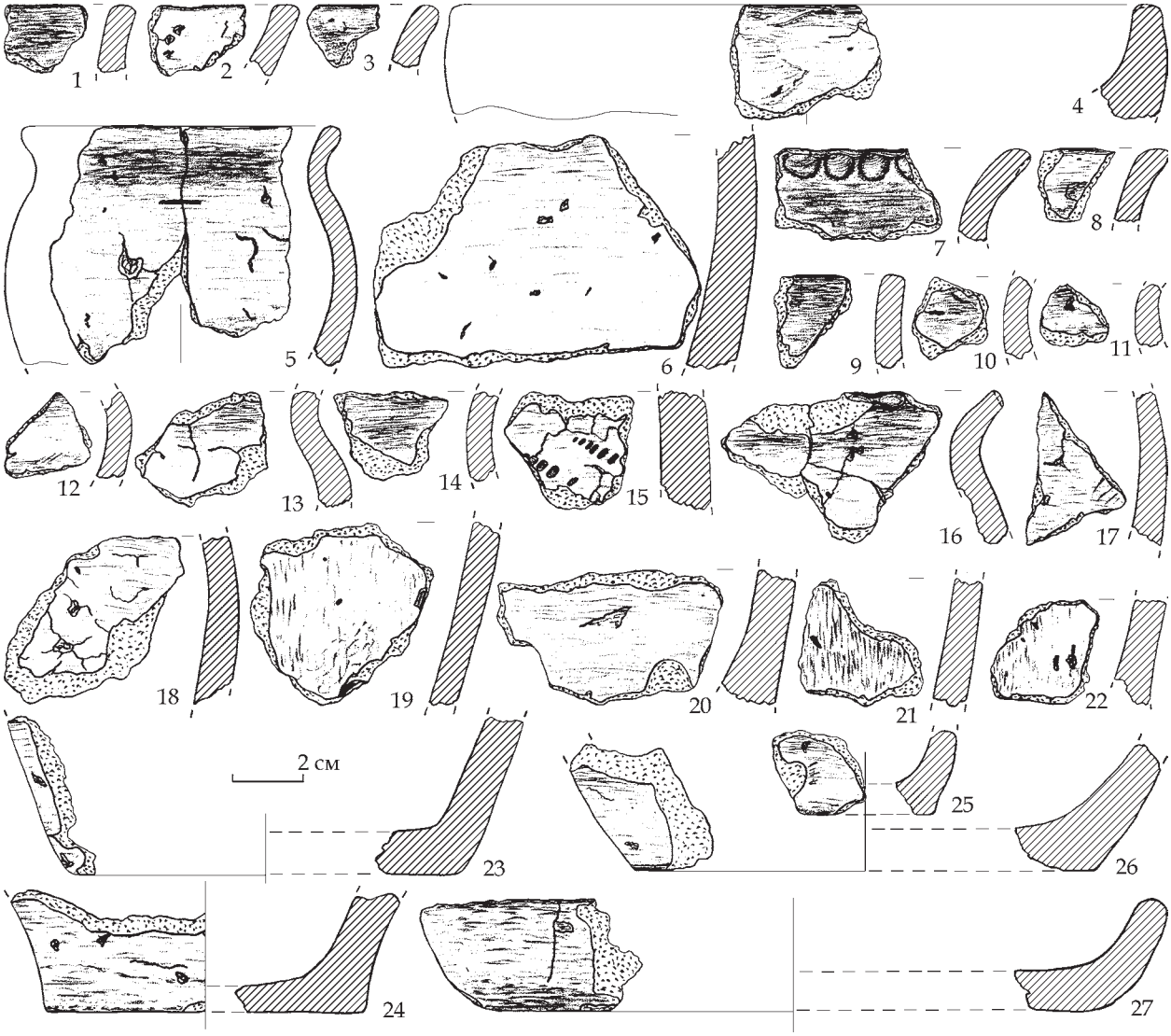

Рис. 7. Кераміка із об'єкта 3

У свою чергу перекритий попереднім об'єкт 6 виявлений також у кв. Г/4. Круглий у плані, діаметром 0,5 м, заглиблений на 0,23 м від рівня фіксації. Характеризується дещо похилими стінками, пласким дном, однорідним суглинистим заповненням сірого кольору, яке містило фрагменти ліпної кераміки останньої чверті I тис. н. е. (рис. 6: Б). Заглиблену частину з такими параметрами могли залишити незначних розмірів споруди побутово-господарського призначення або крупний стовп, хоча в останньому випадку логічнішим було б її більше занурення в ґрунт.

Розташована з протилежного боку об'єкта 2 заглиблена частина об'єкта 3 у межах південної половини кв. А/3—4 сектора 1 була зафіксована на рівні материка у 2020 р. під час оконтурення згаданого житла, у звітному сезоні до відкритої раніше площі у південному напрямку прирізано суміжні кв. Д/3—4 сусіднього сектора 2. У результаті об'єкт відкрито однак не повністю, вздовж східної стінки розкопу — на 3 м, вздовж південної — на 3,3 м. На рівні фіксації його заповнення у північній частині репрезентоване світло-сірим суглинком з вуглинками, у південно-західній — світлим сіро-білим плямистим суглинком. Із заходу до основної плями заповнення споруди примикала витягнута з півдня на північ гумусована смуга темно-сірого суглинку, у межах південної половини доволі інтенсивно насичена печиною. Загальні розміри плями, таким чином, склали 1,45 × 0,9 м. У процесі досліджень розчищено частину заглиблення споруди, впущену від рівня материка до 0,46 м. Її західна стінка простежена впродовж 2 м у кв. Д/3, де вона похило знижується від фіксації у напрямку центру заглибленої частини об'єкта. За межами споруди впритул до її стінки розташоване заглиблене на 0,15 м округле вогнище діаметром близько 1 м. Його стінки та дно обмазані глиною і добре обпалені, товщина череня місцями сягає 0,1 м. Заповнення пристрою містило незначну кількість фрагментів ліпної кераміки остан-

ньої чверті I тис. н. е. У заглибленій частині об'єкта 3 розчищено кілька скупчень горілої деревини, розташованих біля західної стінки споруди і ближче до її центру, а посередині кв. Д/4 виявлено горілий прошарок розмірами 1,4 × 1 м та потужністю до 0,07 м. Після розбирання горілих решток та зачистки долівки об'єкта було зафіксовано та вибрано три стовпові ями діаметром 0,6, 0,45 та 0,3 м і глибиною, відповідно, 0,2, 0,2 та 0,1 м. У заповненні об'єкта зібрано фрагменти двох керамічних пряселець і уламок розтиральника із сірої дрібнозернистої породи (рис. 1: 1, 2, 5), а також значну кількість фрагментованої ліпної кераміки останньої чверті I тис. н. е. (рис. 7).

Під час робіт на розкопі II селища Ходосівка—Козаків Яр отримано 1028 фрагментів кісток ссавців (893 за польовий сезон 2020 р., 135 — за 2021). Із них до видової та анатомічної приналежності вдалося визначити 319.

Більшість із них належала до кухонних відходів. Свідченням цього є сильна фрагментованість решток (що, власне, і стало причиною ускладненого визначення колекції), наявність на кістках слідів надрізів або надрубок, які вказують на поділ туші в кухонних процесах, а також відсутність цілих кісток, які належать до м'ясних частин тіла тварин. До некухонних решток можуть належати кістки, ідентифіковані як собачі.

Також значну кількість кісток тварин використовували як сировину для косторізної справи або для побутових потреб (їх визначенням займалася М. Сергєєва). Частина мали сліди залощення. Наймасовішим виробом були проколки. Їх виготовляли із трубчастих кісток як крупних за розміром тварин (корова), так і дрібних (дрібна рогата худоба, свиня).

Нерідко на кістках виявлені сліди від дії вогню. Таких фрагментів знайдено 40. Загалом (35 фрагментів) вони були чорного кольору, що, на думку фахівців, значить, що температура їхнього горіння досягала 300—400 °С, решта кісток зі світло-сірим забарвленням горіли при температурі 500—600 °С.

Із усіх визначених фрагментів майже половина належала корові — 155 од. Умовний вік вдалося встановити лише за станом епіфізів. У одному випадку на I фаланзі верхній епіфіз був неприрослим, що вказує на те, що тварина молодша півторарічного віку. Інші дві I фаланги і одна II фаланга мали приросліепіфізи, що вказує на вік, більший за півтора роки. У решти фрагментів трубчастих кісток епіфізи були приростими, що вказує на забій тварин у зрілому віці.

Через малу вибірку кісток відсутність серед знахідок рогових стрижнів не може бути свідченням того, що на пам'ятці вирощувалися безрогі породи корів. Разом з тим, наявність нем'ясних частин скелета, таких як фаланги пальців, вказує на забій худоби на пам'ятці із подальшим поділом туш на частини.

Кісток дрібної рогатої худоби виявлено 70. Вони представлені усіма частинами скелету. Серед них трапляються і нем'ясні частини, що вказує на розбір туші на пам'ятці. Через сильну фрагментованість кісток не було можливості встановити точний вид — вівцю чи козу та зняти проміри, на основі яких можна було б зробити породні характеристики. Вік вдалося ідентифікувати лише по двох нижніх епіфізах променевої кістки. У одному випадку він був приростий, а у іншому ні, отже, вік першої тварини — більше трьох років, другої — менше.

Кісток свині знайдено 72 фрагменти, значну частину серед яких становили окремі зуби. Для семи особин за зубною системою вдалося визначити стать. Серед них було п'ять самців і дві самки. За проміром єдиної таранної кістки вдалося встановити висоту тварини у загривку. Вона становила 64 см. Така висота вказує на дрібну породу, оскільки, як відзначалось у літературі, для Середнього Подніпров'я періоду Київської Русі середній зріст свиней становив 72,5 см.

Кінських кісток знайдено 13. За двома різцями вдалося встановити приблизний вік тварин. Одному коню було 5—8 років, іншому 13—17.

Собачих кісток виявлено дві: одне ікло і один фрагмент великої гомілкової кістки.

Серед диких видів виявлено кістки лося (два нижніх зуби і фрагмент нижньої щелепи), оленя (фрагмент нижньої щелепи і ціла п'яткова кістка, за слідами порізів на якій можна припустити про перерізання сухожилля або знімання шкіри) і козулі (два зуби).

У загальних рисах структура стада домашніх тварин, а також стан мисливства відповідають усім класичним характеристикам цього регіону. Проте для більш точних і повних висновків потрібна більша вибірка, напрацювання якої можливе при подальшому вивченні археологічної пам'ятки.

Попри досліджені у минулому столітті на багатошаровому поселенні в уроч. Козаків Яр у Ходосівці доволі значні території, на порядки скромніші за площею обсяги розкопок звітного сезону, втім, цілком обґрунтовано можна вважати успішними. Соціально-економічний феномен слов'янської общини періоду формування Київської Русі все ще остаточно не пізнаний, тому отримані дані про особливості життя і господарської діяльності одного із пунктів названих часів може слугувати важливим джерелом вивчення специфіки життєвої моделі названого соціуму.

І. Готун, Т. Тишечко, О. Казимір, М. Гунь, М. Курзенков, М. Кублій

СТАЦІОНАРНЕ ВИВЧЕННЯ ПОСЕЛЕННЯ ЛІСНИКИ-КОЗИН

Північна експедиція у 2021 р. під час обстеження розташованої у межах поселення Лісники-Козин ділянки на вул. Ватутіна, 131, де було заплановане зведення житлового будинку, виявила археологічні матеріали [1] та на замовлення її власника провела науково-рятівні розкопки площі запроектованого будівництва. Дослідження здійснено згідно з відповідною угодою між замовником та Інститутом за організаційного і фінансового забезпечення з боку господаря [2].

На ділянці було зафіксовано перевідкладений у горішній частині оранкою і пошкоджений створенням забетонованого майданчика для автотехніки слабко насичений археологічним матеріалом культурний шар потужністю 0,3—0,8 м, утворений підстеленим темно-сірим суглинком чорним гумусованим орним шаром потужністю 0,2—0,4 м, що перекривав у свою чергу світло-коричневий суглинок потужністю 0,07—0,40 м. В описаних напластуваннях були зібрані фрагменти ліпної кераміки тщинецького типу і трипільської культури, а також гончарної XVII—XVIII і XIX — початку XX ст. (рис. 1).

На місці майбутнього будівництва закладено зорієнтований боками за осями сторін світу з певним відхиленням проти стрілки годинника прямокутний дещо витягнутий з півночі на південь розкоп завдовжки 14,8 м і завширшки 11,8 м. З урахуванням того, що згідно з проектом смуги вздовж довгих сторін біля південно-західного кута завдовжки 4,8 м та завширшки 1,2 м і біля північно-східного завдовжки 6,0 м та завширшки 0,4 м не відкривались, загальна досліджена у системі розкопу площа склала близько 138 м^2.

На зайнятій залишками забетонованого свого часу майданчика частині ділянки до фіксації вцілілих нашарувань дослідження здійснені у формі спостережень за земляними роботами, нижче і на всю глибину на решті території — із застосуванням практикованих на такій категорії пам'яток впродовж всього часу роботи експедиції методичних прийомів.

Як показали проведені розкопки, стратиграфічна ситуація практично аналогічна простеженій під час попереднього обстеження ділянки: підстелений світло-коричневим, майже жовтим суглинком темно-сірий суглинок залягав на всій площі і на верхньому рівні містив пласт гумусованого чорного орного шару. На відміну від досить чіткої межі шару оранки, перехід верхнього пласта у нижній, а останнього у материк візуально виражений нечітко. Рівень залягання верхнього шару у різних частинах розкопу складав 0,1—0,62 м, у середньому цей показник становив 0,46 м, нижнього — коливався у межах 0,62—0,84 м, у середньому це число було близьким до 0,66 м. Материкова поверхня, переважно пласка з незначними перепадами, простежена на глибині 0,84 м від рівня сучасної. Знахідки у шарі, представлені в основному керамічним матеріалом, поширювались загалом рівномірно.

У простеженому на площі розкопу охарактеризованому шарі зібрано нечисленні уламки посуду різної культурно-хронологічної належності, шматки обгорілої глиняної обмазки, остеологічний матеріал, речові знахідки.

Ліпна кераміка представлена посудом тщинецького типу та трипільською категорії В і в одному випадку категорії С, у

1. Детальніше див. «Археологічні дослідження в Україні 2021 р.».
2. Автори принагідно висловлюють щиру вдячність В. Пархоменку за досягнуте взаєморозуміння під час планування робіт і створення сприятливих умов для їх виконання.



Рис. 1. Кераміка з обстеження ділянки: 1, 5 — тщинецька культура; 2—4 — трипільська культура; 6 — модерний час (1—5 — фрагменти стінок і денець; 6 — уламок вінця)

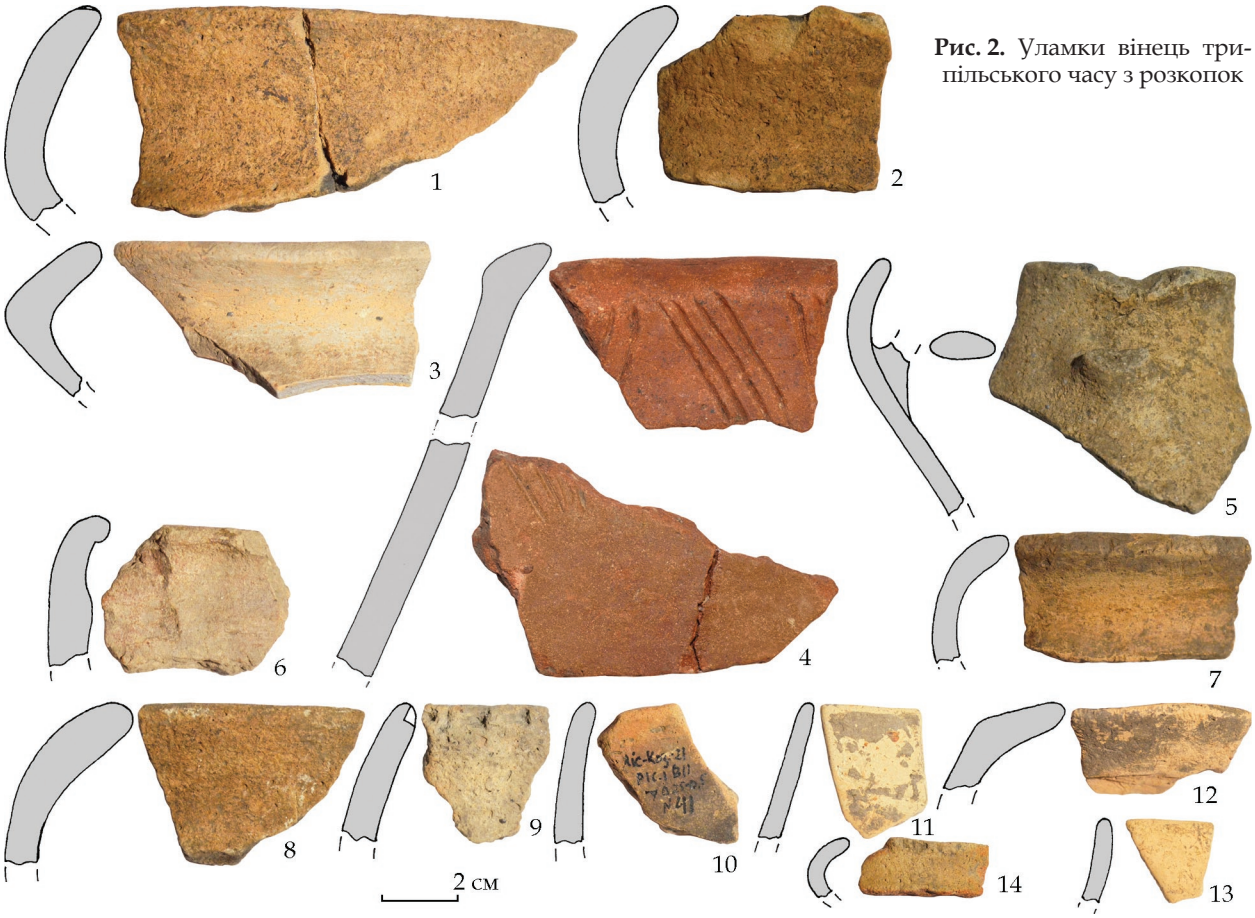

Рис. 2. Уламки вінець трипільського часу з розкопок

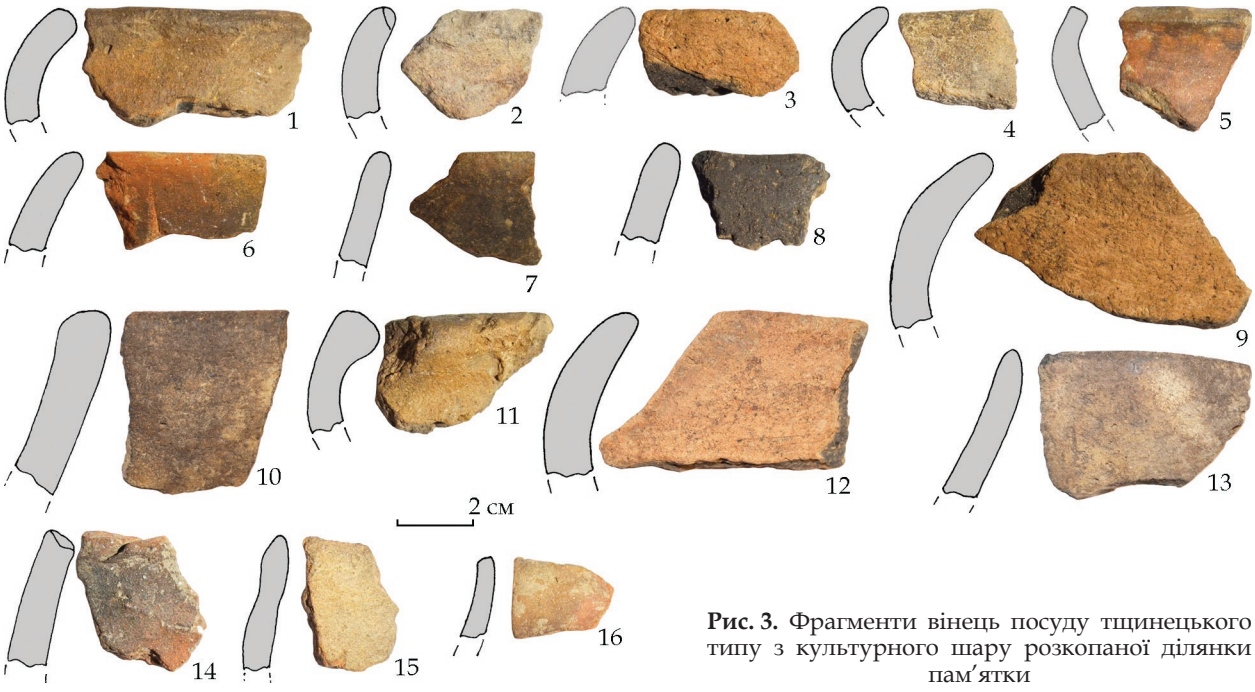

Рис. 3. Фрагменти вінець посуду тщинецького типу з культурного шару розкопаної ділянки пам'ятки

складі виробів указаної хронології траплялись уламки з лощінням та розчосами на поверхні, оздоблені наколами, циркульним орнаментом, прокресленими зсередини косими лініями, защипами і косими насічками по вінцю. Тісто посуду тщинецького типу рихле, переважно містить домішки піску та шамоту, інколи слюди, поверхня загладжена з обох боків, нерідко ангобована, здебільшого має ознаки нерівномірного випалу. Натомість тісто трипільської кераміки щільне, глина добре відмулена, рівномірно випале-



Рис. 4. Кераміка з ділянки: 1—3, 5—9 — трипільська культура; 4, 10—13 — тщинецько-комарівська культура

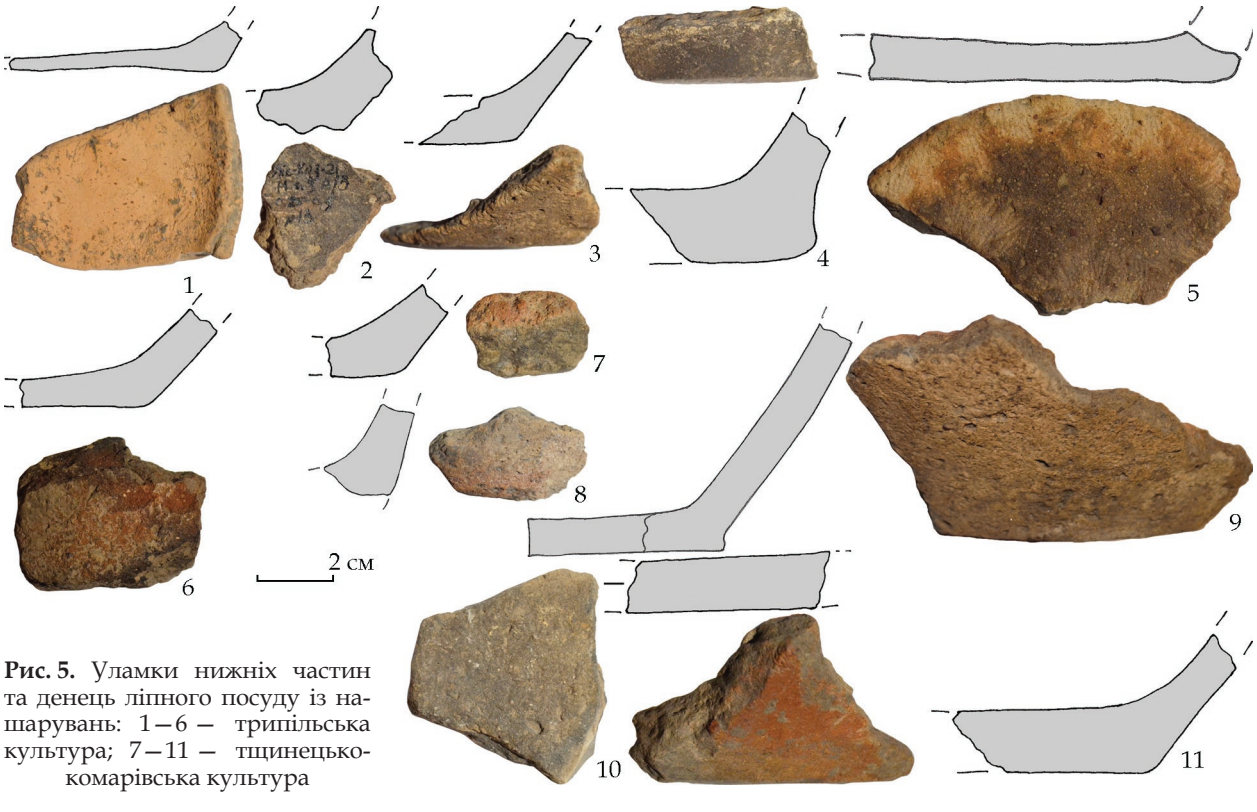

Рис. 5. Уламки нижніх частин та денець ліпного посуду із нашарувань: 1—6 — трипільська культура; 7—11 — тщинецько-комарівська культура



Рис. 6. Неповний розвал нижньої частини горщика тщинецького типу з розкопок

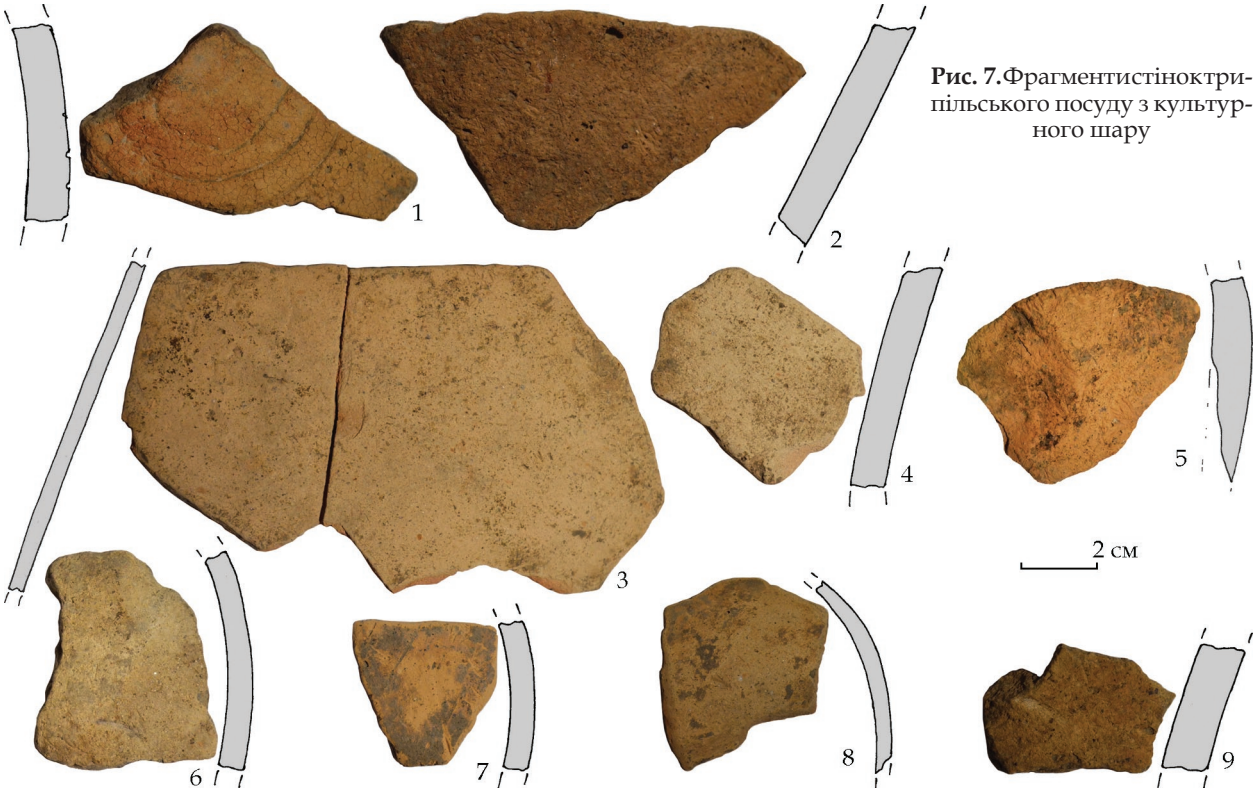

Рис. 7. Фрагменти стінок трипільського посуду з культурного шару

на, як домішки використано в основному пісок, у меншій кількості шамот. Показовий у складі колекції розвал товстостінної нижньої частини горщика тщинецького типу з підлощеною поверхнею. Крім горщиків, зафіксовані уламки мисок і мініатюрних посудин (рис. 2—10).

Гончарний посуд простеженої ще під час шурфування хронології репрезентований уламками стінок і денець, прикрашених рифленням та оскою вінець. Трапилось денце мініатюрної посудини, викликає зацікавлення розвал нижньої частини горщика зі світло-жовтою поливою на внутрішній поверхні. Поруч із керамікою виявлено патинований уламок посудини з гутного скла коричневого кольору (рис. 11).

Речові знахідки представлені пісковиковим точильним бруском, фрагментованим біконічним керамічним прясельцем із загладженою поверхнею та домішками піску у тісті, пластиною із кольорового металу, кородованими залізними черешком, неатрибутованим виробом та цвяхами (рис. 12).

У результаті дослідження пам'ятки отримано 43 фрагменти кісток ссавців, із яких повністю ідентифікувати вдалося 42 і лише один залишився невизначеним.



Рис. 8. Кераміка тщинецького типу із розкопок

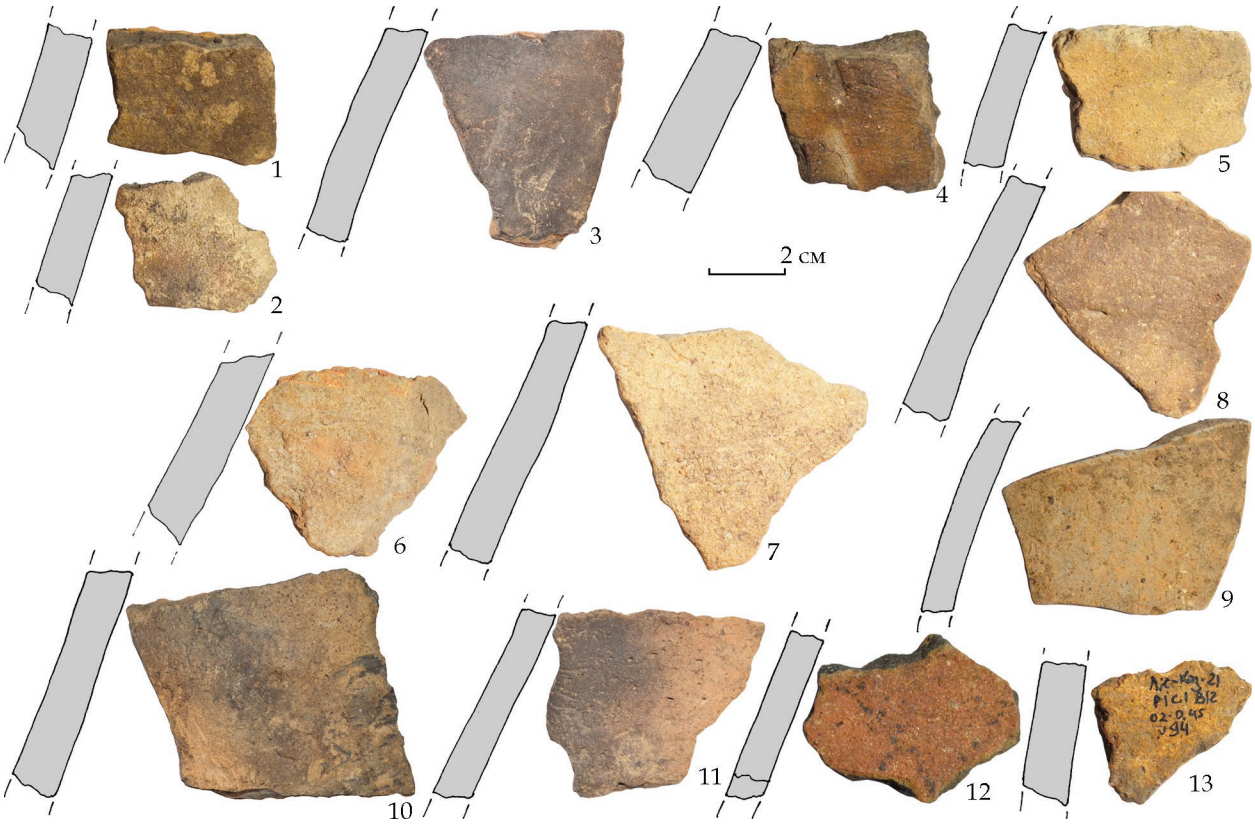

Рис. 9. Уламки стінок тщинецького посуду

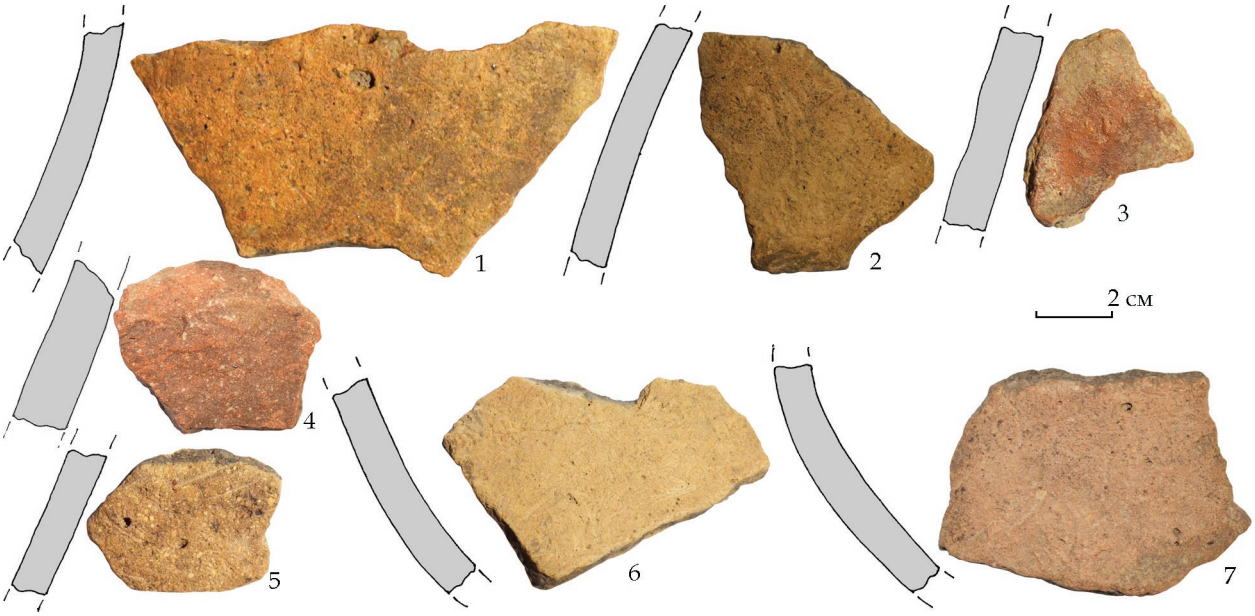

Рис. 10. Фрагменти ліпних посудин тщинецького типу із нашарувань

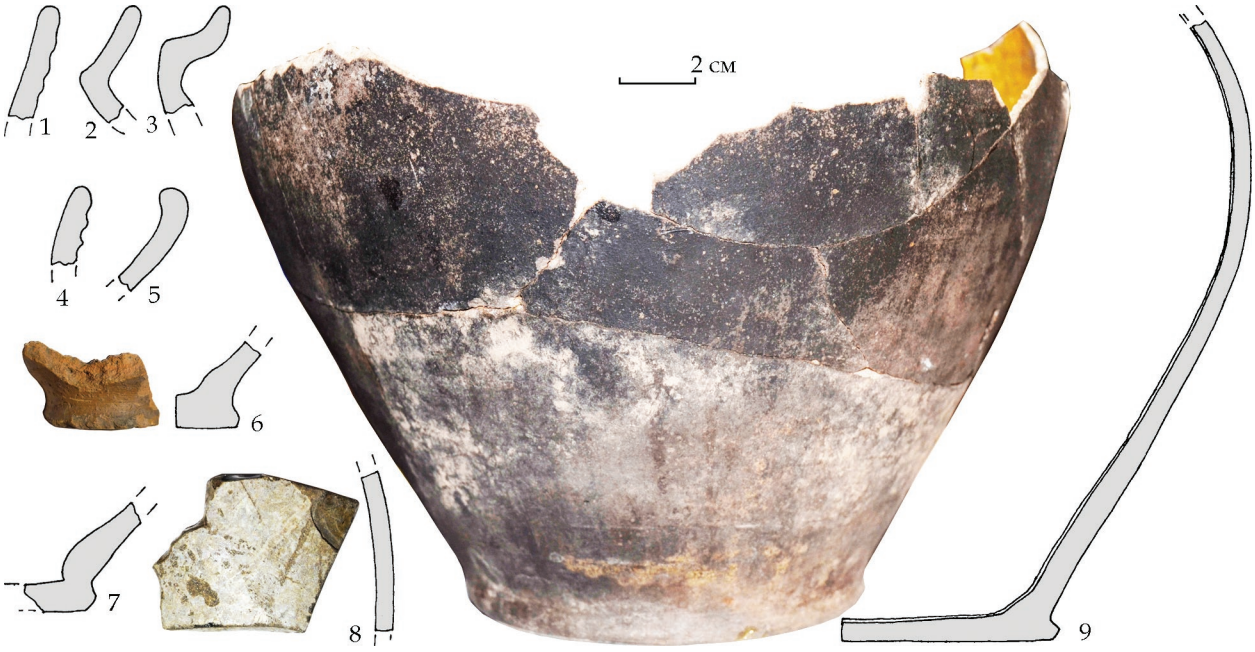

Рис. 11. Матеріал нового й новітнього часу з розкопок: 1–7, 9 — кераміка; 8 — частина стінки скляної посудини

Корові серед них належало три одиниці: зуб молодої тварини, I фаланга пальця і фрагмент лопатки із наявним слідом від розрубування. Останній вказує на ділення туші, а отже, кістки корови маркують кухонні відходи. Мінімально вони належали одній особині.

Кісток дрібної рогатої худоби було дві: фрагментований атлант і уламок діафіза променевої кістки. Мінімальне число особин — одна тварина. На основі знайдених кісток великої і дрібної рогатої худоби будь-які висновки про породні дані неможливі.

Кісток свині було найбільше — 23 фрагменти. Ймовірно, вони належали одній особині і представляють усі анатомічні частини туші. За двома таранними кістками вдалося встановити висоту в загривку — 66,6 і 66,9 см. Оскільки одна із них була лівою, а інша — правою і показники висоти у загривку дуже близькі, можна припустити, що обидві належали одній особині. Стан приростання епіфізів свідчить, що тварина була молодшою 2 років.

Також знайдено 13 фрагментів кісток кота, які належали одній молодій особині.

Дика фауна представлена кабаном, від якого виявлено єдину п'ясткову кістку.

На жаль, такої кількості кісток замало для того, щоб робити висновки про склад ста-

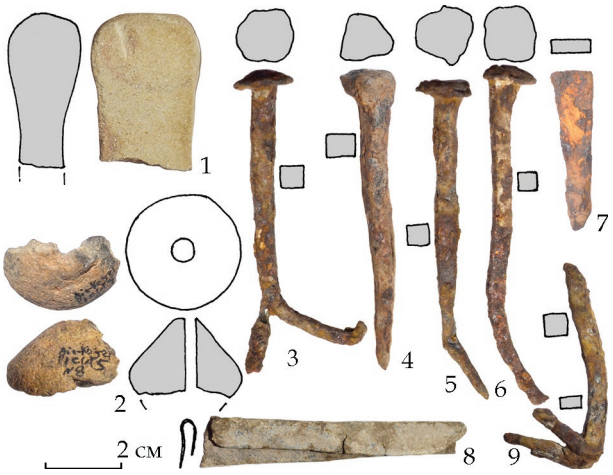

Рис. 12. Речові знахідки з ділянки: 1 — фрагменти бруска для гостріння; 2 — керамічне прясельце; 3—6 — залізні цвяхи; 7 — черешок; 8 — пластина з кольорового металу; 9 — уламок неатрибутованого виробу

да чи давати інші характеристики, а втім, зібрані матеріали слугують цінним джерелом щодо вивчення розвитку тваринництва й мисливства регіону.

Після зачистки поверхні материка на розкритій площі виявлено розташований біля південного краю розкопу об'єкт. Пляма його заповнення мала округло-овальну форму, виділялась на світлому тлі темним забарвленням гумусованого суглинистого заповнення, розміри споруди вздовж меридіональної осі становили 0,64 м, вздовж широтної — 0,7 м. Заглиблена на 0,25 м від рівня фіксації впущена у материк частина мала лінзоподібний профіль і характеризувалась заповненням, аналогічним простеженому на рівні виявлення і позбавленим керамічного чи речового матеріалу.

Вивчена частина пункту не належить до найбільш наукомістких ділянок пам'ятки, однак вона утримувала доволі суттєві дані про поселення, вкрите сучасною досить густою приватною забудовою і, головне, отримана інформація стосувалась уже зниклих соціумів, що *a priori* дозволяє вважати її цінною для науки. Не менш важливим постає і прикладний результат цих досліджень: законослухняні громадяни отримали право звести будинок, отримавши висновок, що ІА НАН України у межах своєї компетенції не має заперечень проти використання повністю вивченої ділянки для проведення будівельних робіт, оскільки, відповідно до ст. 15 Закону України «Про охорону культурної спадщини», пам'ятка археології вилучається з Реєстру, якщо вона «*невиражена в наземних обсягових формах, досліджена на всій площі і по всій глибині культурного шару і при цьому не виявлено об'єктів культурної спадщини, які підлягають консервації або музеєфікації на місці та подальшому використанню*» і, відтак, повністю вивчена ділянка пам'ятки перестає бути предметом охорони; решта території у випадку здійснення земляних, шляхових, будівельних робіт та прокладання мереж і комунікацій ще підлягає подальшому вивченню; крім того, згідно ч. 1 ст. 36 Закону України «Про охорону культурної спадщини», якщо під час проведення будь-яких земляних робіт буде виявлено знахідку археологічного або історичного характеру, виконавець зобов'язаний зупинити їх подальше ведення і протягом однієї доби повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини, на території якого проводяться земляні роботи.

В. Івакін, В. Баранов, Д. Дяченко, В. Гнера

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБЛИЗУ с. ОСТРІВ У ПОРОССІ В 2021 р.

У травні—вересні 2021 р. загін Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України продовжив стаціонарні дослідження західнобалтського могильника та багатошарового поселення Острів у Пороссі (рис. 1).

Пам'ятка займає край борової тераси правого берега р. Рось, розташована між селами Острів та Пугачівка Білоцерківського р-ну Київської обл. Топографічно ділянка пам'ятки є слабохвилястою рівниною, поверхня та схил на північний захід від неї — частина правобережного плато р. Рось. Подекуди спостережені локальні блюдцеподібні пониження діаметром 50—100 м. Тераса спланована багаторічною оранкою, у давнину ландшафт могильника був строкатішим.

Загальна площа досліджень у 2021 р. склала 667 м^2. Вдалось зафіксувати 16 поховальних

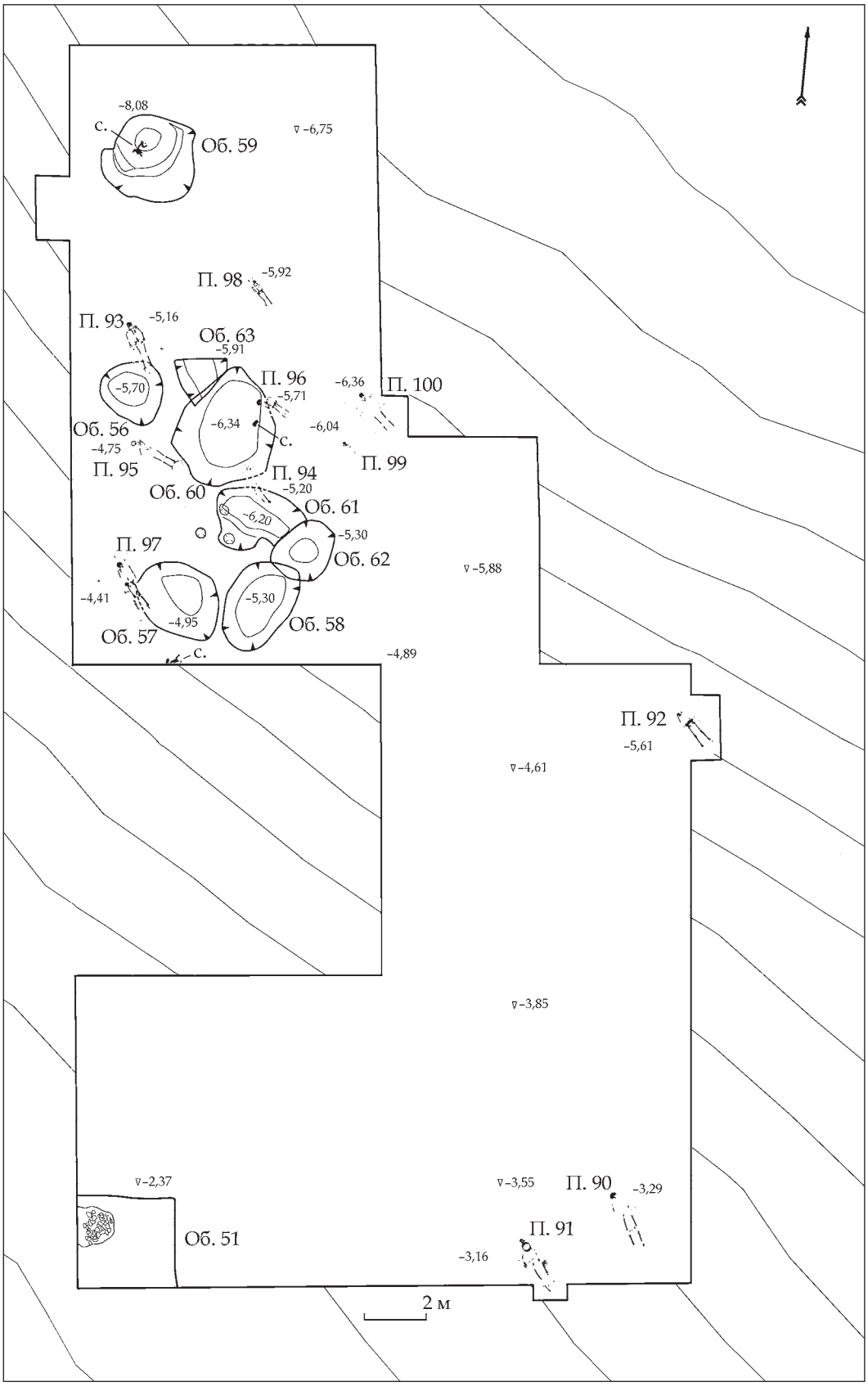

Рис. 1. Розкоп 1 на топографічному плані місцевості; система висот Балтійська, ізолінії проведено через 0,5 м, R_0 = 147,56 м, = 0 ДП (Об. — об'єкт, П. — поховання, с. — кістки ссавців)

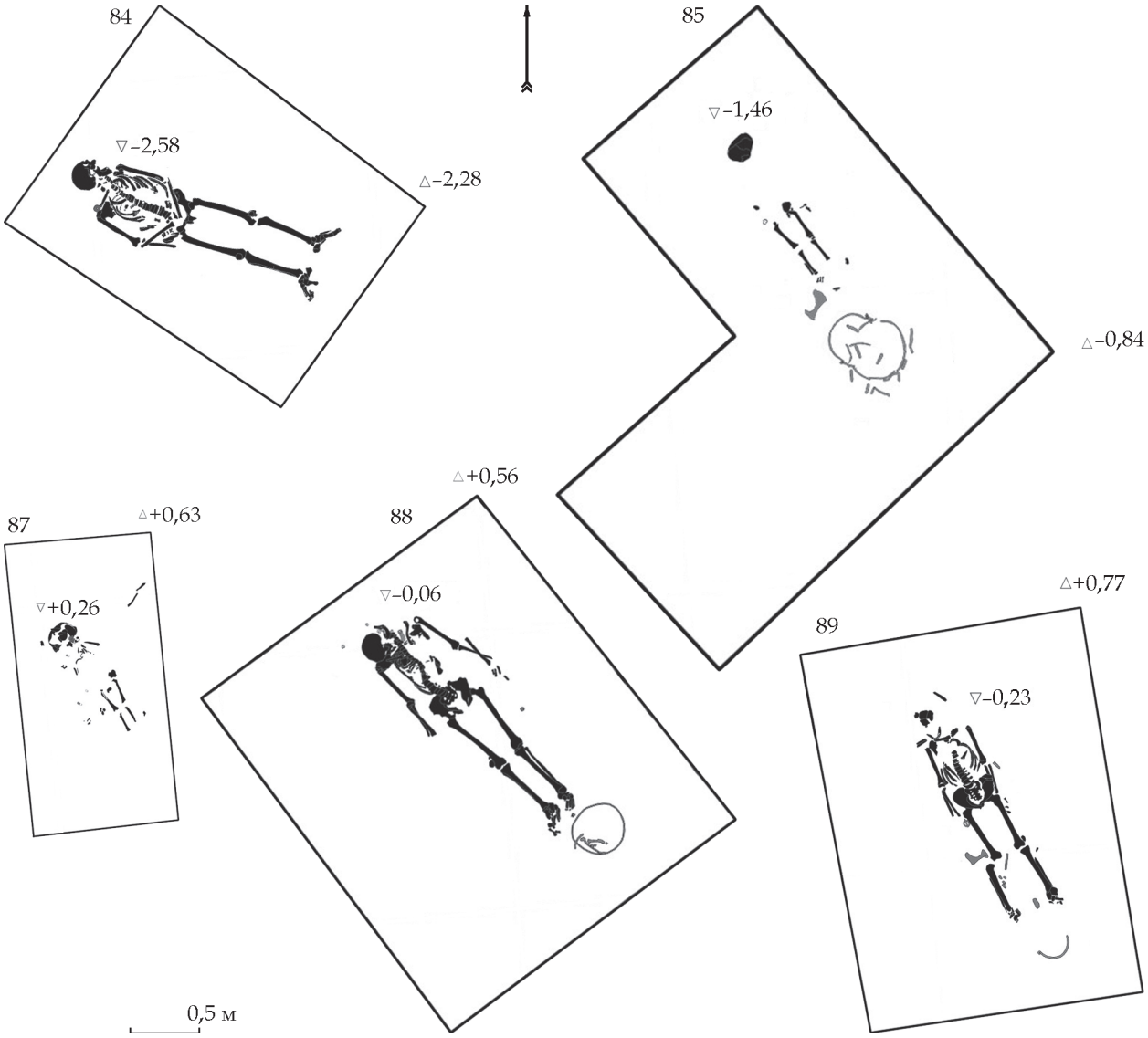

Рис. 2. План-схема виявлених за межами розкопу поховальних комплексів (номери відповідають номерам поховань)

комплексів середньовічного *некрополя* (84, 85, 87—100) та дев'ять різночасових об'єктів багатошарового поселення (51, 56—63). 11 поховань досліджено в межах стаціонарного розкопу, п'ять комплексів виявлено в різних частинах пам'ятки завдяки застосуванню методу наземного (геофізичного) дистанційного зондуванням (рис. 2).

Стан збереженості кістяків загалом незадовільний. Поховання зазнають шкоди від регулярної оранки, деякі пошкоджені грабіжницькими ямами-перекопами (92, 94).

Глибина виявлення поховань коливалася в межах 0,15—1,1 м від сучасної денної поверхні. В жодному з випадків слідів поховальних ям не виявлено; в похованнях 91, 93 зафіксовано залізні цвяхи, котрими, очевидно, була забита домовина, в похованні 91 — фрагмент дерев'яної дошки труни.

У дев'яти комплексах небіжчики орієнтовані головою на північний захід (85, 87, 88, 92, 94, 97—100), у трьох випадках — на захід із незначним відхиленням на північ (84, 95, 96), орієнтацію чотирьох поховань можна визначити як північну з відхиленням на захід (89, 91—93).

Зважаючи на поховальний інвентар, сім комплексів належали дорослим жінкам (88, 91—93, 95, 98, 100), три — дорослим чоловікам (89, 90, 97); три — дітям: два хлопчики (85, 96) й дівчинка (87); у трьох випадках визначити стать небіжчика за матеріалом неможливо (84, 94, 99).

Характерною рисою поховального обряду є наявність серед поховального інвентарю залізних ножів, що були знайдені в шести поховальних комплексах (88, 90, 91, 95, 96, 100), та дерев'яних відер із заупокійною їжею, залишки яких у вигляді фрагментованих залізних окуть та дужок різного ступеню збереженості зафіксовані в шести похованнях (85, 88, 89, 92, 95, 100).

Більшість комплексів містила типовий для цього могильника поховальний інвентар. Отримано значну колекцію різноманітних фібул: підковоподібних з зіркоподібними закінченнями типу Carlsson TRA:HSVFÖ/LA, що зафіксовані в чотирьох похованнях (88, 91, 95, 100; рис. 3: 7); підковоподібних з циліндричними закінченнями, котрі виявлені в двох випадках (89, 93; рис. 3: 4); підковоподібних з макоподібними закінченнями у двох комплексах (90, 97). Виявлено шість бронзових браслетів із зооморфними закінченнями — чотири типу Vaitkunskienë III (91, 93, 94), один типу Vaitkunskienë IV (93) та один типу Vaitkunskienë VI (91). Персні були зафіксовані в чотирьох комплексах — бронзові одновитковий та багатовитковий у похованні 91, бронзові псевдовиті персні були виявлені у похованнях 93, 95; просте бронзове кільце було одягнуте на фалангу лівої кисті в похованні 100. У комплексі 91 знайдено виту з трьох дротів у вісім обертів шийну гривну типу Totenkrone III, із зооморфною застібкою та бусиною з геометричним орнаментом (рис. 3: 8). У похованні 100 зафіксовано бронзовий гудзик-бубонець (рис. 3: 9). У п'яти жіночих поховальних комплексах виявлено прясельця з овруцького шиферу (88, 94—95, 98, 100), а до поховання 94 належить стеатитове прясельце.

Деякі поховання містили нові типи речей матеріальної культури балтської спільноти: у похованні дівчинки (87) виявлено бронзову ажурну підвіску-ланцюготримач лівського типу з декількома поєднаними між собою дрібними бронзовими кільцями (рис. 3: 6); у похованні 84 на правій ключиці та поміж двома нижніми лівими ребрами та ліктем лівої руки виявлено дві ідентичні литі орнаментовані бляхи, що, зважаючи на розташування, слугували елементом портупеї (рис. 3: 3). У похованні 91, на місці правої плечової кістки зафіксовано шкіряний ремінець-підвіску з бронзовим кільцем (елемент поясного набору), що зберігся завдяки окислам бронзового оздоблення; це ж поховання містило залишки шкіряних піхов від ножа у вигляді окислів на рештках залізного ножа та бронзові орнаментовані пластини, котрими вони були прикрашені (рис. 3: 8). Також вперше на могильнику було виявлено предмет туалету — орнаментований кістяний гребінь у футлярі (89).

У двох похованнях знайдені амулети-привіски, що можуть свідчити про язичницький світогляд небіжчиків, — підвішений на бронзовому кільці белемніт в похованні 88 та просвердлений кіготь хижого птаха на бронзовому кільці в похованні 93 (рис. 3: 4).

У семи поховальних комплексах виявлено намистяний набір (88, 91—93, 95, 98, 100). Намиста складалися з золотоскляних, синіх ребристих намистин та мушель каурі (рис. 3: 7, 9). Крім того, траплялися бітрапецієподібні намистини з кольорового металу, скляні поліхромні окоподібні з жовтими вставками, сині округлі зонні, сині та зелені бітрапецієподібні, бугристо-ребристі сріблоскляні. Слід виділити набірне намисто, виявлене в похованні 93: воно складалося з тринадцяти шароподібних, чотирьох біпірамідальних 16-гранних, двох призматичних восьмигранних сердолікових, п'ять золотоскляних бочкоподібних, однієї блакитної шароподібної, однієї срібної з зерню, а також підвіски-амулета з кігтя хижого птаха (рис. 3: 4), згаданої вище.

Предмети озброєння були виявлені в п'яти комплексах, усі — сокири IV типу, за А. Кірпічніковим (85, 89, 90, 96, 97; рис. 3: 2). Наявність сокир у дитячих похованнях (85, 96) свідчить про ранню ініціацію молодого покоління до складу повноправних членів спільноти. Варто відзначити поховання 96, де у похованого хлопчика зафіксовано мініатюрну сокиру, що за параметрами відповідає повноцінним сокирам IV типу, залізний ніж з бронзовими піхвами, малу бронзову прямокутну пряжку, ланцюжок, котрим кріпилися піхви до пояса, та астрагал (рис. 3: 5). Подібний набір інвентарю трапляється в деяких дитячих поховальних комплексах Північної та Східної Європи протягом епохи вікінгів і свідчить про соціальну приналежність похованих.

У двох похованнях виявлено елементи поясного набору — поясні пряжки: ліроподібну (85) та малу прямокутну (96).

Під час дослідження *багатошарового поселення* було виявлено вісім об'єктів пізньоримського часу (51, 56, 57, 59—63), один — давньоруського (58). Більшість складають ями господарського призначення (56—58, 61—63). Об'єкт 51, частково досліджений у 2020 р., був житловою спорудою, контури якої фіксувалися лише на рівні підлоги, що містила сліди глиняної обмазки долівки. У межах розкопу розміри об'єкту становили 3,5 × 3,4 м, долівка фіксувалася на глибині 0,6 м від сучасної денної поверхні. Стінками орієнтований за сторонами світу. В межах споруди, на глибині 0,3 м попід західною стінкою розкопу, було зафіксовано кам'яну кладку розмірами 1,2 × 1 м, серед якої траплялися кістки тварин та фрагменти кераміки черняхівської культури. Об'єкт 60 можна визначити як господарську споруду: виявлений на глибині 0,6 м від сучасної денної поверхні, мав овальну форму, довгою віссю орієнтований за лінією північ—південь. Стінки похилі, дно горизонтальне. Розміри становлять 3,5 × 3,2 м, глибина — 0,7 м від



Рис. 3. Польові фото: 1 — загальний вигляд на розкоп 1 станом на липень 2021 р., світлина з квадрокоптера, автор В. Гнера; 2 — сокира IV типу, за А. Кірпічніковим, виявлена в похованні 97; 3 — поховання 84; 4 — поховання 93; 5 — поховання 96; 6 — поховання 87; 7 — поховання 95; 8 — поховання 91; 9 — поховання 100

рівня виявлення. Заповнення — темний гумусований супісок, в котрому виявлено керамічний матеріал черняхівської культури та кістки тварин.

Окремо варто виділити об'єкт 59 — ямузерносховище, зафіксовану на глибині 0,7 м від сучасної денної поверхні. Верхній контур мав розміри 3,05 × 2,75 м, видовжений з північного сходу на південний захід. Зі сходу, півдня та південного заходу до камери зерносховища облаштовано похилий підхід. Глибина від рівня виявлення 2,1 м. Стінки вертикальні, дно блюдцеподібне. Діаметр нижнього контуру складав 1,8 м. На глибині 0,6 м від рівня виявлення, в західній стінці об'єкту розташовувався підбій, розмірами 0,8 × 1,1 м, заглиблений у материк на 0,7 м. На стінках об'єкту простежено тонкий шар (0,5 см) обпеченої глини. Стратиграфічний перетин об'єкту дозволяє стверджувати, що початково яма функціонувала як зерносховище: з цим етапом пов'язаний чорний слабогумусований супісок, що залягав на глибині 2,1—1,6 м, у якому виявлено декілька фрагментів кераміки черняхівської культури. На глибині 1,5—1,6 м зафіксовано шар щільного світло-жовтуватого супіску, що являв собою завал південно-східної стінки об'єкту та перекривав перше заповнення. На межі двох шарів виявлено анатомічно повний скелет ссавця. На рівні 0,6—1,5 м залягав темно-сірий слабогумусований супісок, насичений керамічним матеріалом черняхівської культури — очевидно, що після обвалу стінки, об'єкт став використовуватися як сміттєва яма. На рівні 0—0,6 м заповнення об'єкту складало сіруватий слабогумусований супісок з піщаними прошарками, що відноситься до часу запливання лінзи об'єкту культурним шаром і маркує час остаточного припинення функціонування комплексу.

На всій площі розкопу зафіксовано потужний культурний шар пізньоримського часу. Його потужність коливалася в межах 0,2—1,5 м (ділянка розкопу займала схил першої надзаплавної тераси р. Рось).

На території пам'ятки зібрано велику кількість підйомного матеріалу з кольорового та чорного металу, пов'язаного з функціонуванням черняхівського та пеньківського поселень, а також — зі зруйнованих оранкою поховальних комплексів. Знахідки отримували GPS-координати.

Також проведено розвідку на території багатошарового поселення довкола давньоруського городища в уроч. Старі Сухоліси. Отримано колекцію керамічного матеріалу давньоруської та пізньосередньовічної доби, а також кераміки XVIII—XIX ст., локалізовано ділянки з переважанням матеріалу XI—XII ст. в східній частині поселення, визначено перспективні ділянки для потенційних археологічних досліджень.

Археологічні роботи на багатошаровій пам'ятці Острів та її околицях продовжаться у польовому сезоні 2022 р.

В. Івакін, В. Баранов, Д. Дяченко, О. Козак, О. Манігда, Р. Широухов, Й. Шнеєвайс

ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ «ОСТРІВ-СУХОЛІСИ»

Незважаючи на військову агресію Російської Федерації, Архітектурно-археологічна експедиція Інституту археології НАН України та Центр Балтійської та Скандинавської археології (ZBSA, м. Шлезвіг, Німеччина) у 2022 р. продовжили дослідження багатошарового комплексу пам'яток «*Острів-Сухоліси*» в Білоцерківському р-ні Київської обл.

Дослідження проводилися за підтримки гранту Німецького науково-дослідного товариства (DFG) «Балтські мігранти на східному кордоні Київської Русі. Археологічний комплекс кінця епохи вікінгів Острів на Росі» (2022—2025 рр.), згідно з яким у 2022 р. пріоритетним напрямом було продовження археологічного вивчення західнобалтського могильника *Острів*.

Могильник розташовано на першій надзаплавній терасі правого берега р. Рось. Загальна площа, досліджена у звітному сезоні, склала понад 500 м^2. Вдалося зафіксувати дев'ять нових поховальних комплексів (рис. 1). Таким чином, загальна кількість досліджених поховань на могильнику Острів у 2017—2022 рр. склала 107 комплексів.

Поховання виявлені на глибині 0,25—0,8 м від сучасної денної поверхні. Контурів поховальних конструкцій зафіксувати не вда-

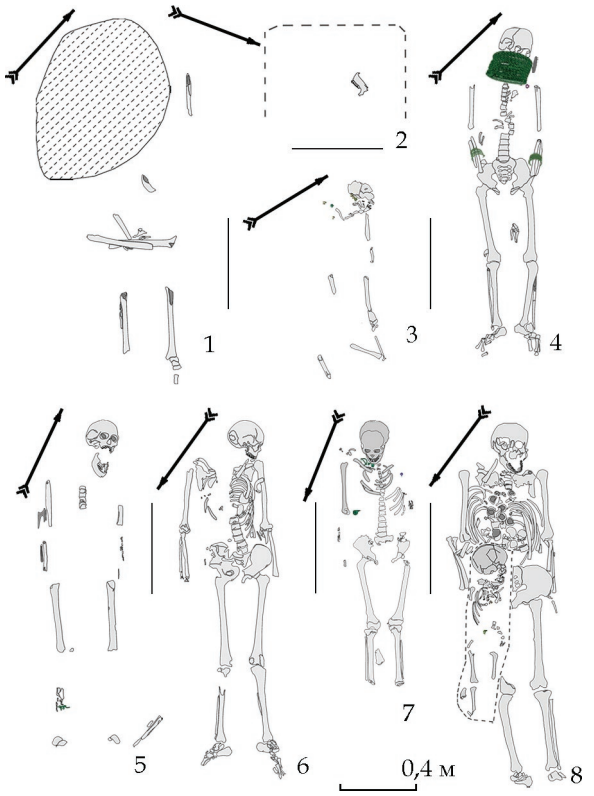

Рис. 1. Креслення поховань західно-балтського могильника Острів, досліджених у 2022 р., поховання: 1 — № 76; 2 — № 86; 3 — № 101; 4 — № 102; 5 — № 103; 6 — № 105; 7 — № 104; 8 — № 106—107

лося, оскільки потужний шар чорнозему та сильно гумусовані культурні нашарування раннього залізного віку, черняхівської культури та ранньослов'янського часу, роблять майже неможливою їх візуальну фіксацію. Поховання, ймовірно, здійснювалися у дерев'яних домовинах, про що свідчить фрагмент дошки труни виявлений в похованні 102, а також залізні цвяхи, якими, мабуть, були збиті гробовища, знайдені в похованнях 104 та 105.

У чотирьох комплексах (104—107) небіжчики були орієнтовані головою на південний схід, у двох (101 та 102) — на північний захід, в одному (103) — на північ, а ще в двох випадках (76, 86) поховання були майже повністю зруйновані і визначити їх орієнтацію не вдалося. За винятком двох останніх, небіжчики лежали випростано на спині з витягнутими кінцівками (рис. 1: 3—8).

Зважаючи на поховальний інвентар та візуальні антропологічні показники три поховальні комплекси належали дорослим чоловікам (103, 105, 107), одне — молодій жінці (102), одне — дівчинці-підлітку (104) та два — дівчаткам (101, 106). Два поховання були повністю перевідкладені, відтак встановити стать неможливо (76, 86).

У більшості комплексів був виявлений типовий для могильника Острів поховальний інвентар: фібули зі спіралеподібними (рис. 2: 2, 3) та макоподібними (рис. 2: 6) закінченнями, залізні бойові сокири (рис. 2: 5), поясні ліроподібні пряжки (рис. 2: 9), залишки залізних ножів, точильні бруски (рис. 2: 10), різноманітні скляні намистини та бубонці (рис. 2: 1—3, 8), пірофілітові пряслиця тощо.

На особливу увагу заслуговує поховальний комплекс 102. Він належав молодій жінці, що лежала на спині, з витягнутими кінцівками, орієнтована головою на північний захід (рис. 1: 4). На шиї похованої була виявлена масивна вита шийна гривна зі стилізованими зооморфними закінченнями (рис. 3: 2), а на руках — багатовиткові пластинчасті трикутні у перетині браслети з трикутними псевдозооморфними закінченнями (рис. 3: 1). Окрім того, було зафіксовано залишки залізного ножа та пряслице з овруцького шиферу з графіті у вигляді хреста (рис. 3: 3). Під час розчистки комплексу було виявлено бронзові спіралеподібні пронизки, котрі входили до багатокомпонентного намиста, знайденого під шийною гривнею. У складі намиста також зафіксовані численні різноманітні скляні намистини, бронзовий хрестик зі слідами ремонту та бронзові бубонці (рис. 3: 4—6). Завдяки металевим окислам, всередині гривни збереглися фрагменти пасма волосся небіжчиці (?), а під гривнею та намистом — рештки дерев'яної домовини (рис. 3: 6).

Серед інших виділявся і комплекс поховань 106—107 (рис. 1: 8). На глибині 0,53 м від сучасної денної поверхні було виявлено поховання дитини орієнтоване головою на південний схід. Кістяк лежав випростано на спині з витягнутими кінцівками. Зафіксувати поховальну яму та простежити рештки поховальної споруди не вдалося. Поблизу шийних хребців похованої зафіксовано скляні намистини, які, незважаючи на погану збереженість, можна ідентифікувати як трикутні з вічками (рис. 2: 8). Під дитячим захороненням було виявлено поховання дорослого чоловіка (рис. 2: 7). Небіжчик лежав на спині, головою на південний схід з витягнутими кінцівками (рис. 2: 11). Під тазовою кісткою похованого з правого боку виявлено ліроподібну пряжку (рис. 2: 9), рештки залізного ножа та точильний камінь з отвором (рис. 2: 10).

У культурних нашаруваннях траплялися інші спорадичні матеріали, які можна пов'язати із функціонуванням середньовічного могильника — розвал та окремі уламки горщиків давньоруського часу, чотири фрагментовані підковоподібні фібули (рис. 4: 1—4), бронзовий браслет із зооморфними закінченнями (рис. 4: 6), сім бронзових кілець (рис. 4: 7—13), дві ліроподібні поясні пряжки



Рис. 2. Поховальні комплекси, досліджені у 2020 р., поховання: 1 — № 101; 2, 3 — № 104; 4—6 — № 103; 7—11 — № 106 і 107

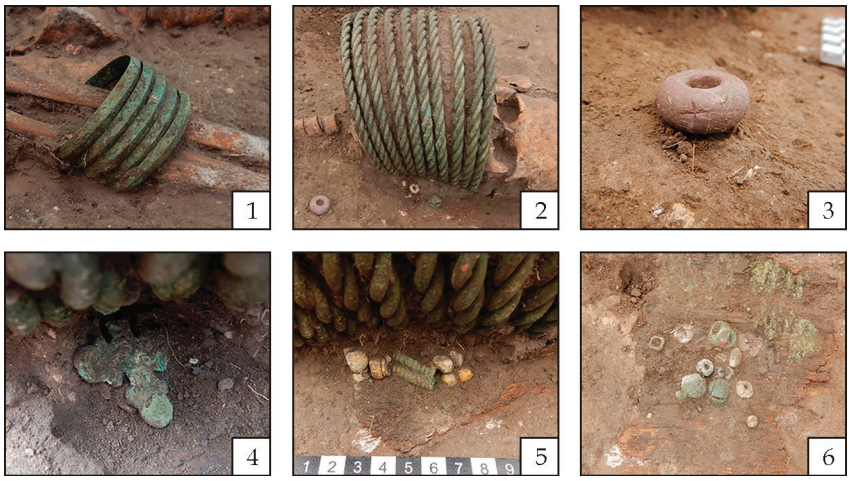

Рис. 3. Поховання 102: розташування поховального інвентаря



Рис. 4. Індивідуальні знахідки з культурних нашарувань та підйомний матеріал

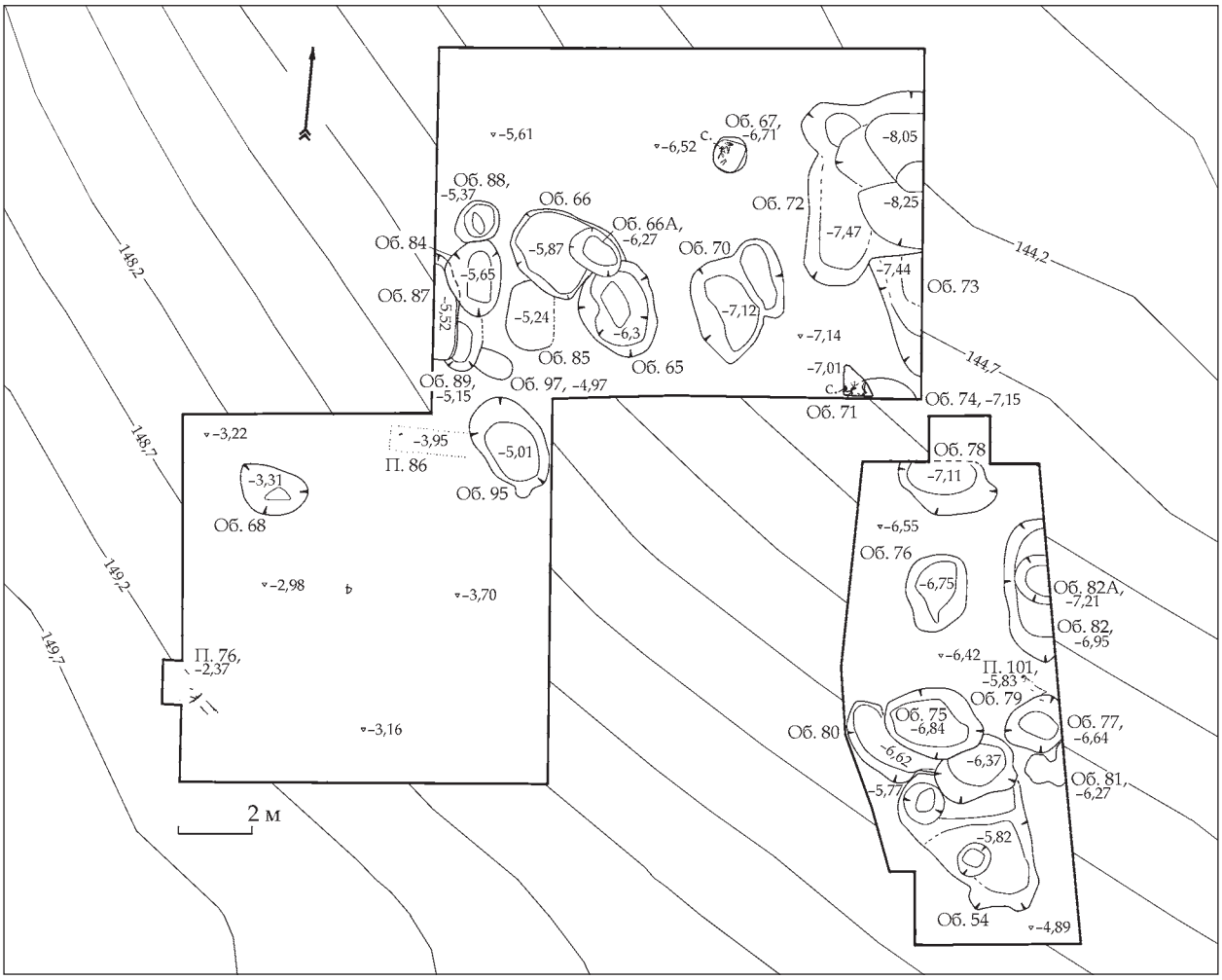

Рис. 5. План-схема археологічних досліджень 2022 р., частина 1; система висот Балтійська, ізолінії проведено через 0,5 м, R_0 = 147,56 м, = 0 ДП (**тут і на рис. 6**: Об. — об'єкт, П. — поховання, с. — кістки ссавців)

(рис. 4: 14, 15), різноманітні скляні намистини (рис. 4: 18—21), пряслице з овруцького шиферу (рис. 4: 22), мушлю каурі (рис. 4: 23), бронзовий бубонець (рис. 4: 24), фрагмент залізного кресала (рис. 4: 31), свинцева пломба (рис. 4: 5), книжна застібка (рис. 4: 16).

У культурних нашаруваннях більш давніх часів переважали артефакти черняхівської культури, виявлено невелику кількість фрагментованого керамічного посуду раннього залізного віку та доби середньої бронзи. Серед знахідок можна виділити чотири срібні римські монети II—III ст. (рис. 4: 26—29), монетоподібну привіску (рис. 4: 36), підв'язні арбалетоподібні фібули (рис. 4: 32—34, 37), цвяхи (рис. 4: 30), керамічні грузила (рис. 4: 42, 43) та гральну фішку (рис. 4: 40), глиняні пряслиця (рис. 4: 44—47), сердолікові намистини (рис. 4: 38, 39), залізні ножі (рис. 4: 51), пряжки (рис. 4: 35), астрагал (рис. 4: 41), точильні бруски (рис. 4: 48, 50), крем'яні знаряддя (рис. 4: 49).

Загалом у результаті польових досліджень 2022 р. було виявлено 52 різночасових об'єкти (рис. 5; 6), переважна більшість з яких являли собою звичайні господарські ями неправильних геометричних форм з похилими чи вертикальними стінками. В їх заповненні виявлений нечисленний археологічний матеріал, переважно уламки кераміки черняхівської культури та кістки тварин, низка об'єктів не містила жодних артефактів, однак зважаючи на стратиграфічну ситуацію, їх також можна віднести до пізньоримського часу. Один об'єкт належав до раннього залізного віку.

Привертають увагу поховання ссавців родини собачих (рис. 5). Перше з них було виявлене у неглибокій (0,25 м від сучасної денної поверхні) ґрунтовій ямі (1,0 × 0,8 м), яка була вирита у культурному шарі, внаслідок чого до її заповнення потрапили дрібні уламки кераміки черняхівської культури. Кістяк масивного собаки лежав на спині головою на північ з зігнутими кінцівками, які були покладені на груди та живіт, ймовірно кінцівки були зв'язані. Друге захоронення виявлене на глибині 1 м від сучасної денної поверхні. Межі ями встановити не вдалося. Кістяк масивного собаки лежав на лівому боці, головою на захід. Кінцівки випрям-

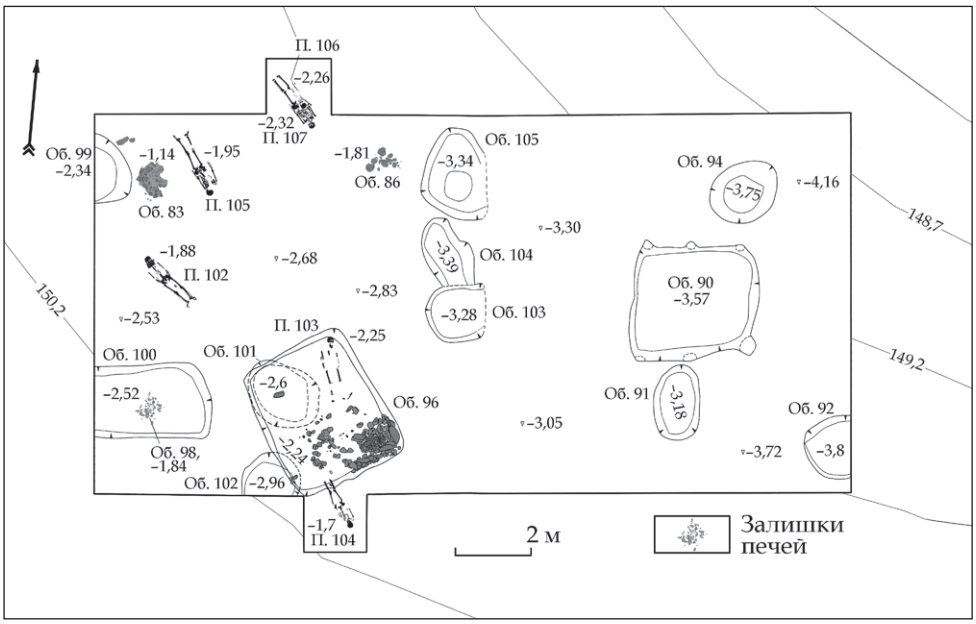

Рис. 6. План-схема археологічних досліджень 2022 р., частина 2: об. 103 — рання залізна доба; об. 90—92, 94, 99—102, 104, 105 — черняхівська культура; об. 96 — ранньослов'янський час

лені. Поховання перекрило об'єкт 47 (III—V ст). Аналогічні поховання були виявлені у 2021 р. на розташованій поряд ділянці розкопу. Виходячи зі стратиграфічної ситуації, вони не могли бути здійснені раніше фінального етапу функціонування черняхівського поселення, але дані радіовуглецевого аналізу свідчать саме про черняхівський час поховання.

Дуже цікавим виявився об'єкт 96 — ранньослов'янська напівземлянка впущена у культурний шар черняхівського часу (рис. 6), яку виявили на глибині 0,65 м від сучасної денної поверхні (рис. 7: 1). Напівземлянка підпрямокутної форми розміром 3,7 × 3,15 м та глибиною 0,35—0,4 м (рис. 7: 9). Вона мала горизонтальне бугристе дно та вертикальні стінки, орієнтовані довгою віссю у напрямку захід—схід з невеликим відхиленням на північний захід. На глибині 0,35 м від рівня виявлення зафіксована глиняна підмазка підлоги. У черняхівському культурному шарі, трохи нижче західного кута напівземлянки, досліджено стовпову ямку діаметром 0,4 м, що містила залишки деревини. У східній частині напівземлянки досліджено масивний розвал печі-кам'янки розмірами 1,4 × 1,2 м, який складався з різних за формою та розмірами уламків граніту (рис. 7: 2, 3). Після розбирання кам'яного завалу вдалося виявити основу конструкції печі — прямокутну вимостку розміром 1,2 × 0,8 м (рис. 7: 5), яка складалася з вертикально встановлених пласких гранітних брил зі слідами розколювання (найбільша з них мала розміри 0,47 × 0,35 м). Всередині вимостки було зафіксовано черінь печі у вигляді добре випаленого плаского масиву печини, розмірами 0,67 × 0,6 м, потужністю до 0,1 м (рис. 7: 6). У північному куті напівземлянки виявлено скупчення глиняної маси (пластичного темного жовтувато-зеленуватого суглинку) та розвал нижньої частини крихкого товстостінного ліпного горщика (заготовка для шамоту?), що може свідчити про виготовлення тут посуду (рис. 7: 7, 8).

У напівземлянці зафіксовано два шари. Глиняну підлогу перекривав шар коричнево-сірого супіщаного суглинку, який візуально не відрізнявся від культурного шару черняхівського часу. Тут були знайдені уламки черняхівського посуду, дві накладки кольорового металу, кістки тварин, фрагмент глиняного прясельця, декілька дрібних крем'яхів. Вище залягав шар темного сірокоричневого слабогумусованого супіщаного суглинка, в якому в центральній та східній частинах споруди було зафіксовано велику кількість горілої деревини. У шарі, серед кам'яного завалу печі, було виявлено фрагмент жорна, а на відстані 0,15 м на північний схід від нього денце та уламки товстостінної ліпної сироглиняної посудини. Також в шарі було знайдено декілька аналогічних стінок ліпних посудин та обгоріле сильно патиноване глиняне прясельце. Імовірно, враховуючи виявлену стовпову ямку та залишки згорілої деревини, напівземлянка мала каркасно-стовпову конструкцію. Після припинення її функціонування, її котлован поступово запливав культурним шаром, в якому вона була вирита, внаслідок чого утворився перший шар коричнево-сірого супіщаного суглинку. Основна частина дерев'яних



Рис. 7. Житлова споруда ранньослов'янського часу

конструкцій пізніше згоріла та завалилась до середини, утворивши верхній шар темного сіро-коричневого слабогумусованого супіщаного суглинку. Судячи з керамічного матеріалу, напівземлянку залишили носії празької археологічної культури, і її слід датувати VI—VII ст.

Дослідження 2022 р. збагатили наші знання про поховальний обряд, матеріальну та духовну культуру середньовічних балтських східно-балтійських мігрантів у Пороссі. Одночасно було виявлено цікаві об'єкти більш ранніх часів, які надають нову інформацію щодо структури та етапів заселення, господарського освоєння та розвитку матеріальної культури досліджуваної території. Спільні археологічні дослідження Інституту археології НАН України та Центру Балтійської та Скандинавської археології будуть продовжені у 2023 р.

В. Івакін, А. Буйських, І. Зоценко, В. Скороход, В. Жигола, І. Готун, В. Гнера, А. Борисов, П. Шидловський, А. Сушко

МОНІТОРИНГ НА КИЇВЩИНІ ТА ЧЕРНІГІВЩИНІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ

У час війни культурна спадщина стала одним із найуразливіших сегментів суспільного буття. Мета путінської агресії в Україні полягає не лише у загарбанні нашої території та підкоренні людей, але й у знищенні української ідентичності, історії та суспільної пам'яті. У цих умовах об'єкти культурної спадщини стають особливими мішенями для ворога. Разом з тим, наслідки бойових дій виявляються особливо нищівними для об'єктів археологічної спадщини з огляду на невідновлюваність археологічних пам'яток, нерозривний зв'язок цих об'єктів з ландшафтом та екологічним середовищем, загальнолюдським характером інформації, що може бути отримана під час дослідження. Зазнали пошкоджень тисячі археологічних пам'яток, на яких велись дослідження, або які не були відкритими. Зрозуміло, що найбільш значимі, домінуючі утворення історичного ландшафту зазнають найбільшої шкоди з огляду на активне використання зручних локацій для будівництва сучасних вогневих та захисних пунктів. Однак моніторинг стану об'єктів археологічної спадщини зустрічає певні труднощі у зв'язку з тим, що значна кількість пам'яток — поселення, стоянки, ґрунтові могильники — існують у «непроявленому стані», тож визначення ступеню пошкоджень вимагає проведення спеціальних досліджень. Саме через це переважна більшість археологічних об'єктів не занесена до переліку пам'яток культурної спадщини, а до територій, на яких вони розташовані, не застосовується необхідний комплекс пам'яткоохоронних заходів.

Охорона археологічної спадщини перебуває у стані кризи через низку факторів, однак основним постає відсутність облікової документації на переважну більшість об'єктів археології, що не надає цим територіям статусу пам'яток. Такий стан створює додаткові проблеми для доступу до археологічних територій під час моніторингу та зменшує кількість втрат, завданих загарбниками, на офіційному рівні. З огляду на вищезазначене, в Інституті археології НАН України створено спеціалізовану *Моніторингову археологічну експедицію* (далі — МАЕ), поки тільки з двома обласними загонами у складі: Київським і Чернігівським (рисунок). Полігоном для археологічного моніторингу були спеціально обрані Київська та Чернігівська обл. Згадані регіони перебували під частковою тимчасовою окупацією та були полем активних бойових дій, внаслідок чого зазнали значних ландшафтних руйнувань. Вищезгадані області є територіальним ядром формування Української державності, географічною основою українських земель Давньої Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Гетьманщини. Проєктом було передбачено обстеження низки відомих археологічних пам'яток у населених пунктах Київської (Київ, Білогородка, Бородянка, Вишгород) та Чернігівської (Чернігів, Остер, Седнів, Шестовиця) областей.



Карта-схема обстежених пам'яток

Археологічні дослідження проводилися співробітниками МАЕ ІА НАН України за рахунок дослідницького пілотного проєкту ІА НАН України (керівник — член-кореспондент НАН України А. Буйських) за фінансової підтримки Німецького археологічного інституту: «Ukrainian Archaeological Heritage, threatened by War: saving and protection / Українська археологічна спадщина, постраждала під час війни: порятунок та захист» індивідуального гранту.

Основним завданням було візуальне та інструментальне обстеження ділянки з метою виявлення наявності або відсутності руйнувань культурних нашарувань на археологічних об'єктах і пам'ятках. Окремим завданням передбачалося складання актів про пошкодження культурних нашарувань на археологічних об'єктах, необхідних для відкриття кримінального провадження стосовно порушення законодавства за статтями: ст. 298 Кримінального кодексу України (Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини), у зв'язку з невиконанням норм ст. 30, 37 Закону України «Про охорону культурної спадщини»; ст. 19 Закону України «Про охорону археологічної спадщини») та проведення необхідних слідчих дій для визначення розмірів компенсації за пошкодження чи знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, спричинених військовою агресією російської федерації.

Моніторинг археологічних пам'яток та об'єктів на території м. Києва. У результаті археологічного моніторингу було обстежено сучасну територію столиці: межі Історичного ареалу м. Києва, 23 пам'ятки археології (та 49 складових елементів, що розташовуються на їхній території) та 94 археологічних об'єкти, які не перебувають під захистом держави. На три об'єкти не було отримано доступу через умови військового часу. Виявлено і зафіксовано 32 пошкодження археологічних об'єктів у різних частинах території м. Києва. Всього обстежено 133 археологічних об'єкти.

Моніторинг археологічних пам'яток та об'єктів на території Київської області (північний загін). У результаті археологічного моніторингу 2022 р. на території Київської обл. (Бучанський, Вишгородський та Фастівський р-ни) обстежено вісім населених пунктів: с. Віта-Поштова, смт Макарів, с. Білогородка, смт Бишів, м. Вишгород, смт Бородянка, с. Мотижин, с. Ніжиловичі та оглянуто дві пам'ятки археології, 14 пам'яток з переліку та три археологічних об'єкти, які не перебувають під захистом держави. Ви-

явлено дев'ять пошкоджень археологічних об'єктів.

Було зафіксовано пошкодження на території 17 об'єктів археології (дев'ять об'єктів без статусу пам'ятки та вісім об'єктів, взятих на державний облік). Серед них п'ять пам'яток на території Київської обл., це давньоруське городище в с. Віта-Поштова, давньоруське городище в смт Макарів, культурний шар літописного міста Білгород та поселення давньоруського часу в уроч. Дот в с. Білогородка, культурний шар літописного міста Вишгород, три пам'ятки на території м. Києва (Видубицький монастир, Кирилівський монастир, городище та могильник на горі Юрковиця) та дев'ять об'єктів археології, не взятих на державний облік (комплекс пам'яток «Бортничі», поселення «Пуща-Водиця», поселення «Плоське», трипільська пам'ятка в уроч. Бабин Яр, історичний населений пункт «Берковець»).

На дев'яти обстежених на півдні Київської обл. пам'ятках (у Фастівському й Білоцерківському р-нах — три городища, три поселення, один курганний могильник, один окремий курган, залишки однієї сакральної скульптури), здійснено візуальний огляд та фотофіксацію. Окрему увагу зосереджено на описі сучасного стану пам'яток та ймовірних загроз їхньому збереженню. Руйнувань культурних нашарувань археологічних пам'яток внаслідок військової агресії російської федерації не зафіксовано. Всі оглянуті пам'ятки потребують додаткового обстеження та виготовлення сучасної пам'яткоохоронної документації.

Загальна площа виявлених на території м. Києва та Київської обл. пошкоджень становить близько 1260,7 м^2.

Моніторинг археологічних пам'яток та об'єктів на території м. Чернігова та Чернігівської обл. На обстежених шести пам'ятках (три городища, одне поселення, два курганних могильники) здійснено візуальний огляд та фотофіксацію. Всі руйнування культурних нашарувань археологічних пам'яток (40 од.) у результаті військової агресії російської федерації задокументовані. Загальна площа виявлених у Чернігівській обл. пошкоджень культурних нашарувань складає близько 876,19 м^2.

Усі оглянуті пам'ятки потребують додаткового обстеження та виготовлення сучасної пам'яткоохоронної документації.

Підсумки. У результаті археологічного моніторингу 2022 р. обстежені археологічні пам'ятки та об'єкти у 12 населених пунктах Київської та Чернігівської обл. (міста Вишгород, Київ, Остер, Чернігів, смт Бишів, Бородянка, Макарів, Седнів, села Білогородка, Віта-Поштова, Дрозди, Кожанка, Мазепинці, Мала Михайлівка, Мотижин, Ніжиловичі, Триліси).

Умови військового часу суттєво впливають і на методи археологічних досліджень. Основним сучасним інструментом археологічного дослідження у мирний час є комплексне поєднання технологій Дистанційного Зондування Землі, супутникових навігаційних систем і ГІС-технологій з традиційною польовою методикою археологічних досліджень. Як показала практика сьогодення, лише безпосередні археологічні розвідки дозволяють досягти необхідного результату, використання ж супутникових або БПЛА-знімків заборонене через військові обмеження. Головною причиною неможливості потрапити на археологічні об'єкти у Київській обл. стала закритість окремих територій внаслідок різних причин військового характеру.

На сьогодні Українською державою вже здійснюється певна законодавча робота з визначення розмірів компенсації за пошкодження чи знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок військової агресії російської федерації. Завдяки цьому пілотному проєкту ми обстежили сучасний стан 94 пам'яток археології та 103 археологічних об'єктів без охоронного статусу (не мають облікової документації або не стоять на обліку взагалі). Майже вся облікова документація на наявні пам'ятки потребує оновлення згідно чинного законодавства (Наказ МКІП від 01.04.2013 р. № 528/23060 Про затвердження Порядку обліку об'єктів культурної спадщини). Слід зазначити, що суттєвим результатом робіт стало виявлення двох раніше невідомих об'єктів археологічної культурної спадщини. Перший — це могильник давньоруського часу у смт Бишів, другий — це рештки земляного редуту XIX ст. на території парку «Перемога» у м. Києві. На значну більшість пам'яток відсутня сучасна облікова документація з чіткими координатами їхніх меж. Наявна облікова документація не завжди співпадає з державними реєстром та переліком археологічних пам'яток.

Всього зафіксовано 190 пошкоджень різного масштабу та походження на археологічних пам'ятках та об'єктах (загалом пов'язані із земляними роботами під час спорудження військово-інженерної інфраструктури та артилерійськими чи ракетними обстрілами). Загальна площа виявлених на території Київської та Чернігівської обл. пошкоджень дорівнює близько 2136,89 м^2.

На момент написання звіту співробітники МАЕ подали заяву до Головного управління національної поліції у Київській обл., у результаті чого було відкрито кримінальне провадження про руйнування культурних

нашарувань на археологічних об'єктах, за ст. 298 Кримінального кодексу України (Незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини), у звязку з невиконанням норм ст. 30, 37 Закону України «Про охорону культурної спадщини»; ст. 19 Закону України «Про охорону археологічної спадщини») та проведення необхідних слідчих дій для визначення розмірів компенсації за пошкодження чи знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, спричинених військовою агресією російської федерації. На даному етапі справа перебуває на розгляді у Вишгородській окружній прокуратурі. Подібні заяви готуються і для інших локацій археологічного моніторингу.

Загалом за результатами археологічного моніторингу 2022 р. отримано важливі матеріали щодо життя і господарської діяльності давнього населення України у різні культурно-хронологічні епохи, специфіки його матеріальної та духовної культури. Крім того, головним підсумком слід вважати досвід організації взаємодії зі структурами ЗСУ та місцевою владою, що дуже важливо в умовах особливої вразливості археологічного надбання у пов'язаних з війною ситуаціях, а також опрацювання науково-методичної бази досліджень.

Проведення археологічного моніторингу з метою підрахування збитків (обстеження пам'яток археології, складання акту про збитки слідчим-експертом, проведення фіксаційних археологічних робіт) можливе винятково за умови тісної співпраці археологів і пам'яткоохоронців з державними структурами та наявності чіткої методики підрахунку збитків. Наразі для успішних досліджень вкрай потрібна підтримка державного координатора та залучення науково-практичного потенціалу спеціалістів, які сьогодні знаходяться в лавах Збройних Сил України.

Наявність такого спеціаліста забезпечить швидке налагодження контактів з місцевими цивільно-військовими адміністраціями та військовими частинами, у зоні відповідальності яких розташовані пам'ятки археології. Крім того, досвід військового фахівця забезпечить первинну оцінку небезпечності вибраної для обстеження території та максимально убезпечить процес виконання робіт. Військовому простіше отримати доступ для проведення необхідних обстежень, для фіксації сучасного стану пам'ятки археології.

Відповідно до Статті 7 (2) Гаазької конвенції 1954 р. держави-учасниці конфлікту мають запланувати чи організувати роботу служб чи спеціалізованого персоналу у складі своїх збройних сил, завданням яких буде забезпечення поваги до культурних цінностей у разі збройного конфлікту та співробітництво з цивільною владою, відповідальною за збереження цих цінностей у разі збройного конфлікту. Немає необхідності у постійному спеціалізованому військовому персоналі, який відповідає за забезпечення поваги до культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Держава може призначити на цю посаду резервістів або осіб, які надійшли на службу на початку конфлікту, особливо якщо у цивільному житті вони є археологами чи іншими фахівцями з охорони культурної спадщини (наразі велика кількість таких фахівців-археологів та пам'яткоохоронців служать у лавах ЗСУ, Тероборони тощо). Згадані спеціалісти можуть входити до складу воєнізованого підрозділу охорони правопорядку (місцева Тероборона), такого як Корпус карабінерів в Італії, Жандармерія у Франції або Громадянська гвардія в Іспанії тощо.

Для приведення до ладу системи охорони археологічних пам'яток, необхідна довготривала державна програма зі складання археологічного кадастру України. Тому однією з актуальних тем сьогодні є питання обліку археологічної спадщини — проблема, що виникає у процесі паспортизації та постановки на державний облік археологічних пам'яток. Кризовий стан у системі обліку археологічної спадщини та назріла необхідність фіксації збитків у сфері археології під час війни дозволяє по-новому перезапустити систему паспортизації пам'яток на сучасному рівні та з використанням зарубіжного досвіду.

О. Павлик, О. Прядко, В. Гольонко

РОЗВІДКИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ У 2021 р.

Археологічна експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» здійснила розвідки в межах с. Велика Каратуль та м. Переяслав Переяславської ОТГ Бориспільського р-ну Київської обл. Під час цих досліджень поблизу с. Велика Каратуль та м. Переяслав обстежено 15 пам'яток, із яких дев'ять виявлено вперше.

На околицях та у межах с. Велика Каратуль було обстежено чотири вже відомі та виявлено п'ять нових різночасових пам'яток.

Верижине. Поселення черняхівської культури виявила в 1988 р. Археологічна експедиція ПХІКЗ. Розташоване на лівому пологому схилі р. Гнилка. Підйомний матеріал, виявлений у 2021 р. на площі 700 × 80 м (5,6 га), представлений уламками черняхівської кераміки, кількома дрібними фрагментами посуду культурного кола Бабине, сколами кременю, сердоліковою та скляною намистинами, двома фібулами римського часу (рис. 1: 1—11). Також було уточнено межі поселення (простягається на 200 м у західному напрямку порівняно з раніше відомими межами). Пам'ятка інтенсивно розорюється.

Облоги. Багатошарове поселення відкрите розвідками Археологічної експедиції ПХІКЗ у 1990 р. Пам'ятка розміщена на підвищенні лівого берега р. Броварка, що примикає до осушеної протоки, яка має назву «Вингуля». У результаті повторного обстеження, ділянка площею 200 × 80 м (1,6 га), було виявлено фрагменти ліпної кераміки, датованої періодом середньої бронзи (культурне коло Бабине), кружального посуду XI—XIII ст. (період Давньої Русі), фрагмент фібули та ножа, уламок пірофілітового сланцю (рис. 1: 12—21). Площа пам'ятки розорюється.

Штернове. Багатошарове поселення відкрите у 1991 р. Пам'ятка займає нижню і середню частини схилу підвищення правого берега р. Гнилки. З поверхні пам'ятки, на площі 80 × 70 м (0,56 га), зібрано фрагменти ліпної кераміки періоду середньої бронзи (культурне коло Бабине) та кружальної — XI—XIII ст. (період Давньої Русі) (рис. 1: 22—25). Пам'ятку інтенсивно розорюють.

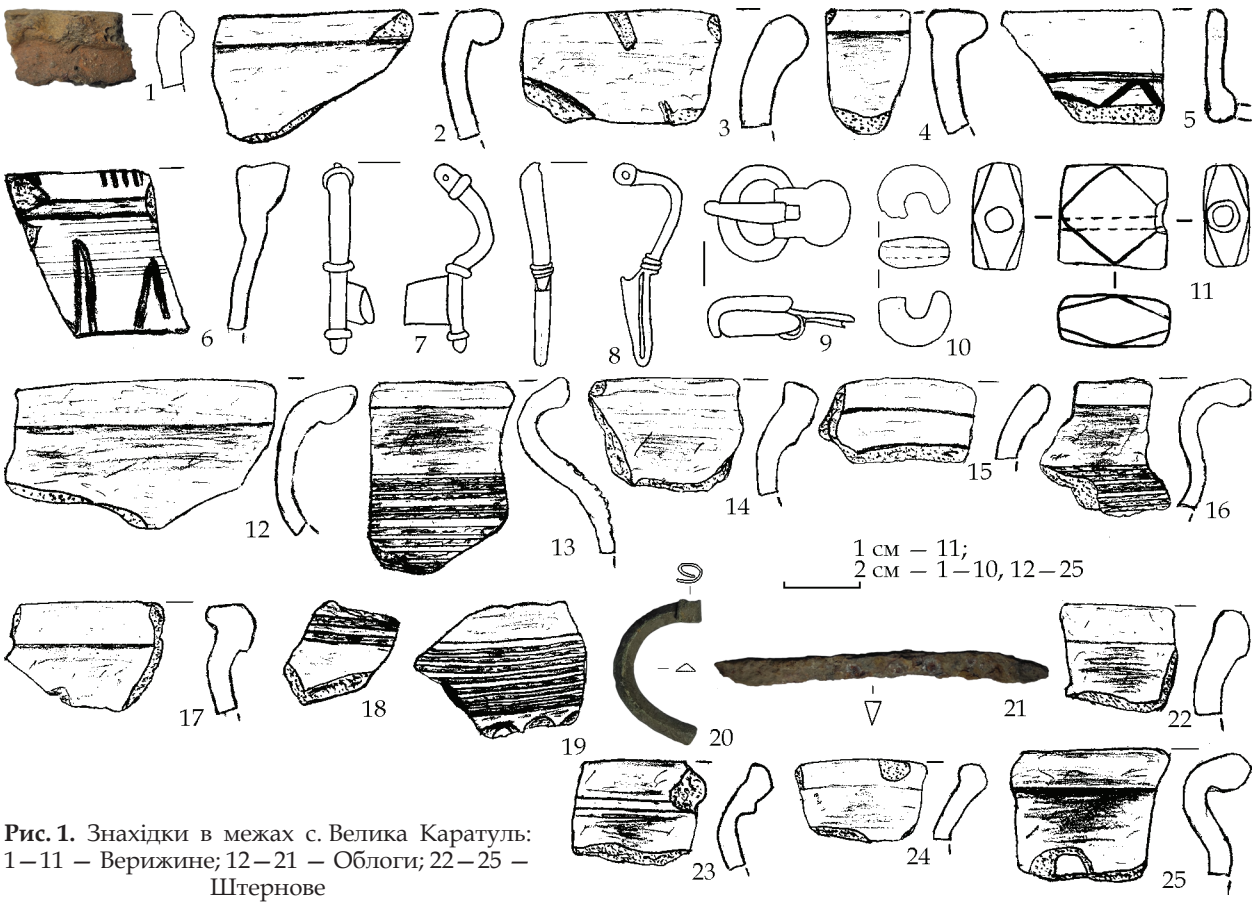

Рис. 1. Знахідки в межах с. Велика Каратуль: 1—11 — Верижине; 12—21 — Облоги; 22—25 — Штернове

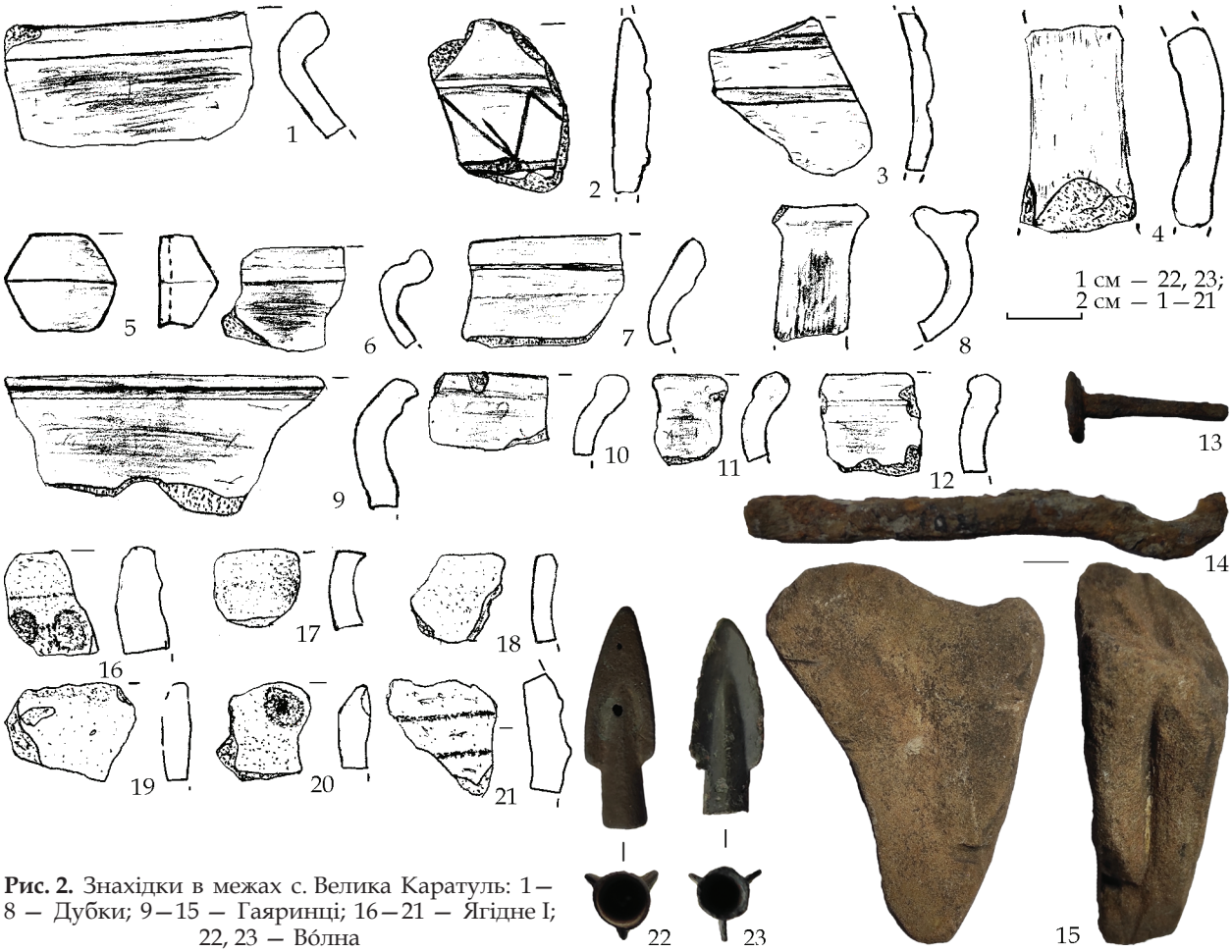

Рис. 2. Знахідки в межах с. Велика Каратуль: 1—8 — Дубки; 9—15 — Гаяринці; 16—21 — Ягідне I; 22, 23 — Во́лна

Дубки. Багатошарова пам'ятка відкрита Археологічною експедицією ПХІКЗ у 1990 р. Займає високий мисоподібний виступ та схил правого берега р. Броварка. Підйомний матеріал, виявлений на площі 500 × 80 м (4 га), представлений фрагментами кружальної кераміки черняхівської культури та давньоруського часу (рис. 2: 1—8). Пам'ятка розорюється.

Гаяринці. Багатошарова пам'ятка розміщена на південний захід від с. Велика Каратуль на пологому схилі правого берега р. Броварка. Має розміри 260 × 70 м (1,6 га). Знахідки представлені фрагментами кераміки періоду середньої бронзи (культурне коло Бабине) та давньоруського часу. Також було виявлено кілька дрібних уламків посуду черняхівської культури. Окрім кераміки, підйомний матеріал представлений двома фрагментами кованих цвяхів, точильного каменю зі слідами використання та уламками кременю (рис. 2: 9—15). Площа пам'ятки розорюється.

Ягідне I. Нововиявлена пам'ятка займає пологий схил, який зі сходу примикає до нині осушеного болота. Підйомний матеріал трапляється на ділянці розміром 500 × 60 м (3 га). Знахідки представлені дрібними фрагментами ліпного посуду, які датовані періодом середньої бронзи — раннього залізного віку (рис. 2: 16—21). Також виявлено одиничні фрагменти керамічних виробів черняхівської культури та пізнього середньовіччя. Пам'ятка піддається розорюванню.

Ягідне II. Нововиявлений пункт. Розміщений за 400 м на північ від поселення Ягідне I. Підйомний матеріал представлений фрагментом стінки ліпної посудини. Потребує додаткового обстеження.

Во́лна. Нововідкритий археологічний пункт. Знаходиться на північно-західній околиці с. Велика Каратуль на пологому схилі правого берега р. Броварка. Матеріали представлені двома наконечниками стріл скіфського часу (рис. 2: 22, 23), виявленими місцевим мешканцем та передані ним до НІЕЗ «Переяслав». Потребує додаткового обстеження.

Паралівщина II. Новий пункт. Розміщений на сезонних городах за 300 м на південь від поселення черняхівської культури Паралівщина, відкритого у 1988 р. Археологічною експедицією ПХІКЗ. Підйомний матеріал, зібраний на ділянці 40 × 20 м, представлений чотирма уламками кружальної кераміки черняхівської культури та одного пізнього середньовіччя.

Археологічні розвідки у м. Переяслав були зосереджені у долинах річок Карань

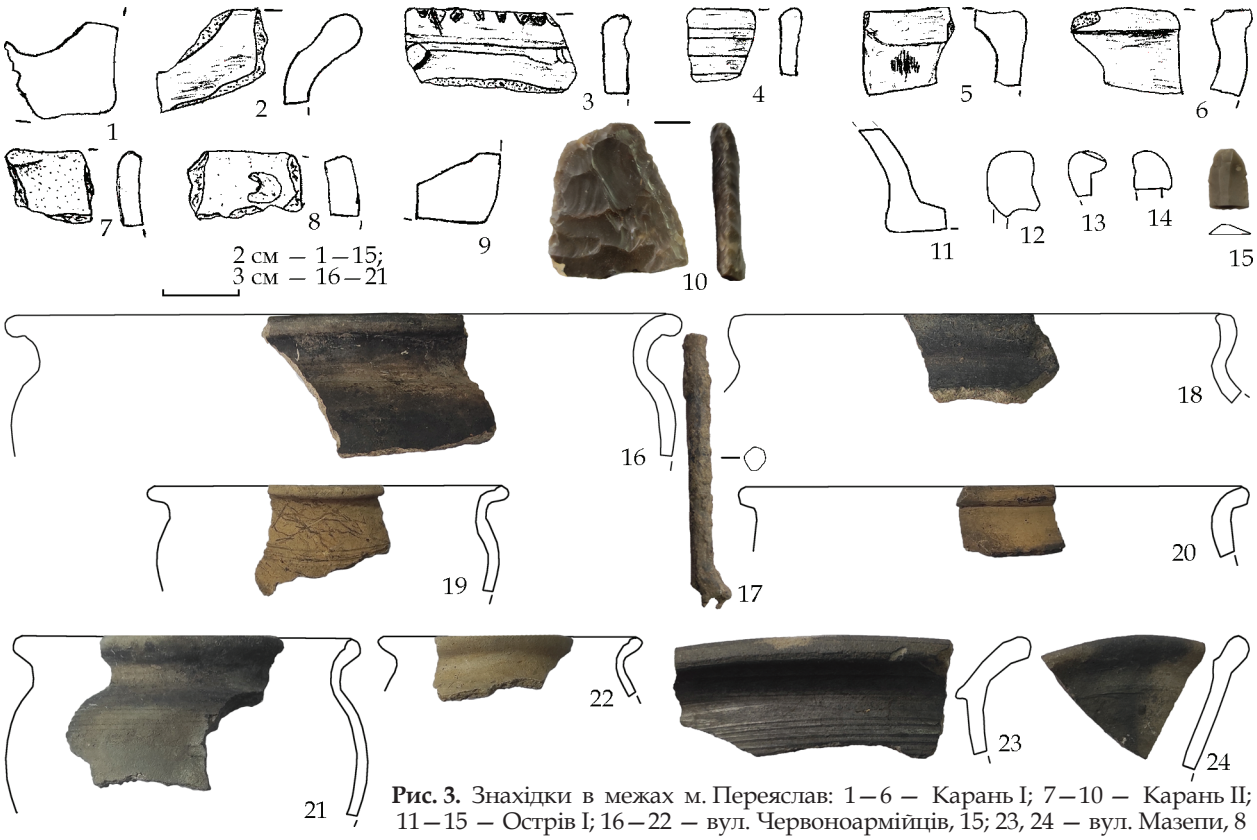

Рис. 3. Знахідки в межах м. Переяслав: 1—6 — Карань I; 7—10 — Карань II; 11—15 — Острів I; 16—22 — вул. Червоноармійців, 15; 23, 24 — вул. Мазепи, 8

та Альта. У результаті проведених розвідок виявлено чотири нові археологічні пам'ятки та обстежено 2 місця проведення земляних робіт у центральній частині м. Переяслав.

Карань I. Нововиявлене багатошарове поселення розміщене на дюнному підвищенні, витягнутому вздовж правого берега р. Карань. Підйомний матеріал, зібраний на ділянці розміром 550 × 50 м, представлений дрібними уламками ліпного посуду періоду середньої бронзи (культурне коло Бабине), кружального посуду черняхівської культури та козацької доби (рис. 3: 1—6). Площу пам'ятки розорюють.

Карань II. Нововиявлена пам'ятка відкрита за 300 м на північний захід від поселення Карань I, на дюнному підвищенні, яке простягається вздовж правого берега р. Карань. Керамічні матеріали, зібрані на поверхні пам'ятки розміром 450 × 50 м, представлені дрібними уламками ліпного посуду, який датовано у межах доби бронзи — раннього залізного віку, та кружального посуду XVII—XVIII ст. Також було знайдено уламки крем'яних виробів (рис. 3: 7—10). Пам'ятка інтенсивно розорюється.

Острів I. Багатошарова пам'ятка розміщена на сезонних городах, які розташовані на острові, утвореному розгалуженням р. Альта на два рукави. Пам'ятка займає підвищену південно-східну частину острова. У результаті візуального обстеження, на площі близько 200 × 30 м (0,6 га), було виявлено фрагменти ліпної кераміки та крем'яну пластину, які можна датувати у широких межах добою бронзи, уламки кружального посуду XI—XIII ст., другої половини XIII—XIV ст. та ранньомодерного періоду (рис. 3: 11—15). Пам'ятка піддається активному розорюванню.

Острів II. Нововиявлена пам'ятка відкрита за 100 м на північний схід від поселення Острів I. На ділянці розміром 50 × 30 м (0,15 га) було зібрано три дрібні фрагменти стінок ліпного посуду, які датовані в широких межах від доби бронзи до раннього залізного віку та один уламок стінки кружального посуду.

Переяслав, вул. Червоноармійців, 15. Під час проведення земляних робіт з метою прокладання інженерних мереж на вул. Червоноармійська, 15, яка входить у межі «окольного граду» Переяслава княжих часів та Нижнього міста XVII—XVIII ст., робітниками було закладено траншею довжиною близько 30 м. Внаслідок візуального обстеження траншеї, зафіксовано культурний шар XI—XVIII ст. Відібрано найпрезентабельніші датуючі зразки цих періодів: фрагменти кружальної кераміки XI—XIII, XVI та XVII—XVIII ст., свинцеву заготовку для виробництва мушкетних куль (рис. 3: 16—22).

Переяслав вул. Мазепи, 8. Обстежено траншею ремонту інженерних мереж на вул. Мазепи, 8. Під час огляду траншеї виявлено руйнування культурного шару. У відвалі знайдено фрагменти кераміки XVII—XVIII ст. (рис. 3: 23, 24).

О. Прядко, Д. Тетеря, О. Павлик, В. Гольонко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ТА ЯГОТИНЩИНИ У 2021 р.

Протягом 2021 р. Археологічна експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» здійснила розвідки та науково-рятівні дослідження в басейні р. Трубіж у межах Переяславської ОТГ (поблизу м. Переяслав, сс. Гайшин, Гланишів, Карань, Довга гребля, Велика Каратуль, Чирське, Дем'янці) та басейну р. Супій на території Яготинської ОТГ (поблизу м. Яготин, сс. Засупоївка, Фарбоване, Панфіли, Трубівщина, Ничипорівка) Бориспільського р-ну Київської обл. Основною метою розвідок було виявлення нових пам'яток й обстеження вже відомих об'єктів культурної спадщини регіону. Рятівні розкопки передбачали уточнення культурних нашарувань, хронологічних та територіальних меж давніх селищ та могильників. Всього обстежено 31 пам'ятку, із яких 21 виявлено вперше.

М. Переяслав, уроч. Жаданівщина, багатошарове поселення. Пам'ятку відкрила експедиція ПХІКЗ у 1988 р. Його розміри складають 520 × 80 × 90 м (4,1 га). Одним із авторів під час систематичного моніторингу виявлено три місця скупчення фрагментів плінфи, які пов'язані з горизонтом XIII—XIV ст. (рис. 1: 1). Вони розташовуються неподалік долини р. Трубіж, вздовж течії, відстань від центрального до бокових скупчень уламків плінфи становить, відповідно, 109 та 140 м. Ці три місця концентрації плінфи у вигляді темних плям, розмірами 25 × 30, 35 × 30 та 20 × 30 м, добре простежуються й на космічних знімках. Всього зібрано понад 70 фрагментів плінфи.

Під час проведення обстеження території, де зафіксовано згадані об'єкти, крім уламків плінфи, було знайдено уламки кераміки XIII—XIV ст. Для уточнення культурних нашарувань в одному з місць із значною концентрацією уламків плінфи нами було закладено розвідкову траншею розміром 4 × 1 м. Під час вибірки заповнення траншеї виявлено уламки кераміки XIII—XIV ст.,

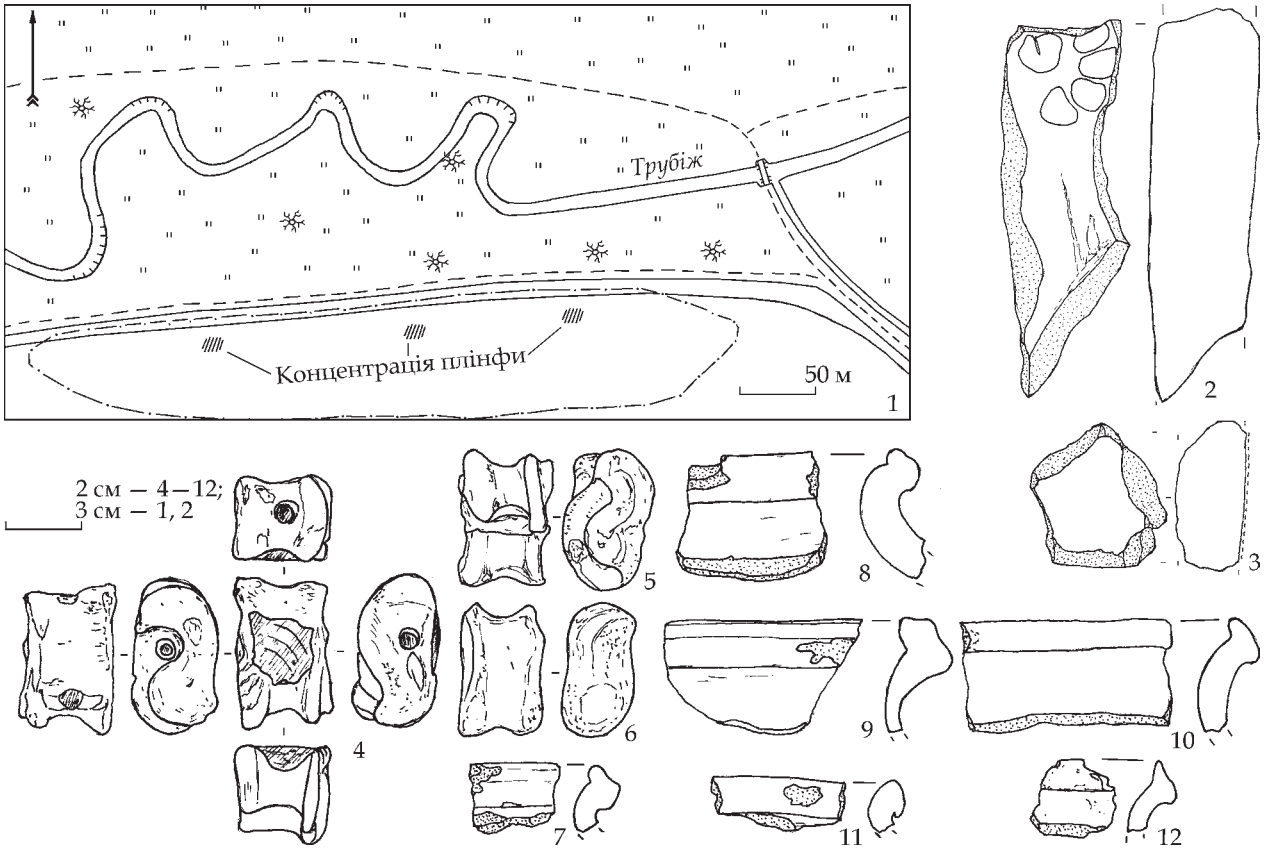

Рис. 1. Поселення XIII—XIV ст., уроч. Жаданівщина: 1 — план-схема пам'ятки; 2, 3 — плінфа; 4—6 — астрагали; 7—12 — вінчики гончарної кераміки XIII—XIV ст.

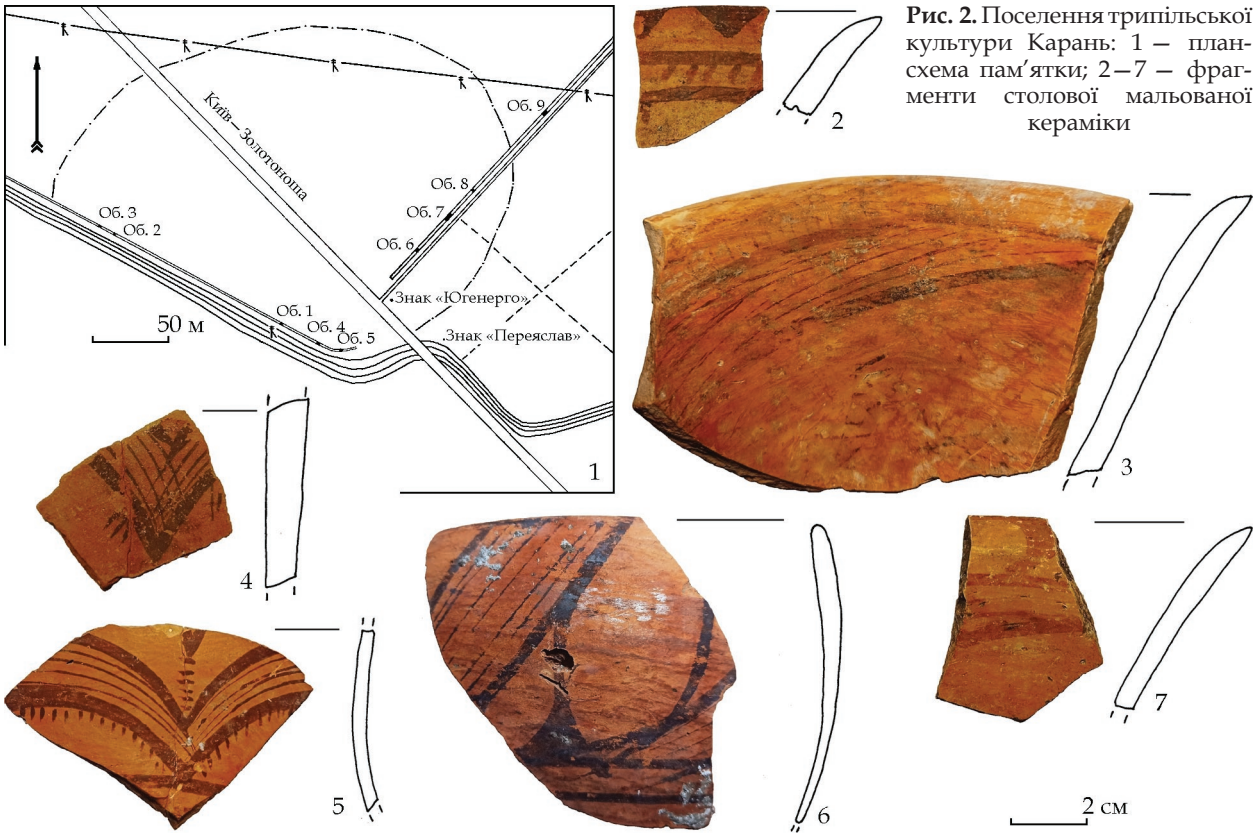

Рис. 2. Поселення трипільської культури Карань: 1 — план-схема пам'ятки; 2—7 — фрагменти столової мальованої кераміки

плінфу з відбитками крапель дощу та лап тварин, сколи пірофілітового сланцю та рожевого пісковику, дрібні кістки тварин, астрагали (зокрема один з отвором, що залитий свинцем), уламки корчаг, пряслице (рис. 1: 2—12). Ймовірно припустити, що виявлена плінфа на цій пам'ятці повторно використана з давньоруських церков Переяслава для будівництва опалювальних споруд у трьох житлах. Присутність плінфи на пам'ятках XIII—XIV ст. в регіоні не поодинока. На сьогодні площа поселення розорюється під аграрні потреби (рис. 1).

М. Переяслав, уроч. Ялова долина. Пам'ятку виявила експедиція ПХІКЗ у 1988 р. Поселення трипільської культури розмірами 250 × 120 м (3,0 га). Обмежене з півночі долиною р. Трубіж, з півдня та заходу сухим береговим яром, а зі сходу мисок з'єднується з лесовою терасою лівого берега річки. Під час розвідкових досліджень на поверхні зібрано уламки кераміки столової, «кухонної», «сіролощеної», дві зернотерки, розтиральник, сколи кременю, кістки тварин із слідами сколювання, обмазку. Основна площа пам'ятки розорюється під посіви зернових культур.

М. Переяслав, уроч. Шпиль. Пам'ятку виявила археологічна експедиція ПХІКЗ у 1991 р. Поселення розташоване на краю лівого берега тераси р. Трубіж. Його розміри 320 × 75 м (2,4 га). Зібрано уламки кружальної кераміки (кінця X — першої половини XIII ст.), уламки корчаги, пряслице, сколи пірофілітового сланцю. Територія розорюється під сільськогосподарські потреби.

М. Переяслав, уроч. Карань. Поселення трипільської культури розмірами 300 × 230 м (6,9 га). Пам'ятку виявила експедиція НІЕЗ «Переяслав» у 2017 р. Розміщена на краю лесової тераси р. Карань (рис. 2: 1). Під час пам'яткоохоронного моніторингу зафіксовано сліди руйнування об'єктів пам'ятки меліоративними траншеями місцевого фермерського господарства (агрофірма «Україна»). Траншеї були вириті під краєм тераси та вздовж ґрунтової дороги в напрямку підприємства «Югенерго». При зачистці траншей зафіксовано вісім об'єктів трипільської культури (сім господарських ям і одне заглиблене житло?) та одну господарську яму XVII ст. Серед них виділяється *об'єкт 3*, що зафіксований у стінці траншеї. Його розміри: довжина 5,2 м, глибина 1,2 м. Під час проведених робіт виявлено значну кількість уламків кераміки столової, «кухонної» та «сіролощеної», кремінь, кістки тварин (рис. 2: 2—7).

М. Переяслав, уроч. Бабачиха. Поселення давньоруського часу (XII — перша половина XIII ст.) розмірами 240 × 110 м (2,5 га). Знаходиться на краю лесової тераси р. Карань на відстані у 1,7 км на північний схід від вищевказаного трипільського поселення. Також поруйноване траншеєю під поливну систему. У стінках зафіксовано руйнування трьох об'єктів давньоруського часу. Виявле-

но уламки кружальної кераміки XII — першої половини XIII ст., сколи пірофілітового сланцю, кістки тварин.

М. Переяслав, уроч. Крутуха-Жолоб. Поселення трипільської та черняхівської культур виявив у 1967 р. А. Савчук. Розкопки на ньому проводили експедиції під керівництвом Є. Максимова, В. Круца та Г. Бузян. Розміри поселення складають 240 × 230 м (2,6 га). Під час пам'яткоохоронного моніторингу ми зафіксували сліди руйнування об'єктів пам'ятки траншеями під поливну систему місцевого фермерського господарства (агрофірма «Україна»). Траншеї були вириті і попід краєм тераси, і вздовж давнього русла (Жолоб) в межах поля під посіви зернових. У траншеях виявлено руйнування площадки та господарської ями трипільської культури, а також низки об'єктів черняхівської доби.

М. Переяслав, Переяславський грунтовий могильник (кар'єр). Пам'ятка відкрита в 2003 р. У попередні роки розкопки на ній проводили експедиції НІЕЗ «Переяслав» та ІА НАН України. Наші науково-рятівні дослідження було проведено на площі 20 × 15 м (0,3 га), необхідність їх проведення пов'язувалась із подальшим розширенням кар'єру по вибірці глини. У закладених 11 траншеях не виявлено археологічних об'єктів чи поховань. Отримані результати дають можливість фіксувати межу могильника з південної сторони. Крім цього, візуальним обстеженням вже вибраного кар'єру, в його східній частині, на глибині близько 20—25 м від сучасної поверхні, виявлено кремінь з ретушуванням та кістки парнокопитної тварини, ймовірно — коня (рис. 3: 1—2).

С. Гайшин, Дюна I. Поселення XV—XVI ст. розміщене в долині р. Трубіж на краю видовженої піщаної дюни. Його розміри 60 × 25 м (1,5 га). Південно-східний край пам'ятки руйнується водами річки. Виявлено уламки кружальної кераміки XV—XVI ст. та кістки тварин із слідами обробки.

С. Гайшин, Дюна II. Місцезнаходження з концентрацією уламків кераміки XVIII—XIX ст. розташоване на лівому березі р. Трубіж. Його розміри складають 110 × 75 м (0,8 га). Поверхню розорюють.

С. Гайшин I. Поселення черняхівської культури. Розташоване на правому березі р. Трубіж на північній околиці с. Гайшин. Його розміри 500 × 100 м (5,0 га). На поверхні в межах пам'ятки зібрано фрагменти кружальної кераміки: вінчики, денця та стінки від посудин. Територія поселення розорюється. Виявлено раніше невідоме місцезнаходження, є продовженням вже відомої пам'ятки черняхівської культури уроч. Новоселиця (північна околиця с. Гайшин), виявленого експедицією ПХІКЗ у 1990 р.



Рис. 3. Знахідки з глиняного кар'єру: 1 — кремінь; 2 — кістка парнокопитної тварини (коня?)

С. Гланишів, Дюна I. Пам'ятка знаходиться в долині р. Трубіж. На поверхні розорюваної піщаної дюни зібрано фрагменти ліпної кераміки доби бронзи. Розміри 240 × 230 м (2,6 га). Розорюють під посіви зернових культур.

С. Гланишів-Сад. Розташоване на краю схилу тераси р. Трубіж поруч з яблуневим садом. Його розміри 255 × 50 м (1,2 га). Зібрано уламки кружальної кераміки (XI — перша половина XIII ст.). Нововиявлене місцезнаходження розширює межі вже відомого давньоруського поселення (Батраків хутір), виявленого поруч у 1990 р. експедицією ПХІКЗ.

С. Довга-Гребля, Дюна I. Багатошарова пам'ятка знаходиться в долині р. Трубіж. Її розміри 710 × 570 м (4,0 га). На поверхні розорюваної піщаної дюни зібрано фрагменти кераміки, що датовані періодом від неоліту до XIX ст., а також сколи кременя, уламки кісток із слідами обробки, частина залізного кресала та ін.

С. Чирське I. Місцезнаходження концентрації ліпної кераміки доби бронзи знаходиться на схилі лівого берега р. Броварка, між невеликим пониженим ярком та домінуючим підвищенням. Його розміри 605 × 70 м (4,2 га). Пам'ятку розорюють.

С. Плескачі. Поселення трипільської культури розмірами 300 × 230 м (6,9 га). Зна-

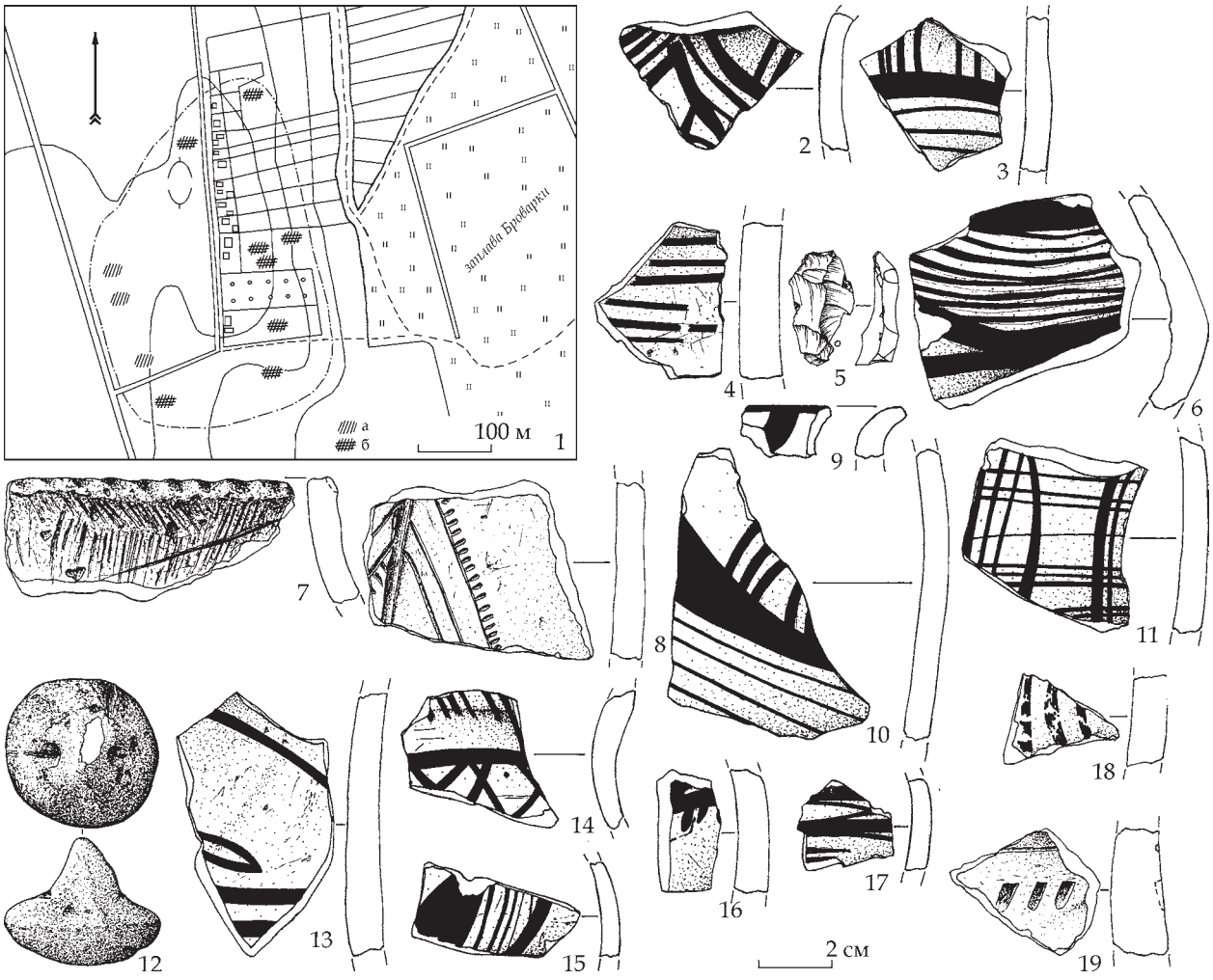

Рис. 4. Поселення трипільської культури Плескачі: 1 — план-схема пам'ятки (**обмазка, зафіксована**: а — візуально; б — GPS-навігатором); 2—4, 6, 9—11, 13—18 — фрагменти столової мальованої кераміки; 5 — кремінь; 7—8, 19 — фрагменти кухонної кераміки; 12 — тягарець

ходиться на краю підвищеного лівого берега р. Броварка (рис. 4: 1). На поверхні зібрано фрагменти кераміки: столової, кухонної та сіролощеної. Зафіксовано вісім концентрацій від обмазки наземних жител. Вся площа пам'ятки розорюється як під посіви зернових культур, так і під сезонні городи жителів с. Плескачі. Пам'ятку виявило подружжя — Володимир та Євгенія Гольонки у 2019 р. та повідомили археологам НІЕЗ «Переяслав».

С. Панфіли I. Багатошарове поселення розташовується на схилах правого берега р. Супій у межах городів мешканців с. Панфіли. Його розміри 635 × 100 м (6,3 га). На поверхні зібрано фрагменти кераміки кінця X — першої половини XIII ст., XVII—XVIII ст., фрагмент люльки для паління тютюну, точильні бруски, кістки тварин зі слідами обробітку та ін.

С. Панфіли II. Поселення XI — першої половини XIII ст. Розташовується на схилі правого берега р. Супій на північ від с. Панфіли між яром та газопроводом. Його розміри 200 × 80 м (16 га). На поверхні, що розорюється під посіви зернових культур, зібрано фрагменти гончарної кераміки.

С. Засупоївка I. Розташовується на схилі правого берега р. Супій. На поверхні зібрано фрагменти ліпної кераміки, зокрема вінчики, стінки та денця, які за формою, складом тіста та опалом належать до київської культури. Розміри поселення складають 381 × 100 м (3,1 га). Поверхню пам'ятки розорюють.

С. Засупоївка, уроч. Городок. Пам'ятку відкрила експедиція ПХІКЗ у 1989 р. Давньоруське городище XII — першої половини XIII ст. Розташоване на мису правого берега р. Супій у південній частині с. Засупоївка (рис. 5). Крім знахідок давньоруського часу, на поверхні трапляються фрагменти ліпної кераміки пізньої бронзи та фрагменти гончарної кераміки XVIII—XIX ст. (рис. 5: 2—15). Вказаний мис ескарповано на всю його довжину. У місці розташування дитинця площадка ескарпу доповнена заплившим ровом та валом. Дитинець городища добре простежується як візуально на місцевості, так і на супутникових знімках. Його розміри 60 ×

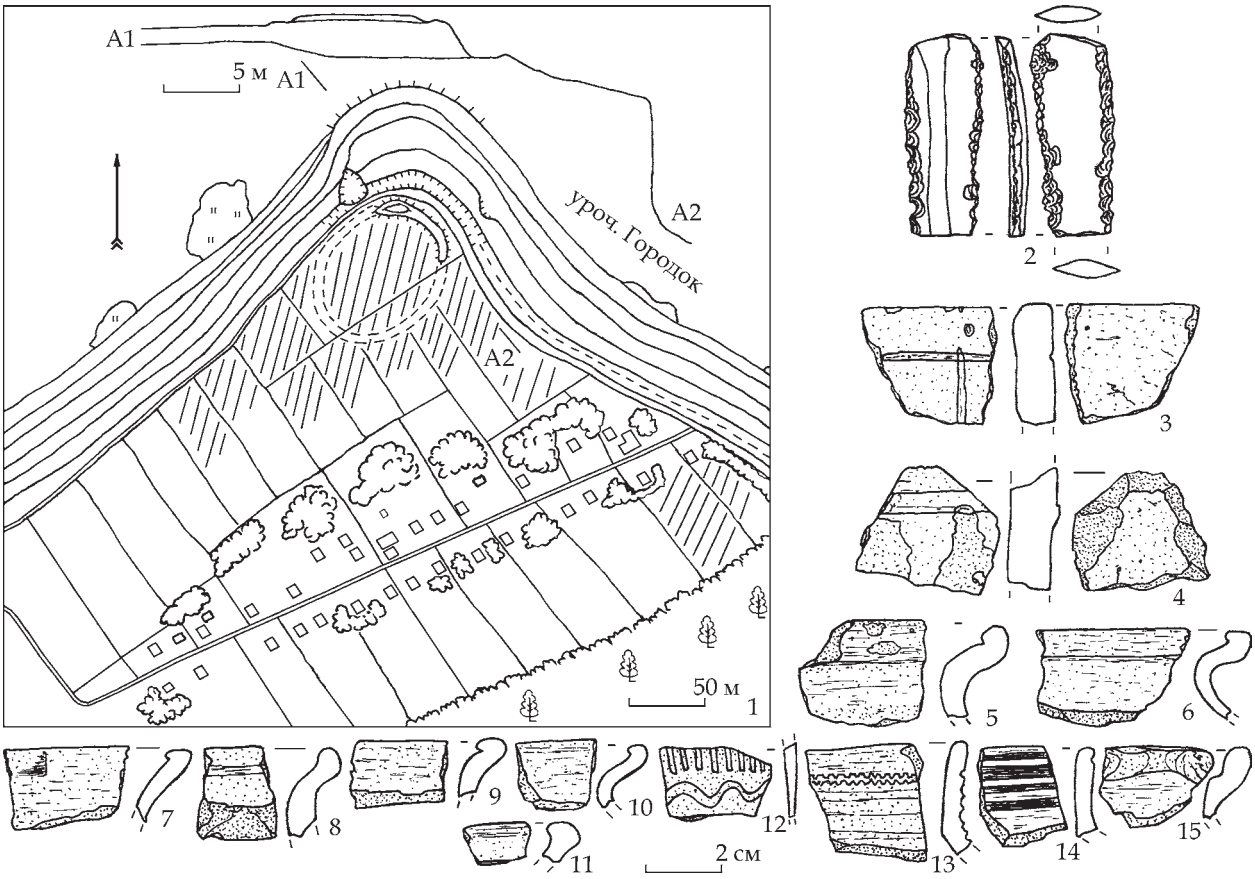

Рис. 5. Давньоруське городище Засупоївка: 1 — план-схема пам'ятки; 2—15 — знахідки (2 — кремінь; 3—4 — фрагменти ліпної кераміки (КБК); 5—11 — фрагменти гончарної кераміки XII — першої половини XIII ст.; 12—15 — фрагменти кераміки XVIII—XIX ст.)

58 м (0,3 га). Найкраще збережена східна частина валу дитинця. Його ширина 7—8 м, висота 0,5—0,7 м. Інші частини знівельовані оранкою до рівня навколишньої поверхні. За межами дитинця матеріали давньоруського часу зустрічаються на площі 3,6 га (200 × 180 м). Давньоруські матеріали зафіксовані в межах с. Засупоївка — від уроч. Городок до курганного могильника (всього близько 1275 × 150 × 250 м). Городище, поселення та курганний могильник складають єдиний комплекс.

С. Засупоївка, кладовище. Курганний могильник давньоруського часу. Виявлений експедицією ПХІКЗ у 1989 р. Знаходиться на мисоподібному виступі правого берега р. Супій та сухого яру. Зафіксовано п'ять курганів діаметром 4,3—5,7 м. Їх висота складає 0,4—0,5 м. Обстеженням встановлено, що курганну групу доповнювали раніше ще чотири—п'ять насипів. Складено топографічний план сучасного стану пам'ятки.

М. Яготин городище. Фортеця XVII—XVIII ст. Залишки укріплень розташовані на лівому березі р. Супій у найвужчій частині мисоподібного виступу, який з'єднується з корінною високою терасою. Із заходу на схід залишки укріплень розділяє навпіл асфальтована дорога (вул. Переяславська). Розміри городища становлять 172 × 120 м (2,0 га). Обстеженням встановлено, що всю площу пам'ятки у середині XX ст. знищено до сучасного рівня дороги (на 8—10 м нижче). З північного сходу та північного заходу частково городище вибрано кар'єром до рівня заплави. За рукописним планом 1746 р. форма фортеці наближена до прямокутника. На сьогодні залишки укріплень не відображають елементів фортифікації. Пам'ятка потребує заходів з охорони та збереження.

М. Яготин, уроч. Калиями. Поселення давньоруського часу XII — першої половини XIII ст. Знаходиться на лівому високому березі р. Супій. Його розміри становлять 80 × 45 м (0,36 га). На поверхні зібрано фрагменти кераміки: XII — першої половини XIII ст., а також XVII—XVIII ст. Поверхня розорюється під сезонні городи. Пам'ятка потребує додаткового обстеження з метою уточнення її розмірів та площі.

С. Фарбоване I. Місце концентрації фрагментів ліпної кераміки, яку за випалом, складом глиняного тіста та формою вінчиків можна пов'язати з київською культурою. Розміри 50 × 20 м (1,0 га). Розташоване на лівому березі р. Супій. Поверхня розорюється.

Пам'ятка потребує додаткового обстеження з метою уточнення її розмірів та площі.

С. Фарбоване II. Місце знахідок фрагментів гончарної кераміки давньоруського часу (XII—XIII ст.). Розміри 45 × 35 м. Розташоване на лівому березі р. Супій. Поверхню розорюють. Пам'ятка потребує додаткового обстеження з метою уточнення її розмірів та площі.

С. Фарбоване III. Місцезнаходження концентрації фрагментів гончарної кераміки, давньоруського часу. Розміри 60 × 30 м. Поверхня розорюється. Пам'ятка потребує додаткового обстеження з метою уточнення її розмірів та площі. Ймовірно, пункти Фарбоване II та III можуть бути однією поселенською структурою, оскільки вони розташовані поруч.

С. Трубівщина I. Зона концентрації фрагментів ліпної кераміки, її розміри 40 × 30 м (1,2 га). Розташоване на лівому березі р. Супій. Поверхня розорюється під посіви зернових культур. Пам'ятка потребує додаткового обстеження з метою уточнення її розмірів та площі.

С. Трубівщина II. Місце концентрації фрагментів ліпної кераміки. Його розміри 45 × 30 м (1,3 га). Розташоване на лівому березі р. Супій. Поверхня розорюється. Пам'ятка потребує додаткового обстеження з метою уточнення її розмірів та площі.

С. Трубівщина III. Поселення черняхівської культури. Розташоване на лівому березі р. Супій на мисоподібному виступі, який із сходу, заходу та півдня обмежений заплавою річки, а з півночі з'єднується з корінною терасою. Розміри пам'ятки складають 220 × 180 м (3,9 га). На поверхні зібрано фрагменти гончарної кераміки черняхівської культури та кінця XIX — середини XX ст.

С. Трубівщина IV. Курганний могильник давньоруського часу (відомий як — Ничипорівка). Виявила експедиція ПХІКЗ у 1979 р. Археологи переяславського заповідника дослідили два кургани, ще один розкопали працівники Яготинського музею. Могильник знаходиться на лівому березі р. Супій, на захід від с. Трубівщина. Поверхня заліснена та задернована. У ході проведених робіт складено топографічний план сучасного стану пам'ятки. За підрахунками видимих 76 насипів. Значна частина їх (близько 10) порушена перекопами, ямами та копанками незрозумілого походження. Крім цього, раніше курганну групу доповнювали ще близько 10—20 насипів. Площа курганного могильника 150 × 120 м (1,8 га).

С. Ничипорівка I. Поселення черняхівської культури. Виявлене експедицією ПХІКЗ у 1989 р. Його розміри 770 × 220 м (16,9 га). Розташовується на лівому березі р. Супій. З півночі та сходу обмежене сухою балкою. З півночі та північного сходу межує із с. Ничипорівка. На поверхні зібрано фрагменти кераміки черняхівської культури, кістки тварин.

С. Ничипорівка II, уроч. Кут. Багатошарове поселення розташоване на мисоподібному виступі лівого берега р. Супій. Його розміри 508 × 50 м (2,5 га). Більша частина пам'ятки зайнята під городи жителів с. Ничипорівка. Мис розділяє навпіл асфальтована дорога села. При обстеженні на поверхні зібрано фрагменти кераміки черняхівської культури, давньоруської та козацької доби.

С. Ничипорівка III. Багатошарове поселення розташоване на лівому березі р. Супій. Розміри 100 × 60 м (0,6 га). На поверхні зібрано фрагменти кераміки, які датовані добою пізньої бронзи та черняхівською культурою. Поверхня розорюється. Пам'ятка потребує додаткового обстеження з метою уточнення її розмірів та площі.

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

М. Войтович, Я. Яковишина, І. Луцик

РОЗВІДКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ МИКОЛАЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ГРОМАДИ СТРИЙСЬКОГО р-ну

У польовому сезоні 2022 р. Розвідкова археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керівництвом М. Войтович проводила дослідження на території сс. Рудники та Раделичі Миколаївської міської громади Стрийського р-ну Львівської обл. Основна мета робіт полягала у виявлені та перевірці стану збереження пам'яток культури шнурової кераміки на території правобережжя Верхнього Дністра, оскільки тут пам'ятки доби бронзи відомі з початку XX ст., а низку курганів культури шнурової кераміки розкопав учитель історії І. Турянський у с. Раделичі (уроч. Могилки) у 1960-х рр.

Територія, на якій проведено археологічні обстеження, розташована в межах Стрийсько-Жидачівської улоговини, що займає межиріччя Колодниці й Бережниці. Тут переважають місцевості низьких терас, у зв'язку з чим домінують перезволожені ґрунти. Такі особливості призвели до того, що в радянські часи тут проводили масштабні меліоративні роботи для осушення терену, як наслідок — зазнала змін гідросистема малих допливів Дністра. Перед проведенням меліорації територію обстежили та дослідили співробітники відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР Л. Мацкевий, В. Конопля, В. Цигилик. Дослідження проводили на різночасових пам'ятках: від періоду докерамічного неоліту до княжої доби. Тому під час виявлення нововідкритих пам'яток продовжено нумерацію, що перебуває в науковому обігу.

У результаті виявлено й обстежено 11 пунктів із різночасовим рухомим матеріалом.

Рудники V. Розвідкова археологічна експедиція обстежила залишки поселення культури лійчастого посуду в уроч. Монастирище (рис. 1: 6), локалізованому в західній частині мису надзаплавної тераси правого

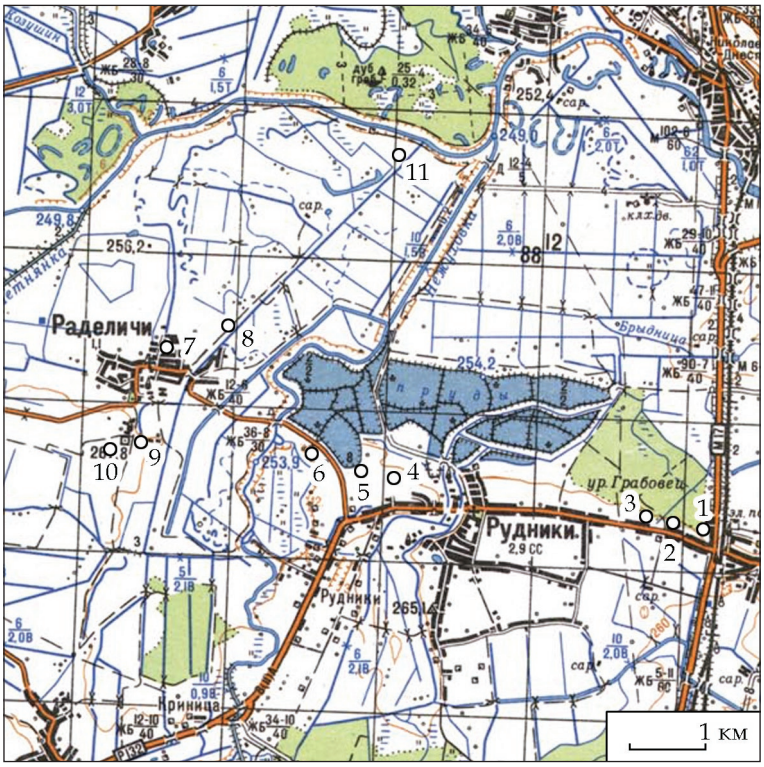

Рис. 1. Карта відкритих та обстежених археологічних пам'яток на території сіл Рудники та Раделичі: 1 — Рудники VIII; 2 — Рудники IX; 3 — Рудники X; 4 — Рудники XI; 5 — Рудники XII; 6 — Рудники V; 7 — Раделичі VII; 8 — Раделичі VIII; 9 — Раделичі IX; 10 — Раделичі X; 11 — Раделичі XI

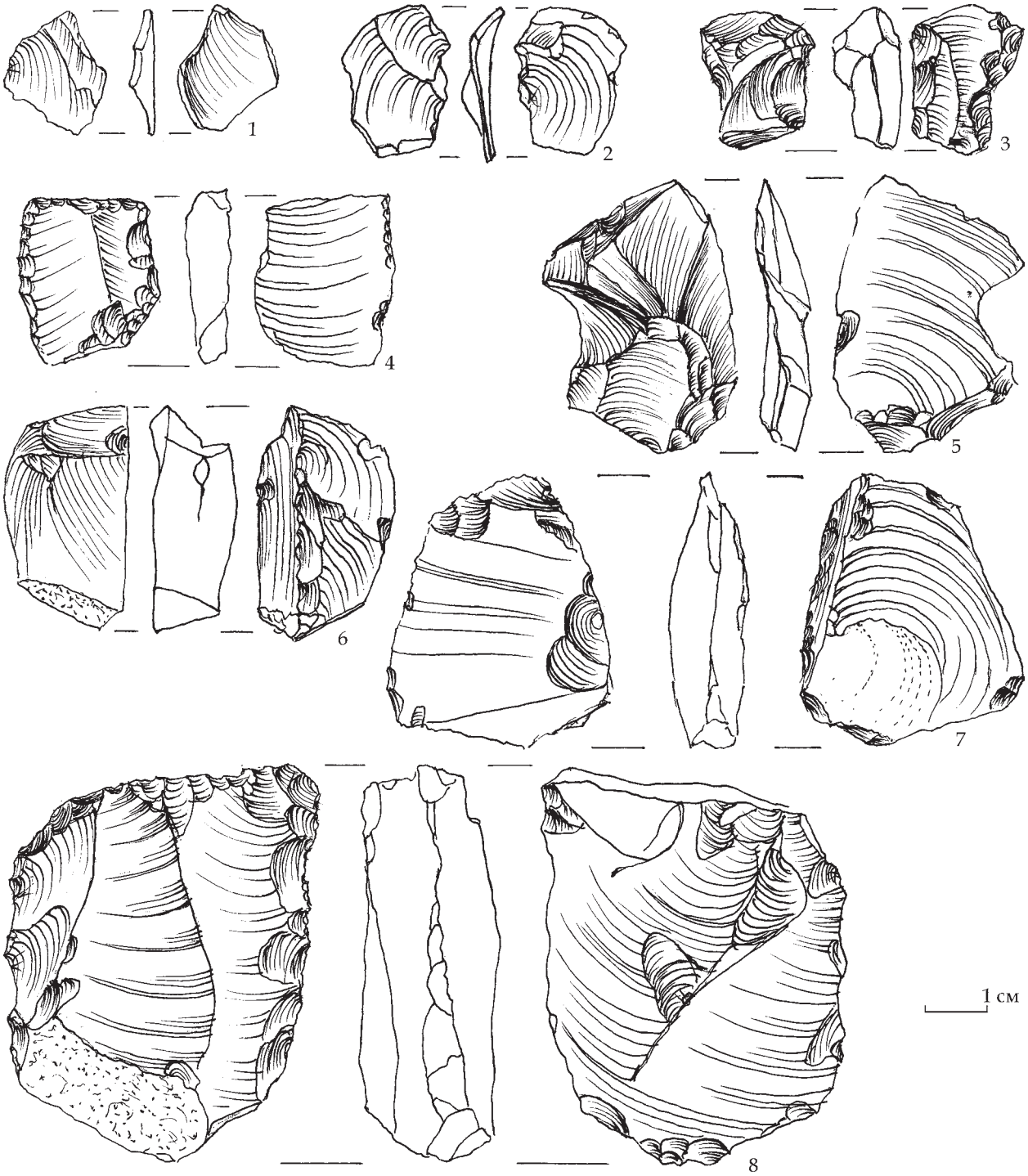

Рис. 2. Вироби з кременю: 1, 2, 4, 6 — Раделичі VII; 3 — Рудники IX; 5 — Рудники XII; 7 — Раделичі X; 8 — Рудники XI

берега р. Нежухівка з абсолютними відмітками у 269,7 м. Територія пам'ятки щорічно піддається оранці. Під час обстежень рухомого матеріалу не виявлено.

Рудники VIII. Пункт локалізований праворуч траси Київ—Чоп (рис. 1: 1), поблизу перехрестя доріг Пісочна—Рудники, між лісом (уроч. Грабовець) і будинками, на відстані 120 м на захід від траси Київ—Чоп. Тут, на орному полі, праворуч від будівельного магазину, виявлено фрагмент масивної стінки посудини межановицької культури з домішкою у керамічному тісті жорстви та шамоту. Знахідку відкрито поблизу межі заплави р. Дністер та її першої невисокої тераси на північній експозиції схилу, поряд з абсолютною висотою у 262,2 м.

Рудники IX. Багатошарова пам'ятка виявлена навпроти будинку на вул. Львівська, 119 (рис. 1: 2), на вершині першої надзаплавної тераси Дністра, у її північній частині з абсолютними висотами в 262,2 м. Територія щорічно піддається оранці. Зібрані артефакти сконцентровані на площі близько 50 × 80 м

у напрямку з півночі на південь. Матеріал належав до трьох хронологічних горизонтів (рис. 2: 3). Найраніший пов'язаний із ліпною стінкою культури лійчастого посуду. Інша культурна група репрезентована стінками від трьох горщиків і трьох фрагментів залізної криці, що припадають на княжу добу. Остання група знахідок найчисленніша, представлена виробами з кераміки та каменю нової доби (рис. 3: 2, 3).

Рудники X. Пункт розміщений за будинками на вул. Львівська, 91—95, на орному полі (рис. 1: 3), між лісом і забудовою на північній частині першої надзаплавної тераси Дністра (262,7 м н. р. м.). Площа пам'ятки піддається інтенсивній оранці. Артефакти сконцентровані на площі 100 × 30 м. Тут виявлено матеріал XVII—XVIII ст., представлений вінцем миски, стінкою горщика та денцем скляного келиха на масивній ніжці.

Рудники XI варто інтерпретувати як місцезнаходження матеріалу. Воно розміщене на території північної частини першої надзаплавної тераси Дністра (рис. 1: 4), у межиріччі Нежухівки та Брідниці з абсолютними висотами в 261,7 м. На території орних полів виявлено масивний відщеп із волинського кременю, культурну належність якого встановити важко. Знахідку могли використовувати як скребло (рис. 2: 8). Також знайдено фрагмент денця від посудини черняхівської культури та точильний брусок нової доби.

Рудники XII. Пункт розміщений на першій надзаплавній терасі Дністра в межиріччі Нежухівки та Брідниці (рис. 1: 5), поблизу одного зі ставків рибного господарства, у північній частині тераси. Абсолютні висоти становлять 262,4 м. На поверхні орного поля виявлено безсистемний відщеп без слідів ретуші, виготовлений із покладів турону (рис. 2: 5). Культурну належність визначити важко.

Раделичі VII. Пам'ятка розміщена у північній частині села в уроч. Мости (рис. 1: 7), на території північної частини незначного підвищення терену, у межах заплави Дністра, на лівобережжі р. Нежухівка. Площа пам'ятки 140 × 50 м, тягнеться у напрямку з півночі на південь, з абсолютними висотами 255,3 м. Найбільша кількість артефактів локалізована за адресою: вул. Хутірна, 6б. На території орного поля зібрано артефакти, що представляють два хронологічних горизонти: ранньої бронзи та нового часу.

Матеріал доби бронзи виявлений винятково в південній частині пам'ятки, представлений чотирма крем'яними виробами та фрагментом кам'яної шліфованої сокири. Серед крем'яних артефактів знайдено скребок на фрагменті пластини, поверхня якого вкрита лускоподібною ретушшю (рис. 2: 4). Три знахідки виготовлені з високоякісної туронської крем'яної сировини (рис. 2: 1, 2, 4), можливо, з дністрянських родовищ. Привертає увагу масивний відщеп коричневого кольору із залишками жорнової кірки (рис. 2: 6). Така сировина локалізована на території Польщі та має місцеву назву — «шоколадний кремінь». Від кам'яної сокири збереглася тільки лезова частина з частково збереженим отвором (рис. 4: 1). Описані знахідки пов'язуємо з культурою шнурової кераміки. Знахідки нового часу домінують, що свідчить про наявність у цій частині села житлової забудови з XVI ст. Усі знахідки репрезентовані керамічними виробами, серед яких переважає посуд (рис. 3: 4). Лише дві представлені фрагментами люльок (рис. 4: 4).

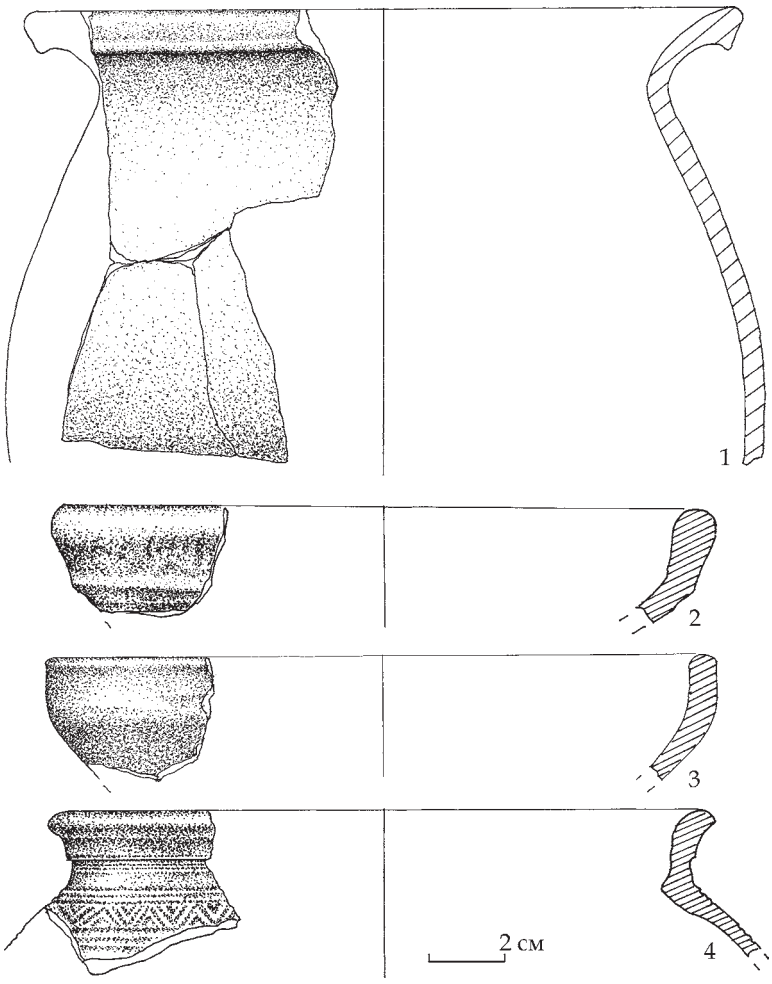

Рис. 3. Керамічний посуд: 1 — Раделичі XI; 2, 3 — Рудники IX; 4 — Раделичі VII

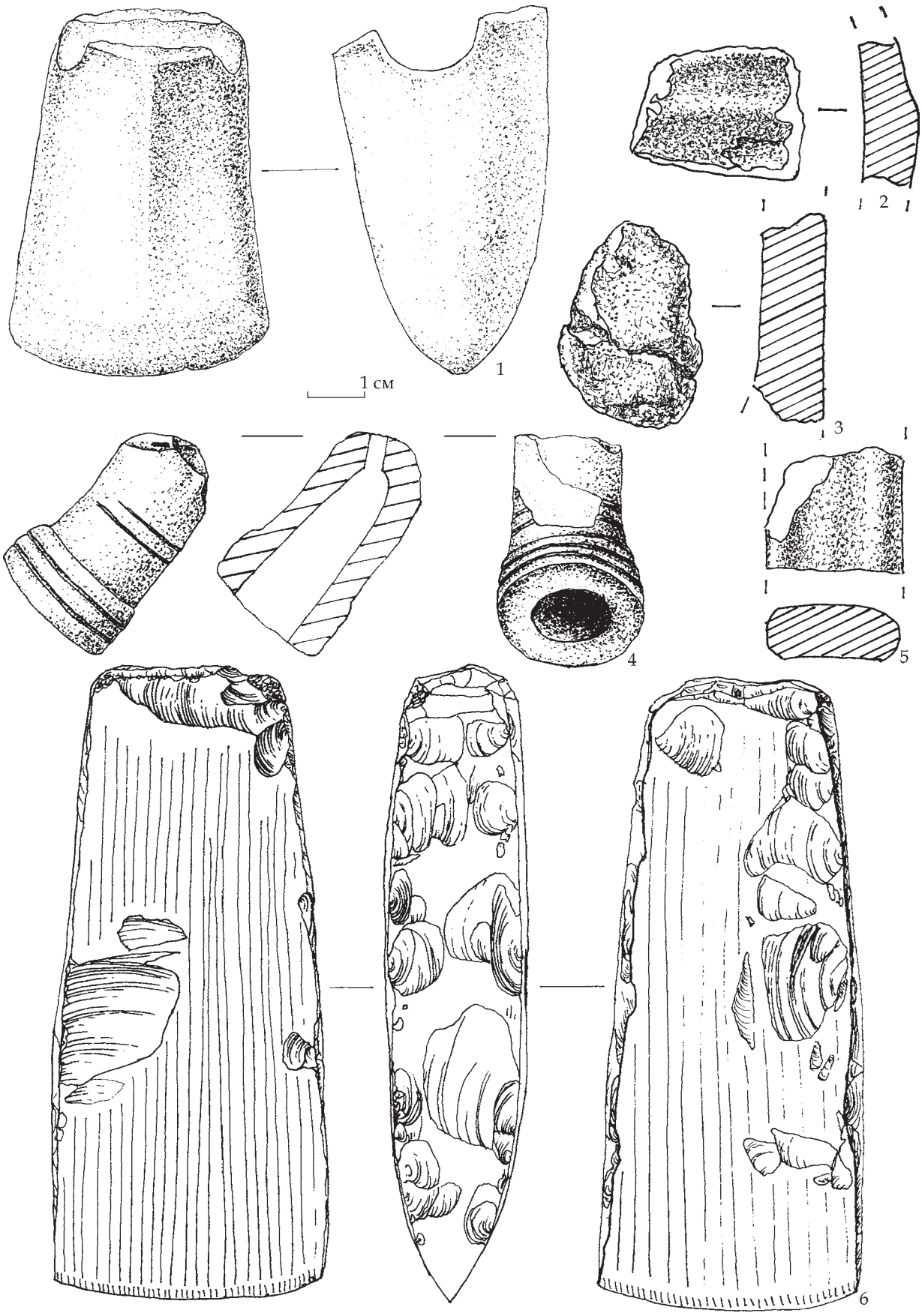

Рис. 4. Вироби з каменю (1), кераміки (2—5) та кременю (6); 1, 4 — Раделичі VII; 2, 3, 5 — Раделичі IX; 6 — Раделичі (уроч. Нежухів)

Раделичі VIII. Пам'ятка розміщена в північно-східній околиці села (рис. 1: 8), при каналі «Керекіп», що веде до Дністра на його лівому боці (уроч. Широкий рів), у заплаві з абсолютними позначками у 255 м. Тут місцеві жителі вибирають землі для господарських потреб. Від цього утворилися стихійні копанки вздовж каналу, завдовжки до 80 м та завширшки до 7 м. У стінках виявлено фрагмент масивної ліпної стінки цеглястого кольору. За морфологічними ознаками посудину можна датувати добою неоліту та пов'язувати з буго-дністровською культурою. Також в одному місці стихійного кар'єру виявлено скупчення перепаленої залізної руди.

Раделичі IX. Пам'ятка розміщена в південно-східній частині першої надзаплавної тераси р. Дністер, в уроч. Башня (рис. 1: 9), на захід від водонапірної вежі, яка подає воду до місцевої школи. Пункт розташований на лівобережжі р. Нежухівка з абсолютними відмітками у 267,1 м на площі 70 × 130 м. На позначками полях зібрано артефакти, що представляють три хронологічні горизонти: енеоліт, княжу та нову доби. Найранішу знахідку репрезентує ліпна стінка темно-сірого кольору, яка, ймовірно, належить посудині культури лійчастого посуду (рис. 4: 3). Вироби княжої доби представлені залізною крицею та стінкою від кружальної посудини завтовшки 1 см (рис. 4: 2). Артефакти XVII—XVIII ст. — фрагментами однотипних мисок та уламком ручки посудини, поверхня якого вкрита зеленою поливою (рис. 4: 5).

Раделичі X. Пункт розміщений у південній частині першої надзаплавної тераси Дністра (рис. 1: 10), на лівобережжі р. Нежухівка (уроч. Убереж). На поверхні орного поля виявлено фрагмент вінця миски XVII ст. і безсистемний відщеп невизначеного часу. Пункт потрібно інтерпретувати як місцезнаходження матеріалу.

Раделичі XI. Пам'ятка локалізована на відстані близько 4 км на північний схід від села (рис. 1: 11), на північ від озера Жибосова, у долині р. Дністер з абсолютними позначками у 252,7 м. Тягнеться з півдня на північ, розмірами 300 × 200 м. Детальне обстеження цієї території дало змогу встановити, що пам'ятка сильно зруйнована стихійним вибором піску місцевими жителями та, за інформацією мешканців, перекопана нелегальними копачами. У стихійних ямах простежено насичений значною кількістю залізної криці культурний шар, потужність якого становила до 0,5 м. Із території пункту зібрано фрагменти кераміки другої половини XI ст., репрезентовані фрагментами горщиків (рис. 3: 1), і шматків криці різної величини.

Місцеві жителі під час проведення розвідкових досліджень передали крем'яну сокирку, яка за зовнішнім виглядом нагадує вироби культури лійчастого посуду (рис. 4: 6). За їхніми словами, її виявили праворуч від дороги Рудники—Раделичі, поблизу озера Нежухів.

Унаслідок розвідкових досліджень на невеликій території в долині правобережжя Дністра відкрито 10 пунктів із залишками археологічного матеріалу. Більшість із них, через нечисленність зібраних артефактів, варто розглядати як місцезнаходження (Раделичі VIII, X, Рудники VIII, XI, XII).

Найраніший матеріал, який вдалося ідентифікувати, належить до періоду неоліту, можливо, буго-дністровській культурі (Раделичі VIII). Поодинокі фрагменти культури лійчастого посуду виявлені в пунктах Раделичі IX, Рудники IX. Вони розташовані в місцях із плоскими, піднятими над тереном терасами, що притаманне для місць проживання та ведення господарства цієї культури. Із культурою лійчастого посуду пов'язуємо випадкову знахідку крем'яної сокири неподалік озера Нежухів, що розташоване на відстані до 1 км від уроч. Монастирище, де відоме поселення цієї культури (Рудники V). Не вдалося локалізувати місцерозташування курганних могильників культури шнурової кераміки на території сіл Раделичі та Рудники. При опитуванні місцевих жителів встановлено, що топоніми «На могилках» та «Могилки» не вживаються, а пам'ять про наявність курганів у цій місцевості не збереглася. Натомість виявлений археологічний матеріал на території забудови с. Раделичі (Раделичі VII) вказує на наявність розораного кургану культури шнурової кераміки. Матеріал постшнурового горизонту нечисленний, представлений лише фрагментом стінки посудини межановицької культури (Рудники VIII). Матеріал римської доби також виявлено в одному випадку (Рудники XI). Значно краще представлена княжа доба. Під час поверхневих досліджень, окрім уже відомих і добре досліджених у минулому археологічних пам'яток, виявлено ще кілька пунктів із фрагментами кераміки та залізної криці, що вказує на існування тут металоплавильних осередків (Раделичі IX, Рудники IX). Найперспективнішим вважаємо дослідження пам'ятки Раделичі XI, де навколишня територія інтенсивно всіяна залишками криці, а виявлений керамічний матеріал датований другою половиною XI ст. Найбільша кількість знахідок представлена новою добою та пов'язана з існуванням у цій місцевості сіл Рудники та Раделичі.

Отже, проведені археологічні дослідження на невеликій території правобережжя Дністра, незважаючи на локальність, значно доповнили археологічну карту заселення цієї території від неоліту до нової доби.

А. Гавінський, Я. Яковишина

ДОСЛІДЖЕННЯ ПОСЕЛЕНЬ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ У ВИННИКАХ НА ГОРІ ЖУПАН ТА ЛИСІВКА

У польовому сезоні 2022 р. тривали розкопки поселень культури лійчастого посуду (КЛП) у м. Винниках на горах Жупан та Лисівка. На першому із них досліджувалися рештки житлової споруди, виявленої минулого року на східному схилі майданчика гори. Від цієї хати залишилося скупчення глиняної обмазки, приблизно прямокутної форми, розмірами 4 × 5 м, орієнтованого за лінією схід—захід, яке складалося із дрібних грудок та більших шматків довжиною до 10 см, а окремі екземпляри доходили і до 20 см. Воно було розділене на дві частини: східну і західну, віддалених на 1 м. Східна частина мала більш чітку в плані прямокутну форму, 4 м завдовжки і 3 м завширшки. Західне скупчення мало розміри 2 × 1 м, інша його частина входила під коріння дерев. Тому можна вважати, що площа цієї споруди була дещо більшою.

Це румовище випаленої глини ззовні мало загладжену поверхню, за винятком окремих екземплярів, на яких простежено негативи від дерев'яних конструкцій, орієнтованих за лінією південь—північ та на південний захід. Абсолютно інша ситуація спостерігалася після перевертання обмазки. Переважна їх більшість із внутрішнього боку мала відбитки однієї чи двох паль діаметрами 3—5 см, зорієнтованих на південний захід, рідше на південь або на південний схід. Можна припустити, що частина цього румовища була східною стіною споруди, яка внутрішньою стороною впала до середини хати. Натомість західна стіна осунулась, займаючи скупчення смугою в 1 м.

Під шаром цієї обмазки було зафіксовано сліди стовпових ям діаметрами 30—40 см, розташованих на відстані 1—1,5 м один від одного і вкладалися в одну лінію напрямку південь—північ (рис. 1). Очевидно, що інша лінія стовпів мала бути за кілька метрів на схід, де немає можливості її розкопати. Падаючи, глиняні стіни поховали під собою весь інвентар, який був у цей момент у житлі, а це понад 600 предметів. Окрім подрібненого начиння, тут виявлено цілий горщик, розвал миски, сім глиняних грузил, шість пряслиць, уламок мідного дротика, крем'яні сокири та ін. Можемо припустити, що пожежа виникла раптово і її мешканці не мали можливості винести потрібні їм речі.

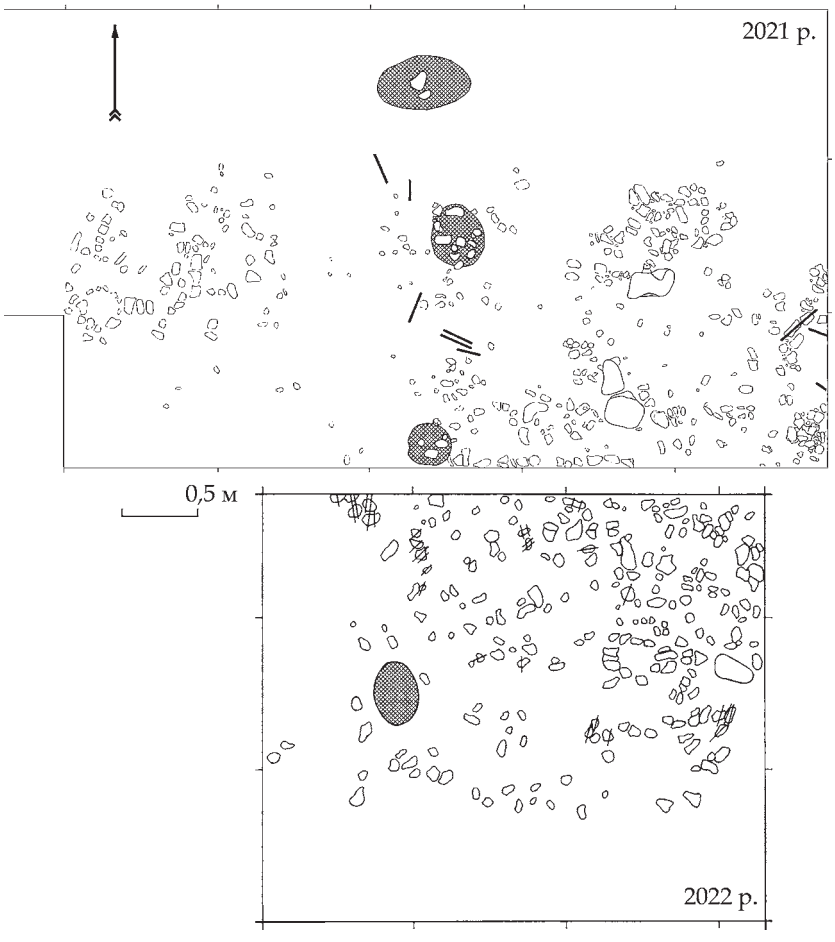

Рис. 1. Винники-Жупан, рештки житлової споруди

Подібний випадок маємо на поселенні у Лежниці, де під завалом обмазки також було знайдено чимало посуду і, що важливо, набір глиняних грузил та пряслиць. Як правило, у житлових спорудах КЛП знахідок практично немає, а основні господарські заняття відбувалися на подвір'ї. Найближчі аналогії до будівлі на горі Жупані маємо на сусід-

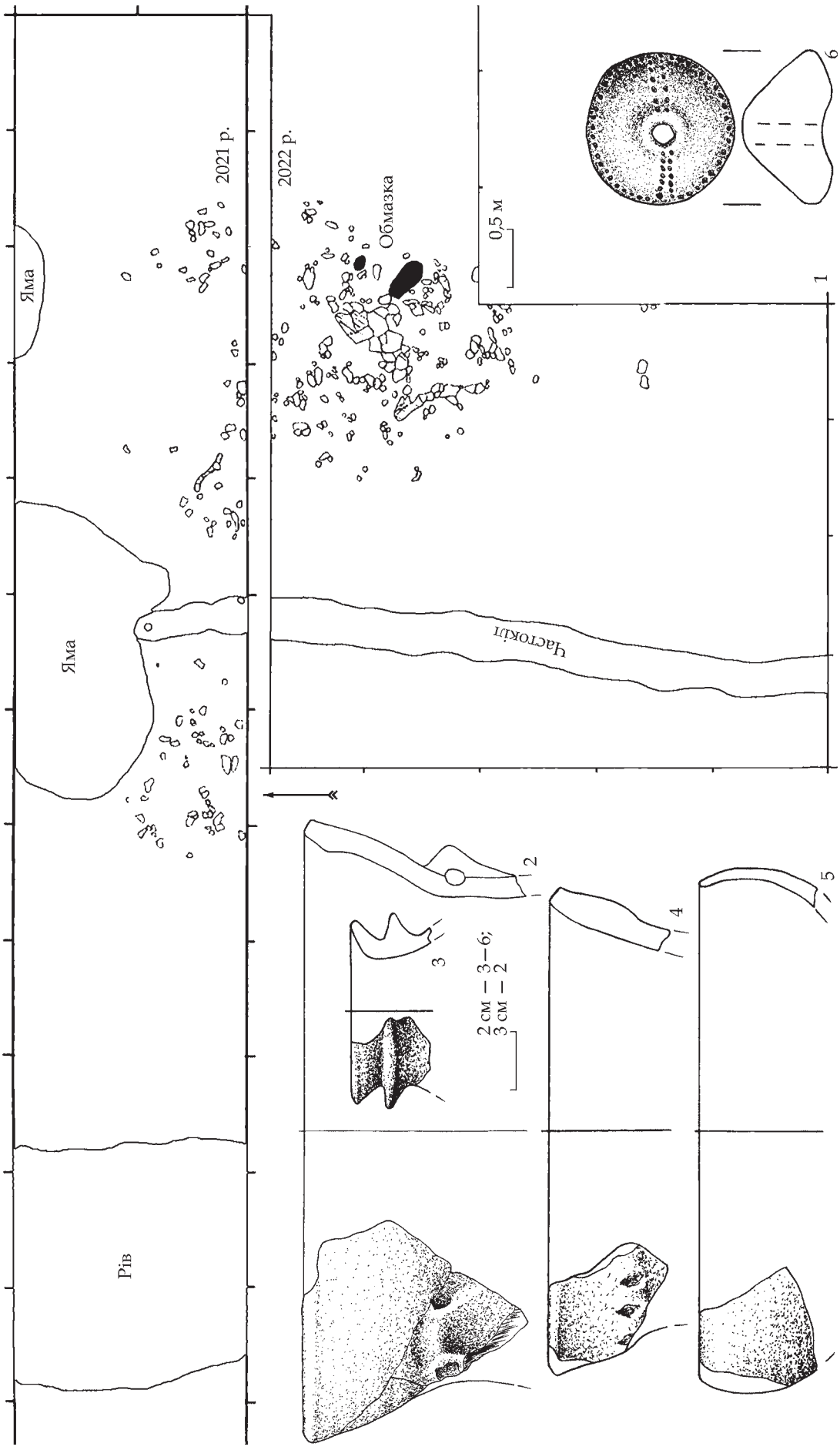

Рис. 2. Винники-Лисівка: 1 — план оборонних конструкцій; 2–4, 6 — кераміка культури лійчастого посуду; 5 — миска трипільської культури

ній горі Лисівка, де зафіксовано рештки двох скупчень та сліди від стовпових ям. Більш масивні румовища перепаленої глини відомі з поселення Зимне та Грудека над Бугом.

У Винниках на горі **Лисівка** продовжено розкопки лінії частоколу, яка проходила над ровом, із його внутрішнього боку. Тут було закладено розкоп розмірами 4 × 5 м. Контури згадуваного об'єкта зафіксовано на глибині 90 см від денної поверхні у вигляді смуги гумусованого ґрунту чорного кольору шириною 30—38 см, яка чітко виділялася серед коричневого материка. Вона проходила рівною лінією, а у південному напрямку робила плавний вигин, паралельно рову. Зробивши серію поперечних та повздовжніх перетинів вдалося встановити деякі конструктивні особливості цього об'єкта. Це був ровик з прямими стінками та рівним дном, глибиною до 50 см. У нього поруч одну до одної вставляли колоди, а ті, що мали більші діаметри за ширину ровика, забивалися у нього. Окремі стовпи мали загострені кінці, які чітко простежувалися у перетині.

Поруч із частоколом зафіксовано скупчення глиняної обмазки завтовшки 10 см, перемішаної з чималою кількістю дрібного деревного вугілля. Її випал нерівномірний, в окремих місцях міцний і має цеглистий колір, в інших — дуже слабкий, а фрагменти глини ледь помітні серед заповнення ґрунту. Переважно це були потужні брили глини із слідами додаткового накладання шарів, які лежали загладженою стороною назовні, а з середини окремі із шматків містили відбитки колод діаметрами до 20 см. Простір навколо частоколу не забудований (рис. 2: 1). Попередньо можна припустити, що виявлене скупчення обмазки є рештками глини, якою обмазували частокіл для його зміцнення й усунення щілин у ньому.

Таким чином, це була добре продумана складана інженерна конструкція з використанням топографічних переваг гори Лисівки, із застосуванням штучних перешкод у вигляді глибокого рову та дерев'яного частоколу.

Для представників КЛП будувати укріплення навколо своїх селищ не було чимось незвичайним. Таке вміння застосовувалося населенням у Карпато-Дунайському басейні Центральної Європи ще з раннього неоліту. Існують різні фортифікаційні системи, які поєднують рови, вали та палісади. Вони відомі у маліцькій, волино-люблінській та трипільській культурах.

Що стосується КЛП, то далекі аналогії знаходимо у Німеччині над Рейном у Нижній Саксонії та в Чехії у Моравії. Найближчі паралелі до укріплень з Винник-Лисівки маємо на поселенні у Стричовіцах на південному сході Польщі та на низці укріплених селищ з території Західної Малопольщі на межі з баденською культурою.

Очевидно, що обрання таких високих місць для заснування поселень представниками КЛП, не було випадковим, адже це була територія на пограниччі з трипільською культурою, в середині якої постійно відбувалися міграції, що часто супроводжувалися конфліктами. Свідченням цього можуть бути предмети зброї та значної кількості укріплених поселень на усіх етапах розвитку КЛП. Разом з тим, наявність волинського кременю та трипільської кераміки (рис. 2: 5) на поселенні Винники-Лисівка дозволяють говорити про безпосередні контакти між представниками обох згадуваних культур.

О. Осаульчук, З. Ільчишин

ПАМ'ЯТКООХОРОННІ РОБОТИ НА ПОСЕЛЕННІ РИМСЬКОГО І РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЧАСУ СОКІЛЬНИКИ 1

У 2022 р. експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України провела превентивні археологічні дослідження на поселенні Сокільники 1. Пам'ятка розташована на північно-східній околиці Сокільницької територіальної громади Львівської обл. й межує з сучасною багатоповерховою забудовою міста Львова на вул. Трускавецька, Тролейбусна, Княгині Ольги і Пулюя (рис. 1).

Поселення виявив у 1975 р. археолог І. Михальчишин. Його було взято на державний облік як пам'ятку археології місцевого значення під назвою Сокільники 1, хоча у звіті дослідника воно фігурує під назвою Львів II.

Рис. 1. План поселення Сокільники 1 та місця археологічних досліджень

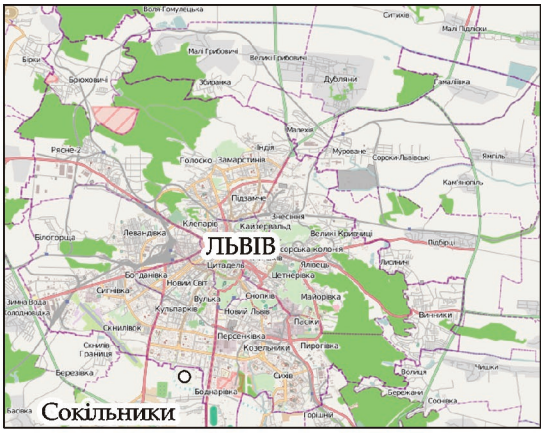

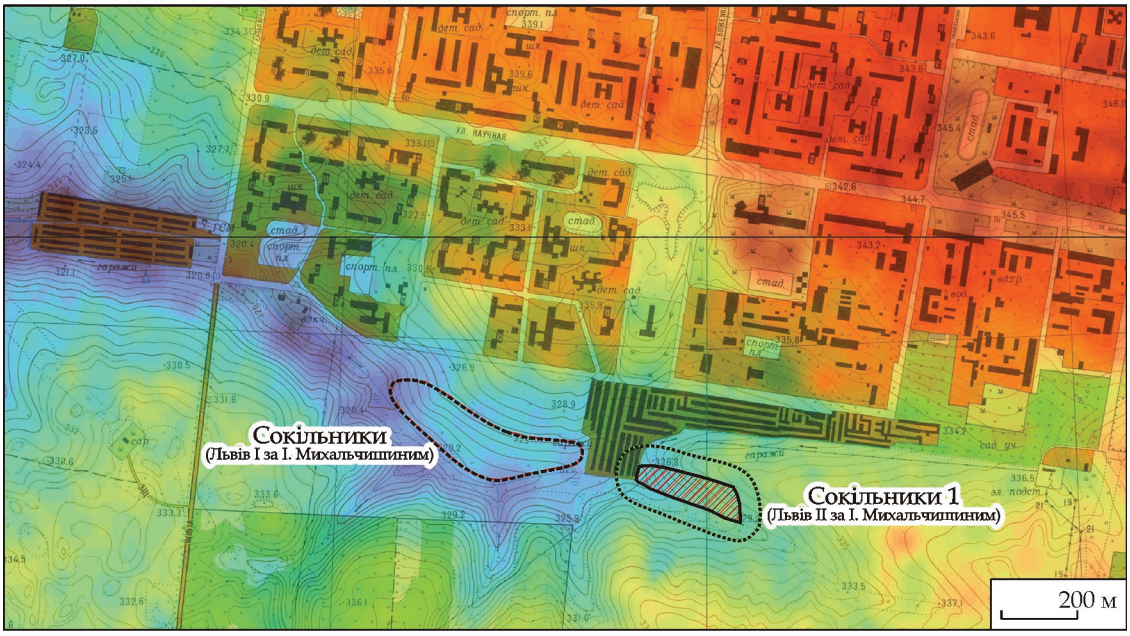

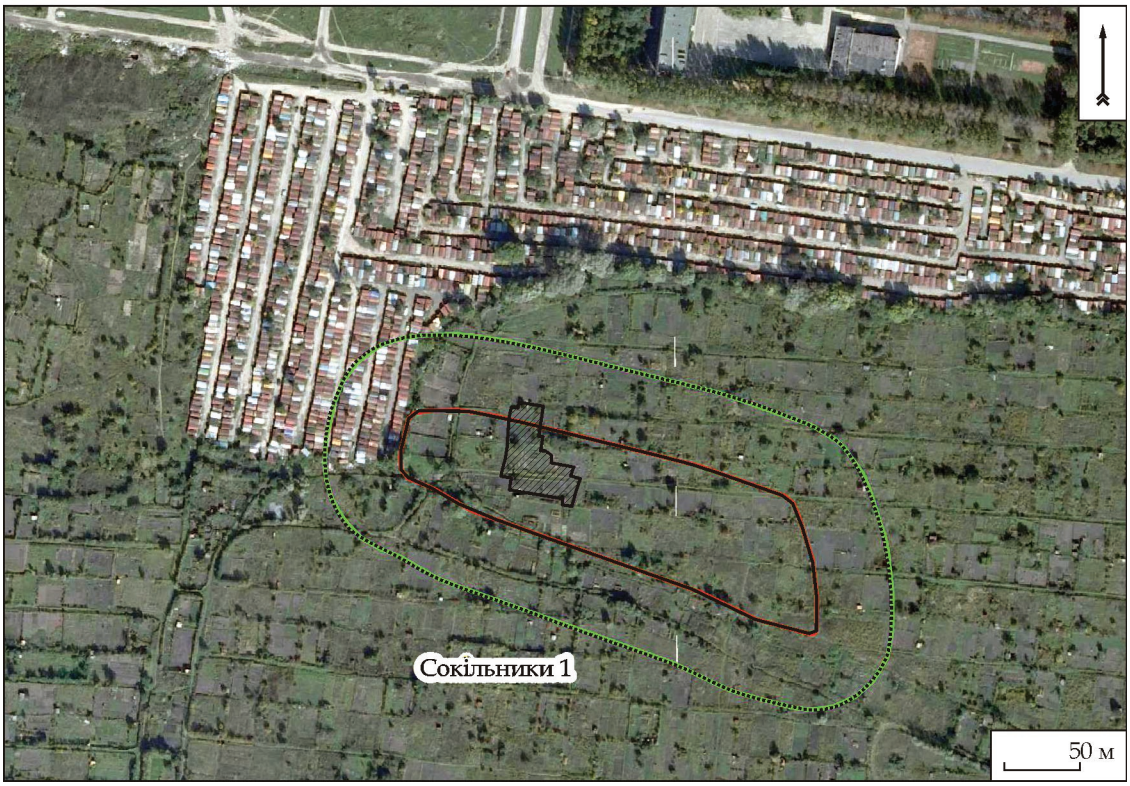

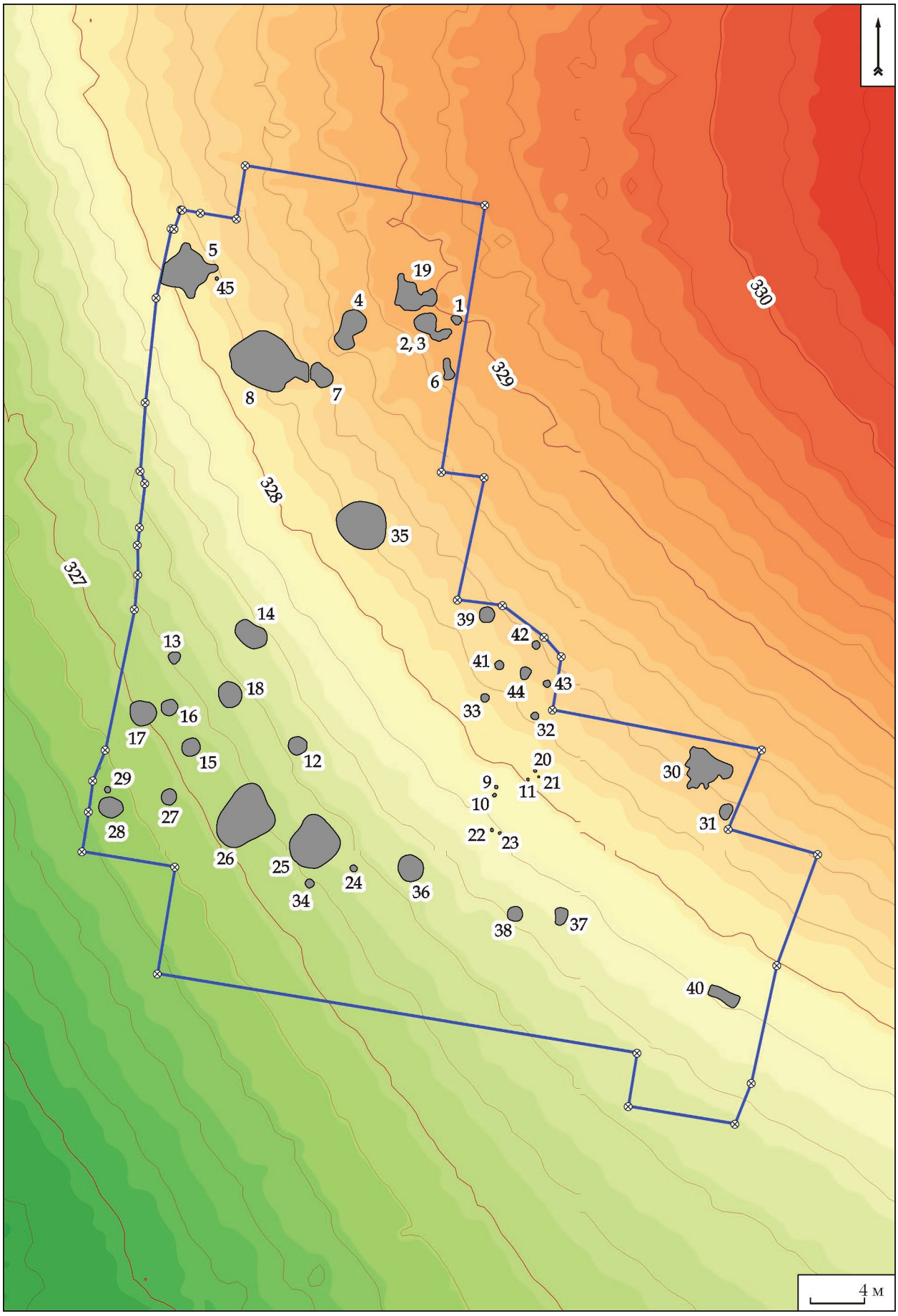

Рис. 2. План розкопу 2022 р.; цифрами вказано номери об'єктів

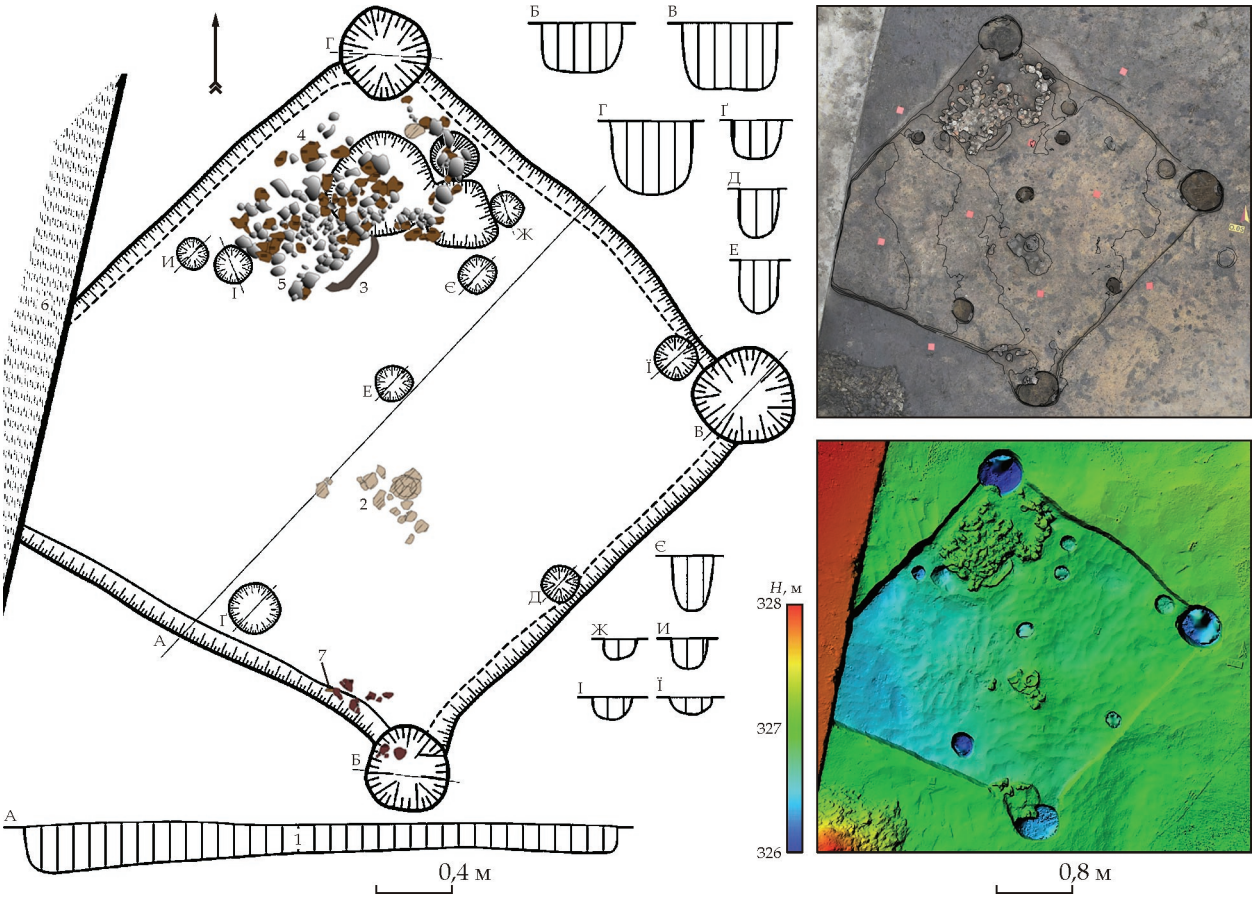

Рис. 3. План житла празької культури (об'єкт 5): 1 — чорний суглинок; 2 — уламки ліпного посуду; 3 — коса-горбуша; 4 — уламки печини (перепалена глина); 5 — каміння; 6 — залізобетонна плита; 7 — кістки

Розкопки виконано на замовлення ТОВ «Сан Марко Сіті» в межах земельної ділянки під кадастровим № 4623686400:03:000:0542, на якій планувалося будівництво багатоквартирного житлового комплексу.

На будівельному майданчику в західній частині поселення був закладений розкоп загальною площею 2069 м^2 (рис. 2).

Під час розкопок зафіксовано рештки 45 археологічних об'єктів різного функціонального призначення: житлові споруди (3); господарські споруди (5); вогнища (3); господарські ями (17); стовпові ями (17).

Житлові споруди (об'єкти 5, 25, 30) характеризуються досить чіткими геометричними формами і наявністю опалювальних пристроїв у вигляді глинобитного вогнища або пічки з дрібних камінців та глиняної обмазки (рис. 3).

Господарські споруди відрізняються від звичайних господарських ям більшими розмірами і складнішою конструкцією (об'єкти 7, 8, 26, 35, 40).

Залишки відкритих вогнищ (об'єкти 31, 37, 38) простежено в культурному шарі на 0,1—0,2 м вище материкової поверхні. Вони мали підпрямокутну форму, обмазані тонким шаром глини, стінки та скупчення каміння з дрібними фрагментами печини і вугілля в заповненні. Подібні за конструкцією та функціональним призначенням споруди на території заходу України НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України досліджував у 2004—2005 і 2015 рр. на поселеннях черняхівської культури Стоділки 1 і Старий Яричів 3.

Господарські ями (об'єкти 1—4, 6, 12—19, 27, 28, 36, 39) мали округлу форму, прямі стінки та заокруглене дно. Їхнє скупчення зафіксовано в південно-західній частині розкопу, вздовж нижнього краю схилу підвищення.

Стовпові ями (об'єкти 9—11, 20—24, 29, 34, 45) зафіксовано переважно в центральній частині розкопу. Тут вони утворюють два скупчення. Перше скупчення (об'єкти 9—11, 20—23) могло залишиться від господарської діяльності на дачних ділянках у другій половині XX ст. Друге скупчення (об'єкти 32, 33, 41—44) складається з 5 майже однакових ям, розмірами 0,6—0,8 м та глибиною 0,1—0,3 м. Ями утворюють п'ятикутну в плані конструкцію, орієнтовану за лінією північ—південь. Це, ймовірно, залишки наземної споруди.

Археологічний матеріал, виявлений під час розкопок, налічує понад 700 одиниць і

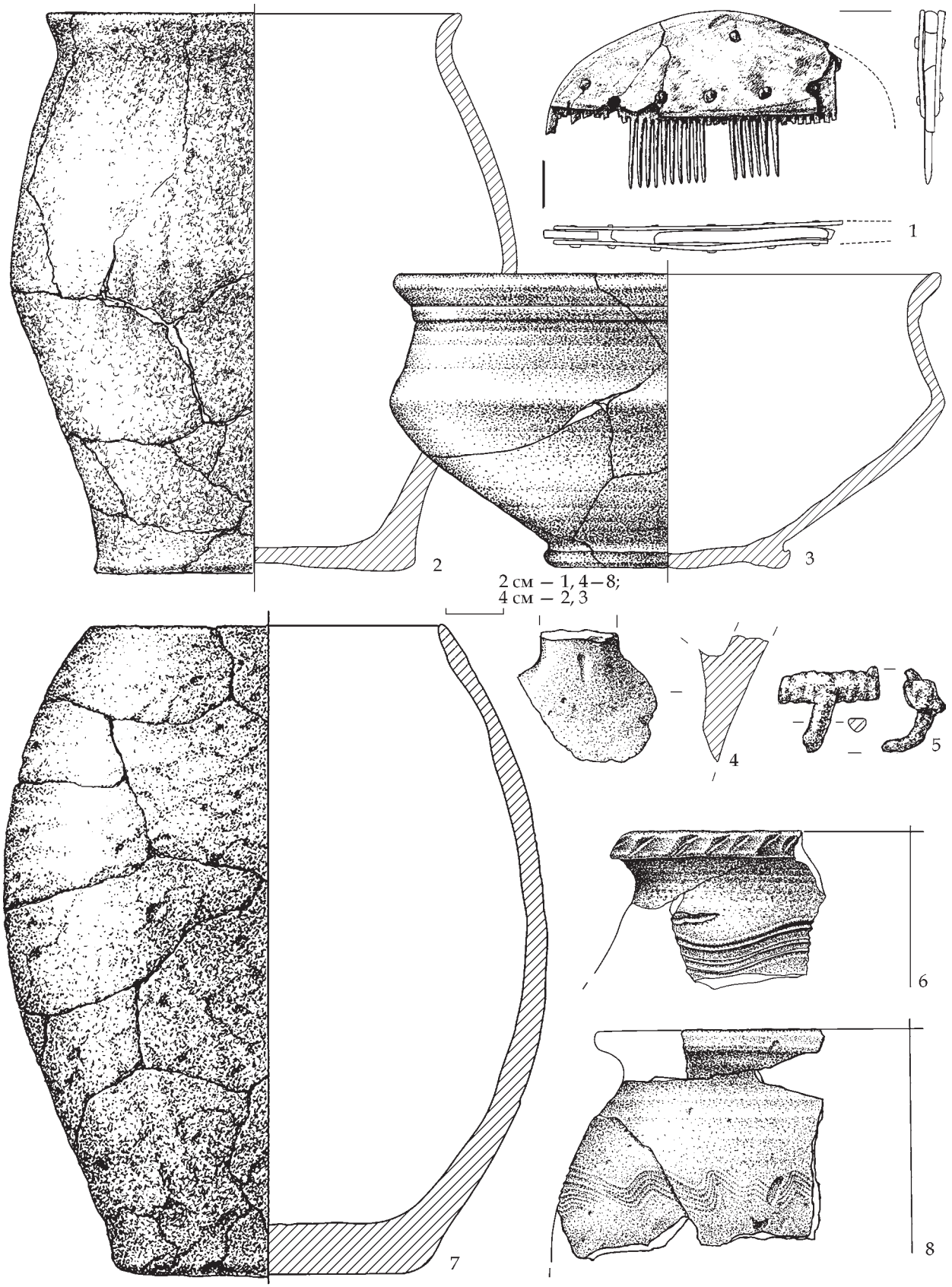

Рис. 4. Знахідки з поселення: 1 — кістяний гребінь; 2 — ліпний горщик пізньримського часу; 3 — кружальна миска пізньоримського часу; 4 — уламок ручки амфори; 5 — фрагмент залізної фібули; 6, 8 — фрагменти вінець посудин райковецької культури; 7 — горщик празької культури з об'єкта 5

представлений здебільшого фрагментами глиняного посуду.

Серед кераміки можна виділити вироби кількох культурно-хронологічних періодів.

Перший — представлений ліпним і кружальним посудом пізньоримського часу. Ліпну кераміку репрезентують слабопрофільовані горщики з середнім або довгим вінцем, плавно відігнутим назовні. Плічко розташоване ближче до середини висоти, округле та похиле (рис. 4: 2). Глиняне тісто містить помірну кількість некаліброваних фракцій шамоту (1—5 мм), іноді у ньому трапляються домішки піску. Кружальний посуд має характерні для III—IV ст. форми. Переважають миски біконічної форми з коротким, дещо відігнутим назовні вінцем, ребристим зламом тулуба і денцем на кільцевому піддоні (рис. 4: 3). Цю кераміку вирізняє сірий колір поверхонь з підлощенням з обох сторін і тісто практично без домішок.

Наступний період репрезентують уламки ліпного посуду, здебільшого з житла (об'єкт 5). Начиння виготовлене з глиняної маси з помірною або значною домішкою дрібних фракцій шамоту і з додаванням дрібного піску. Поверхні посудин тріщинуваті, загладжені, сіро-коричневого кольору (рис. 4: 7). Верхні частини характеризуються дуже коротким, відігнутим назовні вінцем, та різким переходом до опуклого плічка, розташованого відразу під вінцем. Ці знахідки попередньо можна пов'язувати з ранньослов'янським часом, ймовірно, з празькою культурою (V—VII ст.) або з раннім етапом райковецької культури (VIII—IX ст.).

Третій період представлений уламками ліпного і кружального посуду слов'янського часу. Це профільовані горщики, виготовлені на повільному крузі, з коротким або середнім вінцем, плавно або різко відігнутим назовні. Краї вінець потоншені, горизонтально або косо зрізані (рис. 4: 6, 8). Посуд виготовлений із дуже щільного глиняного тіста з інтенсивною домішкою дрібних фракцій піску, іноді як додаткову домішку використовували дрібні фракції шамоту. Ліпний посуд відрізняється від кружального тільки технікою виготовлення та ширшим використанням додаткової домішки шамоту в керамічній масі. Горщики часто прикрашені орнаментом у вигляді горизонтальних або хвилястих ліній та їхніх комбінацій. Декор нанесено на внутрішню сторону вінець, плечики і боки. Така кераміка характерна для райковецької культури IX ст., окремі фрагменти — X ст. Вони вирізняються загладженою поверхнею, тоншими стінками та відсутністю додаткової домішки шамоту.

Колекція індивідуальних знахідок репрезентує два етапи розвитку поселення. Пізньоримським часом датовано кістяний гребінь, виготовлений із рогу та кістки. Спинка дугоподібна, частини з'єднані залізними цвяшками і мають гладенькі накладки, прикрашені по периметру прокресленою лінією (рис. 4: 1). Схожий гребінь знайшов Д. Козак під час розкопок на сусідньому пагорбі, ідентифікував його як варіант I типу I, за класифікацією С. Томаса, і датував III — першою половиною IV ст. До цього ж періоду належать уламок залізної фібули (рис. 4: 5), кістяні ковзани, уламки ножів та серпа, фрагменти амфор (рис. 4: 4). Ранньослов'янським часом датуємо залізну косу-горбушу з заповнення житла 5 та деякі типи точильних брусків із об'єктів 2 і 6.

У планувальній структурі поселення простежується дві лінії забудови (рис. 2). Об'єкти пізньоримського часу розташовані переважно в південній частині розкопу, вздовж підніжжя підвищення. Тут зафіксовані і господарські, і житлові споруди. Друга лінія так само витягнута з заходу на схід але ближче до верхівки мисоподібного підвищення. Тут досліджено об'єкти з матеріалами слов'янського часу (окрім об'єктів 7 і 8). Продовженням цієї лінії вважаємо об'єкти 30 і 40.

На підставі опрацювання археологічної колекції можемо говорити про три культурно-хронологічні горизонти на поселенні Сокільники 1: пізньоримський час (III—IV ст.), ранньослов'янський час (празька культура, V—VII ст.), райковецька культура (VIII—X ст.).

Результати розкопок 2022 р. пам'ятки Сокільники 1 вкотре актуалізують проблему інтерпретації матеріалів із досліджень Д. Козака, котрі він провів у 1976 р. на сусідньому пагорбі, де виявлено ідентичні матеріали. Спочатку він зарахував пам'ятку до старожитностей пшеворської культури, а згодом, опрацьовуючи великий масив пам'яток Волині й Галичини для вивчення ранніх етапів слов'янського етногенезу, виділив подібні поселення в окрему зубрицьку культуру. Обидві згадані культури на території України існували впродовж ранньоримського часу (I—II ст.). У той же час, виявлені нами матеріали, частково суперечать цьому датуванню: залізна фібула і складний гребінь датуються III—IV ст. і найчастіше асоціюються з матеріалами черняхівської культурою — старожитностями пізньоримського часу.

В. Сидорович, Я. Онищук, Б. Гринчишин

ДОСЛІДЖЕННЯ МОГИЛЬНИКА ПШЕВОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У с. ВЕЛИКА ДІБРОВА НА ЛЬВІВЩИНІ

Археологічна експедиція КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчого музею» (м. Львів-Винники) та Львівського національного університету імені Івана Франка продовжила дослідження могильника пшеворської культури у с. Велика Діброва Яворівського р-ну Львівської обл.

Могильник відкрито навесні 2021 р. Влітку того ж року проведено розкопки пам'ятки, в результаті яких досліджено вісім кремаційних поховань з різноманітним інвентарем, переважно виробами з кераміки і заліза.

Завдання досліджень 2022 р. полягало у виявленні на території пам'ятки нових поховальних об'єктів, а також у встановленні її меж. Під час робіт тут було закладено три розкопи загальною площею 76 м^2 (рис. 1).

Розкоп 1, що складався з двох частин розмірами 2 × 8 і 2 × 6 м, розташовувався у північно-східній ділянці пам'ятки. Слідів об'єктів тут не виявлено.

Розкоп 2, розміром 2 × 12 м, закладений у північно-західній частині могильника, також не приніс жодних результатів.

Розкоп 3, розміром 2 × 6 м, закладено в секторі, де у 2021 р. виявили три поховання. В одному з квадратів на глибині близько 0,5 м вдалося натрапити на округлий за формою об'єкт, який контрастував на фоні жовто-сірого материкового ґрунту. Його заповнення вирізнялося наявністю частинок обвугленого дерева. У центральній і південній частині на глибині приблизно 0,2 м виявлено два камінці зі слідами дії вогню, а на дні — два фрагменти ліпного горщика коричневого кольору. Загалом глибина об'єкта від рівня виявлення становила близько 0,25 м, стінки вертикальні (рис. 2).

Зважаючи на це, розкоп було продовжено в північно-східному напрямку. У центральній частині досліджуваної ділянки на глибині 0,35 м було відкрито залишки кремаційного поховання 9 (рис. 3: 1). Воно складалося із розбитої в результаті оранки поховальної урни, заповненої кремованими людськими кістками, і наконечника списа (рис. 3: 3). Під урною лежав ще один, менший за розмірами наконечник, найімовірніше, метального дротика (рис. 3: 2). Обидва предмети озброєння мають сліди вторинного перепалу.

У північній частині розкопу, на відстані приблизно 2 м від першого, на аналогічній



Рис. 1. Загальний план пам'ятки та досліджуваної території у 2022 р.

глибині виявлено ще одне кремаційне поховання 10. У ньому було відкрито частини двох керамічних мисок невеликого розміру (рис. 4: 2, 3). Разом із ними в об'єкті знайдено глиняне прясло циліндричної форми (рис. 4: 4). Одна з його сторін орнаментована чотирма крапками, розташованими навколо отвору у формі прямокутника. На другій — наявні символи, які нагадують руни.

У результаті досліджень, проведених у серпні 2022 р., на могильнику у с. Велика Діброва відкрито два кремаційні поховання з нечисленним супровідним інвентарем. Загалом виявлені знахідки засвідчують його схожість з пам'ятками східної зони пшеворської культури. Попередньо могильник можна датувати періодом B_{2b}—B_2/C_1, за центральноєвропейською періодизацією.



Рис. 2. Об'єкт 1 у процесі дослідження

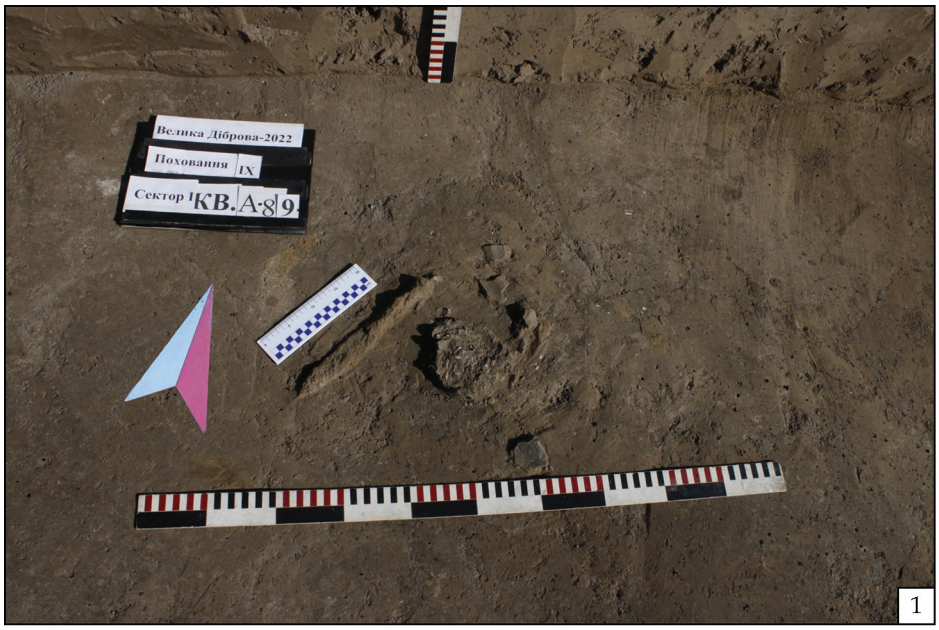



Рис. 3. Поховання 9: 1 — план; 2, 3 — залізні наконечники

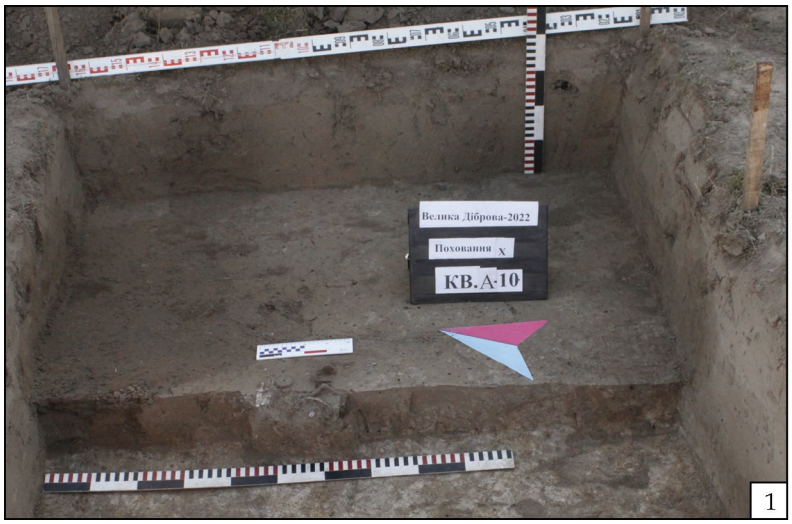

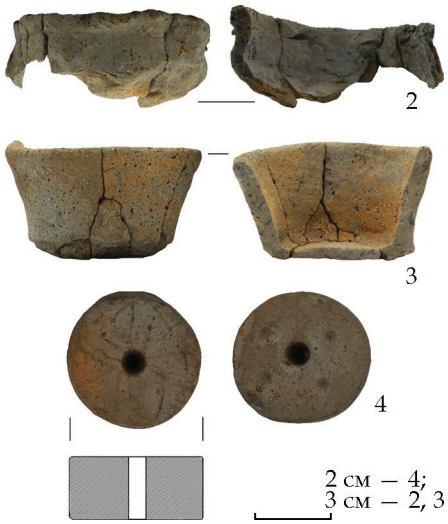

Рис. 4. Поховання 10: 1 — план; 2, 3 — фрагменти керамічних мисок; 4 — прясло

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

К. Горбенко, Ю. Жирок

ПОПЕРЕДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ «БЛИЖНЬОГО ПЕРЕДМІСТЯ» УКРІПЛЕНОГО ПОСЕЛЕННЯ ДИКИЙ САД (розкопи 26 і 27)

Укріплене поселення (городище) Дикий Сад контролювало місце злиття річок Південний Буг та Інгул. У сучасних реаліях його терени перебувають в історичному центрі міста Миколаїв (перехрестя вул. Набережна та Артилерійська). У плані городище у формі овалу, витягнутого віссю за лінією Пд Сх—Пн Зх, займало високий мис стрімчастого краю плато лівого берега р. Інгул. З боку степу терени городища уберігали яри та дві лінії ровів між ними.

Структурно городище Дикий Сад складалося з огородженої ровом «цитаделі», «передмістя» та «посаду», який розташовувався за зовнішнім ровом (рис. 1). Житлові споруди розташовувалися рядами уздовж річки та примикали одна до одного, створюючи єдиний архітектурний комплекс. Загальна площа збереженої території сягає понад 4 га (рис. 2).

У культурно-хронологічному аспекті городище належить до білозерської археологічної культури доби фінальної бронзи (XIII/XII—XII/XI ст. до н. е.). На підставі датуванням C^{14} діапазон становить (1186—925) ± 80 рр. до н. е.

Дослідження городища Дикий Сад традиційно проводить Миколаївська експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» спільно з фахівцями лабораторії археології та домодерної історії Миколаївського національного університету ім. В. Сухомлинського.

На сьогодні розкопано близько 8000 м^2 площі городища (53 археологічних об'єкта). Серед них: 41 приміщення з прилеглими дворовими майданчиками; три господарські ями за межами приміщень «передмістя» (дві ями біля приміщення 1 та одна яма біля приміщення 15); рів навколо «цитаделі» та рів навколо всього городища; майданчик уздовж рову цитаделі із залишками оборонних конструкцій; ритуально-культовий пандус; центральний майданчик «цитаделі», господарсько-ритуальний майданчик навпроти рову «цитаделі», господарський майданчик біля приміщення 9, центральний майданчик дальнього «передмістя» — 21 яма господарського та ритуального призначення, одна яма за зовнішнім ровом. Ями розташовувалися на рівному майданчику між будинками, утворюючи своєрідну центральну господарську площу «передмістя» (рис. 1).

У зазначених об'єктах зафіксовано залишки керамічного посуду, кістки свійських тварин (велика та дрібна рогата худоба, свиня, кінь тощо) та риб (сом, короп тощо), залишки обвуглених зернят проса звичайного, ячменю, пшениці, культурного винограду і деревного вугілля.

Останні роки дослідження видалися вкрай напруженими та драматичними (пандемія та активна фаза війни). Основні роботи проводилися на території «ближнього передмістя», у розкопах 26 і 27 (рис. 1; 2).

Розкоп 26, загальною площею 20 × 20 м. Рівень сучасної поверхні зазначеної території коливається від 21,35 м (східна частина) до 21,7 м (західна частина) над рівнем Балтійського моря. Рівень материкової поверхні фіксується на позначці: в північній частині 21,09 м; у південній 21,0 м; у західній 21,09 м; у східній 21,07 м. Культурний шар частково знищено будівельними рештками середини XX ст. Після розчищення території розкопу в 2020 р. виявились плями нових археологічних об'єктів (приміщення 22 і 23), які розташовувалися уздовж оборонного рову «цитаделі» укріпленого поселення за лінією Пд Зх—Пн Сх.

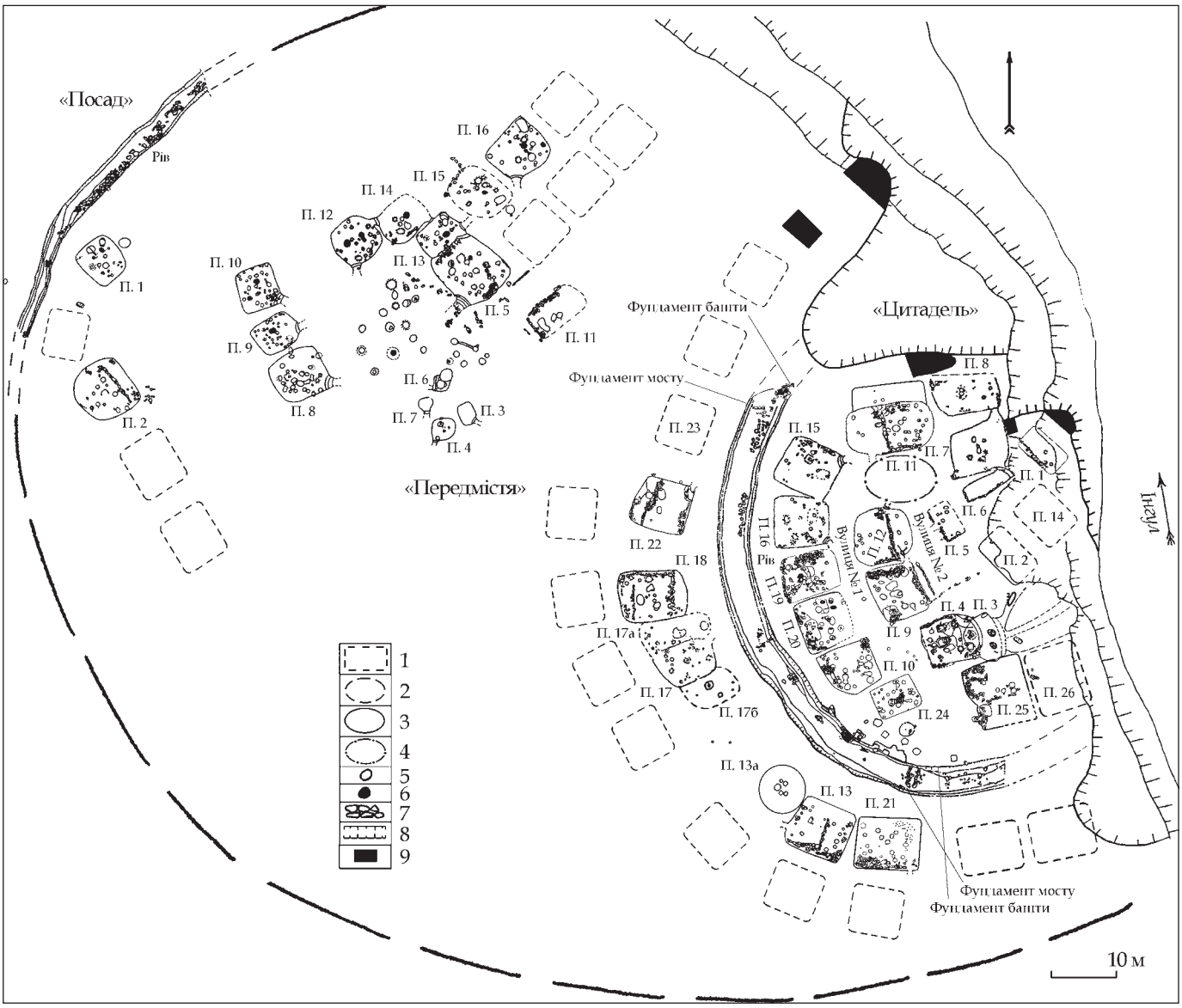

Рис. 1. План городища Дикий Сад: 1 — межі ймовірних об'єктів; 2 — межі городища; 3 — контури приміщень; 4 — центральний майданчик; 5 — ями; 6 — вогнища; 7 — кам'яні кладки; 8 — рів; 9 — контури розкопів 1956 р.



Рис. 2. Городище Дикий Сад, загальний вигляд згори



Рис. 3. Городище Дикий Сад, розкоп 26; вигляд з південного сходу



Рис. 4. Городище Дикий Сад, розкоп 27; вигляд із заходу

У 2020 р., незважаючи на пандемію, вдалося завершити розкопки приміщення 22 (південна частина розкопу 26), що розміщувалося в центральній частині «ближнього передмістя», на відстані 5 м на північ від приміщення 18 та 5 м на захід від рову «цитаделі». Цей об'єкт можна віднести до першої лінії приміщень, що розташувалися вздовж зовнішнього борту рову «цитаделі» (рис. 1). Приміщення 22, загальною площею 90,25 м^2 (9,5 × 9,5 м; опущене до материка на 1,2—1,29 м), можна атестувати як заглиблену споруду квадратної форми, з овальними кутами, витягнутою вздовж «рову цитаделі». Тип входу — сходи (три сходинки), дах односхилий, підлога піщана.

У 2021 р., на жаль, пандемія внесла корективи в поточний план досліджень. Провести масштабні розкопки, з об'єктивних причин, стало неможливим. Однак вдалося провести розчистку в північній частині розкопу 26 та території на північ від другого мосту оборонного рову (розкоп 27; рис. 1).

У північній частині розкопу 26 розпочато дослідження території вздовж північної частини оборонного рову «цитаделі» (10 × 5 м) навпроти кам'яного фундаменту другого мосту через рів (рис. 1).

Верхнє заповнення цієї частини розкопу складалось з маловиразних фрагментів кераміки, кісток тварин, сучасного будівельного буту та сміття. На відстані 5 м на захід від краю оборонного рову проявилася пляма заповнення об'єкту (рис. 3).

Виходячи із стратиграфії західного борту розкопу, встановлено, що на території «ближнього передмістя» городища зафіксовано нове приміщення 23.

Ймовірно, за своїми основними параметрами та характеристиками воно подібне до приміщення 22 (рис. 1).

Розкоп 27, загальною площею 10 × 10 м. Рівень сучасної поверхні зафіксовано на позначці 20,45 м, а рівень материкової поверхні — 20 м. Культурний шар частково знищено будівельними рештками середини XX ст. (тут знаходилася лісопильня). На відстані 5 м на північний захід від вапнякових залишків башти (розкопки 2009 р.), проявилася кам'яна гряда або кладка (рис. 4). Вона складалась з великих плит, укладених плиском. Каміння розірвані по шару. Довжина кладки, витягнутої за віссю Сх—Зх, з невеликим відхиленням на північ — 4 м, ширина 1 м. Кладка має від одного до двох рядів вапнякових каменів. Попередньо можна припустити, що зазначена цокольна конструкція має відношення до системи оборонних споруд основного рову навколо «цитаделі». Подальші розкопки допоможуть прояснити функціональне призначення кам'яної споруди.

Отже, підсумком останніх сезонів досліджень городища Дикий Сад стало завершення розкопок приміщення 22, визначення розташування нового приміщення 23 та нового об'єкту в північній частині оборонного рову.

Продовження досліджень буде можливим після завершення воєнного стану.

О. Смирнов, Д. Бондаренко

НАГЛЯД ЗА ЗЕМЛЯНИМИ РОБОТАМИ НА ТЕРИТОРІЇ КУЦУРУБСЬКОЇ ОТГ МИКОЛАЇВСЬКОГО р-ну

Досліджений район один із найбагатших на пам'ятки культурної спадщини Миколаївщини. Найвідоміша серед них — давньогрецьке місто Ольвія та її некрополь.

Нижнє Побужжя упродовж майже тисячі років було одним із найбільш інтенсивних районів розповсюдження досягнень античної культури на Півдні України. Тут, у пониззі Південного Бугу, навколо грецького полісу Ольвія, була прилегла до нього сільськогосподарська територія — хора.

Частина з поселень хори, розташованих в його окрузі на берегах Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, була в центрі уваги ще дослідників XIX — початку XX ст. Питання територіальних володінь Ольвійського полісу розглядали до середини XX ст. Однак лише у другій половині XX ст. проблеми території, організації, статусу, економічного та культурного потенціалу хори Ольвії, її місце в історичному розвитку полісу набула значної інтенсифікації.







Територія нагляду та результати підсипки

Серед структур ольвійської хори поселення Кателіно 1 займає чільне місце. Воно розташоване біля північно-західної околиці с. Кателіно на степовому плато правого берега Кателінської балки на відстані одного кілометра на захід від лиману. Поселення частково знищено дорогою Миколаїв—Парутине, частина зайнята сучасним цвинтарем. Відкрито у 1925 р.

Польові роботи проводились протягом 18.10.—26.10.2021 р. Проведено повне візуальне обстеження територій під розташування майданчика. Ці роботи проводилися з урахуванням методик проведення археологічних робіт зі з'ясування наявності або відсутності пам'яток археології, огляду відомих пам'яток та пошуку нових.

За допомогою техніки, наданої замовником, на прилеглій території до пам'ятки Кателіно 1 та на південь від неї був знятий шар гумусу, будівельного і побутового сміття з метою встановлення кордонів розповсюдження культурного шару. Після зняття шару технікою, проведенні шурфувальні роботи вручну, з метою фіксування потужності культурного шару. Кордони пам'ятки на південь були виявлені, потужність культурного шару на деяких ділянках сягнула до 0,9 м. Після встановлення факту наявності культурного шару, з шурфів були вилучені артефакти (бронзові монети, свинцеві ритуальні прикраси, уламки керамічного матеріалу античного часу кінця IV—III ст. до н. е.).

Виходячи з історико-архівних даних та проведення науково-рятівних досліджень (нагляд за земляними роботами), констатуємо наступне: зазначена земельна ділянки належить до земель історико-культурного призначення у зв'язку з наявністю об'єкта археології (античне поселення Кателіно 1) та історичного культурного шару. Земляні роботи повинні бути припинені та на об'єкті проведені консерваційні роботи (підсипка на площі пам'ятки археології до 1,5 м), що й було зроблено (рисунок).

Л. Смирнов, О. Смирнов

РОЗВІДКИ НА ПРАВОМУ БЕРЕЗІ р. ПІВДЕННИЙ БУГ У СМУЗІ ЗВЕДЕННЯ РОЗВ'ЯЗКИ НА ТРАСІ М-14

У листопаді 2022 р. у межах запланованого будівництва мосту та транспортних розв'язок через р. Південний Буг, на території с. Сливіне Веснянської територіальної громади Миколаївського р-ну були проведені розвідки. Роботи охопили ділянку траси М-14 Одеса — Мелітополь — Новоазовськ. Були проведені археологічні пошуки з фотофіксацією, нанесені на мапи та прив'язані до сітки координат за допомогою GPS об'єктів культурної спадщини на загальній території 38,6 га. Зазначена ділянка розміщена в центрі сучасного Миколаївського р-ну та містить вітрозахисні лісосмуги вздовж траси, вибалки та орні поля.

Неподалік зони майбутнього будівництва у 1992 р. Ю. Гребенников дослідив великий курган біля с. Весняне, а через шість років



Розташування об'єкта археології з охоронною зоною

вже біля с. Сливіно експедиція МКМ (керівник І. Снитко) розкопала ще курган, де було знайдено 11 поховань.

Крім цих археологічних досліджень, за літературними та архівними джерелами на території майбутнього «Будівництва транспортної розв'язки у різних рівнях на примиканні мостового переходу через р. Південний Буг у м. Миколаїв до автомобільної дороги загального користування державного значення М-14 Одеса — Мелітополь — Новоазовськ (на м. Таганрог) (км 121 + 360), Миколаївська обл., інших об'єктів не виявлено.

Утім, візуальне обстеження та шурфування цієї території виявило курган (координати центру: 46.976187 31.844125; рисунок), пошкоджений оранкою. Щодо цього зроблено актування порушень, а матеріали передані до управління культури, національностей та релігій Миколаївської облдержадміністрації. Курган потрапляє до зони відведення та потребує наукового дослідження до початку будівельних робіт.

О. Смирнов, Л. Смирнов, Д. Бондаренко

ОБСТЕЖЕННЯ ЗОНИ БУДІВНИЦТВА МОСТОВОГО ПЕРЕХОДУ ЧЕРЕЗ р. ПІВДЕННИЙ БУГ У м. МИКОЛАЇВ У 2021 р.

Польові роботи були проведені з 7 жовтня до 28 листопада 2021 р.

За історико-бібліографічними та архівними даними, на території проєктованого «Будівництво мостового переходу через річку Південний Буг в місті Миколаєві, Миколаївська область» знаходиться три об'єкти археологічної спадщини (Матвіївка II, Матвіївка III, Курган). Вони охоплюють часовий проміжок від доби ранньої бронзи (друга половина IV тис. до н. е. — середина III тис. до н. е.) до XII ст. На державному обліку як пам'ятки археології місцевого значення перебувають всі об'єкти (рішення Миколаївської обласної ради народних депутатів 357/71 та 216/88).

Перший опис археологічних знахідок на території Новоодещини зробив у кінці XIX ст. В. Ястребов. Також він повідомляє про розкопки декількох курганів. На початку XX ст. ці місця відвідав директор Херсонського музею В. Гошкевич, згодом під Новою Одесою С. Гайдученко провів розкопки кургана, в якому знайдено античний посуд.

У 1957 р. Скіфська степова експедиція Московського університету під керівництвом Б. Гракова провела розвідку вздовж берегів р. Південний Буг, тоді були знайдені поселення біля с. Михайлівка (епоха бронзи), с. Зайве (епоха бронзи), с. Новопетрівка (епоха бронзи), с. Костянтинівка (2, епохи бронзи), с. Баловне (епоха бронзи, черняхівська культура), с. Матвіївка. Роком пізніше відкрито поселення біля с. Антонівка. Крім того, цією експедицією відкриті поселення біля с. Новошмідтівка (бронза), Гулеватське (бронза), Карловка (бронза, черняхівська культура), Нова Одеса (4, бронза). У 1962 р. біля с. Антонівка знайдено бронзовий скарб (130 виробів).

У 1974—1976 рр. Інгульською експедицією ІА АН УРСР (О. Шапошникова) проводились значні дослідження курганів. Було досліджено дев'ять насипів біля с. Антонівка, курган біля с. Новошмидтівка, шість курганів біля с. Касперівка і 25 курганів під Новою Одесою. Відкрито поселення черняхівської культури біля с. Новопавлівка.

У 1981—1982 рр. експедиція МКМ під керівництвом В. Нікітіна провела розкопки поселення катакомбної культури біля с. Костянтинівка. У 1985 р. В. Нікітін розпочав дослідження поселення Баловне 1, яке в 1989 р. було завершено — знайдено декілька приміщень, багато керамічного матеріалу, виробів з каменю. У 1991 р. експедиція МДПІ під керівництвом Ю. Гребенникова розкопала біля с. Троїцьке шість курганів. Сьогодні на території району фіксується 134 кургани, серед яких розкопано біля 50.

Миколаївський район. Перший опис археологічних пам'яток Миколаївського р-ну зробив у 1873 р. академік П. Паллас. У середині XIX ст. тут побував О. Уваров, пізніше — В. Ястребов, В. Гошкевич. У 1920—1930 рр. Ф. Камінський знайшов низку поселень епохи бронзи. З 1930-х рр. розпочали дослідження Миколаївського р-ну співробітники Ольвійської експедиції. В 1957 р. Скіфська степова експедиція Московського універси-




Фотофіксація культурного шару та артефактів кургану

тету провела розвідку вздовж нижньої течії Південного Бугу. В результаті зафіксовано декілька поселень біля сіл Андріївка, Терновате, Трихати, Петрове-Солониха, Сливіно.

У 1950—1960 рр., а особливо, у 1970-і рр., крім робітників Ольвійської експедиції (А. Бураков, В. Отрешко, Б. Магомедов, В. Дудкін та ін.), дослідження проводили співробітники Нижньобузької експедиції (К. Марченко, Я. Доманський, Н. Головачова) та Інгульської експедиції МКМ. Були відкриті поселення доби бронзи та черняхівської культур біля сс. Нечаяне, Сливіно, Авдотієвка, Суха Балка. Співробітник МКМ В. Рубан у 1974—1978 рр. відкрив дуже багато поселень, садиб різних часів.

Перші розкопки на городищах району розпочались у 1950 р. біля с. Радсад. Проводив їх загін Буго-Дніпровської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Л. Славіна. А пізніше, в 1965 р. під керівництвом А. Буракова були досліджені рів і вал, залишки будівель, господарські ями.

На Старобогданівському городищі перші роботи розпочала в 1956 р. Причорноморська експедиція КДУ. У 1976 р. розкопки продовжились під керівництвом С. Буйських.

Особливе місце займає римський військовий табір, відкритий В. Рубаном у 1974 р. неподалік с. Мала Кореніха. Досліджений у 1975 р. С. Буйським табір мав прямокутну форму, біля воріт розміщувалися башти.

У 1968 р. експедицією МКМ проведені розкопки біля с. Суха Балка. Знайдено багато керамічного матеріалу. Великі за обсягом розкопки проводилися на поселенні епохи пізньої бронзи Степове 5 (І. Шарафутдінова). Відкрито багато приміщень.

У 1976—1979 рр. на античному поселенні Стара Богданівка 2 здійснені розкопки (керівник К. Марченко). Там досліджено 22 будівельні комплекси, відкрито 60 господарських ям.

1969 р. невеликі розкопки проводились експедицією МКМ на черняхівському поселенні біля с. Нечаяне. В різні роки (1988, 1996, 1999) розкопано декілька античних поховань біля с. Стара Богданівка.

1978—1979 рр. Інгульська експедиція розкопала п'ять поховань черняхівської культури.

1897—1898 рр. М. Савицький розкопав три кургани біля сіл Терновате та Сапетня. А у 1899 р. він розкопав курган Попова Могила біля с. Ковалівка.

У 1957 р. Скіфська степова експедиція МДУ біля с. Шостаково дослідила курган, а в 1968 р. (керівник В. Фоменко) розкопала курган біля с. Ковалівка.

Південнобузька експедиція (керівник Г. Ковпаненко) протягом 1969—1975 рр. розкопала 55 курганів біля сс. Ковалівка, Новоюр'ївка, Корчино, Степове. Знайдено 470 поховань різних культур. Серед них унікальне поховання знатної сарматки в кургані «Соколова Могила» біля с. Ковалівка.

Інгульська експедиція у 1976—1977 рр. біля сс. Начаяне, Мефодіївка, Іванівка розкопала 10 курганів. У 1992 р. Ю. Гребенников дослідив курган (заввишки 7 м) біля с. Весняне.

У 1998 р. експедиція МКМ (керівник І. Снитко) розкопала курган біля с. Сливіно. Знайдено 11 поховань.

У межах Миколаївського р-ну на державному обліку перебувають 267 курганів, 44 поселення, два городища та два ґрунтові могильники.

Повне обстеження зони будівництва мостового переходу через р. Південний Буг у м. Миколаєві охопило 66 га. Ці роботи були здійснені з урахуванням методик проведення археологічних розвідувальних робіт зі з'ясування наявності або відсутності пам'яток, огляду відомих пам'яток та пошуку нових.

Роботи відбувались у декілька етапів. Перший етап — вивчення мікрорельєфу та ро-

бота з топографічними та супутниковими мапами на місцевості. Складання плану проведення робіт, візуального огляду територій та вибір місць закладання розвідувальних шурфів. Спираючись на висновки першого етапу, було прийнято рішення черговості виконання польових робіт. За даними координат, наданих замовником, проведено вибір закладки розвідувальних шурфів (рисунок).

Мостовий перехід перетинає орні поля, частину висадженого лісу, а з правого берегу р. Південний Буг будівлі та проходить вздовж великої балки. Стратиграфія шурфів схожа: дерен чи оранка до 0,05—0,25 м, гумус сірого кольору з домішками дерев'яного тліну, подекуди побутового сміття, жорстви у вигляді маленьких фракцій вапняку до 0,09—1,6 м, материкової глини жовтого та світло-жовтого кольору на глибині до 1 м. Крім ділянки лісу, стратиграфія: дерен та піщаний намул до 1,6 м. Усього закладено 60 розвідувальних шурфів розмірами 1 × 1 м. Стародавнього культурного шару на досліджених територіях не виявлено. Крім визначеної території поселення катакомбної археологічної культури — Матвіївка III координати 47.027126 31.898590; 47.028062 31.901594; 47.025108 31.900285; 47.026161 31.902774, розмірами 220 × 175 м (культурний шар розташований кущами потужністю до 0,75 м) та курганного насипу (координати його центру 47.0270451 31.9056091) розмірами: висота 0,76 м, діаметр 37 м.

Землі під будівництво мостового переходу через р. Південний Буг вище м. Миколаїв не є землями історико-культурного призначення. Крім території поселення та кургану, на яких слід провести повне наукове дослідження до початку будівельних робіт. Нагадаймо, що зона охорони навколо об'єктів археологічної спадщини згідно з Наказом Міністерства культури України від 27.06.2019 № 501 «Про внесення змін до Порядку обліку об'єктів культурної спадщини», Розділ 4, пункт 12. Для поселень 1000 м від залишків культурного шару і 500 м від центральної точки кургану.

В. Гнера, А. Борисов

РОЗВІДКИ НА ТЕРЕНАХ БОЛГРАДСЬКОГО ТА ІЗМАЇЛЬСЬКОГО р-нів У 2021 р.

У сезоні 2021 р. було проведено розвідки на території Болградського та Ізмаїльського р-нів Одеської обл. (рис. 1). План робіт передбачав обстеження та документування кількох неукріплених різночасових поселень та залишків «Нижнього Траянового валу». Обстеження поселень було пов'язане із завданнями удосконалення методики використання БПЛА в археологічних дослідженнях.

Дослідження здійснювалися на пам'ятках поселенського типу, гадано пов'язаних з татарським населенням території Бессарабії. Його остаточне зникнення з придунайських степів впевнено датовано 1812 р. і пов'язане з колонізацією краю Російською імперією. Саме тому вивчення цих поселень виглядає актуальним у світлі дослідження функціонування двох цивілізаційних світів. Крім того, дослідження саме цього періоду цілком вписується в мейнстрімну концепцію актуалізації постколоніальних студій.

У сезоні 2021 р. основні дослідження відбувались на поселенні між селами Криничне та Каланчак Болградського р-ну в уроч. Дондор (рис. 2). Дослідження продовжили роботи розпочаті А. Оленичем та В. Гнерою у 2018—2019 рр. Територія поселення обстежена візуально та за допомогою металодетекторів. Координати кожної металевої знахідки та індивідуальних керамічних фіксувалися за допомогою GPS-приймача.

Особливістю поселення була наявність на його розораній площі (західна та південно-східна частини) візуально помітних (із землі, з квадрокоптера та на космічних знімках) сірих плям, які місцеві жителі називають «Пепельніки» або «Пепеліщники». Загалом нами виокремлено 22 такі плями (рис. 1). Метою робіт 2021 р. на поселенні було з'ясувати природу цих плям та загалом характер поселення XVII—XVIII ст. Для цього було здійснено контрольний збір керамічного підйомного матеріалу на території сірих плям та поза ними, а також обстеження поселення металодетекторами з попредметною фіксацією знахідок. Також для з'ясування стратиграфії плям та поселення було закладено два шурфи в західній частині поселення (шурф 1/2021 за межами плями, шурф 2/2021 на території плями 1).

Дослідження виявили, що товщина золистого прошарку світло-сірих плям наближається до 0,2 м. Закладений шурф не виявив залишків будь-яких археологічних об'єктів. Таким чином, спираючись на вербальні свідчення місцевого населення можна припустити, що золисті плями є залишками загонів для худоби або сміттєвих ям. На підтвердження цього факту опосередковано свідчать знахідки керамічного матеріалу не лише в нижній частині схилу, а й на середині підйому до верхівки мису. Саме в верхній частині трапляються поодинокі уламки металевих ядер. Ці знахідки можуть бути ілюстрацією до процесу «згону» останніх мешканців Буджака російськими імперськими військами в 1812 р.

Дослідженням кісткового матеріалу з поселення, здійсненим к. і. н. М. Кублієм, встановлено, що 261 фрагменти кісток тварин мають хорошу збереженість, яку за 5-бальною шкалою можна оцінити в 5 балів. Із загальної кількості кісток визначити до виду й анатомічної належності вдалося лише 102 фрагменти, що становить 38 %. Такий низький показник пов'язаний із сильною фрагментарністю кісткових решток, викликаною, власне, належністю їх до кухонних

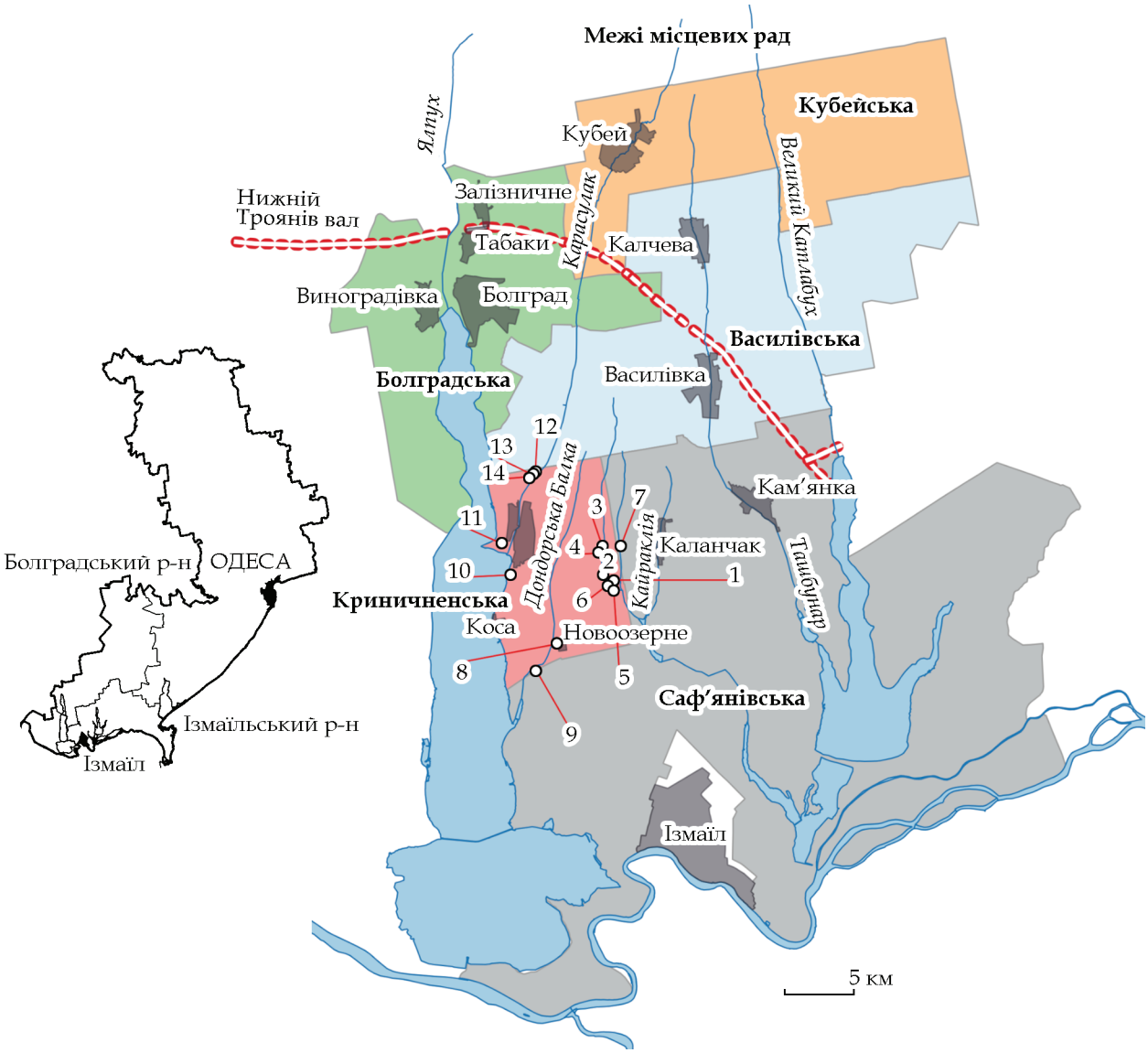

Рис. 1. Схема розташування обстежених у 2021 р. археологічних пам'яток: 1 — Криничне, уроч. Дондор / Далека Балка; 2 — Криничне, уроч. Бирнова Балка 1; 3 — Криничне, уроч. Бирнова Балка 2; 4 — Криничне, уроч. Бирнова Балка 2Б; 5 — Криничне, уроч. Бирнова Балка 3; 6 — Криничне, уроч. Бирнова Балка 4; 7 — Каланчак 1; 8 — Новоозерне 1; 9 — Дондорська Балка 1; 10 — поселення Криничне Виноградник Колоніст; 11 — Криничне 1; 12 — Криничне Карасулак 1; 13 — місцезнаходження Криничне Карасулак 2; 14 — Криничне Карасулак 3

відходів, а також перепалені кістки мають сильну подрібненість. Найбільше фрагментів належало корові — 46, що майже половина від усіх визначених. На другому місці за кількістю фрагментів кісток є дрібна рогата худоба — 35 фрагментів. Третє місце — кінь — 16 фрагментів кісток. Кістки коня містять сліди відділення — на великій гомілковій кістці поруч із нижнім епіфізом було багато слідів від розрубування, а на грифельній кістці надрізи зверху біля епіфіза. Такі сліди вказують на поділ туші. Зазвичай, за стандартних умов, у християнських суспільствах коней не вживали у їжу. Проте це була звична їжа для кочівницьких спільнот. Цей факт разом із повною відсутністю кісток свині наштовхує на думку, що на пам'ятці могли перебувати люди мусульманського віросповідання. Одна кістка належала собаці — ікло, знайдене на площі біля балки.

Ще одна кістка належала пташці і три фрагменти річкової мушлі. Серед ссавців не було виявлено кісток диких тварин, що вказує на відсутність мисливства серед людей, які залишили культурний шар. Хоча, можливо, це пов'язано із малою кількістю фрагментів кісток.

Виявлені на поселенні 30 фрагментів люльок для куріння тютюну. Серед них білоглиняних і світлоглиняних — 9 шт. (зокрема одна з бузковим ангобом і одна з жовто-коричневою поливою), з червонопаленої глини і рудого кольору — 19 шт., сіроглиняні, коричнево-сірі й чорні — 5 шт. Цю категорію виробів окремо проаналізував А. Чекановський.



Рис. 2. Аерофотознімок поселення Криничне, уроч. Дондор / Далека Балка, колами обведені плями на поселенні

У результаті досліджень польового сезону 2021 р. обстежено п'ять поселень, переважно з матеріалами XVIII—XIX ст. В одному з випадків (поселення Криничне Виноградник Колоніст) виявлено матеріали, які попередньо датовані пізньоантичним часом.

Окремим завданням експедиції було обстеження «Нижнього Троянового валу» на відрізку від м. Болград до с. Суворове (рис. 3). Здійснена фото- та відеофіксація залишків насипу на чотирьох відрізках валу, зокрема із застосуванням БПЛА. Також зафіксований сучасний стан збереженості пам'ятки археології на декількох його відрізках. Загалом обстеження кількох ділянок Нижнього Троянового валу вказують на часом задовільний стан його збереження і навіть можливість використання його як туристичного об'єкту. Проте варто відзначити

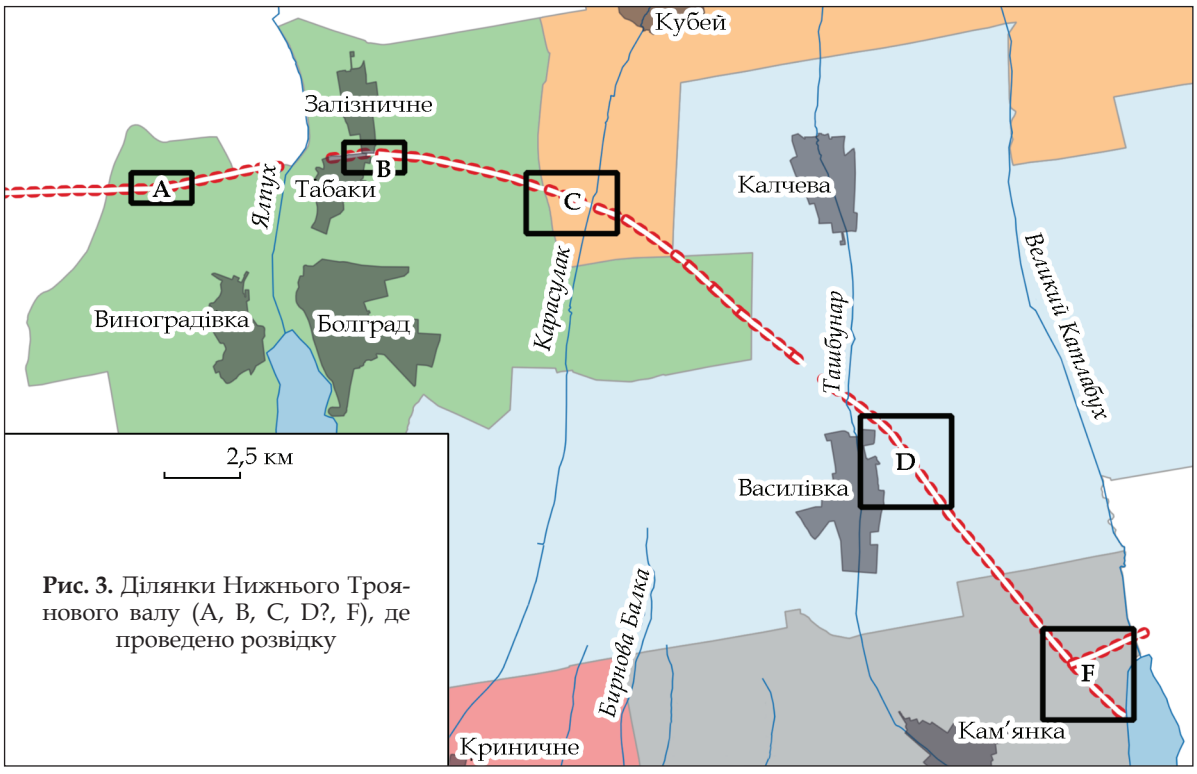

Рис. 3. Ділянки Нижнього Троянового валу (A, B, C, D?, F), де проведено розвідку

ряд загроз цілісності пам'ятки: використання валу як ґрунтової дороги, використання його для господарських потреб. З точки зору наукових досліджень, вал безперечно потребує детальної топографічної фіксації. З огляду на розміри об'єкта, найбільш оптимальним є використання лазерного сканування з повітря за допомогою технології LiDAR. Додатково слід зазначити, що залишається відкритим питання щодо структури насипу валу та історії його функціонування на окремих ділянках.

Найцікавішою з обстежених виявилась ділянка Нижнього Троянового Валу обстеження F. У цій частині вал примикає до озера Катлабух (рис. 3). І хоч крайня південно-східна частина валу фіксується як світла смуга на ріллі за 1,54 км до перетину валу з трасою М-15 на ділянці Новокам'янка—Ізмаїл до траси валу (з ґрунтовою дорогою) з північно-східного боку примикає ще один вал, що зберігся у вигляді світлої смуги землі. В цьому ж місці (ближче до оз. Катлабух) Нижній Троянів вал «оминає» один з курганів зараз майже розораної курганної групи. Таке поєднання кількох археологічних пам'яток створює неповторну археологічну ситуацію, яка спонукає до необхідності дослідження ролі курганних груп в системі Троянових валів.

У результаті здійснених робіт варто відзначити перспективність дослідження регіону, оскільки незважаючи на інтенсивне дослідження пам'яток регіону, що розміщені поблизу р. Дунай, ми маємо дуже слабкий рівень археологічного вивчення внутрішніх регіонів Бессарабії. Очевидно, подальші роботи варто зосередити на уточнені інформації про вже відомі пам'ятки регіону та на пошуку нових об'єктів археології. Цьому сприятимуть суцільні обстеження берегів балок та водойм регіону. Додатковим завданням може стати обстеження та документування курганних насипів, що в багатьох випадках топографічно майже непомітні, проте чітко ідентифікуються за контрастними слідами на фоні розораного ґрунту.

Окремо слід відзначити важливість продовження досліджень на пам'ятках XVII—XVIII ст. регіону, які досі залишаються маловивченими, а розуміння різноманіття матеріальної культури їх мешканців — фрагментарним.

С. Іванова, А. Колесниченко, О. Савельєв, К. Савельєва, О. Сінельніков, Л. Ковальський

АРХЕОЛОГІЧНІ РОБОТИ В ОДЕСЬКІЙ обл.

Протягом звітного сезону зусиллями співробітників відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України здійснено кілька обстежень та археологічних рекогносціювань на окремих земельних ділянках у межах Одеської обл. Вони були обумовлені потребами експертизи проектів землевідведення та будівництва.

Так, у межах м. Одеса, на південь від Артилерійського парку (рис. 1: 1), на високому плато чорноморського узбережжя було проведено шурфування (10 шурфів) та огляд вже існуючих антропогенних розрізів (котлован будівництва), з метою виявлення решток курганного могильника, зафіксованого історичними картографічними джерелами у паркові та довкола нього. Так, план Одеси, гравійований у військово-топографічному депо 1854 р., відобразив ланцюжок курганів з п'яти насипів на території II-го Християнського цвинтарю (рис. 2, пунктирний овал) та окремий насип (рис. 2, стрілка) далі на схід — на території сучасного Артилерійського парку. Об'єктом вивчення стала ділянка за 300 м південніше Артилерійського парку (рис. 2, прямокутники). Тут можна було б очікувати частину могильника з курганів з повністю розораними насипами або гіпотетичну безкурганну частину некрополя. Проте обстеження не виявило археологічних решток, таким чином ефективно вилучивши територію майбутнього будівництва з меж археологічної пам'ятки.

На правому (західному) березі Хаджибейського лиману здійснено огляд ділянки плато, віддаленого на 700 м від берегового урвища. Відсутність підйомного матеріалу дозволила уточнити межі поселення доби бронзи Єлизаветівка I (рис. 1: 2), яке, схоже, розміщувалося ближче до берегового урвища і сучасної забудови села.

У долині р. Кодима оглянуто периферію пам'ятки Балта (рис. 1: 5), а неподалік на вододілі між р. Кодима та басейном р. Тилігул — територію відомого поселення Балта (Білине, рис. 1: 4). На площі ділянки біля пам'ятки Балта було закладено один шурф.

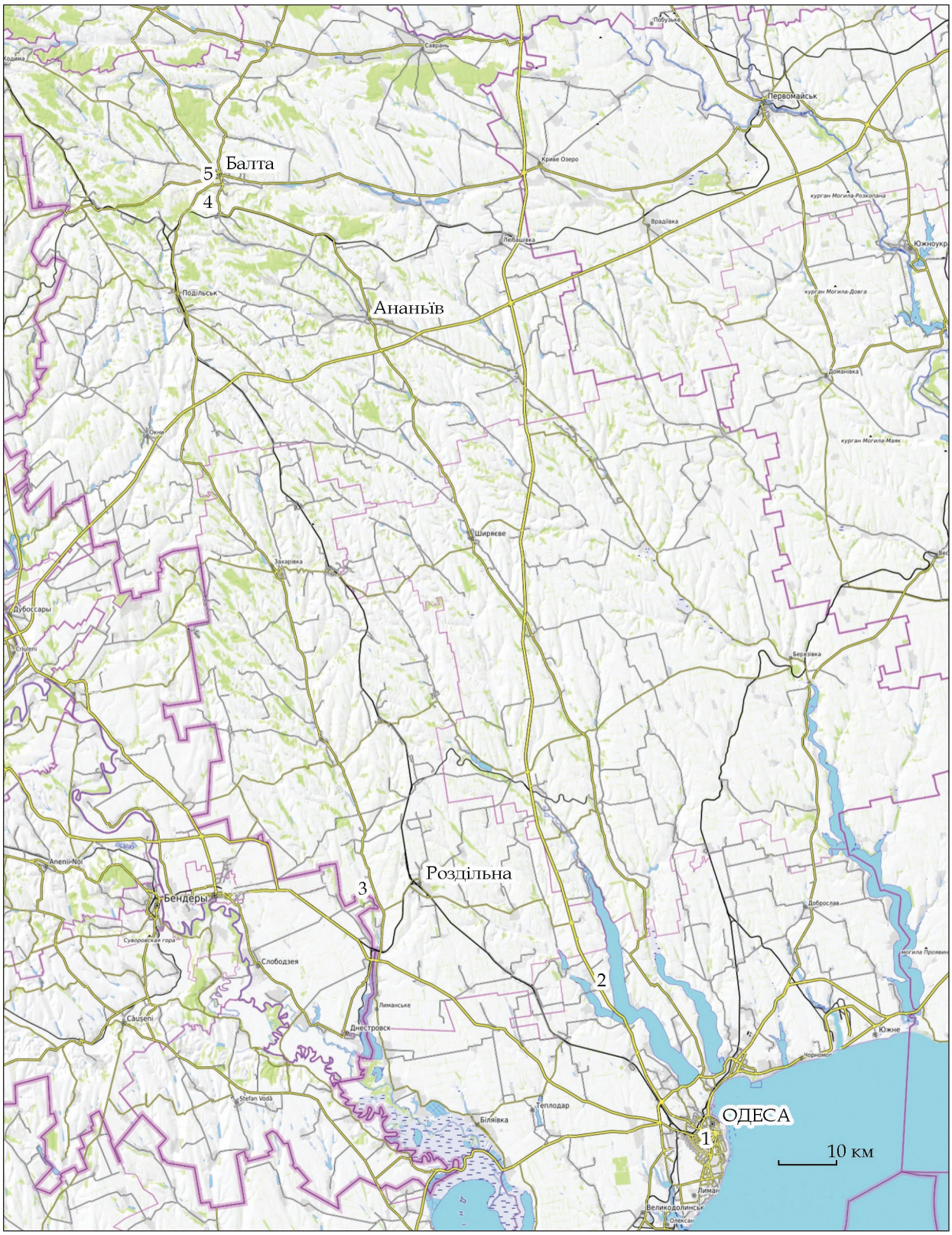

Рис. 1. Одеська обл. та обстежені пам'ятки: 1 — курганний могильник в Артилерійському парку; 2 — Єлизаветівка I; 3 — Ангелинівка I; 4 — Балта (Білине); 5 — Балта

Огляд не виявив археологічних матеріалів, таким чином вказавши реальні межі археологічних пам'яток в обох випадках.

У долині р. Кучурган досліджено ділянку лівого (східного) берега між селами Ангелинівка та Яковлівка у пошуках поселення доби бронзи Ангелинівка I (рис. 1: 3). Археологічні розвідки дозволили зібрати нечисленний підйомний матеріал за межами ділянок, відведених під експертизу. Хоча й культурна



Рис. 2. Викопіювання з Плану Одеси, гравійованого у військово-топографічному депо 1854 р. **Умовні позначення**: пунктирний овал — ланцюжок курганів; стрілка — окремий насип; прямокутники — обстежувана ділянка (за межами масштабу)

атрибуція виявлених знахідок (два кремені, медіальна частина пластини без ретуші і відщеп, та три дуже дрібних фрагменти ліпної кераміки) неможлива, все ж таки звернімо увагу, що сліди доби каменю досить часто трапляються у межах долини р. Кучурган. Зокрема пункт, який виявлено, розміщувався за 7 км південніше пункту знахідок Марківка (Борисковский 1964), за 14 км східніше відомої пізньомезолітичної стоянки Гребеники, за 12 км північніше пізньопалеолітичних пам'яток Новокрасненьке, Варвара I та II, та доповнює археологічну карту заходу Одещини.

Таким чином, археологічні роботи охопили три райони Одеської області (Одеський, Подільський та Роздільнянський) та територію м. Одеса. Під час робіт уточнено розташування курганного могильника у м. Одеса та чотирьох пам'яток доби бронзи в Одеській обл. Підготовка експертних висновків стосовно земельних ділянок, які ставали ареною будівництва чи то їх планувалось у відведення до приватної власності, вимагала виконання кількох послідовних завдань: вивчення документів і схем, наданих замовником та органом охорони культурної спадщини, проведення історіографічного пошуку стосовно археологічних пам'яток на території вивчення, локалізація пам'яток на місцевості, фіксація стану пам'ятки (якщо її було виявлено), дослідження прилеглої до ділянки території, аналіз артефактів (якщо їх було виявлено), складання паспортної інформації. Частина розвідок (у м. Одеса та м. Балта) супроводжувалася шурфуванням, здійснення якого було необхідне в тих випадках, коли ділянки були відведені під будівництво.

С. Іванова, А. Красножон

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПРИМОРСЬКОМУ БУЛЬВАРІ В ОДЕСІ В 2021 р.

Розкопками на Приморському бульварі в Одесі сезону 2021 р. було продовжено дослідження пам'ятки античного та середньовічного часу, розпочаті в попередньому році спільною експедицією ІА НАН України та Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Ушинського. Метою роботи було продовження пошуку субструкцій кам'яного замку турецького Хаджибею з подальшою його локалізацією та датуванням. Крім того, передбачалось провести загальний огляд стратиграфічної ситуації на ділянках пам'ятки, що не досліджувалися раніше. Загалом у цьому сезоні закладено шість шурфів та три розкопи загальною площею 66 м^2 (рис. 1: а).

Роботам передувала георадарна розвідка північної частини Приморського бульвару та центральної її території (у межах півциркульної площі з пам'ятником Рішельє). Сканування і обробку даних здійснили фахівці компанії «GPR Investigation» Л. Криницький та І. Голтуренко. Результати розвідки обумовили вибір місць для подальших розбивок розкопів 2 і 3 та деяких шурфів (№ 6 і 7). На цих місцях зафіксовано найбільш виразні аномалії, які отримали своє підтвердження під час розкопок, проте їхня природа, на жаль, виявилася не пов'язаною з субструкціями середньовічного Хаджибейського замку.

Дослідженнями цього сезону підтверджено, що в минулорічних розкопі 1 та шурфі 1 зафіксовано прибережний вал земляної фортеці 1793 р., яку побудував у російському Хаджибеї Ф. Деволан. У перетинах бортів шурфів 2 і 3 також простежено продовження залишків цих укріплень. На другому хронологічному етапі, який виявлено під час досліджень, центральна частина плато, зайнятого сучасним бульваром, у межах територій, що примикають до берегового кліфу (від шурфа 4 до розкопу 3, навпроти будинків 6—7), нівельована міським побутовим сміттям. При цьому засипка передбачала ліквідацію нерівностей рельєфу, перепади якого сягали 1,5—3 м від давньої денної поверхні в межах усіх трьох розкопів (рис. 1: б). Попередньо можна висунути версію, що ці шанци або «рови» мають штучне походження і пов'язані з існуванням тут якихось земляних фортифікаційних споруд. Функ-

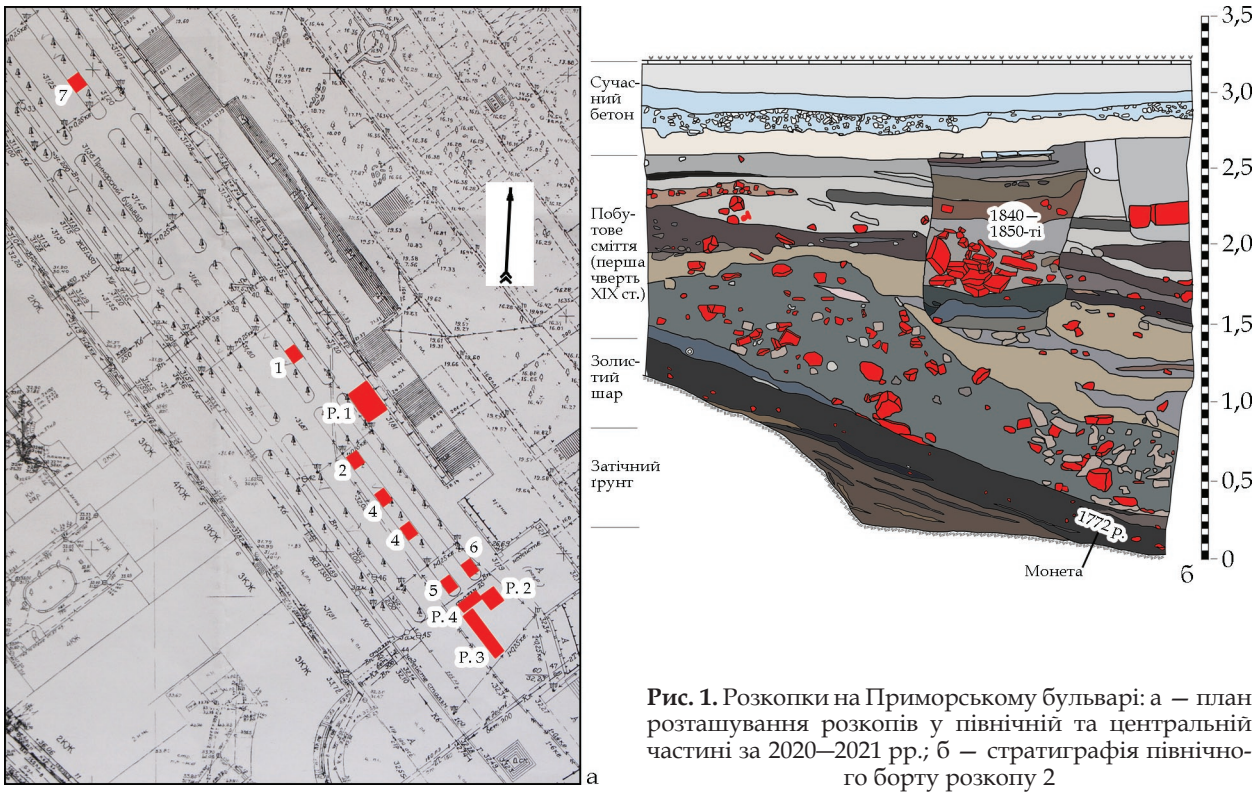

Рис. 1. Розкопки на Приморському бульварі: а — план розташування розкопів у північній та центральній частині за 2020—2021 рр.; б — стратиграфія північного борту розкопу 2



Рис. 2. Основний комплекс знахідок з розкопок 2021 р.

ціонування сміттєзвалища на місці на півциркульної площі відбувалося в період між ліквідацією фортеці (1818 р.) та початком будівництва бульвару (1822 р.). Судячи з масового матеріалу в цих нашаруваннях, засипка відбувалася між 1815 р. та початком 1820-х рр. Сліди цієї підсипки простежуються у всіх трьох розкопах 2—4 та шурфах 5 і 6 (можливо № 4).

Серед знахідок безпосередньо до військової справи належали шість одиниць кремнієвих відщепів для рушниць, які походять з перевідкладених шарів у розкопі 3 та шурфі 5 (рис. 2: 6). У цьому ж розкопі знайдено монету номіналом 2 копійки 1757 р. (рис. 2: 2).

Крім того, у шурфах 4—6 та всіх трьох розкопах знайдено декілька десятків майже цілих керамічних османських люльок різних типів та численна кількість фрагментів від них (рис. 2: 10—15). Деякі з них вирізьблені з мінералу сепіоліту (рис. 2: 11). Їхнє датування, судячи із загальної стратиграфічної ситуації на досліджуваних ділянках, не пізніше початку 1820-х рр. (час благоустрою бульвару як місця громадського відпочинку).

У розкопах 2 і 3 зафіксовано початок берегового схилу або частину рову, який певний час стояв відкритим, а потім майже одночасно був засипаний міським побутовим та будівельним сміттям (рис. 1: б). Принаймні його конфігурація та профіль виглядають дуже неприродно як для абразивного степового утворення на поверхні плато. Саме з нижнього, передматерикового шару цього «рову» походить російська монета номіналом 5 копійок 1772 р. чекана (рис. 2: 1) та османські люльки типу «тахта-чубук» (за І. Волковим; рис. 2: 10). До кінця XVIII ст. належать також денце та нижня частина двох литих скляних стопок або стаканів з гранями з розкопів 3 й 4 (рис. 2: 7, 8). Походження кераміки з поливою, найімовірніше, треба

шукати переважно в подільських центрах походження. Попередньо виділяється т. зв. барська кераміка та кераміка центру виробництва в Дибинцях (рис. 2: 3, 4). Кераміки безпосередньо турецького виробництва на досліджуваних ділянках не виявлено. Порцеляна переважним чином відноситься до фабрики Чарторийського в м. Корець, фабрики Гарднера в с. Вербилках, та руської фабрики А. Попова (перша чверть XIX ст.). Ідентифіковані скляні пляшки по клеймах У.З.Г.Р. походять з Уречського заводу гр. Радзивілла (клеймо з датою 1814 р.).

На ухилах рельєфу, на рівні давньої похованої денної поверхні, в розкопі Р-3 на півциркульної площі зафіксовані розкидані різногабаритні вапнякові тесані брили від якоїсь кам'яної будівлі, що стояла неподалік ще до створення бульвару. Також в розкопах 3 і 4 виявлено невеликі ділянки шарів будівельного сміття, що утворилися на поверхні похованого степового чорнозему внаслідок демонтажу якоїсь будівлі (наповнений уламками напівкруглої черепиці, вапняковою крихтою тощо). З цього шару в розкопі 4 походить уламок тарілки з рослинним орнаментом на білому ангобі, яку попередньо можна віднести до кераміки центру виробництва в Барі (рис. 2: 3). Проте її датування поки що залишається під питанням. Наразі неможливо сказати, чи пов'язаний цей шар з будівництвом або руйнуванням саме кам'яного замку Хаджибея.

У середині XIX ст. у сміттєву підсипку схилів на місці розкопу 2 була впущена траншея, яка була наповнена уламками червоної плінфи та вапнякових брил, будівельним сміттям (рис. 1: б) та численними керамічними покришками діаметром 10—12 см (рис. 2: 9). Зазвичай такі матеріали мають аналогії серед знахідок у Середньому Подніпров'ї, де датовані другою половиною XVIII ст. Тим не менше, найпізнішу дату заповнення траншеї дає фрагмент порцелянової розписної ляльки типу «Чайна» із зачіскою «Крилатий візок» виробництва англійської компанії Кістера 1840—50-х рр. Ця знахідка дає додаткове підтвердження на користь версії щодо утворення шару з будівельним та побутовим сміттям саме в першій половині XIX ст., в період до створення бульвару як фешенебельного місця відпочинку та життя містян.

Таким чином, під час досліджень на Приморському бульварі в Одесі сезону 2021 р. отримані ознаки розташування, саме на півциркульній площі, замку турецького Хаджибею. Виявлення залишків численних фрагментів плінфи, не потурбованих шарів будівельного характеру, роблять наступні археологічні пошуки пам'ятки фортифікації в районі площі навпроти будинку 8 доволі перспективними. Окремий висновок стосується пам'ятки античного періоду на Приморському бульварі: розкопками не виявлено жодних нашарувань давньогрецької апойкії на всій довжині бульвару, від будинку 2 до будинку 7. Лише в районі півциркульної площі знайдено декілька уламків ручок та ніжку амфори V ст. до н. е. у перевідкладеному стані.

С. Іванова, О. Савельєв, К. Савельєва, О. Сінельніков, А. Колесниченко, Л. Ковальський, О. Луговий, Д. Жданов

ДОСЛІДЖЕННЯ В ПІВНІЧНИХ РАЙОНАХ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА В м. ОДЕСА

Співробітники відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України здійснили низку археологічних робіт на території Одеської обл. та м. Одеса. Окремі роботи в межах м. Одеса виконувалися спільно зі співробітниками Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Розвідки проводилися з метою уточнення меж пам'яток та моніторингу їх стану. Роботи здебільшого мали характер археологічного нагляду за будівництвом та експертизи проектів землевідведення ділянок у приватну власність чи для наступного будівництва. Роботи охопили три райони Одеської обл. (Роздільнянський, Подільський та Березівський). Вирішення проблем локалізації пам'яток супроводжувалось аналізом археологічних знахідок, фіксацією координат та охоронних зон поселень та інших вже відомих або нововиявлених об'єктів, розташованих і безпосередньо на територіях досліджуваних ділянок, і поблизу згаданих



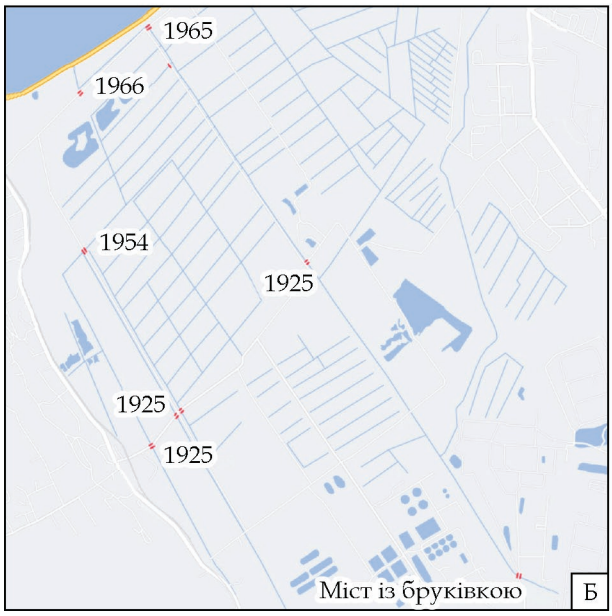

Рис. 1. Схеми локалізації залишків пам'яток історії Одеси в смузі будівництва. **Умовні позначення**: А — ситуаційний план проектованої автодороги та місця розташування об'єктів археологічної спадщини на фізико-географічній карті; Б — схема розміщення мостів через канали, числами позначено рік спорудження

ділянок. Наявність чи відсутність культурного шару було перевірено шурфуванням в окремих випадках, коли необхідність таких робіт обумовлювалася майбутнім цільовим призначенням ділянки — будівництвом. Ці роботи можна розглядати у межах моніторингу сучасного стану збереженості об'єктів нерухомої культурної спадщини України. Цю тезу підтверджує практична можливість використання результатів робіт державним органом охорони об'єктів культурної спадщини для складання або коригування документації (паспортів) та взяття на облік нових археологічних пам'яток. Загалом було виконано понад 20 виїздів (не враховуючи постійний нагляд за будівництвом автодороги Одеса—Южний), під час яких обстежено 42 окремі земельні ділянки загальною площею понад 83 га, а також здійснено археологічний нагляд за роботами уздовж траси будівництва довжиною 4,2 км (рис. 1: А). Регулярний археологічний нагляд за будівництвом траси на «полях зрошення» м. Одеса потребував значного обсягу робіт. Нагляд за земляними роботами здійснювався регулярно, на постійній основі, з метою недопущення руйнування археологічних об'єктів, якби такі були відкриті будівельними роботами. Проте під час будівництва дороги жодних археологічних об'єктів шляхом регулярного нагляду виявлено не було. Під час нагляду оглядалися і прилеглі до зони будівництва території. Останні містили численні, відомі з історіографії, пам'ятки археології та історії. На території Пересипу відомі археологічні пам'ятки різних епох: від доби бронзи та античного часу до пізнього середньовіччя, наприклад, античні поселення «Лузанівка», IV—III ст. до н. е., «Шкодова гора», IV—III ст. до н. е. «Жевахова гора», IV—III ст. до н. е., поселення черняхівської культури «Киселове», II—IV ст., біля пос. Киселове, а також біля пос. Шевченкове (поблизу Куяльницького лиману), були розкопані кургани, насипані за доби бронзи. Численні кургани

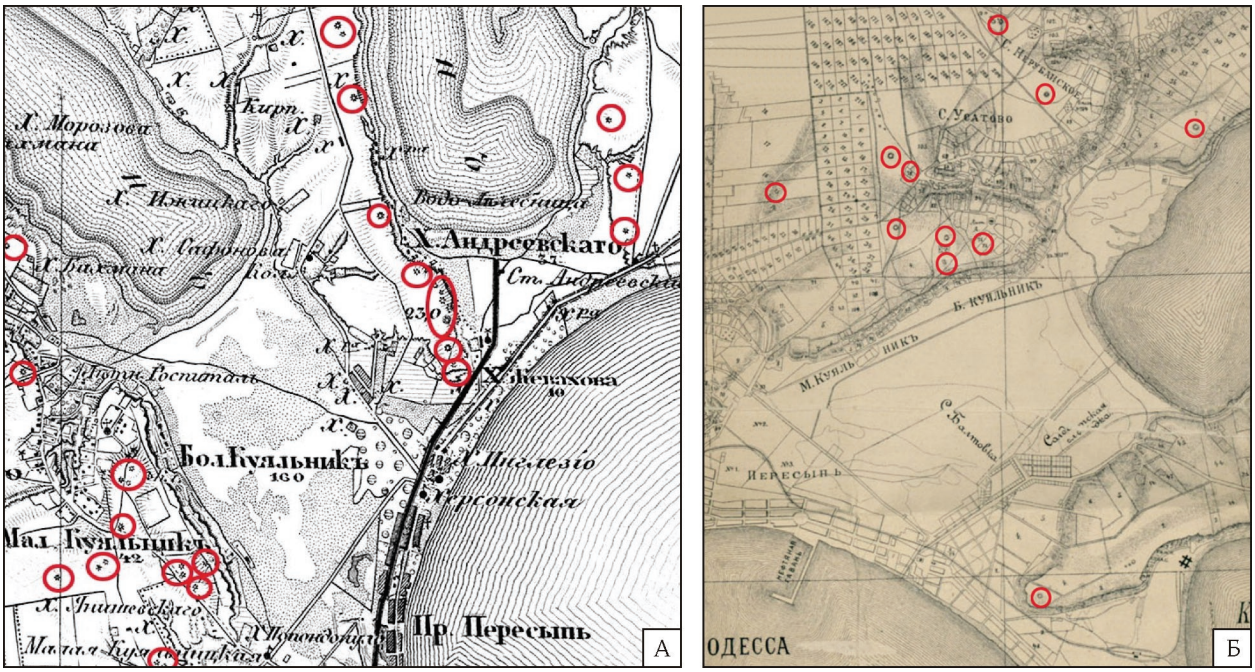

Рис. 2. Розміщення курганів на території прилеглої до зони будівництва автодороги Одеса—Южний біля колишніх хуторів Малий Куяльник, Великий Куяльник та Усатове. Кургани позначені кільцями. **Умовні позначення**: А — Військово-топографічна карта Херсонської губернії, 1869 р. військово-топографічна карта Європейської Росії масштабу 3 версти в 1 дюймі (1 : 126000), аркуш, ряд XXIX, лист 9; Б — генеральний план міста Одеси з належній оному землею, розділеною на 6 частин з наведенням передмість, селищ, хуторів, садів і інших казенних і приватних закладів. Склав на підставі генеральної зйомки 1860—1870 рр. і наступних приватних зйомок міський землемір М. Дітеріхс в 1892 р. М: 500 саж. в 1 дюймі (фрагмент)

наявні поблизу від пересипу Хаджибейського та Куяльницького лиманів за картами XIX ст. (рис. 2: А, Б). З двох козацьких цвинтарів кінця XVIII ст., розташованих поблизу зони будівництва (Усатівське та Сотникове), останнє перебуває під охороною держави як пам'ятка історії. Важливим завданням була локалізація цих пам'яток таким чином, щоб переконатися, що навіть їх периферія не торкається зони будівництва дороги. Тому було проведено графічну і фотографічну фіксації місць розташування об'єктів археології та історії на прилеглих територіях.

Аналіз архівних та бібліографічних даних дозволив виявити в межах будівництва залишки пам'яток історії Одеси (давні гідротехнічні споруди, лінія порто-франко, хут. Лиманчик). Так, під час візуального обстеження району згаданого будівництва зафіксовано, можливо, єдиний збережений фрагмент третьої межі порто-франко (1826—1859 рр.). Об'єкт є рівчаком із водою близько 500 м завдовжки, візуально близько 4 м завширшки та 2 м завглибшки. Орієнтація: південний захід — північний схід. Також завдяки огляду виявлено мости через дренажні канали (рис. 1: Б). Частина мостів має датування, що дозволяє реконструювати динаміку прокладання шляхів через поля зрошення. Найдавніша дорога паралельна берегу Хаджибейського лиману та сьогоднішній об'їзній дорозі, збудована у 1915 р. та оснащена двома мостами. У 1925 р. було прокладено дорогу приблизно через центральну частину «полів зрошування», що тягнеться від Хаджибеївської дороги в бік Солдатської слободки. Вона має як мінімум п'ять мостів, з яких два зберегли датування.

У результаті проведених робіт можна дійти висновку, що пам'ятки археології з прилеглих територій та їх охоронні зони в зону будівництва не потрапляють. Будівельникам та державному органу охорони об'єктів культурної спадщини передано рекомендацію за можливістю зберегти залишки гідротехнічних споруд початку XX ст. (мости). Історію хут. Лиманчик реконструйовано за архівними даними, але його будівлі не мають архітектурного значення.

Розвідки з шурфуванням у м. Одеса, хоча і не принесли археологічного матеріалу, дозволили уточнити межі пам'яток античного часу (Чорноморка II) та перших століть нової ери (Слобідка та Кисельово). У Березівському р-ні результатом робіт також, здебільшого було уточнення меж пам'яток доби бронзи та черняхівського часу, оскільки жодного підйомного матеріалу у місцях очікуваного перебування давніх поселень виявити не вдалось. Важливим результатом є виявлення відсутності пізньопалеолітичного матеріалу в очікуваному місці розташування стоянки

Баранове. В Подільському р-ні попри досить значні зусилля з експертизи пам'яток вдалось лише уточнити межі трипільського поселення Гетьманівка I, поселень доби бронзи та нового часу Пасат та Балта. В Роздільнянському р-ні відкориговані межі розташування пам'яток доби бронзи та римського часу довкола с. Гаївка, могильнику черняхівської культури біля с. Василівка, екстенсивним шурфуванням не виявлено жодних слідів великого черняхівського поселення Єлизаветівка II.

Таким чином, роботи з уточнення меж археологічних пам'яток на Одещині здебільшого мають своїм результатом зменшення попередньо очікуваної площі пам'яток. Адже, як відомо, фахівці радянського часу часто визначали площу пам'ятки за поширенням підйомного матеріалу, а останній може переноситися механічним чином, не відбиваючи реальну наявність культурного шару. Тому, власне, абсолютна більшість експертиз 2021 р. дозволили значно зменшити території, які знаходяться під охороною держави.

І. Сапожников, О. Осаульчук, З. Ільчишин

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ТРАСИ ЛІНІЇ ЕЛЕКТРОПЕРЕДАЧ 330 кВ НОВООДЕСЬКА – АРЦИЗ У 2022 р.

У 2022 р. експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України спільно з відділом археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України провела археологічні розвідки в зоні проєктованого будівництва лінії електропередачі (далі – ПЛ) 330 кВ Новоодеська – Арциз в межах Маяківської сільської територіальної громади Одеського р-ну, Козацької, Старокозацької, Плахтіївської, Успенівської сільських територіальних громад Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл. (рис. 1).

У 2018 й 2020 рр. Департамент культури, національностей, релігій та охорони культурної спадщини Одеської обласної державної адміністрації на звернення НЕК «Укренерго» надав інформацію про відомі пам'ятки археології в межах траси ПЛ. Однак обстеження засвідчило, що більшість цих пам'яток нанесено на карти умовно, ґрунтуючись на дуже коротких описах виключно за даними археологічної та довідкової літератури, без виїзду на місцевість. Непоодинокими були випадки, коли фактичне місце розташування пам'яток було відмінним від їхніх позначень на картографічних матеріалах.

Тому основною метою досліджень 2022 р. стала локалізація усіх відомих і нововиявлених об'єктів археологічної спадщини в межах смуги відведення ПЛ та оцінка впливу планованої діяльності на них.

Під час розвідкових досліджень було повторно оглянуто сім відомих об'єктів археології, а також виявлено 11 нових об'єктів археології (рис. 2, 3).

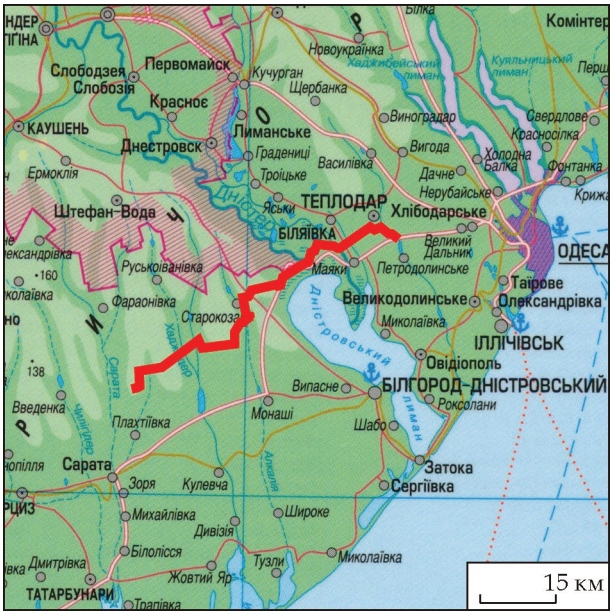

Рис. 1. Схема розташування ПЛ 330 кВ Новоодеська – Арциз

Біля с. Мирне обстежено відкрите у 1965 р. поселення (об'єкт 3) доби пізньої бронзи та пізньоримського часу (черняхівська культура), яке розташоване за 2 км на захід від північно-західної околиці села, в уроч. Гайдолина на мисі та схилах лівого краю балки, що впадає в р. Барабой. Археологічні дослідження тут проводили з 1966 р. На дні закинутого кар'єру виявлено вхід в штольню – виробничий об'єкт (об'єкт 1), а на захід від мосту через річку, ліворуч від дороги, що веде від траси М-15 в центр села, на краю



Рис. 2. Розташування відомих та нововиявлених об'єктів археології в межах ПЛ 330 кВ; **тут і на рис. 3**: а — кургани; б — поселення; в — вхід у штольню; г — місцезнаходження археологічних матеріалів; нумерацію див. по тексту

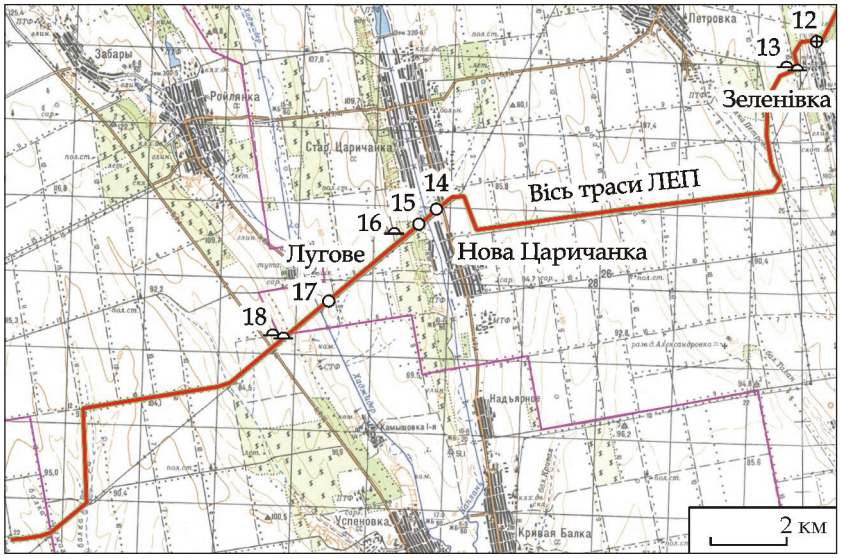

Рис. 3. Розташування відомих та нововиявлених об'єктів археології в межах ПЛ 330 кВ

високого плато правого берега річки — поселення доби бронзи Мирне 2 (об'єкт 2).

В околицях с. Маяки на південний захід від майданчика недобудованої Одеської АТЕЦ обстежено відомий курган Маяки 1 (об'єкт 4), а на краю плато правого берега р. Дністер, за 2 км на південь від Біляївської водонасосної станції — поселення IV—III ст. до н. е. Біляївка VII (об'єкт 5), відоме ще з 1960-х рр. Територія пам'ятки забудована дачами і порушена спорудами відстійника. Артефакти, зібрані вздовж краю кар'єра, датовані добою пізньої бронзи та IV—III ст. до н. е.

Поблизу с. Удобне обстежено відомі поселення та курганну групу (рис. 2). Однойменне поселення (об'єкт 6) розташоване за 2 км на південний схід від села, на березі Дністровського лиману, між дорогою М-15 та краєм водного плеса. Відкривачі пам'ятки вважали його рештками городища, яке зі сходу обмежено урвищем, з півночі та півдня — ярами, із заходу — валом метрової висоти. Теперішня топографія пам'ятки значно відрізняється від первісної. Очевидно, що вал вздовж берега лиману був знівельований і зараз не простежується. Це поселення елліністичного та римського часу і датоване IV—III ст. до н. е., III—IV ст. н. е. Під час розвідок зібрано фрагменти ліпної кераміки, які можна пов'язати з сабатинівською культурою доби пізньої бронзи.

Курганна група Удобне (об'єкт 7) локалізована за 0,24—0,68 км на південь від околиці села, обабіч дороги Удобне—Козацьке. На картах кінця XIX ст. помітна група з чотирьох насипів, на карті масштабу

1 : 100000 — два насипи, на сучасних знімках Google Earth можна простежити ланцюжок з восьми плям — решток розораних курганів. Курганний могильник можна датувати широким хронологічним діапазоном — від середини IV тис. до н. е. до XIV ст. н. е. У межах групи на полі зібрано кілька уламків посуду, датованих енеолітом та пізнім середньовіччям.

Два нових поселення виявлено на північно-західній околиці с. Козацьке (рис. 2). Поселення Козацьке 1 (об'єкт 8) розташоване на мисоподібному підвищенні, утвореному лівим берегом р. Байказії та безіменним потічком, на північ від пересохлого ставка біля дамби. На поверхні зібрано уламки ліпного посуду доби пізньої бронзи. В нижній східній частині пам'ятки ближче до дамби зібрано невелику кількість кременевих відщепів покритих білою патиною, які можна продатувати палеолітом.

Поселення Козацьке 2 (об'єкт 9) розташоване на мисі правого берега р. Байказії, який окреслений долиною річки і двома глибокими ярами на захід від дамби та пересохлого ставка, навпроти поселення Козацьке 1. Підйомний матеріал представлений фрагментами ліпного посуду доби пізньої бронзи та уламками амфор римського часу і патинованими кременевими артефактами. Попередньо на поселенні можна виділити три культурних горизонти: фінальний мезоліт — ранній неоліт (кукрецька культура), доба пізньої бронзи (сабатинівська культура) та пізньоримський час (черняхівська культура).

Біля с. Старокозаче обстежено відому курганну групу та виявлено нове місцезнаходження археологічних матеріалів (рис. 2, 3). Курганна група з дев'яти курганних насипів розташована на схід від села вздовж дороги Р-72 Білгород-Дністровський — Кишинів. Під час розвідок оглянуто три насипи в північній частині групи. Вони розташовані ліворуч дороги на Кишинів навпроти Старокозачої сонячної електростанції перед лісосмугою.

Місцезнаходження Старокозаче 1 (об'єкт 11) розташоване за 2,2 км на південний схід від околиці села, за 1,27 км на південний захід від перехрестя дороги Р-72 та дороги Старокозаче — Козацьке, біля пересічення двох лісосмуг, на південно-східному схилі балки, що опускається до р. Алкалія. Два кременеві патиновані відщепи можна датувати палеолітом, а уламок боковини ліпного горщика — добою пізньої бронзи.

Біля с. Зеленівка знайдено нову курганну групу з двох насипів та одне місцезнаходження археологічних матеріалів Зеленівка 1 (рис. 3). Місцезнаходження (об'єкт 12) розташоване за 0,65 км на північ від села на лівому березі р. Алкалія. Зібрані матеріали можна датувати добою пізньої бронзи. Курганна група Зеленівка 2 (об'єкт 13) виявлена під час аналізу сучасних супутникових матеріалів Google Earth та обстежена додатково на місцевості. Сильно розорані насипи розташовані на полі в середній частині гряди за 0,6—0,8 км на північний захід від села, на захід та північний захід від глиняного кар'єра при цегельному заводі.

Два поселення та курганна група локалізовані в околицях с. Нова Царичанка (рис. 3). Відомі з 1978 р. стоянка і поселення Нова Царичанка (об'єкт 15) розташовані за 0,5 км на південний захід від північної околиці села, на уступі правого берега р. Каплань, лівої притоки р. Хаджидер, за 0,8 км на південь від с. Стара Царичанка, біля ПЛ, навколо невеликої балки. На поверхні пам'ятки та в шурфі зібрані уламки ліпного глиняного посуду та кременеві артефакти, які попередньо можна датувати мезолітом, добою пізньої бронзи та римським часом.

Нове поселення Нова Царичанка 1 (об'єкт 14) виявлене за 0,05—0,2 км на північ від околиці села на городах, на західному береговому схилі лівого берега р. Каплань, ліворуч від дороги з Нової Царичанки в Стару, біля існуючої ПЛ. На поверхні та у шурфі зібрані уламки ліпного і кружального глиняного посуду, який попередньо можна датувати добою бронзи, римським часом та пізнім середньовіччям.

Курганна група з двох насипів Нова Царичанка 2 (об'єкт 16) розташована за 1 км на північний захід від північної околиці села, на плато правого берега р. Каплань, за 1 км на північ від польової дороги до с. Лугове.

Поблизу закинутого села Лугове виявлено нове поселення та курганну групу з двох насипів (рис. 3). Поселення мезоліту та римського часу Лугове 1 (об'єкт 17) розташоване за 0,8 км на південний схід від села на схилі лівого берега р. Хаджидер, за 0,68 км на північ від дамби, на захід від лісосмуги.

Курганна група Лугове 2 (об'єкт 18) розташована за 1,6 км на південний захід від південної околиці села, на плато правого берега р. Хаджидер, за 0,3 км на північний схід від дороги Успенівка — Забари, за 1,3 км на захід від дамби, обабіч польової дороги до дамби.

За результатами археологічних розвідок встановлено, що в межах смуги тимчасового відведення під ПЛ розташовано 17 об'єктів археологічної спадщини, а сім з них перебуває на державному обліку: поселення — Гайдолина (об'єкт 3), Біляївка VII (об'єкт 5), Удобне 1 (об'єкт 6), стоянка / поселення — Нова Царичанка (об'єкт 15), курганні групи — Удобне 2 (об'єкт 7), Старокозаче (об'єкт 10), курган — Маяки 1 (об'єкт 4). Тому проєктований об'єкт будівництва необхідно зарахува-

ти до класу наслідків (відповідальності) СС3 (значні наслідки), як такий, що може призвести до втрати об'єктів культурної спадщини.

Відповідно до положень Міжнародних конвенцій, норм чинного пам'яткоохоронного законодавства України під час розроблення будь-яких проєктів будівництва необхідно застосовувати підхід на основі ієрархії пом'якшення. Він передбачає вжиття заходів з метою уникнення впливів на культурну спадщину з самого початку реалізації проєкту або, якщо це неможливо, вжиття додаткових заходів, спрямованих на мінімізацію чи пом'якшення або, як останній варіант, компенсацію будь-яких потенційних залишкових негативних впливів на об'єкти археології.

Земляні роботи підготовчого етапу з улаштування фундаментів опор ПЛ матимуть прямий негативний вплив зі значними незворотними наслідками на 12 об'єктів археологічної спадщини: поселення Мирне 2 (об'єкт 2), Гайдолина (об'єкт 3), Біляївка VII (об'єкт 5), Удобне 1 (об'єкт 6), Козацьке 1 (об'єкт 8), Козацьке 2 (об'єкт 9), Нова Царичанка 1 (об'єкт 14), Лугове 1 (об'єкт 17); стоянка / поселення Нова Царичанка (об'єкт 15); місцезнаходження Старокозаче 1 (об'єкт 11); курган Маяки 1 (об'єкт 4); курганна група Старокозаче (об'єкт 10); на загальній площі 3508 м^2.

Для уникнення та / або мінімізації негативного впливу на об'єкти археології 2, 3, 5, 8, 9, 14, 15, 17 необхідно виконати превентивні (випереджуючі) рятівні археологічні розкопки тих частин давніх поселень і курганних насипів, які будуть зруйновані під час виконання земляних і будівельно-монтажних робіт підготовчого етапу. На об'єктах археології 4—6, 10, 11, 14 необхідно здійснювати археологічний нагляд за земляними роботами в межах охоронних зон.

І. Сапожников, О. Сінельніков, Л. Ковальський

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХІДНОЇ ЧАСТИНИ ФОРТЕЦІ ІЗМАЇЛ

У звітному сезоні співробітники відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України здійснили ряд досліджень у м. Ізмаїл. На теренах Ізмаїльської фортеці у межах виконання кількох окремих угод, було закладено серію шурфів, що сприяло дослідженню північно-західної та західної частин пам'ятки.

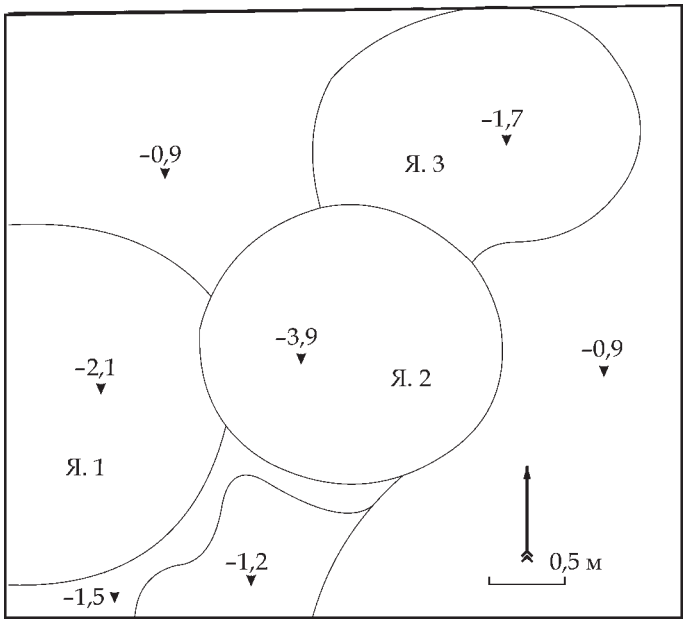

Рис. 1. Ізмаїл, вул. Фанагорійська / Суднoремонтників. План шурфу 1

1. Дослідження в північно-західній частині фортеці. Роботи на земельному масиві за адресами: вул. Фанагорійська, 14, Фанагорійська, 14а та вул. Суднoремонтників, 18, загальною площею 0,16 га, були виконані в декілька етапів. У цілому, вони складались із ґрунтовної розвідки місцевості та шурфування. Останнє було розпочато ще у 2021 р. У результаті тих робіт визначена необхідність проведення додаткових пошуків (2022 р.). Крім того, особливу увагу було приділено об'єктам, виявленим раніше.

Експертиза 2021 р. Під час попередніх досліджень 2021 р. було закладено чотири шурфи розмірами 1 × 2 м, орієнтовані за лінією Пн—Пд. Вони були розподілені рівномірно на вільній від багаторічних насаджень території масиву.

Шурф 1 розташований у південно-західній частині, неподалік місця перетину вул. Суднoремонтників і Фанагорійської. Його глибина склала 1,85 м. Тут, у мішаному ґрунті, були виявлені: кістки свійських тварин, значна кількість фрагментів посуду, люльки для палін-

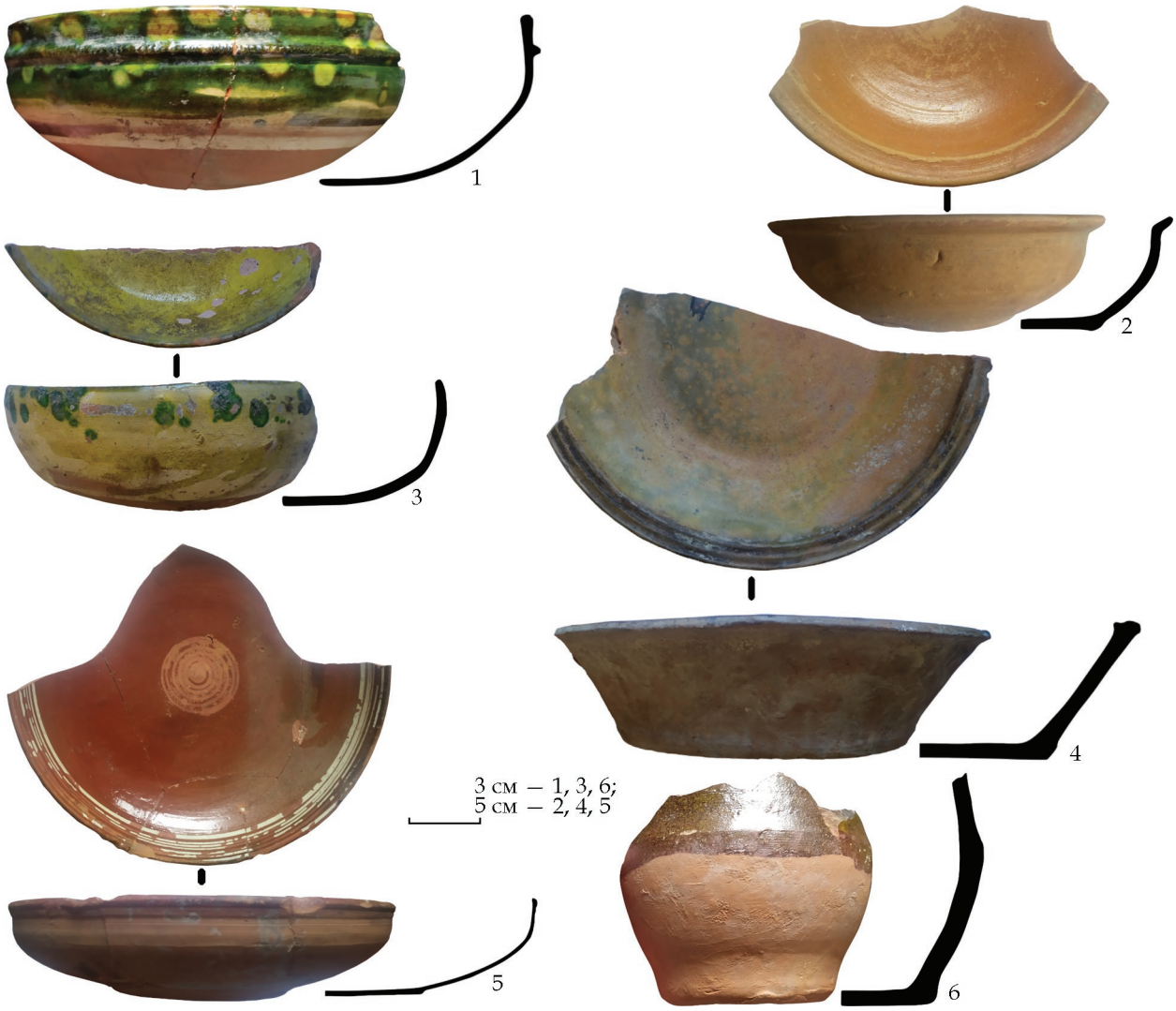

Рис. 2. Ізмаїл, вул. Фанагорійська / Суднoремонтників. Миски та тарілки з полив'яним покриттям: 1, 2, 5 — шурф 1; 3, 4, 6 — шурф 3

ня. Зустрічалися також і частини виробів із заліза, цвяхи.

Шурф 2 був закладений східніше від шурфу 1. Відстань до дороги вздовж вул. Фанагорійська 27—30 м. Досягнуто глибини 1,5 м.

У шурфі, окрім кераміки, також знайдено вироби із заліза та скла. Хоча найбільша частина знахідок фіксувалася з глибини 1 м, траплялися вони й у верхніх шарах ґрунту.

Шурф 3 розміщений північніше від шурфу 1, на відстані 15 м. Його глибина 1,8 м. Після виїмки заповнення до глибини 1,8 м роботи було призупинено, до того ж дно виявленого об'єкта так і не було досягнуте.

Отриманий матеріал представлений уламками посуду, зокрема полив'яного. Полива як зелених відтінків, так і менш поширеного бузкового кольору. Основна частина знахідок залягала на глибині 0,7—1,8 м.

Шурф 4 був закладений за 35 м на північ від шурфу 2. Досягнуто глибини 0,94 м. Ґрунт є суглинком із домішкою чорнозему. Частка чорнозему поступово зменшується з глибиною. На глибині 0,94 м проступив глинистий материковий шар. Знахідок мало, представлені вони чотирма дрібними фрагментами полив'яного посуду, виявленими на різній глибині.

Продовження робіт у 2022 р. Відповідно до висновків, отриманих унаслідок експертизи 2021 р. та безсумнівну необхідність встановлення характеру виявлених об'єктів, у липні—серпні 2022 р. проведено додаткові дослідження. Було розконсервовано та розширено три шурфи (2021, шурфи 1—3), окрім розташованого у північно-східній частині масиву (шурф 4), де відсутні будь-які об'єкти.

Шурф 1 з урахуванням всіх прирізок, зроблених у північному та східному напрямках, набув у плані прямокутної форми (рис. 1). Його площа склала 5 × 4 м. Максимальна глибина до суглинку 1 м. Верхній шар на всій площі представлений мішаним насипним ґрунтом. Наступний шар (потужністю



Рис. 3. Ізмаїл, вул. Фанагорійська / Суднoремонтників. Знахідки різних форм з шурфу 3

0,1—0,15 м) похованого чорнозему був також насичений різночасовими матеріалами, включно до нашого часу.

Попри значні роботи з нівелювання поверхні на масиві, найімовірніше XX ст., вдалося зафіксувати три ями (1—3), які розміщувалися впритул одна до одної приблизно за лінією Пд Зх—Пн Сх (рис. 1: я. 1—3). У них виявлено значну кількість матеріалу, який датовано переважно кінцем XVIII—XIX ст. Однак траплялися і знахідки беззаперечно пізнішого часу (у верхній частині ям), наприклад, уламки цегли XX ст. Ями досягають глибини 1,7—3,9 м від рівня сучасної денної поверхні, при цьому були виявлені в плані на глибині 0,9—1 м.

Загалом, серед матеріалів переважає керамічна черепиця та червоно- сіроглиняний неорнаментований посуд, а також вкриті зеленою (іноді світло-зеленою) та коричневою (червоною) поливою фрагменти кераміки. Присутні вироби з полив'яним покриттям і інших кольорів. Серед форм і типів посуду, і з покриттям, і без, переважають тарілки та горщики (і їх частини) різних модифікацій (рис. 2: 1, 2, 5). Місце розкопу виділяється значною кількістю люльок для паління: тут їх виявлено найбільше, у порівнянні з іншими шурфами (рис. 4; 5: 1, 4). Слід нагадати, що дві люльки, знайдені у 2021 р., походять саме з цього шурфу. Також, серед матеріалу є декілька підсвічників з ями 2.

Шурф 2 після розширення (прирізки) набув прямокутної форми, площею 4 × 3 м, при чому шурф 2, 2021 р. опинився в центрі прирізки. Попри незначну кількість знахідок ями, відкриті тут, виявилися пізнішими перекопами. Винятком є об'єкт у північно-західному куті розкопаної площі. Яма 2, глибиною 3,7 м від рівня сучасної поверхні,



Рис. 4. Ізмаїл, вул. Фанагорійська / Суднoремонтників. Люльки для паління з шурфу 1

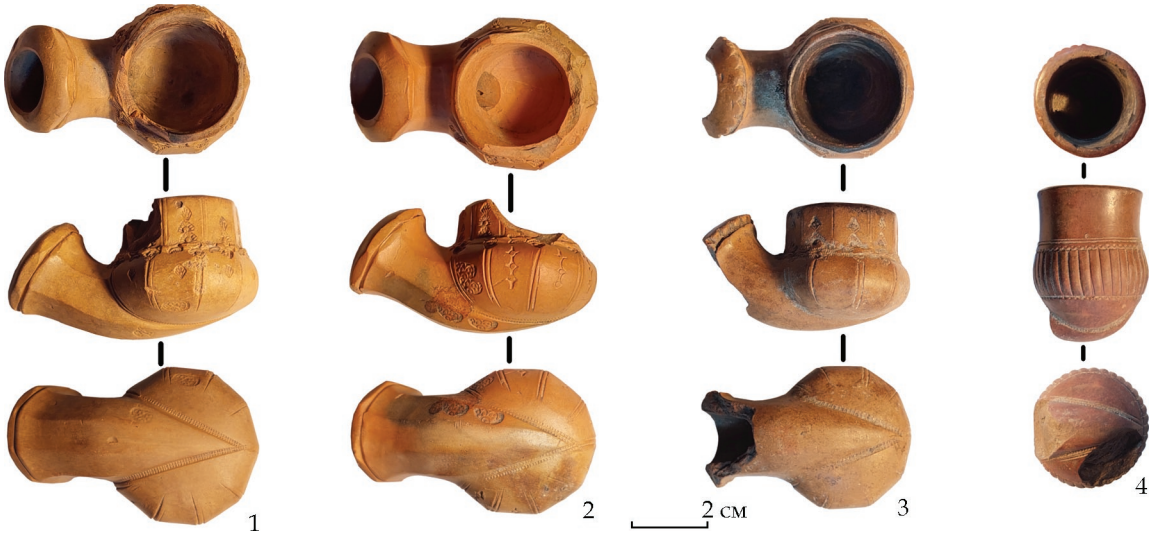

Рис. 5. Ізмаїл, вул. Фанагорійська / Суднoремонтників. Люльки для паління: 1, 4 — шурф 1; 2, 3 — шурф 3

діаметром горловини до 1,2 м, мала неоднорідне заповнення. Окрім прошарків щільного ґрунту, була присутня значна кількість попелу, шлаків. Стінки в придонній частині обмазанні світло-зеленим глиняним розчином. Знахідки нечисленні, але у верхніх шарах цієї ями та над нею було виявлено декілька люльок для паління. В інших місцях розкопаної площі вони не траплялися. Загалом серед матеріалів переважає сірувата і червоноглиняна неорнаментована та кераміка із зеленою поливою, ковані металеві цвяхи, невиразні дрібні уламки скла.

Шурф 3 після розширення набув квадратної форми, площею 3 × 3 м. Суглинок по краях проступив на глибині 1 м. Виявлено контури значного за площею об'єкта, підовального в плані. У даному шурфі верхній шар представлений насипним мішаним ґрунтом. Починаючи з глибини 1 м, під час прокопування об'єкта, за стратиграфією північної стінки, простежено чергування насичених знахідками шарів з досить стерильними глинистими прошарками. Дно розкопаної ями виявилося не рівним, зі значними перепадами, які стали наслідком вибірки глини. Нерівними є також і стінки. Найбільша глибина котловану сягає 3,8 м (заглиблення на його дні в південно-східній частині), при переважній глибині 3,48 м. Цей об'єкт мав уступи (2,25 і 2,8 м від рівня сучасної поверхні). Найвірогідніше, це кілька ям, що перекривали одна одну та використовувались як котлован для видобутку глини.

У подальшому, котлован був засипаний різноманітним, зокрема будівельним сміттям. Загалом серед матеріалів переважає черепиця, а також червоно- та сіроглиняна неорнаментована і вкрита зеленою поливою кераміка, люльки для паління (рис. 5: 2, 3). Серед форм посуду переважають миски та горщики (глечики) як вкриті поливою, так і без покриття (рис. 3). Ручки мають різні форми, зазвичай петлеподібні та овальні в

перетині, також з покриттям і без. Виявлено і верхню частину підсвічника, вкритого зеленою поливою. Наявна значна кількість уламків цегли, залишки дерев'яних дошок, цвяхи та фрагменти металевих (залізних) виробів.

Шурфи 5 і *6* (закладені в 2022 р.) у центрі земельного масиву, на межі обстежених ділянок. Їх площа склала 2 × 1 м кожен, глибина 1,8 м. Верхній шар, як і у останніх шурфах, сформований мішаним насипним ґрунтом потужністю близько 1 м. Окрім поодиноких фрагментів кераміки, артефактів у шурфах не виявлено. Всі знахідки походять з верхнього мішаного шару. Ця ситуація підтверджує результати експертизи 2021 р. в шурфі 4 — а саме відсутність об'єктів та зменшення кількості окремих знахідок у центральній та північно-східній частинах обстеженої площі.

Таким чином, у результаті проведених досліджень на земельному масиві з трьох ділянок встановлено наявність низки об'єктів, а саме господарських ям різного призначення. Більшість знайдених нами матеріалів можна віднести до XIX ст., хоча присутні і більш ранні знахідки, найвірогідніше, кінця XVIII ст. Можемо констатувати, що цей комплекс має локальний характер (розташований винятково у південно-західній частині дослідженого масиву).

2. Експертиза території Суднoремонтного заводу. Детальна розвідка території заводу, що складається з двох ділянок (мають різні кадастрові номери) була здійснена протягом липня—серпня 2022 р. Роботи на ще одній ділянці підприємства (на вул. Корабельній, 2/1) викладені окремим розділом. У результаті візуального огляду встановлено необхідність проведення шурфування, яке й було здійснено на незабудованій частині.

Найдоступнішими в плані проведення шурфування виявились східна та північно-східна частини території. Саме вони не були забудовані стаціонарними об'єктами інфраструктури заводу. Територія частково заросла деревами та кущами, а також щільним трав'яним покривом.

При візуальному обстеженні цієї території археологічного матеріалу виявлено не було. Було закладено п'ять шурфів у центральній частині ділянки та 31 — у східній та північно-східній. Шурфи розміщені на вільній та зручній для цього території.

Стратиграфія їх у східній та північно-східній частинах є подібною. Відрізняється вона лише потужністю насипного ґрунту (мішаний шар з будівельним сміттям) та чорнозему. В більшості шурфів товщина чорнозему сягає не більше 10—15 см або він повністю відсутній. Це може свідчити про масштабні роботи з нівелювання ділянки, проведені в середині XX ст. Глибина шурфів тут сягає 25—60 см.

П'ять зондажів у центральній частині масиву виявились більш глибокими до 1,8—2 м. Тут це пояснюється наявністю ще одного потужного шару — намулу. Для його розміщення в радянський час також проводилось попереднє поглиблення території (існувало декілька котлованів).

У результаті проведення досліджень (візуальна розвідка та закладання 36 шурфів і траншей) на земельних ділянках Суднoремонтного заводу, ознаки культурного шару фортеці Ізмаїл не були виявлені.

3. Ділянка на вул. Корабельній, 2/1. Ця територія, площею близько 0,7 га, належала до суднoремонтного заводу, але отримала нову адресу. Саме тому дослідження тут проводились окремо від експертизи двох ділянок заводу, описаної вище.

Земельний масив має трапецієподібну (з відгалуженням) у плані форму. Його територія доволі щільно забудована стаціонарними та тимчасовими спорудами (кам'яними теплицями та господарськими будинками). Крім цього, присутня бетонована дорога, котловани для відходів (ще радянського часу) та відвали будівельного сміття. Вільними для візуального огляду та подальшого шурфування виявились незначні незабудовані частини — південна ділянка ближче до краю території та смуга між дорогою і теплицями з північної сторони. В центральній частині дослідження вдалось провести лише на вузькій смузі, розташованій перпендикулярно північній та південній ділянкам, між ними.

Після розчистки незабудованих частин було проведено візуальний огляд поверхні. Підйомних матеріалів не виявлено. Тому було вирішено провести роботи на визначених вище ділянках: чотири траншеї в південній частині; одну траншею — у центральній та три шурфи на смузі між дорогою та теплицями з північної сторони. Чотири траншеї орієнтовані за віссю північ—південь, паралельно одна одній, рівномірно покриваючи територію. Ще одна розміщена за лінією захід—схід. Шурфи, розмірами 2 × 1 м розташовані в одну лінію, орієнтовані довгою стороною за віссю захід—схід.

Траншеї мають різну довжину (5—9 м), ширину 1 м. Глибина також відрізняється: 1,6—2,7 м. Це пов'язано із різним рівнем залягання материкового шару в результаті господарської (та нівелювальної) діяльності радянського часу.

Траншея 1 закладена в південно-західній частині масиву. Її довжина склала 9 м. Материковий ґрунт досягнуто на глибині 2,25 м. Стратиграфія така:

1 — верхній шар представлений мішаним темно-сірим ґрунтом з домішкою переміщеного чорнозему, потужністю 0,25—0,3 м;

2 — під ним залягає потужний шар мішаного ґрунту сірого кольору, в якому наявна значна кількість будівельного сміття (результат нівелювання поверхні в радянський час), потужністю 1—1,1 м;

3 — попередній шар перекриває чорний, в'язкий, «смоляністий» прошарок (намул) з включенням каміння (іноді гальки) і товщиною 0,9—1 м, який сформований на материковому ґрунті. Всі ці шари мають різкі переходи між собою, відтак вони явно штучного походження.

Траншея 2. Розташована в 6 м на схід від траншеї 1 та паралельна їй. Довжина склала 5,5 м. Глибина 1,7 м. Її стратиграфія є простішою, тут майже відсутній нижній шар намулу. Його товщина складає всього 0,1—0,15 м. Два верхніх прошарки відповідають описаним вище. Зазначимо, що ці шари, як і верх материкового ґрунту (механічно спланований), мають незначний нахил на південь, у бік Дунаю.

Траншея 3. Розміщена за 3 м на схід від траншеї 2 та орієнтована довгою стороною вздовж осі захід—схід. Має довжину 5 м. Глибина її в центральній та східній частині склала 2,1 м, у західній — 1,8 м. Стратиграфія є подібною до траншеї 2 та відрізняється лише більшою потужністю нижнього шару намулу 0,5—0,6 м, та меншою товщиною прошарку з будівельним сміттям — до 0,6 м.

Траншея 4. Закладена в 7 м на схід від траншеї 3 та паралельна двом першим. Її довжина склала 6 м, глибина 1,7—1,8 м. Стратиграфія західної стінки відповідає траншеї 2. Цікавим є перетин зі східної сторони, північний та південний. На них, вірогідно, простежено край каналу для стоку води з котловану для намулу. Цей канал також заповнений намулом та має значний нахил в бік Дунаю. Товщина цього прошарку, який лежить на материковому ґрунті, з північної сторони складає 0,5 м, з південної — 0,75 м. На і в попередніх трьох траншеях, зверху намул перекритий шаром будівельного сміття.

Траншея 5. Розташована за 13 м на північ від траншеї 3. Довжина її складає 5 м. Глибина в північній частині 1,6 м. На відстані 1,2 м від північного краю простежено значне заглиблення, заповнене однорідним чорним ґрунтом із рідкою домішкою каміння. Вибірка цього заглиблення, яке є котлованом для намулу, зупинена на глибині 2,7 м. Відтак, можемо констатувати, що центральну частину ділянки займав котлован для намулу з річки, який мав канал (можливо декілька) для стоку води, простежений у траншеї 4.

Таким чином, під час або після будівництва судноремонтного заводу в цій частині його території, яка розміщується на відстані близько 80 м від Дунаю, було викопано один або декілька котлованів для скидання намулу з річки (при поглиблені). Пізніше, під час планування території під будівництво (вірогідно, теплиць) над намулом був сформований мішаний з будівельним сміттям потужний шар ґрунту, перекритий мішаним чорноземом (як результат господарської діяльності). Природні шари (чорнозем та суглинок), а також частина материкового ґрунту при цьому були зриті.

Шурфування північної частини ділянки. На вільній від забудови північній частині ділянки, на смузі, шириною 6—7 м та довжиною близько 15 м було закладено лінію з трьох шурфів (2 × 1 м), орієнтованих за віссю захід—схід.

Шурфи 1 і *3.* Розташовані по краях в лінії (із західної та східної сторони). Їхня глибина склала від 2 м (шурф 3) до 2,3 м (шурф 1). Майже на всю глибину заповнення шурфів представлене мішаним неоднорідним сірим, жовто-сірим ґрунтом із будівельним сміттям та камінням, під яким залягає материковий шар. Будь-яких ознак наявності культурного шару (об'єкти або окремі знахідки), як і в траншеях, не простежено.

Шурф 2. Розміщений у центрі північної частини ділянки (центральний у лінії). Досягнуто глибини 2 м. Верхній шар представлений мішаним ґрунтом із будівельним сміттям, ідентичним двом попереднім шурфам. Проте на глибині 1,5—1,6 м почали траплятись окремі керамічні знахідки. На рівні 2 м поверхня дна шурфу була зачищена та виявлено межі двох об'єктів (як виявилось пізніше — трьох господарських ям). Відтак, було прийняте рішення розширити шурф: довжина прирізки в північному напрямку склала 2 м, у західному — 2,7 м. Після зняття верхнього насипного шару, на глибині 1,8 м поверхня була зачищена. Виявлені три суміжні ями, східні краї двох з яких прослідковано ще в шурфі. Крім цього, в північно західному та північно-східному кутах виявлено ще два об'єкти. Для їх розкриття прирізку було розширено на 1 м на північ та 1,3 м на захід. Відтак, її розміри (без врахування шурфу, який виступає з південно-східної сторони окремо) склали 3 × 4 м. Після зачистки всієї площі прирізки, були виявлені ще три ями та траншея (рис. 6). Нумерацію ям подано зі сходу на захід, по мірі їхнього розкриття.

Яма 1. Розташована в західній частині шурфу 2. Має вузьке горло, діаметром 0,5 м, стінки розширюються донизу та заокруглюються біля дна (рис. 6: я. 1). Глибина 4 м від сучасної поверхні. Вздовж південного борту шурфу її простежено з позначки 1,5 м. Відтак, глибина об'єкта відносно давньої денної поверхні складала 2,5 м. Діаметр придонної частини становить 1,8 м. Заповнення тем-

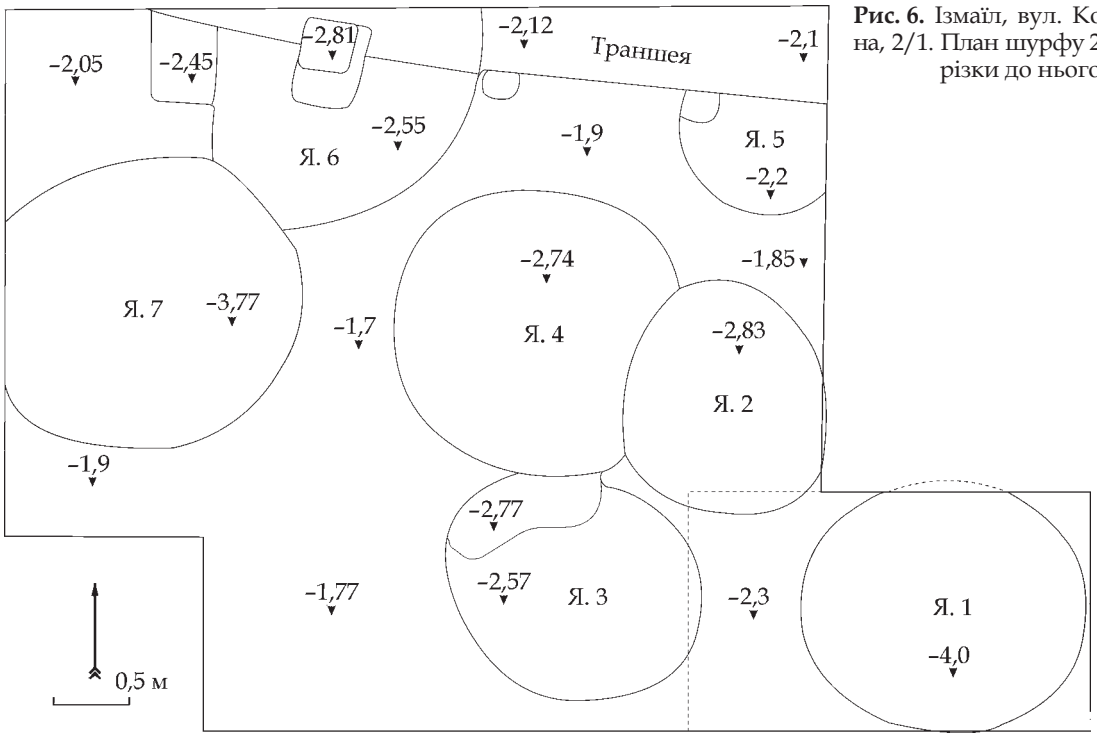

Рис. 6. Ізмаїл, вул. Корабельна, 2/1. План шурфу 2 та прирізки до нього

но-сіре, чорне, однорідне, відносно щільне. Мало насичене знахідками, серед яких наявні уламки черепиці та цегли, два фрагменти посудин, покритих зеленою поливою, уламки червоноглиняної та світлоглиняної кераміки і кістки тварин.

Ями 2—4. Займають південно-східну частину прирізки і частково проглядались у зачистці шурфу 2 (рис. 6: я. 2—4). Особливістю цих об'єктів (окрім того, що вони суміжні між собою), є те, що їхні стінки були обмащені тонким шаром глини (світло-зеленого кольору). Їхню характеристику подано сукупно. Яму 2 виявлено на глибині 1,8 м від сучасної поверхні. Вона була опущена в материк на 1,04 м, відтак, її загальна глибина складала 2,84 м. Стінки злегка розширюються донизу (діаметр горловини 1,03 м, дна — 1,08 м). Яма 3 розташована впритул до ями 2 з південно-західної сторони (ширина перемички між ними 0,05—0,1 м). Виявлена на глибині 1,8 м від сучасної поверхні. Стінки злегка розширюються та заокруглюються біля дна. Діаметр горловини 1,2 м, у найбільшому розширенні — 1,3 м. Має незначне заглиблення на дні. Загальна глибина складає 2,75 м. Яма 4 є дотичною до двох попередніх з північного заходу. Виявлена на глибині 1,7 м. Діаметр горловини складає 1,45 м. Стінки злегка розширюються в придонній частині. Найбільший діаметр 1,58 м. Загальна глибина від сучасної поверхні становить 2,58 м. Заповнення ям рихле, темно-сіре, чорне. У верхній частині заповнення ями 4 виявлене ядро та злегка обтесана вапнякова плита.

Із цих трьох об'єктів походить багато матеріалів, серед яких кількісно переважають фрагменти черепиці та кісток. Наявні також уламки цегли і каміння, декілька залізних предметів (зокрема цвяхи). Частина збереглася археологічно цілою та була реставрована. Присутні різні типи керамічного посуду: миски, горщики, глечики, фрагменти чайників та ін. Серед них знайдено верхню частину червоноглиняного глечика з ручкою, горлом у формі розтруба та невиділеним вінцем. По його тулубу нанесено канелюри, вкриті білою фарбою (рис. 7: 6). Слід також виділити декілька мисок, вкритих поливою різного кольору (зеленою, коричневою і білою) та рослинним орнаментом на них (рис. 7: 1, 2, 4), а також горло вузькогорлої посудини із зеленою поливою (рис. 9: 1). Наявні й кришки для горщиків, а також виокремлені ручки. Звідси ж, вірогідно, походить мундштук трубки для паління, прикрашений орнаментом та арабським написом по колу (рис. 9: 3). Окрім керамічних виробів, у ямі 4 було знайдено чотири оброблених кістки (дві пари). Їхня поверхня лощена, краї спиляні та підтесані (рис. 8). Також, у цій ямі виявлено верхню частину тонкостінної посудини з прозорого скла (можливо, кубка) з прямим вінцем, слабко виділеним валиком і археологічно цілу піалу з блакитного скла. Вінце піали пряме, слабко виділене валиком, стінки плавно звужуються до закругленого дна на кільцевому піддоні (рис. 9: 2, 6).

Яма 5. Після вибірки заповнення виявилась незначним заглибленням (0,15 м) у материковому ґрунті, розмірами 0,8 × 0,7 м. У



Рис. 7. Ізмаїл, вул. Корабельна, 2/1. Посуд із полив'яним покриттям та орнаментом: 1, 2, 4, 6 — ями 2—4; 3, 5, 7 — яма 7

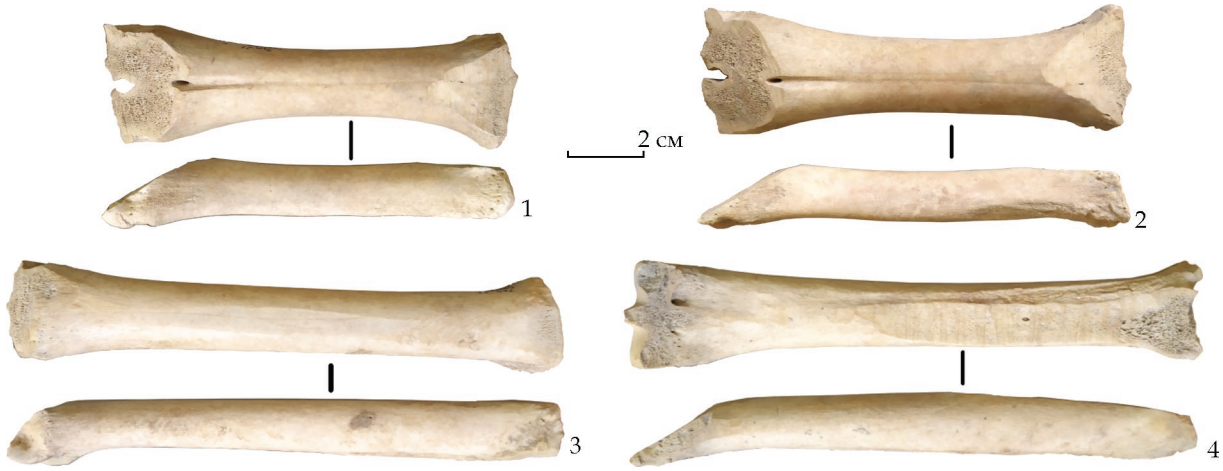

Рис. 8. Ізмаїл, вул. Корабельна, 2/1. Кістяні вироби з ями 4

ній були присутні декілька фрагментів керамічних стінок.

Яма 6. Розташована впритул до ями 7 з північно-східної сторони. Має неправильну форму. Її глибина складає 2,2 м від сучасної поверхні. Вона на 0,5 м заглиблена в материковий ґрунт. Розміри ями по верху: 1,5 × 1,2 м (рис. 6: я. 6). Заповнення щільне, однорідне, темно-сірого кольору. Її дно також було обмащене світло-зеленою глиною, як і стінки та дно ям 2—4. Знайдено широке сплощене прясло, зроблене з керамічної стінки, оброблена гральна кістка (?) — астрагал, частина скляної витої ручки та дно на кільцевому піддоні у формі валика скляної тонкостінної посудини.

Яма 7. Знайдена в західній частині прирізки (рис. 6: я. 7). Її овальні в плані контури проступили на глибині 1,7 м. На цьому рівні діаметр горловини склав 2,25 × 1,7 м. Яма має нерівні стінки, частина з яких прямі, частина — закруглені. Дно рівне. Глибина від сучасної поверхні становить 3,75 м. Заповнення об'єкта рихле, темно-сіре, чорне. Звідси походить велика кількість будівельного сміття (черепиці, уламків цегли та каміння). Виявлені також кістки тварин. Набір керамічного посуду за типами частково відповідає знахідкам з ям 2—4. Проте тут матеріал більш фрагментований. Наявні фрагменти мисок, горщиків та тарілок з покриттям зеленою, коричневою і білою поливою (орнаментом у поєднанні цих кольорів) та без покриття (рис. 7: 3, 5, 7).

Північну частину прирізки (під північною стінкою) займає неглибока траншея, яка перетинає розкоп із заходу на схід зі зміщенням на південь. Впущена до материка на 0,15—0,22 м. Будь-які матеріали відсутні. Слід вважати її залишками фундаменту споруди XX ст., яка була зруйнована під час планування території ділянки.

Під час дослідження шурфу 2 та прирізки до нього було виявлено також металеві вироби. Серед них свинцеві кулі, грузила, конічні прясла. Бронзові вироби представлені двома круглими кулями (діаметром 1,2 та 2 см, із залишками від відливу), круглою шляпкою ґудзика без вушка, втулкою з розширенням у центрі, стрижнем з двома парами врізаних ліній по колу та розширенням з однієї сторони (довжина 8,2 см, діаметром 0,6 та 1,2 см), зігнутою вдвоє монетою (діаметром 1,8 см) та литою круглою однобічною підвіскою (нашивкою) з вушком (рис. 9: 4, 5, 7—13).

Таким чином, виходячи з проведених досліджень на ділянці на вул. Корабельній,



Рис. 9. Ізмаїл, вул. Корабельна, 2/1: 1 — посудина з ями 4; 2, 6 — частини скляного посуду з ями 4; 3 — частина мундштука трубки для паління з ями 4; 5, 7—13 — металеві вироби із заповнення прирізки шурфу 2

2/1 можемо зазначити наступне. Весь масив зазнав значного антропогенного впливу, пов'язаного із різного роду будівельними та господарськими роботами. В південній та центральній частині ділянки ознак наявності культурного шару не виявлено. Це пов'язано з тим, що земляні роботи тут були суцільними, а верхні шари були зриті разом з верхом материкового грунту.

У північній частині ділянки вдалось знайти вільну від забудови смугу, де одним із шурфів виявлено осередок культурного шару. Він представлений заповненням господарських ям. Зазначимо, що на цій ділянці не виявлено інших будівельних залишків (кладок та ін. об'єктів), які могли б належати до періоду функціонування фортеці.

4. Археологічні знахідки з р. Дунай. У липні—вересні краєзнавцями на ділянці Дунаю довжиною 150—170 м, за ширини до 10—15 м та глибини 1—1,5 м було виявлено три скупчення знахідок. Серед них наявні уламки мармурових надгробків, фрагменти керамічного посуду, ковані залізні деталі такелажу. Крім того, тут знайдено залишки корпусу невеликого дерев'яного вітрильного судна (частина борта з трьох дошок довжиною 2,2—4,6 м була витягнута на берег) та інші знахідки (цілі та розбиті чавунні ядра, бомби і кременевий пістоль), розпорошені на всьому означеному просторі. Матеріали передані до місцевого музею.

Скупчення надгробків розміщувалося за 25—45 м на схід (нижче за течією) від залишків судна. Загалом з цієї зони походять вісім кам'яних плит, серед яких один надгробок був цілим, а решта є уламками різних розмірів. З них лише на двох вирізані епітафії та ще один камінь має сліди художнього різьблення.

Серед керамічного посуду, знайденого на цій ділянці Дунаю, слід виділити верхню частину червоноглиняного чайника з відбитими носиком та ручкою, носик від іншого

чайника, дно миски, вкритої коричневою поливою та орнаментом з білих ліній, а також підставку світильника з полив'яним покриттям зеленого кольору.

Визначення причини появи цих предметів та їх скупчень на дні Дунаю потребує спеціальних досліджень. Проте можемо припустити, що формування цього комплексу (кількох комплексів) матеріалів можна частково пов'язати зі знахідкою залишків судна, або з ерозійними процесами берега річки.

Таким чином, роботи в межах фортеці Ізмаїл виконано в п'яти різних локаціях. Пошуки проводились у північно-західній та західній частинах пам'ятки. Методом шурфування досліджено значні площі ділянок. Отже, осередки культурного шару, загальною площею 40 та 22 м^2 виявлено на двох із п'яти земельних ділянок. На першому з них досліджено дев'ять, на другому — вісім об'єктів (переважно господарських ям різного призначення). Також, завдяки аномальному падінню рівня р. Дунай на його дні вдалось знайти та дослідити низку матеріалів, а саме мармурових надгробків, уламків керамічного посуду, залізних деталей такелажу тощо.

І. Сапожников, О. Сінельніков, Л. Ковальський

РОЗВІДКИ ТА ЕКСПЕРТИЗИ В ПІВДЕННИХ ТА ЦЕНТРАЛЬНИХ РАЙОНАХ ОДЕЩИНИ

У звітний період група співробітників відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України (керівник д. і. н. І. Сапожников) провела низку розвідок та експертиз у межах звернень громадян і організацій на теренах південної та центральної частин Одеської обл. Зокрема виконані роботи з локалізації пам'яток, шурфування деяких з них з метою встановлення наявності культурного шару та меж його розповсюдження. Також визначено ступінь збереженості відомих до цього пам'яток та виявлено або уточнено локалізацію деяких нових пунктів, переважно курганів.

Найбільша площа обстежених масивів припадає на Одеський р-н. У межах Болградського, Білгород-Дністровського та Ізмаїльського (крім м. Ізмаїл) цей показник зменшується. Більшість пам'яток зосереджена в сільській місцевості. Зважаючи на розмір ділянок, які потребують експертизи, територія досліджень зазвичай становить декілька гектарів самої ділянки та довкола неї. Проте роботи проводились і на значних за площею масивах.

У Білгород-Дністровському р-ні було проведено часткове обстеження різночасових пам'яток: як поселень, так і курганів. Серед них поселення сабатинівської культури Лиман (Золокари I), Нерушай I та Тузли; перших століть нашої ери: Білолісся III та Тузли; черняхівської культури: Татарбунари II і III, Нерушай та Нерушай I; епохи середньовіччя: Білолісся III і Татарбунари III.

Розвідка в районі імовірного місця розташування поселення *Татарбунари II* та його охоронної зони проводилась на двох масивах, один з яких має значні розміри — 16 га. Перший розміщений вздовж схилу орного поля, яке спускається в бік р. Когильник та верхів'їв оз. Сасик (Кундук). На самій площі ділянки та довкола неї матеріалів та свідчень наявності культурного шару не виявлено. Не раз розвідки цієї території засвідчують відсутність підйомних матеріалів на південно-східній околиці м. Татарбунари, впритул до існуючої забудови.

Окрема розвідка в охоронній зоні навколо цього об'єкта культурної спадщини проводилася на захід від дороги Татарбунари—Борисівка. Під час експертизи, на відстані близько 50—170 м від південної межі цього масиву (16 га), зафіксовано два курганних насипи, котрі з'єднанні між собою перемичкою.

На відстані 300 м південніше від дороги і до курганів траплявся підйомний матеріал (п'ять фрагментів керамічного посуду). Його наявність можна розглядати як наслідок руйнівних процесів на кургані, які відбуваються в результаті їхнього розорювання або як випадкові знахідки.

Досліджена територія в районі поселення *Білолісся III* є верхньою частиною пологого схилу тераси лівого берега р. Сарата. Знаходиться на південь від траси Одеса—Рені, впритул до неї. Відстань річки близько 1 км. У результаті розвідки матеріалів виявлено не було.

На сусідньому до дослідженої ділянки полі, на південь, є курганна група як міні-

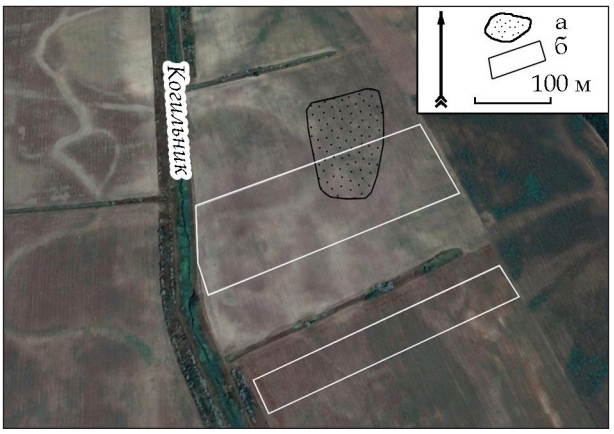

Рис. 1. Зона поширення підйомних матеріалів на південь від смт Березине: а — зона поширення підйомного матеріалу; б — межі ділянок

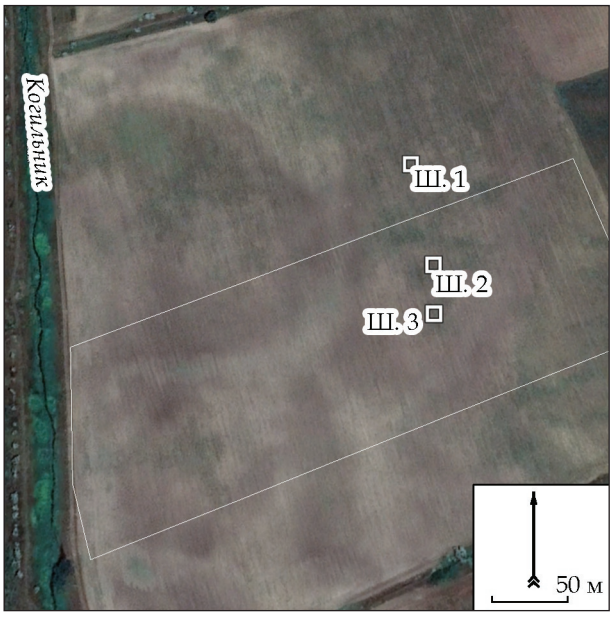

Рис. 2. Схема розміщення шурфів на дослідженому масиві

мум з трьох курганів — одного великого, не менше 2,5 м заввишки та двох менших — до 0,5 м. Відстань від ділянки до найближчого кургану 420 м, до найбільшого в групі — близько 500 м. Означена курганна група відома й у фаховій літературі.

Незначна за розмірами ділянка була обстежена в районі поселення *Татарбунари III*. На її території підйомного матеріалу не було виявлено. На відстані 520 та 580 м від неї, відповідно, в північно-східному напрямку, розташовані два кургани. Перший з них має діаметр близько 40 м, другий — 55 м. Обидві споруди розорюються.

За даними літературних джерел, означене поселення розташоване за 2 км на північ від м. Татарбунари, на території саду. Два садових масиви дійсно існують в цьому районі, за 2 та 2,5 км у північному напрямку від міста. Проектна ділянка знаходиться за 575 м на схід від цих садів. Саме на їх території або навколо, найімовірніше, й існувало поселення Татарбунари III.

У Болградському р-ні проводились роботи з локалізації поселень сабатинівської культури та римського часу біля населених пунктів Красне, Березине і Виноградівка.

Розвідка на південь від смт Березине проведена в 2021 р., тоді ж і було зафіксовано зону поширення підйомного матеріалу (рис. 1). У 2022 р. здійснено декілька виїздів, тому територія розповсюдження знахідок досліджена більш повно, зокрема із шурфуванням. Вона розташована на лівому березі долини р. Когильник, за 240 м від неї, на південь — південний схід від околиць смт Березине, відстань до якого становить 3,8—3,9 км. Площа поверхневих зборів склала 170 × 90 м, кількість знахідок поступово зменшується в південному напрямку.

Основна кількість матеріалу на поверхні представлена ліпною керамікою, лише незначна частина — гончарна. Було закладено три шурфи розмірами 2 × 1 м, орієнтовані за лінією північ—південь (рис. 2).

Стратиграфія нашарувань у шурфах є подібною. Верхній шар представлений чорноземом зі значною домішкою піску. Глинистий ґрунт — материк залягає на глибині 0,45—0,6 м (через розташування на схилі). За винятком трьох фрагментів кераміки у верхньому орному шарі, знахідок у шурфах виявлено не було.

У результаті проведених досліджень встановлено, що матеріали, найімовірніше, доби бронзи (з домішкою гончарної кераміки невстановленої приналежності), знайдені винятково в орному шарі чорнозему на схилі берега р. Когильник, є механічно переміщеними. Свідчень наявності культурного шару пам'ятки у шурфах не виявлено.

Протягом розвідувальних робіт на земельному масиві, розташованому за 580 м на південь від с. Красне та за 330 м на захід від р. Когильник було знайдено незначну кількість фрагментів ліпної кераміки. Окрім підйомного матеріалу, було зафіксовано сліди грабіжницької діяльності. Враховуючи це, визначено територію поширення матеріалу, який, імовірно, походить з поселення епохи бронзи. Встановлення наявності та характеру культурного шару потребує додаткових досліджень шляхом шурфування.

Роботи на території Ізмаїльського р-ну складались із розвідок в охоронній зоні поселень Вовча балка I (черняхівська культура) та Кам'янка, а також досліджень, зокрема із шурфуванням, декількох локацій у межах фортеці Ізмаїл.

Розвідку в районі поселення Вовча балка I (с. Кислиця) проведено на полі площею

близько 15,6 га. Відстань від вказаного села до масиву становить 5,7 км, від дороги Кислиця—Комишівка — 2,7 км.

На західній межі масиву було зроблено декілька випадкових знахідок — дрібних фрагментів керамічного посуду. Окрім того, дещо західніше від нього знайдено два фрагменти, ймовірно, люльки для паління. При обстежені ділянок не було виявлено матеріалів, датованих часом проживання у регіоні племен черняхівської культури. Було зроблено знахідки османського періоду або нового часу, однак вони нечисленні та не мають прив'язки до окремого об'єкта чи поселення.

Значні за обсягом роботи проведено в Одеському р-ні, де було досліджено три земельних масиви, відведені під будівництво.

Смт Авангард. Дослідження земель на південь від цього пункту складались із кабінетного вивчення архівних, літературних і картографічних матеріалів та детальної розвідки місцевості.

Для перевірки інформації про наявність поблизу нього кургану було проаналізовано фрагмент карти 1851 р. (рис. 3). Згідно з нею, курган розташовувався між двома хуторами, на схід від них, та між двома балками, орієнтованими майже за лінією північ—південь. Західніша з балок наразі забудована спорудами смт Авангард. Залишки східної балки частково простежуються і зараз. Відповідно до даних картографії, вказаний об'єкт культурної спадщини розташовується поза досліджуваною зоною, але на незначній відстані в західному напрямку.

Терени дослідження є полем, яке раніше розорювалось. Воно має прямокутну в плані форму. В центрі, майже за лінією північ—південь має заглиблення, що розділяє його навпіл; східний та західний краї поля підвищені — перепад висот складає близько 6 м.

Візуальний огляд поверхні не призвів до виявлення артефактів. Тому, було прийнято рішення про закладення трьох траншей в західній частині масиву. Довжина їх склала 10—16 м, ширина 1—1,2 м. Стратиграфія є подібною: верхній шар представлений орним чорноземом, потужністю 0,3—0,4 м. Під ним залягає прошарок суглинку, товщиною до 0,15 м, який поволі переходить у глинистий ґрунт (глина-білозерка). Перехід між верхнім шаром та суглинком різкий і зумовлений багаторічною оранкою. Будь-які свідчення наявності культурного шару відсутні. Можемо констатувати, що відомий за картографічними матеріалами курган знаходиться або на сусідньому полі (на захід від масиву; при цьому його насип не простежується на місцевості), або потрапив під сучасну забудову північніше.

Южненська ТГ. Дослідження проводились на ділянках, площею 21,6 га, відведених під

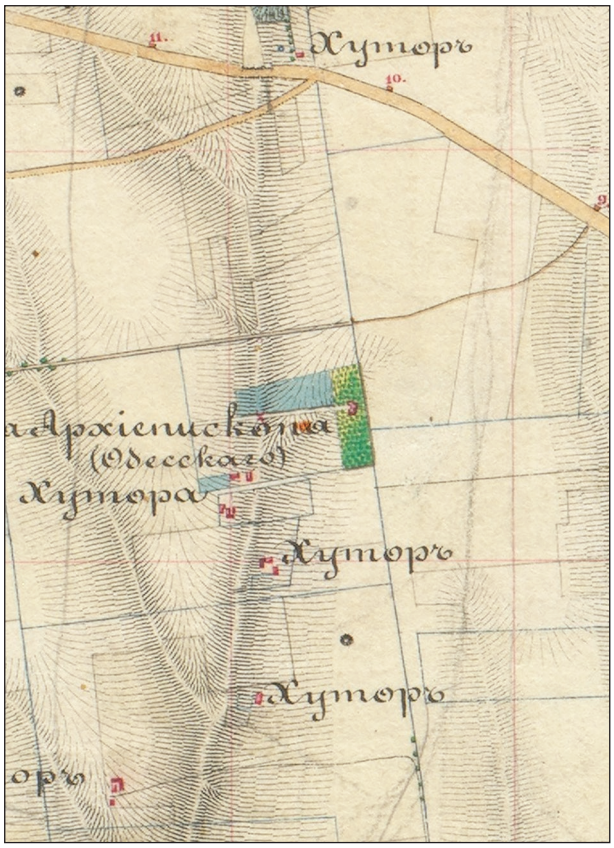

Рис. 3. Карта частини Одеського повіту Херсонської губернії 1851 р. (фрагмент), сучасне смт Аванганд

реконструкцію залізниці. Весь відтинок, який підлягав огляду, розміщений поза межами населених пунктів і із західного боку оточений орними полями.

Археологічні пам'ятки, розташовані порівняно недалеко від району досліджень, були позначені на «Карті Очаківського степу з нанесенням усіх подробиць», складеній у 1790 р., проте її дрібний масштаб утруднює їх конкретну прив'язку. Набагато краще їх видно на «Карті топографічній, яка зображує Область Озу або Землю Очаківську» Ф. П. де Волана 1791 р. (рис. 4). Йдеться про два доволі значні кургани, які співставні з насипами, де згодом були влаштовані геодезичні пункти біля сіл Булдинка та Григорівка.

Тривалий час ці та інші кургани району фіксувалися переважно військовими та цивільними топографами. Найдетальніші зйомки мали тут місце у 1851 (рис. 5), 1869, 1917, 1930 (рис. 6), 1971, 1982 та 1994 рр. Крім розташування пам'яток (переважно курганів), на низці топографічних мап трапляється інформація про їх висоту та використання для встановлення геодезичних пунктів.

Перші розвідки, спрямовані здебільше на виявлення залишків поселень, були проведені тут у другій половині 1940-х рр. Зазначимо, що перші суцільні розвідки для під-



Рис. 4. Кургани правого берега Аджаликського лиману в 1791 р. («Карта топографічна, яка зображує Область Озу або Землю Очаківську» Ф. П. де Волана; фрагмент)

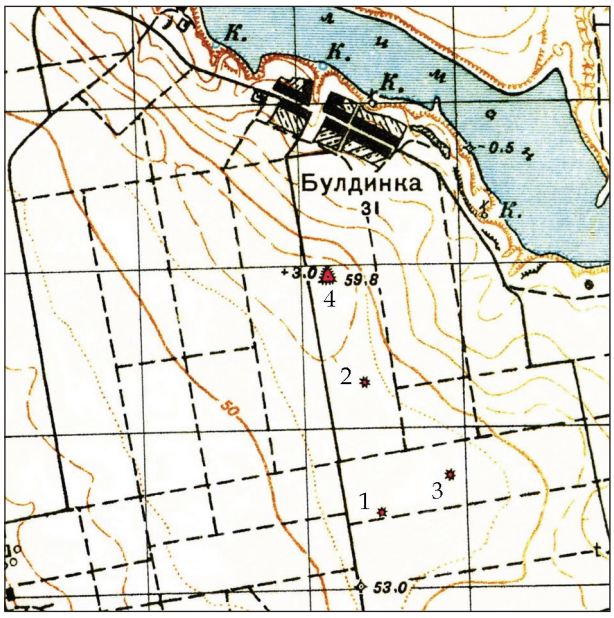

Рис. 6. Кургани правого берега Аджаликського лиману в 1930 р. («Карта Генерального штабу Червоної армії»; М: 1 : 50000; аркуш L36-50-Б; фрагмент)

готовки «Зводу пам'яток історії і культури УРСР» торкнулись території району лише у 1974 р. За цей час було виявлено два поселення (Булдинка I сабатинівської культури та Булдинка II — черняхівської), а також зафіксовано відомі до цього за даними картографії кургани. Втім, перше поселення, найімовірніше, зруйноване кар'єрами, друге — забудовою однойменного села.



Рис. 5. Кургани правого берега Аджаликського лиману в 1851 р. («Військово-топографічна зйомка Херсонської губернії»; М: 1 : 42000; аркуш XVI-7; фрагмент)

Курган Булдинка. Наявний під № 4 на всіх наведених картах (рис. 4—6). На ньому, принаймні з 1920-х рр., існував геодезичний пункт, а висота його насипу оцінювалась у понад 3 м. Сьогодні можна сказати, що цей курган, верхівка якого не розорюється, а марки геодезичного пункту збереглися, розташований на краю плато правого берега долини Аджаликського лиману, за 700 м на південь — південний захід від південно-східної околиці села і за 110 м на північний схід від залізниці.

Курганну групу Нові Білярі складають три насипи, також розташовані на краю плато правого берега долини Аджаликського лиману, які на 1982 р. мали висоту 1 м.

Курган 1. Майже повністю розораний, заввишки 0,3—0,4 м, діаметром 32—35 м, добре видний на аерофотознімках завдяки темнішому кольору кільцевого рову. Розташований за 250 м на захід від зони будівництва.

Курган 2. Розміщується приблизно за 700—730 м на північ — північний захід від початку траси нової гілки, поблизу від існуючої залізничної лінії. В рельєфі не виражений, ретельні пошуки не проводились, оскільки об'єкт, напевно, не входить до зони будівництва.

Курган 3. Частково розорюється. Розташований зліва від автомобільної дороги М28

Одеса — Южне, за 550 м на південний захід від початку вул. Північної (в'їзду) с. Нові Білярі.

С. Крижанівка. Дослідження проведено на земельній ділянці площею близько 10 га, яка відведена під будівництво.

Перед початком польових пошуків було проаналізовано дані літературних джерел та картографії, зокрема фрагмент карти 1851 р. Згідно з нею, в цьому районі був зафіксований один курган, який знаходився за 120—150 м на південь від поштової дороги Одеса — Херсон (нині вул. Південна дорога; рис. 7: 1). Наявність цього кургану в минулому підтверджується картою Генштабу Червоної армії М: 1 : 50000 L36-50-Б «Гільдендорф», на якій його висота не позначена (рис. 8).

Крім того, згідно з профільною літературою, на території та в районі с. Крижанівка, відомо чотири давніх поселення. Серед них поселення III—II ст. до н. е., яке розташоване у центрі села, біля церкви. Три інших пункти зараховані до перших століть нашої ери. Перше розміщувалось у південно-західній частині села, в балці, друге — на східній околиці Крижанівки, на мису та третє — також у південно-західному напрямку від центру села. На двох з них було зафіксовано культурний шар потужністю 0,5—1 м. Вказані пам'ятки перебувають за межами досліджуваної ділянки.

Під час попереднього візуального обстеження території будівництва підйомного матеріалу не виявлено. Тому шурфування було проведене в південній частині, найбільш наближеній до відомих пам'яток. Ознак культурного шару також не виявлено.

У результаті попереднього вивчення картографічних матеріалів та профільної літератури, було встановлено наявність в районі досліджень поселенських пам'яток та кургану. Вони локалізовані з південної сторони старої поштової дороги Одеса—Херсон (сучасний автошлях Т1606). Найближче до земельного масиву, відведеного під будівництво, розташовувався курган, імовірно, на відстані близько 270 м. На сьогодні він не фіксується, а територія його розміщення зайнята забудовою. Інші пам'ятки, які представлені поселеннями, були віддалені значно більше в бік моря.

Таким чином, у 2022 р. співробітники відділу провели низку досліджень на теренах південних та центральних районів Одеської обл. Найбільш масштабними видалися роботи в Одеському р-ні, де проведено експертизу ділянок, відведених під будівництво, зокрема об'єкта стратегічного значення.

Для дослідження більшої частини пам'яток залучено дані картографічних пошуків та історіографії, що дало змогу уточнити їх локалізацію, особливо в Одеському р-ні. Наслідки цих робіт було перевірено та підкріплено розвідками на місцевості. Відтак, встановлено точне місце розташування кургану Булдинка та курганної групи Нові Білярі. Також висунуто припущення про забудову (а відтак, руйнування) курганів біля смт Авангард та в с. Крижанівка.



Рис. 7. Карта частини Одеського повіту Херсонської губернії 1851 р. Ряд XVI, арк. 6 (фрагмент)



Рис. 8. Село Крижанівка. Досліджена територія в 1929 р. («Карта Генерального штабу Червоної армії»; М: 1 : 50000; аркуш L36-50-Б; фрагмент)

Результатом детальних розвідок також стало встановлення меж розповсюдження підйомного матеріалу на поселеннях біля сс. Нерушай, Красне, смт Березине, а також курганів біля м. Татарбунари та с. Білолісся. Ще одним пунктом виступають дослідження в м. Ізмаїл, результати яких подано в цій збірці окремо.

П. Нечитайло, Є. Калашник Ю. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ БІЛИЦЬКОЇ ТА НОВОСАНЖАРСЬКОЇ ГРОМАД ПОЛТАВСЬКОГО р-ну

У червні—серпні 2022 р. підрозділ в/ч А7180 ТрО ЗСУ дислокувався на території Білицької та Новосанжарської селищних територіальних громад Полтавського р-ну. Під час рекогностування та фортифікаційних робіт у секторі оборони було виявлено та обстежено, за активної участі солдата Дениса Павлюка, кілька невідомих раніше пам'яток археології. Вони локалізуються на правому березі р. Ворскла, між с. Забрідки та смт Білики. Наводимо опис пам'яток з півночі на південь.

Забрідки с., *Новосанжарська громада, південно-західна околиця, уроч. Васюрина Гора* (рис. 1: 1). Обстежено заліснену балку на північному схилі урочища. Балка відмічена на картах 1858, 1869 рр., у її верхів'ї розташовувався хутір Бажани. Схил візуально вивищується над берегом річки Ворскли на 3,5—4,0 м, займає нешироким мис, обмежений яром з південного боку. Площа місцезнаходження потребує уточнення.

У правій стінці балки, що веде з плато правого берега до річища Ворскли, на поверхні зсувів виявлено великі фрагменти ліпної кераміки. Кераміка чорного, світло-сірого та світло-коричневого кольору з домішкою шамоту та / або жорстви в тісті. Це пряме вінце з невиразним валиком на зовнішній стінці (рис. 2: 1), верхня частина опуклого горщика із невисоким розлогим вінцем (рис. 2: 2), фрагмент стінки посудини двошарового випалу (зовні — світло-жовтий, зсередини — чорний), орнаментований зовні та зсередини розчосами, фрагмент добре лискованої біконічної посудини, три фрагменти денець ліпних посудин, одне — із виразним утором. До індивідуальних знахідок належить кінцева скребачка на крем'яній пластині сірого кольору з патинованою спинкою та ретушованою кромкою однієї короткої сторони; розмір 3,2 × 2,2, товщина 0,6 см (рис. 2: 3). Знахідки попередньо датовані епохою бронзи.



Рис. 1. Карта-схема обстежених пам'яток (нумерацію див. по тексту)

Жуки с., *Білицька громада, північно-східна околиця, уроч. Стінка* (рис. 1: 2). Північніше польової дороги, на північному схилі балки біля розорюваного поля, виявлено різночасове поселення. На площі близько 4 га зафік-

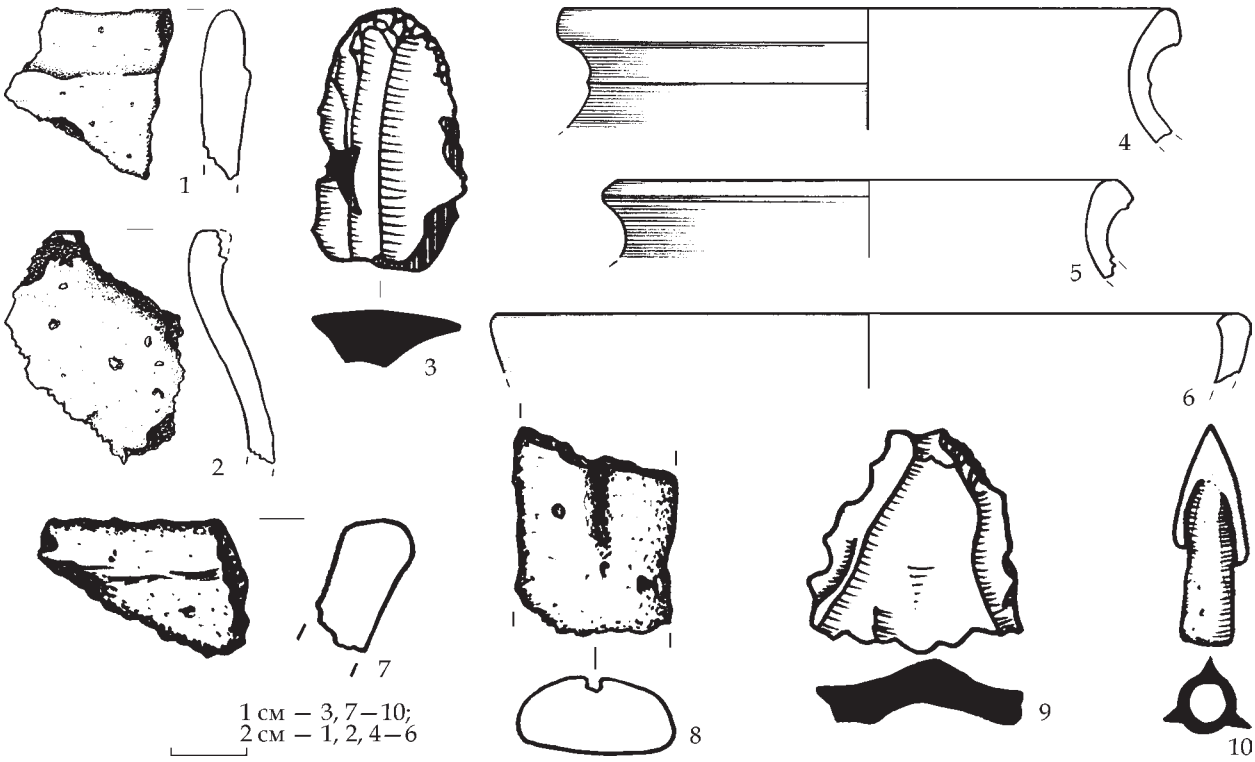

Рис. 2. Знахідки: 1—3 — с. Забрідки; 4—6 — уроч. Стінка; 7—10 — уроч. Кошачі Гори

совано одиничні фрагменти ліпної кераміки бронзової доби: фрагмент вінця банкоподібного горщика з наскрізними отворами, фрагменти стінок посудин, орнаментованих рядом пальцевих вдавлень та соскоподібним виступом та ін. Цілком імовірно, що ці знахідки можуть походити з розораних курганів, розташованих на плато правого корінного берега р. Ворскла на околиці с. Жуки, окремі з яких археологічно досліджені (наприклад, експедиція ПКМ під керівництвом Л. Лугової у 1984 р.). Також було зібрано велику колекцію кераміки черняхівської культури, яка представлена фрагментами ліпного та гончарного посуду місцевого виробництва, а також поодинокими фрагментами амфорної тари. Це горщики з масивними вінцями діаметром 14—16 см (рис. 2: 4, 5), фрагмент ледь розлогого вінця миски діаметром 20 см (рис. 2: 6), плічка глека з лощеним ромбічним орнаментом, фрагмент ручки глека з лискованою поверхнею, прикрашений відтисками коліщатка та кінцевого штампу тощо. Індивідуальна знахідка: намистина, розмірами 1,3 × 1,0 см з чорного скла. Також траплялись фрагменти глиняної обмазки та кальциновані кістки.

Білики смт, *Білицька громада, північна околиця кутка Федорівка, уроч. Кошачі Гори* (рис. 1: 3). На ґрунтовій дорозі, що перерізає виходи глини та веде з високого правого корінного берега р. Ворскла у долину річки траплявся підйомний матеріал різних історичних епох. У верхній частині дороги виявлено крем'яну скребачку на відщепі із ретушованим краєм, розмірами 2,8 × 2,7 см, вкриту білою патиною (рис. 2: 9). Виріб наразі широко датовано від періоду фінального палеоліту. У нижній частині, на рівні другої надзаплавної тераси трапляються фрагменти стінок ліпної кераміки, ручка ліпної посудини (рис. 2: 7, 8). Окремі знахідки зсередини вкриті розчосами. Фрагмент з аналогічним декором виявлено також на пам'ятці біля с. Забрідки. Знахідка ранньомодерного часу: фрагмент лицьової пластини коробчастої пічної кахлі із рослинним орнаментом. Також виявлено втульчастий, трилопатевий бронзовий наконечник стріли, датований раннім залізним віком, розмірами 2,9 × 1,0 см та діаметром втулки 0,7 см (рис. 2: 10).

Білики смт, *Білицька громада, північна околиця, уроч. Федорівський пляж* (рис. 1: 4). Пам'ятка займає першу надзаплавну терасу річки із невисокими дюноподібними утвореннями, порослими чагарником. Ґрунти супіщані з різним ступенем гумусованості. Під час будівництва укріпрайону виділено два місцезнаходження. Одне (УР 1) — нижче за течією. Його стратиграфія складена гомогенним, не злежаним жовтим та сірим піском. На глибині понад 1,0 м було знайдено цілу та фрагментовану скляну тару та фрагменти фаянсового посуду першої половини XX ст.

Друга локація (УР 2) — вище за течією, за ґрунтовою дорогою, що веде до переправи, на дюноподібному утворенні, висотою

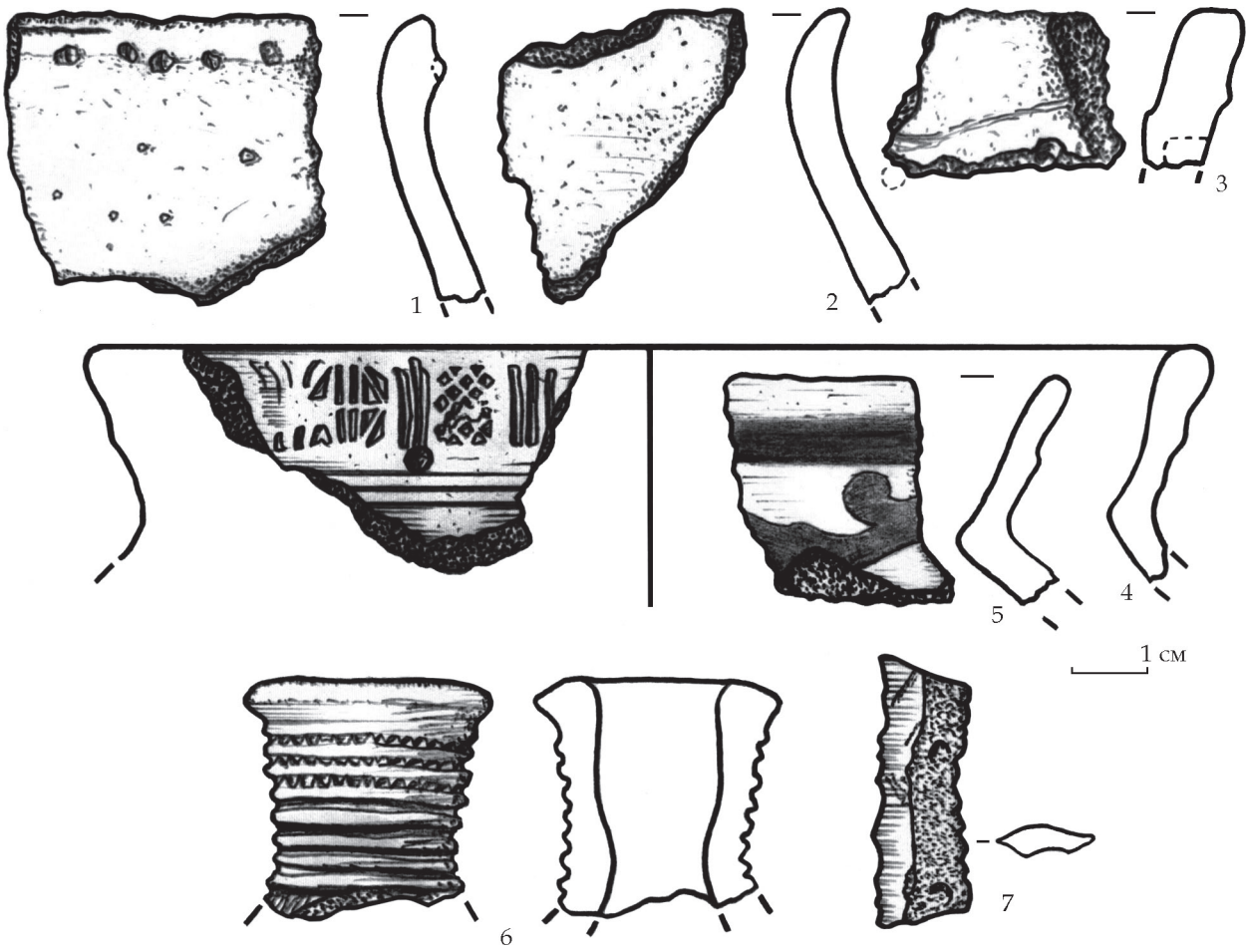

Рис. 3. Знахідки з уроч. Федорівський Пляж

близько 2,0 м над рівнем першої надзаплавної тераси. У кількох місцях вдалося дослідити стратиграфію ділянки. Під шаром дерну, товщина якого становить 0,1—0,2 м, залягають безінвентарні супіщані стрічкові відклади потужністю 1,0—1,2 м. Різний колір тонких прошарків (білий, жовтий, сірий, темно-сірий) зумовлений різним ступенем гумусованості супіщаного ґрунту. На глибині 1,3—1,6 м від сучасної поверхні залягав культурний шар бурого кольору, насичений великою кількістю мушель та органічних решток, археологічні знахідки. Потужність шару 0,05—0,1 м. Серед знахідок фрагменти ліпної кераміки доби бронзи, переважно чорного кольору з органічними домішками, окатані водою. Відмітимо фрагмент вінця горщика з невисоким валиком, вкритим рідкими косими насічками (рис. 3: 1); фрагмент вінця із ненаскрізним отвором у стінці, що утворює на внутрішній поверхні «перлину» (рис. 3: 2); стінки горщиків прикрашені рядом косих насічок чи комбінуванням горизонтальних та вертикальних насічок. Також знайдено фрагмент стінки ліпної посудини, орнаментований розчосами на внутрішній поверхні. Аналогічно орнаментовані фрагменти зафіксовано на пам'ятках поблизу с. Забрідки та в уроч. Кошачі Гори. До індивідуальних знахідок належить крем'яна пластина трапецієподібної форми розмірами 3,5 × 1,2 см із ознаками штучної обробки (рис. 3: 7). Інший хронологічний період представлений знахідками старожитностей козацької доби: численні фрагменти горщиків, тарілок, глеків і покришок. За кольором черепка виділяються червоноглиняні, бежевоглиняні та чорні, димлені фрагменти. Кераміка декорована штампованим орнаментом, лискуванням, підполив'яним розписом на побілці, мармуруванням (рис. 3: 4, 5). Фрагменти кахлів із рослинним та геометричним орнаментом можуть бути датовані в межах другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Скляні знахідки представлені гутними виробами — увігнутими денцями пляшок з характерним слідом від понтії. Індивідуальні знахідки цього періоду представлені фрагментом чашечки білоглиняної курильної люльки висотою 3,2 см, прикрашеним штампованим орнаментом (рис. 3: 6). Діаметр чашечки 3,2 см. Знахідка місцевого виробництва належить до одного з варіантів типу глекоподібних люльок (I), за О. Коваленко. Ціла форма люльки такого типу, що походить із передгороддя Білицької фор-

теці зберігається у місцевому краєзнавчому музеї.

Білики смт, *Білицька громада, пл. Історична, 9* (рис. 1: 5). Власник двору Е. Яковенко у північній частині присадибної ділянки викопав вигрібну яму, яку було обстежено (рис. 4). Яма прямокутна, площею 2,0 × 1,87 м, глибиною 1,4 м. Виявлена стратиграфія фіксує під шаром чорнозему 0,16—0,26 м завтовшки коричневий прошарок потужністю до 0,3 м, що містив незначну кількість знахідок раннього модерного часу. Нижче залягав шар бурого ґрунту завтовшки 0,26—0,5 м із поодинокими знахідками. На глибині 0,8—0,9 м зафіксовано шар материкового суглинку. Серед знахідок: фрагменти гончарних горщиків, глечиків, мисок, макітер, невеликі уламки скляного посуду. Траплялися металеві вироби Нового часу: куля калібру 7,62 мм із шийкою гільзи, ґудзик уніформи Червоної армії тощо.

Таким чином, під час спорудження військових фортифікацій та рекогностування місцевості було виявлено нові археологічні пам'ятки на території Білицької та Новосанжарської селищних територіальних громад. Знахідки ліпної кераміки доби бронзи вказують на щільну заселеність регіону в цей історичний період та його входження до ареалу різних археологічних культур. Місцезнаходження старожитностей черняхівської культури доповнює карту відомих пам'яток другої третини I тис. н. е. у Білицькій громаді (сс. Галі, Ісаївка, Марківка, Прогрес, Чорбівка) та у Поворсклі в цілому.

Знахідки старожитностей ранньомодерного часу в уроч. Федорівський пляж маркують переправу через р. Ворскла, яка діяла тривалий час і, при подальших дослідженнях, цілком може виявитися переправою «Bilikowy brod», що зафіксована на карті Г. Л. де Боплана. Ужиткові речі козацької доби раніше було виявлено в районі переправи місцевими мешканцями. Це фрагменти керамічного посуду та чорнолощена курильна люлька невеликих розмірів, які було передано до Білицького краєзнавчого музею. Також ці знахідки позначають північні межі с. Федорівка — маєтності полтавського полковника Федора Жученка, яке існувало з межі XVII—XVIII до середини XX ст., коли стало мікрорайоном смт Білики.

Спостереження за стратиграфією ділянки в уроч. Федорівський пляж (УР 2) дало підстави для наступних припущень. Ще у XVIII ст. (можливо пізніше) ділянка була частиною природної заплави р. Ворскла. Під час весняних розливів тут було тепле мілководдя: сприятливе середовище для існування

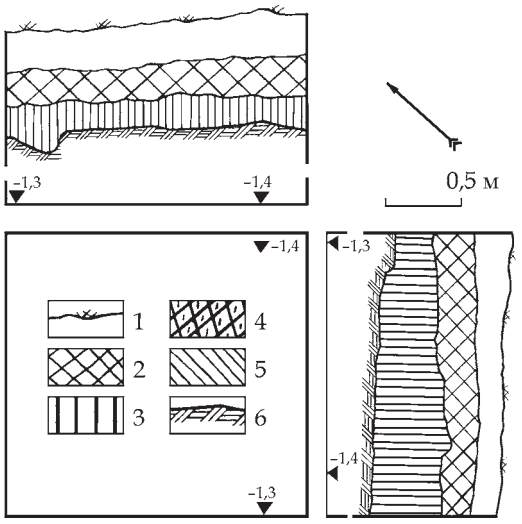

Рис. 4. Стратиграфія ями, смт Білики, пл. Історична, 9

річкових молюсків, мушлі яких у великій кількості насичували шар. Наявність культурних решток різних епох, які траплялися в одному шарі, дала підстави вважати, що територія була густозаселеною і поблизу існували смітники. Фрагменти кераміки, скла та кісток осідали на дно заплави, переміщувались та сформували культурний шар. З початком інтенсивного сільськогосподарського освоєння території, вирубки лісів та перетворення їх на поля змінився ландшафт долини річки. З алювіальних відкладів, які приносилися повенями, та делювіальних — зі схилів плато правого корінного берега річки утворювалися дюни. Різна природа відкладів стала причиною стрічкової структури у стратиграфії цих дюн.

Крім того, вперше було досліджено стратиграфію нашарувань в історичному центрі смт Білики, у безпосередній близькості до фортеці XVII—XVIII ст. Джерела XVIII—XIX ст. фіксували у цій частині кутка Гора ярмаркову площу «*с приезду от Кобеляка*». Бідність культурного шару на досліджуваній ділянці може вказувати на те, що торжище розташовувалося західніше.

Виявлені знахідки передано на постійне зберігання до фондів Білицького краєзнавчого музею.

* * *

З інформацією про ці дослідження можна також ознайомитись із сюжета й інтерв'ю П. Нечитайла, що були підготовлені телебаченням м. Горішні Плавні, перейшовши за посиланням: https://www.youtube.com/watch?v=a6G5HF9rz1Y.

Ю. Пуголовок

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ м. ПОЛТАВА

Упродовж звітного сезону Полтавська експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» здійснила розвідкові обстеження на території м. Полтава.

Головну увагу було зосереджено на продовжені обстеження ділянки поблизу колишнього с. Пушкарівка (зараз Шевченківський р-н міста), де за письмовими та картографічними джерелами розміщувалися табори військових з'єднань шведських та козацьких військ перед Полтавською битвою 1709 р. Територія, на якій здійснювалися обстеження, обмежена з північного-заходу вул. Прозорою, з північного-сходу — вул. Лазурною, з півдня балкою струмка Говтвянчик. На час обстеження забудова відсутня, вкрита рослинністю: травою та чагарниками. У 2022 р. увагу було зосереджено на обстеженні північної частина мисоподібного підвищення.

У результаті проведених досліджень було виявлено виразну колекцію знахідок. Найбільшу її кількість складають вироби із заліза, зокрема уламки та цілі ковані залізні цвяхи, довжиною 3,4—11,5 см (рис. 1: 1—4). У невеликій кількості представлені вироби, пов'язані із спорядженням коня: ціла підкова, шириною 12,5 см та висотою 11,5 см, із вісьмома отворами для кріплення, діаметр яких коливався 0,6—0,9 см (рис. 1: 7); пряжка прямокутних обрисів із збереженим язичком та фрагмент овального виробу (рис. 1: 8). Деталі одягу та взуття було представлено ґудзиком округлої форми (діаметр 3,0, товщина 0,5 см), зі збереженою петлею для кріплення (рис. 1: 9), що виготовлений з мідного сплаву, та залізною підковою для чобота (рис. 1: 10). У невеликій кількості виявлено побутові речі. Це фрагмент невеликого залізного казана, із ледь відігнутим вінцем та округлим дном (рис. 1: 11). Морфологічні особливості виробу вказують на можливість підвішування посудини над вогнищем. Висота виробу 14,2 см. Можливо, до цієї категорії знахідок належала і частина загнутого залізного виробу, що з певною обережністю може бути визначений як фрагмент кресала (рис. 1: 15). Серед знахідок кілька неідентифікованих залізних виробів (рис. 1: 5, 6, 15).

Речі пов'язані з військовою справою представлені трьома кулями (рис. 1: 12—14), на одній з яких було зафіксовано ряди горизонтальних насічок. На останній зупинимося більш детально, оскільки кулі з такими слідами на поверхні виявляють вкрай рідко.

Куля відлита зі свинцю сферичної форми, дещо деформована, поверхня вкрита неглибокими поздовжніми ритвинами (рис. 1: 14). Така особливість може вказувати на наявність нарізів у каналі дула зброї, з якої було зроблено постріл. Відомо, що вогнепальна зброя з гвинтовими нарізами в каналі ствола, які в кілька разів покращували її бойові характеристики, з'явилась у вжитку ще в XVI ст. Проте така зброя не набула широкого застосування в регулярних військах XVII—XVIII ст. через тривалість та складність ладування, що визначало її низьку скорострільність. Як результат — у вказаний період нарізні рушниці використовувалися для прицільної стрільби лише окремими тренованими вояками. В Україні мушкети з нарізним дулом були розповсюджені серед запорозьких козаків, відомих індивідуальною стрілецькою майстерністю, про що зазначав ще Г. Л. де Боплан. У часи облоги м. Полтава, як свідчать щоденникові записи шведського офіцера Р. Петре, його командування активно використовувало навики прицільної стрільби козаків та оцінило якісні характеристики їхніх «чудових» рушниць. Спираючись на свідчення каролінців, можна навіть говорити про своєрідну снайперську війну між козаками, що були «по різні боки барикад» під стінами Полтави: багато шведських солдатів та козаків-мазепинців були застрелені під час риття облогових шанців влучними пострілами в голову, чого неможливо досягти, використовуючи гладкоствольну зброю. З нарізного карабіна, як вказує польський представник при королі С. Понятовський, було поранено і Карла XII поблизу Нижніх Млинів.

Варто зауважити, що на озброєнні московського війська початку XVIII ст. штатних нарізних рушниць не було. Так само і серед шведських трофеїв, взятих під Полтавою, зразки озброєння були виняткова гладкоствольні. Отже, найімовірніше, цю кулю можна вважати частиною козацького рушничного ладунку кінця XVII — початку XVIII ст., подібна до цієї знахідка трапилася під час досліджень території Полтавської фортеці у 2010 р.

Крім цього, привертають уваги дві залізні дримби / варгани, що належать до категорії язичково-щипкових музичних інструментів (рис. 2). Конструкція цих виробів досить одноманітна. Їх основу складає корпус-рамка,



Рис. 1. Знахідки з м. Полтава, уроч. Пушкарівка: 1—7, 10—11, 15, 16 — залізні вироби; 9 — мідний сплав; 12—14 — свинець; 17—18 — кремінь; 19 — кістка; 20—22 — кераміка

в якому виділяють кільце (підківку) та скобель (видовжена частина). До центру підківки кріпиться язичок (міндик), зігнутий під кутом 90° і більше, що виходить за межі видовженої частини. Перша дримба має розміри 4,5 × 2,4 см, друга 4,4—2,8 см. Обидва вироби виготовлені із залізного дроту, ромбоподібного у перетині. Підківки мають



Рис. 2. Залізні дримби, м. Полтава, уроч. Пушкарівка

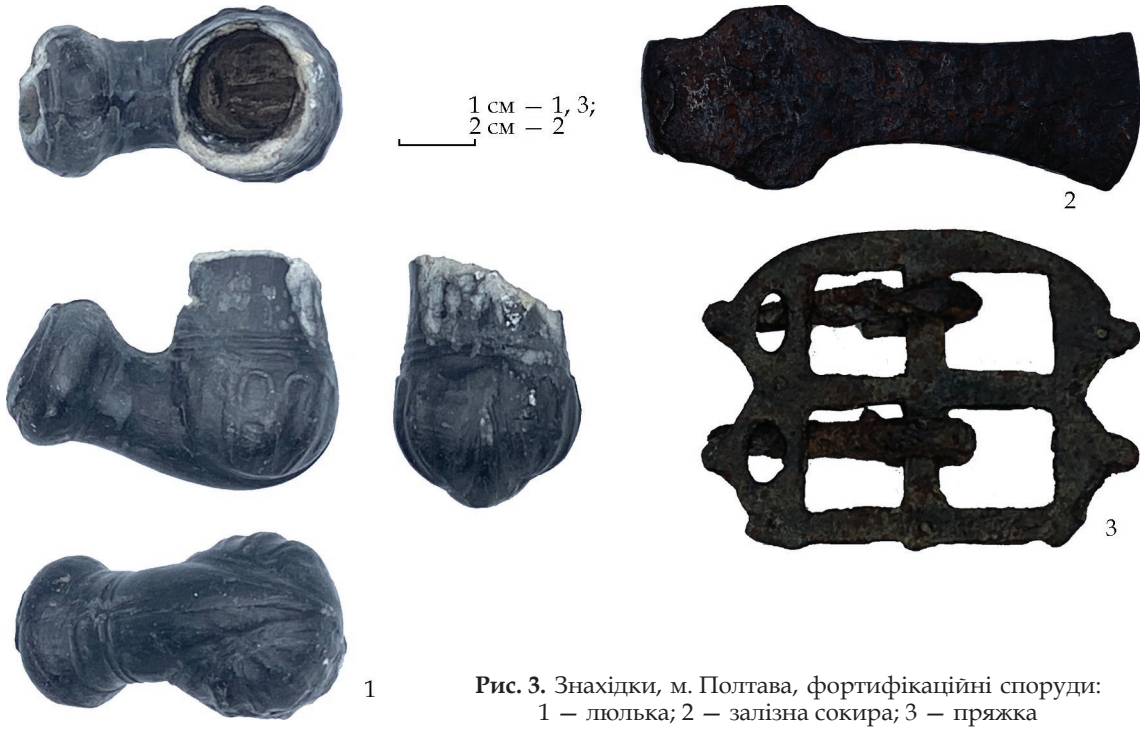

Рис. 3. Знахідки, м. Полтава, фортифікаційні споруди:
1 — люлька; 2 — залізна сокира; 3 — пряжка

округлу форму, на зовнішній поверхні яких розміщувався приклепаний язичок (міндик). У першого виробу він втрачений, проте добре видно заглибину для нього (рис. 2: 1). У другої дримби язичок збережений приблизно на чверть від свого початкового розміру (рис. 2: 2).

Під час розвідки виявлено два кресальні кремені (рис. 1: 17, 18), кістку зі слідами обробки (рис. 1: 19), а також три фрагменти від столового посуду (рис. 1: 20—22). Це фрагменти верхньої частина та стінки глека із збереженою ручкою, поверхня якого вкрита темно-зеленою поливою. Інший фрагмент, ймовірно, від посудин для напоїв представлений ручкою, овальною у перетині, що вкрита зеленою поливою. Варто зазначати, що знахідки посуду для напоїв були виявлені під час досліджень на місці битви під Берестечком.

Окрім описаних речей, з місця розміщення табору шведських та козацьких військ до експедиції, для подальшого опрацювання і передачі до державного музейного фонду України, було надано випадкові знахідки з місць облаштування сучасних фортифікаційних споруд довкола Полтави — це димлена люлька для паління тютюну (рис. 3: 1), залізна сокира (рис. 3: 2), а також пряжка від амуніції (рис. 3: 3).

Проведені дослідження хоч і мали обмежений характер, доповнюють відомості про археологічні старожитності території міста та його найближчих околиць.

В. Окатенко, К. Пеляшенко, Ю. Пшеничний, Л. Кармазіна, О. Бондарчук

РЯТІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ м. ОСТРОГ (вул. Г. Острозької, 2б)

Восени 2022 р. співробітники ДП «НДЦ "ОАСУ"» здійснили науково-рятувальні археологічні дослідження на території історичної частини м. Острог. Роботи відбувались у межах ділянки на вул. Гальшки Острозької, 2Б. Ця ділянка розміщена приблизно за 300 м на північний захід від Острозького замку, та за топографією розташована нижче, на схилі лівого берега р. Вілія, у передзаплавній місцевості (рис. 1).

На сьогодні територія, на якій здійснювали розкопки, розташовується в зоні інтен-

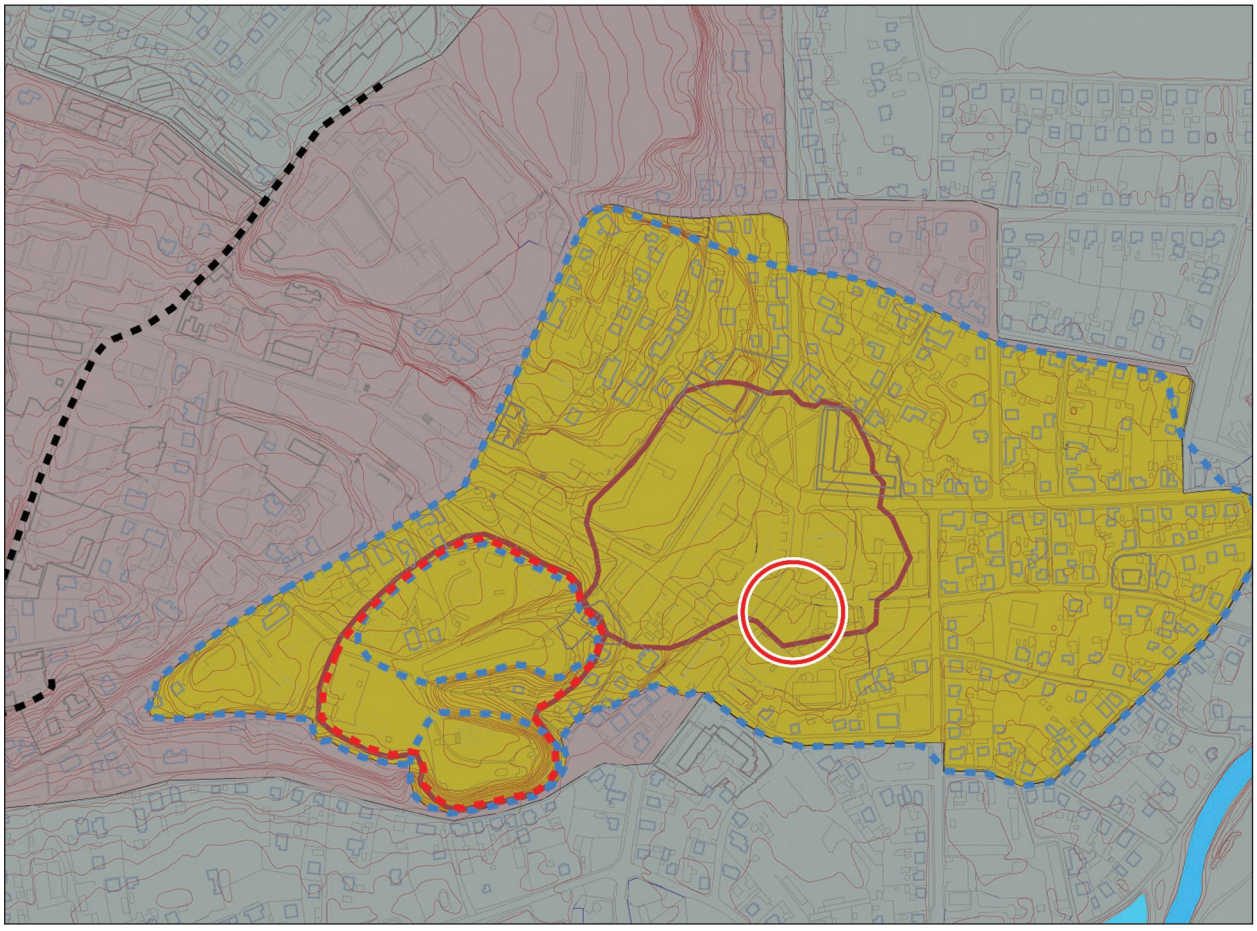

Рис. 1. Місце археологічних досліджень 2022 р. на схемі територій пам'яток археології, зон охорони археологічного культурного шару м. Острог

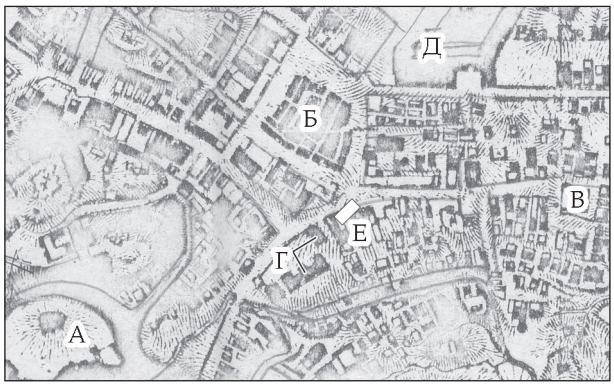

Рис. 2. План Острога 1833 р. (з архіву проф. П. Ричкова). **Умовні позначення**: А — замок князів Острозьких; Б — ринкова площа; В — синагога; Г — будівлі монастиря кармелітів. Колишні корпуси і каплиця Collegium nobilium; Д — будівлі єзуїтського колегіуму; Е — ділянка, на якій проведено дослідження у 2022 р.

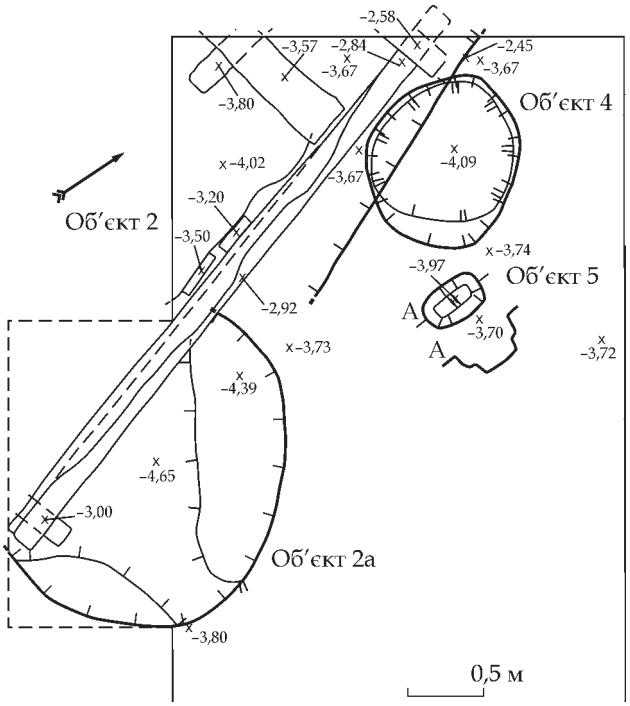

Рис. 3. Острог на вул. Г. Острозької, 2б; план розкопу 1

сивної міської забудови. Хоча сама ділянка на момент початку робіт була вільна від забудови, її перетинають численні підземні комунікації: лінії кабелю електрозв'язку; підземні силові мережі низької напруги і високої напруги, лінії теплотраси, водогону і каналізації. Враховуючи це, орієнтування та розміри розкопів планувались, враховуючи не тільки конфігурацію ділянки, а і охоронні зони підземних мереж, що значно ускладнювали процес археологічного дослідження культурних шарів та об'єктів.

У просторово-планувальному середовищі давнього Острога досліджена ділянка розташована дещо на південь від південного кута ринку (рис. 2). З південного заходу до неї прилягає ділянка (в наш час зайнята будівлею Екомаркету), на якій у XVII—XVIII ст. розміщувався храм і навчальний корпус *Collegium nobilium*. У 1773 р. ці будівлі відійшли ченцям ордену кармелітів. Таким чином, розкопками охоплено частково давню вулицю міста, що захоплюючи південний кут ринку вела до синагоги, а також забудову з її південного боку.

Всього в межах ділянки на вул. Г. Острозької, 2б було закладено чотири розкопи загальною площею 239 м^2. У цій публікації висвітлено основні результати досліджень, подано загальну характеристику стратиграфії розкопів, зосереджено увагу на найбільш цікавих археологічних об'єктах та отриманих археологічних матеріалах.

Розкоп 1. Закладений у північній частині ділянки, має розміри 9 × 3 м (27 м^2) та орієнтований довгою стороною за лінією північний захід—південний схід. Загальна потужність нашарувань в розкопі складає до 3,50 м. Верхні нашарування, до глибини 0,60—1,10 м датовано новітнім часом, вони перевідкладені та насичені сучасним будівельним сміттям. Стратиграфічна ситуація в межах розкопу дозволяє сказати, що впродовж певного часу ця територія перебувала у зоні підтоплення ґрунтовими водами, через що поверхню постійно намагались підвищувати з метою осушення. Про це свідчать горизонтальні прошарки ґрунту з вмістом пісковику, дерева та щільний шар щепи. Зазначені нашарування зафіксовано з глибини 0,60 до 2,60—2,80 м. Знахідки з цих шарів датовано часовим проміжком від XVI до XIX ст. Нижній шар у вигляді гумусового супіщаного ґрунту, що залягає на глибині 2,60—3,50 м містить більш ранні матеріали: більшість знахідок датовано києво-руською добою, невеликою кількістю представлений ліплений посуд, що відноситься до пізньозарубинецької культури.

У межах розкопу зафіксовано шість археологічних об'єктів, які представлено спорудами, господарськими та стовповими ямами, частину від яких досліджено лише частково, через обмеження охоронних зон підземних комунікацій.

Найцікавішим виявився *об'єкт 2*. Він представлений залишками дерев'яної споруди зрубного типу, під яким зафіксовано ранішу яму, об'єкт 2а (рис. 3; 4).

Через охоронні зони підземних комунікацій вдалось дослідити лише частину споруди. Досліджено одну довгу сторону зрубу та два кути, що дозволило простежити спосіб з'єднання та дізнатись орієнтовні розміри споруди, отримати матеріали з заповнення. Споруда складена з потужних дубових плах, прямокутних у перетині (рис. 4). Всього за-



Рис. 4. Острог на вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 1, об’єкт 2 — залишки зрубної конструкції XVI ст.



Рис. 5. Острог на вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 2, дерев’яна мостова XIX ст.



Рис. 6. Острог на вулиці Г. Острозької, 2б; розкоп 3, об'єкт 3 — залишки житлової споруди з піччю києво-руського періоду





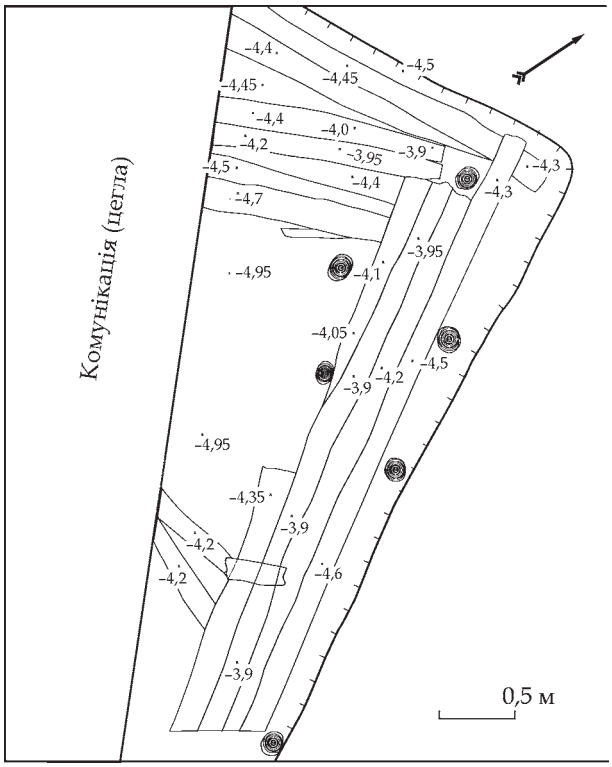

Рис. 7. Острог на вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 3, об'єкт 5 — залишки зрубної конструкції XVII ст.

фіксовано чотири яруси плах, що лежать один на одному та з'єднані по кутах способом вкладення в пази. Довжина однієї стінки споруди складає 4,40 м, з урахуванням виходу за межі з'єднання, внутрішня стінка споруди менша, складає 3,80 м.

Споруда горіла зсередини, в заповненні та на внутрішніх стінках дерев'яних плах зафіксовано чіткі сліди пожежі.

Досліджена споруда є підкліттю наземної будівлі, яка не збереглася. Ця заглиблена частина стратиграфічно впущена у більш давній шар та перерізала кілька раніших комплексів. Рівень заглиблення споруди зафіксовано з глибини 2,45 м.

Збережене заповнення зрубу будівлі містило керамічні, металеві і незначну кількість скляних виробів, а також фрагменти глиняної обмазки. Посуд з об'єкта можна поділити на дві групи. Посуд першої групи представлений уламками горщиків, мисок, макітер та глека.

Горщики мають колір поверхні світло-сірого кольору, виготовлені з якісного глиняного тіста. Перший тип вінець сформований у формі манжета із косо зрізаною гранню (рис. 10: 2, 3). Другий тип представлений він-

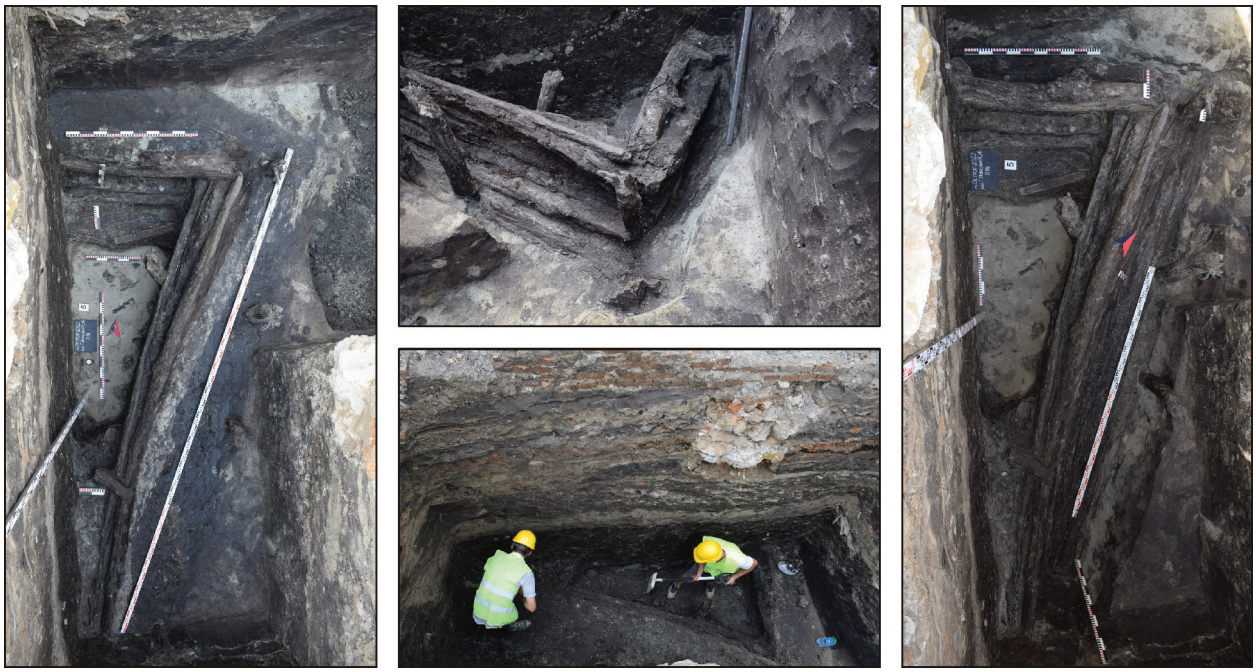

Рис. 8. Острог на вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 3, об'єкт 5 — залишки зрубної конструкції XVII ст.



Рис. 9. Острог на вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 4, стратиграфія

цем горщика з потовщеним верхнім краєм, що прикрашене внизу та згори пластичним хвилястим валиком, а по шийці проходить ритована хвилька. Вінце посудини — сіроглиняне, шийка — морена (рис. 10: 3). Знайдені також уламки стінок, внутрішня поверхня яких покрита поливою блідо-зеленого кольору. Виявлена стінка миски, поверхня якої покрита поливою блідо-жовтого кольору. Відзначимо, що полива на виробах за яскравістю кольору та щільністю покриття поступається полив'яним виробам, що масово входять у вжиток у другій половині XVI — першій половині XVII ст.

Перший тип горщиків добре відомий за матеріалами житлових комплексів другої половини XVI ст., зокрема на прикладі житла 12, дослідженого у Дубні на вул. Замковій, 10, а також будівлі 57, виявленої в Острозі на проспекті Незалежності, 3. Однак, у цих комплексах горщики такого типу поєднуються із високоякісними полив'яними виробами, які мають вінце профільоване дзьобоподібним виступом посередині або внизу висоти та почасти декорований хвилястим валиком верхній край. Такі типи вінець горщиків відсутні у заповненні зрубу об'єкта 2. Дослідження об'єкта 2 в Дубні на острові Дубовець, що має хронологічні рамки існування від 1600 — до середини XVII ст. показує, що тоді цей тип вінець горщиків вийшов з ужитку. Його частка складає лише близько 0,2 % у загальній типологічній таблиці вінець.

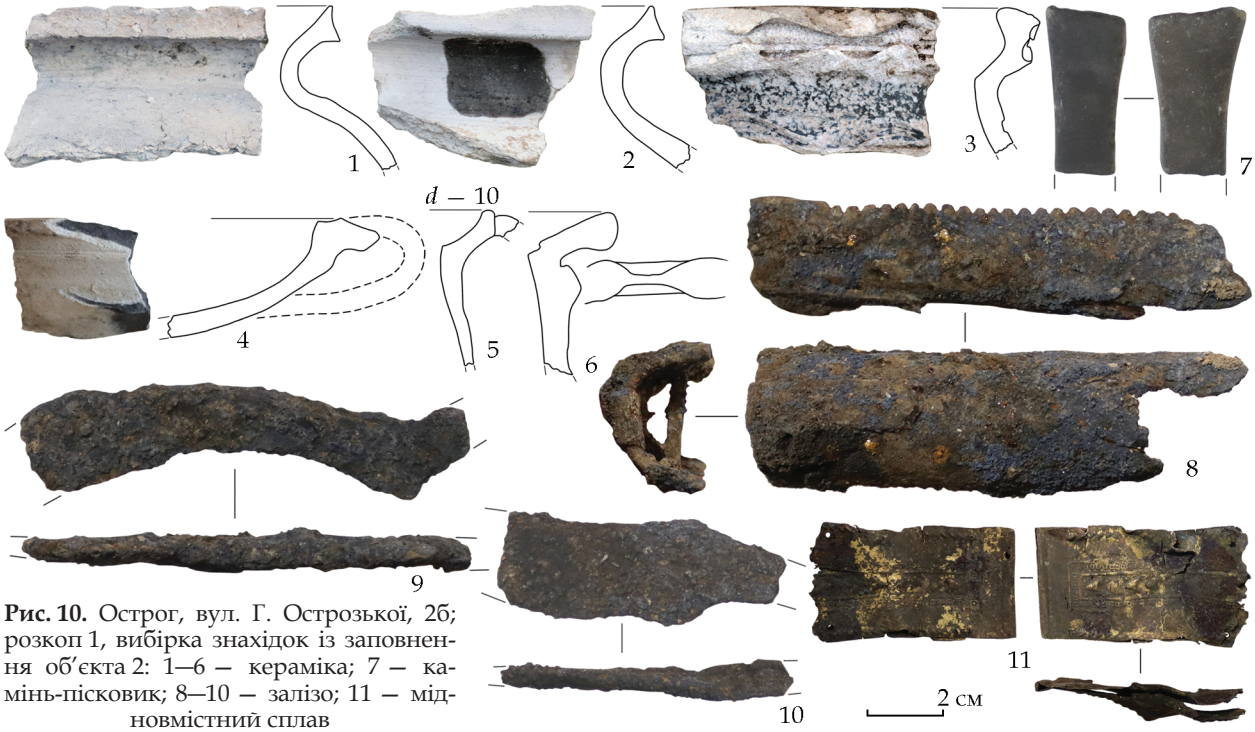

Рис. 10. Острог, вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 1, вибірка знахідок із заповнення об'єкта 2: 1—6 — кераміка; 7 — камінь-пісковик; 8—10 — залізо; 11 — мідновмістний сплав

Фрагмент білоглиняної миски-покришки з петельчастим вушком має потовщений і підгранений верхній край вінця (рис. 10: 4). Знайдено також вінце якісного мореного глека, із зовнішньою гранню, плавною увігнутістю з внутрішнього боку та гострим переламом при переході до шийки (рис. 10: 5).

Вінце мореної макітри — пряме, відхилене назовні, прикрашене внизу валиком, що розчленований ритмічним вдавленням (рис. 10: 6). За матеріалами з Білорусі, подібні макітри відомі з шарів кінця XV — початку XVI ст. Дослідження у волинських містах також показує, що з подібним наліпним декором макітри, ймовірно, належать до ранішого типу, ніж такі ж макітри, але без карбованого валика.

Посуд другої групи складають уламки стінок і вінець горщиків, виготовлених із глиняного тіста гіршої якості. Воно має крупніші домішки піску та жорстви. Поверхня виробів шорстка, колір сірий, зрідка попелястий. За профілем вінець ці горщики поділяються на два типи. Перший тип — це вироби, що мають високо підняті і доволі широкі плічка, довгу і плавно вигнуту шийку та злегка потовщене вінце. Воно має різної ступені виражену зовнішню скісну грань, яка в одному випадку увігнута, а її краї знизу і зверху дещо відтягнуті (рис. 11: 1, 3, 4). Другий тип представлений горщиком з вузькими, опущеними плічками, що має відділене закраїною плавно відігнуте вінце, край якого сформований у формі загнутого всередину валика. Плічка посудини прикрашені широкою ритованою хвилькою (рис. 11: 2). Охарактеризовані вироби дослідниками визначено як «посуд архаїчної групи». Його побутування відноситься до XV — початку XVII ст.

У заповненні об'єкта знайдено фрагмент стінки горщикоподібної кахлі, яка мала форму квадрифолія, устя не збереглося (рис. 11: 5). Як відомо, це один з найраніших типів пічних кахель, широкий ужиток яких за матеріалами Польщі датовано XV — першою половиною XVI ст. А на теренах колишнього Великого князівства Литовського їх використання відноситься до XIV—XVI ст. За матеріалами замків Білорусі горщикоподібні кахлі, ймовірно, існують до початку XVII ст. Дослідження волинських міст показують, що горщикоподібні кахлі-квадрифолії почасти наявні в археологічних комплексах поряд із коробчастими кахлями та посудом другої половини XVI ст. Уламки таких кахель знайдено у вуглистому шарі етапу перебудови келій Дубенського Спасівського монастиря з дерев'яного на мурований. Це також свідчить про те, що верхня хронологічна межа їх побутування може сягати межі XVI/XVII ст.

Фрагменти глиняної обмазки містять відбитки рослинних стебел та жердин (рис. 11: 6—8). Вірогідно, вони входили до обмазаного глиною опалювального пристрою житла.

Серед металевих речей у заповненні об'єкта 2 виявлено фрагменти залізних серпів (рис. 10: 9, 10), фрагменти скребачки для чищення шерсті худоби (рис. 10: 8), а також декоровану тонку пластинчасту накладку, що служила, вірогідно, прикрасою шкіряного ременя (рис. 10: 11). Вона складається із двох стулок, виготовлених з мідновмістного

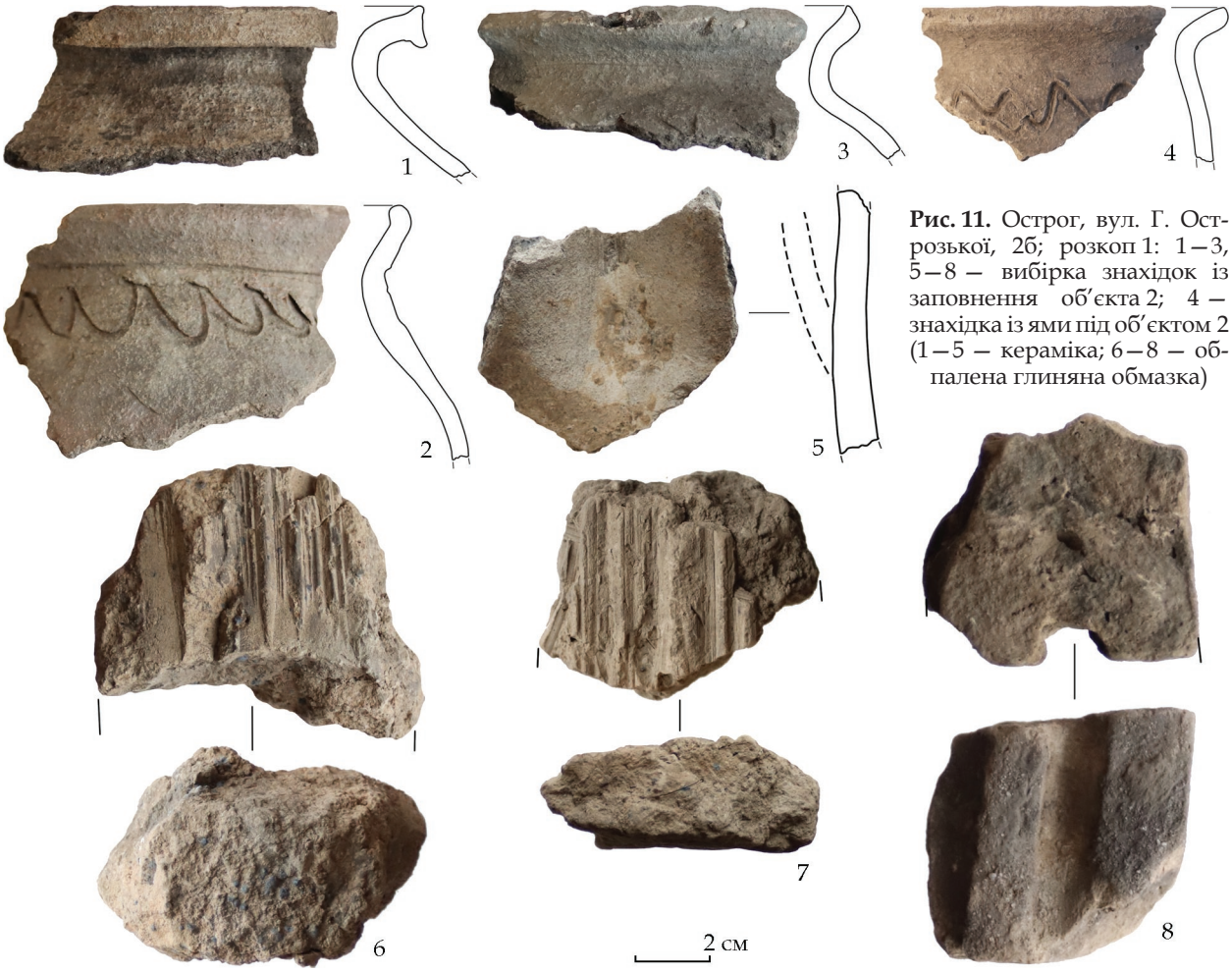

Рис. 11. Острог, вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 1: 1—3, 5—8 — вибірка знахідок із заповнення об'єкта 2; 4 — знахідка із ями під об'єктом 2 (1—5 — кераміка; 6—8 — обпалена глиняна обмазка)

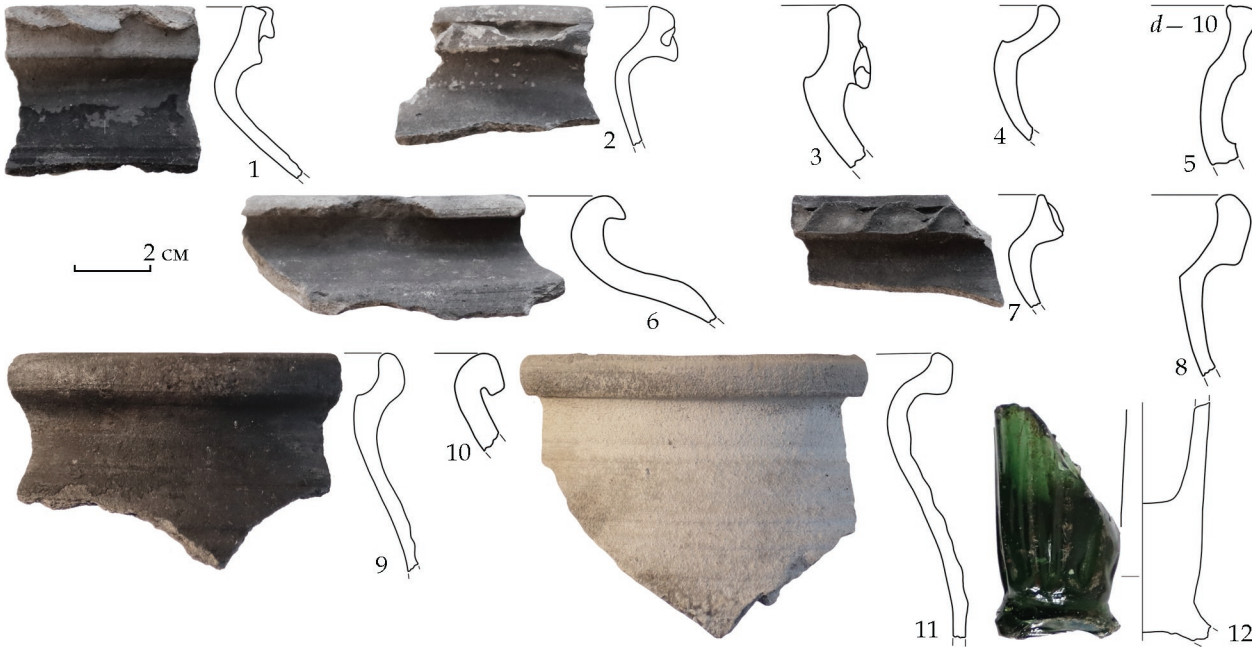

Рис. 12. Острог, вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 1: 1—8 — вибірка знахідок із шару над об'єктом 2 (під шаром зі вмістом щепи) в кв. 1—1/А—В, гл. 2,2—2,4; 9—11 — знахідки із заповнення котловану об'єкта 2 за межами зрубу (1—11 — кераміка; 12 — скло)

сплаву (імовірно, бронзи). Вироби із заліза мають яскраво виражені ознаки обпалення вогнем. Знайдено уламок кам'яного точильного брусочка, також із слідами закінчення (рис. 10: 7). Відзначимо єдину знахідку скляного виробу — фрагмент піддону келиха,

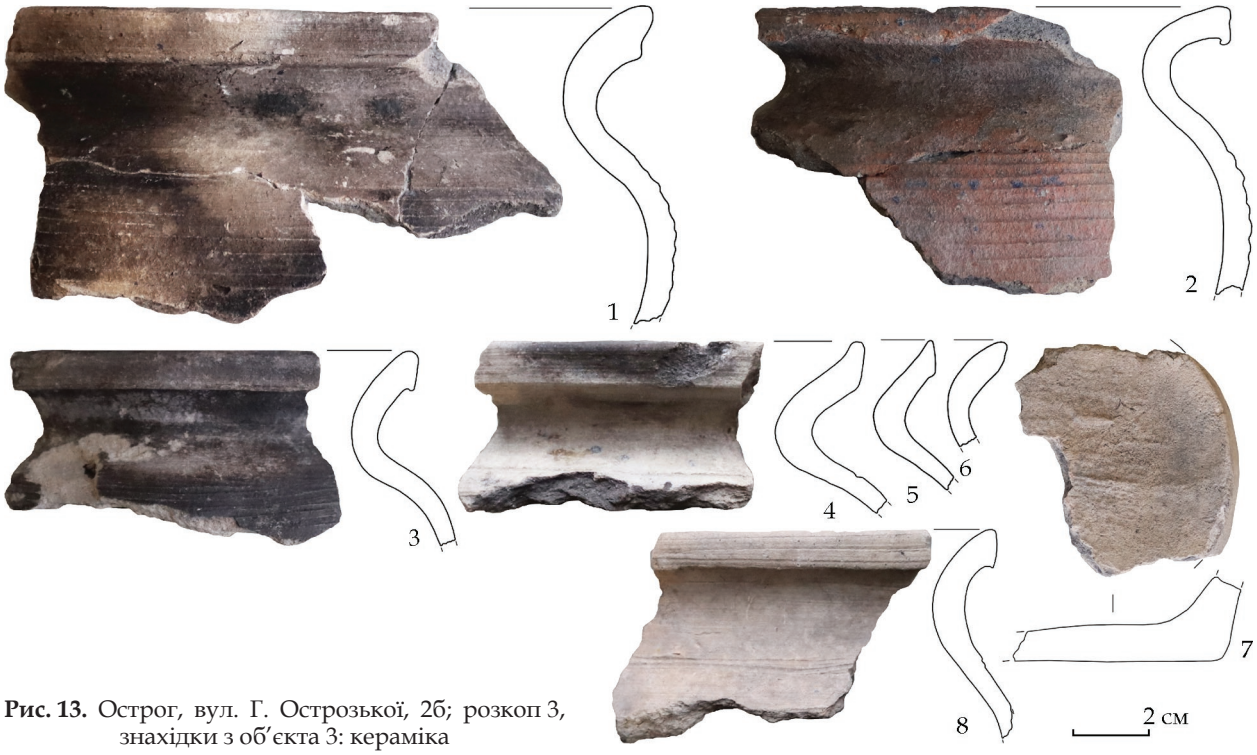

Рис. 13. Острог, вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 3, знахідки з об'єкта 3: кераміка

виготовленого з темної скляної маси сіро-зеленкуватого кольору.

У заповненні котловану, за межами зрубу знайдено фрагменти якісних горщиків, типи яких відсутні у заповненні об'єкта 2. Вони сірого і темно-брунатного кольору, вінця сформовані у формі валика, а верхня частина тулуба прикрашена багаторядними ритованими лініями. Такий спосіб моделювання вінець горщиків застосовували у XV — на початку XVI ст. Їхнє потрапляння у котлован будівлі пояснюється порушенням під час її спорудження культурного шару попереднього часу. Тут знайдено також уламок якісного келиха, виготовленого із скла темно-зеленого кольору.

Рештки зрубу на глибині 2,2—2,4 м були перекриті шаром, матеріали з якого представлені типологічно розмаїтою добіркою вінець горщиків. Всіх їх об'єднує якісне глиняне тісто і добрий випал. Перший тип складають вінця сформовані у вигляді витягнутого вверх валика (рис. 12: 4, 8, 9, 11). Другий тип — вінця у формі витягнутого вверх валика, що розчленований поздовж і прикрашений внизу хвилястим наліпом (рис. 12: 2, 3). Третій тип — вінця з нижньою закраїною та косо зрізаною верхньою граню, по якій проходить хвилястий наліп (рис. 12: 1). Четвертий тип — вінця з підтрикутним профілем, що ззовні прикрашені ритмічною хвилькою (рис. 12: 7). П'ятий тип — вінця із плавно загорнутим на ззовні коротким краєм, що нагадують за профілюванням вінця горщиків архаїчної групи, хоча виготовлені з якісного глиняного тіста (рис. 12: 6). Наявний також фрагмент темно-сірого вінця глека, що має потовщений верх та валикоподібне потовщення при переході до шийки (рис. 12: 5). Матеріали із шару над зрубом дозволяють датувати його утворення в другій половині XVI ст. Потрапляння у заповнення керамічних виробів XV — початку XVI ст. пояснюється, тим що для засипання місця знаходження будівлі використали порушений давніший культурний шар.

Для датування зрубної будівлі взято до уваги матеріали із заповнення зрубу, а також проведено їх порівняння із матеріалами, що походять із котловану та шару вище. Таким чином, час існування будівлі можна визначити в межах кінця XV — першої половини XVI ст. Будівля була знищена під час пожежі.

Розкоп 2. Закладений у північно-західній частині ділянки, вздовж західного краю ділянки. Одна траншея розкопу орієнтована довгою стороною за лінією північний схід — південний захід, інша за лінією північний захід — південний схід. Загальна площа розкопу складає 57 м^2. У розкопі зафіксовано густу мережу підземних комунікацій: теплотраса, водопровід, цегляний колодязь, через який проходить кілька металевих труб з водою. Через щільні підземні комунікації, що проходять вздовж всього розкопу, одну траншею розкопу вдалось дослідити лише до глибини 1,30—1,40 м.

У межах розкопу, в місцях, що не пошкоджені комунікаціями та сучасними перекопа-

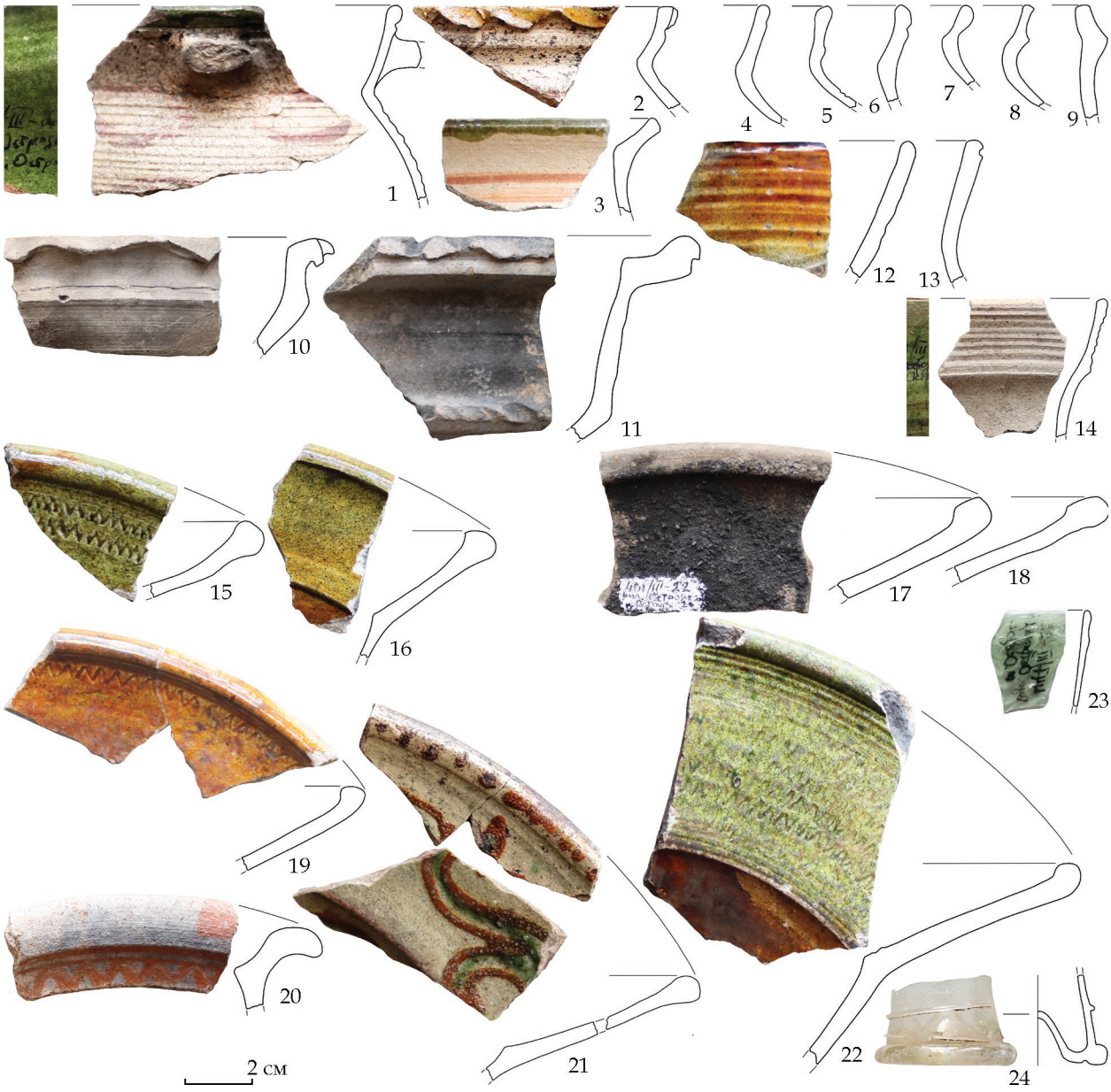

Рис. 14. Острог, вул. Г. Острозької, 2б. Розкоп 3, об'єкт 5, знахідки із заповнення всередині зруба, гл. 3,7—4,9 м: 1—22 — кераміка; 23, 24 — скло

ми, зафіксовано потужний шар дерев'яних плах, які суцільно перекривали поверхню (рис. 5). Цю дерев'яну конструкцію можна інтерпретувати як мостова, яку згідно з матеріалами, виявленими під нею, слід датувати XIX ст. Під час досліджень вдалось зафіксувати край цього дерев'яного помосту, детально простежити конструкцію та спосіб з'єднання дерев'яних плах. Встановлено, що він опирався на великі вертикальні дерев'яні стовпи, що були зафіксовані в розкопі. Зразки дерев'яної конструкції взяв на консервацію художник-реставратор М. Бендюк для подальшого експонування у музеї Острозької академії.

Загальна потужність культурних нашарувань в межах розкопу 2 становить до 3,50 м. Верхні шари, до глибини 1,50—1,80 м представлені переважно перевідкладеними мішаними ґрунтами з сучасним будівельним сміттям, поодинокими матеріалами XIX—XX ст. Від 1,50—1,80 до 3,0—3,20 м шари з вмістом дерев'яної щепи та знахідками XVI—XVIII ст. Нижче, до глибини 3,50 м — гумусові супіски з поодинокими фрагментами посуду києво-руського періоду.

У південній частині розкопу зафіксовано кам'яний фундамент мурованої споруди, з підвальними приміщеннями. Сам фундамент перерізає археологічні об'єкти та рівень материка і опускається на глибину понад 6 м. У межах розкопу виявлено п'ять заглиблених у материк археологічних об'єктів.

Розкоп 3. Охоплює центральну та західну частини ділянки. Це найбільший за площею розкоп. Його загальна площа складає 128 м^2.



Рис. 15. Острог, вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 3, об'єкт 5, знахідки із заповнення всередині зруба, гл. 3,7—4,9 м: кераміка

Через численні обмеження охоронних зон підземних комунікацій, фундаментів, бетонних блоків, розкоп має складну конфігурацію. Територію розкопу також перетинають цегляні та кам'яні фундаменти, інженерні мережі (теплотраса, водопровід). Усі ці фактори значно ускладнили дослідження культурного шару та об'єктів у розкопі. Стратиграфія в різних частинах розкопу має відмінності, проте загалом її можна охарактеризувати наступним чином: приблизно до 1,0—2,0 м — перевідкладені мішані ґрунти з вмістом сучасного будівельного сміття та поодинокими знахідками нового часу. Нижче, в різних місцях до 2,50—3,20 м залягають прошарки, що містять матеріали нового часу (XVI—XVIII ст.). Вони мають перевідкладений характер, іноді розділяються стерильними прошарками піску, згорілої деревини, частина нашарувань містить дерев'яну щепу, в них також зустрічаються уламки цеглипальчатки. Цікавою знахідкою є невеликий свинцевий дрейдл — дзиґа для гри. Його основа має чотири грані, на кожній із яких нанесено літери івриту (рис. 17: 1). Знайдено також вставку у перстень, яка виготовлена зі скла синього кольору. Вона овальної форми, розміром 1,6 × 1,4 × 0,2 см. Нижня сторона опукла, верхня — рівна, на ній знаходиться заглиблене зображення герба Сас. По центру зображено півмісяць, у який вписана стріла, вістрям угору, а над ріжками шестикінцеві зірки. По сторонах овал герба оточують широкі пера, а над ним — зображення корони з трьома перами (рис. 16; 17). З індивідуальних знахідок слід відмітити також сіру полив'яну тарілку, берег якої покритий поливою зеленого кольору і прикрашений двохрядною ритованою хвилькою, а дзеркало покрите поливою жовто-коричневого кольору. На звороті наявний зроблений ангобом напис на івриті (рис. 17: 2). Він перекладається як Песах. Посуд з такими написами євреї використовували для споживання символічного набору продуктів у період пасхальних приготувань і під час самого свята. Подібні вироби вже були знайдені в Острозі раніше на Майдані Незалежності, 3, в споруді 23, що припинила існувати в середині XVII ст.

Нижні нашарування (до 3,5—3,80 м) представлені більш однорідними гумусними супісками, які поступово переходять у передматериковий супісок світліших відтінків, що переходить у материковий пісок на глибині 4,0—4,20 м. У нижніх шарах виявлені матеріали києво-руського періоду, а також більш ранні матеріали, які датовано раннім залізним віком та добою неоліту—енеоліту.

Усього в межах розкопу 3 зафіксовано десять різночасових археологічних об'єктів, серед яких можна надати характеристику кільком з них.

До найбільш цікавих можна віднести *об'єкт 3* — житлову споруду києво-руського періоду (рис. 6). У межах розкопу вдалось зафіксувати лише східну частину приміщення,

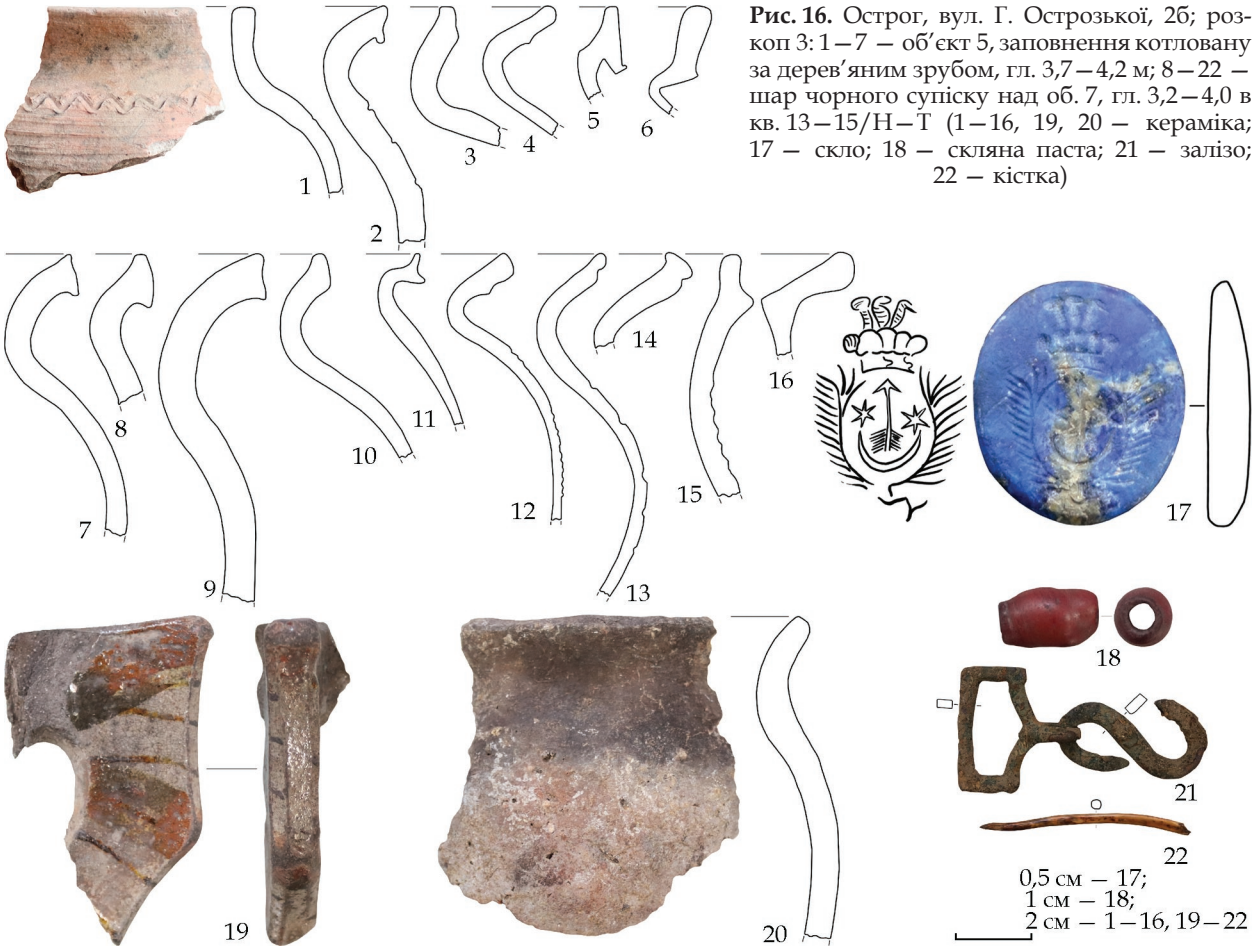

Рис. 16. Острог, вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 3: 1–7 — об'єкт 5, заповнення котловану за дерев'яним зрубом, гл. 3,7–4,2 м; 8–22 — шар чорного супіску над об. 7, гл. 3,2–4,0 в кв. 13–15/Н–Т (1–16, 19, 20 — кераміка; 17 — скло; 18 — скляна паста; 21 — залізо; 22 — кістка)

приблизно половину площі, західна частина знаходиться в межах охоронних зон підземних комунікацій.

Стінки житла орієнтовані за сторонами світу. Довжина східної стінки, яку вдалось повністю розкрити — 3,80 м. У північно-східному та південно-східному кутах зафіксовано стовпові ями діаметром 0,20—0,25 м, та глибиною від рівня дна приміщення 0,35—0,40 м.

У північно-східній частині приміщення зафіксовано розвал глинобитної печі, від якої збереглась чітка підковоподібна основа. Окрім глиняної обмазки, у розвалі печі та біля нього було знайдено шматки каміння (пісковик), що також могли складати основу каркасу. Розміри збереженої основи печі складають 0,75 × 0,80 м.

Заповнення споруди складав однорідний чорний гумусний супісок, в якому виявлено фрагменти стінок, вінець та денець горщиків, виготовлених на гончарному крузі. Колір зовнішньої поверхні: світло-сірий, темно-сірий, сірий, брунатний. Частина горщиків по плічках прикрашена прямими і хвилястими ритованими лініями. Вінця сформовані у вигляді манжета чи косо зрізаної грані, що в деяких випадках злегка увігнута. В одного горщика край вінця опускається донизу невеличким носиком (рис. 13). Датується такий посуд на основі аналогій з археологічних комплексів X — початком XI ст.

Також значний інтерес становить *об'єкт 5*. Це — залишки дерев'яної будівлі, прямокутної форми, що опущена у викопаний у материковому ґрунті котлован (рис. 7; 8). У межах розкопу вдалось дослідити східну частину споруди, західна та південна її частини знаходяться в зонах дії охоронної зони інженерних мереж.

Котлован було впущено приблизно з глибини 3,0—3,30 м, його заповнення перекриває та консервує шар перевідкладеної глини.

Будівля була складена з круглих колод діаметром 15—20 см. Всього зафіксовано 6—7 горизонтальних ярусів колод, верхні з яких простежено з глибини 3,90—4,10 м. Кріплення дерев'яної конструкції забезпечувалось за рахунок вертикальних колод, що були встановлені як всередині так і зовні будівлі. Всього в межах дослідженої площі зафіксовано шість вертикальних колод, які розміщені на різній відстані одна від одної (60—180 см). Під час розкриття об'єкта було встановлено, що конструкція втратила міцність під тиском верхніх шарів і завалилася всередину котловану. При цьому верхні колоди стін нагнули внутрішні стовпи та пройшли кінця-

ми всередину через кутовий стовп. Ззовні за ним лишилися зафіксованими *in situ* тільки нижні колоди. Простежено, що кінець колоди північно-східної стіни заходив на кінець колоди північно-західної. Однак цілісність дерева збереглася в них дуже погано, що не дозволяє встановити наявність способу кріплення. Колоди верхніх ярусів збереглися значно краще, чого не можна сказати про їхні кінці, які сильно пообламувалися і струхлявіли. Вірогідно, це сталося під час проходження під тиском через кутовий стовп будівлі. Їхній стан не дозволяє ствердити наявність вибраних жолобів для кріплення «у замок», як це прийнято у зрубних будівлях.

У північній частині конструкції зафіксовано дві, вирубані у материку сходинки, що покриті дерев'яними дошками. Вони мали ширину 20—25 см, глибина однієї сходинки 4,50 м, іншої — 4,70 м.

Під час дослідження заповнення матеріали було розділено на дві великі групи: всередині дерев'яної конструкції та за нею, в забутовці котловану.

Всередині споруда заповнена гумусним чорноземним ґрунтом з дрібними включеннями глини, піску, попелу, фрагментами мореного, світлоглиняного, полив'яного та неполив'яного посуду, а також кахлями. Наявна незначна домішка кераміки слов'яно-руського часу.

Асортимент посуду складають горщики, глеки, тарілки, покришки, кахлі, сковорідки, миски (рис. 14).

Горщики за формою вінець поділені на такі типи: а) вінця потоншені і витягнуті вгору, з краєм, що потовщений і означений поздовжньою канелюрою ззовні (рис. 14: 3, 7); б) вінця витягнуті вгору з дзьобоподібним виступом при переході до шийки, виготовлені з білої глини, покриті поливою чи безполив'яні, прикрашені опискою і штампом (рис. 14: 8); в) вінця з потовщеним верхнім краєм, а дзьобоподібний виступ має форму валика, слабо піднятого над зовнішньої стороною вінця (рис. 14: 5); г) вінця прямо відхилені з різким зламом зсередини (рис. 14: 6); д) вінце плавно вигнуте і витягнуте, а край сформований у вигляді пластично-декорованого хвилькою карниза (рис. 14: 2); таке ж вінце, але без пластично декорованого карниза (рис. 14: 1). Всі наявні у заповненні типи вінець відомі за комплексом об'єкта 2 (2018—2020 рр.), досліджений на острові Дубовець поблизу Дубна. Хронологія його існування: 1600 р. — середина XVII ст.

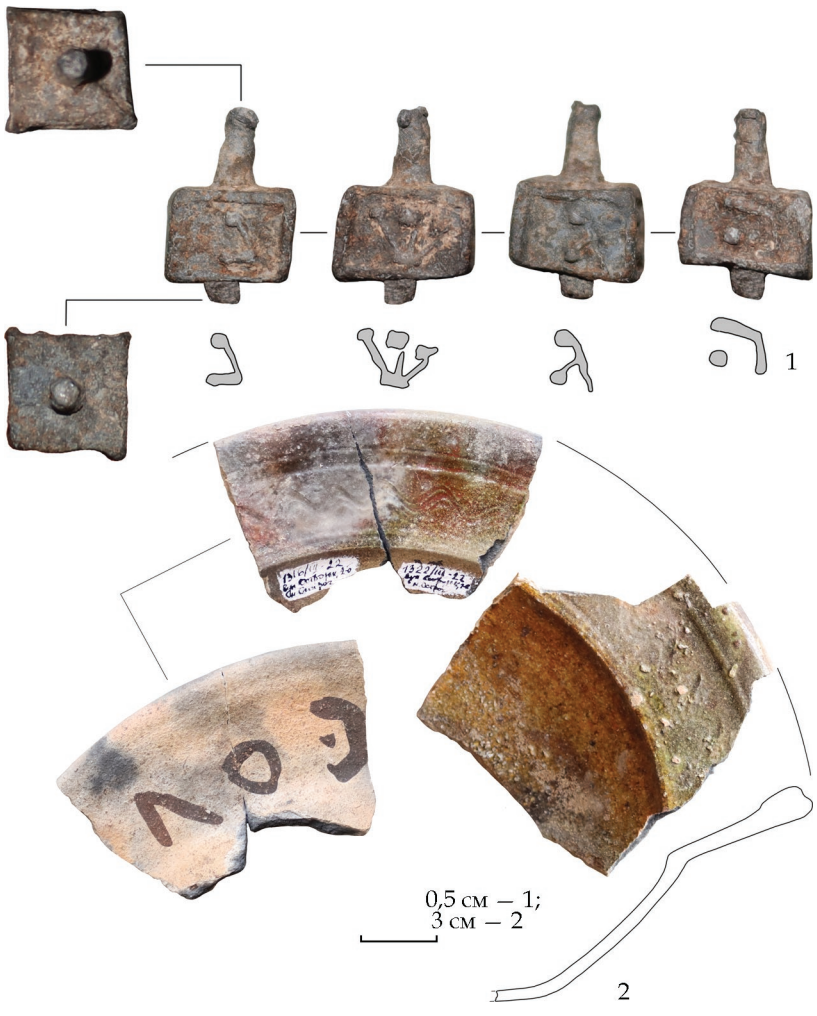

Рис. 17. Острог, вул. Г. Острозької, 2б; розкоп 3: 1 — дрейдл з культурного шару на гл. 1,5—2,2 м, кв. 1—4/А—Г; 2 — тарілка з перевідкладеного шару в засипці під склепінням, кв. Л—М/15, гл. 2,4—3,0 м

Скляних виробів знайдено небагато. Одне вінце із зеленкуватого скла, що має дрібну хвилясту формовку поверхні, належить, ймовірно, келиху. Становить інтерес нижня частина тонкостінної чарки, основа якої має валикоподібний край, діаметром 4 см. Стінки слабо увігнуті і звужені в напрямку догори, прикрашені спірально навитим по окружності тонким реберчастим валиком. Скло цієї посудини високої якості має добру прозорість і тому відрізняється від матеріалу виробів, що поширені на Волині як продукція місцевих склоробних майстерень. Аналогії таких чарок відомі за знахідками з Голландії, Данії та німецьких держав, де датовані 1600—1650 рр.

Кахлі із заповнення зрубу представлені коробчастими виробам, виготовленим з до-

помогою матричного відтиску орнаменту на лицевій стороні. До складу комплекту однієї печі належить цілий екземпляр карнизної кутової кахлі та неповністю збережений екземпляр пояскової кутової кахлі. Орнамент обох кахель виконаний у стилі, що відомий з літератури як континуаційний чи безкінечний. При цьому зображення з однієї кахлі переходить на іншу, утворюючи на печі цілісну композицію. Основа вкрита поливою темно-блакитного кольору, тоді як орнамент у вигляді рослинно-геометричної плетінки має молочний колір (рис. 15). Виявлено також фрагменти зеленополив'яних та безполив'яних заповнюючих коробчастих кахель, прикрашених рослино-геометричними розетками. Частина виробів має яскраво виражені ознаки обгорілості полив'яного покриття, що свідчить про їх перебування у вогні, а отже про пожежу, яка спіткала будівлю.

Індивідуальною знахідкою є не повністю збережений керамічний мундштук люльки для паління тютюну. Він має вигляд округлої трубочки з дещо розширеним краєм, що прикрашений рельєфним рослинним орнаментом. Подібні мундштуки мали керамічні люльки голандського типу.

Цегла представлена фрагментами цеглипальчатки, розмірами (13—13,5) × (6—7) см. На декількох фрагментах простежено сліди кіптяви, що може вказувати на використання цієї цегли у конструкції печі.

Комплекс із заповнення будівлі датуємо першою половиною XVII ст.

Розкоп 4. Закладений в центральній частині ділянки, на південь від розкопів 1 і 2 та на схід від розкопу 3. Розкоп орієнтований за лінією північний схід — південний захід та має розміри 3 × 9 м та загальну площу 27 м^2. (рис. 9). Площа розкопу була обмежена охоронними зонами підземних комунікацій та бетонними технічними конструкціями.

У південно-східній частині розкопу зафіксовано залишки кам'яного фундаменту з підвальними приміщеннями: дві стіни, що сходяться під прямим кутом. Ці кам'яні конструкції перерізають всі культурні нашарування та сягають глибше рівня залягання материкового ґрунту.

Стратиграфія в межах розкопу також схожа з сусідніми дослідженими ділянками. До глибини 1,60 м — перевідкладений ґрунт з залишками XX—XXI ст., насичений будівельним сміттям. До глибини 2,20—3,0 м — прошарки різних за характером ґрунтів, у яких трапляються матеріали XVI—XVIII та XIX ст. Під цими нашаруваннями залягає однорідний чорний супісок з матеріалами києворуського періоду та давніших часів.

У межах розкопу виявлено чотири заглиблені в материк об'єкти, деякі з них частково перетинають один одного. Це частини двох споруд та дві господарські ями.

У результаті проведених досліджень було встановлено, що вже в період середньовіччя ця ділянка була добре обжитою. Початок безперервного проживання населення на ній зафіксовано з VIII—IX ст., про що свідчить об'єкт 2 в розкопі 4, зарахований до райковецької культури і датований VIII—IX ст. До X ст. відноситься житло, відкрите як об'єкт 3 у розкопі 3, а до кінця X — першої половини XI ст. — об'єкт 6 у розкопі 1. Вірогідно, продовження використання ділянки у XII — першій половині XIII ст. простежено на основі об'єкта 1 у розкопі 2, однак він був досліджений незначним обсягом, що змушує дещо з обережністю ставитися до такого датування. Втім, культурний шар цього часу виявлений в усіх розкопах, що свідчить про інтенсивну господарську і поселенську активність тут населення.

Роботи мали важливе значення для дослідження топографії Острога доби князів Острозьких. Дві частково розкопані різночасові зрубні будівлі — об'єкт 2 в розкопі 1 та об'єкт 5 у розкопі 3 висвітлюють розвиток житлової забудови давньої вулиці, що проходила поблизу ринкової площі в напрямку до синагоги. Ці будівлі є першими найбільш повними рештками дерев'яних конструкції жител, які було зафіксовано в Острозі. Будівлі були орієнтовані стінами відносно напрямку вулиці, що дозволяє визначати час її існування вже на кінець XV ст. Протягом XVII—XVIII ст. напрямок цієї вулиці міг змінюватися, а саму її, як і прилеглі до неї ділянки неодноразово підсипали ґрунтом та дерев'яною щепою з метою осушення. Вірогідно, на кінець XVIII ст. напрямок вулиці змістився ближче до його сьогоднішнього положення, на що вказує покриття її дерев'яним помостом, край якого було зафіксовано в розкопі 2. Знахідка під дошками грошу короля Станіслава Августа вказує на те, що ці роботи були проведені не раніше кінця XVIII ст.

В. Окатенко, С. Теліженко, Т. Ткачук

МАТЕРІАЛИ НЕОЛІТУ–ЕНЕОЛІТУ З ПАМ'ЯТКИ «КУЛЬТУРНИЙ ШАР МІСТА ОСТРОГ»

Восени звітного сезону співробітники ДП «НДЦ "ОАСУ"» здійснили науково-рятувальні дослідження ділянки пам'ятки археології місцевого значення «Культурний шар міста Острог», яка розташована в межах історичного ареалу м. Острог Рівненської обл. на вул. Гальшки Острозької, 2Б (рис. 1: 1). Через територію ділянки проходить густа мережа підземних комунікацій. Ділянка перебуває в зоні інтенсивної забудови, зокрема й поруч з тепловими пунктами (котельні). Територію ділянки перетинають комунікації: теплотраси, водопровід, каналізація, електрокабелі, а також лінія з високою напругою. Враховуючи це, орієнтування та розміри розкопів планувались виходячи не лише з конфігурації ділянки, але й охоронних зон підземних мереж. Загалом в межах ділянки на вул. Г. Острозької, 2б було закладено чотири розкопи загальною площею 239 м^2. Матеріали неоліту та енеоліту були пов'язані з передматериковим шаром сірого супіску (материк світло-сірий пісок), який на різних ділянках площі дослідження простежувався на глибині 3,4/3,5—4,3/4,6 м. Формування цього літологічного шару відбувалося в епоху енеоліту, на що вказують численні артефакти трипільської культури.

Культурний шар епохи неоліту не зберігся, оскільки був зруйнований під час облаштування господарських та житлових об'єктів населенням трипільської культури. Деякі артефакти неолітичного часу були виявлені у господарських ямах більш пізніх періодів існування поселення. Загальна кількість артефактів, які можливо пов'язувати з культурою лінійно-стрічкової кераміки епохи неоліту становить 45 од., більшість з яких — це вироби з кременю.

Комплекс посуду культури лінійно-стрічкової кераміки традиційно поділявся на кухонний і столовий. Кухонний посуд більш товстостінний, виготовлений з тіста, що містило домішки органіки та жорстви, і був представлений кількома фрагментами від напівсферичних посудин, декорованих пальцевими відбитками під вінцями та рельєфними наліпами (рис. 2: 2). Столовий посуд, був виготовлений з більш якісної керамічної маси, яка не містила крупних фракцій жорстви. Виділялися напівсферичні посудини та

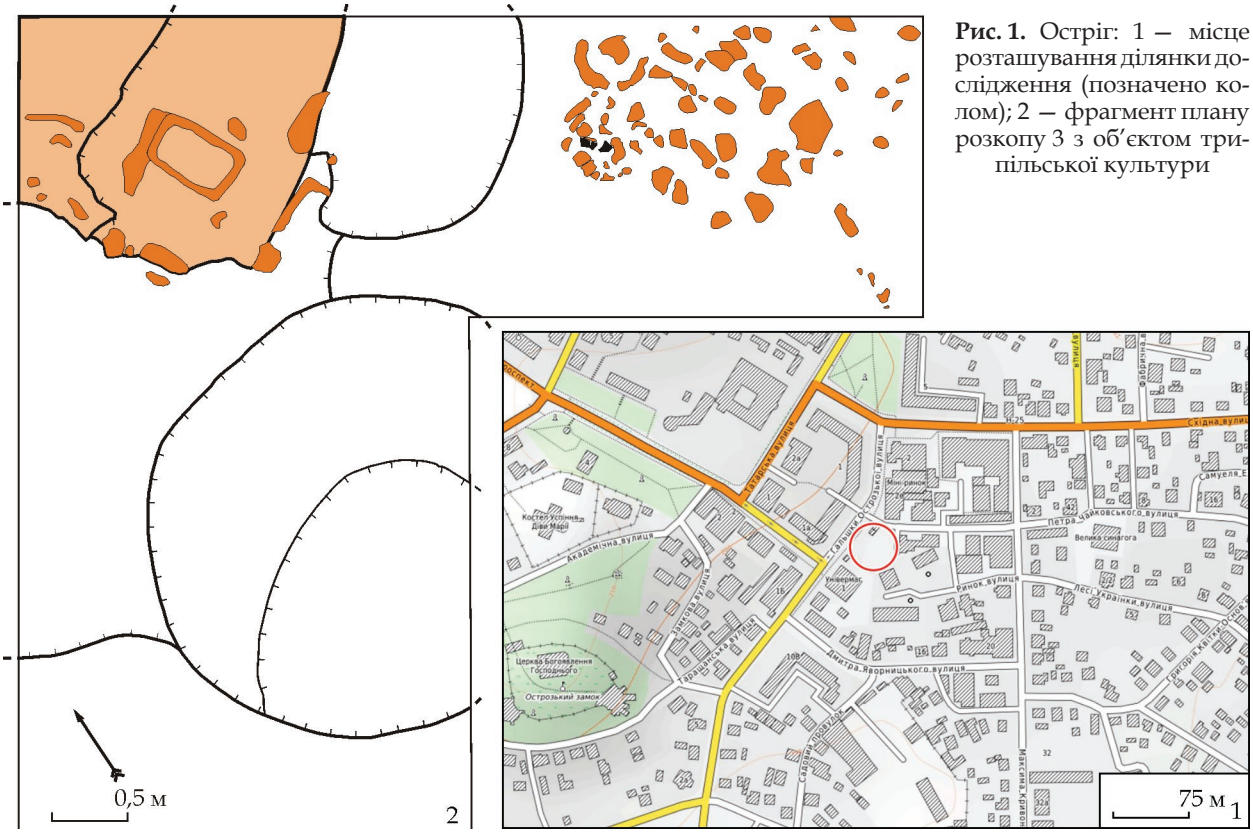

Рис. 1. Острiг: 1 — місце розташування ділянки дослідження (позначено колом); 2 — фрагмент плану розкопу 3 з об'єктом трипільської культури

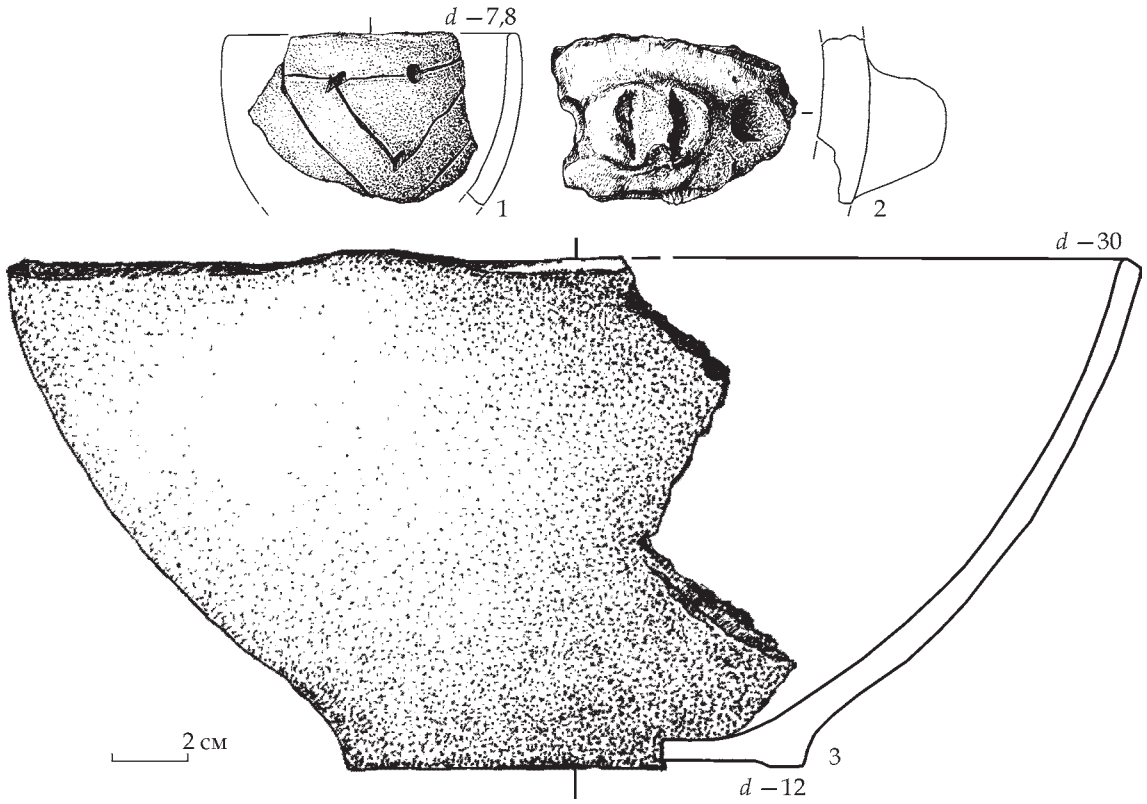

Рис. 2. Знахідки з ділянки дослідження: 1 — фрагмент столової посудини культури лінійно-стрічкової кераміки; 2 — фрагмент рельєфного наліпу з кухонної посудини культури лінійно-стрічкової кераміки; 3 — посудина волино-люблінської культури

миски із ретельно загладженими сторонами, які були прикрашені лінійно-нотною орнаментацією або косопрокресленими лініями у сполученні з рельєфними наліпами (рис. 2: 1). Виявлено декілька посудин з ретельно загладженими сторонами без орнаменту.

Кременевий комплекс був представлений відходами виробництва, серед яких поперечні сколи з нуклеусів, відщепи, пластинчасті заготовки та їх фрагменти. Вироби з вторинною обробкою представлені кількома знаряддями, серед яких пластинчасті заготовки та їх фрагменти з ретушшю, кінцевобічна та бічна скребачки, вкладень серпа на медіальній частині пластини та проколка на кінцівці реберчастої пластини.

Поодиноко репрезентовані матеріали волино-люблінської культури епохи енеоліту — розвал плоскодонної сироглиняної миски з виступами на краю вінця та фрагмент денця посудини із ретельно загладженими сторонами (рис. 2: 3). Культурний шар вказаної культури також не зберігся.

Найбільш цікавим слід вважати залишки трипільської споруди (об'єкт 6), простеженої у північно-західній частині розкопу 3 (рис. 1: 2), який супроводжувався інформативним керамічним комплексом. Керамічний комплекс трипільської культури, який виявлено в межах споруди і загалом у розкопі 3, а також у розкопі 2, за попередніми даними можна вважати гомогенним.

Археологічні матеріали свідчать, що носії трипільської культури з'явилися на території сучасного Острога на початку етапу С II (близько 3600 ВС) в результаті міграції носіїв традицій формативної фази бринзенської групи (типу Шур I) з територій Середнього Подністров'я і Попруття. Міграції з цих земель на Волинь не припинялись і пізніше, за часів існування класичних пам'яток бринзенської групи (близько 3500—3400 ВС).

Ю. Пшеничний, А. Бардецький

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ ДУБНО-ОСТРІВ ДУБОВЕЦЬ

Багатошарове поселення в уроч. Острів Дубовець, відоме також як місцезнаходження Свято-Вознесенського жіночого монастиря (1592—1832 рр.), досліджувалося протягом 2018—2020 рр. Роботи проводилися Міжрегіональною громадською науковою організацією «Дубенський археологічний осередок» спільно з Державним історико-культурним заповідником м. Дубна за підтримки Дубенської міської ради. На розкопках проходила археологічну практику група студеїв першого курсу спеціальності «історія та археологія» Національного університету «Острозька академія».

У 2018 р. було закладено розкоп 1 площею 187 м², в якому частково відкрито крупний заглиблений об'єкт, заповнений стратифікованими відкладами смітника (*об'єкт 2*), датований першою половиною XVII ст. У 2020 р. розкрито і розширено законсервовану ділянку в західній частині об'єкта 2, позначену як сектор 4. У 2022 р. дослідження продовжено в куті між розкопаними раніше ділянками з метою завершити розкриття північної частини об'єкта 2 (рис. 2). Цю його частину було позначено як сектор 5. Розкоп мав розміри 4 × 6 м. Він вписувався в попередньо розмічену на пам'ятці сітку арів і квадратів (1 × 1 м), уміщуючись повністю в межах ару 4. Фіксація знахідок і зачисток на різних глибинах здійснювалась відносно нульового репера розкопу (195,33 м).

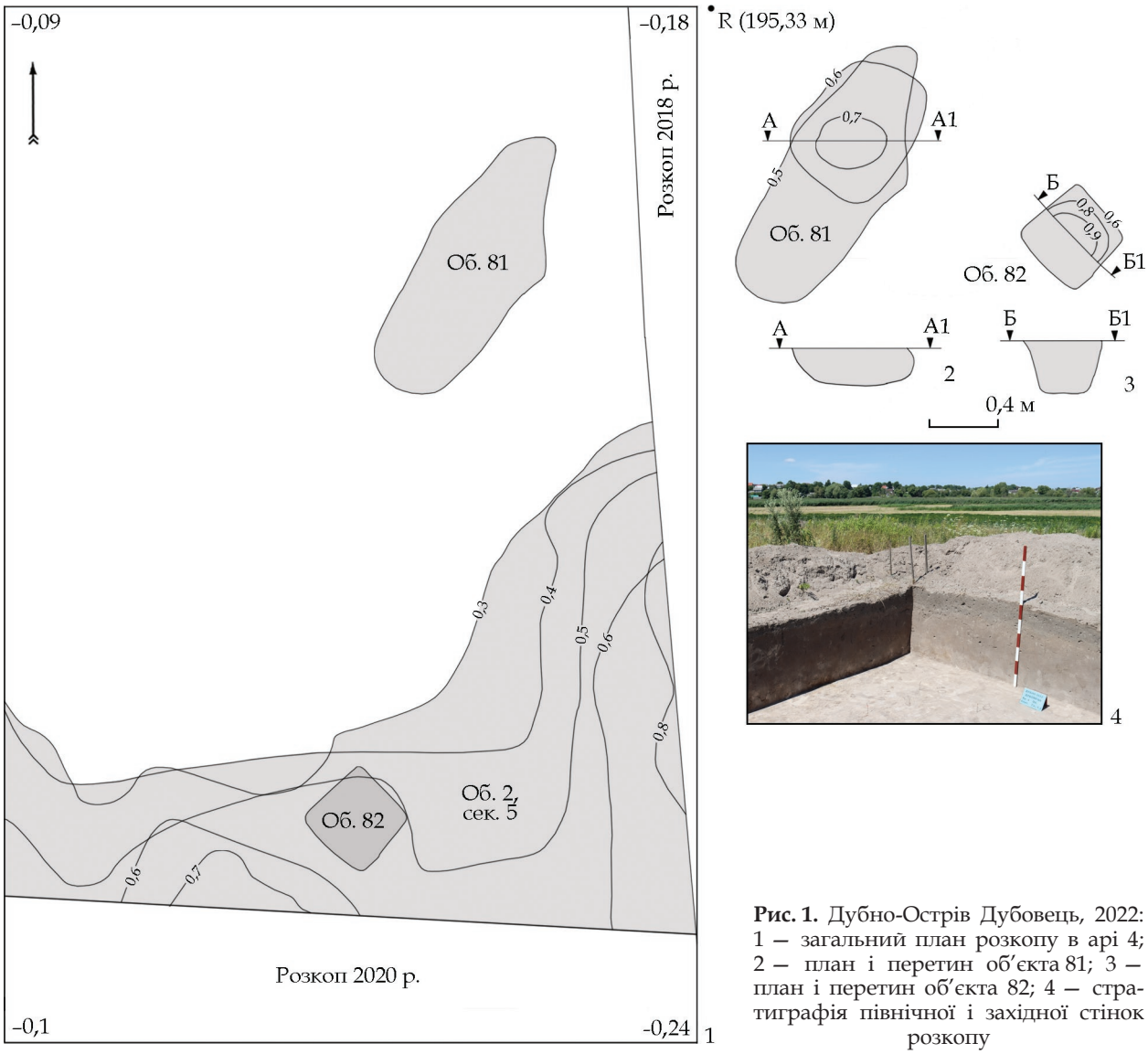

Рис. 1. Дубно-Острів Дубовець, 2022: 1 — загальний план розкопу в арі 4; 2 — план і перетин об'єкта 81; 3 — план і перетин об'єкта 82; 4 — стратиграфія північної і західної стінок розкопу

Встановлено, що об'єкт 2 у секторі 5 мав нерегулярні контури, виходив за межі західної стінки і плавно поглиблювався до південно-східного кута розкопу з максимальною глибиною 0,8 м. Його заповнення складалось із темно-сірого супіску із незначними включеннями суглинку у верхній частині. Після проходження заповнення об'єкта 2, на глибині 0,6 м, зафіксовано чіткі контури стовпової ями (*об'єкт 82).* На рівні виявлення вона мала близьку до квадратної форму та була заглиблена на 0,3 м (рис. 1: 3). Однак її пляма невиразно читалась на фоні заповнення об'єкта 2 ще від самого рівня його виявлення (глибина 0,3 м від нульового репера). Стіни ями плавно звужувались до плаского дна. У північній частині розкопу виявлено *об'єкт 81* – яму видовженої нерегулярної форми з округлими контурами, глибина якої становила 0,2 м (рис. 1: 2).

У заповненні об'єкта 2 знайдено фрагменти світлого, сірого, полив'яного та димленого керамічного посуду. Це переважно частини горщиків, тарілок, глеків, покришок і макітер. Серед них можна відзначити кілька виразних форм. Один фрагмент горщика мав вінця, карбовані вздовж краю хвилькою, а зсередини крайковані жовто-коричневою поливою (рис. 2: 4). Інший фрагмент належав невеличкому горщику, який мав короткі, прямі, потовщені при переході до шийки, вінця, суцільно покриті зеленою поливою (рис. 2: 9).

Знайдено фрагмент миски, покритої зсередини жовто-коричневою поливою (рис. 2: 7), а також білих поліхромних полив'яних тарілок, береги яких прикрашені багаторядними ламаними штампами, гірляндами і ритованими хвильками (рис. 2: 1—3). Склеєна на повну висоту частина макітри мала білий колір черепка і вінця пелюсткоподібної форми, покриті зеленою поливою та прикрашені ритованими багаторядними гірляндами. Ззовні, приблизно посередині висоти, проходила горизонтальна смуга описки (рис. 2: 13). Виділяється частково збережена і склеєна з фрагментів приземкувата посудина циліндричної форми, сірого кольору, покрита ззовні зеленою поливою. Вона мала як мінімум одне вушко, і виступаючу всередину закраїну (очевидно, для покришки), від якої збереглось лише місце зламу (рис. 2: 8). Усі ці знахідки доповнюють багатий матеріальний комплекс об'єкта 2 і датовані першою половиною XVII ст.

В об'єкті 82 знайдено матеріали аналогічні до матеріалів із заповнення об'єкта 2. На глибині 0,4—0,5 м в межах заповнення об'єкта 82 розчищено залишки димленого горщика (33 фрагменти), склеєного на повний профіль. Його висота становила 23,5 см, діаметр вінець 20 см, діаметр денця 12 см. Він мав видовжені вінця, розділені приблизно посередині висоти поздовжньою увігнутістю на два підгранені валикоподібні потовщення. До краю вінець і плічок кріпилось пласке в перетині вушко. Поверхня горщика плямисто забарвлена, місцями брунатного кольору, але переважно — сірого графітового зі сріблястим блиском. Плічка орнаментовані горизонтальними ритованими лініями (рис. 3). Глибше в заповненні об'єкта 82 було знайдено ще фрагмент вінець цього ж горщика, а також фрагменти димленого глека і вінець горщика, крайкованого зеленою поливою. Таким чином, заповнення об'єкта 82 частково складалося з матеріалу перевідкладеного з об'єкта 2, імовірно, після того, як зі стовпової ями був вийнятий стовп.

Об'єкт 81 містив фрагменти полив'яного і димленого посуду, а також скляних віконних шибок. Серед посуду, зокрема, був фрагмент вінець білого глека, покритого зеленою поливою і прикрашеного багаторядним ламаним штампом (рис. 2: 10). Крім того, знайдено фрагмент вінець димленого горщика з карбованим краєм (рис. 2: 11), а також основу покришки (рис. 2: 12). Ці матеріали датовані першою половиною XVII ст., що свідчить про одночасовість цієї ями і об'єкта 2.

Розкоп пройдено до глибини 1,3 м — найнижчого рівня залягання археологічних матеріалів (рис. 1: 4). Стратиграфія виглядала наступним чином: 0—0,3 м — орний шар, насичений матеріалами часу діяльності монастиря; 0,3—0,8 м — дерновий опідзолений ґрунт, сірий із світло-палевими та білястими вкрапленнями алохтонного матеріалу, піщано-легкосуглинковий, слабоущільнений, із неміцною зернисто-дрібногрудкуватою структурою, великою кількістю біотурбацій, нижня його межа хвиляста, перехід до низу ясний; 0,8—1,3 м — дерново-сильнопідзолистий ґрунт розділений на генетичні горизонти: гумусово-елювіальний ілювійований (0,8—1,1 м) – світло-сірий, супіщаний, слабоущільнений, із неміцною дрібногрудкуватою структурою, присутні вторинні псевдофібри, підкреслені гумусом і залізом, містить багато біотурбацій; елювіально-гумусовий ілювійований (1,1—1,3 м) – білясто-сірий, супіщаний, пухкий з поодинокими кротовинами, нижня межа підкреслена псевдофіброю.

У всій товщі ґрунтових відкладів виявлено різночасові матеріали, серед яких поодинокі мікропластинки і знаряддя на них, зараховані до неоліту, кераміка і вироби на макропластинах маліцької культури доби енеоліту, кераміка межановицької культури та пізньої фази тшинецько-комарівської культури (білогрудівської) епохи бронзи, могилянської групи ранньозалізного віку (ранньоскіфського часу), крем'яні вироби епохи бронзи та ранньозалізного віку, кераміка пізньої фази зарубинецької культури римського часу.

У північно-західній частині пам'ятки на схилі закладено розкоп 3 над об'єктом, який

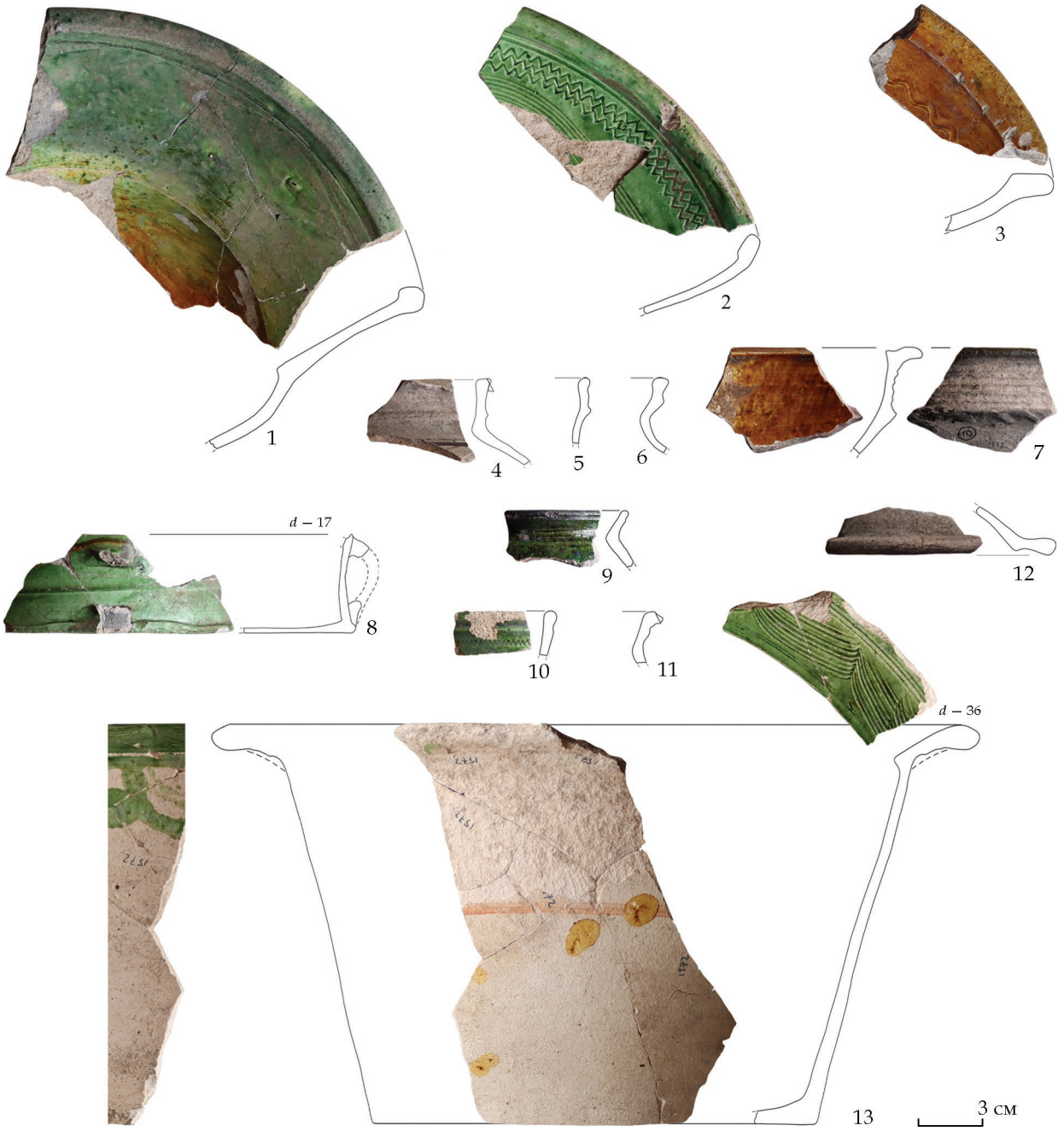

Рис. 2. Дубно-Острів Дубовець, 2022. Матеріали з розкопу в арі 4

читався на поверхні у вигляді видовженої у напрямку заплави аномалії у рослинному покриві. Потенційно це могла бути бруківка від монастиря до ймовірної пристані, однак поперечний перетин об'єкта, зроблений розкопом, показав, що маємо справу з ровом (*об'єкт 83*), заповненим ґрунтовими седиментами з включеннями великої кількості культурних решток діяльності монастиря. Розкоп мав розміри 6 × 2 м, орієнтований вздовж лінії Зх—Сх з незначним відхиленням, оскільки пріоритетнішим завданням було отримати максимально наближений до перпендикулярного розріз.

Усі виміри робились від нульового репера (194,35 м), відбитого на 0,1 м вище південно-східного кута розкопу. Орний шар (0,1—0,4 м) містив дуже фрагментовані різночасові матеріали усього періоду існування монастиря, а також давніші. Рів виявлено на зачистці одразу під орним шаром. Він виділявся плямою сіро-бурого щільного піщаного ґрунту на фоні бортів, покритих білим піском (східний) і білим суглинком (західний). Далі відкритий сегмент рову пройдено за допомогою шпателів із зачистками і фіксацією через кожних 10 см та просіванням заповнення через сито з вічком 2 × 4 мм, з подальшим промиванням і сортуванням отриманих висівок. Рів мав лінзоподібну в перетині форму, глибиною 0,7 м від рівня виявлення, а рівень його дна понижувався в



Рис. 3. Дубно-Острів Дубовець, 2022. Горщик з об'єкта 82

північному напрямку і в межах розкопу (тобто через 2 м) мав перепад 6 см. У заповненні рову виділено 6 послідовних шарів (рис. 4).

Шар 1 — лінза сіро-бурого щільного піщаного ґрунту, яка містила велику кількість матеріалів. У профілі після висихання в цьому шарі стала добре помітна більш темна верхня частина, однак під час проходження шару і на зачистці її не було виокремлено. Містив матеріали, датовані XVII—XVIII ст.

Шар 2 — скупчення світло-жовтого суглинку перемішаного з сірим ґрунтом, яке тяжіло до західного борта, і, очевидно, було одномоментною засипкою. У південному профілі цей шар виражений слабко.

Шар 3 — буро-сірий пухкий піщанистий ґрунт, насичений дрібними вугликами, печиною і лускою риби. Верхню межу шару складав прошарок риб'ячої луски, який суцільно покривав більшу частину площини рову. По центру нижня частина шару мала більш темно-сірий колір і містила значно менше включень.

Шар 4 — білий пісок з домішками сірого піщанистого ґрунту з вираженою шаруватістю. Містив велику кількість фрагментованого керамічного посуду і кахель, які датовані XVII ст.

Шар 5 — білий суглинок, який залягав на західному борті рову. На вході в котлован зафіксовано перекривання шару 5 шарами 2—4. Містив матеріали, датовані XVII ст.

Шар 6 — сірий гумусований супіщаний ґрунт з вираженими ознаками перемішування, містив численні включення білого піску і окремі вкраплення білого суглинку. Він повністю покривав дно рову, з більшою потужністю біля його бортів. З шару 6 були опущені в дно ямки від кілків. Містив матеріали, датовані XVII ст. У шарі 6 на глибині 0,8—1,0 м знайдено монети, найпізніша з яких — шеляг короля Яна Казимира 1663 р.

Шар 7 (фоновий) — дерново-опідзолений ґрунт (0,4—0,9 м) та деградований дерново-середньопідзолистий (0,9—1,3 м), в яких було викопано рів. У верхній частині він містив поодинокі матеріали XVII ст., а у всій товщі — різночасові — від доби неоліту до слов'янського часу (X ст.).

На дні рову виявлено вісім паралельних рядів ямок від кілків глибиною 0,2—0,5 м, п'ять з яких розміщувалися біля східного борта, два — біля західного і один — у центрі. Всі вони були орієнтовані вздовж осі рову. Кілки були загострені і здебільшого забиті під незначним нахилом. В одній із ямок виявлено добре збережений дерев'яний кілок (рис. 4: 5).

Із заповнення рову отримано багату колекцію матеріалів широкого спектру категорій,



Рис. 4. Дубно-Острів Дубовець. Розкоп 3, об'єкт 83 (рів): 1 — фотоплан профілю в південній стінці розкопу; 2 — зачистка на глибині 0,7 м (тут і далі від нульового репера); 3 — зачистка на глибині 0,8 м; зачистка на глибині 1 м; 4 — перетин ямки 83/7 із рештками дерев'яного кілка. Позначення шарів відповідають нумерації в тексті

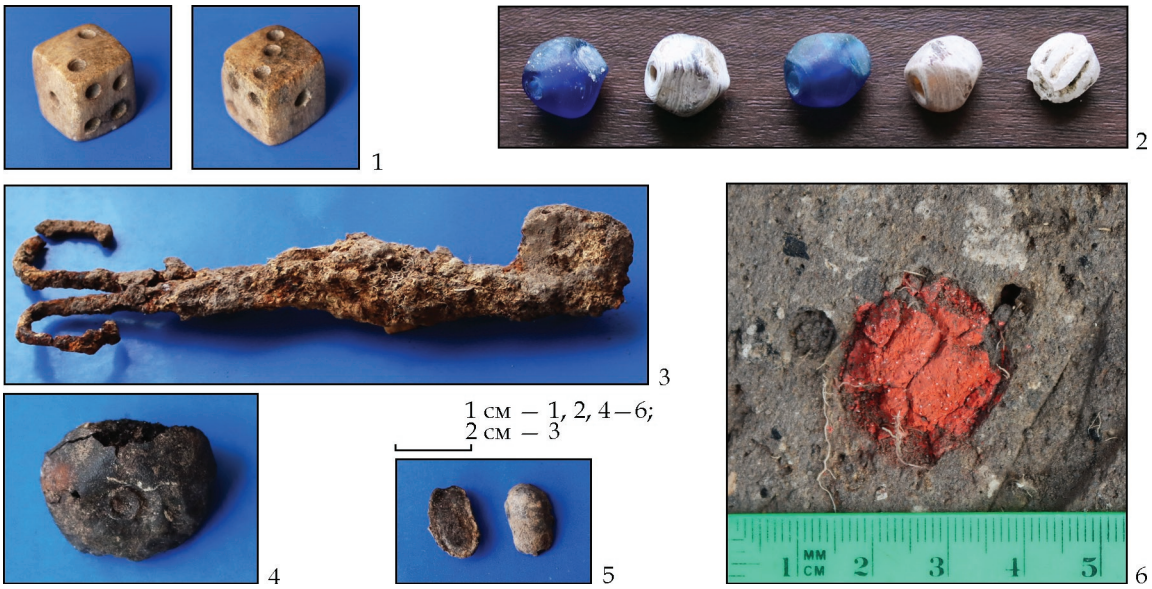

Рис. 5. Дубно—Острів Дубовець. Розкоп 3, матеріали із заповнення об'єкта 83: 1 — кістяний гральний кубик; 2 — скляні намистини; 3 — залізні ножиці для зняття нагару з гніту свічок; 4 — обвуглена груша; 5 — обвуглена квасолина; 6 — барвник із вмістом ртуті і золота (кіновар?), фото *in situ*

тобто впродовж свого функціонування він акумулював у собі сміття і кухонні відходи. В певний відтинок часу біля нього у великих кількостях чистили рибу, від чого сформувався суцільний прошарок луски. Судячи з поверхових спостережень, цей рів простягався від краю заплави, тобто колишнього берега ставу і аж до місця скупчення об'єктів, пов'язаних з монастирем, на вершині пагорба, частину з яких було розкрито розкопками. Його положення і будова свідчать про те, що він використовувався як канал для заводу і стоянки човнів, що в умовах мінливого рівня води в ставі і прибережних заростей очерету було цілком доречним інженерним рішенням. Регулярні ряди кілків вздовж бортів, очевидно, є решткаами захисних дерев'яних конструкцій, якими укріплювали піщані борти, а перемішані відклади шару 6 були слідами їхнього руйнування впродовж експлуатації рову. Аналіз всіх матеріалів, які наразі перебувають в процесі опрацювання, потенційно дозволить деталізувати мікрохронологію його відкладів. Окрім того, з усіх шарів взято зразки для гранулометричного і мікроморфологічного аналізу, які допоможуть з'ясувати умови утворення кожного з них. Додатково, завдяки просіюванню, з шарів відібрано мушлі молюсків.

До найцікавіших знахідок із заповнення рову можна зарахувати обгорілі залишки груші (рис. 5: 4) і квасолини (рис. 5: 5), бронзовий орнаментований наперсток, залізні ножиці для зняття нагару зі свічок (рис. 5: 3), набір скляних намистин (рис. 5: 2), бронзовий гудзик-калатальце, шматок барвника у формі таблетки (рис. 5: 6), в елементному складі якого переважають ртуть і золото (Au — 5,421 %, Hg — 92,931 %, дослідження Т. Гошко, зразок № 2387), а також кістяний гральний кубик, в якого є по парі граней (протилежних) з чотирма і однією крапкою і відсутні з п'ятьма і шістьма (рис. 5: 1).

Ю. Пшеничний, А. Бардецький

РЕЗУЛЬТАТИ ШУРФУВАННЯ ПІД СТІНАМИ ПАЛАЦУ КНЯЗІВ ЛЮБОМИРСЬКИХ ДУБЕНСЬКОГО ЗАМКУ

Дубенський замок — один з найкраще збережених пізньосередньовічних замків в Україні. Проте історія його розвитку досі залишається слабо вивченою. Писемні джерела лише дуже фрагментарно дають нам уявлення про його вигляд і планування

протягом XV—XVIII ст. У цій ситуації пролити світло на окремо взяті епізоди історії пам'ятки здатні археологічні джерела.

Замок зберігає три головні споруди: це надбрамний комплекс, південний флігель та палац князів Любомирських. Якщо зведення двох перших будівель належать до кінця XVI — початку XVII ст., то палац Любомирських з'явився у другій половині XVIII ст.

Для з'ясування конструктивних особливостей фундаментів палацу Любомирських, а також для дослідження характеру культурних нашарувань біля північної стіни в 2022 р. автори провели шурфування [1] (рис. 1). Палац розташований на низькій надзаплавній терасі лівого берега р. Ікви. У 1970-х рр. її каналізували, а старе русло, яке протікало поблизу палацу, почало із часом заболочуватись. Нині між палацовими фундаментами і старицею розміщується вирівняний майданчик шириною 30 м і висотою 5—6 м над урізом води. Шурф було закладено біля другого зі сходу великого аркоподібного вікна підземелля, починаючи рівно від зовнішнього краю західного відкосу. Якраз над східною частиною шурфу розташовувалося вікно бенкетної зали палацу. Він був розмічений впритул до стіни і на денній поверхні мав розміри 2 × 2 м. Із заглибленням шурф звужувався за рахунок нахилу фундаменту під кутом 78° і на глибині 4,5 м був удвічі вужчий, та закінчувався на суцільній заливці із вапнякового розчину. Роботи поблизу дна були ускладнені інтенсивним при-

1. У шурфуванні взяли участь В. Хоменко і члени Міжрегіональної громадської наукової організації «Дубенський археологічний осередок» В. Ткач і М. Мельничук.



Рис. 1. План Дубенського замку з позначеннями ділянок, на яких проводилися археологічні дослідження: 1 — розкоп 1995 р.; 2 — розкоп 1997 р.; 3 — розкоп 2015 р.; 4 — шурф 2012 р., 5 — шурф 2007 р., 6 — шурф 2022 р.

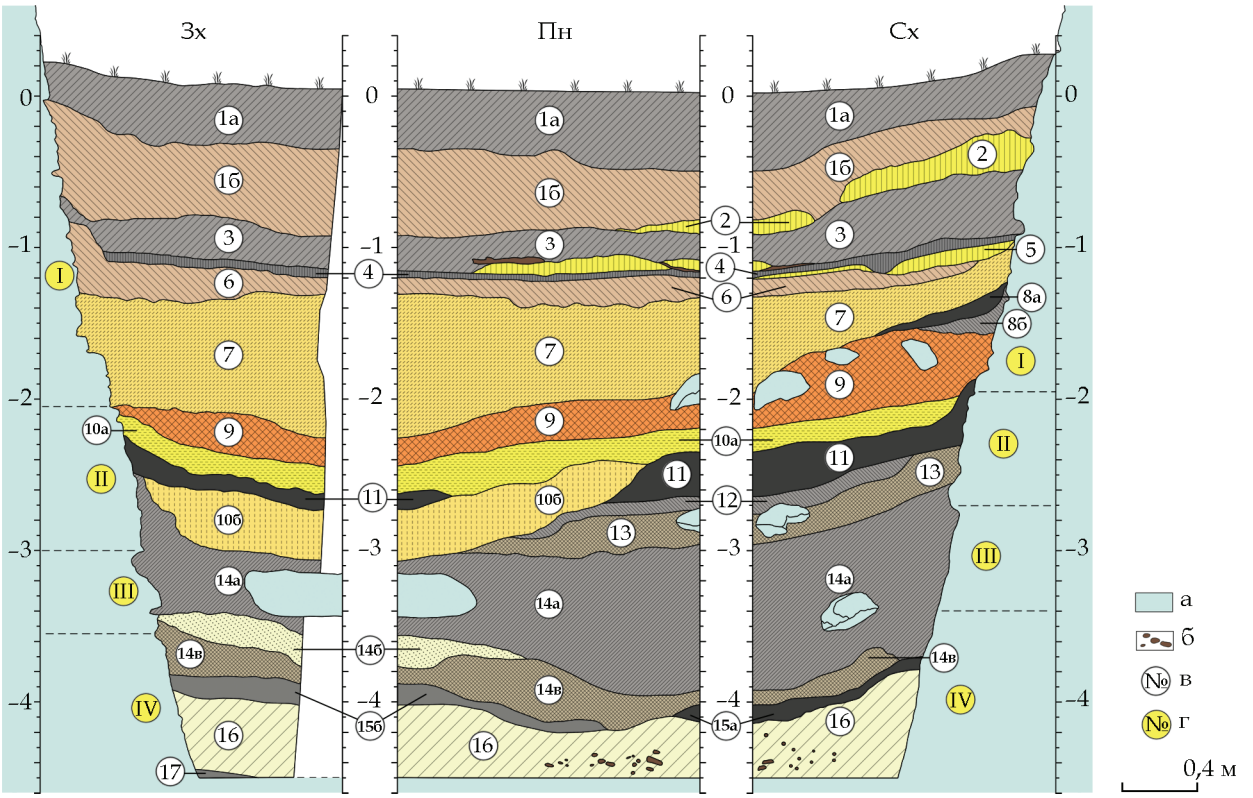

Рис. 2. Стратиграфія стінок шурфу. **Умовні позначення**: а — фундаментна кладка і окремі камені вапняку палацу князів Любомирських; б — гілки дубових дерев; в — номер культурного шару; г — номер фундаментного поясу

буванням ґрунтових вод, рівень яких у шурфі часом піднімався на 0,5 м. Нівелюванням встановлено, що на 10 червня 2022 р. рівень денної поверхні шурфу відносно урізу води в Ікві становив 5,77 м. Таким чином, його дно перевищувало рівень води в річці на 1,27 м.

Усього у шурфі виділено 23 шари названі в польовій документації арабськими цифрами по порядку згори (рис. 2). Всі вони в певній мірі залягали під нахилом, спадаючи від стіни. Стратиграфія перпендикулярних до фундаменту стінок шурфу суттєво різнилася, що було зумовлено розміщенням східного профілю під вікнами верхніх поверхів палацу та поруч з великим вікном підземелля, де інтенсивніше накопичувалися окремі демонтажні і сміттєві шари (3, 9 і 11). Деякі із них (шари 2, 5, 8, 13 і 15а) взагалі присутні лише в східній стінці шурфу. Все це в свою чергу зумовлювало і конфігурацію інших шарів [1].

Шар 1 (+0,3—0,93 м, тут і далі глибина подається від нульового репера). Сірий грунт, потужністю 0,42—0,97 м, насичений значною кількістю будівельних решток. В межах нього виділялося два прошарки, нижній з яких (1б), потужністю 0,11—0,57 м, містив переважаючу кількість битої цегли, а верхній (1а) — з переважанням ґрунту з окремими включеннями цегли і завершувався дерном. Більшість цегли датовано другою половиною XX ст. Матеріали, які були знайдені у цьому шарі, представлені фрагментами керамічного (димленого, світлого, полив'яного), фаянсового і скляного посуду. Знайдено також масивні, до 14,5 см довжиною, залізні цвяхи. Датування цих матеріалів досить широке — від XVII до XX ст. Формування шару пов'язане із ремонтними роботами, які відбувалися в палаці в другій половині — кінці XX ст.

Шар 2 (гл. 0,22—0,9 м). Складався з вапняної штукатурки, яка залягала у вигляді лінзоподібного скупчення, що читалася лише в східному і частково північному профілях і мала спадаючу від муру потужність від 0,28 м. Така будова і розміщення шару свідчить про його приуроченість до вікон і дозволяє інтерпретувати його як викид з останніх під час ремонтних робіт.

Шар 3 (гл. 0,49—1,12). Сірий ґрунт із домішкою будівельних решток потужністю 0,15—0,43 м, подібний до шару 1. У східній частині шурфу, тобто під вікнами, шар мав більшу потужність за рахунок лінзоподібного скупчення з битої цегли, частина якої датовано другою половиною XX ст. Віддаляючись від цього скупчення включення цегли рідшали. Знахідки з шару представлені фрагментами керамічного, скляного і фаянсового посуду, уламками кахель, віконних шибок, а також

1. Фундаменти палацу і, як наслідок, сам шурф не орієнтовані ідеально за сторонами світу, але профілі для зручності називаються північним, західним і східним.

фрагментом керамічної плитки на підлогу. Його утворення за найпізнішими знахідками можна датувати другою половиною XX ст. Біля північної стінки шурфу шар 3 в нижній своїй частині містив лінзу вапняної штукатурки, аналогічну до шару 2. Місцями вона перемішана з ґрунтом і фрагментами цегли та містила прошарки перетлілої деревини.

Шар 4 (гл. 0,9—0,12 м). Тонкий, чистий від домішок гумусований ґрунт, потужністю до 0,03—0,07 м. У ньому практично не знайдено матеріалів, за винятком фрагмента полив'яної посудини і уламка кахлі. Серед усіх шарів цей шар демонстрував вирівняну верхню межу і найменший нахил відносно муру. З огляду на всі ознаки, його можна пов'язати з періодом після «польської» реставрації, коли майданчик під вікнами палацу був нівельований і облагороджений, та при накопиченні ґрунту в нього не потрапляло сміття, що добре видно на фотографіях 1930-х рр.

Шар 5 (гл. 0,95—0,121 м). Лінза вапняної штукатурки, яка читалася лише у східному профілі, і мала низхідну від муру потужність від 0,1 м, та була, очевидно, викидом з вікна, аналогічно до шару 2. Її можна пов'язати з реставраційними роботами в палаці 30-х рр.

Шар 6 (гл. 1,08—1,4 м). Темно-сірий ґрунт потужністю 0,06—0,25 м із домішками будівельних решток, зокрема битої цегли. В ньому знайдено фрагменти керамічного (димленого) посуду, кахель і скляних виробів. Під самим муром цей шар мав нерегулярну потужність від практично повної його відсутності в східному профілі, до підвищеного накопичення вузькою смугою впритул до муру в західному профілі. Верхня межа шару вирівняна, злегка нахилена відносно муру, а по низу він заповнював всі нерівності підстильного шару. З огляду на описані особливості цей шар, вкупі з шаром 5, очевидно, були завершальними нівелюючими компонентами в процесі реставрації 1930-х рр.

Шар 7 (гл. 0,95—2,25 м). Будівельні рештки потужністю 0,22—0,94 м, які містили вапняний розчин, велику кількість дрібної фракції і крупні камені вапняку, та биту цеглу. Мав окремі горизонтальні прошарки, перемішані з сірим ґрунтом. У шарі знайдено фрагменти віконного скла, кахель, керамічного (димленого) і фаянсового посуду XIX — початку XX ст. Одна порцелянова тарілка мала на денці клеймо. Утворення шару 7, так само як і шарів 5 та 6, пов'язуємо із реставрацією палацу в 1920—30-ті рр.

Шар 8 (гл. 1,24—1,58 м). Складався з двох прошарків. Перший з них (шар 8а) — з чорного щільного ґрунту, насиченого вугликами і шматочками перепаленої глини, який залягав у вигляді лінзоподібного скупчення лише в східній частині шурфу і мав спадаючу від муру потужність від 0,12 м. Його підстилав аналогічної форми шар 8б потужністю від 0,3 м, який залягає ще вужчою смужкою під муром фундаменту і складався з сірого ґрунту з вкрапленнями дрібних шматочків перепаленої глини. У шарі 8 виявлено фрагменти керамічного (димленого) посуду і цілий горщик, прикрашений описком.

Шар 9 (гл. 1,52—2,45 м). Сірий з бежевим відтінком суглинок, насичений шматками печини, великої кількості фрагментів кахель і цегли, та каменів вапняку (максимальний розмір 20 × 40 см). Шар залягав лінзоподібно і мав найбільшу потужність 0,5 м у східній частині шурфу, ближче до муру, тобто це були рештки демонтованих печей палацу, викинуті з розташованих поруч вікон. Кахлі за характером декору лицевої частини датовані кінцем XVIII—XIX ст. Імовірно, ці роботи відбувалися між 1875 та 1914 р., коли тут розміщувався штаб 41-го Селенгінського піхотного полку. В цей час, як відомо, здійснено перебудову даху, а також значні внутрішні ремонти і перепланування.

Шар 10а (гл. 1,98—2,64 м). Світло-сірий ґрунт, перемішаний з дрібною фракцією вапняку, потужністю до 0,13—0,28 м, залягав відносно рівномірно на усій площі шурфу, а його положення зумовлене підстилаючими шарами. В ньому знайдено фрагменти керамічного (світлого і димленого) та скляного посуду, кахель, віконного скла, а також черепашку устриці.

Шар 10б (гл. 2,4—3,07 м). Вапнякова штукатурка, яка залягала лінзою потужністю до 0,4 м, яка заповнювала заглиблення, врізане в шари 11—14. Цікавою і до кінця не зрозумілою стратиграфічною ситуацією є те, що в північному профілі шар 11 пірнав під шар 10б, а в західному профілі — перекривав його. Таким чином, шар 10б розривав профіль шару 11, що можна пояснити хіба тим, що та частина шару 11, яка читається в західному профілі, є перевідкладеною під час ремонтних робіт.

Шар 11 (гл. 1,87—2,73 м). Чорний ґрунт, потужністю 0,17—0,32 м насичений вугіллям і кухонними відходами. Більша його товщина простежувалася в східній частині шурфу, тобто приурочена до вікон. У ньому виявлено значну кількість фрагментів світлого керамічного посуду, прикрашеного описком, який датовано XVIII ст. Знайдено також уламки порцелянового і скляного посуду, віконного скла і кахель, черепашки устриць, кістки та черепи домашньої птиці. За своїм складом цей шар у найбільшій мірі підпадав під поняття культурний шар. Все свідчить на користь того, що він утворився під час стабільного функціонування палацу в часи, коли замок був резиденцією князів Любомирських, тобто його можна датувати останньою чвертю XVIII — першою половиною XIX ст. З цим шаром пов'язана одна стратиграфічна ситуація, описана вище (див. шар 10а).

Шар 12 (гл. 1,37—2,92 м). Темно-сірий гумусований ґрунт потужністю 0,09—1,2 м. У ньому знайдено значну кількість фрагментів гутного скла, переважно синього і темно-зеленого кольору, кахель, керамічного (червоного і світлого) та порцелянового посуду, черепашки устриць. Цей шар, так само як і попередній, ймовірно, пов'язаний із стабільним періодом історії палацу за князів Любомирських.

Шар 13 (гл. 2,31—3,05 м). Скупчення дрібної фракції вапняку з включеннями окремих крупних каменів потужністю 0,1—0,26 м. У ньому не знайдено археологічних матеріалів. Такий шар кам'яних крихт міг утворитись лише в результаті обтесування великої кількості каменів, що, очевидно, відбувалося під час мурування стіни. Утворення цього шару можемо пов'язувати із будівельними роботами при спорудженні палацу князів Любомирських у другій половині XVIII ст.

Шар 14а (гл. 2,49—3,95 м). Сірий ґрунт потужністю до 0,95—1 м, в якому знайдено велику кількість археологічних знахідок, а також окремі уламки цегли «пальчатки» і каменю вапняку, зокрема найбільші його брили, аналогічні до тих, з яких змурований фундамент палацу. Керамічний посуд з нього представлений світлоглиняними, мореними і полив'яними горщиками, які датовані в межах першої половини XVII—XVIII ст. Знайдено також значну кількість фрагментів порцелянового, фаянсового і скляного посуду, кахель та віконного скла. Варто відзначити знахідки фрагментів керамічних плиток на підлогу. Більшість знахідок відносяться до періоду, що передував спорудженню палацу. Кахлі і підлогова плитка, очевидно, пов'язані з житловою будівлею, яка стояла на його місці з часу побудови бастіонного замку і до середини XVIII ст. Таким чином, утворення шару 14 слід відносити до періоду початку побудови палацу князів Любомирських. З ним пов'язуємо і наступні два прошарки.

Шар 14б (гл. 3,4—3,8 м). Світлий пісок, який залягав лінзою потужністю до 0,2 м в західній частині шурфу. Знахідок у ньому не виявлено.

Шар 14в (гл. 3,45—4,18 м). Сірий ґрунт перемішаний з великою кількістю дрібної фракції вапняку і піску потужністю 0,07—0,38 м. Містив аналогічні матеріали, що й шар 14а.

Шар 15 (гл. 3,7—4,2 м). Ґрунт потужністю 0,04—0,14 м насичений вугликами і культурними рештками. У східній частині шурфу він мав чорний колір (шар 15а), а в західній — темно-сірий (шар 15б). Цей шар було повністю промито через сито з вічком 1,5 мм. У ньому знайдено велику кількість фрагментів мореного, світло-глиняного і полив'яного посуду, скляних виробів XVII ст., а також цвяшки, кулю, уламок люльки, намистини, велику кількість кісток ссавців, птиці і риб, яєчну шкаралупу, фрагменти кераміки слов'яно-руського часу. Виявлено також три монети, одна з яких — ризький шеляг короля Сигізмунда III 1596 р. карбування, друга — коронний шеляг короля Яна Казимира, а третя — неатрибутована. Більшість знахідок належить до часу, що передував спорудженню палацу князів Любомирських.

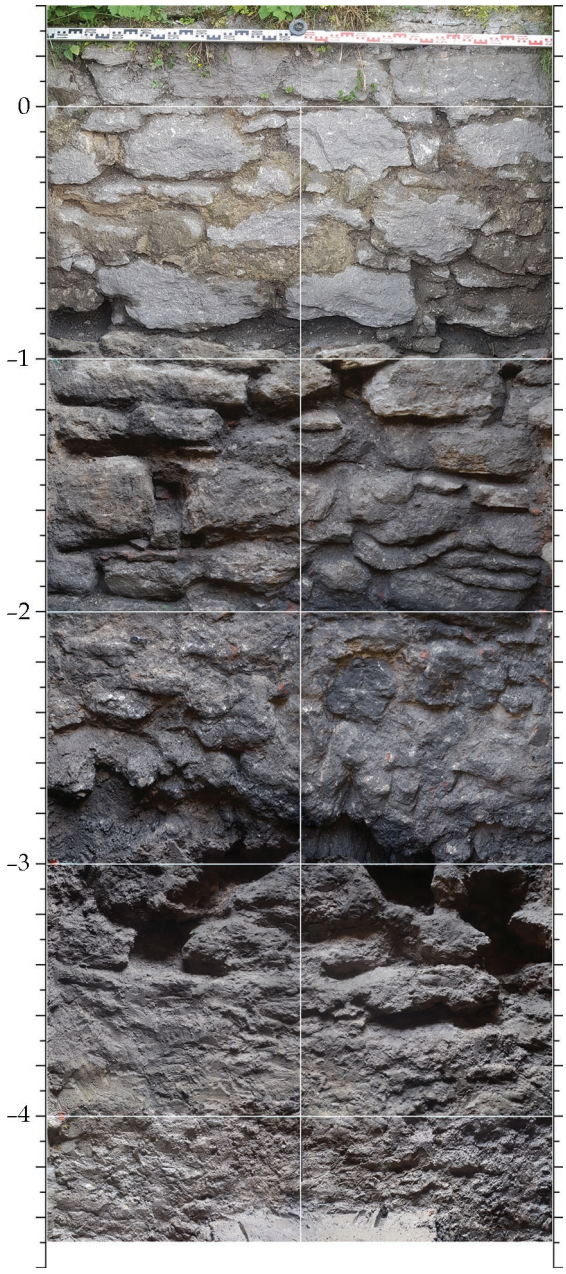

Рис. 3. Фотоплан фундаменту північної стіни палацу Любомирських, розкритого шурфом

Шар 16 (гл. 4,1—4,5 м). Світлий лесоподібний суглинок, який покривав фундаментну подушку палацу. У східній частині шурфу він був гомогенний і мав найбільшу потужність 0,7 м під самим муром, відповідно в східному профілі читалось найбільш круте падіння його верхньої межі, що зумовило

форму вищезалягаючих відкладів. У західній частині шурфу суглинок був забарвлений в сірий колір домішкою грунту, а його верхня межа мала більш лагідний спад від муру і потужність 0,47—0,49 м. У середині шару виявлено дубові гілки, найтовстіші з яких мали діаметр 2—2,5 см [1], які досить щільно залягали ближче до північно-східного кута шурфу. З археологічних матеріалів у західній частині шурфу, де суглинок був перемішаний із грунтом, знайдено фрагменти посуду, керамічних плиток на підлогу, скляних і фаянсових посудин. Серед останніх трапився і фрагмент тарілки, орнаментованої синім розписом. Шар 16, найімовірніше, слугував ізоляцією для заливки фундаменту. Час його засипання визначити однозначно не вдалось, однак можна припускати, що це відбувалось незадовго до побудови палацу князів Любомирських.

Шар 17 (гл. 4,45—4,50 м). Сірий грунт, який залягав тонкою лінзою під суглинком у західній частині шурфу. Весь шар промито через сито з вічком 1,5 мм. В ньому знайдено фрагменти керамічного і скляного посуду, залізні вироби, шкарлупи лісових горіхів, дрібні фрагменти цегли. Цей шар можна датувати тим же часом, що і шар 16.

Фундамент палацу Любомирських, мурований із брил вапняку на вапняному розчині, на різних глибинах мав певні особливості, які очевидно відображають різночасові зміни. Для зручності всю відкриту шурфом поверхню муру поділено на чотири пояси, названі латинськими цифрами по порядку згори (рис. 2; 3).

Пояс I (+0,3—2,05 м). Від рівня денної поверхні до глибини 0,8 м шви між каменями були ретельно замазані глиняним розчином. Оскільки нижче цього рівня залягав шар 7, утворення якого припадає на 1920—30-ті рр., можна вважати, що це прояви реставраційних робіт. Далі на глибині 1—2 м замазка швів між камінням відсутня. Розміри каміння до цього рівня зберігаються приблизно однакові: від великих — 0,15 × 0,7 м — 0,3 × 0,6 м, до малих — 0,3 × 0,15 м — 0,2 × 0,1 м. Кладка поясу I аналогічна кладці стіни вище рівня денної поверхні і, очевидно, складала з нею єдиний будівельний горизонт часу спорудження палацу Любомирських.

Пояс II (гл. 1,95—3 м). Від глибини 1,95 м до глибини 2,6—3,0 м великих брил на поверхні непомітно, а максимальні розміри каміння складали близько 0,2 × 0,3 м. Шви між ними при цьому ретельно перемазані вапняним розчином, іноді навіть зі значним перекриванням самих каменів. У профілі поверхня цього поясу помітно виступала назовні з різким уступом відносно нижчого поясу. Описані вище особливості є наслідком реставрації стіни. Пояс II був перекритий шаром 11, який був культурним шаром часу проживання в палаці князів Любомирських, та шаром 13, який був явними рештками мурування стіни палацу, отже реставрацію було проведено до моменту його спорудження.

Пояс III (гл. 2,6—3,55 м). Нерегулярна кладка, з великими прогалинами між камінням. При цьому брили каменю крупні, а всі їхні краї обтесані в одній площині. Цей пояс був повністю перекритий шаром 14а, який містив велику кількість речей пов'язаних з періодом до побудови палацу Любомирських, і найбільш пізні знахідки з якого належать до XVIII ст. Напрошується очевидний висновок, що на момент реставрації поясу II, пояс III вже був присипаний шаром 14, що і завадило реставрації останнього. Таким чином, обидва пояси, найімовірніше, були частинами єдиної кладки, яка довгий час піддавалася руйнуванню, потім частково була присипана шаром із демонтажними рештками давнішої будівлі, а наземна її частина відреставрована. Припускаємо, що пояси II і III були рештками первинного муру бастіонного замку князів Острозьких.

Пояс IV (гл. 3,4—4,5 м). Від глибини 3,4—3,6 м фундамент утворювала монолітна стіна сформована дрібними камінцями, залитими вапняним розчином, яка йшла до глибини 4,5 м, зберігаючи кут нахилу муру, і стикалась з горизонтальною заливкою аналогічного складу. Оскільки вона займала всю площу дна шурфу, його проходження на цьому було припинено.

У шурфі знайдено фрагменти димлених, світлих і полив'яних горщиків, мисок, макітер. Горщики розрізнялися за способом формування вінець. Цілий екземпляр горщика знайдено в шарі 8а. Він частково покритий кіптявою, мав світлий колір черепка, короткі плавно відхилені назовні вінця і плавний перехід до шийки з внутрішнього боку. На зовнішній поверхні вінце, шийка і плічка прикрашені шістьма смугами описки (рис. 3). За формою вінець і орнаментом такий горщик датовано XVIII—XIX ст.

1. Усього для визначення відібрано три екземпляри. Дерево репрезентоване залишками молодих стовбурів діаметром 2—2,5 см. Породи дерева визначено за особливостями їх мікроструктури за трьома перетинами, з подальшим порівнянням отриманих результатів із даними визначників деревини. Стан збереження дерева дозволив визначити породу до роду для всіх екземплярів. Всю виявлену деревину визначено як дуб (*Quercus* sp). Деревина належить породі, характерній для місцевої рослинності. Результати є очікуваними, враховуючи значення дуба в різних сферах господарства і особливо в будівництві. Породу дерева визначила М. Сергеєва — д. і. н., пр. н. сп. ІА НАН України. Висловлюємо подяку колезі за надану допомогу.

Фрагменти фаянсових тарілок, розписаних рослинними орнаментами темно-синього кольору, знайдено в шарі 12, 14а і 16. На дзеркалі ці тарілки покриті щільним орнаментом із квіток і листя на гілочках (рис. 5: 5). Вінця однієї тарілки повністю зафарбовані синім кольором. По них проходить блакитний пагін із завитками. Нижче на початку дзеркала був зроблений ряд прямих ліній, спрямованих поперечно до вінця (рис. 5: 4). На багатьох фрагментах вінець і дзеркал тарілок наявні імітації малих квіточок, що зроблені швидкими мазками трьох коротких ліній, які перетинаються навхрест (рис. 5: 2, 3). Траплялися зображення великих квіток (можливо, імітацій хризантем), виконаних довгими рівними мазками, що відходять від центру (рис. 5: 5). Такі орнаменти на фаянсі для пам'яток району Дубна є рідкісними. Найближчі аналогії їм відомі серед продукції нідерландського міста Делфт, яке славилося як осередок західноєвропейської порцеляни і фаянсів протягом XVII—XVIII ст. У шарі 11 знайдено фрагмент вінець тарілки з хвилястою формовкою країв. Воно дуже нагадує тарілки, знайдені в Амстердамі, які датовані другою половиною XVIII ст. Хоча, вочевидь, такі вироби були поширені на території інших країн Європи, а їхнє потрапляння до власників Дубенського замку відбулося завдяки торговельним зв'язкам.

У шарі 15 знайдено два фрагменти посудин, виготовлених із синього скла та прикрашених гравійованими зображеннями. На одному з них розміщувався правий верхній сектор чотиридільного герба з елементом знаного герба князів Гольшанських (гіпоцентавр, який стріляє у власний хвіст, що має вигляд змії). У центрі — частково збережене зображення стріли (імовірно, від герба князів Острозьких; рис. 10: 1). На другому уламку посудини — фрагмент напису, що починався з кириличної літери «Г». Від наступної літери зберігся лише завиток (рис. 10: 2). Ці фрагменти подібні за кольором скла, але мають ряд відмінностей. Перший із них тонший, частково патинований, а в другого патина відсутня і в структурі скла присутні бульбашки. Відрізняється також виконання гравіювання. У першого воно нанесене з внутрішнього боку опуклості, а в другого — ззовні і до того ж майже вдвічі товстішою лінією. Тому можна припустити, що ці фрагменти належали двом різним посудинам: перший, ймовірно, був дном блюдця, а другий — стінкою чашки.



Рис. 4. Горщик із шару 8а

Як відомо, Тетяна Гольшанська була першою дружиною князя Костянтина Івановича Острозького. Сфрагістичні дослідження свідчать, що цей самий герб, поруч із родовим гербом Острозьких, уживав на своїй печатці їхній син — князь Ілля Острозький.

Виявлено керамічні плитки на підлогу. Один фрагмент плитки зі збереженим на бічній стороні покриттям зеленою поливою трапився в шарі 3 (рис. 6: 2). По дві плитки знайдено в шарі 14а та 16 (рис. 6: 1, 3, 4). Один фрагмент з шару 14а покритий поливою зелено-коричневого кольору. Форма плиток, вочевидь, була прямокутною, але

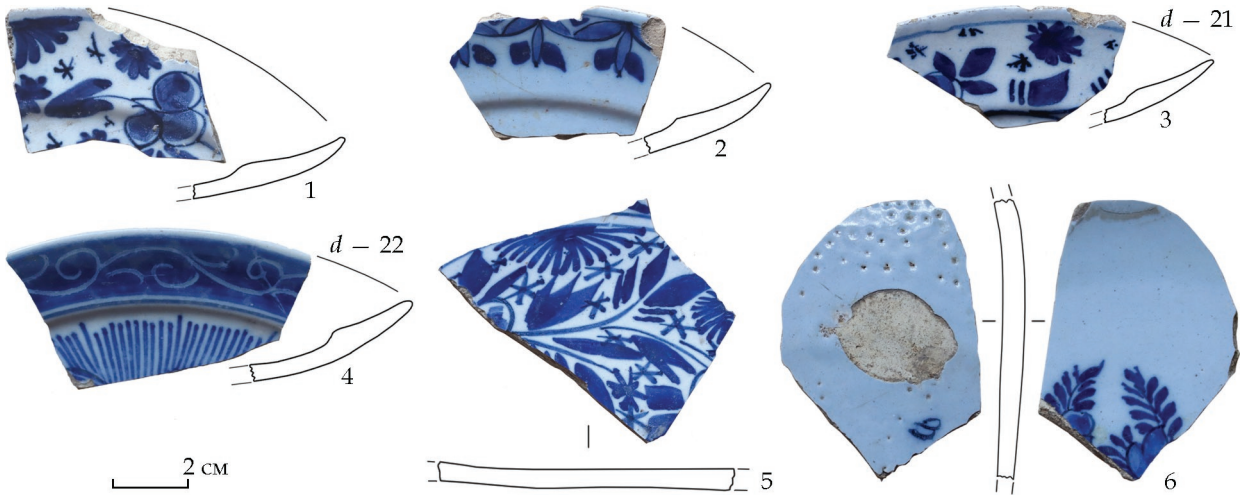

Рис. 5. Зразки фрагментів фаянсового посуду із шару 14а



Рис. 6. Фрагменти керамічних плиток на підлогу: 1 — шар 16; 2 — шар 3; 3, 4 — шар 14а



Рис. 7. Графічна реконструкція кахлі з шару 9

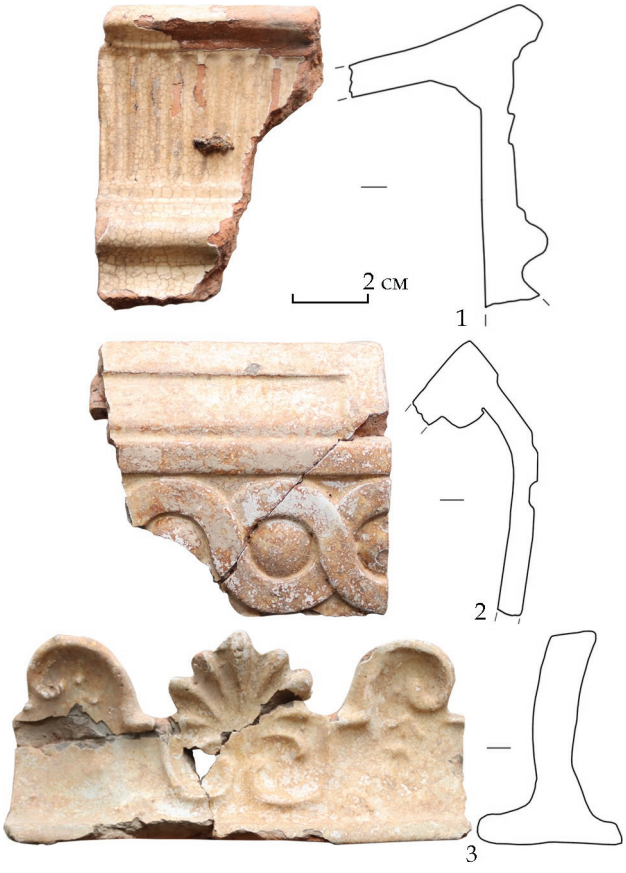

Рис. 8. Завершальні кахлі з шару 9

екземплярів зі збереженою довжиною хоча б однієї сторони, на жаль, знайти не вдалося. Лицьова поверхня плиток сильно стерта внаслідок довготривалого вжитку. Це пояснює відсутність полив'яного покриття на багатьох із них. Плитки виявлені у шурфі колись становили покриття підлоги житлової будівлі князів Заславських і Сангушків, що стояла на місці палацу Любомирських.

У шарі 9 знайдено велику кількість фрагментів червоних кахель, поверхня яких покрита блідо-жовтою або блакитною поливою. Реконструйовані заповнюючі кахлі мають на лицевому боці у центрі рельєфну восьмипелюсткову квітку. Вздовж периметру за невисоким і пласким бортиком у них проходила рельєфна плетінка, розірвана в кутах профілями квітів, які нагадують дзвіночки (рис. 7). Пояскові кахлі були прикрашені круглим меандром (рис. 8: 2), а коронки мали модельований рослинний контур, в якому виділяється центральний елемент, що нагадує мушлю та бічні пластичні завитки, що відходять від нього (рис. 8: 1). Стилістика декору, матеріал та форма кахель дозволяють зарахувати їх до кінця XVIII—XIX ст.

У шарі 14а виявлено колекцію фрагментів коробчастих кахель із рослинно-геометричним орнаментом, зокрема з використанням стилізованого зображення квітки гвоздики (рис. 9: 3). Вони покриті поливою блакитного, жовтого, зеленого та блідо-молочного кольорів. Кахлі, прикрашені стилізованим зоб-

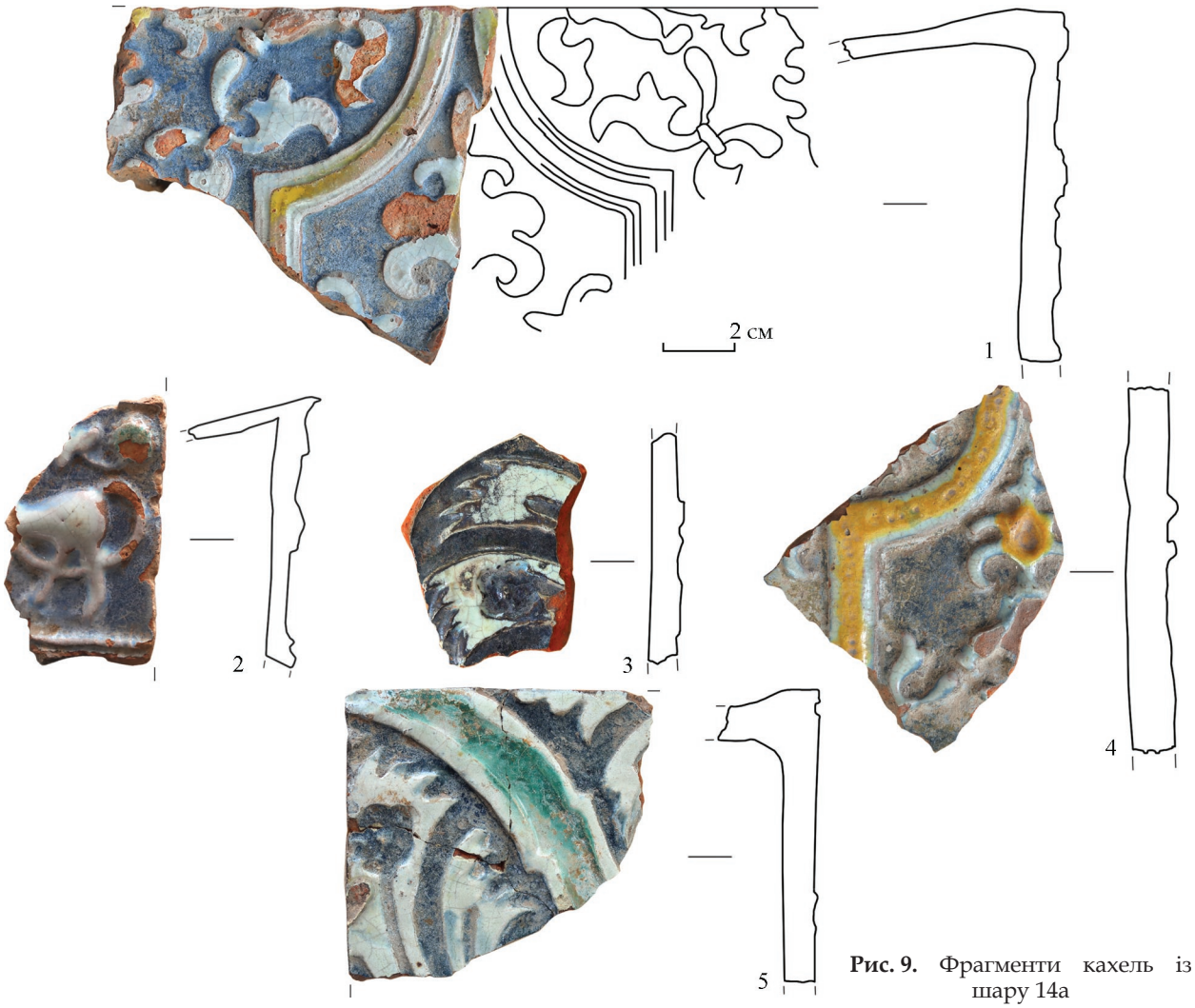

Рис. 9. Фрагменти кахель із шару 14а

раженням гвоздики і покриті поліхромними поливами, були поширені в епоху пізнього ренесансу. Подібні екземпляри було знайдено у Дубенському замку в культурному шарі над бруком, укладеним до 1624 р. (розкопки І. Свєшнікова і В. Гупало 1995, 1997 рр.). Виділяються також кахлі, покриті комбінаціями жовтої, блакитної і блідо-молочної поливи, лицьова поверхня у яких декорована рослинно-геометричним орнаментом. Він складався із фігурної рамки, всередині і за межами якої розташовані композиції рослинних завитків. Рамка, як і композиція, продовжувалася на сусідні кахлі в килимковому стилі (рис. 9: 1, 4, 5). Такі вироби побутували протягом XVII та могли заходити у XVIII ст. На фрагменті однієї кахлі розміщувалося збережене рельєфне зображення задньої частини тварини з довгим хвостом і лапами, можливо, стилізованого лева. Її основа покрита поливою блакитного кольору, а тіло тварини — блідо-молочною (рис. 9: 2).

У шарах 10—12, 15 знайдено 15 стулок мушель та їхніх фрагментів. Найбільше їх концентрувалося в шарах 11 і 15, формування першого з яких пов'язане з часом проживання у палаці князів Любомирських, тоді як їхні знахідки у другому цілком можуть бути пов'язані з періодом до його побудови.

У шарі 15 знайдено 14 решток птахів, придатних до визначення. З них три зразки належали індикові свійському (*Meleagris gallopavo*), один куріпці сірій (*Perdix perdix*) та 10 курці домашній (*Gallus domestica*). Також виявлено стегнову і велику гомілкову кістку невеликого собаки [1].

* * *

Знахідки з шурфу доповнюють наші уявлення про матеріальну культуру мешканців замку усіх періодів його функціонування. Безсумнівно, більшість з них пов'язана безпосередньо з життям в існуючому палаці і в попередній будівлі та є частинами їхніх

1. Визначив Л. Горобець — д. біол. н., пр. н. сп. палеонтологічного відділу Національного науково-природничого музею НАН України. Висловлюємо подяку колезі за надану допомогу.

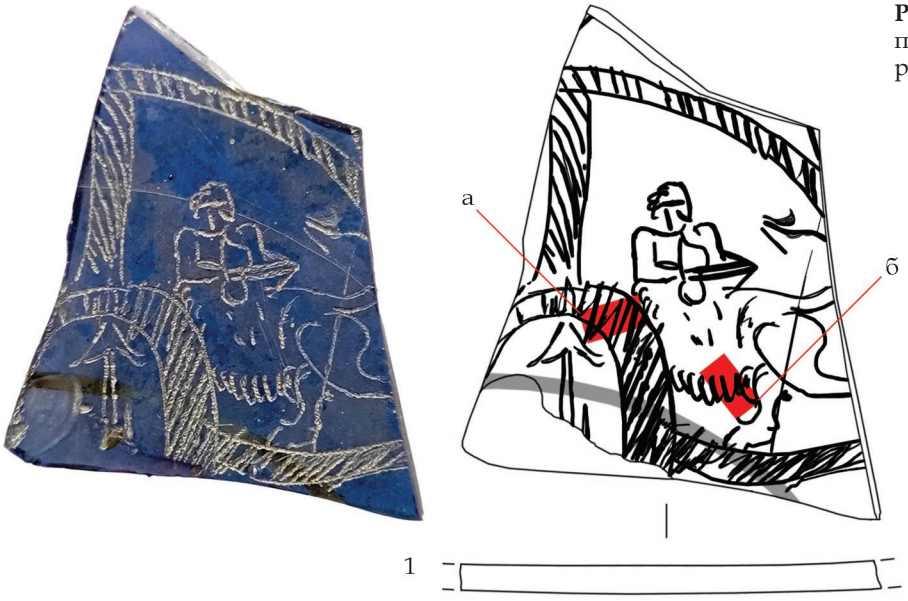

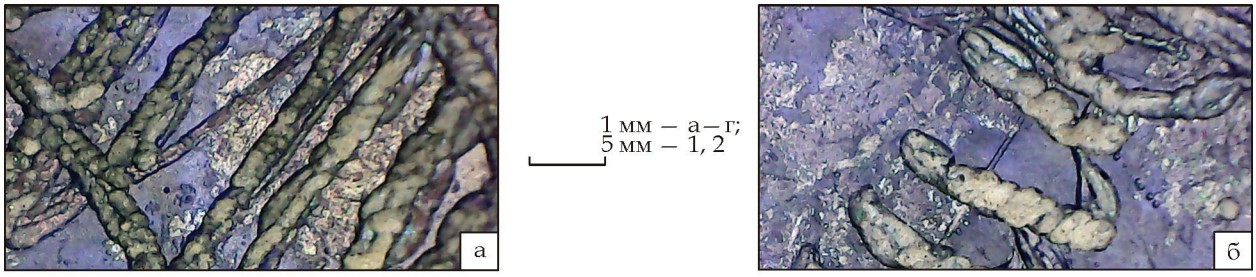

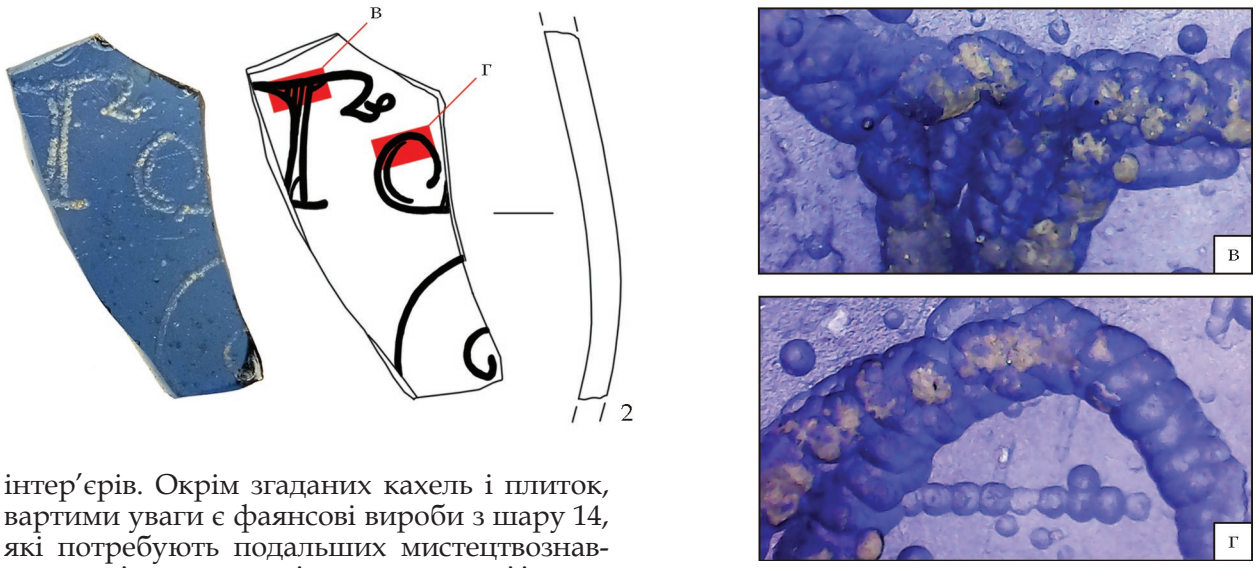

Рис. 10. Фрагменти скляних посудин із гравійованими зображеннями з шару 15: а—г — мікрознімки поверхні

інтер'єрів. Окрім згаданих кахель і плиток, вартими уваги є фаянсові вироби з шару 14, які потребують подальших мистецтвознавчих досліджень як західноєвропейські імпорти, імовірно, нідерландського походження. Окрасою колекції з розкопок стала знахідка посудини з геральдичним гравіюванням.

Розкриті нижні частини муру свідчать про те, що для побудови палацу було використано старий фундамент. Чи стояла безпосередньо на ньому попередня будівля XVII — першої половини XVIII ст., наразі не встановлено, тут могла бути і лише оборонна стіна на кшталт ситуації з південною спорудою замку, яку зараз називають «палацом князів Острозьких». Матеріальні рештки з часу існування старої будівлі були включені в шари з 17 до 14 послідовно. Зовнішня стіна частково була залишена на висоту 2,5 м від верху фундаментної подушки. Для ізоляції її прикривала підсипка із суглинку (шар 16), перекрита тонким культурним шаром (шар 15), а пізніше шаром з відходів обробки каменю вапняку (шар 14в) і шаром піску (шар 14б). Перед спорудженням палацу Любомирських сюди було переміщено значну кількість ґрунту (шар 14а) з включеннями вже згаданих решток попередньої будів-

лі та великими брилами каменю, очевидно, з демонтованої стіни. Цей потужний шар 14а, майже на 1 м перекрив стару стіну, законсервувавши її поруйновану з плином часу поверхню. Після цього було здійснено реставрацію залишеної над поверхнею ділянки стіни, всі пошкодження були залатані дрібними каменями і замазані вапняним розчином, від чого утворився різкий перехід у характері муру якраз по верхній нерівній межі засипки. В рамках шурфу ця нерівність з перепадом на 0,3 м читалась як в нижній лінії поясу II кладки муру, так і в заляганні шару 14а. Характерний потужний шар подрібненого вапняку (шар 13) можна інтерпретувати не інакше як рештки обтесування кам'яних брил при зведенні нової стіни.

Період розквіту палацу Любомирських відображений у наповненні шарів 12 і 11. Цей час ілюструють керамічний, скляний і порцеляновий посуд, кахлі, кістки птиці, черепашки устриць. Формування наступних шарів (10а та 9) пов'язане зі значними ремонтними і будівельними роботами, які проводились у палаці під час перебування в замку 41-го Селенгінського піхотного полку, тобто до 1914 р. Імовірно, що до цього часу належить і утворення шарів 8б і 8а. Проведення масштабних відновлювальних робіт польською владою в 1930-х рр. спричинило утворення шарів 7—5. На завершення реставрації, ділянку біля північної стіни палацу вирівняли і облагородили, після чого на ній утворився тонкий прошарок чистого від домішок гумусованого ґрунту (шар 4). Ремонтні роботи повоєнного часу відображаються відкладами шарів 2 і 3, а ремонти кінця 1980 — початку 1990-х рр. представлені шарами 1а і 1б.

Як показали роботи, викладка фундаменту, на якому стоїть зараз палац Любомирських, була би неможливою в умовах високого рівня води у річці. Імовірно, для його зниження відкривали шлюзи греблі нижче за течією в с. Івання та піднімали шлюзи греблі вище за течією поблизу передмістя Сурмичі. Лише таке осушення призамкової території дозволяло зробити заливку моноліту основи фундаментів. Гідроізоляцією слугувала також підсипка із суглинку, зміцнена дубовим гіллям. Подібні підсипки були виявлені під час розкопок біля мурованих фундаментів келій Спасо-Преображенського монастиря на острові Кемпа (розкопки Ю. Пшеничного 2014, 2017 рр.). Там стару підсипку поновлювали, зважаючи на те, що вона в деяких місцях була сильно вимита руслом річки. Біля фундаментів палацу такої повторної підсипки ми не спостерігали. Очевидно, вона була потрібна лише на початковому етапі існування муру, коли течія річки під час весняно-осінніх паводків ще могла його сягнути. В подальшому ця проблема знялась за рахунок шару 14а та пізніших нашарувань.

Цікавим спостереженням, зробленим під час опрацювання знайдених матеріалів, є відсутність чистого культурного шару раннього періоду існування бастіонного замку. Тобто, навіть найглибші шари 14—17 містять виразну домішку матеріалів другої половини XVII — першої половини XVIII ст. Вона представлена фрагментами вінець горщиків із пелюсткоподібно відігнутим вінцем і багатим декором опискою. А, окрім цього, також фаянсовими і порцеляновими виробами західноєвропейського походження. Попри те, слід відзначити, що домінують у них все ж знахідки, період побутування яких добре вписується у XVII ст. До цього часу належать поліхромні пізньоренесансні кахлі і керамічні плитки на підлогу, які є типовою знахідкою для замкових резиденцій. Підлога палацу Любомирських у другій половині XVIII — першій половині XIX ст., як відомо, була покрита паркетом з магонійового (червоного) дерева. Тому знайдені кахлі і плитки, безперечно, пов'язані із старішою житловою будівлею, що існувала на цьому місті в період князів Заславських, Сангушків та, імовірно, Януша Острозького.

Ю. Пшеничний, В. Ткач

НОВОВИЯВЛЕНІ ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ В ДУБЕНСЬКОМУ р-ні

Археологічними розвідками було охоплено прилеглі до м. Дубно території Мізоцького кряжу, Повчанської височини та Малого Полісся. У результаті було виявлено нові археологічні місцезнаходження.

Великі Загірці, пункт 3. Розміщується на схилі мису Повчанської височини, на лівому березі струмків при їх злитті, біля сільського цвинтаря. Координати: 50°21'42.70" Пн, 25°40'53.45" Сх. Зібрано матеріали доби

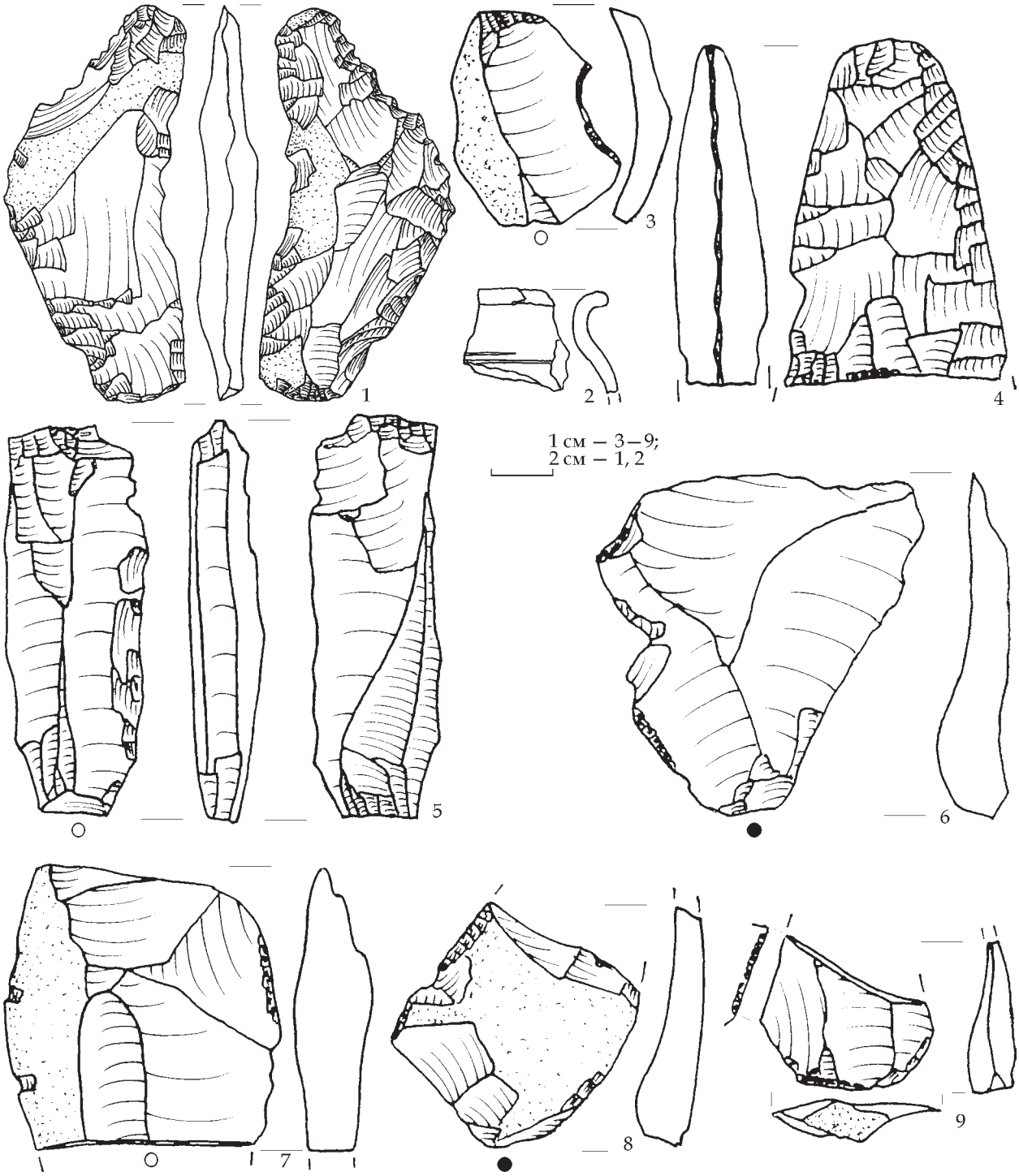

Матеріали, зібрані на нововиявлених пам'ятках: 1—4 — Великі Загірці 3; 5, 6 — Кліщиха 3; 7 — Тараканів 20; 8 — Тараканів 18; 9 — Тараканів 19 (1, 3—9 — кремінь; 2 — кераміка)

бронзи, раннього заліза, XIII ст. (рисунок: 1—4).

Гірники, пункт 10. Займає мис північного схилу Вовчої гори Мізоцького кряжу на правому березі пересохлого струмка. Координати: 50°23′0.93″ Пн, 25°48′30.20″ Сх. Зібрано крем'яні відщепи та знаряддя на відщепах доби бронзи.

Гірники, пункт 16. Займає мис на лівому березі пересохлого струмка. Координати: 50°23′7.70″ Пн, 25°48′16.03″ Сх. Зібрано крем'яні відщепи та кераміку доби палеометалів.

Грядки, пункт 6. Займає заліснену піщану дюну на правому березі р. Замишівки. Координати: 50°17′1.10″ Пн, 25°53′50.15″ Сх. Зібрано крем'яні вироби доби бронзи.

Дубно, Вигнанка, пункт 5. Займає піщаний острів у заплаві лівого берега р. Ікви. Координати: 50°26′40.81″ Пн, 25°42′35.99″ Сх. Зібрано матеріали доби енеоліту.

Дубно, цукрозавод, пункт 6. Займає підвищення на пологому схилі Мізоцького кряжу, на південь від відстійника цукро-

вого заводу. Координати: 50°21′24.30″ Пн, 25°46′55.61″ Сх. Зібрано крем'яні відщепи та знаряддя доби бронзи.

Злинець, пункт 3. Займає ділянку північно-західного схилу Вовчої гори Мізоцького кряжу над місцем виходу на денну поверхню жовен кременю. Координати: 50°23′0.38″ Пн, 25°48′12.30″ Сх. Зібрано крем'яні вироби доби енеоліту.

Жорнів, пункт 12. Займає південно-східний схил останця Мізоцького кряжу. Координати: 50°30′10.11″ Пн, 25°57′47.55″ Сх. Зібрано крем'яні вироби доби бронзи.

Жорнів, пункт 13. Займає ділянку на північному краю останця Мізоцького кряжу. Координати: 50°30′59.45″ Пн, 25°57′29.55″ Сх. Зібрано крем'яні вироби доби бронзи.

Івання, пункт 10. Займає західну частину невеликого острівного підвищення в заплаві лівого берега р. Ікви, за 1,25 км на північний захід від повороту на Івання з траси Київ—Чоп. Координати: 50°26′10.01″ Пн, 25°41′50.65″ Сх. Зібрано матеріали межановицької культури доби ранньої бронзи.

Івання, пункт 11. Займає північну частину невеликого острівного підвищення в заплаві лівого берега р. Ікви, за 1,3 км на північний захід від повороту на Івання з траси Київ—Чоп. Координати: 50°26′16.71″ Пн, 25°41′59.76″ Сх. Зібрано матеріали межановицької культури доби ранньої бронзи.

Кліщиха, пункт 3. Займає вершину гори Повчанської височини на південній та східній межі лісу Кліщиха. Координати: 50°25′24.05″ Пн, 25°39′10.50″ Сх. Зібрано крем'яні вироби доби енеоліту (рисунок: 5, 6).

Липа, пункт 13. Займає основу мису на плато Мізоцького кряжу біля ґрунтової дороги, за 0,4 км на південний схід від охоронного знаку стоянки Липа I. Координати: 50°24′15.30″ Пн, 25°54′45.07″ Сх. Зібрано крем'яні вироби доби бронзи.

Майдан, пункт 1. Займає піщаний схил, який прилягає до гори на правому березі струмка, за 5 км на захід від ферми. Координати: 50°15′9.32″ Пн, 26° 5′16.45″ Сх. Зібрано матеріали доби бронзи та X — початку XI ст.

Мирогоща, пункт 25. Займає правий берег балки поруч із залізницею. Координати: 50°24′55.64″ Пн, 25°49′49.38″ Сх. Зібрано крем'яні вироби доби палеометалів.

Мирогоща, пункт 26. Займає ділянку біля підніжжя Мізоцького кряжу. Зафіксовано скупчення цегли-пальчатки кінця XVI—XVII ст. Координати: 50°24′29.93″ Пн, 25°49′55.60″ Сх.

Сапанівчик, пункт 1. Займає пологий мис лівого берега р. Ікви, на північний схід від решток австрійського земляного форту 1915 р. Координати: 50°10′23.54″ Пн, 25°42′57.85″ Сх. Зібрано матеріали доби палеоліту, бронзи, IX ст., XI—XIII ст.

Сапанівчик, пункт 2. Займає ділянку пологого лівого берега р. Ікви, на якій розташований австрійський бетонний бункер 1915 р. Координати: 50°10′40.05″ Пн, 25°42′47.48″ Сх. Зібрано матеріали доби палеометалів та слов'яно-руського часу.

Тараканів, пункт 16. Займає східну частину острова в заплаві лівого берега р. Ікви за 0,6 км на південний схід від залізничного переїзду. Координати: 50°22′12.01″ Пн, 25°43′41.22″ Сх. Зібрано матеріали межановицької та тшинецько-комарівської культур доби бронзи, X — початку XI ст.

Тараканів, пункт 18. Займає ділянку мису Повчанської височини між лісосмугою та ґрунтовою дорогою. Координати: 50°23′13.44″ Пн, 25°41′4.70″ Сх. Зібрано крем'яні вироби доби бронзи (рисунок: 8).

Тараканів, пункт 19. Займає вершину гори Повчанської височини, північніше лісу біля малого ліска поруч із ґрунтовою дорогою. Координати: 50°23′13.30″ Пн, 25°39′40.92″ Сх. Зібрано крем'яні відщепи доби палеометалів (рисунок: 9).

Тараканів, пункт 20. Займає ділянку мису Повчанської височини на південь і схід від лісу. Координати: 50°22′45.16″ Пн, 25°40′25.28″ Сх. Зібрано крем'яні вироби доби палеометалів (рисунок: 7).

Тростянець, пункт 2. Займає мис північно-східного схилу останця Мізоцького кряжу. Координати: 50°20′24.85″ Пн, 25°51′38.87″ Сх. Зібрано крем'яні вироби та кераміку доби палеометалів.

Тростянець, пункт 3. Займає ділянку біля витока струмка. Координати: 50°20′35.85″ Пн, 25°51′47.01″ Сх. Зібрано крем'яні знаряддя доби бронзи.

У більшості випадків виявлені місцезнаходження є слідами короткочасного перебування і діяльності населення доби міді та бронзи на певній ділянці височини, далеко від стаціонарних водоймищ (Дубно-цукрозавод 6, Жорнів 13, Злинець 3, Кліщиха 3, Липа 13, Мирогоща 25, Тараканів 18—20). Вони вирізняються незначною кількістю матеріалів і майже повною відсутністю кераміки, що ускладнює культурну інтерпретацію цих пунктів.

Пам'ятка Гірники 10 є кременеобробною майстернею, розташованою безпосередньо на місці виходу на денну поверхню жовен якісного волинського кременю. Частина виявлених пам'яток є багатокультурними поселеннями (Великі Загірці 3, Сапанівчик 1 і 2, Тараканів 16, Майдан 1).

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Д. Каравайко, О. Качура, Є. Осадчий

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ПОСАДІ СТАРОДАВНЬОГО ПУТИВЛЯ

Археологічне вивчення літописного Путивля розпочалось із розкопок Д. Березовця 1947 р. і з перервами триває дотепер. Своєрідним підсумком багаторічних робіт у самому Путивлі та найближчих до нього пам'яток стала монографія О. Сухобокова та С. Юренко «Давній Путивль», яка вийшла друком у 2019 р. Історія вивчення самого міста та його околиць детально висвітлена в книзі, що позбавляє нас від необхідності повтору. Масштабні роботи були проведені на «Городку», сусідній Микільській Гірці та посаді давнього міста. Вивчення останнього вкрай ускладнюється з причин сучасної забудови. Відтак, інформація про окремі ділянки посаду залишається поверховою, чим і обумовлена актуальність подальших досліджень цієї території.

У 2022 р., попри повномасштабне вторгнення країни агресора на територію України, Путивльська археологічна експедиція продовжила свою діяльність. Для проведення розкопок було обрано відносно безпечне місце — поселення Молокозавод у межах самого м. Путивль. Ще у 2014 р. ми обстежили схили цього поселення та виявили кераміку скіфського часу. В 2021 р. цю територію було оглянуто повторно. Знято перший сучасний план пам'ятки (рис. 1).

Поселення розташоване в історичному середмісті Путивля. Обмежене з півночі вул. Слобожанська [1], з півдня — береговим схилом р. Сейм, зі сходу межує з городищем «Микільська Гірка». Поверхня рівна, у східній частині є підвищення, що з'єднує мис городища Микільська Гірка з рештою бере-

1. З огляду на топографію місцевості, цілком імовірно, що культурний шар поселення може бути і північніше. На жаль, ця територія щільно забудована.

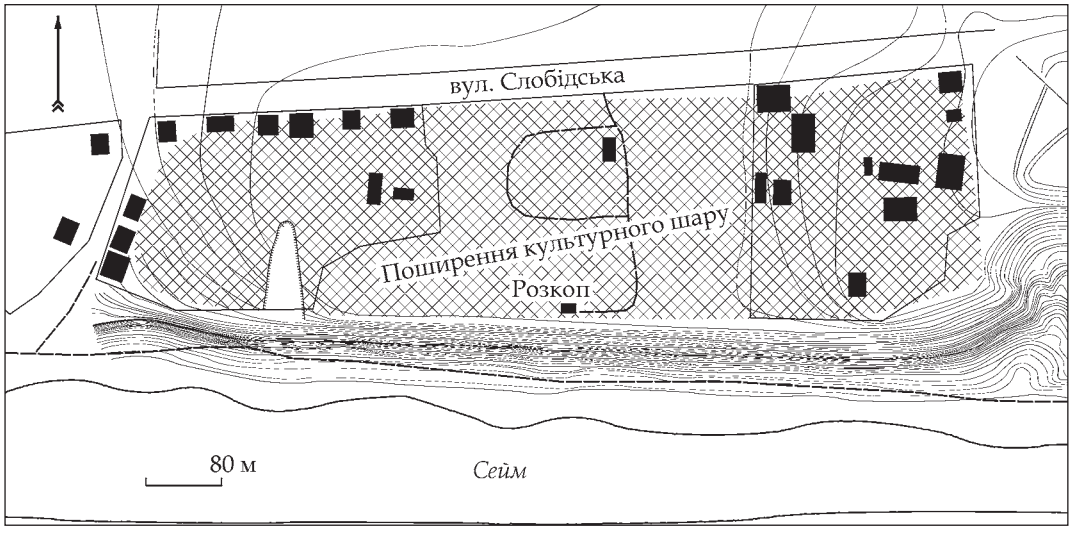

Рис. 1. Путивль. План поселення Молокозавод. **Умовні позначення**: 1 — горизонталь; 2 — квартал населеного пункту; 3 — споруда; 4 — яр, западина; 5 — поширення культурного шару

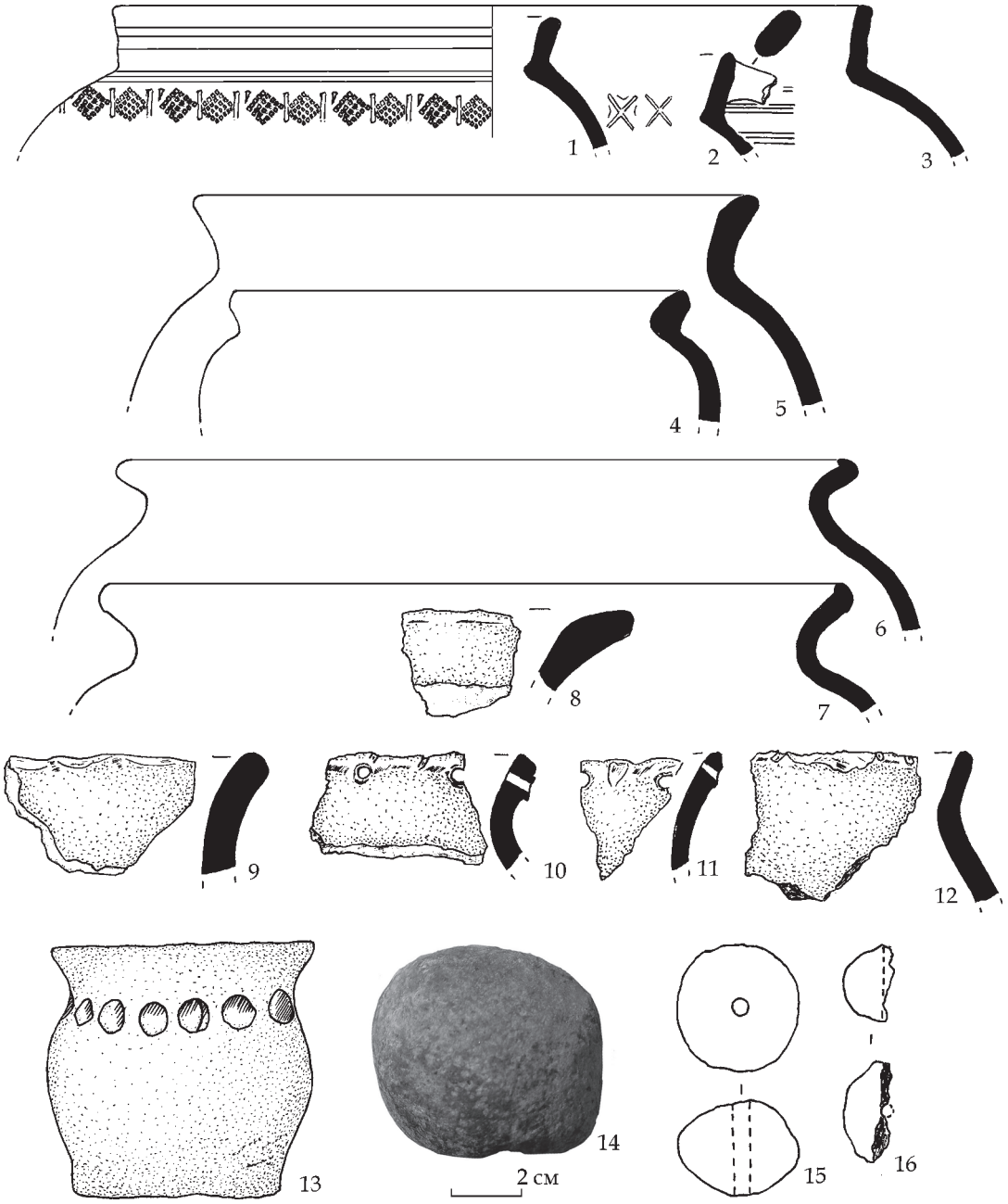

Рис. 2. Поселення Молокозавод, різночасові знахідки з культурного шару розкопу

гового плато. Поселення має розміри 450 × (100—110) м. Орієнтовна площа 4,8 га. Більш точну цифру встановити неможливо з причин щільної забудови оточуючої території. Висота над рівнем ріки складає 25 м. На території пам'ятки розташовані зруйновані будівлі колишнього молокозаводу. Поверхня густо вкрита кущами та молодими деревами. Південний схил має сліди ерозії, які зараз задерновані.

Поселення на захід від Микільської Гірки чи не вперше згадується в списках 1936 р. директора Путивльського краєзнавчого музею Д. Шарапова. У 1947 р. цю територію обстежив Д. Березовець. Він відзначив наявність потужного культурного шару часів Київської Русі, насиченого попелом та вугіллям. Було виявлено кераміку роменської культури, давньоруського часу та XVI—XIX ст.

Наступного разу поселення оглянув лише в 1982 та 1983 рр. О. Сухобоков. На місці пошкодження культурного шару закладено три траншеї. Культурний шар сягав 1,2—1,4 м. Зібрано кераміку роменської культури, часів Київської Русі (кінець XI — початок XIII ст.), монгольського нашестя і XVI—XVIII ст. Інформація про точне місце проведення розкопок, загальну досліджену площу, а також про виявлені об'єкти, на жаль, відсутня.

У 2008 та 2010 рр. нагляд за земельними роботами та невеликі розкопки провела Л. Білинська. Поруч з Микільською Гіркою роз-

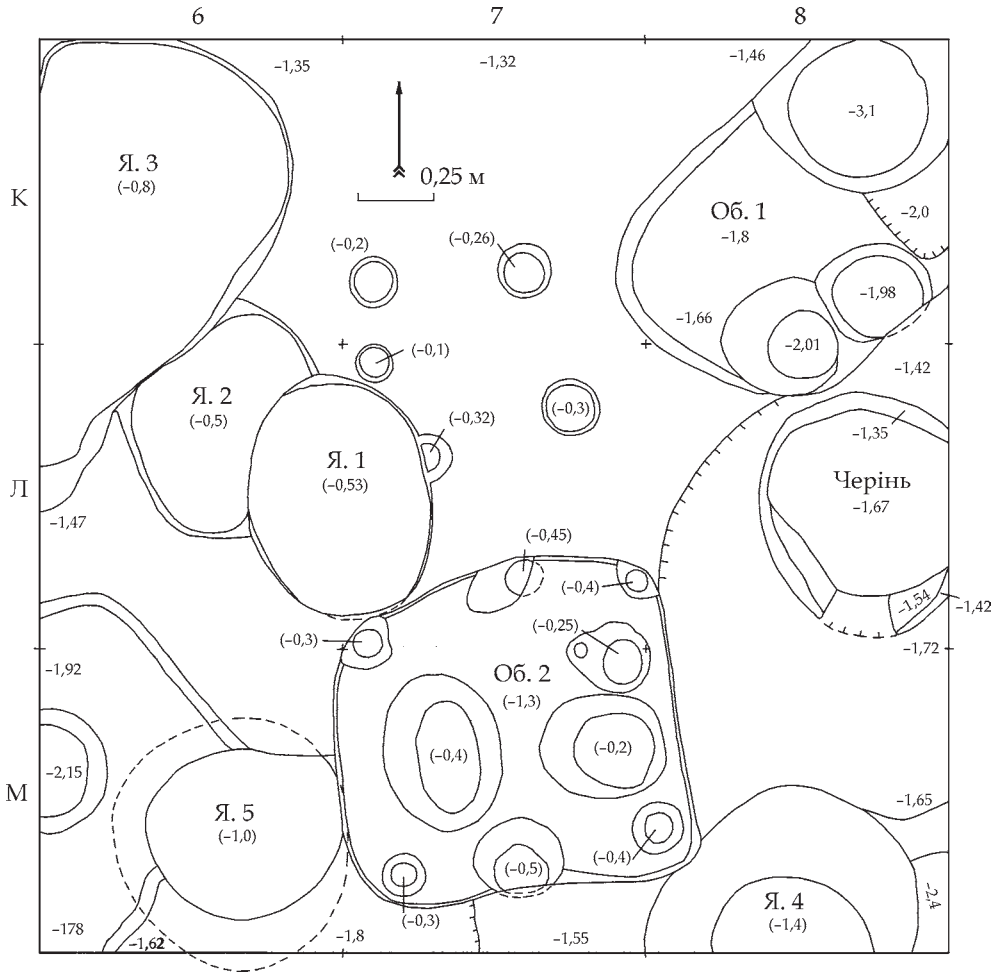

Рис. 3. Поселення Молокозавод, план розкопу

чищено піч XIII ст. та об'єкт дещо пізнішого часу. Давньоруський матеріал та кераміка пізнього середньовіччя знайдені неподалік на схід, на сучасній вул. Миколо-Можайська.

У 2014 р. автори цієї статті в осипах південного схилу поселення вперше виявили кераміку скіфського часу.

Таким чином, територія на схід від Микільської Гірки була заселена в скіфський час. Дослідженнями Д. Березовеця та О. Сухобокова виявлено матеріали роменської культури. За часів Київської Русі ця ділянка була заселена не раніше кінця XI ст. З того часу життя тут не припинялося, хоча є певні сумніви щодо Литовсько-Польського періоду.

Розкоп 2022 р., розмірами 6 × 6 м закладено майже у центрі поселення, поблизу південного схилу. Потужність культурного шару сягала 1,35—1,4 м у північній частині розкопу, до 1,5—1,75 м — у південній. Верхня частина, до глибини 0,4—0,9 м сильно пошкоджена в результаті діяльності молокозаводу. Основу культурного шару складає шар темно-сірого гумусованого супіску завтовшки 0,6—0,8 м у середньому. Знахідки з нього представлені переважно уламками посуду часів Київської Русі (XII ст.), кінця XIII—XIV ст., та XVII—XVIII ст. (рис. 2: 1—7). У нижній частині культурного шару, безпосередньо над материком фіксувався шар світлого, сіро-брунатного супіску потужністю 0,1—0,2 м. Знахідки з нього поодинокі і представлені переважно уламками посуду скіфського часу (рис. 2: 8—16). Вінця горщиків прикрашені пальцевими вдавленнями вздовж краю, на одному фрагменті наявні проколи. Серед іншого — два фрагменти вінець глечиків (?). У цьому ж шарі, на глибині 1,2 м, у північній частині розкопу знайдено цілий мініатюрний горщик, прикрашений пальцевими вдавленнями з відбитками нігтів на плечиках (рис. 2: 13). Діаметр вінця горщика 7,5 см, шийки — 6,4 см, денця — 6 см, його висота — 7,3 см. Найбільше розширення тулуба припадає на середину висоти та складає 7,6 см. Форма та особливо орнамент горщика доволі індивідуальні. Такий декор є доволі рідкісним для посуду скіфського часу. Стінку ліпної посудини з таким орнаментом було знайдена у верхньому горизонті городища Ширяєве.

Поруч з горщиком знайдено й округлий кам'яний розтирач, що так само, з огляду на

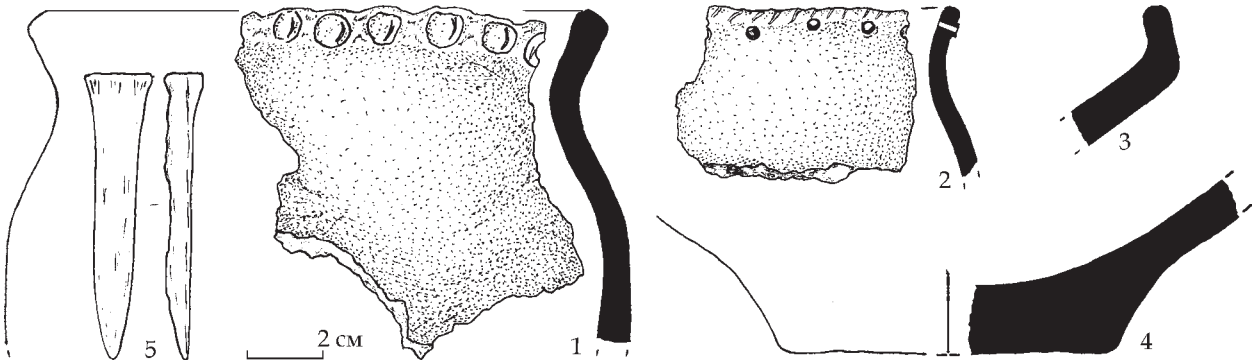

Рис. 4. Поселення Молокозавод, знахідки із заповнення ями 5

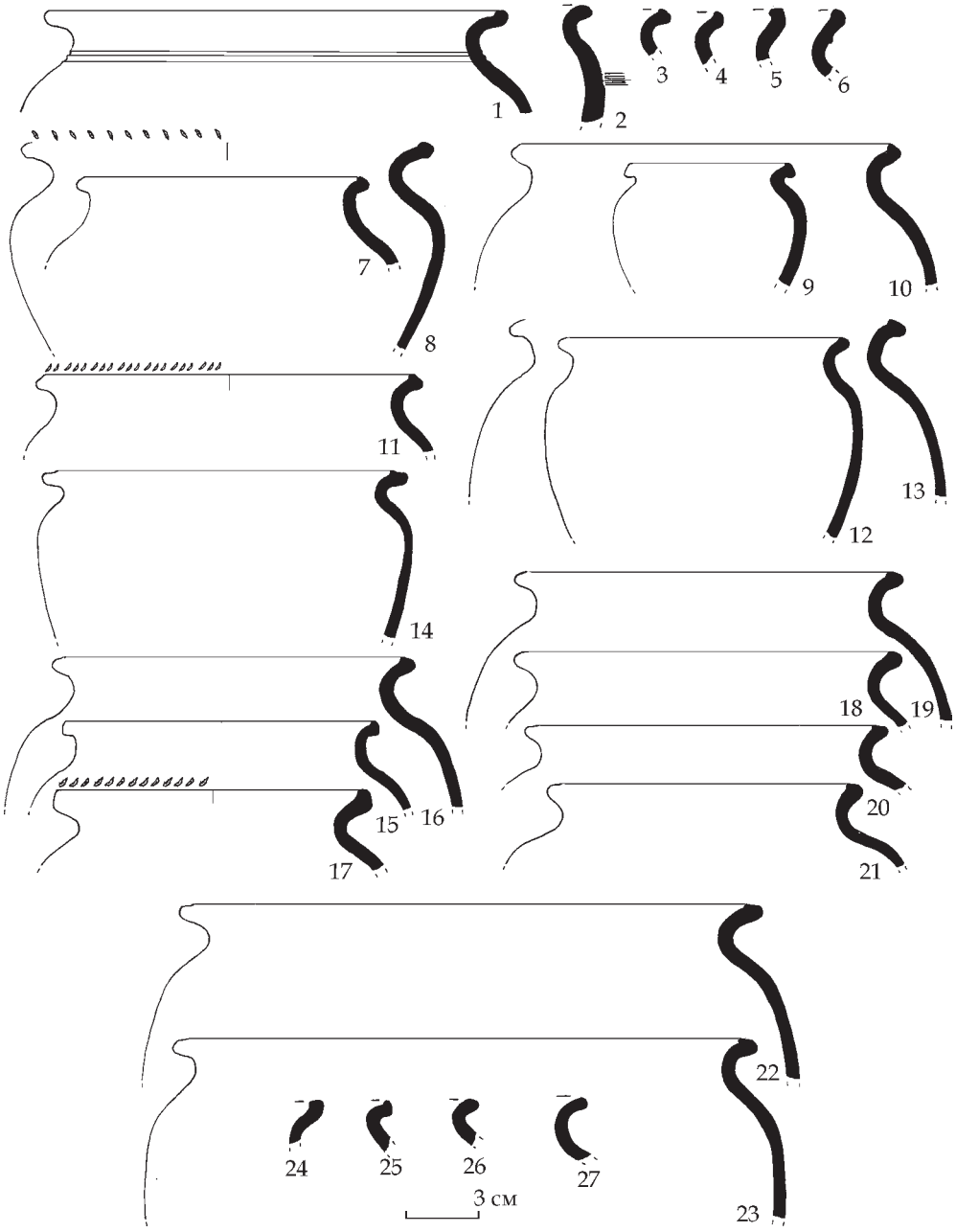

Рис. 5. Поселення Молокозавод, знахідки з об'єктів: 1—6 — об'єкт 1 (господарська яма); 7—23 — яма 3; 24—26 — ями 1 та 2; 27 — яма 4

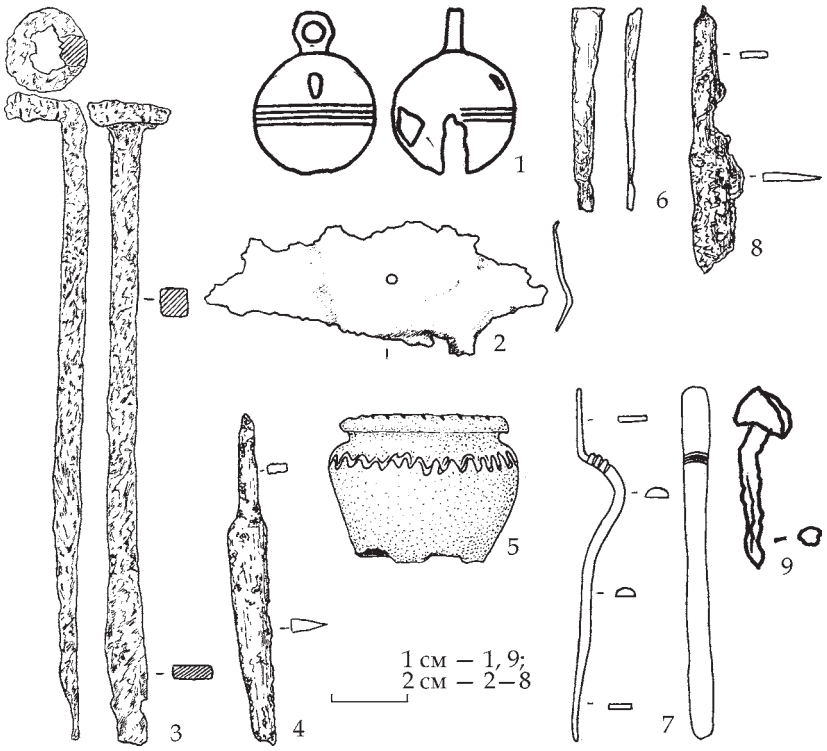

Рис. 6. Поселення Молокозавод, окремі знахідки

умови залягання, має бути зарахованим до скіфського часу (рис. 2: 14). В інших місцях розкопу, в цьому ж шарі, знайдено ціле прясличе та уламок (рис. 2: 15, 16).

Контури об'єктів зафіксовано на рівні материка, на глибині 1,35—1,55 м (рис. 3). Серед них різночасові господарські ями, заглиблена господарська споруда та глинобитна піч. Материк має відчутне пониження до півдня, тобто до схилу тераси.

Скіфський час. До цього періоду належить господарська яма в південно-західному куті розкопу. Розміри верхньої частини 1,3 × 1,1 м, глибина від рівня материка 1 м. Стінки розширювалися до дна діаметром близько 1,6 м, тобто у перетині яма мала дзвоноподібну форму, чим різко відрізнялася від інших ям у межах розкопу. В однорідному заповненні виявлено винятково матеріали скіфського часу. Вінця горщиків прикрашені традиційними проколами або пальцевими вдавленнями вздовж краю вінця (рис. 4: 1, 2). Серед іншого посуду фрагмент вінця миски з добре загладженою поверхнею та підлощене денце корчаги (?) (рис. 4: 3, 4). Також знайдено кістяну проколку (рис. 4: 5).

Об'єкти XII – XIV ст. Дві ями в північних кутах розкопу глибиною 0,8 та 1,65 м, з огляду на матеріал, синхронні та належать до XII ст. Глибша яма, вірогідно, була господарським льохом для зберігання, наприклад, збіжжя. Кераміки в ній знайдено обмаль (рис. 5: 1—6). Серед металевих знахідок бронзові бубонець і пластина з отвором (рис. 6: 1, 2). Інша яма, найімовірніше, була частиною заглибленої споруди. В її заповненні знайдено велику кількість печини, а на рівні дна — прошарки світло-сірого супіску та шару з включенням вугілля й печини (залишки підлоги?). Заповнення дуже сильно насичене уламками гончарного посуду (рис. 5: 7—23). У більшості випадків горщики неорнаментовані. Як виняток, трапляється декор «хвиля» або одна прокреслена лінія. Внутрішній край вінця подекуди прикрашений нігтьовими вдавленнями. Крім того, знайдено залізні ключ і ніж, мініатюрний горщик, прикрашений «хвилею» на плечиках і маленькими нігтьовими вдавленнями вздовж краю вінця (рис. 6: 3—5).

Інші три господарські ями містили вкрай мало матеріалу (рис. 5: 24—27). Припускаємо, що вони дещо пізніші за описані вище. Серед знахідок залізні ніж, невеликий цвях та уламок інструмента (рис. 6: 6, 8, 9). Звертає на себе увагу бронзовий предмет з пласкою основою та вигином вище (нижче?) середини (рис. 6: 7). Краї заокруглені та пласкі. Центральна частина у перетині має форму півкола. У місці вигину наявні глибокі борозенки. Щодо призначення цього виробу автори не мають певної точки зору. Можливо, його слід інтерпретувати як накладне руків'я для дерев'яної посудини.

Залишки печі було виявлено в східній частині розкопу на глибині 1,3 м від сучасної денної поверхні (рис. 3). Вона увійшла у розкоп майже повністю, за виключенням

частини східної стінки. Діаметр печі 1,6 м. Заповнення являло собою сірий попелястий супісок. Безпосередньо над черенем фіксувався прошарок вугілля, попелу та золи, а також знаходилися частини зруйнованого склепіння. Черінь виявлено на глибині 1,67 м, тобто на 0,32 см нижче рівня виявлення стіни, що найкраще збереглася. Його діаметр 1,2 м. Товщина стін складала 0,2 м. Гирло розташоване з півдня (піч повернута гирлом до південного схилу, тобто в бік Сейму). Його ширина ззовні 0,5 м, зі сторони череню 0,38 м. Гирло має плавне пониження до поду (рис. 7). У горілому прошарку над черенем знайдено фрагменти кераміки, що може бути визначена другою половиною XIII—XIV ст. (рис. 8: 1—12). Мініатюрний горщик з однією ручкою вдалося повністю реконструювати (рис. 8: 13). У заповненні печі виявлено велику кількість риб'ячої луски.

Залишків споруди, в якій виявлено опалювальний пристрій, зафіксувати не вдалося. Аналогічна піч за межами будівлі виявила дослідженнями Л. Білинська в 2008 р. неподалік Микільської Гірки. Знахідки в ній були відсутні, проте з огляду на стратиграфію та певні аналогії, об'єкт був датований саме XIII ст.

Об'єкт доби пізнього середньовіччя мав прямокутну форму розмірами 2,3 × 2,1 м з округленими кутами. Розташовувався у центрі в південній частині розкопу (рис. 3). Пляму об'єкта було зафіксовано на 30 см вище рівня материка. Об'єкт був заглиблений у материк на 1,3 м. Стінки майже прямовисні. З кутів та у центрі північної та південної стін розташовувалися ями від стовпів глибиною 0,3—0,5 м, діаметром 0,2—0,5 м. Ще три ями розчищено у центрі, на долівці споруди. Заповнення однорідне — сірий плямистий супісок. Цілком імовірно, що зі спорудою пов'язано п'ять ям від стовпів, що виявлені на північ. Вони мали округлу форму з пласким дном, глибиною 0,1—0,32 м. Колір їх заповнення відрізняється від ґрунту об'єкта 2.

Матеріал, виявлений в об'єкті, різночасовий. Знайдено фрагменти вінець гончарного посуду другої половини XIII—XIV ст. З огляду на наявність поруч печі цього періоду, матеріал потрапив у заповнення об'єкта випадково, вже після припинення його існування. Друга група кераміки представлена посудом XVII—XVIII ст. Серед нього фрагменти вінець, прикрашених прокресленими лініями та геометричними вдавленнями, а також уламками мисок, макітри, покришок та пательні з руків'ям (рис. 9).



Рис. 7. Піч другої половини XIII—XIV ст.

Досліджена споруда не мала решток печі або вогнища і належала до господарських. Це рештки комори, які майже без змін існували впродовж близько 500 років. На теренах Путивльського Посейм'я, на територіях, де проживали горюни, вона має назву «пуня». Це комора, призначена для сушіння та подальшого зберігання збіжжя або сіна. Назва відома у білоруській та у литовській («пўнė» або «punė») мовах і означає те саме. Її поява

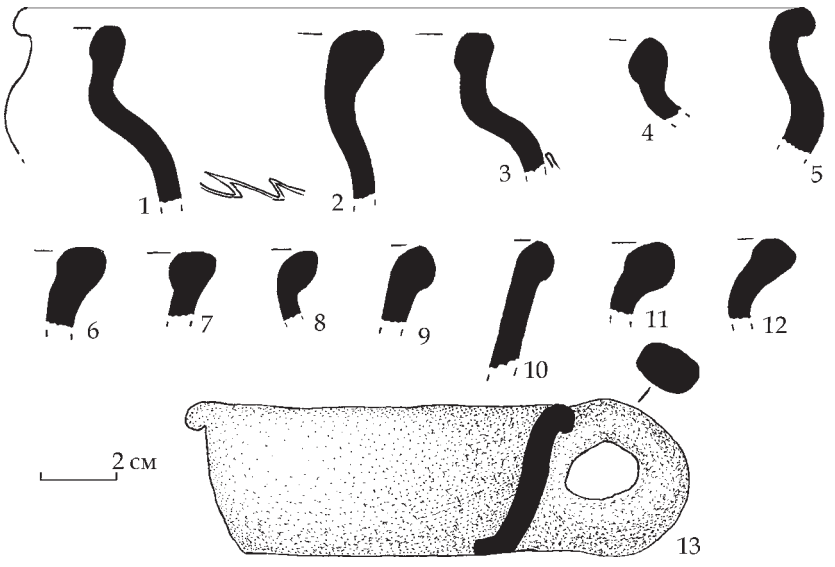

Рис. 8. Знахідки кераміки з печі

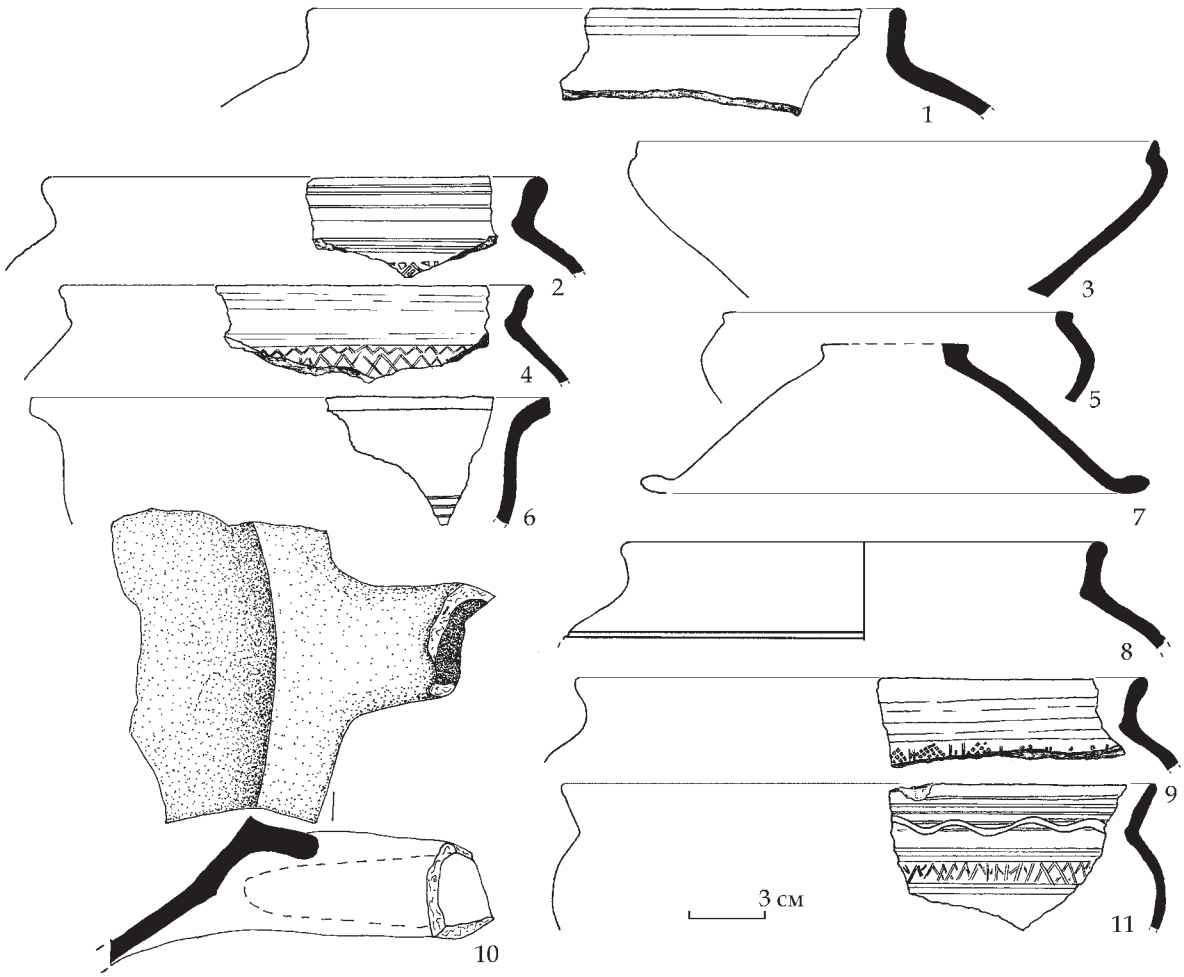

Рис. 9. Кераміка пізнього середньовіччя із заповнення об'єкта 2

у Путивльському Посейм'ї пов'язана з формуванням народності горюнів у XVII ст. В їх мові є слова та терміни, походження яких пов'язане із територіями Великого князівства Литовського (Смоленщини, Гомельщини та ін.) та місцевого населення — севрюків.

Пуня, як споруда господарського призначення, є аналогічним симбіозом технік будівництва. Вона має два яруси: наземний, де відбувалося сушіння та підземний, який створював необхідну циркуляцію повітря. За необхідності заглиблена частина могла використовуватися як льох або льодник — цьому не протирічить глибина котловану — 1,3 м від рівня материка та 1,7 м від рівня виявлення. Конструкція подібних споруд на територіях Великого князівства Литовського у XVI—XVII ст. була переважно зрубною. А от досліджена комора має стовпову конструкцію, яка застосовувалася місцевим населенням ще з часів Київської Русі. Тобто можна стверджувати, що принцип подібної споруди був запозичений місцевим населенням, а от техніка його будівництва — місцева.

В її основі заглибленої частини коморипуні було 11 стовпів, які тримали дерев'яну конструкцію і дах. Заглиблена частина колоди була загострена, а верхня обтесана і мала форму наближену до прямокутника. Їх відбитки на стінках котловану підтверджують це припущення. Перетин заповнення стовпових ям дозволяє встановити діаметр опор 0,15—0,2 м, а їх заглиблення в ґрунт 0,3—0,5 м. Це дозволяє припустити, що споруда мала і наземний ярус. Простір між стовпами був закритий дошками або розрубаними навпіл невеликими колодами, які кріпилися пазами до вертикальних опор. У конструкції активно застосовувалися цвяхи, які були знайдені в прошарку існування та руйнування комори. Наземна частина трималася на чотирьох стовпах-опорах, які мали діаметр 0,35—0,5 м, але незначне заглиблення та пласку опорну частину. Це вказує на висоту конструкції, але, водночас, на її легкість. Покриття даху споруди могло бути з соломи або очерету. Подібні комори не мазалися глиною для підтримання природної вентиляції (рис. 10). Такі матеріали відомі за етнографічними даними на території Чернігово-Сіверщини і використовувалися ще у 1950—1960-ті рр.

Час існування споруди припадає на середину — другу половину XVII ст. Це час, коли на територію Путивльського повіту було на-

сильно переселено частину населення під час Смоленського походу 1654 р., коли були захоплені Смоленськ, Шклов, Полоцьк, Рославль та Мстиславль. Саме з цих територій вимушені переселенці і принесли конструкцію двоярусної комори-пуні.

Час використання подібних споруд нетривалий — 10—15 років. Дерев'яні стовпи гниють та потребують заміни. Під час дослідження виявлено яму від допоміжного стовпа, який розташовувався в межах споруди. Це рештки підпорного стовпа, який є результатом ремонту, або намаганням вирівняти похилену стіну. Після того, як споруда стала непридатною до експлуатації її розібрали, а котлован одразу засипали. Про це свідчить однорідне заповнення та відсутність глинянних запливів з кутів котловану, які утворюються тоді, коли туди певний час потрапляє вода. З часом ґрунт у котловані просів, а утворена западина була перетворена на смітник.

Отже, досліджена на посаді м. Путивль господарська споруда є складовою частиною дворища путивлянина-севрюка, яке розміщувалося на березі р. Сейм. Це комора-пуня для просушування снопів збіжжя або сіна. Поява їх на території Путивльського повіту пов'язана з переселенням населення під час московсько-польської війни 1654—1667 рр. Тип споруди та її конструкція є свідченням взаємного впливу автохтонного населення та переселенців, які сформували унікальне етнічне формування — народність горюнів. Горюнська пуня є першою археологічно дослідженою господарською спорудою середини — другої половини XVII ст. у Путивльському Посейм'ї.

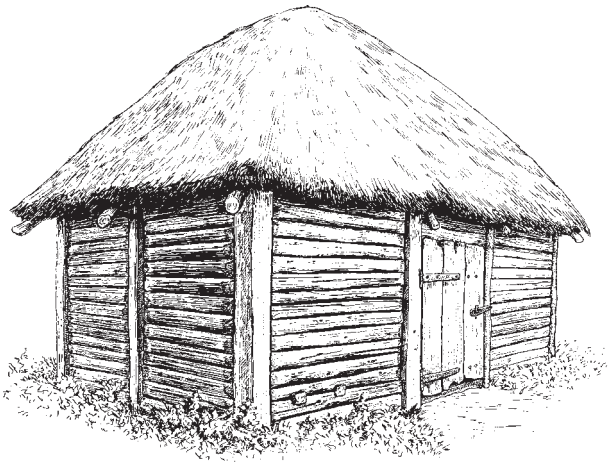

Рис. 10. Реконструкція зовнішнього вигляду господарської споруди (малюнок і реконструкція О. Терещенко)

У результаті досліджень встановлено, що вперше територія на схід від Микільської Гірки заселяється у скіфський час. З огляду на виявлений матеріал, час існування поселення в ранньому залізному віці можна визначити як кінець V—IV ст. до н. е. і синхронізувати його з верхнім шаром городища Ширяєве.

За часів Київської Русі ця місцевість була посадом стародавнього Путивля. Життя тут тривало щонайменше з XII ст. Більш ранні матеріали не виявлені. Жодних руйнівних слідів, пов'язаних з ординською навалою, на цій терасі не зафіксовано. До кінця XIII — XIV ст. належить щонайменше один об'єкт — піч. Речі XV—XVI ст. на площі розкопу не виявлені. Втім, казати про часову лакуну зарано. З XVII ст. і до тепер територія активно використовується під забудову.

А. Корж

ДОСЛІДЖЕННЯ БАСІВСЬКОГО ГОРОДИЩА У 2021—2022 рр.

У 2021 р. було продовжено роботи на Басівському городищі, що є, безумовно, головною поселенською пам'яткою скіфського часу у Посуллі. Дослідження проводилися в декілька етапів.

Навесні було обстежено орні поля в межах великого укріплення та найближчу околицю городища. Підтверджено наявність культурного шару в межах виявлених місцезнаходжень 2020 р. Тому з упевненістю можемо стверджувати про відкриті поселення, оточені великим Басівським валом. Також зібрано нечисленний підйомний матеріал на полі, що розташовується біля входу на головні укріплення. Цілком імовірна наявність поселення і у цьому місці. Проте ця думка потребує додаткових досліджень пам'ятки.

Влітку розкопки проводилися в двох місцях: на відкритому в 2020 р. поселенні, що розташовувалося в центральній частині західного схилу найбільшого укріплення «Башти». Отримало назву «Поселення 3».

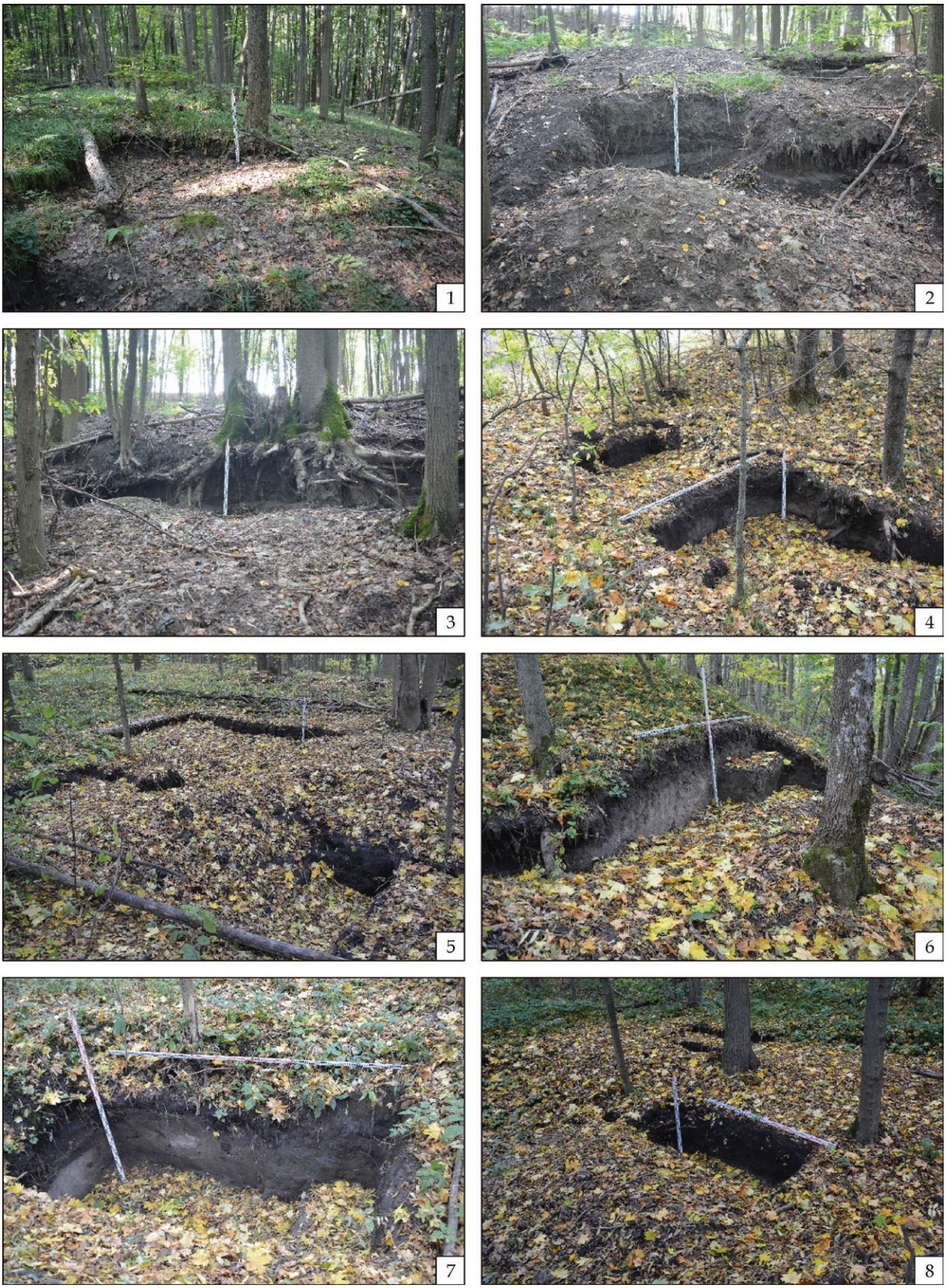

Сліди пограбування поселення 3 Басівського городища: 1—3 — виявлені в 2021 р.; 4—8 — виявлені в 2022 р.

Також продовжено дослідження зовнішніх захисних споруд, які розташовуються на схід від с. Пшінщина.

Північна частина «Поселення 3», що розташовується ближче до входу на «Башту», майже повністю перекопана грабіжниками.

Відвали містять велику кількість культурних решток: фрагментів ліпної кераміки, амфор, обмазки. Також трапляються непоодинокі остеологічні рештки, серед яких і людські. Потрібно із сумом констатувати, що приблизно 65—70 % площі цього поселення перекопано суцільними грабіжницькими ямами (рисунок). Грабіжники використовували для своєї діяльності і бури, отвори від яких не фіксувались на поверхні проте були виявлені в розкопі. В одній такій ямці на глибині приблизно 0,5 м було знайдено пластикову пляшку від мінеральної води, яку виготовлено в кінці травня 2014 р. Тому можемо говорити, що основні пограбування цієї частини Басівського городища були зроблені влітку 2014 р.

Розкоп 2021 р. був закладений ближче до південної частини таким чином, що включав у себе шурф 2020 р., та на півночі частково захоплював зруйновану ділянку. Загальна площа досліджуваної ділянки становить 32 м^2.

Попередньо встановлено три періоди існування поселення.

Перший – «виробничий» (є найбільш раннім). Було зафіксовано залишки бронзоливарного виробництва у вигляді фрагментів горна, шлаків та значної кількості оплавків та краплин.

Другий – «житловий». Було досліджено частину заглибленої у материкову глину споруди. Виявлено залишки вогнища? / ритуального комплексу?, який складався із попелу, в якому містилися у великій кількості кістки тварин та фрагментів глиняних конусів (цілих загалом було знайдено 26 од.). У меншій кількості у цьому об'єкті виявлено фрагментів глиняного посуду та амфор. Цікаво, що у комплексі траплялися уламки людських кісток, зокрема фрагменти черепних коробок. Також у шарі попелу було виявлено зооморфну глиняну фігурку. Хоч вона і має значні втрати, проте археозоологи схиляються до думки, що у виробі було передано образ дикого кабана.

Цю споруду завдяки трилопатевим вістрям стріл ми можемо датувати другою половиною V ст. до н. е. Цікаво, що межею між першим та другим періодами є шар глини, який майже не містив культурних решток. Можливо, він виступав нівелюючим горизонтом під час побудови споруди.

Третій період існування цього поселення маркується значною кількістю розрізнених людських кісток. Також супроводжується вістрями стріл із бронзи та заліза. Виявлено і залізні панцирні пластини. Можливо, ці знахідки свідчать про військову сутичку, враховуючи, що поселення 3 розташоване на одному із входів на «Башту». Звичайно, це припущення потребує детальних польових досліджень цієї частини Басівського городища.

У 2021 р. продовжилося вивчення захисних споруд. Було зроблено повний перетин рову великого укріплення, залишки якого добре збереглися на схід від с. Пшінщино. Встановлено, що захисні споруди у цьому місці перетинають культурний шар поселення. Матеріальні рештки, знайдені під час досліджень рову, нечисленні, представлені фрагментами ліпного посуді. Багато з яких містить у домішці жорству, що в цілому не характерно для ліпної кераміки скіфського часу Басівського городища.

Враховуючи складну економічну та загальну ситуацію в цілому розкопки відбулися і у 2022 р. Проведення досліджень було погоджено із Сумською обласною військовою державною адміністрацією. Роботи цього року мали розвідковий характер і були проведені восени. Результатом стало поточнення інформації попередників та обстеження нових ділянок.

Два шурфи були закладені на ділянці перед укріпленням, що має назву «Малий городок». Лише в одному із них було виявлено фрагмент стінки ліпного горщика. Товщина стратиграфічних нашарувань складає 0,3—0,5 м. Майже на всю глибину вони зруйновані оранкою. Слід зазначити, що в шарі містилася велика кількість каміння, найімовірніше, принесеного льодовиком.

Цього року продовжено роботи на «Поселенні 3». Тут було зроблено невелику прирізку до північно-західної частини розкопу 1 (2021 р.). Зафіксовано нові сліди пограбувань передусім біля засипаного розкопу 1, здійснених орієнтовно на початку літа 2022 р. (дата виробництва питної води на залишених пляшках).

Серед знахідок у верхньому шарі: наконечники та залізні панцирні пластини, залізне кільце, яке, можливо, було фрагментом від кольчужного обладунку. В «житловому» горизонті зафіксовано завал обмазки, що було кутом споруди. Таким чином, встановлено, що довжина стіни становить 8 м. «Виробничий горизонт» представлений лише невеликою частиною бронзових оплавків.

Несподівані та цікаві результати отримані на двох інших ділянках, на яких було закладено невеликі розкопи.

Поселення в уроч. «Кругляк» розташоване на західному схилі «Башти». Культурний шар потужністю 0,3—0,4 м. Містив фрагменти ліпного посуду, амфор, кістки тварин. На рівні материкової глини зафіксовано плями об'єктів. Індивідуальні знахідки із культурного шару представлені трьохгранним

вістрям стріли, фрагментом залізної шпильки із закрученою голівкою. Також знайдено античну монету поганої збереженості, попередньо ольвійський борисфен. Отже, це перша задокументована знахідка античної монети з цієї пам'ятки.

Інша обстежена ділянка розміщувалась на південному схилі «Башти». Культурний шар потужністю 0,2—0,3 м містив незначну кількість фрагментів ліпного посуду та глиняної обмазки. На рівні материкової глини зафіксовано господарську яму грушеподібної форми з вузьким горлом, глибиною 1,3 м. У заповненні виявлено фрагменти горщиків, стінки амфор та кістки тварин. У верхній частині знайдено залізну шпильку із закрученою голівкою та оплавок білого металу — олова?

Отже, дослідження 2021—2022 рр. на Басівському городищі, які були зосереджені на недостатньо вивчених ділянках, показали перспективність подальших польових досліджень цієї території та обстеження найближчої периферії городища.

А. Корж

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ВЕРХНЬОГО ПОСУЛЛЯ

Річка Сула протікає сучасними Полтавською та Сумською областями. Умовно регіон Верхнього Посулля на заході можна обмежити кордоном між областями. Таким чином, обстежений регіон повністю потрапляє у сучасний Роменський р-н Сумської обл.

Рельєф місцевості неоднорідний. Лівий берег рівнинний (більш нагадує степовий) із невеликим відсотком байрачних лісів. Правий корінний берег порізаний ярами та долинами — лісостеповий. Метою розвідок було обстежити правий берега р. Сули та встановити наявність різночасових пам'яток, але передусім поселень та городищ скіфського часу.

Роботи відбувались у два етапи.

1. Спочатку навесні було здійснено перевірку на місцевості даних, отриманих попередниками, визначення перспективних місць для шурфування, збір інформації.

2. Восени було здійснено шурфування поселенських пам'яток, на яких було зафіксовано матеріали скіфського часу.

Розвідки проведені спільно з працівниками ДІКЗ «Посулля»: керівником сектору охорони культурної спадщини та польових досліджень В. Єсіним та водієм О. Подверзяком.

Шурфування проведено на городищах: Констянтинів, Великі Будки (Січ) та Коржі.

Городище **Констянтинів** розташоване на східній околиці с. Констянтинів. Займає західну частину мису правого берега р. Сула. Висота над рівнем заплави становить близько 40 м. Виявлене на початку XX ст. Обстежували М. Семенчик, Л. Білинська, Є. Осадчий та В. Приймак. Саме останніми були виявлені матеріали скіфського часу на цій пам'ятці. Укріплення є багатошаровим і складається із декількох частин. Захисні споруди раннього залізного віку сильно пошкоджені багаторічною оранкою та перепланування городища за козацької доби. На всій території помітні сліди від грабіжників з металодетекторами.

Серед знахідок велика кількість гончарного посуду та пічних кахлів XVII—XVIII ст. Матеріали, які б могли підтвердити наявність старожитностей скіфського часу, нечисленні: два фрагменти стінок та денця ліпних горщиків. Зразки виготовлені із якісної формувальної маси із невеликою кількістю піску як домішки.

Укріплення біля с. **Великі Будки** Хмелівської ОТГ займає мис правого берега р. Сула, неподалік від місця впадіння р. Хмелівка. Висота над рівнем заплави становить близько 30 м. Укріплення відоме з 1920-х рр. Обстежували В. Іллінська, Б. Шрамко, Є. Осадчий. Загальна площа пам'ятки складає близько 70 га.

З напільного боку в північно-східній частині майданчик оточено валом висотою 1,5—2 м, шириною до 10 м, а в південно-східній частині захисні споруди майже знівельовані оранкою. Укріплення поділено на дві нерівні частини яром.

На території пам'ятки (в межах укріпленого майданчика) розташована курганна група. Висота окремих насипів сягає 5—6 м. Більшість із них мають видимі ознаки розкопок кінця XIX — початку XX ст. На деяких помітні сліди у вигляді шурфів глибиною до 5 м, а також сліди від бурів, що свідчить про відносно недавнє пограбування.

Укріплення розорюють. Підйомний матеріал не численний. Представлений здебільшого стінками ліпних горщиків. У меншій кількості знайдено фрагменти запеченої до цегельного кольору глини (обмазки?). Майже всі знахідки були виявлені на розораних курганах, або неподалік від них. Біля розкопаних курганів траплялися уламки кераміки кінця XIX — початку XX ст.

У північно-східній частині було закладено два шурфи. Встановлено, що потужність культурного шару становить до 0,7 м. Знахідки геть поодинокі і представлені невиразними фрагментами ліпних стінок. Траплялися вони на межі орного шару та передматерикового суглинку.

Городище **Коржі** розташоване на південній околиці однойменного села. Займає мис правого берега р. Сули, неподалік від впадіння в неї р. Рашівки. Городище виявив на початку XX ст. М. Макаренко, він же описав захисні споруди, які на сьогодні не простежуються на місцевості. Загальна площа близько 8 га. Поверхня задернована. По всій площі помітні сліди діяльності грабіжників із металошукачами. Підйомний матеріал з пам'ятки представлений фрагментами стінок ліпного посуду та глиняної обмазки.

Дослідженнями встановлено, що потужність культурного шару становить близько 0,5 м. Він слабо насичений матеріальними рештками. В шурфах, окрім невиразних фрагментів, було знайдено і вінця прикрашені пальцевими вдавленнями вздовж краю та проколами під ними, також кварцитовий розтиральник.

Також у межах планового обстеження пам'яток археології національного значення було оглянуто стан збереженості городищ «Попаш» та «Мазепина гора» біля с. Засулля Недригайлівської ОТГ, Басівського городища Хмелівської ОТГ, та курганних могильників в уроч. Шумейків та Стайчин верх.

Отже, було обстежено городища правого берега Сули та підтверджено їх функціонування за доби раннього заліза.

В. Данилейко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ В 2022 р.

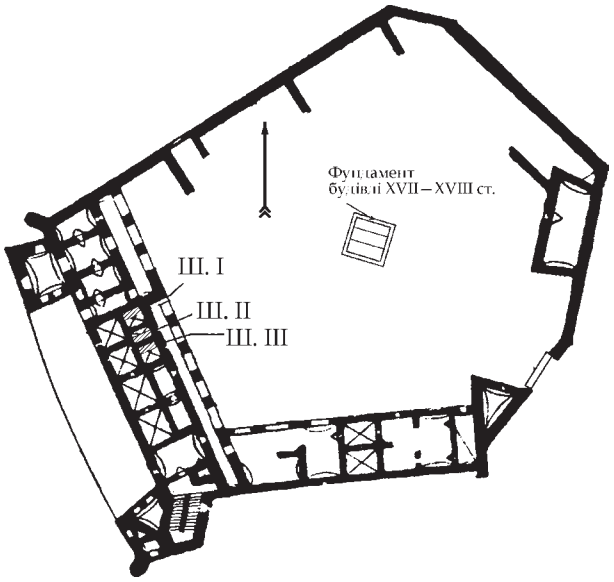

Рис. 1. Карто-схема розташування шурфів I – III

У межах державного проєкту «Велика реставрація» Міністерством культури та інформаційної політики України оголошено перелік проєктів з реставрації, консервації, ремонту пам'яток культурної спадщини. До цього переліку увійшов проєкт «Ліквідація аварійного стану Чортківського замку, пам'ятки оборонної та палацової архітектури Національного значення XVII—XVIII ст. (Ох. № 686–Н/1-9)».

Задля виконання цього проєкту експедиція Національного заповідника «Замки Тернопілля» у 2022 р. продовжила розпочаті ще минулого року дослідження на території пам'ятки оборонної та палацової архітектури — замку у м. Чортків.

Замок збудовано Станіславом Гольським у період з 1597 до 1609 рр., під крутосхилом, на лівому березі р. Серет. Площа земельної ділянки фортеці становить 7825 м^2. Пам'ятка у задовільному стані і потребує археологічних обстежень.

Польові дослідження проводилися методом шурфування долівок трьох приміщень та фундаментів палацу Потоцьких Чортківського замку. Обстеження території замку здійснювалися задля виявлення археологічних пам'яток у межах дворища XVII—XVIII ст., визначення часу будівництва досліджуваної частини палацу, вивчення культурних нашарувань, з'ясування стану склепінь підвальних приміщень.

З огляду на заплановані реставраційні роботи, було закладено три шурфи (рис. 1). *Шурф I*, загальною площею 3 м^2, закладено в одному із приміщень першого поверху палацу Потоцьких Чортківського замку, вздовж зовнішньої південно-східної стіни палацу Станіслава Гольського, збудованого у 1610 р. (рис. 2). Глибина шурфу I становить 70 см.

Виявлений рухомий матеріал шурфа I — це фрагменти гончарного посуду, кахлів та цегли XVII—XVIII ст. Фрагменти кахлів являють собою як орнаментовані екземпляри без поливи, так і з полив'яною поверхнею блакитних, білих та жовтих кольорів. Металеві вироби представлені декількома цвяхами XVII—XVIII ст.

Профіль південно-східної стінки шурфу I є пошаровим стратиграфічним зрізом із трьох чітких шарів.

Шар 1 являє собою будівельне сміття, у вигляді сірого ґрунту та глини, з наповненням великої кількості дрібного неогенового каменю-пісковику.

Шар 2 мав вигляд сірого суглинку із перемішкою з вапняним розчином, дрібними фрагментами цегли та неогенового каменю-пісковику.

Шар 3 — ґрунт з домішкою глини бурого кольору, з наповненням фрагментами де-



Рис. 2. Шурф I. Поверхня склепіння у шурфі I



Рис. 3. Шурф II. Збережений арковий фундамент перестінки

вонського каменю-пісковику темно-сірого кольору, а також більшими шматками неогенового каміння. Шар 3 розташований над глиняно-вапняним розчином, який покриває склепіння підвального приміщення палацу.

На глибині 50—70 см виявлено склепінчасте перекриття підвалів палацу, муроване з девонського теригенного червоно-бурого каменю-пісковику. Безпосередньо на поверхні склепіння, виявлено крупні фрагменти цегли «Пальчатки», а також «Плінфи».

Покриття склепіння глиняно-вапняним розчином має незадовільний стан. У цьому розчині виявлено фрагмент вінця керамічної миски, оздобленої лінійним орнаментом білого кольору. Виявлений фрагмент із характерним підвінцевим валиком, що вказує на датування цього виробу серединою XVIII ст. Вказаний екземпляр може бути датуючим у визначенні періоду будівництва цієї частини палацу.

Шурф II, загальною площею 3 м^2, закладено в одному із приміщень палацу Чортківського замку, вздовж південно-східної перестінки, поруч із дверним отвором (рис. 3). Глибина шурфу II становить 70 см. На глибині 60—70 см виявлено склепінчасте перекриття підвалів палацу, муроване з девонського каменю-пісковику. Поверхня виявленого склепіння фрагментарно покрита глиняно-вапняним розчином.

Виявлений рухомий матеріал шурфу II — це фрагменти гончарного посуду, кахлів та цегли XVII—XVIII ст. Профіль південно-східної стінки шурфу II є мурований із тесаного неогенового каменю-пісковику фундамент. Середня частина фундаменту мурована у вигляді арки, з метою зменшення навантаження перестінки приміщення на склепінчасте перекриття підвальних приміщень.

Профіль північно-західної стінки шурфу II є пошаровим стратиграфічним зрізом із п'яти чітких шарів.

Шар 1 — це будівельне сміття у вигляді сірого ґрунту та глини з домішками дрібного неогенового каменю-пісковику та фрагментів цегли XVIII ст.

Шар 2 — згарище із золою чорного кольору, завтовшки 5—8 см.

Шар 3 у вигляді сірого суглинку з дрібними фрагментами відслоювань девонського каменю-пісковику темно-сірого кольору.

Шар 4 — ґрунт перемішаного з глиною бурого кольору з наповненням неогенового каменю-пісковику.

Шар 5 — глина з вапняним розчином із дрібним неогеновим камінням пісковику, поверх каменів склепіння підвального приміщення палацу.

Шурф III закладено вздовж північно-західної перестінки, яка межує із шурфом II, поруч із дверним отвором. Шурф загальною



Рис. 4. Шурф ІІІ. Опорна арка перестінки та склепіння підземелля

площею 3 м² (рис. 4). Глибина шурфу ІІІ становить 85 см. На глибині 65—85 см виявлено склепінчасте перекриття підвалів палацу, муроване з каменю-пісковику. Поверхня виявленого склепіння покрита глиняно-вапняним розчином, товщиною 8—10 см, який у порівнянні з шурфами І та ІІ має задовільний стан.

Профіль південно-східної стінки шурфу ІІІ є пошаровим стратиграфічним зрізом із п'яти чітких шарів.

Шар 1 — ґрунт сірого кольору з домішками дрібного пісковику та цегли XVIII ст.

Шар 2 — шар світло-сірого ґрунту з вапняним розчином.

Шар 3 — шар ґрунту темного чорного кольору із слідами згарища з золою та із вмістом дрібних відшарувань девонського каменю-пісковику, а також фрагментів цегли; каменю-пісковику.

Шар 5 — вапняний розчин із глиною світлого кольору, поверх каменів склепіння підвального приміщення палацу, мурованого із девонського теригенного червоно-бурого каменю-пісковику.

Профіль північно-західної стінки шурфа ІІІ є, як і у шурфі ІІ, мурований із тесаного неогенового каменю-пісковику фундамент. Середня частина фундаменту мурована у вигляді арки, з метою зменшення навантаження перестінки приміщення на склепінчасте перекриття підвальних приміщень.

Виявлені у трьох шурфах склепіння являються склепінням одного підвального приміщення палацу. У первозданному вигляді, над підвальним приміщенням було три приміщення, з двома перестінками, з дверними отворами. У шурфах ІІ і ІІІ виявлено і зафіксовано конструкцію склепіння опорного фундаменту збереженої перестінки.

Склепіння підвального приміщення є зруйнованим у двох місцях. Перше руйнування сталось в районі вже неіснуючої перестінки. Причиною його руйнування, ймовірно, стало саме руйнування опорного фундаментного склепіння самої перестінки. Тому виявлена нами конструкція опорного фундаменту перестінки сприятиме подальшим реставраційним роботам з відновлення втрачених перестінок палацу Чортківського замку.

Причиною другого місця руйнації склепіння, у третьому приміщенні палацу, можуть бути раніші штучні чинники, серед яких і підтікання води у кутове приміщення із подвір'я замку, яке розміщувалося значно вище.

На місці обстеження нами було зібрано підйомний матеріал у вигляді фрагментів кераміки, кахлів та цегли кінця XVII—XVIII ст.

Аналізуючи результати досліджень 2022 р., а також спираючись на наслідки досліджень попереднього року, можна дійти висновку, що частина палацу Чортківського замку, в межах трьох приміщень (рис. 1), де було закладено шурфи І—ІІІ, має чітке відмежування від північно-західної частини. Власне, північно-західна частина палацу — це і є палац, побудований Станіславом Гольським у 1610 р., а та частина палацу, в межах якої проходили цьогорічні дослідження, є пізніша добудова Йоахіма Потоцького, в період з 1730 до 1764 рр., про що і свідчать матеріали.

Нові археологічна інформація сприятиме подальшим пам'яткоохоронним дослідженням на території Чортківського замку.

І. Білько

РОЗВІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ ВАЛКІВСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ БОГОДУХІВСЬКОГО р-ну

Наприкінці звітного сезону загін Скіфської Лісостепової експедиції ДП «НДЦ "ОАСУ"» провів розвідки у Валківській ТГ Богодухівського р-ну Харківської обл. (рис. 1). Враховуючи військову агресію росії та бойові дії на теренах області, розвідки були обмежені та мали локальний характер. У результаті, були виявлені та додатково обстежені різночасові пам'ятки: поселення та фортеця. Досліджені об'єкти належать до різних періодів давньої історії: доба бронзи, ранній залізний вік (скіфський час), фортифікаційні споруди доби раннього модерну.

Поселення скіфського часу «Старі Валки» (VI—IV ст. до н. е.) розташоване на західній околиці с. Старі Валки, на полях з обох боків дороги Валки—Перекіп, на лівому високому березі р. Мжа, та не раз обстежували В. Окатенко та М. Панченко в минулі роки. Поселення має неправильну (ляпкоподібну) форму, витягнуту з північного заходу на південний схід. Орієнтовані розміри поселення складають 2 × 1 км, площа — більше 100 га. Координати орієнтовного центру поселення — 49°51.509733′ Пн 35°32.863944′ Сх (тут і далі: система координат WGS84). На момент огляду поселення розорювалося, на поверхні фіксувались численні зольні плями. Був зібраний підйомний матеріал представлений здебільшого уламками ліпногоглиняного посуду (вінця, днища, стінки, ручки) скіфського часу, фрагменти пряслиць та виробів з кременю. Серед особливих знахідок слід виділити протому баранчика — кістяний предмет невідомого призначення.

Можайський острог (XVII ст.) розташований за 0,45 км на захід від поселення «Старі Валки». Він розташований на високому підковоподібному пагорбі лівого берега невеликого струмка, що є частиною витока р. Мжа. Координати орієнтовного центру острога — 49°51.792470′ Пн 35°31.901704′ Сх. Чітко простежується рів острога та провалля таємного ходу, що вів до струмка. Розміри укріплення разом з ровом складають 120 × 65 м. На сьогодні поверхня острога задернована і поросла густим підліском (вкрита товстим шаром опалого листя). При огляді в межах фор-

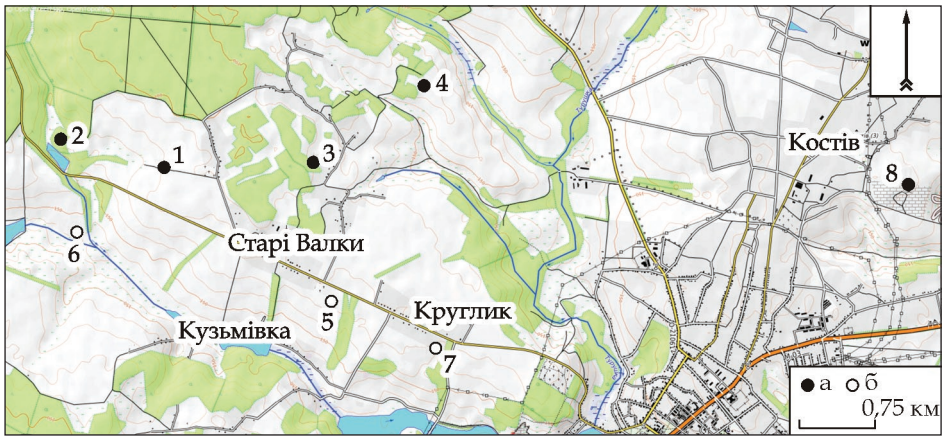

Рис. 1. Схема оглянутих та виявлених пам'яток Валківської ТГ, Харківська обл.: 1 — Старі Валки; 2 — Можайський острог; 3 — Старі Валки 2; 4 — Старі Валки 3; 5 — Старі Валки 4; 6 — Старі Валки 5; 7 — Круглик; 8 — Костів. **Пам'ятки**: а — раніше відомі; б — нововиявлені

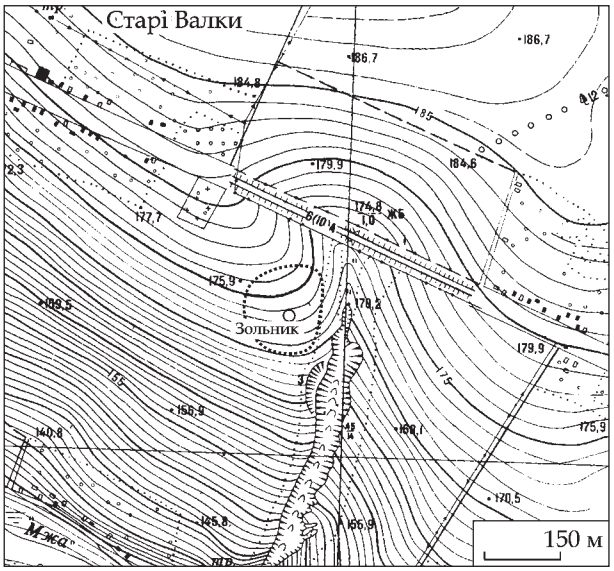

Рис. 2. Схема розташування поселення Старі Валки 4

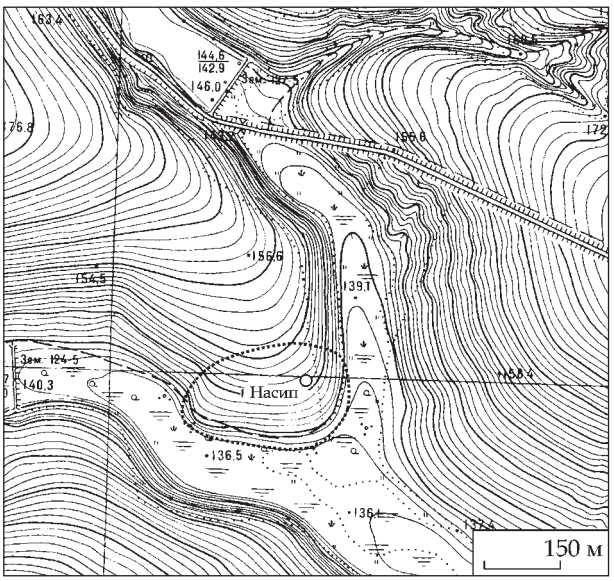

Рис. 3. Схема розташування поселення Старі Валки 5

теці зафіксовані розкопи експедиції 1994 р. (керівник С. Берестнєв) та розкопи експедиції 2006 р. (керівник І. Голубєва).

Поселення «Старі Валки 2» виявили В. Окатенко та Р. Зимовець в 2020 р. Воно розташоване в центральні частині однойменного села за 0,9 км на схід від поселення «Старі Валки». Орієнтовані розміри поселення складають 110 × 160 м, площа 1,6 га. Координати орієнтовного центру поселення — 49°51.664026′ Пн 35°34.005434′ Сх. На момент огляду більша частина поселення зайнята орним полем, а його південний край вкритий лісопосадкою. На поверхні був зібраний підйомний матеріал представлений уламками ліпного глиняного посуду (вінця, днища) скіфського часу.

Поселення «Старі Валки 3» виявили В. Окатенко та Р. Зимовець в 2020 р. Воно



Рис. 4. Насип на карті 1943 р.

розташоване за 0,6 км на північний схід від с. Старі Валки біля урочища «Обрезанівка», на пагорбі між безіменною балкою та безіменною правою притокою р. Турушка, що впадає в р. Мжу. Орієнтовані розміри поселення складають 330 × 270 м, площа 8,3 га. Координати орієнтовного центру поселення — 49°52.076909′ Пн 35°34.954312′ Сх. На момент огляду більша його частина зайнята орним полем, на якому фіксуються зольні плями. На поверхні був зібраний підйомний матеріал, представлений уламками ліпного глиняного посуду (вінця, днища) скіфського часу.

Поселення «Старі Валки 4» (рис. 2) розташоване на південній околиці с. Старі Валки, за 100 м на південний схід від кладовища, південніше автодороги Валки — Перекіп, виявив автор у 2022 р. У топографічному плані поселення займає високу частину лівого берега р. Мжа. Поселення має округлу форму — розміри 160 × 160 м, площа біля 2 га. В центрі поселення зафіксована невелика зольна пляма — 49°50.911777′ Пн, 35°34.145617′ Сх. Поселення зайняте орним полем. На поверхні було зібрано підйомний матеріал, представлений уламками ліпного глиняного посуду (вінця, днища, стінки) скіфського часу.

Поселення «Старі Валки 5» (рис. 3) розташоване за 1,5 км на захід від с. Старі Валки та за 450 м на захід від поселення «Старі Валки». Випадково виявив співробітник Валківського краєзнавчого музею М. Панченко, та оглянув автор у 2022 р. Пам'ятка розташована на мисі між двома витоками р. Мжа. Поселення має округлу форму — розміри 190 × 190 м, площа — біля 3 га. У його східній частині зафіксований насип (?) висотою до 0,6 м та діаметром біля 15 м. Його коорди-

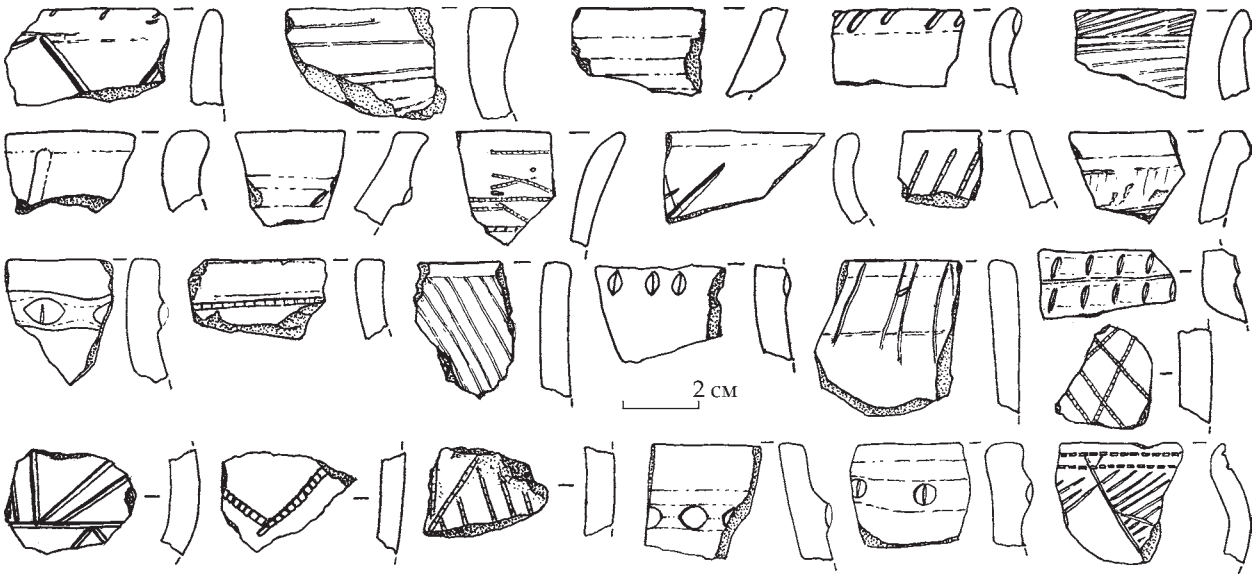

Рис. 5. Орнаментовані фрагменти керамічного посуду з поселення Старі Валки 5

нати — 49°51.350853′ Пн, 35°32.080327′ Сх. На карті РККА 1943 р. вказаний об'єкт зображений як курган (рис. 4). На момент огляду пам'ятка була задернована та поросла густим чагарником. У минулому її розорювали. На поверхні фіксувався культурний шар із кістками тварин. Був зібраний підйомний матеріал, представлений уламками ліпного глиняного посуду (зокрема орнаментованими) доби бронзи (рис. 5). На наше, прохання матеріал оглянув Ю. Буйнов, який зарахував пам'ятку до другого етапу бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК) XIV—XIII ст. до н. е. зрубної культурно-історичної спільності.

Поселення «Круглик» (рис. 6) розташоване на південній околиці с. Круглик, у полі за городами місцевих жителів, виявив автор у 2022 р. Воно розташоване на високій частині лівого берега р. Мжа. Пам'ятка має овальну в плані форму, витягнута зі сходу на захід, розміри 400 × 100 м, площа — біля 3,8 га. На поселені зафіксовані дві зольні плями: координати зольника 1 — 49°50.662930′ Пн 35°34.942928′ Сх, координати зольника 2 — 49°50.681481′ Пн 35°34.831950′ Сх. На момент огляду поселення розорюється. На поверхні було зібрано підйомний матеріал: уламки ліпного глиняного посуду (вінця, донця, стінки) скіфського часу.

Поселення «Костів» виявила 2005 р. І. Шрамко, а в наступні роки неодноразово обстежував В. Окатенко. Пам'ятка розташована біля кар'єру, на схід від вул. Івансько-го с. Костів. На момент огляду було встановлено, що східна частина поселення вже знищена кар'єром з видобутку глини. В центральній частині пам'ятки верхній шар

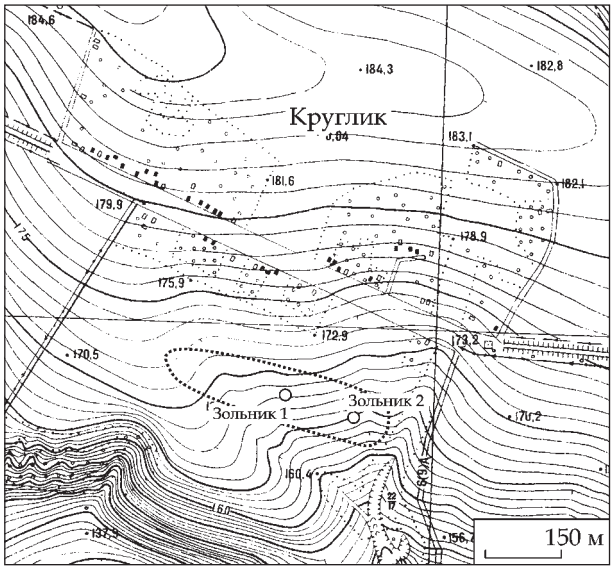

Рис. 6. Схема розташування поселення Круглик

ґрунту разом з культурним шаром знятий та насипаний великим відвалом в її західній частині. В цій купі ґрунту зафіксовані уламки ліпного посуду скіфського часу. Таким чином, зафіксовано систематичну руйнацію більшої частини давнього поселення, вибірка ґрунту значно збільшена в порівняні з минулими роками.

Отже, у процесі розвідок оглянуто сучасний стан, виконано GPS-прив'язку, зібрано підйомний матеріал, виконано ситуаційні схеми розміщення пам'яток і проведено їх фотофіксацію.

Проведені обстеження доповнюють інформацію з картографії пам'яток на теренах Харківщини, а отримані колекції знахідок поповнять музейні зібрання.

Д. Гречко, В. Окатенко, О. Крютченко, К. Пеляшенко

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ м. ХАРКІВ У 2021 р.


План Губернскому Городу Харкову
съ Предградиями слободами.
Сочиненъ 1787 году Маія 1ми.
Предградіе слобода Нетешинская
Предградіе слобода Даниловка
Предградіе слобода Залопань
Предградіе слобода Алексѣевка
Предградіе слобода Екатеринославка
Предградіе слобода Ивановка
Предградіе слобода Захаровка
Предградіе слобода Покровка
Предградіе слобода Сумская
Предградіе слобода Кацарская
Предградіе слобода Подолъ
Предградіе слобода Нагорная
Предградіе слобода Журавлевка
Предградіе слобода Москалевка
Предградіе слобода Основа
Предградіе слобода Помощь на Ивицѣ

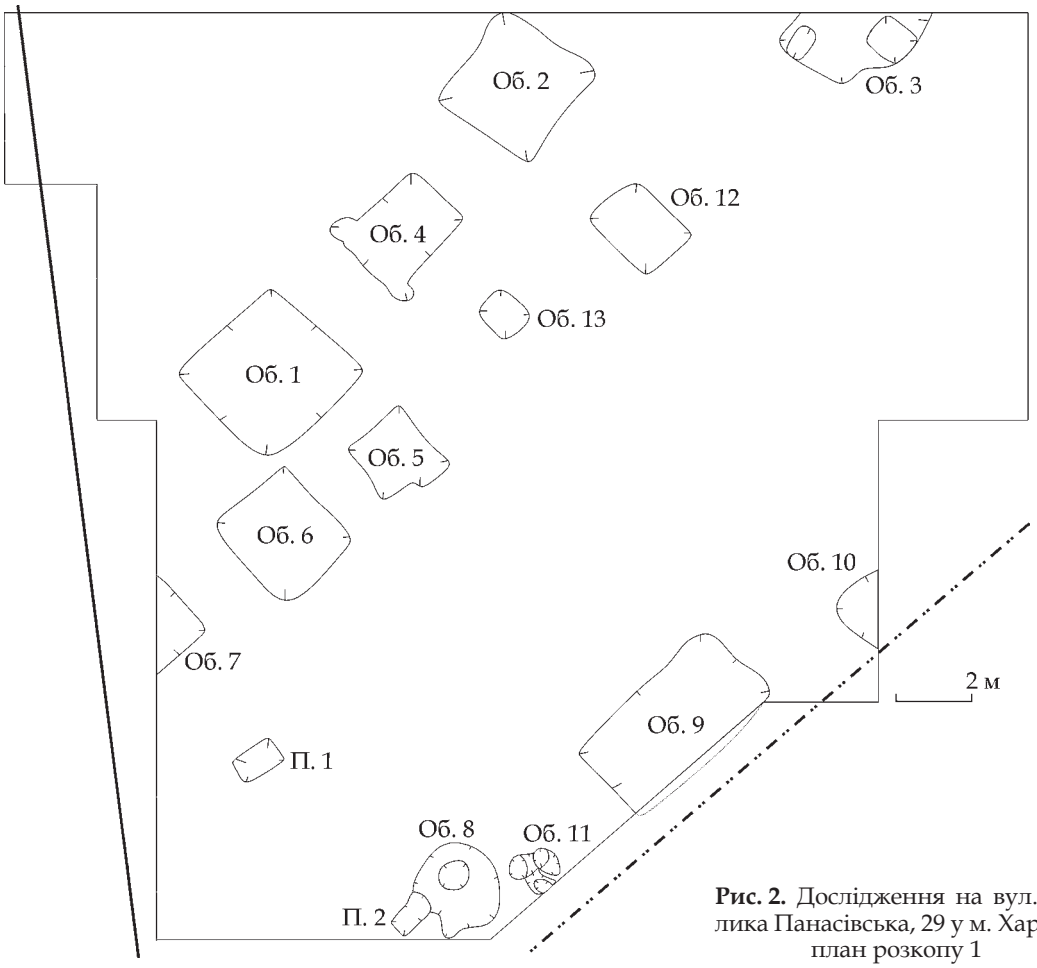

Рис. 2. Дослідження на вул. Велика Панасівська, 29 у м. Харків; план розкопу 1

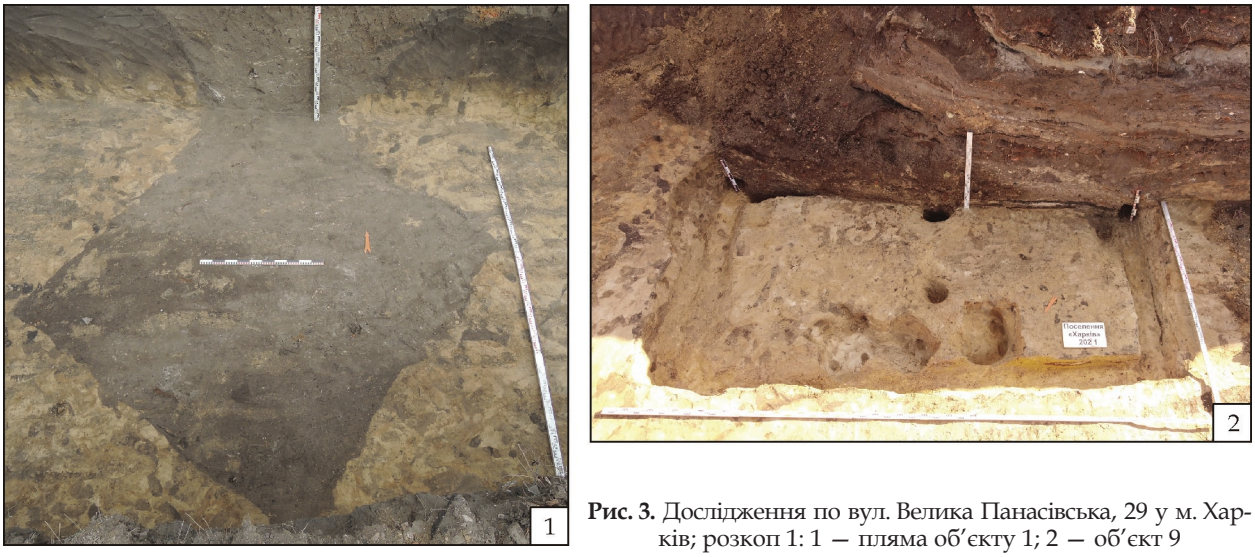

Рис. 3. Дослідження по вул. Велика Панасівська, 29 у м. Харків; розкоп 1: 1 — пляма об'єкту 1; 2 — об'єкт 9

схемах міста кінця XVII — XVIII ст. ці території були значною мірою заболочені.

Усього в межах ділянки на вул. Велика Панасівська, 29 закладено чотири розкопи. Автентичний культурний шар зафіксовано лише в розкопі 1 (рис. 2).

Розкоп 1 загальною площею 240 м^2 має таку стратиграфію:

0—1,05 м — насипний ґрунт, насичений будівельним і побутовим сміттям XIX—XX ст.;

1,05—1,45 м — шар чорнозему з матеріалами, що датовані серединою XVIII—XIX ст.;

1,45—1,95 м — передматериковий супісок;

1,95—2,2 м — материковий пісок.

У межах розкопу зафіксовано 13 археологічних об'єктів — залишки житлових та господарських споруд (рис. 3), рештки трьох безінвентарних поховань, орієнтовані за лінією схід—захід (рис. 4). Варто зазначити, що заглиблені в материк котловани споруд



Рис. 4. Дослідження на вул. Велика Панасівська, 29 у м. Харків; розкоп 1, безінвентарні поховання 1 і 2

підквадратної форми розташовані чіткими рядами, орієнтованими за напрямком північний схід — південний захід, що, ймовірно, вказує на траєкторія вулиці (рис. 2). Археологічний матеріал з шару та об'єктів дозволяє віднести час життєдіяльності на цій ділянці до середини XVIII—XIX ст., що узгоджується з історико-архівними даними. Серед численних знахідок слід відмітити: монети, різноманітний кружальний посуд (рис. 5) та фрагменти скляних виробів (столовий посуд, пляшки), пічні кахлі (рис. 6), гральні «фішки», фрагменти побутових речей тощо. Окрім того, в межах розкопу зафіксовані поодинокі фрагменти ліпленої кераміки і фрагмент бронзової місяцеподібної підвіски з червоною емаллю, яку можна зіставити з періодом III—V ст. (рис. 6: 10). Утім, вираженого культурного шару цього періоду не виявлено, що може вказувати на імовірне розташування поселення десь поряд.

Дослідження на вул. Короленка, 10. Ділянка розташована в зоні житлової та громадської забудови у центральній частині міста, на схилі правого берега р. Харків (рис. 7). На момент обстеження на території ділянки розташовані залишки ландшафтної інфраструктури: терасований і укріплений схил (бетон, цегла) на глибину близько 3 м, сходи, паркан. Із заходу, поряд із її межами розташовані капітальні вентиляційні комунікації ХДНБ ім. В. Г. Короленка. Саму ділянку перетинають численні інженерні мережі, також під час робіт виявилося, що частина комунікацій не відображені на плані земельної ділянки.

Згідно з історико-архівними даними, земельна ділянка розташована поруч із територією Харківської фортеці та була частиною її поселення / посаду. Слід зазначити, що поза межами фортеці поселення поширилось до річок Харків та Лопань. Згідно з планом м. Харків від 1854 р., на ділянках кварталів, розташованих по схилах східної орієнтації, була сформована малоповерхова розріджена забудова, яка обмежена сучасними вулицями: Садова (заснована у першій третині XIX ст., з 1936 р. — Постишева, То-



Рис. 5. Дослідження на вул. Велика Панасівська, 29 у м. Харків: фрагменти гончарного посуду з культурного шару та об'єктів в розкопі 1

порна, Південна, Садова, В. Чубаря); Потебні (Підгорна), Дівоча (Демченко), Куликівська (вул. Слюсарська — існує з кінця XVIII ст., в середині XIX ст. — Куликівська, з 1920-х рр. — Мельникова). Продовження забудови на південь до кварталів Подолу пов'язане з формуванням малоповерхової забудови колишніх вулиць: Міщанська (Громадянська), провулків Короленка, Слюсарного, Скрипницького спуску (пров. Ломоносівський, нині — пров. Воробйова). Згідно з планом м. Харків від 1899 р., на земельній ділянці, що досліджувалась, розміщувався будинок № 5 по пров. Слюсарному (рис. 7).

Ділянку можна розділити на три умовні тераси з перепадом висот близько 3 м. Усі розкопи були закладені у місцях вільних від капітальних споруд, по за межами охоронних зон інженерних мереж і на певній відстані від підпорних конструкцій терасованого схилу з огляду на техніку безпеки. В деяких випадках (у разі виникнення підозри щодо наявності комунікацій, встановлення потужності насипних ґрунтів) були закладені попередні розвідувальні шурфи. Враховуючі це на західній терасі закладено розкопи 1, 3; на центральній терасі закладено розвідувальний шурф 1 та розкопи 2,



Рис. 6. Дослідження на вул. Велика Панасівська, 29 у м. Харків; фрагменти печних кахель з культурного шару та об'єктів у розкопі 1



Рис. 7. Дослідження на вул. Короленка, 10 у м. Харків

6—8; на східній терасі закладено розкопи 4 й 5.

Стратиграфічні спостереження у розкопах дозволяють говорити, що на більшій частині ділянки, автентичний ґрунтовий шар зруйнований / перевідкладений попередніми будівництвами (XIX ст.) та земляними роботами зі створення терас (XX ст.) для укріплення схилу правого берега р. Харків. Лише у північній частині ділянки, незважаючи на значні різночасові перекопи, були досліджені частково збережені нашарування з об'єктами кінця XVIII—XIX ст. (рис. 8) та зафіксовані більш давні рештки життєдіяльності людини — залишки поселення зрубної культурно-історичної спільності (рис. 9), що вперше зафіксовано у цій частині міста.

Дослідження на вул. Коцарська, 17. Ділянка розташована в зоні житлової та громадської забудови у центральній частині міста, на правому березі р. Лопань (рис. 10). Вона на території історично населеного місця м. Харків, в історично сформованому районі міста — Залопань. Після перетворення Харкова на губернське місто територія досліджуваного об'єкту була піддана містобудівному впорядкуванню відповідно до «Городового положення» (кінця XVIII ст.) та використовувалась як місце проживання, ймовірно, купців та чиновників.



Рис. 8. Дослідження на вул. Короленка, 10 у м. Харків; зразки гончарного посуду з розкопів 4 та 8

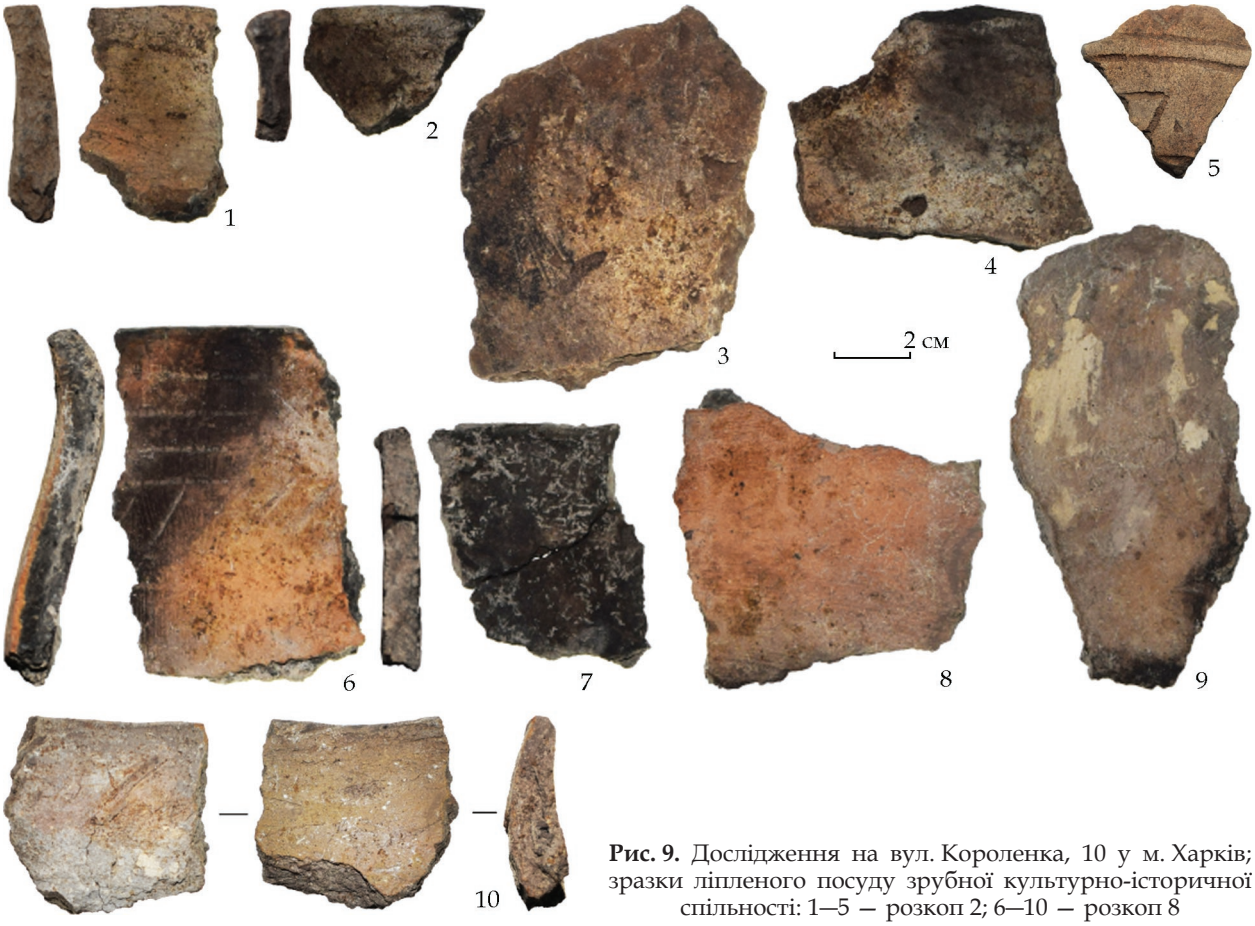

Рис. 9. Дослідження на вул. Короленка, 10 у м. Харків; зразки ліпленого посуду зрубної культурно-історичної спільності: 1–5 – розкоп 2; 6–10 – розкоп 8

На вільній від забудови території було закладено розкоп, що мав таку стратиграфію (рис. 11: 1):

0,0–0,05 м – асфальт;

0,05–0,15 м – підсипка зі щебню;

0,15–0,8 м – перевідкладений / насипний ґрунт із вкрапленням будівельного сміття, попелу та артефактів, що датовані від кінця XVIII–XIX до початку XX ст. (фрагменти гончарного посуду, кахлі, пляшки, глиняна люлька та ін.; рис. 12);

0,8–1,4 м – темно-сірий супісок, що переходить в материк.

У розкопі зафіксовані численні сучасні перекопи, а також залишки безінвентарного поховання, орієнтованого головою на захід (рис. 11: 2).

Розкопки кургану на в'їзді Гірському. Курган розташований на північно-східній околиці міста, на краю тераси правого корінного берега р. Харків. На момент обстеження, курганний насип знаходився в зоні індивідуальної житлової забудови (рис. 13: 1).

Обстежений курган входить в курганну групу, що тягнеться вздовж вододільної лінії поміж річками Харків та Очеретянка. Курган-



Рис. 10. Дослідження на вул. Коцарська, 17 у м. Харків

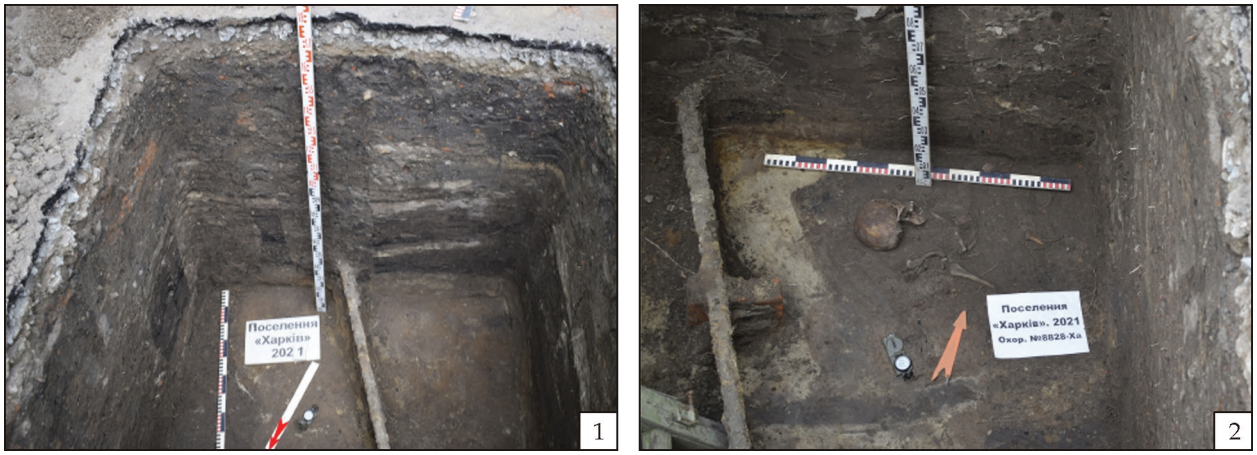

Рис. 11. Дослідження на вул. Коцарська, 17 у м. Харків: 1 — стратиграфія розкопу; 2 — залишки безінвентарного поховання

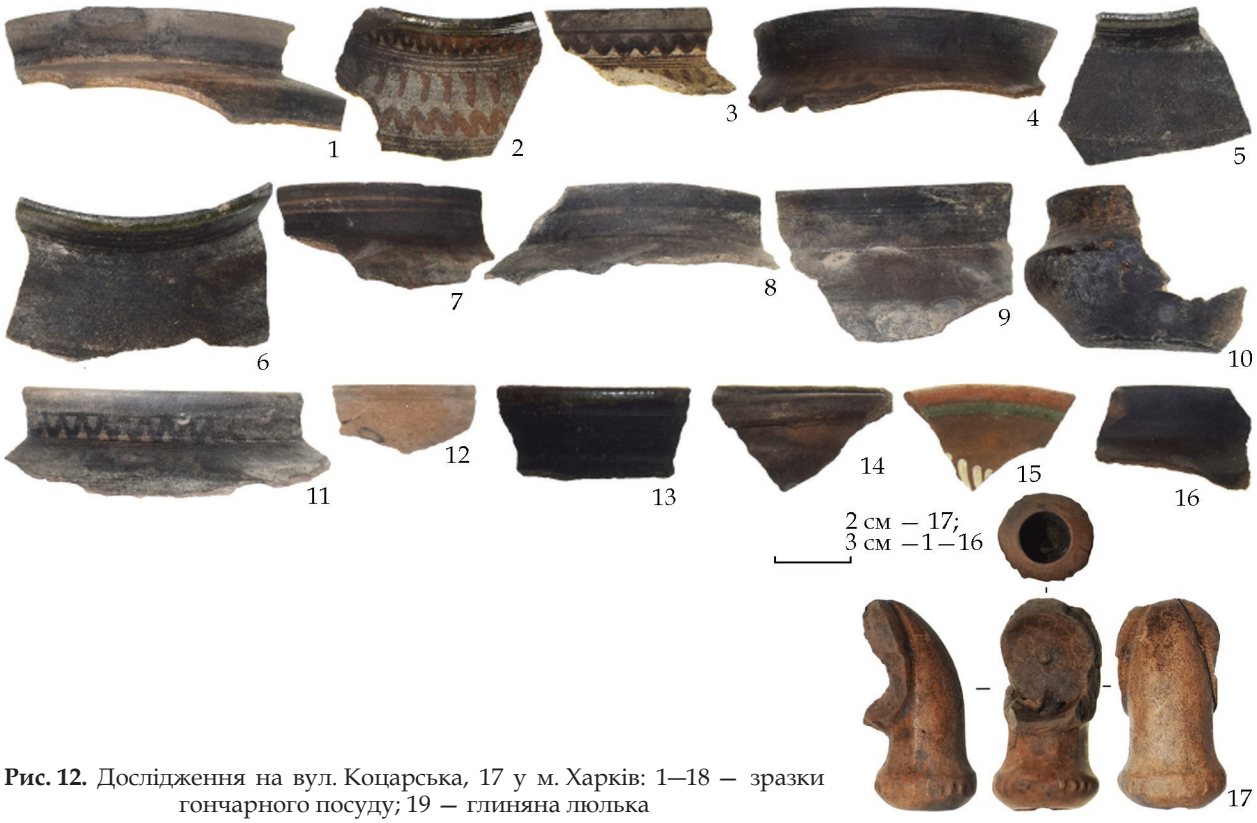

Рис. 12. Дослідження на вул. Коцарська, 17 у м. Харків: 1—18 — зразки гончарного посуду; 19 — глиняна люлька



Рис. 13. Дослідження кургану на в'їзді Гірському у м. Харків: 1 — схема з нанесенням місця розкопок; 2 — план розкопу

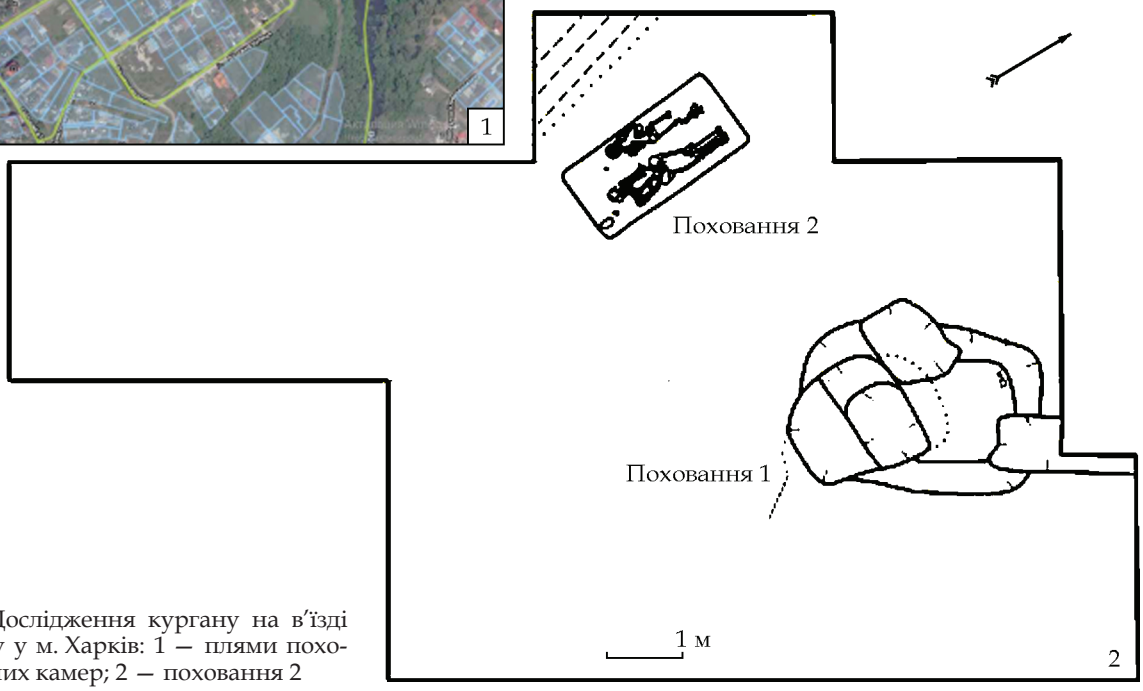

Рис. 14. Дослідження кургану на в'їзді Гірському у м. Харків: 1 — плями поховальних камер; 2 — поховання 2





лідер цієї групи «Турецька Могила», розкопала в 2016 р. скіфська експедиція ДП «Слобідська археологічна служба» ІА НАН України під керівництвом В. Окатенка. Курган на в'їзді Гірському розташований на відстані 1 км від кургану «Турецька Могила», на в'їзді Гірсько-



Рис. 15. Дослідження кургану на в'їзді Гірському у м. Харків: 1 — нижня частина ліпленої посудини з насипу; 2 — ліплений глечик з поховання 1

му / вул. Віражній (навпроти будинків, 8 та 10) у Київському р-ні м. Харків. Вперше його було зафіксовано у 2010 р. під час проведення археологічної експертизи земельної ділянки С. Задніковим. Під час першого огляду він мав діаметр насипу 25 м при висоті 1,50 м. На момент обстеження кургану в 2021 р. його насип було частково пошкоджено внаслідок господарської діяльності.

Для дослідження насипу кургану було закладено дві траншеї (по 3 м завширшки) і залишена центральна бровка у його центральній частині. Це врешті покрило усю поверхню збереженого насипу (рис. 13: 2). Траншея I (14,5 м завдовжки) перевищувала діаметр насипу, рештки якого фіксувалися візуально і була закладена для фіксації реальних розмірів первинного насипу і наявності / відсутності рову навколо кургану та інших конструктивних особливостей. Стратиграфічні спостереження дозволили встановити периметр давнього насипу і відсутність будь-яких поховально-обрядових конструкцій за його межами. В траншеї II була зафіксована тризна із фрагментів ліпленого горщика (рис. 15: 1) і кісток тварин, зроблена вже на краю насипу. На початку зняття ґрунту в центрі насипу проявилася пляма поховання 1. Залишена центральна бровка, що перетинала зафіксоване поховання за довгою віссю, дала змогу виявити більш пізні проникнення до поховальної камери в результаті ймовірних пограбувань і господарських дій у новий час. У процесі зняття ґрунту в I траншеї на відстані 2,60 м від плями поховання 1 в плані і профілі на глибині 0,5 м від сучасної денної поверхні була зафіксована пляма 2, ймовірно, «впускного» поховання (рис. 14: 1). У північно-західному секторі була зроблена прирізка для його повного дослідження, яка підтвердила між іншим, що поховання було зроблено вже на периферії насипу кургану. Ця частина насипу, на жаль, зазнала ушкоджень, у результаті багаторічної господарської діяльності.

Поховання 2 було зроблене у невеликій ямі розміром 2,2 × 1 м та майже не було впущене у материковий ґрунт. Яму орієнтовано у напрямку північ—південь з невеликим (сезонним) відхиленням (рис. 13: 2; 14: 2). У похованні два небіжчики (дорослий і підліток), які були покладені головами на південь. Кістки рук дорослого лежали на крилах тазу, а біля нижніх кінцівок лежав залізний браслет. Поміж кісток ребер підлітка зафіксовані мушлі Каурі (*Cypraeidae*), які, вірогідно, слугували намистом. У похованні збережена автентичність положення скелетів небіжчиків і поховального інвентарю *in situ*. Разом із стратиграфічними і планіграфічними спостереженнями це вказує на те, що воно не було пограбоване.

Після зняття центральної брівки було продовжене дослідження «основного» поховання 1. Зважаючи на те, що в профілі й плані були помітні «інородні» проникнення, поховання розкопувалось секторами, відповідно до цих порушень ґрунту. Розміри самої камери, орієнтованої у напрямку північний схід — південний захід і пошкодженої пізніми перекопами, складали 3,2 × 2,3 м. У результаті дослідження поховання 1 встановлені факти / сліди як давніх пограбувань, так і перекопів нового часу, що фіксувалися у профілі зверху насипу і своєрідним заповненням пропеченої глини («печини»). Але незважаючи на масштабні руйнування, на долівці могили та на різних рівнях заповнення самої поховальної камери знайдені кістки небіжчика (-ів), розвал глиняного ліпленого глечика (рис. 15: 2), залізна шпилька з конічним навершям.

Виявлені артефакти в обох похованнях дозволяють датувати цей археологічний комплекс у межах V—IV ст. до н. е. і співвідносити його із скіфським населенням сіверськодонецького регіону.

У цілому, здійснені науково-рятівні дослідження 2021 р. доповнюють інформацію про давню історію м. Харків у різні періоди його давньої історії, починаючи від бронзової доби до періоду нового часу та поповнюють загальну колекцію предметів матеріальної культури.

О. Крютченко, А. Беліменко, К. Сухорукова

ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛОМАЦЬКОГО ГОРОДИЩА СКІФСЬКОГО ЧАСУ У 2021 р.

Експедиція ІА НАН України у 2021 р. поновила дослідження Коломацького городища скіфського часу. Пам'ятка розміщується за 1,8 км на північний захід від смт Коломак Богодухівського (раніше Коломацького) р-ну Харківської обл. Укріплення займає мис, утворений яругами Лозівського Яру, що прилягає до правого берега р. Коломак (ліва притока р. Ворскла) на півдні. Площа пам'ятки становить понад 13,24 га.

Поселення складається з першого та приєднаного до нього зі східної сторони другого двору. Городище з усіх боків захищене валом і ровом, перед входом з напільного боку зафіксована додаткова оборонна лінія з валу і рову, яка проходить вздовж основної, та паралельна їй. Лише на підходах до ярів з півночі та півдня ця лінія не повторює контури мису, а стрімко сходить нанівець на схилах мису (рис. 1).

У літературі трапляється хибна думка, що перші згадки про пам'ятку відомі ще з XVI ст. Мова в цих описах йде про фортецю Коломак — складову частину Ізюмської системи оборонних укріплень, сліди від якої нині фіксуються у центральній частині однойменного селища. Городище доби раннього заліза вперше згадане в описі до Археологічної карти Д. Багалія 1906 р. Обстежили й описали у 1924 р. О. Федоровський та О. Потапов, у 1945 р. Городище дослідив І. Ляпушкін та в 1950-ті Б. Шрамко. У 1974—1975 рр. не раз описував місцевий вчитель-краєзнавець А. Шинкаренко. З 1976 р. експедиція В. Радзієвської та Б. Шрамка започаткувала планомірні дослідження. З невеликими перервами розкопки під керівництвом В. Радзієвської тут тривали майже 20 років (1977—1997 рр.).

Пам'ятка археології національного значення (охоронний № 200025-Н, перебуває під охороною держави Постановою КМУ № 928 від 03.09.2009, на момент початку робіт виведена з сівозміни та вкрита високою травою. Втім, зовнішня лінія укріплень другого двору на сході городища досі розорюється (рис. 1). За даними Публічної кадастрової карти України, вона виділена у приватну власність для ведення особистого селянського господарства. Вали та рови сильно розорані, лінії укріплень вздовж периметру (зі сторони ярів), а також схили яру, частково спланованої важкою сільськогосподарською технікою. У місці з'єднання укріплень пер-



Рис. 1. Коломацьке городище з висоти пташиного польоту



Рис. 2. Північний профіль траншеї 1 розкопу V

шого двору та передграддя, у південній частині городища, утворився глибокий котлован з крутими схилами, що несе загрозу для культурного шару та решток оборонних споруд. У східній частині першого двору простежуються сліди III й IV розкопів В. Радзієвської. З напільного боку, на лінії оборонних споруд другого двору, фіксуються два курганоподібних підвищення, які ймовірно, є рештками оборонної споруди в'їзду. Зі східної сторони, впритул до городища примикає відкрите поселення. Воно добре виділяється насиченим підйомним матеріалом. На території пам'ятки та її околиці спостерігаються численні ямки та навіть котловани, утворені в результаті діяльності грабіжників.

Дослідження проводились у західній частині першого двору (розкоп V). Та складались з однієї траншеї (3 × 7 м), закладеної на краю городищинського мису, орієнтованої за лінією північ—південь. Загальна розкопана площа склала 21 м^2. У межах досліджуваної ділянки фіксувалась така стратиграфічна картина: 0—0,10 — дерновий шар, 0,10—0,4 — стара рілля, під якою простежувався суглинок, який плавно переходив у жовту материкову глину. Межа між суглинком та верхнім гумусованим шаром знищена оранкою. У північно-західному напрямку спостерігалося доволі стрімке зниження рівня материка, яке утворилося внаслідок штучної вибірки ґрунту, та сягало глибини 1,60 м від рівня сучасної денної поверхні (рис. 2). Плавність схилу котловану та близькість до краю мису дозволяє припустити, що ця споруда може бути ескарпом захисного рову чи внутрішнім схилом передвалової виїмки. У верхній частині заповнення виїмки фіксувався щільний шар кісток людей та худоби, які лежали не в анатомічному порядку. У цьому шарі майже не траплялися фрагменти кераміки. На схилі котловану, під шаром з кістками, було зафіксовано неповний розвал ліпного горщика.

Серед об'єктів, окрім вже описаного вище котловану (рову?), слід відзначити дві невеликі ями (одна з них стовпова), вогнище та рештки жертвоприношення з наявними хребтом та кінцівками (коза?). Окремої уваги заслуговує поховання людини, що частково зафіксоване в межах траншеї. Небіжчик випростаний на спині та орієнтований головою на південний захід, знаходився у ґрунтовій ямі. Рівень запуску знищено оранкою, глибина поховання від рівня сучасної денної поверхні становить 1,15 м. Супровідного інвентарю не зафіксовано. Поховання законсервоване, його дослідження плануємо продовжити наступного року.

У розкопі знайдені численні фрагменти ліпної кераміки: фрагменти вінець, прикрашені наліпним валиком та наскрізними проколами, з нігтьовими вдавленнями по краю та фрагменти з гладким краєм. Безпосередньо над вогнищем був зафіксований цілий горщик з гладким краєм. Античний імпорт представлений уламками античних амфор, датованих к. і. н. С. Задніковим у межах останньої третини VI — першої половини V ст. до н. е. Серед металевих виробів зафіксовано два уламками від залізних кованих проколок та бронзовий тригранний наконечник стріли. За визначенням В. Л. Бондаренка, серед остеологічного матеріалу, окрім решток свійських тварин, значний відсоток займають кістки людей.

Надалі плануємо продовжити розкопки на обраній ділянці.

В. Окатенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮБОТИНСЬКОГО МОГИЛЬНИКА СКІФСЬКОГО ЧАСУ У 2020—2021 рр.

Люботинський курганний могильник розміщується на території Люботинської міської громади між м. Люботин та с. Караван (рис. 1). За М. Бречком, його численність становила понад 450 насипів. Окрім Центральної групи, до поховального комплексу цього могильника на сучасному етапі вивчення прийнято відносити розташовані поряд і синхронні Дуншовську та Караванську групи, що, імовірно, відповідають різним родовим общинам або соціальним статусам похованих. Усі курганні групи розташовано на підвищеній місцевості, рельєф якої зумовлено своєрідними хвилястими ландшафтами, схили яких розчленовано балками та ярами р. Люботинка та Мерефа. Найбільша група з трьох боків омивається водами ставка «Певний» та розташована під лісом (рис. 1).

Центральну групу Люботинського могильника, відповідно до розташування курганних насипів (топографії і рельєфу), можна умовно розділити на два сектори: західний «А» і східний «Б». Зараз загальна кількість усієї групи є найбільшою і візуально помітно близько 200 насипів (рис. 2: 2). Щоб прояснити ситуацію навесні 2021 р. нами здійснено лідарне (LiDAR) сканування залісненої поверхні всього некрополя ТОВ «Еверскан» (рис. 2: 1). Обробка отриманої інформації вказує на загальну чисельність курганів у Центральній групі понад 450 насипів. Майже всі кургани більш чи менш значного розміру пограбовані у новітні часи.

Розкопки Центральної групи розпочались у 1924—1925 рр.; у 1938—1939 рр. продовжили дослідники Харківського університету проф. С. Семенов-Зусер і І. Луцкевич; у повоєнний час — проф. Б. Шрамко, який розкопав спочатку три кургани, а згодом ще 10 насипів у 1962 р. Один із досліджених курганів належав до «лідерів» (5,5 м заввишки) і розміщувався у західному секторі (рис. 2). Усі поховання було пограбовано у давнину, але згідно зі збереженими описами і матеріалами розкопок серед досліджених поховань були і VI ст. до н. е. (архаїчні), і V ст. до н. е.

У 1994 р., після тривалої перерви, у зв'язку із активним пограбуванням, дослідження на могильнику поновила експедиція Харківського університету під керівництвом доц. Ю. Буйнова. У 1999 р. один із курганів дослідила в західному секторі Мерчанська археологічна експедиція під керівництвом О. Бандуровського.

У польовому сезоні 2020 р. Скіфська Лісостепова експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» під керівництвом автора провела роботи зі складання детального плану всієї курганної групи і здійснила розкопки п'яти курганів (№ 1—5/2020), що розташовувались у північно-східній частині (рис. 2) могильника (східний сектор). Кургани розміщувалися поряд і мали діаметр 11—16 м при висоті, що збереглася 0,1—0,8 м (від похованого ґрунту). Усі насипи мали по одній могилі, а орієнтовані меридіонально поховання було зроблено у

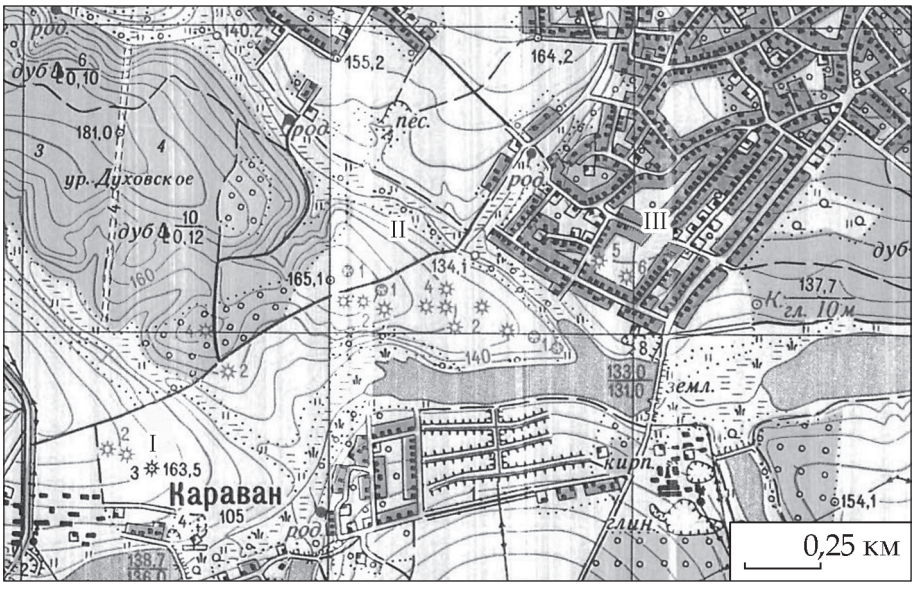

Рис. 1. Люботинський курганний могильник скіфського часу, розташований на землях Люботинської міської громади: I — Караванська група курганів; II — Центральна група курганів; III — Дуншовська група курганів

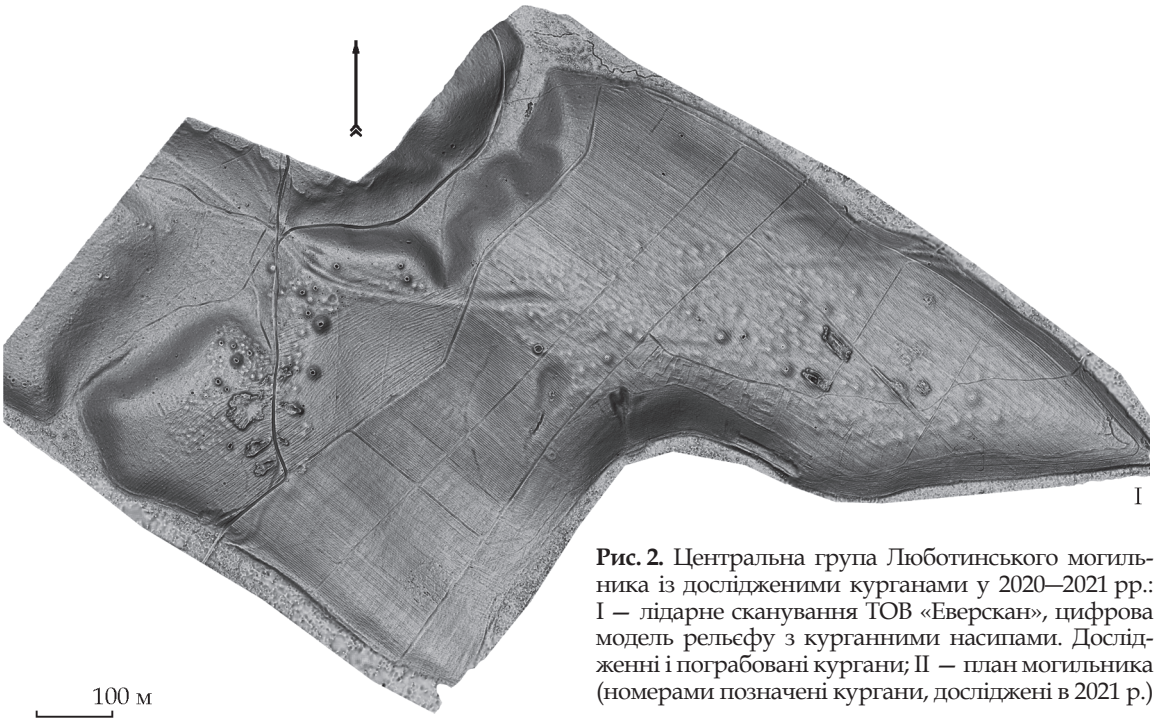

Рис. 2. Центральна група Люботинського могильника із дослідженими курганами у 2020—2021 рр.: I — лідарне сканування ТОВ «Еверскан», цифрова модель рельєфу з курганними насипами. Досліджені і пограбовані кургани; II — план могильника (номерами позначені кургани, досліджені в 2021 р.)



ямах із «заплечиками» (рис. 4), викопаними у материковому ґрунті (чотири випадки) або виконаними у вигляді забутовки (один випадок). У камерах зафіксовано решткиде рева й сліди від канавок у долівці, що вказують на дерев'яну (дощату) конструкцію склепів. Розміри самих поховальних ям становили: 1,63 × 2,75 м; 1,5 × 2,7 м; 1,52 × 2,8 м; 1,8 × 2,85 м; 1,61 × 3,5 м, відповідно, і коливались у співвідношенні із розміром самого насипу кургану. Під час розкопок вдалося отримати інформацію щодо хронології зазначених поховань та обрядових традицій. Згідно з рештками, що залишилися *in situ*, небіжчиків було покладено головою на південь (рис. 4). Окрім антропологічного матеріалу, серед поховального інвентарю майже у всіх похованнях зафіксовано як уламки ліпного і гончарного посуду (фрагменти амфорної тари), так і археологічно цілі форми посудин малих розмірів: ліплений глечик з двома ручками (V ст. до н. е.) з поховання у к. 1/2020; горщики малих розмірів у похованнях к. 3/2020 та к. 5/2020. Крім того, виявлено морфологічну



Рис. 3. Курган 5/2020 Центральної групи Люботинського могильника, розчищена пляма поховання

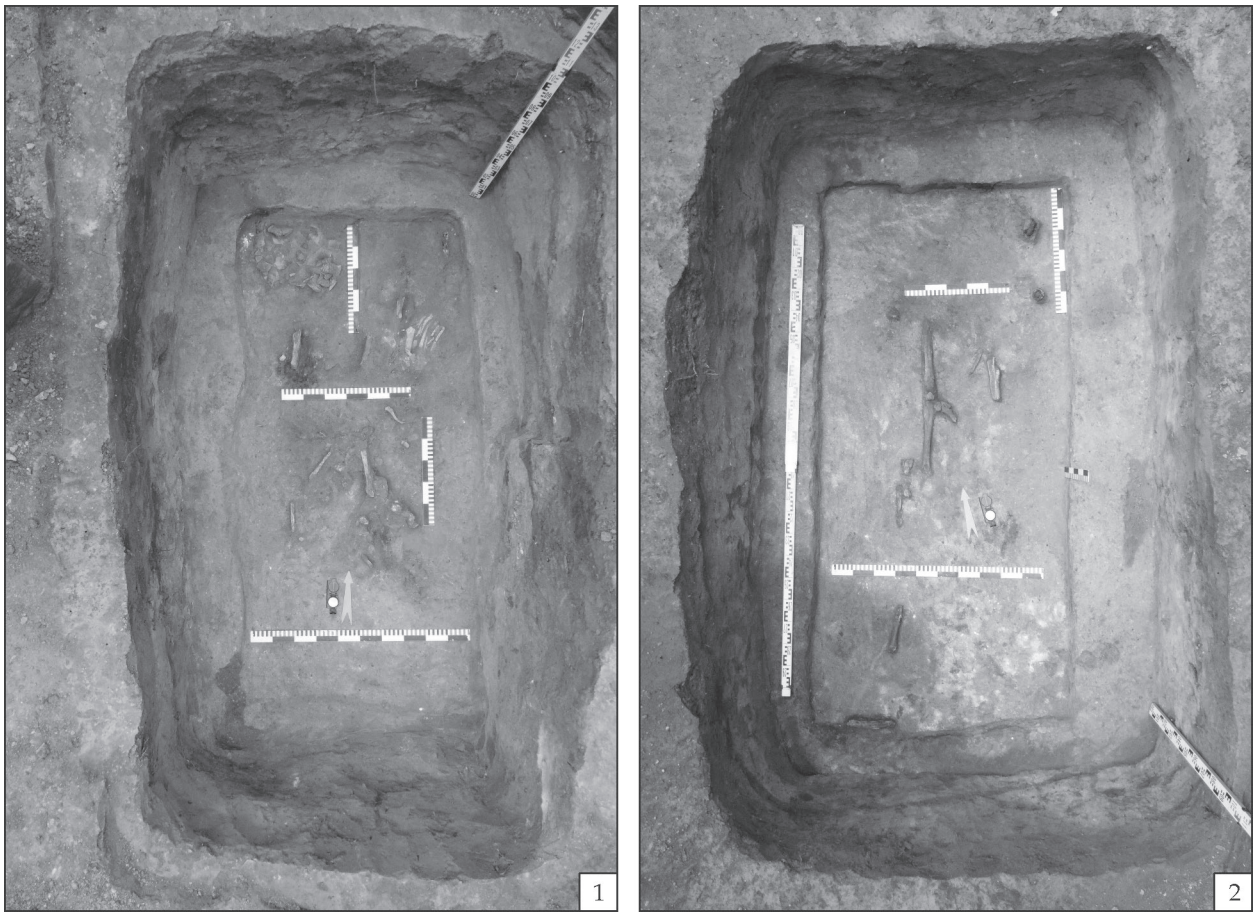

Рис. 4. Поховання Центральної групи Люботинського могильника, досліджені в 2020 р.: 1 — курган 1/2020, пограбоване поховання з розвалом глечика і напутньою їжею; 2 — курган 4/2020, пограбоване поховання у ямі із «заплечиками»

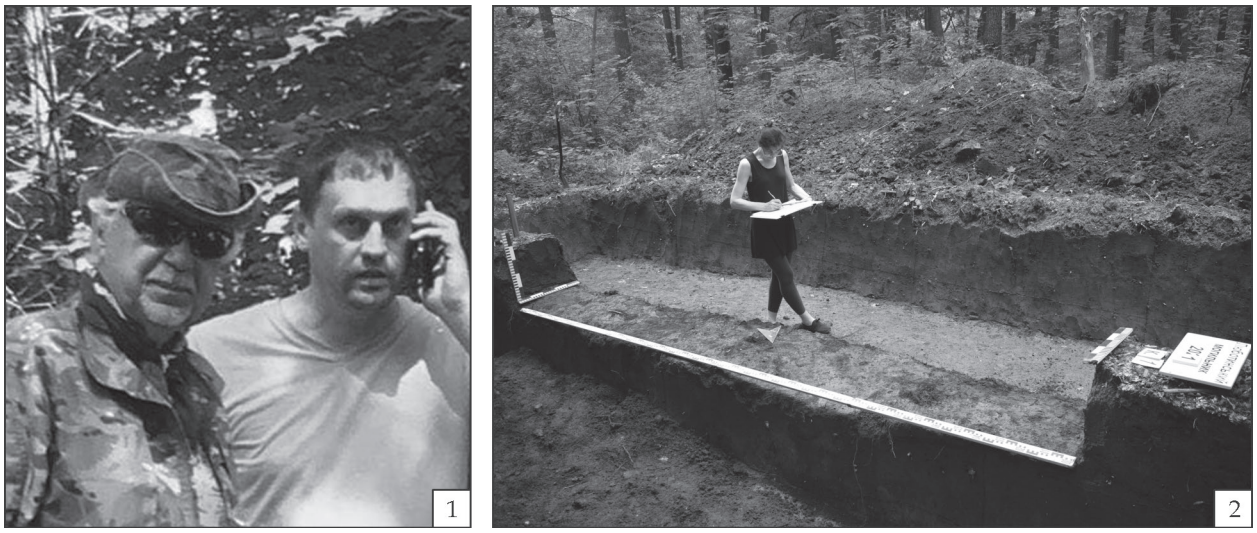

Рис. 5. Курган 1/2021, робочі моменти: 1 — керівник експедиції В. Окатенко (праворуч), проф. С. Скорий (ліворуч); 2 — нанесення на план вогнища під насипом кургану



Рис. 6. Курган 2/2021: 1 — загальний вигляд кургану після розмітки; 2 — досліджене поховання та пошукові грабіжницькі лази

частину амфори, що належить до «протофасоського» центру (за І. Зєєст) і датовано другою половиною VI — початком V ст. до н. е. (к. 5/2020). Не менш цікавими є і сагайдачні набори бронзових вістер стріл із поховань: базисні вістря зі схованою чи короткою втулкою другої половини VI — початку V ст. до н. е. (к. 3/2020), трилопатеві вістря струнких пропорцій зі схованою та короткою виступаючою втулкою V ст. до н. е. (к. 1/2020). Серед іншого поховального інвентарю слід відмітити: фрагменти залізних пластин (обладунок?), втоки, залізне кільце (елемент збруї коня), бронзові заклепки від сагайдака (?) тощо. Для вивчення обрядових традицій давнього населення не менш важливою є фіксація тризни у насипах курганів у вигляді ліпленої і гончарної кераміки скіфського часу, а також частини туші дрібної рогатої худоби із залізним ножем з дерев'яним руків'ям у к. 1/2020 та решток реальгару в одному із поховань. Виходячи з отриманого матеріалу, досліджені у 2020 р. поховання можна датувати в межах кінця VI — початку V ст. — V ст. до н. е.

У польовому сезоні 2021 р. були досліджені п'ять насипів (рис. 2) у східному і західному секторах, які позначені за номерами: 1—5/2021. Перші два насипи розташовані поблизу один від одного в східній частині

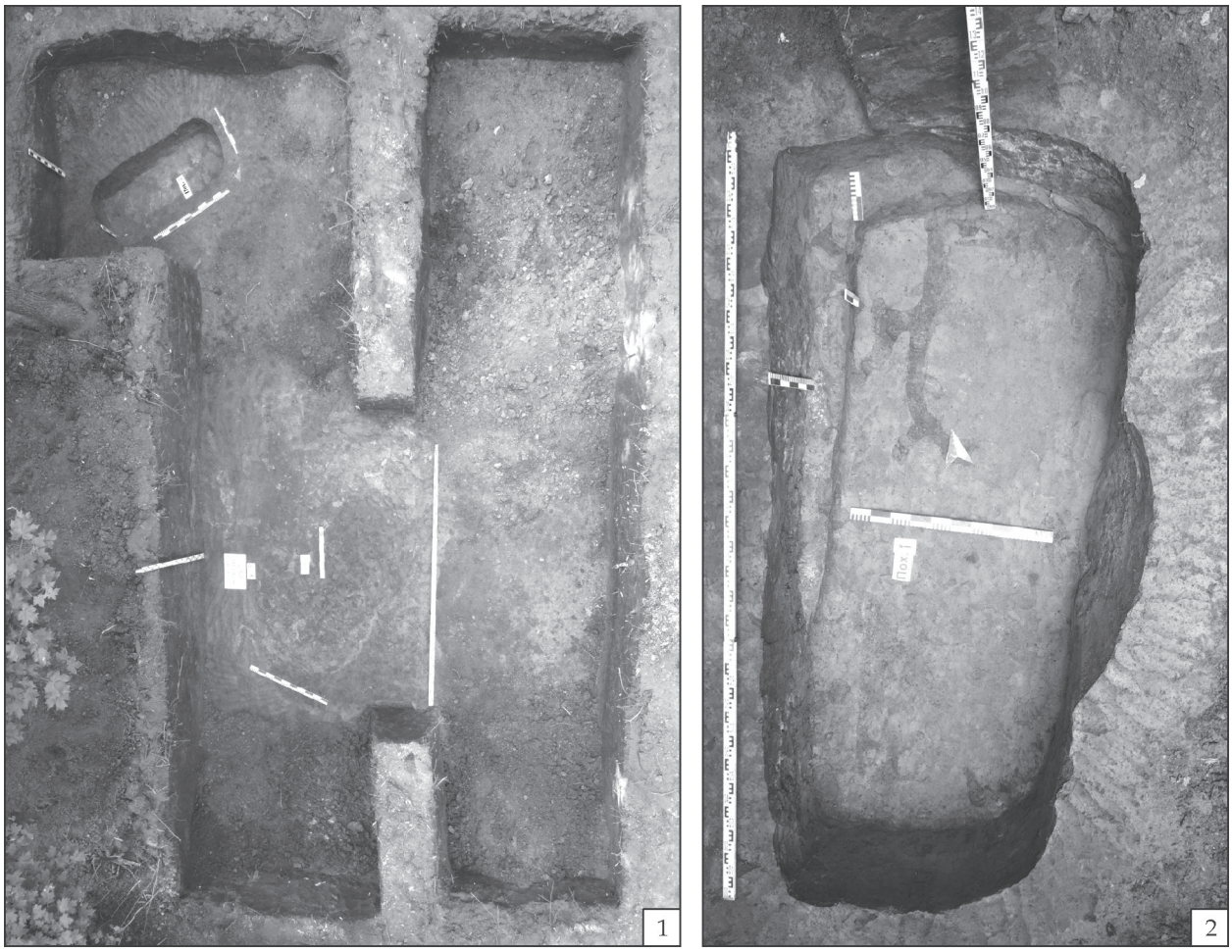

Рис. 7. Курган 3/2021 під час розкопок: 1 — загальний вигляд кургану; 2 — досліджене центральне поховання

могильника. Кургани 3—6 розміщувались на північній околиці західного сектору приблизно за 1 км на захід від перших двох досліджених нами насипів. Кургани 1—2/2021 оралися в 1960-х рр. до посадки лісових насаджень. Насип кургану 3/2021 цілком зберігся, оскільки був розташований на схилі яру. Розміри курганів такі: 1/2021 — діаметр, що зберігся, 10 м при висоті приблизно 0,50 м (від рівня давнього горизонту); 2/2021, відповідно, 19 м і 1,50 м; 3/2021, відповідно, 10 м і 1,0 м. Кургани 2, 3 були вкрай пограбовані, у всякому разі у пізній час, зверху досить великими ямами. Але, незважаючи на це, всі вони мають особливості, що заслуговують на увагу.

Так, під насипом к. 1/2021 взагалі не було поховання (рис. 5: 2). У центрі підкурганної поверхні мав місце обпалений майданчик, скоріш за все, овальної форми, розмірами 3,0 × 2,5 м. Він містив

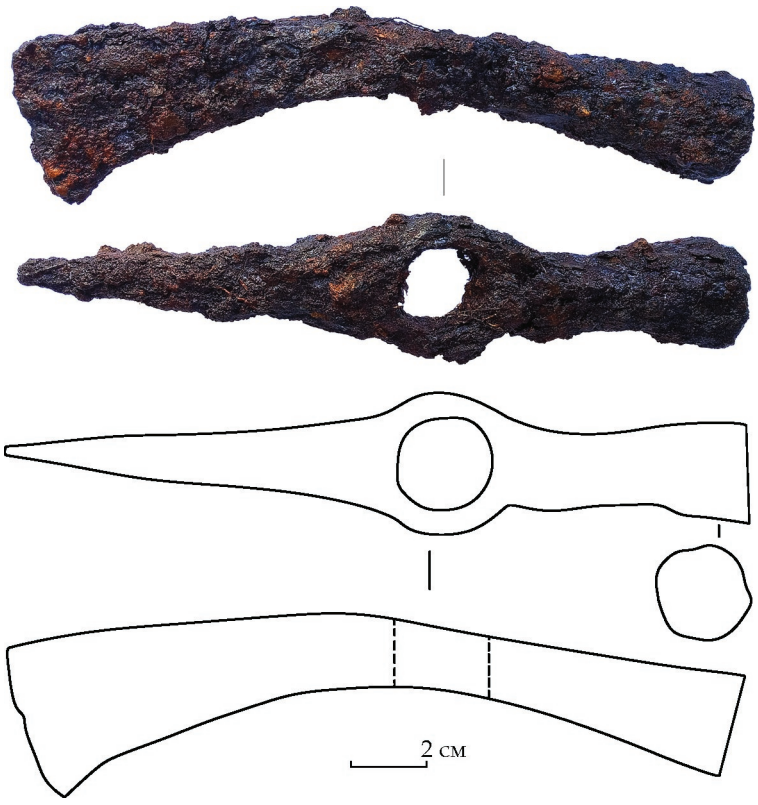

Рис. 8. Курган 3/2021, поховання 1, залізна сокира до реставрації

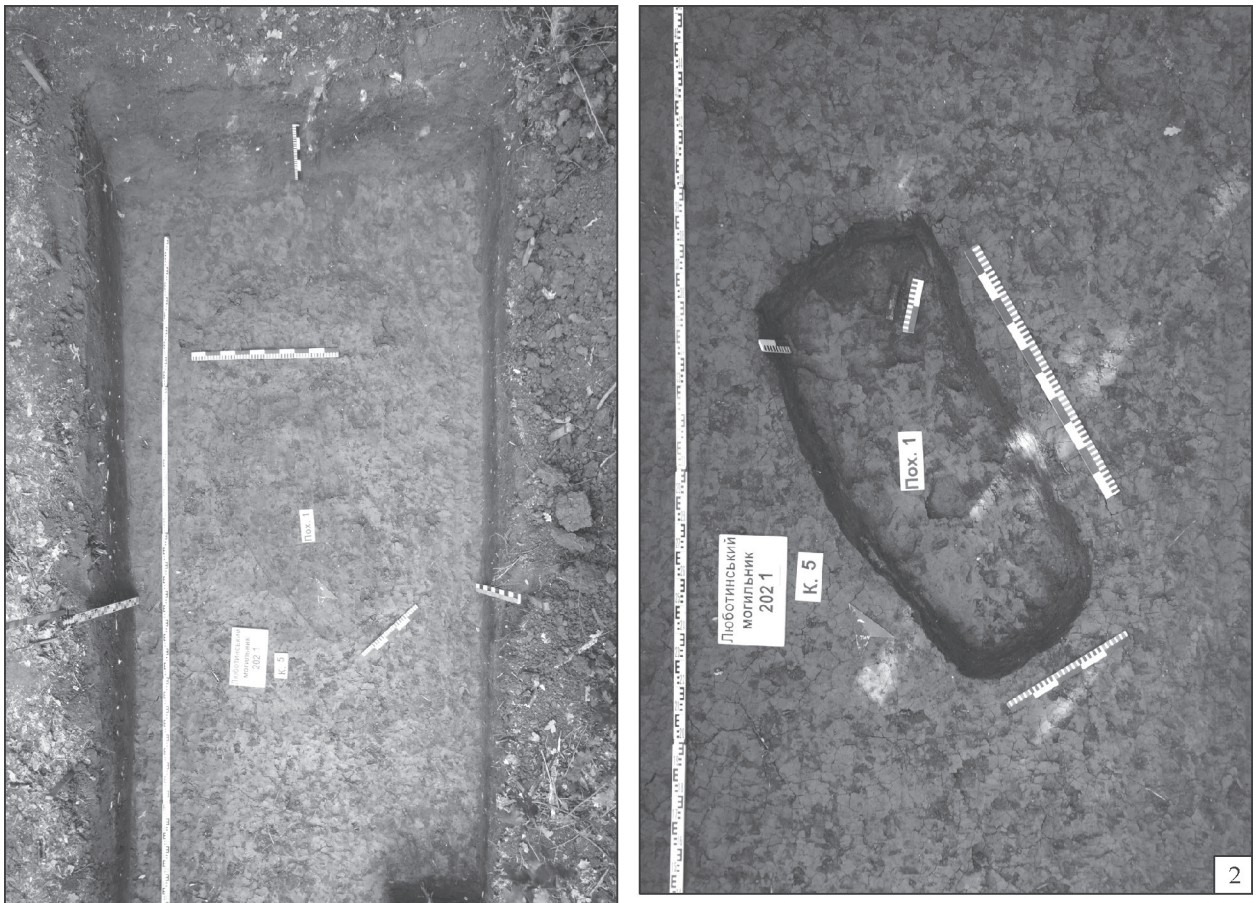

Рис. 9. Курган 5/2021. Центральної групи Люботинського могильника: 1 — розчищена пляма поховання; 2 — пограбоване поховання

шар зітлівшого дуба черешчатого (*Quercus robur*), обпалені до червоного кольору шматки ґрунту, особливо в середині площі, де полум'я було найбільш сильним. Між іншим, ні кісток небіжчика, ні будь-яких речей знайдено не було. Лише на північ від майданчика, на рівні давнього горизонту, зафіксовано денце ліпного горщика з грубою поверхнею, без закраїни, що притаманне архаїчному посуду. Є деякі підстави вважати цей об'єкт ритуально-поминальним, можливо, пов'язаним з культом очищення небіжчиків полум'ям перед розміщенням їх в могилах. Отже, цей насип можна вважати святилищем або кенотафом. Подібні випадки відомі в курганних могильниках скіфського часу Середнього Подоння.

Курган 2/2021 мав два насипи, що чітко фіксувалося стратиграфічно. Причому слід підкреслити, що між спорудженням першого і другого насипів пройшов тривалий час, за який на поверхні першого насипу сформувався дерновий шар. Перший насип мав діаметр 13—14 м, за висоти 1,20 м. Під час здійснення досипки насип збільшився. На час дослідження він мав діаметр 19 м (тобто на 5—6 м більший від першого) та висоту 1,50 м (тобто на 0,30 м більшу від першої).

Під першим насипом, майже в центрі відкрита ґрунтова могила, розмірами 1,75 × (1,0—1,1) × 0,75 м, що була орієнтована за віссю північний схід — південний захід (рис. 6). Вона була вщент пограбована через круглу яму зверху. У похованні зафіксований лише фрагмент людського ребра. На підкурганній поверхні відкриті ще дві ями грабіжників, які не влучили в поховання: на південь і північ від могили.

Зовсім незвичайною є відсутність впускного поховання в кургані після значної досипки через тривалий час. Над тлумаченням цього незвичайного факту треба ще міркувати. У цілому ж курган, безумовно, належить до скіфського періоду.

Дуже цікавим виявився курган 3/2021. Під насипом були відкриті дві могили: центральна та бокова (рис. 7). Вони обидві орієнтовані за віссю північний захід — південний схід. Центральна могила мала розміри 3,30 × (1,00—1,50) × 1,75 м. Уздовж довгої, північно-східної, та короткої, південно-східної, стінок могили

були невеликі «заплечики». На тому, що розташовувався вздовж довгої стіни, була відкрита залізна сокира. Вона має вигнуту форму спинки і довгу вузьку лопать, що розширюється у нижній частині до леза (рис. 8). Будь-які інші речі, а також людські кістки в похованні відсутні. Знайдений «топор-молот» доповнює дуже невелику серію цього різновиду наступальної зброї. Подібні сокири мали розповсюдження, особливо в поховальних пам'ятках Середньої Європи на межі кінця VII—VI ст. до н. е. Сокиру з кургану 3/2021 ми датуємо ранньоскіфським часом, з огляду на аналогії, серединою — другою половиною VI ст. до н. е.

Зовсім не зрозумілим є відсутність решток похованого або будь-яких речей у боковій могилі. Адже вона не має ніяких слідів пограбування. Невелика видовжена могила була засипана тією ж землею, що була взята з могильної ями. Як обережну версію можливо допустити, що ми маємо справу з символічним супроводжуючим похованням.

Кургани 4—6/2021 розташовані на південь і південний захід від кургану 3/2021 і, на жаль, виявилися вщент пограбованими (рис. 9). Лише у похованні кургану 4 зафіксоване сильно кородоване свинцеве скроневе кільце (?) з грибоподібною шляпкою. Спосіб його носіння залишається невідомим у зв'язку із обламаним вушком. У комплексах другої половини VI — початку IV ст. до н. е. ця група прикрас не відома. Кургани мали по одній могилі, які були орієнтовані за лінією Пн Зх—Пд Сх (5) та Пн—Пд (4, 6). Під насипом кургану 6, на рівні давнього горизонту зафіксована тризна у вигляді ліпленої кераміки. Таким чином, досліджені кургани, мають й інтерес щодо вивчення одного з найбільш великих курганних некрополів скіфського часу в Лівобережного Лісостепу. Слід особливо підкреслити, що досліджені в 2020 р. п'ять курганів Центральної групи мали досить одноманітні поховальні споруди, що нібито свідчить про досить гомогенний характер похованого в них населення.

Зазначимо, що у результаті вивчення Центральної групи Люботинського могильника у 2020—2021 рр. було розкопано 11 курганів, що датовані епохою архаїки — V ст. до н. е. включно. Наявна на сьогодні інформація дозволяє попередньо підсумувати: 1) співвідношення поховальних споруд за своїми розмірами відповідають різним соціальним прошаркам місцевого населення. Найбільші за розмірами поховальні конструкції (насип, могильна яма) містили багатий і статусний інвентар; 2) переважно небіжчики орієнтовані головою на Пд, а самі могили за лінією Пд—Пн з невеликими відхиленнями; 3) характерні риси поховального обряду свідчать про те, що всі кургани споруджено тим самим місцевим населенням, що є частиною певної родоплемінної общини.

В. Окатенко, К. Пеляшенко

РОЗКОПКИ КУРГАННОЇ ГРУПИ «ЦИРКУНИ-ДАЧІ» У 2020 р.

У польовому сезоні 2020 р. Скіфська Лісостепова експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» під керівництвом В. Окатенка провела дослідження курганної групи «Циркуни-дачі», що розташована на території Циркунівської сільської ради Харківського р-ну Харківської обл. Курганна група розташована на південно-західній околиці с. Циркуни (рис. 1). Топографічно пам'ятка займає пологий схил на краю правого корінного берега р. Харків, що зі сходу та заходу обмежений ярами, які виходять до заплави згаданої річки. Було досліджено два кургани (рис. 2).

Курган 1. На сьогодні майже весь курганний насип знівельовано, за усними даними місцевих жителів курган було розібрано на чорнозем у другій половині 1980-х рр. Проте залишилися візуальні сліди у вигляді остан-

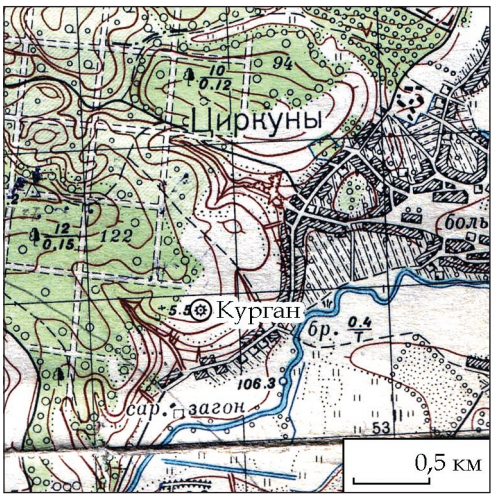

Рис. 1. Місце розташування курганної групи «Циркуни-дачі»

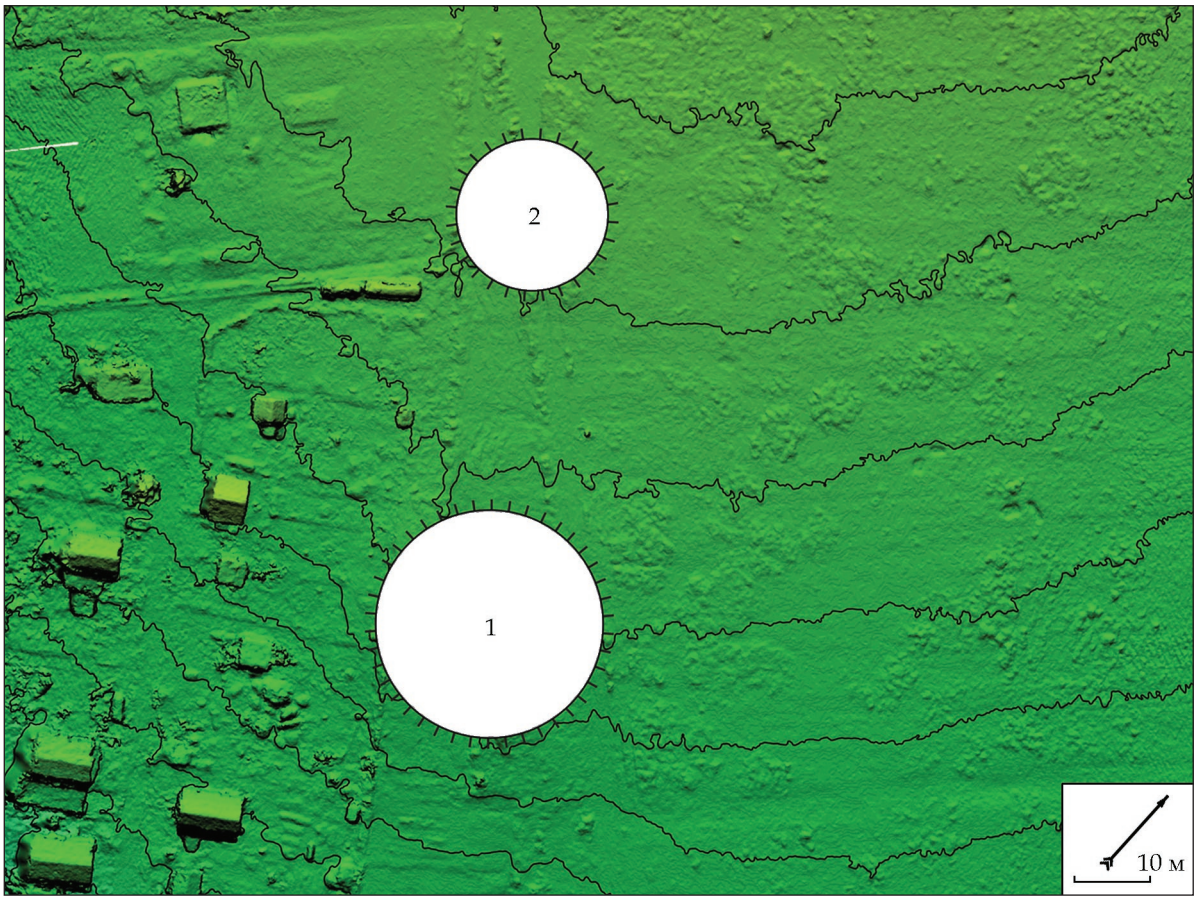

Рис. 2. Ортофотоплан із позначенням місця розташування курганів 1 і 2



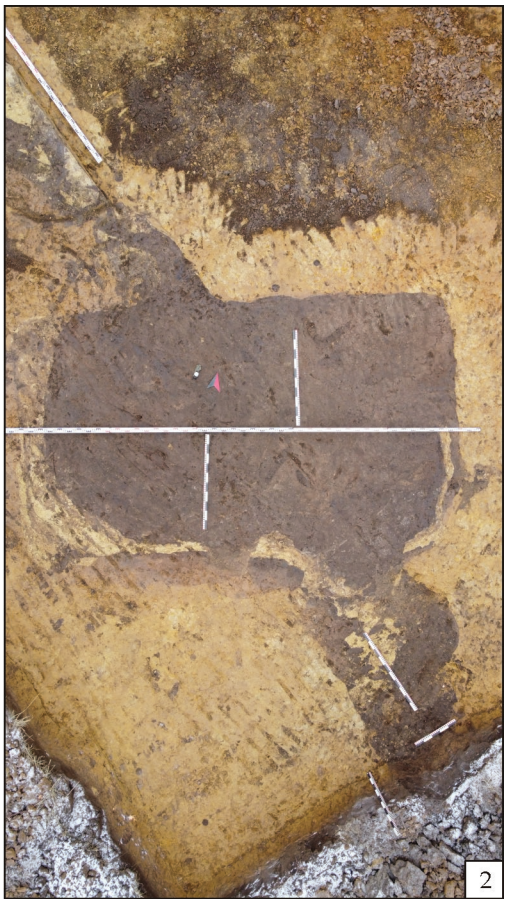

Рис. 3. Курган 1: 1 — місце розташування кургану з останцями насипу; 2 — пляма поховальної камери з фрагментами грабіжницьких лазів



Рис. 4. Курган 2, поховальна камера пограбованого кургану з об'єктом нового часу в центрі

цю західної поли насипу та перевідкладеного відвалу ґрунту у південно-східній частині (рис. 3: 1).

Місце розташування кургану автор установив у 2017 р. завдяки вивченню топографічних карт, оновлених станом на середину XX ст. та накладанням цієї топооснови на сучасні картографічні матеріали. Згідно з даними топографії середини XX ст. курган мав висоту 5,5 м. Окрім того, на плато, на якому розміщено курган, візуально помічено ще кілька невеликих курганоподібних насипів, що дозволяє вважати цю пам'ятку курганним могильником. Безпосередньо на південний захід від досліджуваної території розміщено великий масив дачних кооперативів, що тягнуться вздовж схилу правого корінного берега р. Харків. Тому археологічній пам'ятці було присвоєно назву: курганний могильник «Циркуни-дачі».

Поховальна камера мала прямокутну форму із заокругленими кутами (рис. 3: 2). Її орієнтовано за лінією захід—північний захід — схід—південний схід. Камера мала довжину 4,6 м та ширину 2,8 м, у ній була дерев'яна конструкція (дощатий склеп). Ані в заповненні поховальної камери, ані на її дні не виявлено жодних матеріальних решток. Курган було повністю пограбовано. Прирізками до основного розкопу було встановлено наявність рову навколо кургану.

Кургани подібних розмірів у сіверськодонецькому Лісостепу притаманні для соціальної еліти скіфського часу. Фрагменти амфори, за визначенням А. Буйських, може походити з центрів виробництва о. Фасос та датувати в межах другої половини V ст. до н. е.

Курган 2. Розміщений на північний захід від кургану 1, приблизно у 30 м (рис. 2). На момент розкопок він мав висоту 0,1 м та діаметр 10 м. Оскільки курганний насип було знівельовано, для пошуку поховальної ями було закладено розкоп, що накривав усю центральну частину насипу. В процесі дослідження до основного розкопу зроблено прирізку із залишенням контрольної бровки. По всій площі зруйнованого курганного насипу фіксувався шар ораного перевідкладеного чорнозему потужністю до 0,4—0,5 м, під яким різко починається материкова глина. Ця стратиграфія вказує на те, що насип було знято разом із давнім похованим ґрунтом, внаслідок чого ми не маємо інформації про розміри і контур материкового викиду, про точну глибину поховальної камери від рівня давнього горизонту, а також про всі інші дані спорудження самого курганного насипу.

У центрі цього розкопу було зафіксовано пляму поховання. Вона мала квадратний контур розміром 2 × 2 м. Вже під час її зачистки були виявлені сліди втручання / пограбування нового часу (рис. 4).

Поховальна камера із заокругленими кутами була орієнтована по лінії Пн Сх—Пд Зх. Дно могильної ями було зафіксовано на глибині 1,75 м від сучасної денної поверхні, або 1,25 м від материкової глини. У заповнені камери хаотично на різних глибинах південного сектора зафіксовані дві частини археологічно цілого бронзового дзеркала з боковим руків'ям (круглий випукло-вигнутий диск із пласким руків'ям, що розширюється до верху і звужується у кінці, який у свою чергу оформлено у вигляді окружності) і шість елементів оригінального виробу — пластини декорованої тисненим візерунком у вигляді полуовів (іоніка) і рослинним орнаментом, яка розглядається нами, як пластина-метопида жіночого головного убору. За наявними артефактами дата спорудження кургану може бути визначена в межах кінця V—IV ст. до н. е.

Зачистка на рівні долівки скіфської могили дозволила зафіксувати сліди втручання нового часу — яму XVIII ст., що зруйнувала давнє поховання. Досліджена яма мала круглу форму і була прокопана у материковій глині і піску на глибину 1,20 м від дна могильної камери. Ця обставина не дає можливості трактувати її, як грабіжницький лаз, або перекоп. Крім того, на прилеглій території були зафіксовані виробничі комплекси, які можна віднести до XVIII ст. У заповненні новітньої ями будь-які знахідки не зафіксовані.

Незважаючи на незначну кількість вцілілих артефактів, однозначно можна сказати, що кургани подібних розмірів як курган 1 та золоті фрагменти пластин головного убору з кургану 2 в сіверськодонецькому Лісостепу характерні для соціальної еліти скіфського часу. Курганна група «Циркуни-дачі» розташована за 0,5 км на схід від Циркунівського городища скіфського часу. Окрім того, в околицях городища відомо ще кілька курганних груп, дослідження яких також вказують на високий соціальний статус небіжчиків.

К. Пеляшенко

ДОСЛІДЖЕННЯ БАГАТОШАРОВОГО ПОСЕЛЕННЯ «ДЕРГАЧІ-ЛУКИ» У 2021 р.

Експедиція Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у 2021 р. розпочала розкопки на багатошаровому поселенні «Дергачі-Луки».

Пам'ятка відома з 2018, а в 2020 р. на поселенні було проведено рятівні дослідження — вивчення археологічних об'єктів у відслоненнях ґрунту. В поточному році було вирішено розпочати планомірні багаторічні дослідження, з метою з'ясування стратиграфії на пам'ятці, дослідження об'єктів, встановлення їхнього часу та культурної атрибуції, уточнення хронології. Розкопки на поселенні «Дергачі-Луки» є частиною комплексного дослідження пам'яток скіфського часу в басейні р. Лопань, яке охоплює археологічні розвідки та картографування об'єктів, розкопки поселенських та поховальних пам'яток.

Поселення розташоване на західній околиці м. Дергачі Харківського р-ну Харківської обл. та займає дюнне підвищення у заплаві правого берега р. Лопань, північний край якої має сліди антропогенного впливу: північна частина дюни, як було встановлено в результаті досліджень, була зрізана, внаслідок чого утворився різкий схил у заплаву. Орієнтовні розміри поселення встановлюються за підйомним матеріалом та складають 200 × 200 м. Незважаючи на те, що на сьогодні територія пам'ятки задернована, вона багато років використовувалася для сільськогосподарських потреб, що призвело до майже повної руйнації культурних нашарувань, які на пам'ятці становлять здебільшого 0,3—0,4 м.

У 2021 р. було закладено розкоп 1 у північній частині дюнного підвищення, на якому фіксувалося давнє поселення, загальна розкрита площа становила 150 м^2.

У межах дослідженої ділянки розкопу зафіксована відносно однакова стратиграфія.

1. 0—0,25/0,35 м — шар зораного культурного шару, в якому траплялися переважно дрібні фрагменти ліпленого посуду, поодинокі кістки тварин, шматки пісковику та кварцитового каміння, дрібні шматки обмазки, а також поодинокі залишки сучасного будівельного та побутового сміття (залізні цвяхи, уламки шиферу та цегли, залізна підковка від взуття, одиничні фрагменти гончарного посуду нового часу).

2. Від 0,25/0,35 м різко починається світло-сірий передматериковий супісок, що поступово переходить у материковий пісок жовтого кольору, в якому вже не трапляються артефакти, за винятком поодиноких предметів з кротовин.

Спостереження за стратиграфією вказують на те, що в цій частині пам'ятки культурний шар був зруйнований внаслідок господарської діяльності. На передматериковій поверхні, з глибини 0,30/0,35 м вже фіксуються заглиблені в материк об'єкти. Всього їх зафіксовано десять: зокрема два приміщення із заповненням матеріалами скіфського часу; комплекс із п'ятьох стовпових ям, що, ймовірно, маркують контур наземної споруди; дві господарські ями скіфського часу та одна яма з матеріалами бондарихинської культури.

До комплексу артефактів бондарихинської культури належали фрагменти ліпленого посуду, прикрашеного вдавленнями вздовж краю, проколами, подвійними пальцевими вдавлен-

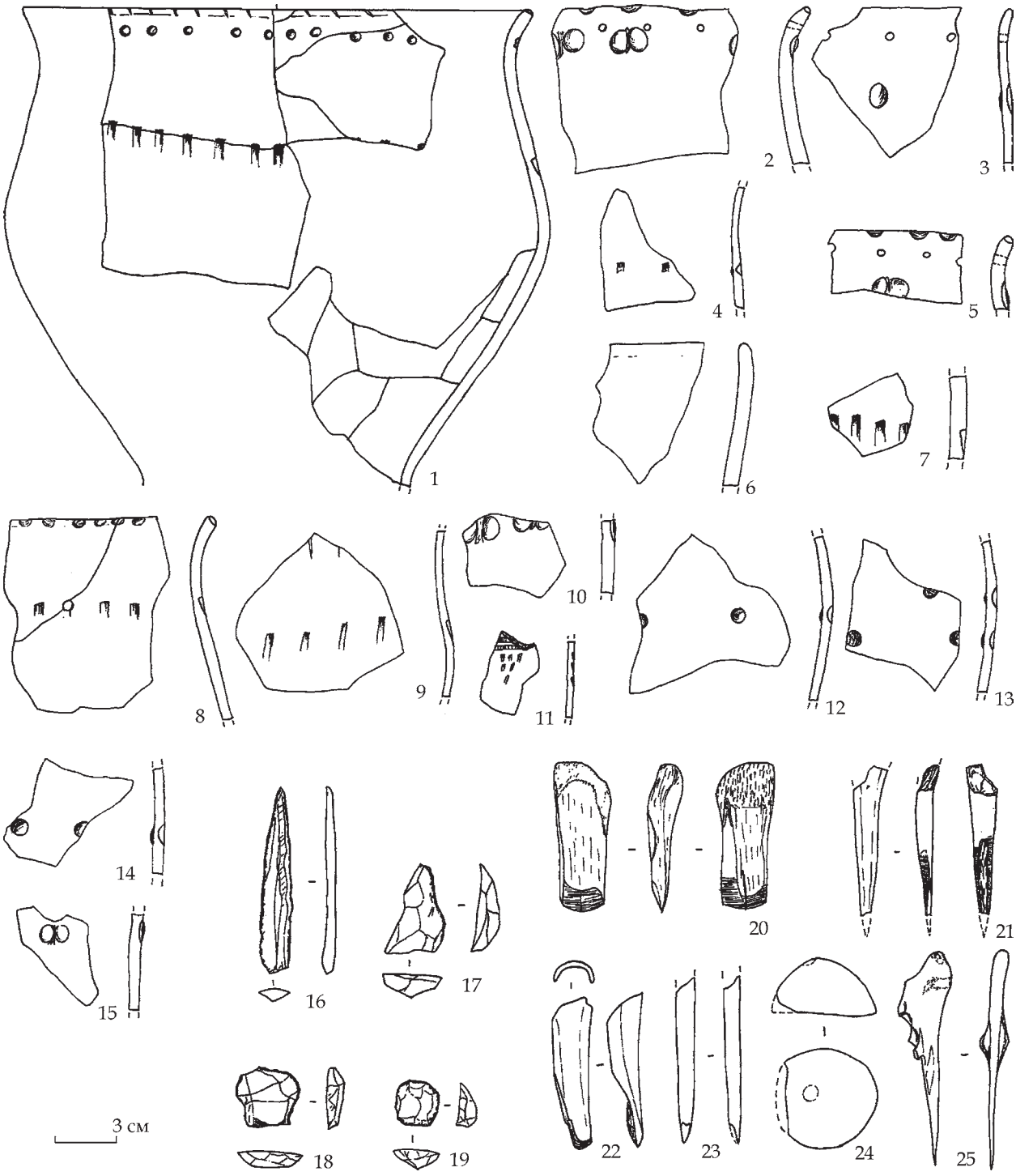

Рис. 1. Матеріали бондарихинської культури з культурного шару та об'єктів поселення «Дергачі-Луки»: 1—15 — фрагменти ліпного посуду; 16—19 — крем'яні вироби; 20—25 — вироби з кістки

нями по тулубу або так звані «бантики», вдавлення навскіс поставленої палички / тріски, дрібнозубчастим штампом, неповний розвал ліпного горщика, прикрашеного насічками вздовж краю, відбитками трубочки на шийці та відтисками навскіс поставленої палички по плічкам (рис. 1: 1—15). Окрім того, добою пізньої бронзи можна датувати кістяні (рис. 1: 20—25) та крем'яні знаряддя (рис. 1: 16—19).

Більша частина знахідок з культурного шару належить до скіфського часу: фрагменти ліпленого посуду, серед яких вінця горщиків, прикрашені пальцевими вдавленнями, часто в поєднанні з наскрізними проколами, іноді край вінець прикрашений навскісними насічками паличкою (рис. 2: 1—6), в одному випадку — наліпним пружком, розчленованим вдавленнями; значна кількість денець, одиничні фрагменти ліплених мисок (рис. 2: 11—13), посудини невеликих розмірів (рис. 2: 7—10); поодинокі фрагменти античних гончарних амфор, один фрагмент

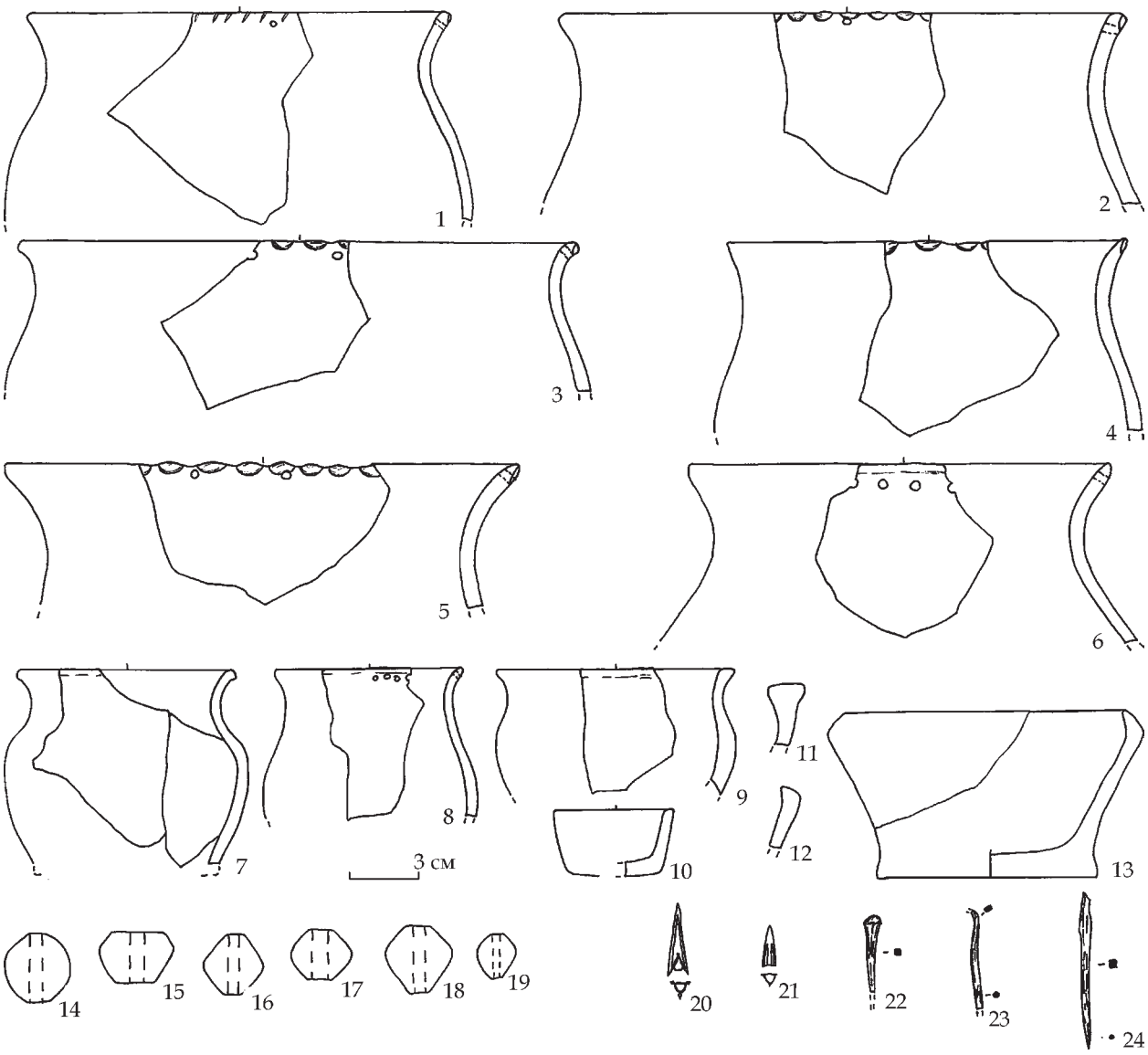

Рис. 2. Матеріали скіфського часу з культурного шару та об'єктів поселення «Дергачі-Луки»: 1—13 — фрагменти ліпного посуду; 14—19 — глиняні прясла; 20—21 — бронзові наконечники стріл; 22—23 — фрагменти залізних шпильок, 24 — залізна проколка

сіроглиняного гончарного посуду. Окрім того, з культурного шару походять глиняні прясла та їх фрагменти (рис. 2: 14—19), два бронзових наконечники стріл (рис. 2: 20, 21), бронзова пронизка, бронзові виплески, фрагменти залізних ножів, уламки залізних шпильок та проколка (рис. 2: 22—24), фрагменти розтирачів та великих глиняних жаровень, будівельної глиняної обмазки.

Матеріали скіфського часу рівномірно розподілялися на всій площі розкопу, а от знахідки бондарихинської культури концентрувалися лише в південно-східній його частині саме там, де було виявлено заглиблений комплекс, що належав добі пізньої бронзи та неповний розвал горщика на давньому горизонті. Втім, окремі знахідки кераміки, кістяних та крем'яних знарядь зафіксовані на всій площі.

Горизонт доби пізньої бронзи за особливостями керамічного комплексу може бути приналежний до класичного етапу бондарихинської культури, датованого в межах XI—IX ст. до н. е. Комплекс матеріалів скіфського часу датований в межах V—IV ст. до н. е.

Окрім знахідок з розкопу, під час роботи експедиції було зафіксовано одну випадкову знахідку — залізну сокиру, що за морфологічними рисами датовано добою Київської Русі. Вона виявлена на ораній поверхні поля, біля якого стояв табір експедиції. Поле розміщувалося на правому корінному березі р. Лопань, на горі «Січ». Окрім того, це територія курганного могильника скіфського часу «Дергачі», розкопки якого відбувалися протягом 2018—2019 рр. експедицією під керівництвом автора. Сокира мала підтрикутну форму леза, овальний отвір для дерев'яного руків'я, верх обуха має форму неправильного шестикутника.

С. Біляєва, М. Ієвлев, О. Фіалко, О. Чубенко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІВДЕННОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА ОЧАКІВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЙ 2021 р.



Рис. 1. Фрагмент східної стіни фортеці Тягинь

У польовому сезоні 2021 р. на теренах Північного Причорномор'я проводились дослідження середньовічних пам'яток на двох локаціях (керівник д. і. н. С. Біляєва).

У липні—серпні співробітники Південної Середньовічної експедиції ІА НАН України проводили стаціонарні розкопки та розвідки в межах Херсонської обл.

Були продовжені дослідження **фортеці Тягинь** поблизу с. Тягинка Бериславського р-ну. Розкрито ділянку загальною площею 100 м^2. Під час робіт відкрито *частину східної стіни* завдовжки 10 м та завширшки до 1—1,1 м. Частково пошкоджену ззовні стіну було складено з обробленого вапнякового каміння (рис. 1).

У внутрішньому просторі фортеці зафіксовані деталі вапнякової кладки *монументальної будівлі*. Тут знайдено плиту з геральдичними знаками литовського походження (рис. 2); капітель колони, прикрашену сельджуцьким декором (рис. 3) та інші архітектурні деталі.

Унікальною знахідкою є залізна булава із свинцевою заливкою та фрагментом стриж-



Рис. 2. Плита з геральдичним знаком



Рис. 3. Капітель колони з сельджуцьким декором

ня (рис. 4). Решта знахідок, зокрема столовий посуд з однобічною або двобічною поливою та кераміка сграфіто, мають аналогії серед старожитностей Криму. Монети репрезентовані татарсько-генуезькими зразками чекану Кафи кінця XIV ст. та Кримського ханства кінця XV ст.

Крім того, у **Бєлозерському р-ні** проведено батиметрічні обстеження прибережної смуги Дніпровського лиману на краю Станіславського мису, де за часів середньовіччя розташовувався замок Станіслав, а також у районі бухти у 1,5 км від с. Софіївка. В урвищах бухти знайдені численні кам'яні гарматні ядра, ймовірно, XV—XVI ст.

Наприкінці вересня—жовтні цього року (майже в тому ж самому складі співробітників) працювала Очаківська експедиція ІА НАН України в м. Очаків Миколаївської обл.



Рис. 4. Залізна булава з розкопок фортеці Тягинь

На замовлення Очаківської міськради у центральному районі історичного міста здійснено обстеження й шурфування місць, на яких планувалось спорудження фонтанів. Тут було закладено шість шурфів і траншею. Зафіксовано залягання культурного шару потужністю до 2 м. Відкрито дві *господарчі ями*, в заповненні яких знайдено артефакти широкого культурно-хронологічного діапазону XIV—XVIII ст. Серед них рештки керамічного посуду сграфіто джучидського та литовського періодів, османська кераміка кінця XV—XVIII ст., імпорт з Китаю та Персії.

Крім того, на цій ділянці зафіксовані залишки водостоку XVIII ст., складеного з каменю. Фрагменти такого водостоку були відкриті у попередні роки неподалік від цьогорічного місцезнаходження. Зважаючи на відкриті артефакти, було рекомендовано продовжити спостереження за ходом будівельних робіт з метою збереження культурних залишків та музеєфікації водостоку.

Н. Гаврилюк, М. Матера, О. Дептула, Т. Шелємет'єва, П. Петрашина

РОЗКОПКИ КОНСУЛІВСЬКОГО ГОРОДИЩА У 2021 р.

Консулівське городище є одним з 14 городищ пізнього елліністичного періоду, що виникли на обох берегах Нижнього Дніпра на ділянці від порогів на півночі до початку Дніпро-Бузького лиману на півдні. За гіпотезою Чиркова—Гошкевича, мешканцями цих городищ були ольвіополіти, які врятувались після нападу гетів на це місто. Однак, на сучасному рівні досліджень ця гіпотеза не підтверджується. Питання етнічної атрибуції населення нижньодніпровських городищ залишається відкритим. Також було висловлено припущення, що метою зведення цих городищ та їх укріплення потужними кам'яними стінами була оборона водної магістралі з Ольвії до північних, заселених осілим населенням, регіонів Північного Причорномор'я. Тобто, причина виникнення зазначених фортець мала торговельно-економічний характер. Однак вивчення соціально-економічного розвитку, етнічна історія мешканців цих пам'яток, матеріальна культура, особливості фортифікації і забудови залишається актуальним.

Дослідження Консулівського городища проводить Українсько-польська експедиція, створена Варшавським університетом спільно з ІА НАН України та Національним заповідником «Хортиця» на основі трьохсторонньої угоди про співробітництво. Керівники експедицією з польського боку доктор археології М. Матера, з українського — д. і. н. Н. Гаврилюк. Палеопедологічні дослідження здійснювала д. географ. н. Ж. Матвіїшина. Креслення, камеральне та музейне опрацювання матеріалів здійснювали О. Дептула, А. Грачик, Т. Шелеметьєва, реставрацію знахідок — П. Петрашина.

Експедиція працює на пам'ятці з 2014 р. і результати археологічних досліджень регулярно публікувалися.

Мета цієї роботи — представити результати спільних геоархеологічних досліджень на Консулівському городищі, показати перспек-



Рис. 1. Північно-західний кут Великої фортеці Консулівського городища, розкоп VI



Рис. 2. Поховання людини біля внутрішнього фасу оборонної стіни у квадраті 4

тивність таких досліджень на археологічних пам'ятках античного періоду, на пам'ятках, розташованих на далекій півночі ойкумени.

Матеріал дослідження. У 2021 р. досліджувався північно-західний кут Великої фортеці — розкоп VI (рис. 1). Площа розкопу 165 м^2. Робота здійснювалася групою (15 осіб) польських практикантів (студентів та аспірантів) 26 серпня — 26 вересня під керівництвом доктора археології Варшавського університету М. Матери.

Виявлено залишки кам'яної оборонної стіни, яка, на жаль, була сильно пошкоджена сучасними господарськими роботами. Оборонна стіна зафіксована у квадратах 4—6. Це двопанцирна конструкція із забутовкою, що складається з середнього та дрібного, ламаного каменю утрамбованого упереміш з глиною. Вона має вигляд півокруга і у квадраті 5, орієнтована за лінією Пн—Пд, а в квадраті 6 за лінією Сх—Зх. Ширина оборонної стіни відкритої у розкопі VI сягала 2,60 м. Вона відкрита приблизно на 11,7 м завдовжки. Кладка так зовнішнього (стіна 1) як і внутрішнього (стіна 2) фасу з великих ламаних каменів складених на глиняному розчині, постеліста, нерегулярна. Проміжки між великими каменями забиті дрібнішими. Оборонна стіна зведена без котлована і лежить на «подушці» з щільно утрамбованого суглинку, оформленої у вигляді валу. У квадраті 6 оборонна стіна закінчується торцевою стіною 3. Конструкція торцевої стіни аналогічна стінам 1 та 2. Зовнішній фас оборонної стіни частково розібраний. Він найкраще зберігся у квадратах 4 та 6, де зафіксовано чотири рядів кладки. Зберігся краще внутрішній фас конструкції оборонної стіни — стіна 2. У квадраті 4 зафіксовано сім рядів її кладки. Стіна 3 збереглася на висоту два ряди кладки.

З північного-заходу до зовнішнього фасу оборонної стіни було прибудовано оборонну вежу, яка не мала внутрішнього простору. Вона локалізована в квадратах 3 та 4. Конструкція вежі збережена частково. Її південно-східна частина знищена. Найкраще збережена північно-західна стіна вежі (стіна 4). Частково збереглася — південно-західна стіна (стіна 5). Північно-східна стіна вежі (стіна 6), ймовірно, теж збережена частково, але судити про це важко тому, що вона проходить біля бровки і в північній частині в неї просто входить. Вежу складено на глинистому розчині з досить великих і середніх шматків ламаного вапняку. Башта у плані підпрямокутної форми. Реконструйовано її розміри 3,6 (Пд Зх—Пн Сх) × 3,1 м (Пн Зх—Пд Сх) дуже близькі конструкції вежі, розкритої в сезоні 2019 р. в розкопі V.

Біля внутрішнього фасу оборонної стіни у південно-східній частині квадрата 4 зафіксовано безінвентарне поховання людини (рис. 2). Слідів перекопу під час досліджень не виявлено ні в плані, ні в профілі. Кіс-



Рис. 3. Рів і вал у квадратах 1 та 2

тяк лежав витягнутий на спині, головою на Пд Зх (обличчя звернено на Пн Сх) на глибині близько 0,6 м. Збереглася лише частина скелета — череп, ключиці, частина ребер, кістки лівої руки (без кісток долоні), права плечова кістка і стегнові кістки обох ніг. Рівень збереження кістяка і плита вапняку, що стоїть з його північного боку, дозволяють припускати, що кістяк розміщувався в кам'яному ящику, прибудованного до стіни. Подібна ситуація з фрагментами людських кісток фіксувалася під час дослідження Малої цитаделі Консулівського городища.

Відкрито також західну частину кутового в'їзду на городище. Він локалізувався у північній частині квадрата 6. Через відсутність часу в сезоні 2021 р. він не був повністю розкритий. Ширина розкритої ділянки воротного отвору досягала максимально 1 м. Про його присутність свідчить, проте, наявність торцевої стіни 3 конструкції оборонної стіни. Вона фланкувала воротний проєм із заходу. У кладці стіни 3 не знайдено жодного каменю для кріплення дерев'яних стовпів від воріт. Більш точна інформація про параметри в'їзду буде отримана після повних його розкопок.

Описана частина фортифікації була зведена на *валу* з щільно утрамбованого суглинку світло-коричневого кольору. Цей вал зафіксований і на зовнішній, і на внутрішній стороні оборонної стіни. Його висота досягала 0,6—0,7 м. Схожа конструкція була зафіксована під час вивчення фортифікації цитаделі городища на розкопі II. Там її висота сягала 0,5 м.

У квадратах 1 та 2 виявлено рів (рис. 3), який оточував оборонні споруди Великої фортеці з півночі. У нинішньому сезоні вдалося розкрити лише ескарп рову, тому важко визначити його оригінальну глибину. Разом із валом, на якому зведені кам'яні фортифікації, розкриті у 2021 р., ескарп рову становив перешкоду заввишки більше 2 м. Рів виритий у материковому лесі, його ескарп крутий.

Впродовж всього часу виконання проекту проводиться вивчення археологічного матеріалу, який зберігається у Фондах НЗ «Хортиця». Матеріали розкопок 2021 р. у кількості 31 од. збереження, як і в попередні роки досліджень пам'ятки — представлені переважно фрагментами ліпного посуду і амфор, вивчення яких підтверджує датування пам'ятки I ст. до н. е. — II ст. н. е. На жаль, серед керамічних знахідок майже немає повнопрофільних посудин, вироби сильно фрагментовані. Серед найцікавіших знахідок сезону 2021 р., перерахуємо кам'яні вироби: фрагмент похоронної стели, фрагмент зернотерки та рибальські грузила.

Особливість розкопок цього сезону — початок палеогеографічних досліджень на городищах степового Подніпров'я. Найбільш інформативними виявились два перетини (4 та 5) на валу та стінці рову Консулівського городища. Отримані нові дані щодо формування ґрунтів у Степовому Подніпров'ї, а саме — «античного ґрунту», що зберігся під кам'яними оборонними спорудами (див. окрему публікацію у цьому випуску). Для детального дослідження забудови городищ та їх оборонних споруд актуальним залишається проведення геодезичних та магнітометричних робіт.

Матеріали Консулівського та інших городищ зазначеної групи стануть тим археологічним джерелом, на базі якого буде представлена картина соціально-економічного, етнічного та історико-культурного розвитку Степового Подніпров'я у скіфо-античний період нашої історії.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

А. Бардецький, П. Нечитайло

РАННІ МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПУ 1 У м. ПОЛОННЕ

Восени 2021 р. загін Архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ "ОАСУ"» провів рятівні розкопки в м. Полонне Хмельницької обл. Об'єктом досліджень стала ділянка на вул. Говорун, 37, що розміщується в історичній частині міста на території замчища XVII—XVIII ст.

Роботи, що проводились раніше поруч із ділянкою (І. Винокура і В. Мегея в 1992 р., Б. Рідуша і П. Нечитайла в 2008 р., Л. Виногродської в 2013 р. та П. Нечитайла в 2019 р.), засвідчили наявність культурних шарів і споруд давньоруського, ранньомодерного та нового часів. Лише в траншеї, закладеній в заплаві (№ 4 1992 р.), було виявлено неатрибутовану ліпну кераміку. Це свого часу дало підстави І. Винокуру з В. Мегеєм вважати, що городище почало функціонувати в кінці XI ст., тоді як поруч на острівному останці правобережної тераси вони локалізували найдавніше поселення, датувавши віднайдені там матеріали V—VIII ст. та X ст. і позначивши його як «городище № 2».

Досліджувана ділянка розташована на краю мисоподібного виступу першої надзаплавної тераси правого берега р. Хомори — лівобережної притоки Случі. Схил тут змінено ескарпованим валом фортечних укріплень висотою до 5 м. Денна поверхня ділянки має ухил на північний захід у бік вул. Говорун. Значна її частина була зайнята сучасними спорудами, якими зруйновано давні культурні нашарування.

Розкоп площею 200 м^2 було вписано в доступні для розкриття межі розпланованої ділянки і розбито за літерно-цифровою сіткою квадратів. Верхній шар на глибину 0,3—0,8 м від денної поверхні, залежно від рельєфу, було знято за допомогою техніки.

У розкопі було виявлено два об'єкти XI—XIII ст., поховання XIII—XV ст., господарські ями та льох XVIII ст. У культурному шарі та в перевідкладеному стані в заповненні об'єктів знайдено незначну кількість кераміки і виробів з кременю палеометалевої доби.

Одне знаряддя, виготовлене на пластині з волинського туронського кременю, розмірами 3,9 × 2,4 × 1,05 см, було перепалене. Ширший його кінець, очевидно робочий, був відламаний, однак форма і збережені краї вказують на те, що маємо справу з кінцевим скребком. На протилежному кінці є сліди притуплення країв, а бічні було фасетовано протилежною пологою ретушшю (рис. 5: 2). Інший виріб — долото розмірами 7,2 × 3,05 × 1,2 см, виготовлене з непрозорого, світло-сірого, з вкрапленнями, кременю. Воно має двобічно шліфоване, дугасте лезо, одна бічна грань якого фасетована стрімкою ретушшю, а інша — пологою зустрічною (рис. 5: 1). Ці знахідки можна датувати епохою енеоліту—бронзи.

Серію кераміки можна пов'язати з ранньоскіфською лісостеповою культурою, яка на Волині розглядається в рамках т. зв. могилянської групи ранньозалізної доби (за Л. Крушельницькою). Визначальним тут є фрагмент ліпної миски, орнаментованої прокресленими лініями на широких виділених ребром бортах і рядом перлин під ними (рис. 4: 8). Вона мала чорну, згладжену, злегка лискована всередині поверхню і домішку жорстви зі слюдою в фомувальній масі. Поєднання великої кількості дрібних блискіток мінералу і лискованої поверхні створює ефект графітового блиску. Такі миски характерні для ранньоскіфських пам'яток Правобережного Дніпровського Лісостепу і поширені на захід аж до басейну р. Горині та фіксуються навіть в басейні р. Іква. Як аналогії, що дає хороший контекст для подібних мисок, можна навести Андрушівський

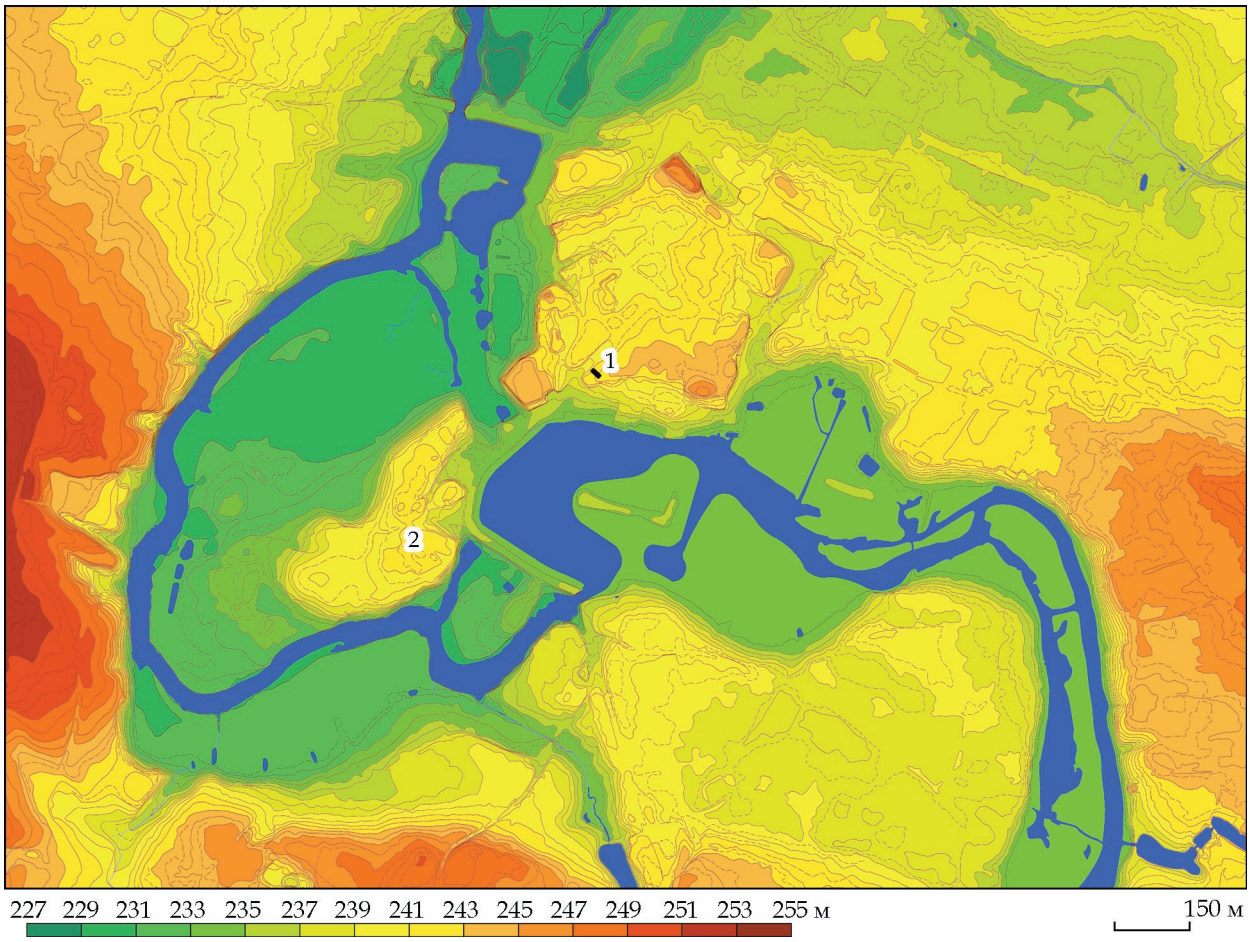

Рис. 1. Гіпсометрична карта території центральної частини м. Полонне: 1 — розкоп 2021 р.; 2 — «городище 2», за І. Винокуром і В. Мегеєм

курган 1 (розкопки Д. Воронцова 1990 р.), датований С. Скорим кінцем VII ст. до н. е. Інші зразки кераміки з розкопу в Полонному представлені стінками посудин з близькими до описаної миски технологічними ознаками.

Виокремлено кілька екземплярів кераміки, характерних для милоградської культури. Це фрагменти горщиків з різко відігнутими назовні вінцями, орнаментовані рядом круглих ямок на шийці (рис. 4: 9, 10). Вони мали коричневу або бежеву згладжену поверхню і домішки жорстви (в одному випадку зі слюдою) та піску в формувальній масі.

Найяскравішою виявилася колекція райковецької культури, представлена керамікою з об'єкта 3 та культурного шару.

Об'єкт 3 був мілким заглибленням з однією прямою стінкою, яке виходило за межі розкопу і було частково зруйноване пізнішою ямою. На рівні виявлення на глибині 0,7 м від нуля (1,25 м від денної поверхні у квадраті А/1) проглядалася невиразна пляма і виявлено фрагмент денця масивного ліпного горщика. На 0,1 м глибше при зачистці було зафіксовано чіткий контур північно-за-





Рис. 2. Фото об'єкта 3: 1 — зачистка на глибині 0,8 м від нульового репера; 2 — розчистка дна

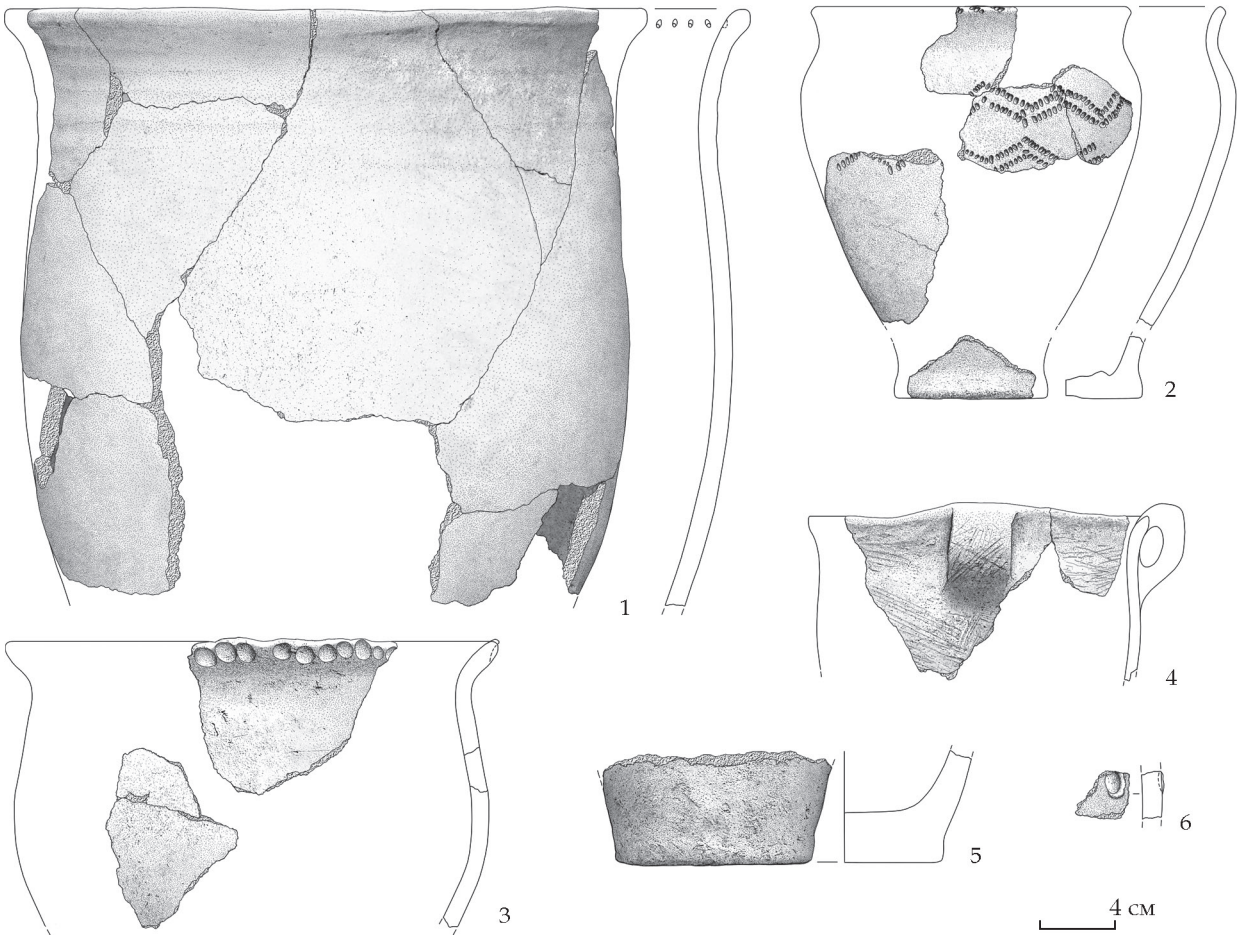

Рис. 3. Вибірка кераміки райковецької культури з об'єкта 3

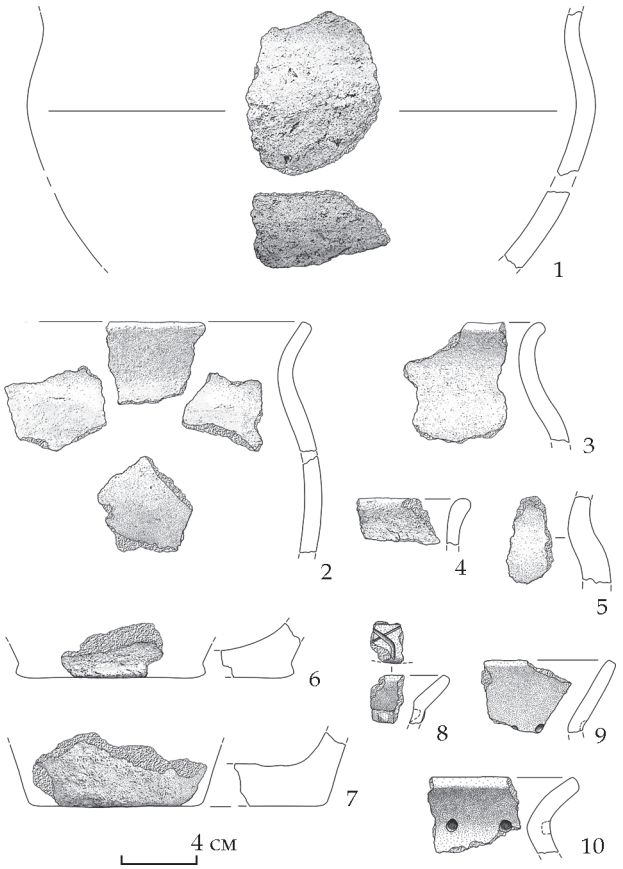

Рис. 4. Вибірка кераміки з культурного шару і перевідкладеної з різночасових об'єктів: 1—7 — райковецька культура; 8 — ранньоскіфська лісостепова культура; 9, 10 — мілоградська культура

хідного краю об'єкта (рис. 2: 1). Лінія стінки тут була пряма, довжиною 2,6 м, орієнтована з південного заходу на північний схід. Дно було розчищено на глибині 0,2 м. У західній частині виявлено яму округлої форми, діаметром 0,9 м, заглиблену ще на 0,2 м від рівня дна (рис. 2: 2). У ній виявлено розвал великого ліпного горщика. В заповненні об'єкта 3 знайдено: фрагменти глиняної обмазки, кістки тварин (ребра, лопатка і кістка кінцівки), описані вище крем'яні вироби і фрагмент миски ранньозалізного віку, а головне — великі фрагменти ліпних посудин райковецької культури. Останні дають можливість зараховувати об'єкт до цієї культури. На описі його керамічного комплексу варто зупинитись докладніше. Порівняльним аналізом було виділено характерні зразки з шести різних посудин, окрім того, фрагменти денець і стінок ще від семи, ймовірно, інших посудин.

1. Розвал горщика, збереженого на половину діаметра і майже на всю висоту без

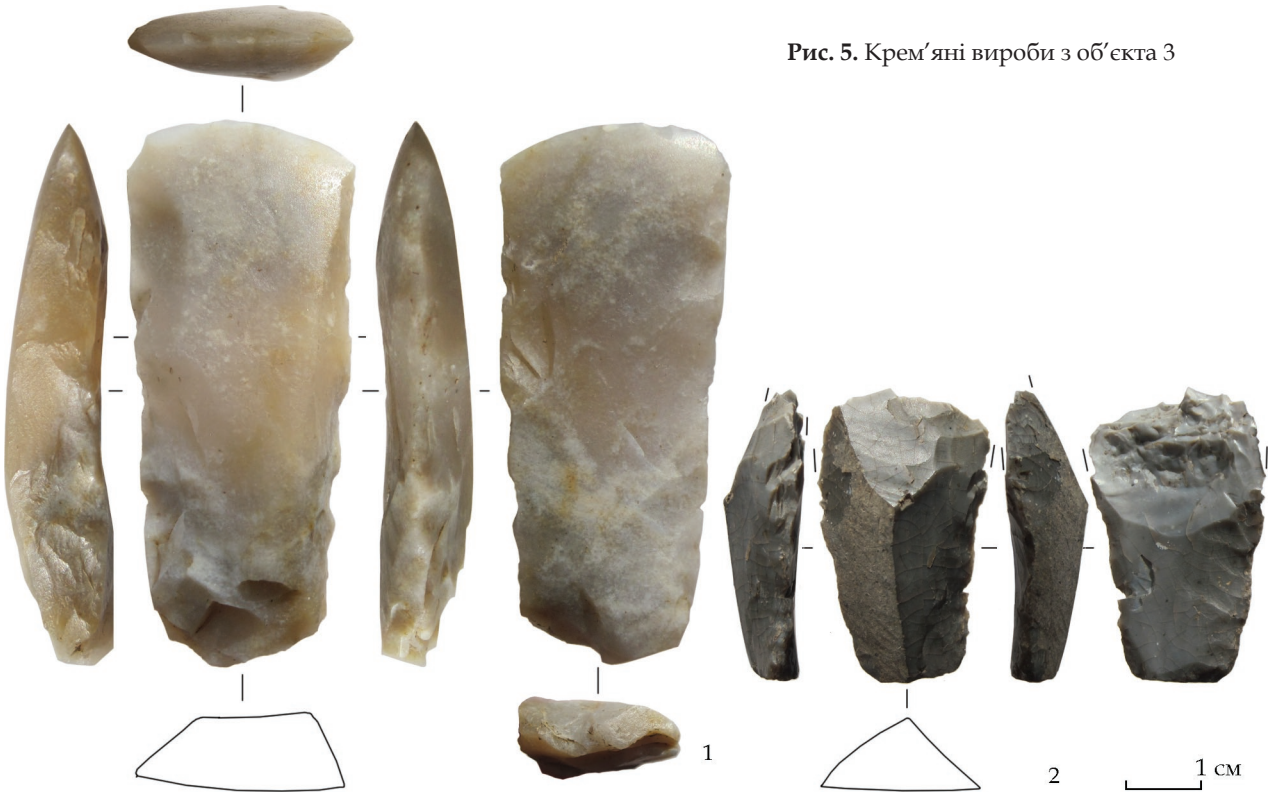

Рис. 5. Крем'яні вироби з об'єкта 3

придонної частини, склеєний з 30 фрагментів. Він мав тюльпаноподібну форму з потовщеними заокругленими вінцями, орнаментованими з внутрішнього боку рядом дрібних мілких наколів, витиснених паличкою під гострим кутом (рис. 3: 1). Зовнішня поверхня бежево-сіра, згладжена, місцями горбкувата, на шийці помітні горизонтальні канелюри від розгладжування пальцями. Внутрішня поверхня темно-сіра, горбкувата. У формувальній масі наявні домішки жорстви, незначної кількості дрібної слюди і піску. В похованні 21 виявлено ще один фрагмент цього горщика. Діаметр вінець 34 см, діаметр тулуба максимальний 18 см, висота приблизно 21 см, товщина стінок 0,8 см.

2. Фрагменти ліпного горщика з майже повним, приблизно реконструйованим профілем S-подібних обрисів, орнаментованого зигзагоподібний гусеничним штампом на плічках і скісними короткими лініями такого ж штампу на краю вінець (рис. 3: 2). Поверхня чорно-сіра, плямиста, ззовні згладжена, а всередині горбкувата. У формувальній масі присутні домішки крупних зерен жорстви, слюди і піску. Діаметр вінець 17 см, максимальний діаметр тулуба 32 см, збережена висота 31 см, товщина стінок 0,9—1 см, товщина дна 0,8—1,3 см.

3. Три фрагменти верхньої частини ліпного горщика з S-подібно вигнутим профілем і карбованим пальцевими відтисками зовнішнім краєм вінець (рис. 3: 3). Зовнішня поверхня чорна горбкувата, згладжена, а внутрішня — сіра, згладжена та дуже горбкувата. У формувальній масі наявні домішки крупних зерен жорстви, незначна кількість слюди і пісок. Діаметр вінець 26 см, максимальний діаметр тулуба 25 см, збережена висота приблизно 15 см, товщина стінок 0,8—0,9 см.

4. Два фрагменти верхньої частини ліпного горщика з вушком (рис. 3: 4). Зовнішня поверхня бежево-сіра, плямисто забарвлена, покрита скісними нерегулярними розчосами, а внутрішня — цегляста, згладжена. У формувальній масі наявні домішки жорстви і незначної кількості слюди. Діаметр вінець 18 см, збережена висота 9 см, товщина стінок 0,5—0,6 см.

5. Фрагмент денця ліпного горщика з бежевою, згладженою, горбкуватою зовнішньою поверхнею та чорною, горбкуватою внутрішньою, крупнозернистою текстурою черепка і домішками крупних зерен жорстви і піску в формувальній масі (рис. 3: 5). Діаметр дна 10,5 см, збережена висота 5,6 см, товщина дна 2,8 см, товщина стінок 1,3 см.

6. Фрагмент стінки ліпної посудини, на якому зберігся один пальцевий защип (рис. 3: 6). Вона мала сіру, горбкувату, шерехату поверхню і домішки піску, органіки та великої кількості жорстви зі слюдою в формувальній масі. Розміри: 2,8 × 2,5 × (1—1,2) см.

Інші екземпляри з об'єкта, представлені фрагментами стінок і денець, мали аналогічні риси: горбкувату, недбало згладжену поверхню різних відтінків сірого або коричневого кольору з крупнозернистою текстурою

і з домішкою жорстви, слюди і часом піску в формувальній масі. Те ж саме стосується і ще семи екземплярів посудин, фрагменти яких знайдено в культурному шарі, і перевідкладеними в заповненні пізніших об'єктів. Серед них два денця (рис. 4: 6, 7), фрагменти вінець (рис. 3: 4), шийки з плічками (рис. 4: 5) і посудин реконструйованих на половину профілю (рис. 4: 1, 2).

Найінформативнішим для атрибуції комплексу був горщик, орнаментований гусеничним штампом. У подібному виконанні орнамент (зигзаг на плічках і короткі скісні лінії на краях вінець) характерний для ліпного посуду роменської культури (літописних сіверян) Лівобережжя Дніпра. Його знахідка на Східній Волині не викликає подиву, адже подібні проникнення вглиб ареалу райковецької культури відомі, наприклад, з епонімного поселення в уроч. Лука біля с. Райки (за В. Гончарочим, 1963) і навіть на Південному Бузі (Коржівка, за П. Хавлюком, 1962).

Орнаментація пальцевими втисненнями на краю вінець (як на горщику 3) є характерною для всіх слов'янських старожитностей I тис. н. е., і для райковецької культури зокрема. Труднощі з атрибуцією міг викликати великий тюльпаноподібний горщик (1), якби він не був знайдений в контексті попередніх. Орнамент у вигляді відтисків нахиленою паличкою трапляється дуже рідко, проте для горщиків райковецької культури, як і ранньої давньоруської, загалом властивим є нанесення штампових або прокреслених орнаментів на внутрішній поверхні вінець, тож очевидно, що маємо тут справу з одним із ранніх його проявів. Посудина з вушком (4) ще менш характерна, і зарахована до комплексу райковецької культури умовно, маючи близькі до іншого посуду технологічні риси черепка. Те саме стосується і дрібної стінки з пальцево-нігтевим відтиском (6).

Сукупно риси описаного посуду дають підстави зараховувати комплекс до раннього етапу райковецької культури і датувати його близько VIII ст. Таким чином, на карті Полонного розширено межі заселення в дописемний період його зародження.

Л. Кармазіна, Є. Левінзон

НАГЛЯД ЗА ЗЕМЛЯНИМИ РОБОТАМИ НА вул. ГОСПІТАЛЬНА У м. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ



Рис. 1. Ділянка на вул. Госпітальна на фрагменті аерофотознімки м. Кам'янець-Подільський

У листопаді 2022 р. співробітники ДП «НДЦ "ОАСУ"» провели дослідницькі роботи на ділянці на вул. Госпітальна на замовлення громадянина С. Катеринчука для проведення комунікацій.

Обстежена ділянка розташована у південно-західній частині Старого міста (рис. 1; 2). У писемних історичних джерелах зазначено, що на території вулиці були розташовані палац турецького намісника Галіль-Паші, будівлі в'язниці гарему та вірменського госпіталю.

Під комунікації з допомогою екскаватора на проїжджій частині вулиці було закладено траншею завдовжки 100 м, завширшки 0,6—0,7 м, завглибшки 1,1 м. Її розміщено у північно-західній частині вулиці від будинку № 1 до північно-західного кута ділянки на вул. Госпітальна, 6а. Встановлено, що в межах дослідженої площі археологічний шар зруйновано під час попередніх земляних і будівельних робіт. До глибини 0,8 м у південній час-



Рис. 2. Фрагмент мідьориту з виглядом на вул. Госпітальна (гравер війт міста Кипріян Томашевич, 1673—1679 рр.)

тині та до 1,0 м у північній залягав мішаний шар ґрунту сірого та чорного кольорів з лінзами піску, включеннями дрібного каміння, вугликами. Нижче містився шар суглинку.

Виявлені матеріали нечисленні, пов'язані з історією міста XVI — першої половини XX ст. З площі траншеї зібрано фрагменти кахель XVI—XVIII ст. (рис. 3: 1—4) та вінець гончарного посуду другої половини XVII—XVIII ст. і XIX ст. (рис. 3: 5—8), фрагмент тулійки люльки XVIII ст. (рис. 3: 9), уламок скляної чарки XIX ст. (рис. 3: 10), уламки фарфорових тарілок першої половини XX ст. (рис. 3: 11—12), зокрема фрагмент денця посудини із клеймом Будянського заводу 1920-і рр. «Всеукртрест Порцелфаянсшкло» (рис. 3: 13).



Рис. 3. Знахідки з траншеї

П. Нечитайло, Д. Тимчук, О. Омельченко

ДОСЛІДЖЕННЯ У м. ГОРОДОК У 2021 р.

У серпні—вересні 2021 р. загін Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ "ОАСУ"» на замовлення Городоцької міської ради, провів дослідження в м. Городок, Хмельницької обл. Дослідження проводились в історичній частині м. Городок, на правому березі р. Смотрич. Польові роботи зосередили на території Замкової гори, на правому березі р. Смотрич. Ця територія частково зайнята під ділянки приватних садиб, частково відведена під сільськогосподарські ділянки, частково поросла лісом та чагарниками. Досліджували кілька об'єктів та локацій: залишки кам'яної стіни біля колишнього костелу Св. Анни; плато Нижнього укріплення; печера на замковій горі; верхня частина Замкової Гори (рис. 1).

Перші два розкопи були закладені біля фрагменту мурованої стіни, на території колишнього костьолу Св. Анни (рис. 1; 3). Для розуміння топографічних особливостей розкопів 1—2 слід зазначити, що фрагмент кам'яної стіни «вписаний» в структуру нижнього оборонного валу. Висота за Балтійською системою першої надзаплавної тераси р. Смотрич становить 243—245 м. Висота верхівки валу становить 258—259 м. На території одного з господарств, що прилягає до зовнішнього боку валу, під час проведення будівельних робіт було зрізано частину валу. Всередині конструкцій валу Дмитром Полюховичем було зібрано фрагменти кахель та кераміки XVII ст. Вал міг бути пізнім фортифікаційним укріпленням. На верхівці валу, на плато, стояв костьол Св. Анни, збудований у 1732 р. У 1930-х рр. костьол було зруйновано. Біля костьолу існувала дзвіниця, представлена на фото експедиції Стефана Таранущенка (рис. 2). Завданням розкопів 1—2 було з'ясувати призначення циклопічної стіни та її відношення до костелу та дзвіниці Св. Анни.

Розкоп 1 було закладено на плато із західного боку стіни (рис. 1; 3). Розміри розкопу 2 × 1,5 м. Метою цього розкопу було простежити наявність-відсутність культурних шарів із західного боку стіни та з'ясувати, чи належать залишки муру до костелу та дзвіниці. Розкоп розмістився на північно-східному куті стіни, там вдалося простежити стратиграфічні нашарування (рис. 3). У північному борті вся ґрунтова засипка сформована будівельним бутом. Бут мав вигляд мілкого вапнякового каменю, перемішаного зі світлим вапняковим розчином. У південному борті стратиграфічний перетин розкопу показав, що на висоту 1,8—1,9 та довжину 1,5 м ґрунтові нашарування представлені підсипкою,

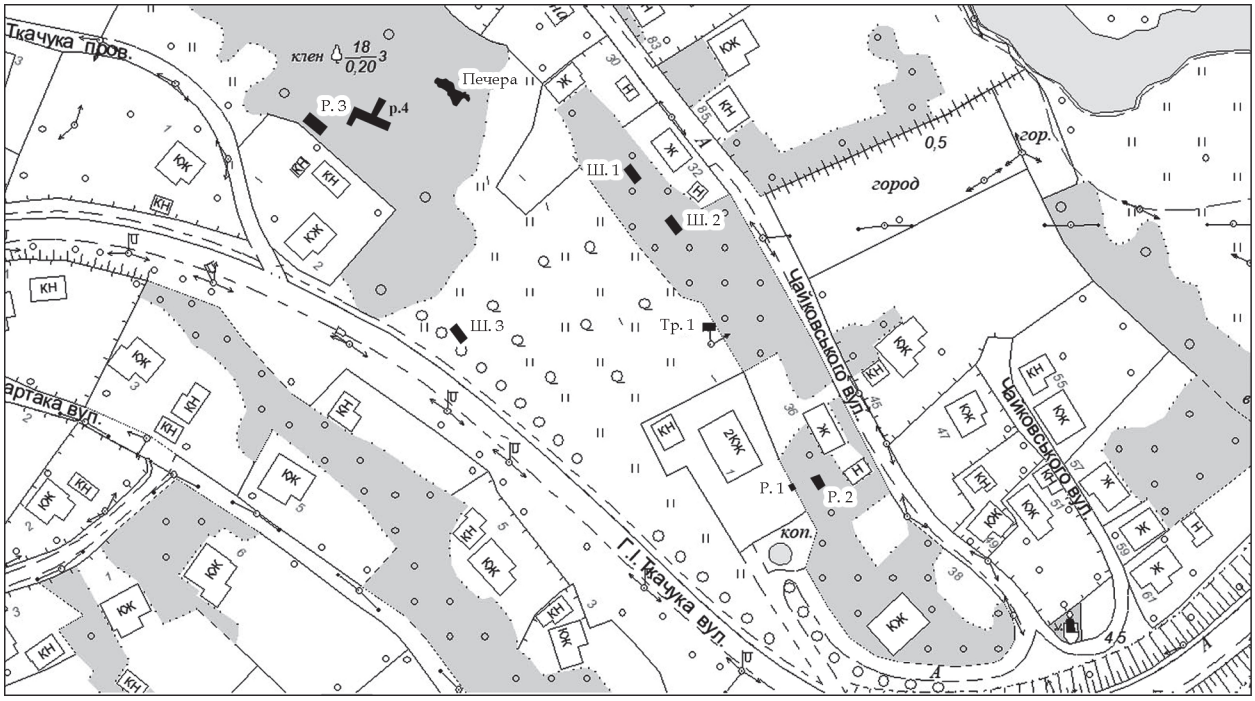

Рис. 1. Розкопи та шурфи 2021 р. на фрагменті мапи м. Городок

що складалася з гумусованого ґрунту. Знахідок в обох насипах не виявлено.

Зважаючи на відсутність культурного шару, ускладненість ґрунту і, головне, великий перепад висот на ділянці, було вирішено закласти розкоп 2 на схилі, під стіною.

Розкоп закладено під стіною із залишками циклопічної кладки (рис. 1; 3). Стіна вивітрена, лицьова кладка збереглась частково. На тепер — це ділянка покинутої садиби. У садиби є власники. На території садиби розміщено напівзруйновані господарські споруди без дахів та глинобитна хата на дві половини з дахом. Розкоп розміром 4 × 2,2 м було закладено між цими сучасними спорудами, під стіною. На початку робіт територія була завалена сміттям та заросла чагарниками. Стіна над майданчиком ділянки підвищувалася приблизно на 5,6—5,8 м. Денна поверхня біля стіни була нерівномірною, поступово знижувалася в бік річки.

На глибині 0,6 м від денної поверхні (середній рівень) було зафіксовано скупчення обмазки та горілого дерева (рис. 4: 3). Обмазка мала чітко виражену лицьову частину. Поверхня лицьової частини обмазки була підлощена. Структура обмазки грудчаста, крихка з отворами від вигорілих рослинних решток. Фіксувався також фрагмент горілої дерев'яної конструкції, довжиною близько 1 м, розміщений під прямим кутом до стіни. Це виявились залишки житла кінця XVII ст.

Стратиграфія розкопу була такою (рис. 5).

Північний борт:

0—0,5 м — чорний гумусований шар із жорствою та матеріалами XX ст.;



Рис. 2. Дзвіниця костелу Св. Анни у Городку на фото Стефана Таранущенка 1920-х рр.

0,43—0,54 — світлий суглинок (відмостка мурованої стіни);

0,55—0,6 — мішаний суглинок з вуглинками;

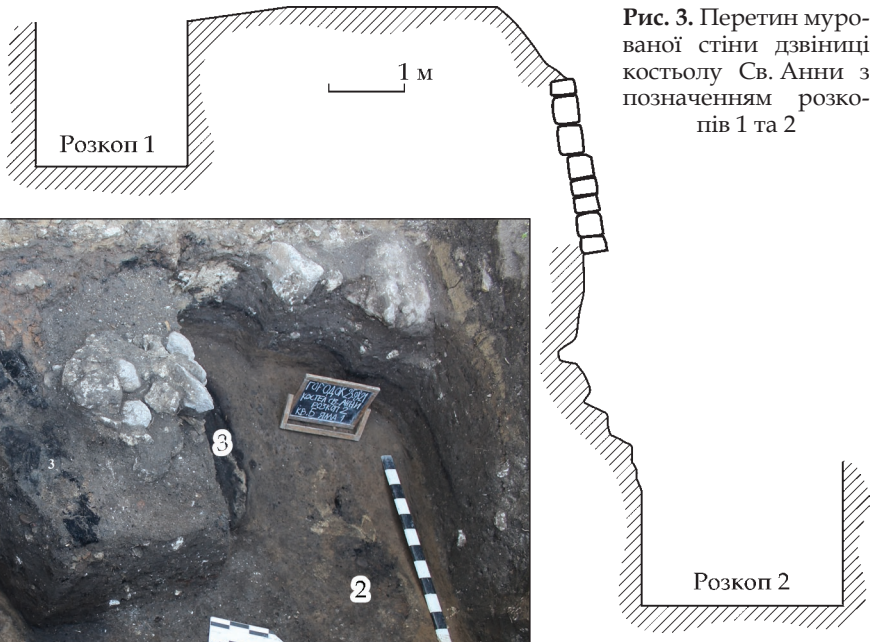

Рис. 3. Перетин мурованої стіни дзвіниці костьолу Св. Анни з позначенням розкопів 1 та 2



Рис. 4. Розкоп 3: 1 — яма XX ст.; 2 — яма раннього залізного віку; 3 — залишки житла XVII ст.

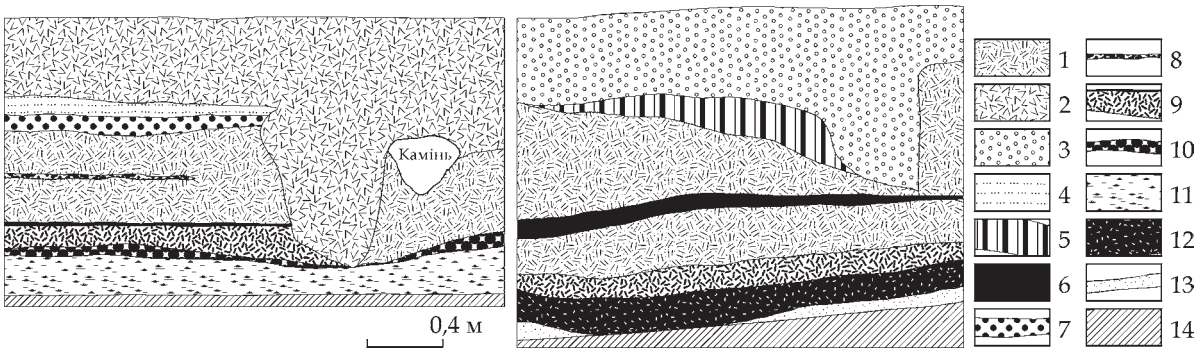

Рис. 5. Стратиграфія північного (ліворуч) та південного (праворуч) бортів розкопу 2: 1 — гумусований з вугликами, печиною та жорствою; 2 — гумусований з жорствою XX ст.; 3 — гумусований з вугликами, жорствою та щебенем; 4 — суглинок; 5 — чорноземний ґрунт; 6 — горілий прошарок; 7 — глиняний гумусований шар із вугликами; 8 — жорствяний прошарок; 9 — темнокоричневий шар XVII ст.; 10 — гумусований шар із глиною; 11 — бурий мішаний суглинок із матеріалами ранньозалізної доби; 12 — горіле дерево; 13 — материкова глина з вапняковими включеннями; 14 — материк

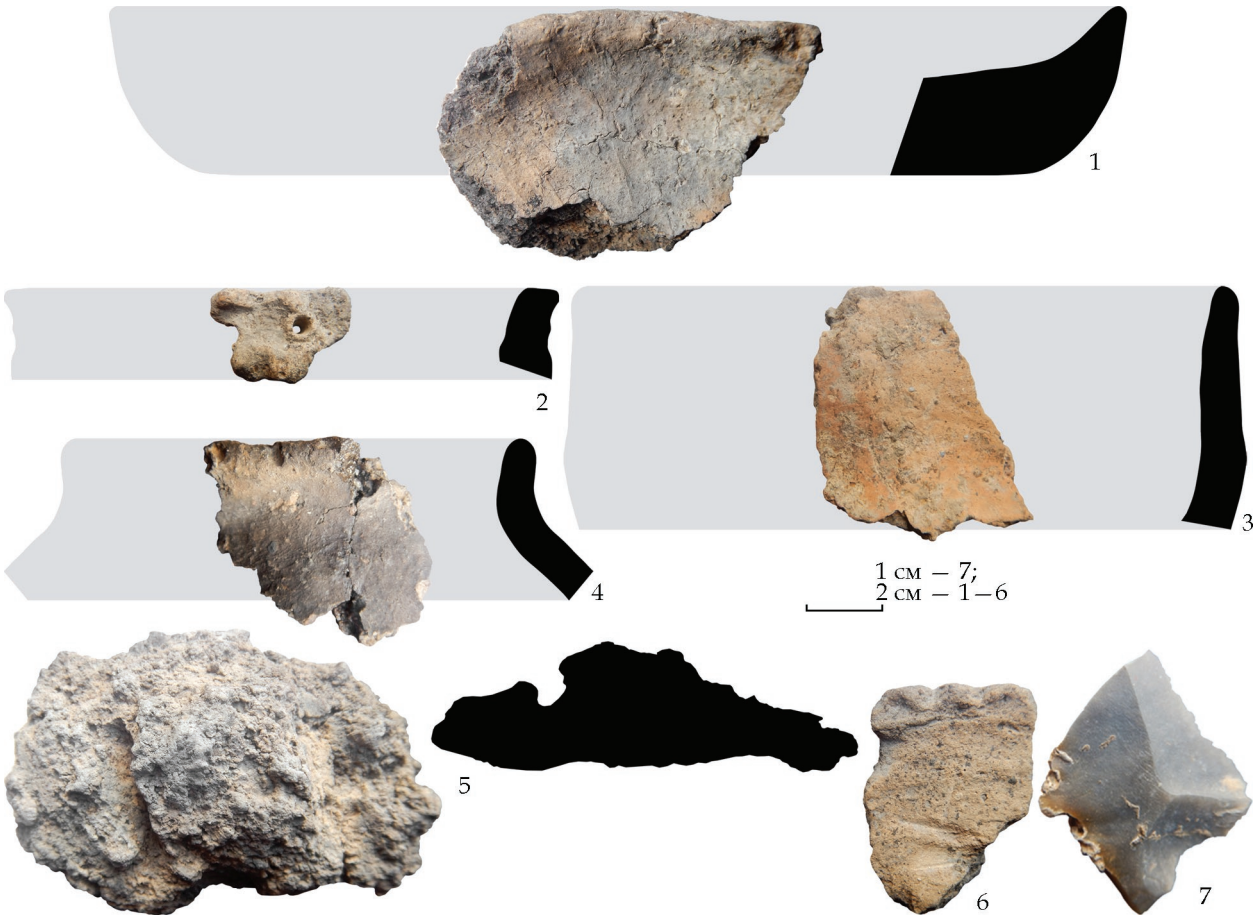

Рис. 6. Матеріали ранньоскіфського часу з розкопу 2: 1 — жаровня; 2—4, 6 — фрагменти горщиків; 7 — грузило; 7 — крем'яне знаряддя

0,6—0,83 — гумусований шар з вуглинками, печиною, жорствою та камінням;

0,83—0,87 — жорства;

0,87—1,08 — гумусований з вуглинками, печиною та жорствою;

1,08—1,10 — горілий прошарок;

1,10—1,24 — темно-коричневий шар з матеріалами XVII ст.;

1,24—1,28 — мішаний суглинок;

1,28—1,4 — бурий мішаний суглинок з матеріалами раннього залізного віку;

1,4—1,6 — вапнякова галька осадового походження.

У квадраті Б, біля північної бровки, на глибині 1,4—1,6 м було розчищено фрагмент ями з матеріалами доби раннього заліза (рис. 4: 2). Яму було закладено у бурому суглинковому горизонті. Яма округлої форми діаметром 0,8 м. У південній частині яма була пошкоджена прямокутною ямою XX ст.

Для уточнення атрибуції знахідок, ми звернулись до доцента К-ПДУ ім. Огієнка А. Гуцала. Він датував знахідки ранньоскіфським часом у межах VII ст. до н. е.

Південний борт був найінформативнішим у питанні фіксації залишків житла XVII ст. (рис. 5). Тут було зафіксовано шар горілого дерева потужністю 18—20 см (рис. 4: 3). Шар лежав на вапняковій гальці осадового походження, що розміщувалася під суглинками на всій площі розкопу. Горілий шар, який, імовірно, був підлогою споруди XVII ст. лежав під стіною (рис. 4: 3), що було додатковим аргументом на користь її датування XVIII ст. У квадраті А також добре фіксувався глиняний «замок», що оберігав стіну від замокання та ймовірних повеней.

Матеріали ранньоскіфського часу VII ст. до н. е. походять із залишків ями (рис. 4: 2) та пов'язаного з нею культурного шару (бурий мішаний суглинок). Це кістки тварин, вироби з кременю та кераміки. Керамічні вироби виготовлені з глиняної маси з додаванням піску та шамоту. Колір черепка від жовтого і помаранчевого до темно-коричневого; на зламі переважно однорідний або двошаровий. Денця горщиків товсті, їх краї гострокутні. Вінця горщиків прямі, вертикальні, незначно відігнуті назовні. Трапляються варіанти з наскрізними проколами між двома карбованими валиками (рис. 6: 2). Є варіанти вінець з одним карбованим валиком (рис. 6: 6), без валиків з навскісними насічками (рис. 6: 4). Цікавий варіант товстостінної жаровні з коротким загнутим вінцем (рис. 6: 1). Діаметр денця жаровні 22 см, діаметр вінця 28—30 см. Окрім посуду, було знайдено фрагмент ймовірного грузила для рибальської сітки (рис. 6: 5). Черепок брудно-сірого кольору, перепалений із домішками, овальної форми має два поперечних наскрізних отвори. Верхня частина не збереглась. Довжина «грузила» 9,5 см, ширина 6,7 см, діаметр отворів 1 см. В ямі також трапилось крем'яне знаряддя (рис. 6: 7). Знаряддя має два ріжучих краї, сформованих сколами. З однієї сторони з внутрішнього боку ретушоване. Розміри знаряддя 2,5 × 2,3 см.

У заповненні житла другої половини XVII ст. було знайдено фрагменти керамічного та скляного посуду (рис. 7: 1) й кахель. У горілому шарі, що інтерпретується нами як рівень підлоги житла, було знайдено ніж з дерев'яною ручкою.

Окрім ножа, на тому ж рівні було знайдено свинцеву округлу кулю без хвостовика (рис. 7: 3) діаметром 1,1 см та масою 7,8 г. Цікавими індивідуальними знахідками є фрагмент шахової фігури, вирізаний із кістки. Прикрашена рельєфними поясками з подвійними врізними лініями. Верхня частина заокруглена, «корона» фігури з одного боку обламана (рис. 7: 2). Окрім того, було знайдено фрагмент нижньої частини чашечки люльки з червоної глини з ангобом (рис. 7: 4).



Рис. 7. Індивідуальні знахідки з житла XVII ст. у розкопі 2: 1 — скляна ручка; 2 — фрагмент шахової фігури; 3 — куля; 4 — фрагмент люльки

На основі спостережень за стратиграфією та планіграфією розкопу, враховуючи супутні знахідки, можна зробити такі висновки.

1. Освоєння досліджуваної території людиною розпочинається у VII ст. до н. е. На це вказують знахідки кераміки *in situ* в передматериковому шарі.

2. Наступні сліди використання території людиною були порушені під час будівництва в цьому місці житла XVII ст. Житло було глинобитним з дерев'яним каркасом та кахляною піччю.

3. Житло згоріло в кінці XVI ст. Місце певний час використовувалось як смітник. Про це свідчать фрагменти кахель з різних пічних наборів, знайдені у його заповненні.

4. У 1730-х рр. на цьому місці зводять підмурок для дзвіниці. На таку інтерпретацію кам'яного муру вказують такі спостереження: a) у розкопі 1 знайдено кут кам'яної стіни. Стіна має закінчення у південному напрямку; b) обстежено усю територію Нижнього валу. Інших ділянок з кам'яним муруванням не знайдено; c) стіна складена з таких самих тесаних блоків як і дзвіниця на фото; d) стіна поставлена на залишки житла XVII ст.

Сума спостережень дозволяє стверджувати, що фрагмент кам'яної стіни належить до залишків костелу Св. Анни.



Рис. 8. План та перетин розкопу 4: 1 — материкова скеля; 2 — гравійно-галечний ґрунт осадового походження; 3 — стіна; 4 — дерновий шар; 5 — світлий ґрунт із дрібним камінням білого кольору; 6 — ґрунт темного кольору з дрібним камінням; 7 — шар дрібного білого каміння; 8 — мішаний сірий ґрунт із вугликами; 9 — бутова кладка



Рис. 9. Відкриття замкової стіни в розкопі 4

З-поміж інших закладених розкопів на території Замкової гори і прилеглих територій, найбільш інформативним є розкоп 4 (рис. 1; 8).

Розкоп 4. Спочатку було закладено у вигляді траншеї 6 × 1 м. Траншея була закладена на схилі Замкової гори (рис. 1). На першому метрі траншеї Л. Белей знайшов фрагмент кам'яної мурованої стіни. Стіна залягала на глибині 1 м. Стіна мурована з вапнякового каменю на світлому вапняно-піщаному розчині. Камінь у лицьовій кладці прямокутної форми: 35 × 25, 33 × 30, 38 × 15. Лицьова частина кладки збереглась на висоту 0,6 м. Нижче йде бутова кладка, простежена на 0,6 м (рис. 8; 9).

Після виявлення стіни було вирішено відкрити її на максимально можливу довжину, враховуючи об'єми обумовлені договором. Від фрагменту виявленої стіни ліворуч було зроблено врізку 1 3 × 2 м (рис. 8), праворуч — врізку 2 розміром 3 × 2 м (рис. 8). У врізці 1, у напрямку Пд—Зх стіна обривалася. Ймовірно, розібрана. Врізкою 3, довжиною 3,10 м, було простежено ширину стіни замку. Її ширина склала 2,8 м. Загалом замкова стіна простежена на довжину 7 м. У засипці стіни потужний культурний шар з матеріалами XIV—XVII ст.

Матеріали XVII ст. Широко представлені фрагментами посуду та будівельної кераміки. Серед будівельної кераміки виділяються фрагменти цегли-пальцівки у кількості чотири штуки. Цікавим є фрагмент обмазки з відбитком дерев'яної палиці. Ця знахідка свідчить про існування в замку глинобитних будівель / конструкцій. Набір кахель XVII ст. представлений фрагментами з різних пічних наборів. Трапляються червоноглиняні фрагменти з високим та низьким рельєфом, з рамкою та без, з поливою та без неї. Широко представлені фрагменти посуду. За кольором черепка виділяються сіроглиняні, білоглиняні, червоноглиняні посудини. Горщики типові для цього періоду. З прямим вінцем незначно відхиленим назовні. Білоглиняні горщики оздоблені крайкуванням або залиті одноколірною поливою зсередини. Зовні — орнамент рудою описскою (рис. 10). Також виявлені фрагменти покришок, мисок, тарілок.

Цікавий фрагмент імпортної османської фаянсової чашки (рис. 10). Чашка прикрашена поліхромним розписом в стилі «Родос». Походить з міста Ізник. До цього ж періоду належать знахідки фрагментів гутного скляного посуду та двох мідних солідів Яна Казимира.

Матеріали другої половини XV—XVI ст. Невелика кількість фрагментів горщиків з характерним вінцем у формі масивного напівкруглого валика та напівкруглим заглибленням під покришку. Особливо цікавими є фрагменти мископодібних кахель з денцем діаметром 12 см.

Матеріали другої половини XIII — першої половини XV ст. Кілька фрагментів характерних горщиків мають архаїчний вигляд. Це фрагмент горщика 172, сформований на повільнообертовому гончарному крузі (рис. 11: 1). У тісті цього горщика є рослинні домішки. Так звана «своєрідна група», за М. Кучерою. Цікавим є фрагмент 173 з плавно відігнутим назовні вінцем і округлим валиком на краю (рис. 11: 2). Такий профіль тяжіє до давньоруських традицій. Відгомін давньоруських традицій відчувається і в орнаментації горщиків — це заглиблені горизонтальні прямі та хвилясті лінії (рис. 11: 7). До другої половини XIV — першої половини XV ст. належать фрагменти горщиків 174—177 (рис. 11: 3—6). Це посудини з різним кольором черепка від бежевого до цегельного. Сформовані на швидкообертовому гончарному крузі. Формується кутастий профіль вигину вінця від стінок. Вінце має вигляд масивного напівкруглого валика з напівкруглою виємкою під покришку. Така форма вінець стає масовою у другій половині XV—XVI ст. Утім, в цей час горщики з таким вінцем переважно з сірим, димленим кольором черепка.

До цього ж періоду, ймовірно, належать кілька знахідок з металу. Хоча прийнятнішим було б ширше їх датування у межах XIV—XVI ст. Це фрагмент залізної коліщаткової остроги (шпори) та наконечники (вістря) стріли і арбалетного болта (рис. 12). Вістря стріли доволі довге — 9 см. Вістря черешкове, ромбоподібне із розширенням у нижній частині. Край вістря чотирьохгранний у перетині. Вістря арбалетного болта втульчасте, мигдалевидне, довжиною 7,3 см. Кавалерійська коліщаткова шпора, на жаль, не має чітких хронологічних ознак.

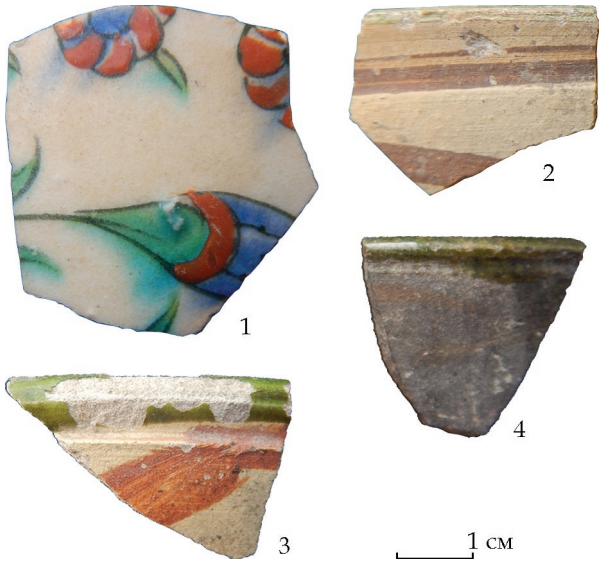

Рис. 10. Матеріал другої половини XVII ст. з розкопу 4: 1 — фрагмент османської фаянсової кружки з розписом у стилі «Родос», виробництво м. Ізник; 2—4 — фрагменти білоглиняних горщиків з орнаментом ангобом, вкриті поливою, місцеве виробництво

У розкопі також трапились перевідкладені матеріали раннього залізного віку та трипільської культури.

На території м. Городок Хмельницької обл. були проведені археологічні дослідження. Вони були зосереджені на території історичного ядра міста, в районі Замкової гори. Досліджувались кілька локацій: мурована стіна біля колишнього костелу Св. Анни; плато над Нижнім валом; печера над



Рис. 11. Фрагменти горщиків другої половини XIII — першої половини XV ст. з розкопу 4

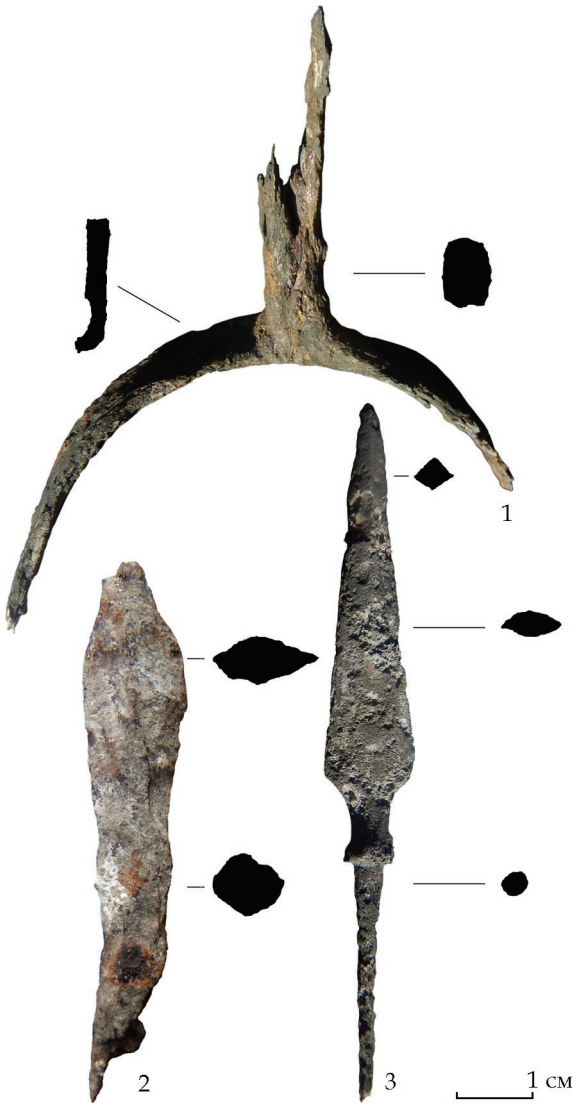

Рис. 12. Індивідуальні знахідки з розкопу 4: 1 — острога; 2 — вістря арбалетного болта; 3 — вістря стріли

Нижнім валом на Замковій горі; плато на Замковій горі. Було з'ясовано невідомі періоди ранньої історії Городка, відкрито унікальні архітектурні та археологічні об'єкти. Місцевий музей отримав колекцію знахідок у кількості 248 од.

Археологічне вивчення території дозволяє стверджувати наявність тут слідів перебування людини в часи енеоліту та раннього залізного віку. Незаперечні сліди використання першої надзаплавної тераси правого берега р. Смотрич, підніжжя і верхнього плато майбутньої Замкової гори датовані VII ст. н. е.

Безперервне використання території Замкової гори зафіксовано з XIV ст. На це вказують знахідки характерної кераміки у розкопах 2—4. Найбільше знахідок фрагментів кераміки, що зазвичай дослідники датують у межах другої половини XIII — першої половини XV ст. Однак у комплексі кераміки цього періоду з Городка відсутні хронологічні ознаки, які б дозволили віднести її до золотоординських часів. Появу замку на Замковій горі і виникнення самого містечка Городок можна пов'язувати з другою половиною XIV ст. Таку версію виникнення Городка як міста запропонував на початку XX ст. Юхим Сіцінський. Тепер його теорія отримала фактичне підтвердження.

Велике значення для м. Городок має відкриття фрагментів замкового муру. Один — відкритий Дмитром Тимчуком між двома будинками у пров. І. Ткачука, інший — розкопом 4. Об'єм виконаних робіт поки що не дозволяє чітко датувати кам'яний мур. Його хронологія перебуває в рамках XIV—XVII ст.

Археолого-архітектурні дослідження мурованої стіни, вписаної в Нижній вал, доводять, що стіна є основою колишньої дзвіниці костелу Св. Анни. Під стіною знайдено залишки житла другої половини XVII ст.

Наступні роки є необхідність провести облаштування території навколо знайдених фрагментів муру та необхідні земляні роботи із залученням археологів.

П. Нечитайло, Д. Тимчук, О. Омельченко, П. Болтанюк, Є. Левінзон

ДОСЛІДЖЕННЯ В МІСЦІ ОБЛАШТУВАННЯ ДОДАТКОВОГО ВХОДУ З вул. ЗАМКОВА ДО МУЗЕЮ МІНІАТЮР У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ У 2021 р.

У 2021 р., на замовлення ФОП Є. Ненашева, проводились археологічні дослідження у сквері, біля сучасного входу до музею мініатюр, на території, де планувалося облаштування додаткового входу з вулиці Замкова (рис. 1). Роботи виконувала Кам'янець-



Рис. 1. Місце проведення досліджень на фрагменті аерофотозйомки міста, позначене літерою А

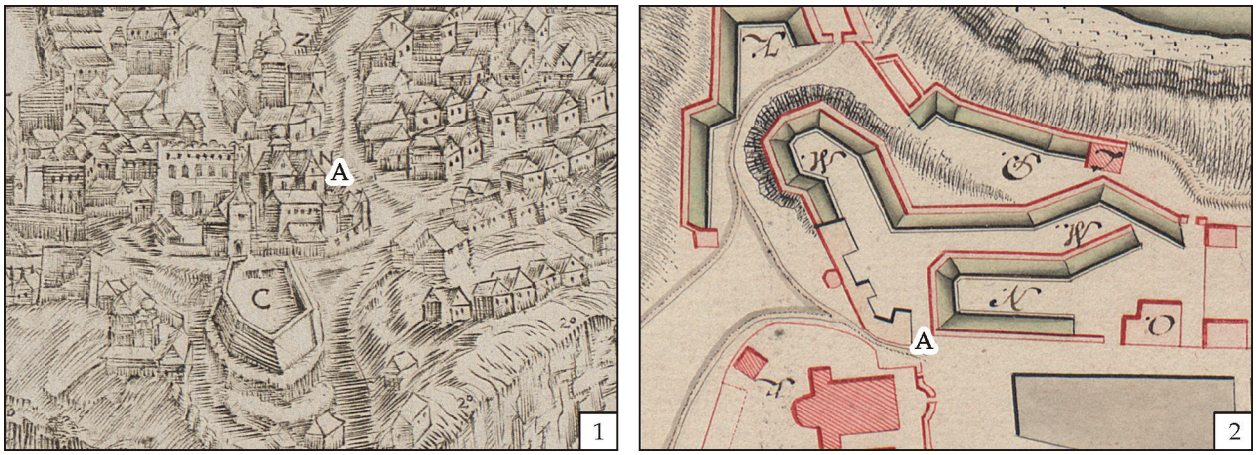

Рис. 2. Досліджена ділянка (позначена літерою А) на планах другої половини XVII—XVIII ст.: 1 — план Кипріяна Томашевича 1670-х рр.; 2 — 1761 р.

Подільська експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» згідно з угодою № 247-21-21 на виконання наукових археологічних досліджень.

За проєктом передбачалось облаштування додаткового входу до музею мініатюр з вул. Замкова. Між рівнем хідника на вул. Замковій та рівнем денної поверхні сучасного входу перепад висот складав понад 3 м.

З півдня розміщувалась кам'яна стіна, за якою — хідник (тротуар) на вул. Замкова. Із заходу — привхідна територія до музею мініатюр. Зі сходу — територія скверу. З півночі — тротуарна доріжка до музею мініатюр.

Один із найдавніших планів Кам'янця-Подільського 1670-х рр. авторства Кипріяна Томашевича показує на ділянці щільну забудову (рис. 2: 1). У центрі кварталу — монастир кармелітів босих, позначений літерою N. Квартал обнесений невисоким муром, суттєво нижчим ніж мур Вірменського бастіону. Між кварталом, обнесеним муром і Вірменським бастіоном, існував широкий проїзд на вул. Францисканська. Важливо, що вздовж існуючого тепер муру, з південного боку ділянки досліджень, позначено одноповерхову житлову забудову з орієнтацією Зх—Сх. Один із будинків, що стоїть вздовж муру, потрапляє на ділянку досліджень. Ймовірно, із південної сторони кварталу, на ділянці досліджень, теж існував невисокий підмурок.

На початку XVIII ст. на більшості планів бачимо довгий будинок, прибудований до східної стіни Вірменського бастіону (рис. 2: 2). Цей будинок повторює контури теперішнього муру і трасування вул. Замкової. На



Рис. 3. Початок археологічних досліджень: 1 — місце закладення траншеї; 2 — вигляд зі сходу після зняття верхніх насипних шарів

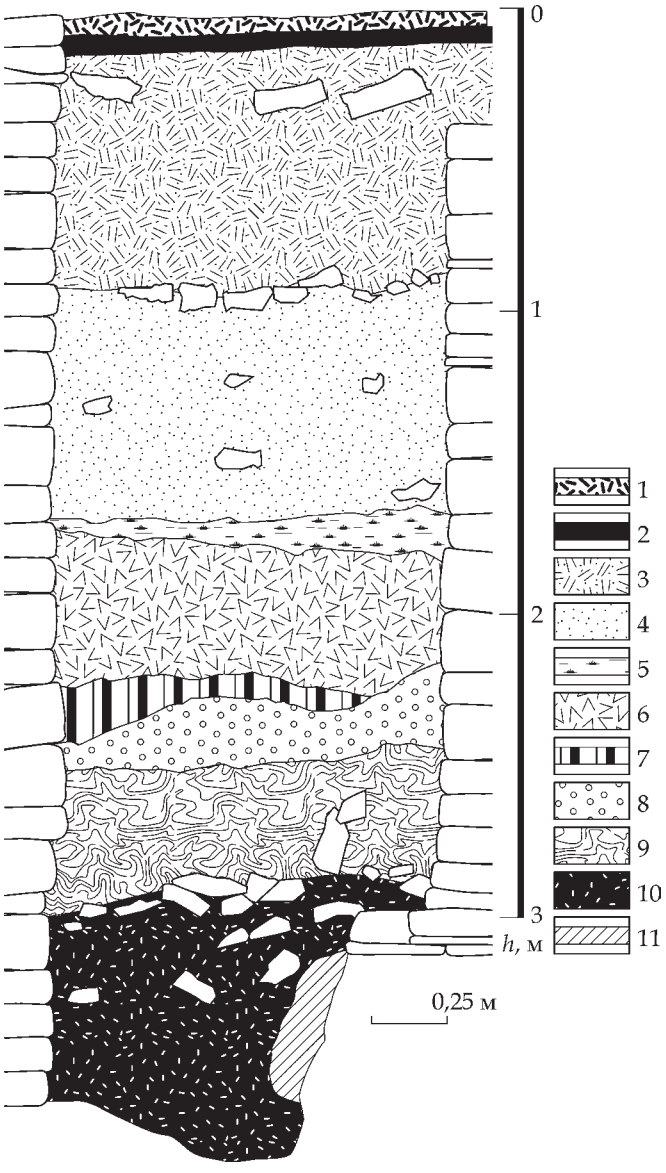

ших планах також видно широкий проїзд з вул. Францисканська на вул. Замкову, який проходить повз східну торцеву стінку довгого будинку. Західна стінка будинку, біля якої показано проїзд, має гострокутну V-подібну форму.

Над проїздом показано стіни ще одного артилерійського бастіону, т. зв. «Босяцького шанцю» (рис. 2: 2). На плані кінця XVIII — початку XIX ст. довгий будинок позначений як «артиллерийский деревянный старый дом со службами», або «дом со службами командира артиллерийской гарнизонной команды». У другій половині XIX—XX ст. довгий «артилерійський» будинок було розібрано, проїзд з вул. Францисканської на Замкову було закладено суцільним муром і на досліджуваній території виник сквер.

У 2012 р. неподалік від місця проведення археологічних досліджень, на верхній терасі, поблизу Вірменського бастіону проводились археологічні дослідження під керівництвом В. Мегея та П. Болтанюка.

Згідно з робочим проєктом з облаштування вхідної групи до музею мініатюр у встановленому місці було закладено траншею (рис. 3). Траншея була орієнтована вздовж муру на вул. Замковій

Рис. 4. Стратиграфія південно-західного борту розкопу: 1 — гравійна засипка; 2 — дерновий шар; 3 — пухкий мішаний ґрунт з матеріалами XX—XXI ст.; 4 — завезений ґрунт із матеріалами енеоліту — XVII ст.; 5 — мішаний суглинок; 6 — сірий гумусований мішаний шар; 7 — шар суглинку з битою цеглою; 8 — сірий мішаний ґрунт з дрібним камінням; 9 — перевідкладений шар із матеріалами другої половини XIII — XIV ст.; 10 — чорний гумусований з матеріалами кінця XVI — початку XVII ст.; 11 — глиняний замок

Пн Сх—Пд Зх. Довжина 8,6, ширина 2,5 м. Траншею було розділено на квадрати, довжиною 2 м і шириною в ширину траншеї. У західній частині траншеї, у квадраті 1, на глибині 0,5 м було виявлено фрагмент стіни (рис. 3: 2). Фрагмент було відкрито на довжину 2,6 м. Стіна була орієнтована Пн Зх—Пд Сх. Мурована із обробленого вапнякового каменю на вапняно-піщаному розчині білого кольору. Частина з лицьовою кладкою обернена на Пд Сх. Судячи з топографії стіни та її орієнтації, це, ймовірно, залишки довгого будинку, зображеного на планах другої половини XVIII — першої половини XIX ст. (рис. 2: 2). Стратиграфію розкопу буде проаналізовано нижче. Тут зазначимо, що основний об'єм ґрунтових нашарувань був складений пухким мішаним ґрунтом, що містив дрібне каміння та рухомий матеріал другої половини XVII — першої половини XX ст. На глибині 2,5 м було знайдено 10 копійок 1956 р. За інформацією старожила міста, М. Левінзона, в це місце звозили ґрунт під час будівництва К-ПЕМЗ у 1959 р.

Влітку 2021 р., під час нагляду за прокладанням траншеї, одразу за в'їздною брамою колишнього К-ПЕМЗ було знайдено рештки поховання жінки (рис. 16). Поховання виявлено на глибині 1 м від сучасної поверхні. Орієнтоване головою на захід, випростане на спині. Руки складені на животі. На руках знайдено два литих перстні з кольорового металу, один з яких із псевдовиттям. Судячи із супровідного інвентаря, поховання може датуватися XIII—XIV ст. Воно може бути пов'язане з церквою Вознесіння, яка стояла на західному краю Вірменського ринку ще наприкінці XVII ст.

Стратиграфія південно-західної стінки розкопу була найбільш інформативною (рис. 4):

- декоративна гравійна засипка (10 см);
- дерновий шар (5—8 см);
- пухкий мішаний ґрунт з матеріалами XX—XXI ст. (0,8 м);
- завезений ґрунт з матеріалами енеоліту — XVII ст. (0,6—0,8 м);

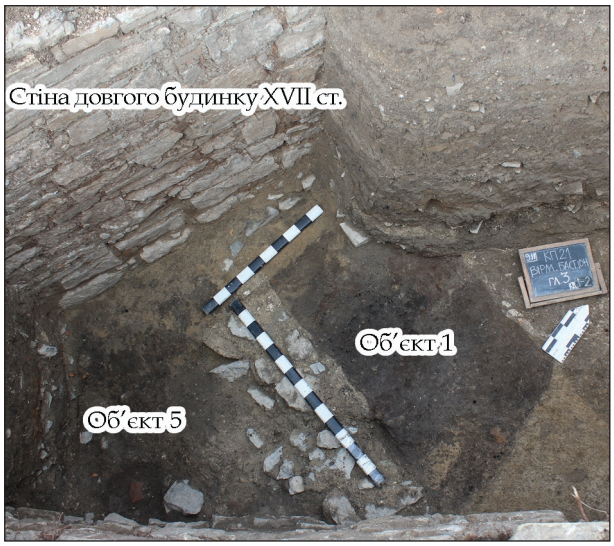

Рис. 5. Об'єкти 1, 3, 5, і стіна «довгого будинку» XVIII ст. на етапі виявлення та зачистки

- лінза мішаного суглинку (рівень бульвару XIX ст?);
- сірий гумусований мішаний шар (40—45 см);
- лінза суглинку з битою цеглою (10—20 см; рівень будівельного горизонту початку XVII ст?; рис. 12);
- сірий мішаний ґрунт з дрібним камінням (15—30 см; рівень будівельного горизонту початку XVII ст?);
- перевідкладений шар з матеріалами другої половини XIII—XIV ст. (60—70 см);
- чорний гумусований з матеріалами кінця XVI — початку XVII ст. (60—80 см).

Об'єкт 3. На глибині 2,9—3,1 м, у квадраті 1 було знайдено фрагмент кам'яної стіни (рис. 5). Стіна простежена на довжину 2 м і ширину 0,7 м. Орієнтація стіни Зх—Сх. Складена з каміння середніх розмірів на вапняно-піщаному розчині жовтуватого кольору з переважанням піску. Висота над рівнем материку 0,4 м. На рівні виявлення стіна перерізала дві плями підпрямокутної форми (рис. 5; 6). Пляма з південного боку 0,6 × 1,1 м (пізніше виділена в об'єкт 5) та пляма зі північного боку 1 × 1,8 м (пізніше виділена

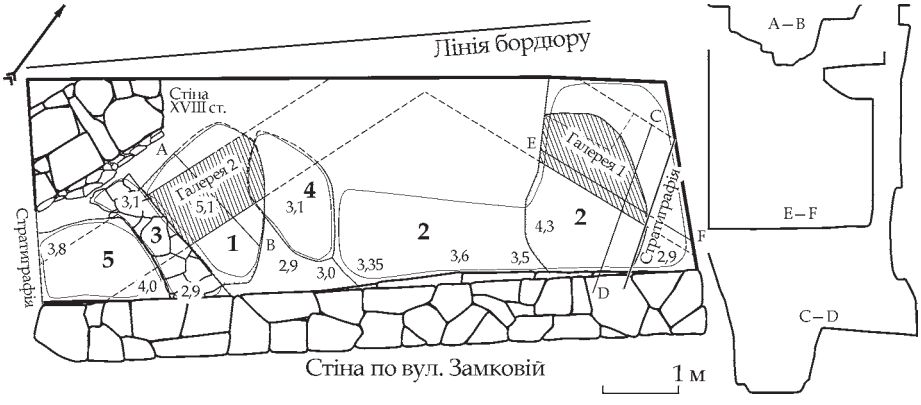

Рис. 6. План розкопу; **напівжирним** позначені номери об'єктів



Рис. 7. Фрагмент керамічної чаші XIV ст. *in situ*, в об'єкті 1

в об'єкт 1). Судячи зі стратиграфії та супутнього матеріалу ця кам'яна стіна може бути фундаментом житлового будинку XVII ст.

Об'єкт 5. Знаходився у квадраті 1, південніше об'єкта 3 (рис. 5; 6). Перекривався пачкою перевідкладеного ґрунту з об'єкта 1. Мав розміри 0,6 × 1,1 м. Простежений на глибину 1 м, до материка. Заповнення складене матеріалом XVII ст. Об'єкт інтерпретується як заповнення котловану житлового будинку XVII ст.

Об'єкт 1. Виявлений у квадраті 1, північніше об'єкта 3 (рис. 5, 6). Довжина 1,0—1,8, ширина 0,75—1,6 м. Глибина — 0,8 м. Заповнення складають матеріали другої половини XIII — XIV ст. та крупні фрагменти глиняної обмазки. Особливо цікавими є керамічні чаші і миски на кільцевому піддоні, окремі з яких є кримським імпортом (рис. 7; 14). Чаша на піддоні, на думку спеціалістки з середньовічної кераміки Криму І. Тесленко, схожа на групу кераміки Південно-Східного Криму. Її аналогії трапляються серед виробів Чембало другої половини XIV ст. Представлені також горщики місцевого виробництва (рис. 15). На жаль, об'єкт пошкоджений пізнішими ямами і достовірно визначити його призначення важко. Найімовірнішим є інтерпретація об'єкта як господарської ями золотоординського часу. На це вказує і шар вапняної підсипки, виявлений на дні ями. Зазвичай подібні підсипки вапном робились для знезараження господарських ям.

Об'єкт 4 виявлений у квадраті 2 (рис. 5; 6). Запуск на рівні 3,1 м. Північно-східніше об'єкта 1. Частково перерізає об'єкт 2 у північно-східній частині. Заповнений ґрунтом насиченим вапняним розчином та будівельним сміттям. Довжина 1,82, ширина 0,98 м, глибина 10—12 см. Інтерпретується як яма під будівельні потреби не раніше XVII ст.

Об'єкт 2 виявлений у квадратах 2—3, північно-східніше об'єкта 1 (рис. 6; 8). Запуск фіксувався на глибині 2,9 м. Пляма прямокутної форми. Найбільша довжина (Пд Зх—Пн Сх) 4,54, ширина 2,6, і глибина 0,35—1,3 м. У північному куті котловану споруди виявлено стовпову яму, обкладену камінням, діаметром 35 см. Глибина об'єкта понижувалась з південного заходу на північний схід 0,35—1,3 м. Заповнення об'єкта складене мішаним гумусованим ґрунтом з жорствою, грудками обмазки та керамічним матеріалом. Серед останнього виділяються характерні кахлі з великою пуклею, датовані другою половиною XVI ст. До цього ж часу тяжіє і керамічний матеріал у вигляді традиційних сироглиняних овоїдних горщиків з вінцем у вигляді масивного напівкруглого валика із виїмкою під покришку. Судячи із заповнення, об'єкт 2 є будівлею, що передувала споруді на кам'яному фундаменті, яка виділена в межах об'єктів 3 та 5. Подальше пониження об'єкта до глибини 5,1 м (рис. 6; 8) пояснюється існуванням у тому місці підземної галереї. На момент облаштування об'єкта 2, підземна галерея найімовірніше вже не використовувалась за призначенням і була частково завалена. Про це говорить стовпова яма, зроблена у ґрунтових нашаруваннях над склепінням заваленої галереї (рис. 8).

Підземні галереї. Галерея 1. Виявлена у квадратах 4—5, на етапі розчистки заповнення об'єкта 2 (рис. 6; 8; 9; 13). Орієнтація фрагменту галереї Зх—Сх. Висота галереї 1,8 м, ширина 0,9—1 м. На момент виявлення повністю засипана. Фрагмент склепіння збережений частково у східній частині. Галерея вирубана частково у глині (склепіння), частково у гравійно-галечному ґрунті осадового походження (ромушина), частково у материковій скелі (рис. 10). Судячи з того, що основний об'єм галереї заповнений ґрунтом з матеріалами кінця XVI — початку XVII ст., кінець її існування пов'язаний з виникненням об'єкта 2. Сама ж галерея датована раніше часом.

Галерея 2 виявлена у квадратах 1—2, під час зачистки дна об'єкта 1 (рис. 6; 11; 12). У дні ями XIII—XIV ст. було виявлено пустоті-



Рис. 8. Об'єкт 2 на фінальному етапі зачистки. Стрілкою показана стовпова яма у засипці підземної галереї



Рис. 9. Вигляд на фрагмент галереї 1 із заходу

лий отвір. У процесі його обстеження було з'ясовано, що отвір веде до фрагменту ще одного відрізку підземної галереї. Галерея 2 з орієнтацією Пн—Пд. Висота галереї 1,7, ширина 1,3 м. Більша частина галереї вирубана в товщі гравійно-галечного ґрунту осадового походження (ромушина). Склепіння на момент виявлення збереглось тільки під долівкою об'єкта 1. У західній частині зруйноване фундаментом та котлованом споруди виділеної в межах об'єктів 3 та 5. Верхня частина галереї заповнена гумусованим ґрунтом з матеріалами XVI — початку XVII ст. Ґрунт потрапив до галереї після припинення її використання з котловану споруди виділеної в межах об'єктів 3 та 5.

Ймовірно, обидві галереї були створені в один час. При проведенні будь-яких земляних робіт можна віднайти їх рештки, враховуючи азимути відкритих відрізків галерей 1 і 2.

Дослідження в місці проектування вхідної групи з вул. Замкової до Музею мініатюр дали можливість зробити такі висновки.

1. Аналіз планів XVII ст. дозволяє стверджувати, що архітектурна та то-

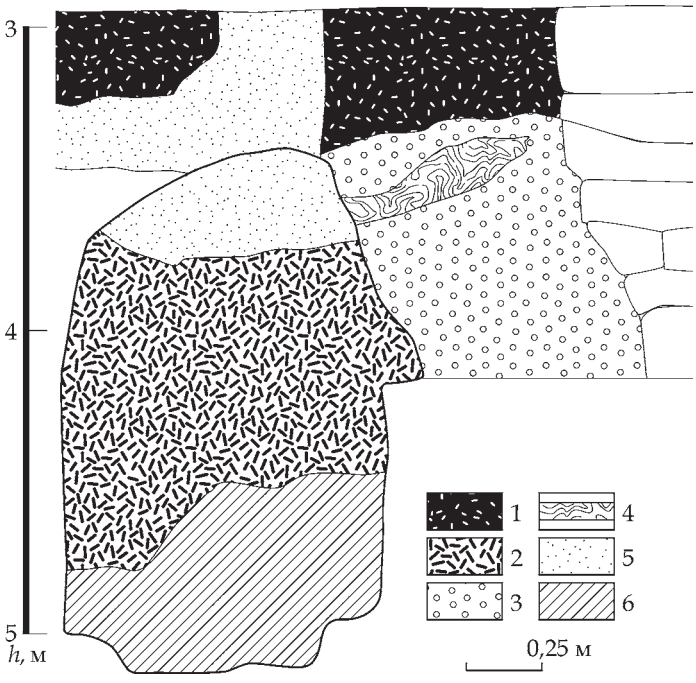

Рис. 10. Стратиграфічний перетин північно-східної стінки розкопу та галереї 1: 1 — чорний гумусований з матеріалами кінця XVI — початку XVII ст.; 2 — чорний гумусований з рамушиною та матеріалами кінця XVI — початку XVII ст.; 3 — рамушина; 4 — озалізнена рамушина; 5 — суглинок; 6 — глина





Рис. 11. Галерея 2; вигляд з різних ракурсів



Рис. 12. Вигляд на галерею 2 з півночі



Рис. 13. Вигляд на розкоп з північного сходу



Рис. 14. Миска (чаша) на кільцевому піддоні золотоординського періоду XIV ст.



Рис. 15. Фрагменти горщиків другої половини XIII—XIV ст. з об'єкта 1

пографічна ситуація в місці проведення археологічних досліджень динамічно змінювалась. Станом на другу половину територія входила до кварталу пов'язаного з монастирем Босих кармелітів. На плані Кипріяна Томашевича (рис. 2: 1) показано, що квартал стояв на невеликому підвищенні у порівнянні з рівнем Вірменського бастіону і був оточений невисоким муром. Ймовірно, в місці проведення досліджень мур вже існував. В той же час рівень залягання кам'яного фундаменту будинку XVII ст. та пов'язаного з ним об'єкта 2 вказує на те, що якщо цей мур і існував, його висота була дуже незначною.

2. На планах XVIII ст. на місці житлового кварталу поруч з колишнім монастирем Босих кармелітів постає т. зв. «Босяцький шанець» (рис. 2: 2). Проїзд з вул. Францисканської повз Вірменський бастіон зникає. На його місці виникає довгий будинок, що межує західною торцевою стіною зі східною стінкою Вірменського бастіону. Ця споруда позначена на пізніших планах як артилерійський будинок. Біля східної торцевої стіни цього будинку позначено проїзд на сучасну вул. Замкову.

3. У другій половині XIX—XX ст. будинки вздовж сучасної вул. Замкова та проїзди з вул. Францисканська поблизу них зникають. Територія «Босяцького шанцю» та Вірменського бастіону перетворена на паркову зону.

4. Така ситуація зберігається з певними змінами до сьогодні. Мур вздовж сучасної вул. Замкової, в місці проведення археологічних досліджень існував з середини XIX ст. У радянський час, під час будівництва К-ПЕМЗ у 1950-ті рр. рівень денної поверхні скверу було суттєво підвищено. Сюди висипали землю, вийняту з будівельного котловану для корпусів майбутнього заводу.

5. Стратиграфічна ситуація на ділянці досліджень показала, що принаймні 2,5 м ґрунтових нашарувань складені перевідкладеним ґрунтом, датованим радянською монетою 1956 р. Нижче було зафіксовано недоторкані шари та об'єкти.

6. На глибині 0,5 м у квадраті 1 було знайдено стіну будинку, яка, судячи з топографії, є артилерійським будинком зі службами позначеним на планах кінця XVIII — початку XIX ст. Повз цей будинок існував проїзд на сучасну вул. Замкову.



Рис. 16. Поховання на подвір'ї колишнього К-ПЕМЗ

7. На глибині 2,9—3 м було знайдено залишки споруд кінця XVI — початку XVII ст. Ймовірно, ці споруди позначені на плані Кипріяна Томашевича, що показує місто до початку турецької військової присутності.

8. У результаті археологічних досліджень було виявлено відрізки підземних галерей. Галереї перестали існувати в результаті будівництва споруд кінця XVI — початку XVII ст. Це одні з найраніших підземних споруд міста, датовані археологічно.

9. На момент написання цього повідомлення фрагменти підземних галерей були музеєфіковані замовником. Влаштоване накриття під склом дає можливість відвідувачам музею ознайомитись із рештками давньої підземної архітектури, ймовірно, найдавнішої з відомих у місті.

10. Розкоп у межах облаштування додаткового входу до Музею мініатюр є прикладом відповідального ставлення бізнесу до проведення господарської діяльності в межах зон охорони культурного шару. Маємо можливість спостерігати як невелика ділянка, досліджена археологічно, розкриває важливі етапи існування міста, його топографію, архітектуру, матеріальну культуру та створює нові туристично привабливі об'єкти.

П. Нечитайло, Д. Тимчук, О. Омельченко, А. Корвін-Піотровський, Т. Бобровський, А. Бардецький, В. Голуб, В. Мегей

ДОСЛІДЖЕННЯ В ПОЛОННОМУ В 2021 р. ТА ЗНАХІДКА СВИНЦЕВОЇ ГРАМОТИ XII ст.

У вересні—жовтні 2021 р. загін Кам'янець-Подільської архітектурно-археологічної експедиції ДП «НДЦ "ОАСУ"» на замовлення ТОВ Майдан-Вільський кар'єр проводив дослідження в м. Полонне, Хмельницької обл. Дослідження проводились в історичній частині міста на ділянці на вул. Говорун, 37 (рис. 1).

Спеціальних археологічних досліджень цих територій не проводилось. Поблизу мурів костелу Св. Анни експедиція І. Винокура й В. Мегея у 1992 р. заклала траншею, де було виявлено матеріали XVII—XVIII ст. У 2013 р. дослідження на вул. Говорун, 22, у парку в районі сучасного православного храму проводила Л. Виногродська. У 2019 р. автори повідомлення при нагляді за прокладанням траншеї на вул. Говорун, 9 відкрили систему підвалів. Найстаріший з них датований першою чвертю XIX ст.

Територія розташована на природному узвишші, штучно підсиленому фортечним валом (рис. 1). Зі сходу — ескарпована поверхня колишнього фортечного валу, нижче якого територія приватних садиб на вул. Гоголя. Від верхівки валу — різкий нахил у бік вул. Говорун. Перепад висот на ділянці становив 242—237 м за Балтійською системою висот. Ділянка з нахилом на Пн Зх у бік вул. Говорун. Територія ділянки була зайнята під адміністративні будівлі міліції та ізолятор тимчасового утримання (рис. 1). Ці споруди були заглиблені в материк. Культурні шари та об'єкти в місцях їх розміщення були зруйновані. У південно-західній частині ділянки існувала площа вільна від забудови. Тут було вирішено закласти розкоп площею 200 м^2. Площа і форма розкопу диктувалась плануванням ділянки. В південно-східній та східній частині розкоп підходив до краю фортечного валу і частково відкривав залишки споруди ізолятору тимчасового утримання (споруда 4; рис. 1: 2). У північній межував з фундаментами адміністративної будівлі міліції. У південній підходив впритул до паркану сусідньої ділянки. У західній підходив впритул до паркану від хідника на вул. Говорун. За 140 м на південний захід від ділянки — костел Св. Анни XVIII ст. (рис. 1).

Спорудами називались муровані залишки фундаментів та заглиблені у материк ями прямокутної форми, зарахування яких до споруд не викликало сумнівів через їх форму, параметри та наявність архітектурних елементів (ніші, стовпові ями тощо).

Ямами називались плями округлої та прямокутної форми, які в процесі вибірки не містили явних архітектурних ознак. Заповнення, топографія, параметри таких об'єктів відповідали господарським ямам. Утім, слід зазначити, що і котловани споруд виконували функцію господарських ям на пізньому етапі свого існування.



Рис. 1. Розташування ділянки досліджень 2021 р. у м. Полонному: 1 — адміністративне приміщення міліції; 2 — розкоп; 3 — костел Св. Анни

Об'єктами названі плями, виявлені горизонтальною зачисткою, однозначне зарахування їх до споруд чи ям було проблематичним (об'єкт 1), а також скупчення цегли «пальцівки» на гравійній підсипці у кв. В—С/5—6 (об'єкт 2). В процесі вибірки інтерпретація об'єкту могла змінюватись.

Найранішими в межах розкопу є знахідки крем'яного долота, зарахованого до енеоліту—бронзи. Найраніша кераміка — знахідки раннього залізного віку, VII ст. до н. е. (найраніші знахідки з розкопу опрацював та опублікував в окремій статті цього випуску А. Бардецький).

Надзвичайний інтерес становила яма (об'єкт 3) з матеріалами райковецької культури VIII—X ст. (рис. 2; 4). Це підтверджує версію І. Винокура про існування міста Полонного у X ст., хоча його версія базувалась на специфічному трактуванні фрагменту літопису, де Полонне фігурує як місто Десятинної церкви.

Ще однією важливою групою знахідок є речі та об'єкти XI—XII ст. До об'єктів цього часу належать 4 та 1.

Об'єкт 4. Під час прокопування ґрунту під похованням 8, технічний директор експедиції Д. Тимчук натрапив на частково перевідкладений шар з керамікою XII ст. з кістками тварин та зім'яту втроє свинцеву пластину з написом, що виявилась першою в Україні свинцевою грамотою середини XII ст. [1] (рис. 5: 1). Після серії горизонтальних зачисток і понижень жодних контурів ймовірного археологічного об'єкту виявлено не було. Найімовірніше, це були залишки незаглибленого вогнища на рівні денної поверхні XII ст.

Об'єкт 1. Розміщувався у квадратах D—E/1 (рис. 2; 4). Запуск простежено на глибині 0,7 м. Має форму прямокутника із заокругленою північною частиною (рис. 3). У південній частині перекрите похованням 1. Завдовжки 2,9 та завширшки 1,9 м. Довгими сторонами орієнтований Пн—Пд. Глибина об'єкта 0,5 м від рівня виявлення. На глибину 0,2 м заповнений фрагментами горщиків та покришок XII—XIII ст., є фрагменти київських амфорок. Також заповнення складали кістками тварин, деревним вугіллям, прошарками попелу. Далі — мішаний суглинок із включенням фрагментів кераміки. Робоча інтерпретація об'єкту — літня піч, або заглиблене вогнище.

Поховання 1—10. У межах розкопу виявлено серію поховань [2] (рис. 2; 4; 6). Усі поховані

1. Детальна публікація знахідки: Археологія, 2022, 4.
2. Кістяки передані на опрацювання до відділу біоархеології ІА НАН України ст. н. сп., к. і. н. О. Козак.

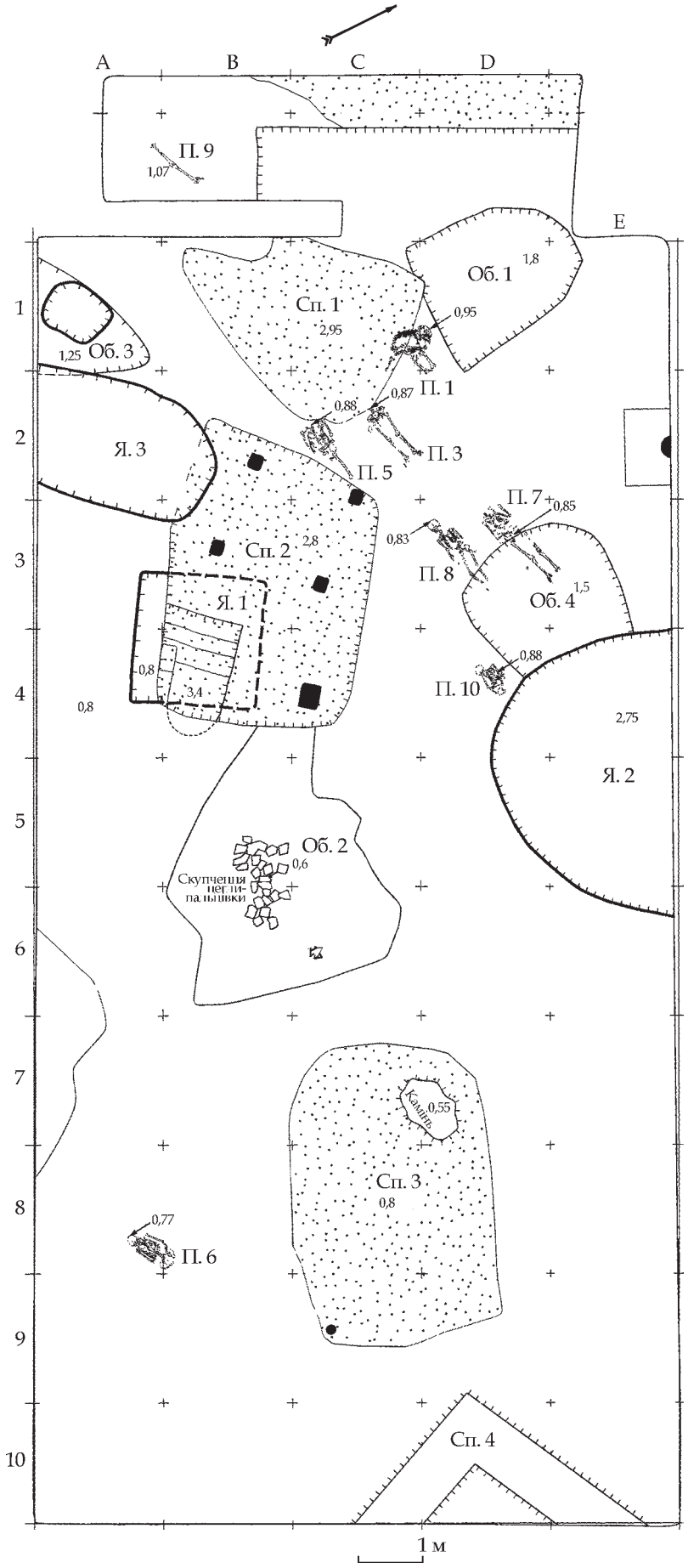

Рис. 2. План розкопу на вул. Говорун, 37 у Полонному

випростані на спині, головами на захід. Руки складені на животі, на грудях, вздовж тіла, трапляються комбіновані варіанти положення рук. Могильні ями не «читаються». Сучасний рівень залягання поховань достатньо високий 0,5—0,6 м від денної поверхні. Залишків поховальних конструкцій (могильних плит, труни) не виявлено. Кістяки виявлені на похованому ґрунті. Материк залягав нижче.

Хронологія поховань є відносною і базується на взаємній стратиграфії об'єктів та поховань і небагатому інвентарі. Серед останнього виділяються речі, знайдені безпосередньо на кістяках *in situ* та в перевідкладеному стані, які найімовірніше, належать до пошкоджених поховань цвинтаря. Інвентар, знайдений на похованих *in situ*:

- залізний стрижень від пряжки, знайдений у районі таза (поховання 8);
- намистина з червоного пастового непрозорого скла, знайдена в районі голови поховання 6 (рис. 7: 2);
- подовгаста бусина із мідного сплаву циліндричної форми, виготовлена з фрагменту пластини, спаяної в одному місці (поховання 10);
- намистина з прозорого скла із виступом (дефектом) біля отвору (поховання 10);
- оброблена трубчаста кістка з одного боку обламана (поховання 10);
- гудзик з мідного сплаву еліпсоїдної форми, пустотілий, паяний із двох частин з обламаним вушком з дроту (поховання 3; рис. 7: 1);
- у перевідкладеному стані знайдено намистину з прозорого жовтуватого скла в тріщинах (рис. 7: 3).

Ґудзик датовано в межах XII—XIII ст. за аналогіями з Володимиро-Суздальщини, та XI—XV ст. за аналогіями з Новгородом. Скляні намистини датовані в межах XII—XIII ст. за аналогіями з київськими матеріалами, із застережен-

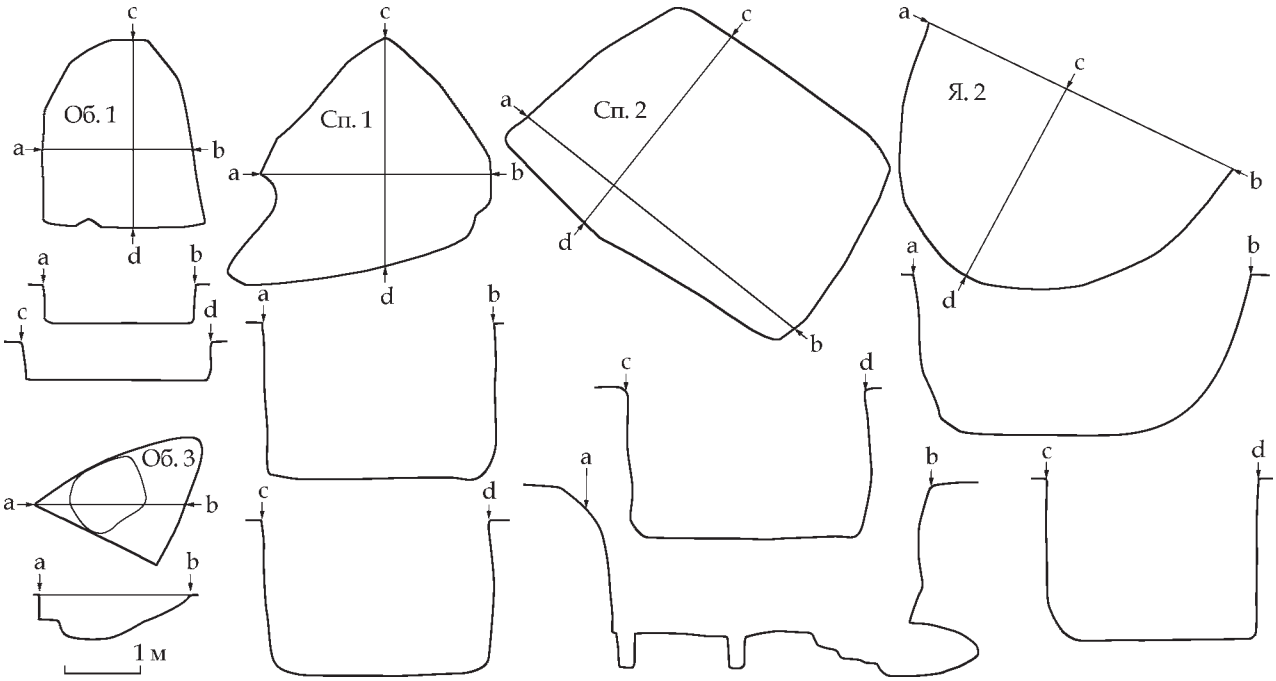

Рис. 3. Перетини об'єктів та споруд розкопу



Рис. 4. Схема розкопу на основі фото коптером

ням, що на периферії такі намистини могли використовуватися й у золотоординський час [1]. Отже, поховання, найімовірніше, датовані XIII—XIV ст. Аналогічні поховання було виявила експедиція І. Винокура та В. Мегея у 1992—1993 рр., автори досліджень датували їх кінцем XIII ст. Багато поховань поруйновані пізнішими ямами і спорудами (рис. 6). Деякі кістки похованих знайдені в ямі 2 та споруді 1 другої половини XVII—XVIII ст. Вони потрапили туди внаслідок просідання стінок ям та під час засипки.

У XVII—XVIII ст. територія використовувалась під потреби фортеці. До цього періоду належала яма 2 та споруди 1 і 2 (рис. 2—4). Спочатку споруда 2 використовувалась як погріб. У XVIII ст. використовувалась як господарська яма.

Споруда 1 виявлена під час зняття верхніх насипних шарів розкопу (рис. 2—4). Розміщувалась у квадратах А—С/1. Під час за-

1. За консультацію з приводу датування скляних намистин вдячні к. і. н. О. Журухіній.

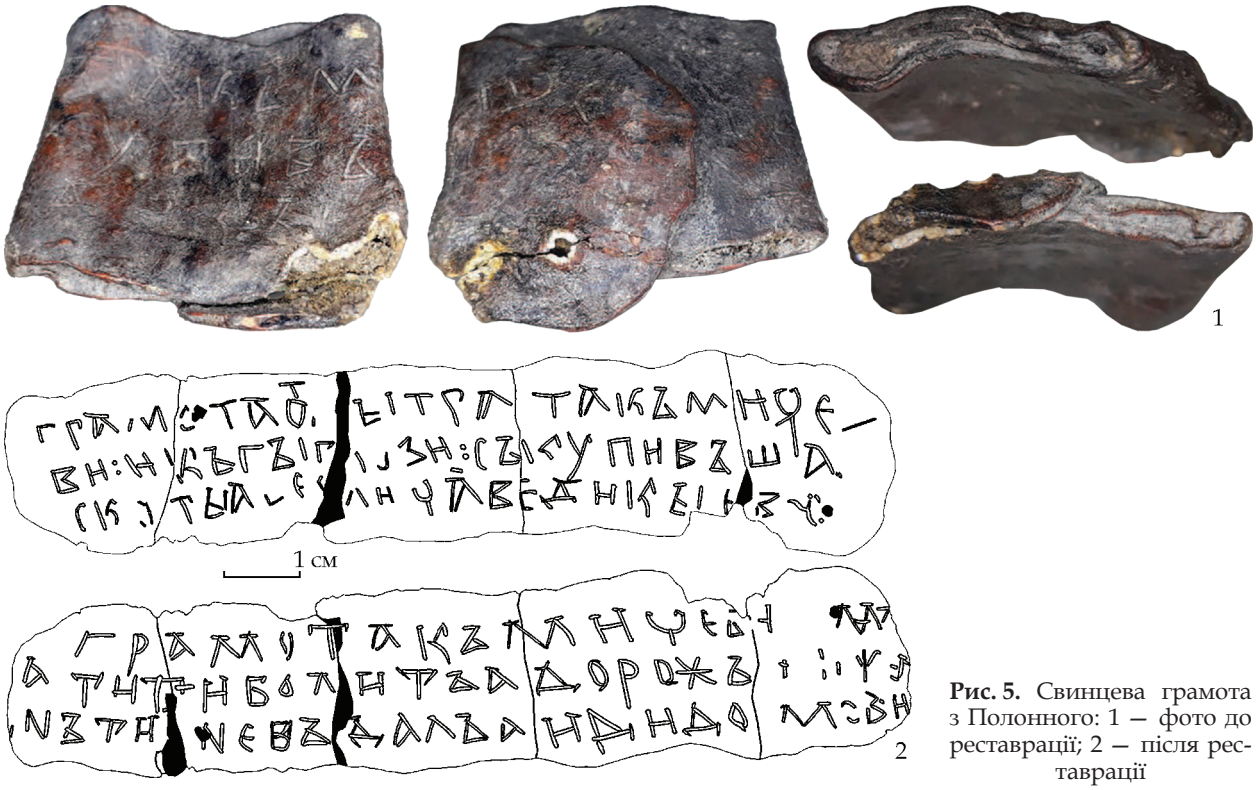

Рис. 5. Свинцева грамота з Полонного: 1 — фото до реставрації; 2 — після реставрації



Рис. 6. Поховання другої половини XIII — XIV ст.: 1 — поховання 1, 3, 5; 2 — поховання 6



Рис. 7. Поховальний інвентар цвинтаря другої половини XIII — XIV ст.: 1 — гудзик; 2, 3 — намистини

чистки було виявлено північно-східний кут споруди і зачищено східну стінку (рис. 2—4). Планіграфія споруди давала можливість сподіватись знайти її продовження. Для цього було зроблено прирізку на захід та південний захід, у квадрати А—В/0. Утім, край споруди, як виявилось, підходив впритул до існуючої бровки і в західний бік не продовжувався. Споруда підтрикутної форми. Довгими сторонами орієнтована Зх—Сх. Короткими сторонами Пн Зх—Пд Сх. Глибина



Рис. 8. Споруда 8, фото

2,95 м. Розміри споруди 4 × 3 м у місцях найбільших відстаней від борту до борту.

Заповнення ідентичне споруді 2 та ямі 2. Це були прошарки стерильних, мішаних та гумусованих супісків-суглинків, у яких траплявся масовий археологічний матеріал. Це грудки обмазки, деревне вугілля, фрагменти цегли «пальцівки», керамічного та скляного посуду й інших знахідок XVII—XVIII ст. Також було виявлено кістки ВРХ, вівці, свині (кабана? щелепа з іклами), тваринні кістки з порізами та розпилами. У південній частині ями знайдено фрагментовані людські кістки. Найімовірніше, вони належали до поховання 2. Втім, судячи з кількості кісток, це можуть бути рештки ще одного поховання, знищеного під час облаштування споруди 1.

Нумізматичні знахідки зі споруди 1 — це п'ять мідних солідів Яна Казимира (1658—1668 рр.), зокрема напівстертих.

Споруда 2 розміщена за 0,5 м на схід від споруди 1. Залягає у квадратах В—С/2—4 (рис. 4—6). У кв. А/2—3 зруйнована вапняною ямою 1 та господарською ямою XX ст. Верхня частина пошкоджена перекопами XX ст.

Споруда фіксувалась у вигляді прямокутної плями в горизонтальному профілі із заокругленими кутами (рис. 4—6). Довжина 4, ширина 2,53 м. Глибина 2,8 м від рівня виявлення. Заповнення аналогічне ямі 2 та споруді 1. Це суглинисті та супіщані гумусовані та стерильні шари (рис. 14). У заповненні трапляються фрагменти цегли, кахель, деревного вугілля, обмазки. Велика кількість скляного та керамічного посуду, люльки для паління тютюну, вироби з металу, кістки ВРХ, риби, вівці, кози.

На дні споруди виявлено стовпові ями (рис. 8). У північному та північно-західному кутах ями округлої форми діаметром 21 та 22 см. Посередині, біля північно-східної стіни яма діаметром 22 см. У східному куті — прямокутної форми 35 × 38 см. У південно-

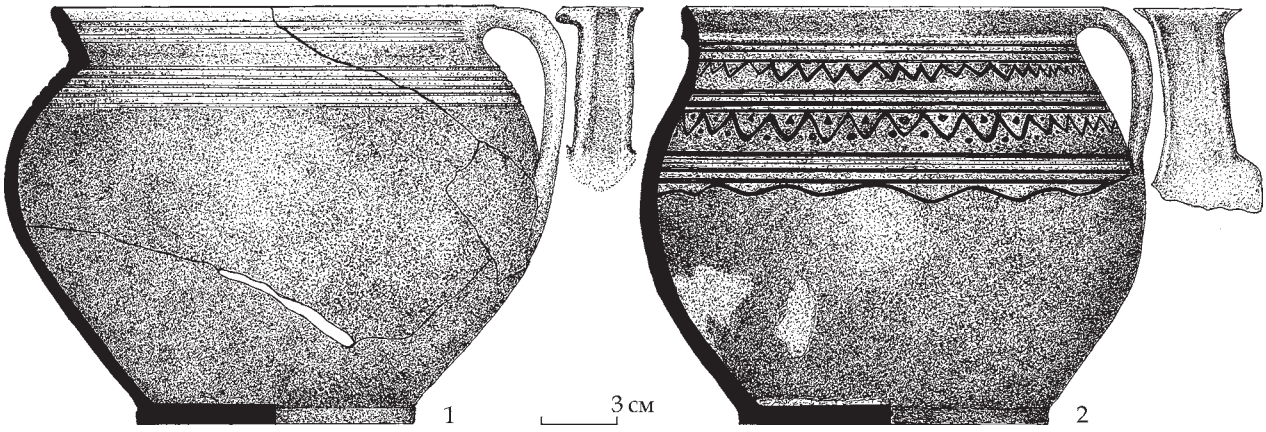

Рис. 9. Горщики із заповнення споруди 2

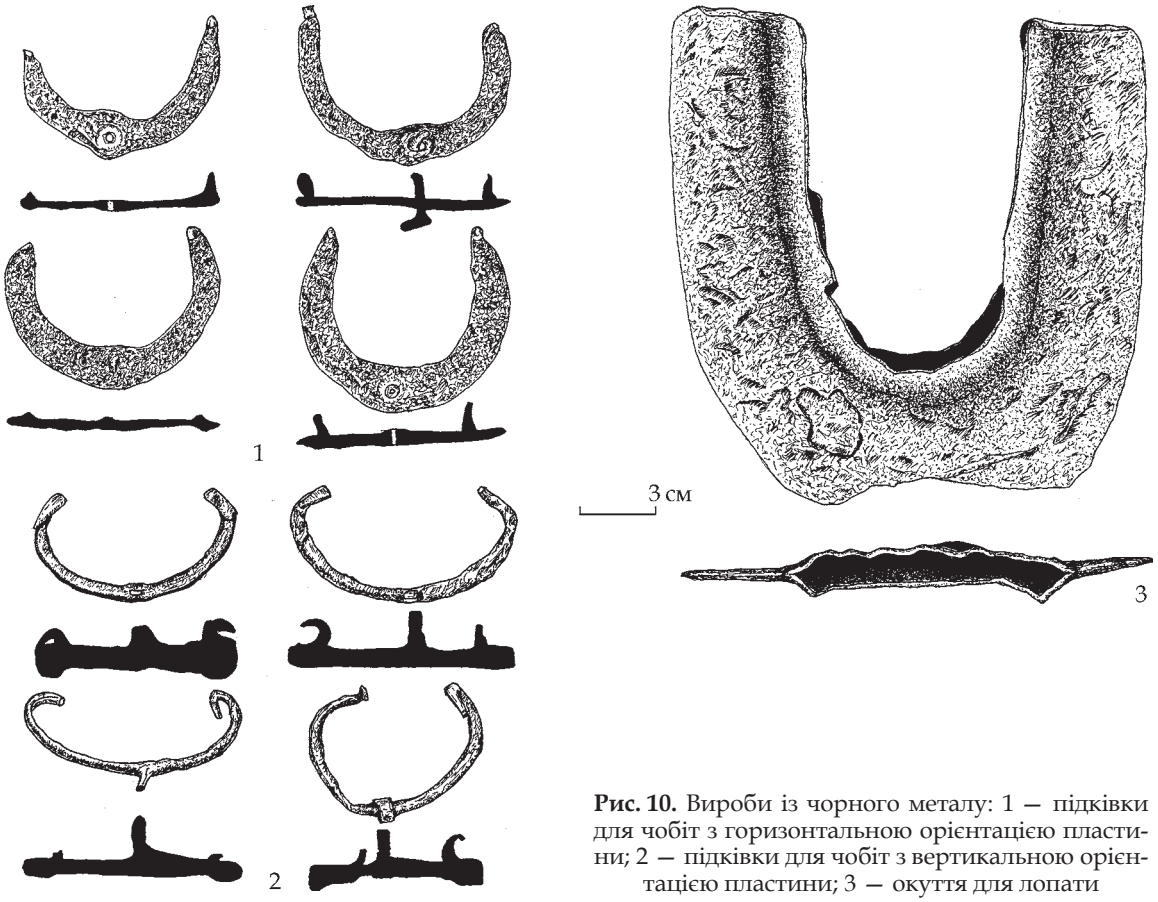

Рис. 10. Вироби із чорного металу: 1 — підківки для чобіт з горизонтальною орієнтацією пластини; 2 — підківки для чобіт з вертикальною орієнтацією пластини; 3 — окуття для лопати

му куті стовпова яма квадратної форми 0,4 × 0,4 м. У тому ж кутку розміщувалась ніша. До ніші ведуть три сходинки висотою 0,3 та шириною 0,4 м. Ніша прямокутної форми з наміткою на округлий верх. Глибина ніші 0,7 м, ширина 0,9 м, висота 0,6 м. Намітка на напівкруглу арку ніші заглиблена в суглинок на 0,2 м, висота 0,5 м.

Нумізматичні знахідки зі споруди 2. Мідна московська деньга Анни Іоанівни 1747 р. та 1735 р.; 6 боратинки; 6 затертих ймовірних боратинки; один крейцер 1763 р. Аверс — затертий. Реверс — зображення дерева? Обабіч дерева ліворуч літера R. Інша літера пошкоджена отвором. Праворуч дерева літери «P.P». Нижче дерева напис «REICH». По колу — залишки легенди ліворуч: «ER ZIERT …….». Праворуч: «LASLAND».

Яма 2 розміщувалась у кв. D—E/4—5 (рис. 2—4). Глибина виявлення ями — 0,4 м. Округлої форми. Половина ями «заходить» у північну бровку, за якою її залишки пошкоджені фундаментами адміністративної споруди колишньої міліції. Глибина ями 2,16 м. По північній бровці (Зх—Сх) її ширина 4,35 м, за лінією Пн—Пд 2,8 м. Верхні шари ями 2 були заповнені мішаними суглинисто-супіщаними прошарками з обмазкою, вугіллям, фрагментами кахель, цегли, керамічного та скляного посуду. У ямі часто траплялись підківки для чобіт (рис. 10: 1, 2). Заповнення ями складалось переважно з матеріалів другої половини XVII ст. У північно-західній частині ями, біля стінки залишки двох поховань (кістки ніг і тазу). Очевидно, кістяки опинились там в анатомічному положенні внаслідок просідання стінок ями.

Нумізматичні знахідки з ями 2 представлені чотирма мідними солідами Яна Казимира 1658—1668 рр. (т. зв. боратинки); серією мідних монет (13 штук) з нечитабельним аверсом та реверсом (ймовірно, «боратинки»); солід Георга Вільгельма 1663 р.

Керамічний посуд XVII—XVIII ст. з ями 2 та споруд 1 і 2. Різниться за формами, складом керамічного тіста й випалом. Загалом посудини мають бежевий, білий та чорний, димлений колір черепка. Червоноглиняні вироби представлені рідше. Виділяється кілька груп кераміки.

1. З білим та бежевим кольором черепка різних відтінків з високим вмістом піску, орнаментований рудою та світло-коричневою опискою. Горщики цієї групи мають пряме, вертикальне вінце, відхилене назовні під кутом 85°. Профіль відхилу кутастий. Орнаментовані опискою по плечовій частині та площині вінця. У деяких збережена стрічкова ручка. Висота вінця 2,3—3,7 см, діаметр 12—18 см. Є горщики цього типу без орнаменту (рис. 9: 1). Такі горщики є наймасовішими в об'єктах та спорудах XVIII ст., втім, трапля-



Рис. 11. Вироби з кольорового металу XVII—XVIII ст.: 1, 2 — кільця; 3, 4 — перстені; 5 — монета з отвором; 6, 7, 10—14 — фрагмент натільної ікони або хреста; 9 — округлий виріб



Рис. 12. Люльки XVII—XVIII ст.

ються і в ямі 2. Наявність таких горщиків в ямі 2 може маркувати верхню хронологічну межу її існування або нижню хронологічну межу виникнення подібних горщиків. До цієї ж групи відносяться фрагменти макітер з овальним у перетині вінцем, вигнутим назовні напівдугою, зовні орнаментованим описко́ю. Фрагменти мисок та тарілок з орнаментом описко́ю всередині. Більшість фрагментів таких мисок, тарілок та макітер походять зі споруд 1 і 2 та належать до XVIII ст. До цієї ж групи відноситься серія підсвічників з нижньою частиною у вигляді блюдця та циліндричною вертикальною основою з кількома виступами і чашечкою для свічки та неорнаментовані покришки з петлеподібною ручкою збоку. До другої половини XVII ст. належать фрагменти біконічних кухлів-кубків з петлеподібною ручкою. Кухлі часто вкриті ангобом і ляпавками поливи.

2. З білим кольором черепка з добре відмуленої каолінової глини з низьким вмістом піску. Оздоблені поливами та описко́ю. Горщики цієї групи мають пряме, вертикальне вінце, переважно відігнуте назовні під кутом 85°. Профіль відгину переважно плавний. Край вінець часто прикрашений защипами. Є вінця з гострокутними невисокими валиками посередині. Орнаментовані описко́ю по плечовій частині та площині вінця. По плечовій частині вкриті дрібним рифленням. У деяких збережена стрічкова ручка. Висота вінця 2—3 см, діаметр 12—18 см. Такі горщики трапляються лише в ямі 2, у спорудах 1—2 XVIII ст., не представлені. Те ж саме стосується і фрагментів традиційних тарілок, що належать до цієї ж групи. Це тарілки з діаметром вінця 22—24 см. Дзеркало тарілок кругле, залите жовтою або жовто-коричневою поливою, криси («береги») широкі з овальним валиком на внутрішньому краї, оздоблені заглибленим, часто, штампованим орнаментом та залиті зеленою поливою. Більшість таких тарілок відноситься до другої половини XVII ст., і добре відомі у синхронних пам'ятках лісостепової України. До цієї ж групи належить невелика кількість фрагментів глеків зі штампованим орнаментом вздовж вінця.

3. З сірим та чорним кольором черепка. Оздоблені заглибленим, штампованим орнаментом та лискованими лініями. Пред-

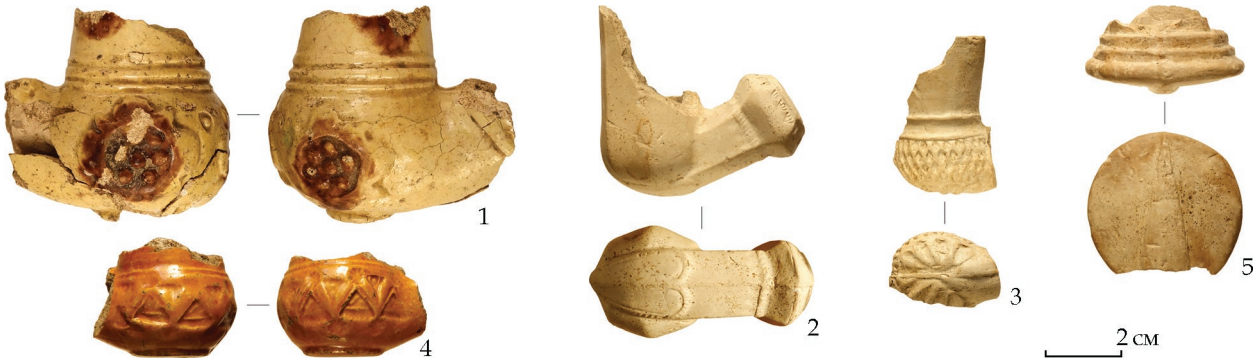

Рис. 13. Люльки XVII—XVIII ст.

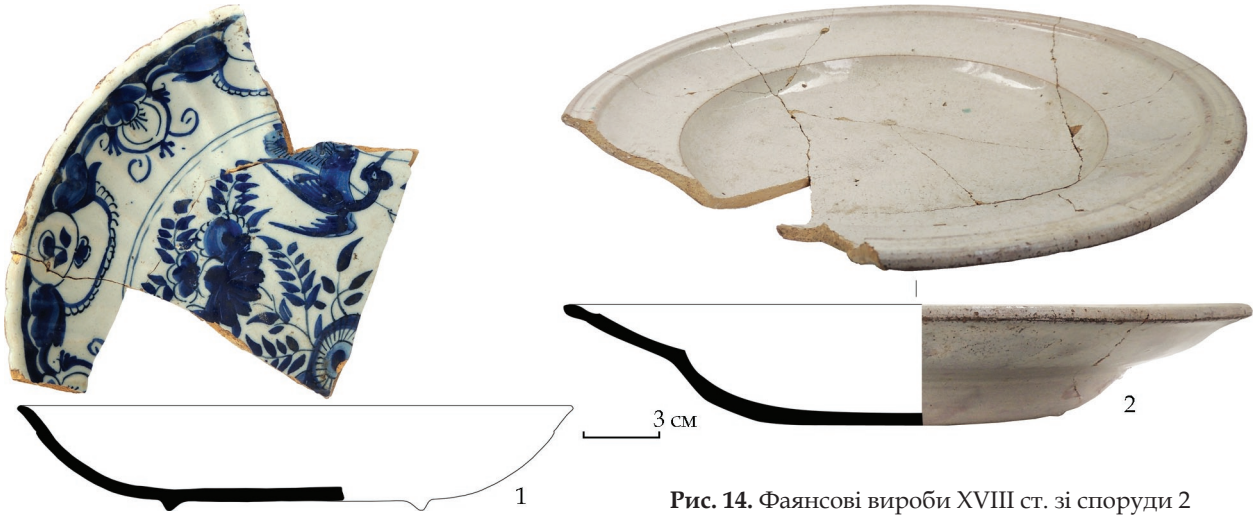

Рис. 14. Фаянсові вироби XVIII ст. зі споруди 2

ставлені горщиками, подібними за формою до вищеописаних; глеками, тарілками та мисками, покришками, сковорідками, підсвічниками. Трапляються як в шарах другої половини XVII ст., так і XVIII ст.

4. З червоним кольором черепка. Оздоблені розписом на побілці. Представлені передовсім тарілками з розписом на побілці під прозорою поливою. Найменша за численністю група. Очевидно, ці речі були привізними і на місці не вироблялися.

5. Фаянс. У спорудах 1—2 трапляються фаянсові вироби у вигляді тарілок та чашок. Окремі фрагменти зі складним сюжетним розписом (рис. 14).

Кахлі XVII ст. представлені фрагментованим матеріалом із зеленою поливою. Є два фрагменти кахель з декоративними рельєфними написами. Дещо пізнішими видаються бежевоглиняні кахлі без поливи з низьким рельєфним орнаментом та короткою румпою. Серед них виділяються коробчасті лицьові кахлі з геометричним орнаментом та карнизні з рослинним. Такі кахлі попередньо можна датувати першою половиною XVIII ст.

Люльки для паління тютюну. Усі східного типу, виготовлені у двочасній формі. Представлені виробами, які умовно можна розділити на дві хронологічні групи. Селекція та атрибуція люльок відбувалась на основі розмірів та форми чашечки й тулійки, прийомам декору та аналогій.

До другої половини XVII ст. належать білоглиняні люльки зі сферичною нижньою та циліндричною або у вигляді усіченого конусу верхньою частиною чашечки з прямими або ледь відігнутими вінцями. Декор люльок вирішений на етапі виготовлення у двочасній формі. Прикрашена зазвичай нижня частина чашечки. Це рельєфні канелюри (рис. 12: 2), рельєфні трикутники (рис. 13: 4), сітка з ромбів (рис. 12: 3; 13: 3). Дві люльки прикрашені жовтою поливою і мають округлий виступ-диск на денці чашки (рис. 12: 2; 13: 4). Одна білоглиняна люлька має гранену чашечку у верхній частині (рис. 13: 2). Ще одна з люльок цієї хронологічної групи має дискову основу нижньої частини чашечки та високий гребінь (рис. 13: 5). Тулійки в усіх збережених екземплярів короткі з масивним граненим або круглим валиком на краю. Іноді денця та гребені люльок мають оригінальні закінчення (рис. 13: 3, 5). Люльки другої половини XVII ст. виявлені в ямі 2 та спорудах 1—2.

Люльки XVIII ст. мають більші розміри, особливо це стосується чашечки та камери

для тютюну. Декор та зовнішній вигляд люльок теж має певні зміни. Оригінальною є білоглиняна лощена люлька з рельєфними зображеннями птахів по обидва боки чашечки, що клюють ягоди (?) з куща (рис. 12: 1). Вінце чашечки цієї люльки відігнуто від стінок під прямим кутом, на короткій тулійці конічний валик. Інша люлька виготовлена з каолінової білої глини та вкрита зеленою поливою (рис. 12: 4). Має гранену чашечку й валик на краю тулійки. Валик прикрашений відтисками зубчатого штампу по краях. Нетиповою є люлька зі сферичною нижньою частиною чашечки, вкрита жовтою поливою (рис. 13: 1). Люлька має відтиски штампу «малини» по боках чашечки та поясок з трьох невисоких валиків на межі верхньої і нижньої частин чашечки.

Особливою категорією знахідок є жетони (фішки) для гри в крем'яхи. Це вироби зі стінок та денець посуду. Вони округлі, зі сточеними краями. Втім, цілком імовірно, що подібні жетони з керамічного посуду використовувались й в інших «дорослих» іграх.

Скляні вироби. Представлені фрагментами віконниць, бойових гранат та посуду. Фрагменти посуду представлені уламками циліндричних пляшок, прямокутних штофів. Трапляються кришки накривки з ручкою посередині, прикрашеною валиками. Посуд індивідуального вжитку представлений стопками, чарками, фужерами та келихами. Зазвичай колір скла зелений. Є вироби з прозорого та синього скла.

Вироби з чорного металу. Представлені широким набором артефактів. Це цвяхи, фрагменти інструментів, зброї, одягу та інше.

Найбільш масовою категорією знахідок є підківки для взуття. Більшість з них походить з ями 2. Підківки поділяються на два типи за орієнтацією залізної пластини (дроту): горизонтальна та вертикальна (рис. 10: 1—2). Підківки з горизонтальною орієнтацією (рис. 10: 1). Краї загнуті вертикально і мають форму шипів для зчеплення з підошвою. Посередині — округлий отвір, часто зі збереженим цвяшком. Довжина підківок 6—6,8 см. Ширина 7,9—8,3 см. Маса 13—42 г. Підківки з вертикальною орієнтацією пластини (рис. 10: 2). Підкови півовальної форми. Орієнтація пластини вертикальна. На краях два шипа загнутих назовні напівокругло. У центрі вертикальний шип. Ширина підківок 6,7—8,8 см. Довжина 4,5—5,9 см. Висота пластини 1 см.

Цікавою знахідкою є окуття для дерев'яної лопати (рис. 10: 3). Накладка півовальної форми з пазами для кріплення на дерев'яну основу посередині. Робочий край надщерблений. Довжина 18 см, ширина 14—18 см. Було знайдене ще одне фрагментоване окуття аналогічної конструкції.

Вироби з кольорового металу представлені речами індивідуального вжитку. Це ґудзики, натільний хрест, кулі та перстні.

Ґудзики. Представлені різними варіантами. Є дископодібні з отвором посередині. Також є напівсферичні з вушком з тильної сторони (рис. 11: 11, 12, 16). Пласкі, дископодібні з вушком з тильного боку (рис. 11: 13, 14). Цікавим є ґудзик з написом. Внутрішня сторона з прописним написом «DOUBLE GILT W. V (?)» з двома клеймами у вигляді складної французької лілії. Вушко відламане. По центру слабо читабельний напис «….Daad gold….» (рис. 11: 7). До колекції потрапив фрагмент литої натільної ікони з ликом Спаса. Квадратної форми. Нижня частина з відростком, який відламаний. На задній частині отвір для підвішування. На лицьовій — лик Спаса. Може бути частиною натільної ікони або хреста (рис. 11: 8). Кільця представлені простими варіантами (рис. 11: 1, 2) та перстнями зі щитками. Один з яких без зображення, інший має на щитку зображення рівнорамерного хреста, показаного потрійними лініями. З кутів хреста розходяться прямі лінії (рис. 11: 3, 4).

У другій половині XIX ст. на території розміщувалась приватна садиба. У другій половині XX ст. приміщення міліції та ізолятору тимчасового призначення.

Охоронні дослідження в історичному центрі м. Полонне засвідчили значний інформаційний потенціал подібної роботи. Вперше в місті проводились дослідження широкими площами. Простежено динаміку заселення цієї території від раннього залізного віку до другої половини XX ст. Здобуто унікальну колекцію артефактів та досліджено нерухомі об'єкти, що показують безперервний розвиток поселення від VIII—X ст. до сьогодні. Особливий інтерес викликають знахідки княжої доби, зокрема першої свинцевої грамоти XII ст. Значна колекція знахідок представляє період другої половини XVII—XVIII ст. Це період пов'язаний з активною розбудовою міста-фортеці, що було в центрі військових подій тих часів. Дослідження значно розширили джерельну базу, що стосується дописемної історії міста та його історичного минулого. Проведені роботи дають можливість глибше зрозуміти питання історичної топографії Полонного, матеріальної культури Волині означених періодів, історію української писемності та інших важливих моментів давнього минулого.

Ю. Болтрик, С. Очеретний

ЗАЛИШКИ ПОСЕЛЕНСЬКИХ СТРУКТУР ПІВДЕННОЇ ПЕРИФЕРІЇ ТРАХТЕМИРІВСЬКОЇ АГЛОМЕРАЦІЇ (погляд із зони робіт Канівської експедиції ДП ОАС України)

Правобережжя Середнього Подніпров'я, на ділянці від Трахтемирівської луки до невеличкої річки Бобриця, є зоною, надзвичайно насиченою важливими пам'ятками осілості доби раннього заліза. Власне, концентрація цих залишків давніх поселенських структур тут не випадкова. Трахтемирівське городище разом із його імовірним лівобережним партнером — Каратульським городищем [1], для скіфських часів виступали центральним місцем у системі розселення осілого населення Українського лісостепу. Ця пара потужних поселень (або кущів поселень навколо них) контролювала головну водну артерію країни та зручні броди на ній, і відповідно перехрестя ключових торговельних шляхів, пов'язаних із переправами.

Утім, залишаючи поза нашим розглядом проблеми археологічних теренів лівобережжя, звернемо увагу на ситуацію в смузі південно-західних та південних земель сусідніх із Трахтемирівським городищем (рис. 1). Ця територія приблизно 26 км вздовж Дніпра та глибиною 21 км на захід від узбережжя має особливий природний ландшафт, відомий як Канівські Гори або Канівські дислокації Придніпровської височини. Із заходу ці контрастні ландшафти обмежені невеликою (22 км завдовжки) річкою Шевелухою (на старих картах її назва Руда), вона є лівим допливом Росави [2]. Тут річище Дніпра, не здолавши потужну кам'яну основу Трахтемирівських гір (висота 242 м над рівнем моря), оминає її зі сходу та формує великий півострів, що у свою чергу створило низку зручних бродів-переправ (до наповнення Канівського водосховища). Рельєф цієї смуги дуже розчленований за рахунок великої кількості балок і ярів, їх загальна довжина сягає 600 км. У той же час цей рельєф зручний для влаштування фортифікаційних укріплень, а глибокі балки є гарантованими джерелами питної води.

Розкопки курганів на цих теренах ще наприкінці XIX ст. розпочали поміщик з Бересняг Є. Зноско-Боровський та директор

1. Зауважимо, що автори залишаються прихильниками погляду на Переяславські вали як на такі, що були зведені за часів доби раннього заліза (якщо не пізньої бронзи), та активно були розбудовані в пізніші часи. У цьому ж впевненості додає інформація про розвідки на Переяславщині у 2021 р. авторів: О. Павлик, О. Прядко, В. Гольонко в цьому випуску, маємо на увазі пункти Ягідне 1, Волна, Карань II та Острів II, де серед підйомного матеріалу наявні скіфські стріли та відповідна кераміка. Сюди ж слід долучити дані Е. та О. Колибенків щодо знахідок на теренах «міфічного» Каратульського городища чотирьох бронзових ольвійських монет межі IV—III ст. до н. е. Тобто якщо існували економічні зносини мешканців Середнього Подніпров'я з представниками античної ойкумени Північного Причорномор'я, то землі, на яких це відбувалося, мали б бути відповідно захищені чи мати певні поселенські структури. Тут прикладом можуть слугувати вали лівобережного Кам'янського городища на Нижньому Дніпрі. Тверда позиція археологічної громади Переяслава стосовно приналежності оборонних споруд між Супоєм та Трубежем—Дніпром до давньоруського часу заслуговує на повагу. Проте виникає питання, а чи всі 74 км валів навколо Переяслава були зведені в часи середньовіччя? Поки воно залишається відкритим.

2. Подібним до р. Шевелухи та частини течії Росави, на лівобережжі відносно Переяславських валів, природним кордоном, але вже зі сходу, виступає р. Супій.

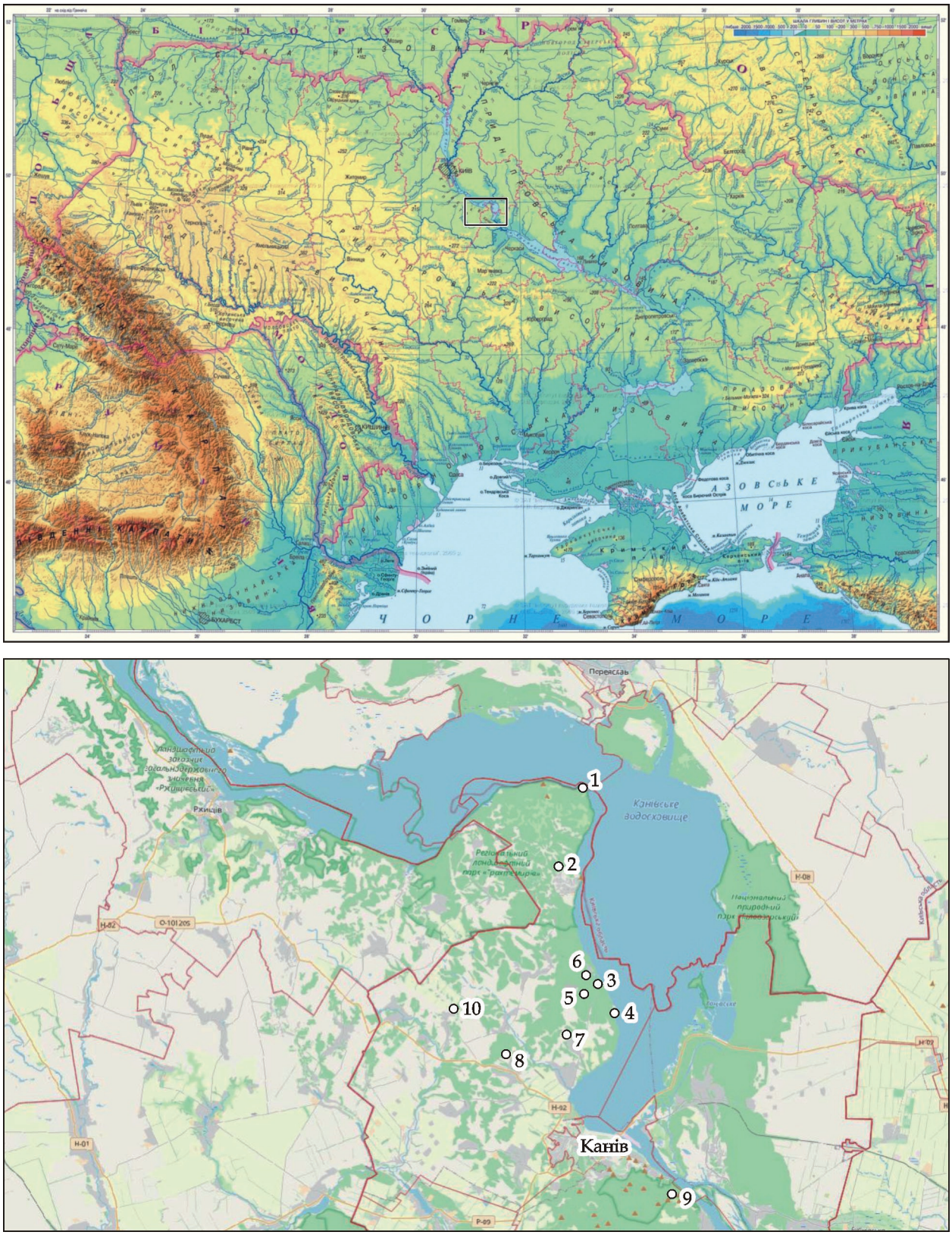

Рис. 1. Карта поселенських структур доби раннього заліза на південь від Трахтемирівського городища: 1 — Трахтемирівське городище; 2 — городище біля с. Григорівка; 3 — городище на горі Лисуха; 4 — городище Бабина Гора; 5 — городище Віха; 6 — поселення Медовуха; 7 — поселення Студенець-Бучацьке; 8 — поселення біля с. Грищенці; 9 — Мале Канівське городище; 10 — городище біля с. Черниші

Військоіво-історииичного музеею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку в Санкт-Петербурзі М. Бранденбург. Поселенські ж структури в цьому мікрорегіоні були відкриті пізніше. До цього долучились три покоління дослідників: Т. Пассек, О. Тере-

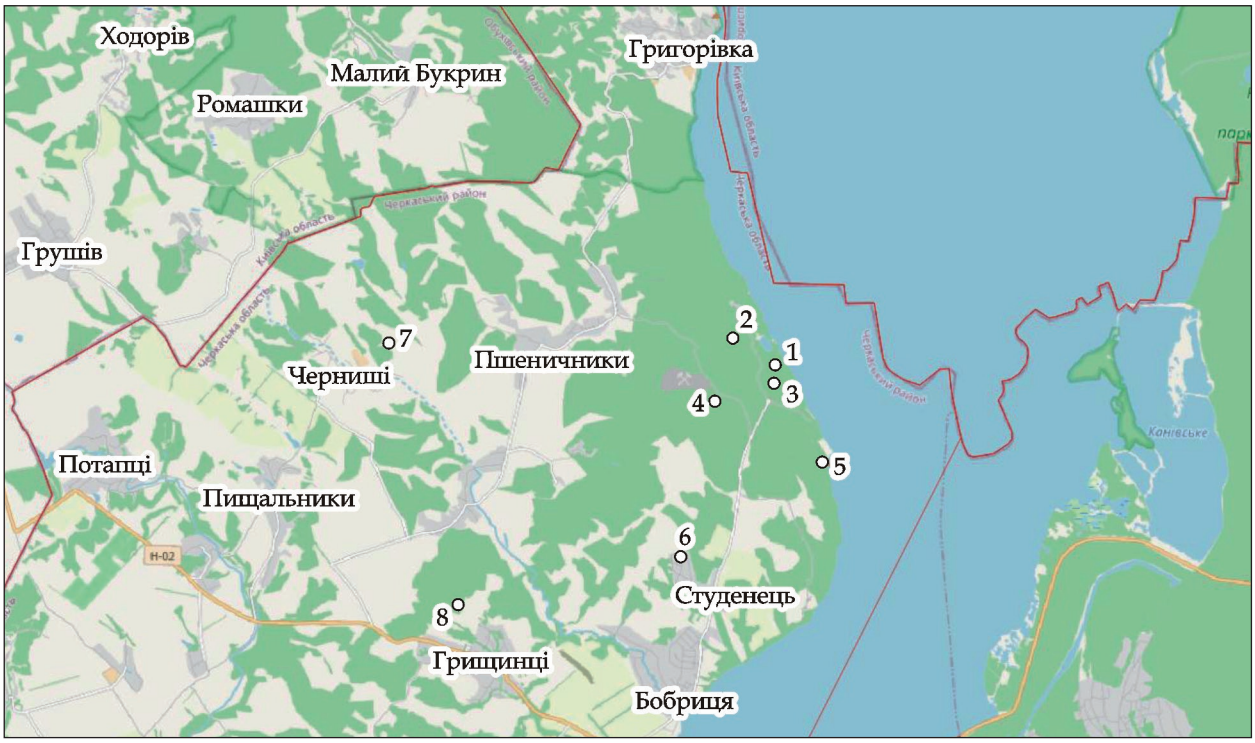

Рис. 2. Карта поселенської периферії навколо городищ Лисуха-Віха: 1 — городище на горі Лисуха; 2 — поселення Медовуха; 3 — поселення Косулин Шпиль II; 4 — городище Віха; 5 — городище Бабина Гора; 6 — поселення Студенець-Бучацьке; 7 — городище біля с. Черниші; 8 — поселення біля с. Грищенці

ножкін, В. Петренко, Г. Ковпаненко, Є. Максимов та В. Петрашенко. Це були наслідки археологічних розвідок та обстежень, проведених у 1940—1980-х рр., тут знайшли чимало городищ і поселень скіфського часу.

Виявилося, що за 8 км на південь від Трахтемирівського городища, починаючи від узбережжя Дніпра, у глиб території на захід відомі мінімум шість давніх пунктів осілості. Перш за все, це залишки городища VI—IV ст. до н. е. за 4 км на південь від с. **Григорівка** Черкаського р-ну площею орієнтовно 7 га (рис. 1: 2). У його південній частині зберігся вал висотою до 2—3,5 м. В. Антонович біля с. Григорівка знав два городища. Перше: за 1 версту в напрямку Бучака та в 1,5 версти від Дніпра кругле городище 70 сажнів в окрузі, тобто за розмірами це розкопаний курган або майдан. Друге городище: за 3,5 версти від села та 1 версту від Дніпра велике трикутне в плані, мало в периметрі 2,9 км, тобто приблизно 6,7 га. Схоже, що це як раз і є те городище на мисі між ярами, яке свого часу відвідувала Т. Пассек, а згодом О. Тереножкін.

За 8 км на захід від цього городища, на високому правому березі балки Руда, біля східного краю с. **Черниші** Черкаського р-ну на трьохверстовій карті показаний «городок» (рис. 1: 10; 2: 7). Його також згадує В. Антонович. Периметр валів 4 версти. Розвідкою одного з авторів та В. Козюби в 2015 р. засвідчено тут сліди розораних валів, уламки кераміки датовані VI—III ст. до н. е. Площа поширення матеріалу охоплює більше 10 га. Слід зауважити, що згадана балка Руда живиться переважно за рахунок опадів, її верхів'я сягають Ромашок та Малого Букрина. Тобто долиною цією балки, з огляду на складний рельєф навколо, в сухий сезон існувала можливість потрапити до теренів Трахтемирівського городища. Нагадаємо, що це друга балка із подібною назвою в цьому мікрорегіоні. Інша балка чи річка Руда знаходиться західніше і пов'язана вже із р. Шевелухою (стара назва), тоді як ця балка є головним меридіональним водотоком системи урвищ та ярів на південь від Трахтемирівського півострова. При наближенні до Дніпра балка Руда стає повноводною і вже має назву р. Бобриця та виступає південно-західним кордоном однойменного села. Цікаво, що до наповнення Канівського водосховища навпроти гирла р. Бобриця, на схід за головним річищем Дніпра, знаходилась стариця теж з назвою Руда.

Наступні чотири поселенські структури скіфського часу, що належать до зони Трахтемирівської периферії, пов'язані вже із басейном іншої невеличкої річки Синявка (стара назва Каличинка). Це два поселення біля с. **Пищальники** (сучасного Черкаського р-ну), відкриті В. Петренко в 1958 р. Вони розміщуються на південь від краю села. Одне архаїчне (VII—VI ст. до н. е.) займає підвищення на схід від автодороги Канів—Київ,

площа 0,5 га (схоже це залишки однієї давньої садиби). Інше, площею 4,5 га, займає схил вздовж лівого берега струмка Піщанка (притоки Синявки). Культурний шар потужністю 0,7 м, датовано середньоскіфським часом, серед матеріалу ліпна кераміка та фрагменти амфор.

За 5 км у північно-західному напрямку від цих місцезнаходжень вже на самій річці Синявка (у верхній течії її місцева назва Фоса), у межах с. **Потапці**, згадана вище дослідниця відкрила ще два селища. Одне VII—VI ст. до н. е. південно-західний край села, лівий берег невеличкого джерела, площа 3 га. Друге на східному краю села, площа 4 га, серед знахідок метал, камінь, кераміка, уламки амфор, загальна дата VI—IV ст. до н. е.

Далі на південь від городища біля Григорівки, вздовж берега Дніпра зафіксовані залишки декількох поселенських структур доби раннього заліза навколо с. Бучак. Власне, два городища в цьому селі знав ще В. Антонович: одне за дві версти від Дніпра, воно овальне в окрузі 600 сажнів (вірогідно, Віха?), а в середині іншого розміщувався курган (імовірно, Лисуха з природнім пагорбом на її площі). Завдяки розвідкам кінця XX та початку XXI ст. навколо цього славетного села над Дніпром відкрилися додаткові місця осілості давного населення. Ці два цикли обстежень даних теренів пов'язані зі спробами поновлення будівництва Канівської ГАЕС.

Огляд поселенських структур на цих теренах слід почати з пагорбів на захід від с. Бучак Черкаського р-ну. Варто підкреслити, що це місцевість з надзвичайно контрастним рельєфом і на третій гряді, паралельній узбережжю Дніпра, на висоті «198,3» [1] від рівня моря розміщується поселення. Пам'ятка отримала назву **поселення Медовуха** (або **Медове**), її відкрила Е. Кравченко в травні 2009 р. під час розвідок у зоні запроектованого поновлення будівництва Канівської ГАЕС, а у 2016 р. її повторне обстеження провів Д. Куштан. Пам'ятка розташована за 0,8 км на захід від пляжу на північному березі штучного Бучацького (або Блакитного) озера (рис. 1: 6; 2: 2). Поселення Медовуха розташоване на верхівці та південно-східному схилі підвищення, а далі в цьому ж напрямку воно обмежене глибокими ярами. При погляді на топографічну карту або знімок із супутника складається враження, що відстані навколо с. Бучак короткі, проте переміщення між цими пам'ятками істотно ускладнює наявність тут розгалуженої яружно-балкової мережі (найбільшої в Подніпров'ї, цілком можливо, що і в межах Європи). Терени поселення Медовуха вкривали поодинокі кущі та невеликі фруктові дерева, а ліс оточував їх периметр. Закладені в центральній частині майданчика шурфи презентували частини ліпних посудин, фрагменти античних амфор, кістки тварин.

Матеріал з розкопу (площа 2278 м^2) на поселенні Медовуха походить здебільше із закритих комплексів, що належать до скіфського та пізньоримського часу. Слід зазначити, що з орного шару південно-західної частини дослідженої ділянки походять бронзові шлаки, злитки, краплі та частини пластин. Утім, є підстави вважати, що ці артефакти все ж таки були залишені носіями черняхівської культури. До доби раннього заліза належать тринадцять заглиблених у лес об'єктів, з яких лише один (34) можна розглядати як землянку. Ці об'єкти датують уламки ліпного посуду, фрагменти амфор, бронзові вістря стріл та сережка, які попередньо можна віднести до VI—V ст. до н. е. За визначенням С. Заднікова, античний тарний посуд із розкопу 1 належить до двох хронологічних груп. До першої належать амфори кінця VI — першої половини V ст. до н. е. (центри виробництва «Протофасос», Фасос, Хіос). Другу групу складають уламки амфор другої половини V—IV ст. до н. е., що походять із Фасосу та Менди.

Дослідження городища на **горі Лисуха** на південно-східному краю колишнього с. Бучак Черкаського р-ну Канівська експедиція ДП ОАС України розпочала в 2016 р. і вони тривали п'ять сезонів (рис. 1: 3). Загалом досліджено 18796 м^2. Така велика площа обумовлена потраплянням пам'ятки до центральної зони будівництва Канівської гідроакумулюючої електростанції [2]. Ще в середині 1980-х рр., під час першої фази будівництва ГАЕС на цих землях, знищили північну частину гори, але тоді до цих робіт фахові археологи залучені не були. Життя на поселенні на горі Лисуха вирувало в скіфський та пізньоримський часи. Втім, як місце ґрунтового могильника гора Лисуха приваблювала ще носіїв культурного кола Бабине. Перші невеликі за обсягом роботи на цій пам'ятці провела в 2004—2005 рр. експедиція ІА НАН України під керівництвом В. Петрашенко. Було встановлено, що гору, приблизно на висоті 60—70 м над рівнем заплави, охоплював невеликий вал із дерев'яними конструкціями в основі та частоколом. Вціліла частина гори Лисухи має площу 3,26 га, в плані вона видовженої форми, витягнута вздовж берега Дніпра на 0,5—0,6 м. На її піднесеному плато

1. Назва пам'ятки за висотними позначками топокарти була вжита згідно з проектною документацією будівництва Канівської ГАЕС.

2. Будівництво, що мало розпочатися 2016 р., досі не поновлене.

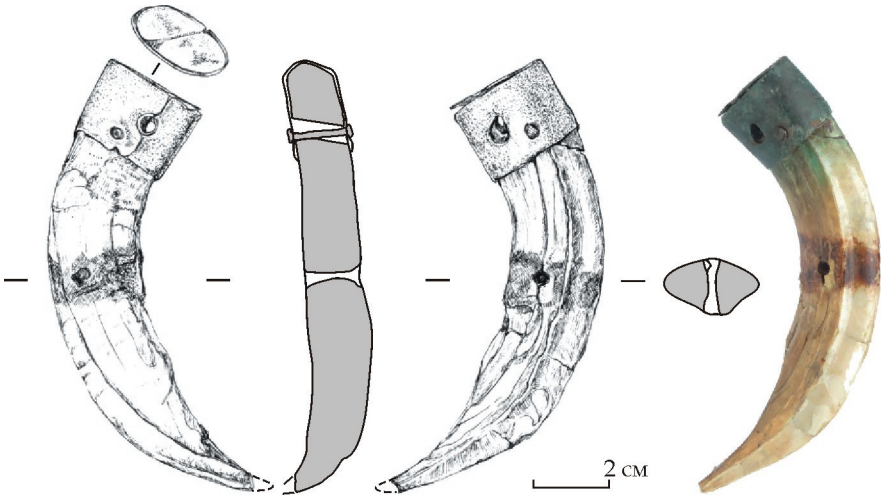

Рис. 3. Городище на горі Лисуха. Псалій з ікла кабана

є ще один пагорб висотою 40—50 м. Західні та південні схили гори в найбільш вразливих місцях були ескарповані, а за 10—12 м нижче зовнішнього краю валу мали рів глибиною до 2,2—3 м, при ширині понад 5 м. З боку Дніпра (зі сходу) гора Лисуха має круті схили пошкоджені ерозією (рис. 2: 1). Проте, цей край мав систему укріплень, але від неї вціла лише ділянка валу на південно-східному краю городища. Цей вал був влаштований приблизно на 11—14 м нижче краю плато городища, не виключено, що матеріалом для нього слугував ґрунт зрізаний при ескарпуванні верхньої частини схилу. З внутрішньої сторони валу простежувався рів, що заплив ґрунтом, від розмиву ці укріплення захищали кам'яні викладки, які декілька разів поновлювали. Своєрідною *terminus post quem* валу слугує житло скіфського часу, що перекриває рів і частину валу (датою слугують покришки V ст. до н.е. В пізньоримський час, в тілі цього валу були зроблені печі. Система фортифікації городища, вірогідно, була зведена в скіфський час, на що вказують знахідки бронзових наконечників стріл (як дволопатевих, так і тригранних), що лежали в одному шарі із залишками обвугленої дерев'яної конструкції. Зауважимо, що рештки дерева простежуються не під всією поверхнею валу. В певних місцях вертикально вкопані колоди (діаметром 0,25—0,3 м) створювали частокіл, проте основу насипу валу посилювали попередньо обпалені дерев'яні кліті. Вони були знайдені на глибині 1,2—1,4 м від сучасної поверхні. Власне, дерев'яну конструкцію створюють 2—4 ряди обгорілих колод та плах, покладених вздовж довгої осі валу. Структура мала поперечну перев'язку півтораметровими дубовими колодами. Їх кількість у ряді різниться: максимальна складає 12 одиниць. Ширина смуги горілого дерева 2—3,5 м. Імовірно, процес спалення дерева мав обпекти насипний рухливий ґрунт, що досипався на край схилів.

Сам невеликий вал висотою 1,2—1,4 м мав ширину 3—5 м. Схоже, що його головне призначення було укріплювати край плато, дорощувати горизонтальну частину площі городища, а захисні функції припадали саме на ескарповані схили.

Культурний шар городища мало насичений, але завдяки матеріалу, переважно із заглиблених об'єктів різного призначення, можна виділити три основні періоди життя на пам'ятці. Знахідки скіфського часу нечисленні та трапляються поза комплексами, епізодично, у верхніх шарах заповнення об'єктів. А втім, саме ці артефакти вимальовують перший період життя на городищі. Залишки уламків амфор V—IV ст. до н. е., за визначенням С. Діденка, були виробництва Хіосу, Фасосу та Гераклеї Понтійської. Більш ширший хронологічний діапазон скіфського часу презентують фрагменти ліпних посудин, бронзові вістря стріл, частина бронзового нащічника від кінської вузди та архаїчний скіфський псалій (рис. 3). Його знайдено у 2018 р. біля котловану об'єкта 21. Псалій виготовлено із нижнього ікла дикого кабана (довжина 12 см). Зрізана основа ікла окута бронзовою пластиною, яка кріпилась залізною заклепкою. Середня частина ікла має наскрізний отвір, навколо якого залишилися сліди окисленого заліза. Центральний отвір є досить великим, в нього входило кільце для кріплення гризла та й місце навкруг отвору затерте, що побіжно вказує на призначення цього артефакту. В ранньоскіфській приналежності цього псалія переконує його схожість з оздобами упряжних коней з елітного архаїчного кургану 1 Красноє Знамя, що розташований на схилах Північного Кавказу. З теренів України походить декілька подібних артефактів, проте вони, на противагу від нашої знахідки, орнаментовані. До того ж переважно це підвіски — прикраси кінської збруї, проте серед них є один уламок псалія з Глибокої Пристані, його го-

стрий кінець прикрашає зображення голови вепра [1].

Наступні два періоди функціонування городища Лисуха це: друга половина I—II ст. (маркерами тут виступають світлоглиняні амфори Гераклеї Понтійської, Синопи та червонолаковий посуд: понтійська сигіллата А, гуттус; сильно профільовані фібули західних типів, фібули «лябяжинської» серії, «глазчаті» фібули, монети пізньоримського часу) та IV ст. н. е. (синопська амфора типу «Делакеу», комплекс фібул: двочленні «воїнські», прогнуті підв'язні та двопластинчасті I підгрупи, залишені носіями черняхівської культури; прикраси-підвіски з емалями, жорна із вапняку, глиняні кружальця).

З великою кількості відкритих на горі Лисуха заглиблених об'єктів, що мають опалювальні пристрої, впевнено як житла можна визначити 25 і ще 10, напевно, можна долучити до цього кола, керуючись розмірами та наявністю опалювальних пристроїв. Проте до скіфського часу можна долучити лише два житла. Більшість інших позбавлені маркерів, за якими можна було б визначити період їх функціонування. Площа найменших жител 5,8—6,4 м^2, середніх — 10,4 м^2, великих — 14,7 м^2. Однак трапляються і масштабніші споруди. Цілком можливо, що вони належать до скіфського часу: об'єкт 1 на Східному розкопі 30,7 м^2 та об'єкт 10 на Центральному розкопі, де котлован житла сягає 25,2 м^2. Усі житла на городищі мають опалювальний пристрій — піч. Їх кількість коливається від однієї до двох, а в окремих випадках — чотирьох та п'яти. Часто печі мають різний ступінь збереженості, що, імовірно, свідчить про послідовність їхнього використання.

На городищі зафіксовано три наземних споруди, що слугували літніми кухнями. Їх ознаками є наявність відкритих вогнищ та скупчень кухонного посуду поруч. Так, на Південному розкопі на площі об'єкту 6 виявлено розвали семи посудин та цілу форму, фрагменти 10 ліпних посудин та уламки двох зернотерок, виконаних із пісковику світло-жовтого та сірого кольорів.

Найближчим сусідом поселення Лисуха є **поселенська структура** скіфського часу в нижній частині південно-східного схилу **«висоти 184,4»**. Фактично це прирічкова частина Лисухи (такий собі Поділ), що отримала умовну назву **Косулин Шпиль II** (рис. 2: 3). Пам'ятку розміщено під горою, за 0,5 км на захід від берега Канівського водосховища. Вона займала мис, що утворився між двох заводнених ярів, які зливалися і впадали в Дніпро. Свого часу поселення відкрив Є. Максимов і датував добою бронзи та раннього заліза. Під час першого етапу будівництва Канівської ГАЕС 1980-х рр. ділянку, що займала першу надзаплавну терасу, було перепланировано і тоді, імовірно, більшу частину пам'ятки знищили. Повторне обстеження поселення здійснив у 2016 р. Д. Куштан. У процесі повного дослідження залишків пам'ятки, проведеного в 2018—2019 рр., С. Очеретний відкрив площу 6272 м^2. На ній виявлено 49 об'єктів, серед яких наявні житлові, виробничі та господарські комплекси ранньоскіфського (VI—V ст. до н. е.) і пізньоримського (IV — початок V ст.) часу. Об'єктами ранньоскіфського часу є два житла-землянки (об'єкти 17, 20), три ями господарського призначення (об'єкти 21, 22; рис. 4), завал глиняної стіни (об'єкт 18) і залишки двох виробничих споруд (об'єкти 12, 26). У керамічному комплексі переважає кухонний ліпний посуд — 58,6 %. Горщики тюльпаноподібної і банкоподібної форми. Трапляються вінця, прикрашені наскрізними проколами, пальцевими защіпками, наліпним пружком і перлинами в різних комбінаціях (рис. 5). Столовий посуд становить 39,4 % усієї маси комплексу ліпної кераміки. У більшості випадків це миски, прикрашені перлинним орнаментом під вінцями. У меншій кількості — вінця і ручки кубків. До об'єктів пізньоримського часу належать 34 комплекси господарського призначення, чотири житлові споруди і виробнича піч (рис. 6). Кераміку презентує переважно ліпний кухонний посуд (85 %) різних форм, у меншій кількості — кружальний і ліпний столовий посуд. Серед знахідок корпус біметалевої фібули, частина виробу із жовтого металу і монети римського часу. Розкопки підтвердили сподівану наявність матеріалів скіфського часу, тоді як велика кількість артефактів пізньоримського часу виявилась певним сюрпризом.

Наступним пунктом, розташованим за 2 км на південь від с. Бучак, який розкопала Канівська експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"», є багатошарове поселення в **уроч. Борисівщина**. Поселення розміщене на північ від могильника Дідів Шпиль, через яр зі струмком, на другій надзаплавній терасі Дніпра. Сучас-

1. За результатами аналізу О. Корольковой, знахідки подібних оздоб спорядження коней з ікл кабанів, крім значного розповсюдження в Центральній Азії, лягають в смугу, що тягнеться правобережжям Дніпра, в напрямку хори Ольвії. Керуючись знахідкою декорованого ікла з поселення Глибока Пристань, А. Островерхов припускав виробництво таких речей у скіфському звіриному стилі в косторізних майстернях Ольвійського полісу. Проте, все ж має рацію О. Королькова, яка доводить, що подібні орнаментовані ікла розповсюджувалися зі сходу на захід, і були культурним імпульсом іранського світу. Найбільш західна знахідка пари таких псаліїв походить із кургану 114 на правому березі Дунаю поруч із м. Сазхаломбата, з агломерації Будапешту. Доречно згадати і дослідження угорських науковців В. Хорват та Г. Сабо, присвячене огляду псаліїв з ікол кабанів у населення євразійського степу, та підкреслення значення цих артефактів як хроноіндикаторів VIII—VI ст. до н. е. та значення їх, як особливого культурного феномену степу.

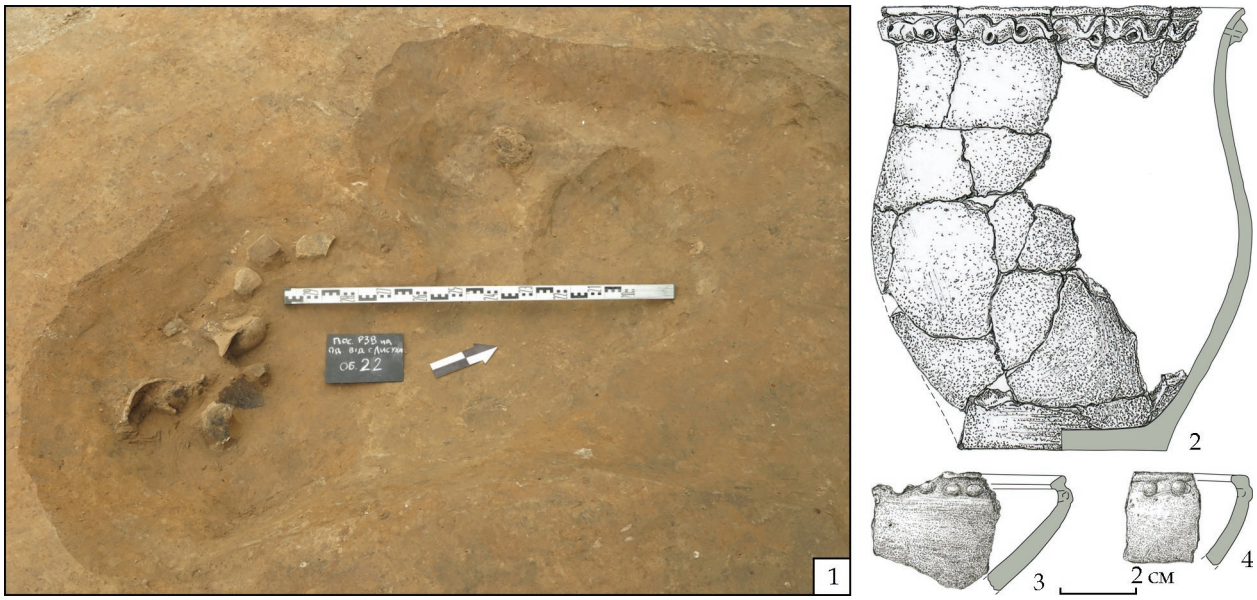

Рис. 4. Поселення Косулин Шпиль II, об'єкт 22

ний вигляд місцини суттєво відрізняється від стану на фото Є. Максимова та М. Бондаря середини 1970-х рр. У 1980-х рр. східну частину пам'ятки знищили під час будівництва ГАЕС, через що площа поселення різко уривається зі сторони ріки. З південного боку розташований глибокий обводнений яр. Із західної і північно-західної сторін терени поселення обмежені стрімким схилом однієї з гряд Канівських гір. Розкопана площа становить 2336 м^2. Виявлено 21 різночасовий об'єкт: ранньоскіфського періоду, пізнього етапу черняхівської культури і ранньослов'янського часу. Зі скіфським часом пов'язані чотири житлові споруди. На окрему увагу заслуговує відкриття печі купольного типу, що слугувала для випалу керамічного посуду. Склепіння її збереглося на висоту 0,2 м над рівнем материка. Нижню частину заглиблено в материк на 0,65—0,7 м. У плані піч трапецієподібна з округлими кутами, довгою віссю орієнтовна за лінією північний захід — південний схід. Челюсті печі (чоло) розташовані з південно-західної сторони, відкриті в бік яру. Черінь має двошарову структуру: зверху глиняна обмазка, а знизу кам'яна викладка. Третина черені та внутрішній обсяг печі розміщені у підбої, влаштованому у віддаленій частині конструкції. Стінки підбою також промазані глиною. З південно-східної сторони від гирла було виявлено передпічну яму, південно-східний край якої зруйнував яр. Упродовж північно-східного схилу передпічної ями простежена кам'яна викладка з місцевого кварцитоподібного пісковику. Розміри печі: довжина по долівці на рівні черені 2,55 м, ширина північно-західної стінки 1,6 м, ширина гирла 1,1 м, ширина південно-західного краю передпічної ями 2,44 м. Висота склепіння 0,6 м. З заповнення печі походять десять уламків кераміки, що і вказують на час її функціонування VII—VI ст. до н. е. Наявність печі гончарів над яром дотичним чином вказує, що десь поруч розміщувалися виходи гончарної глини.

Імовірно, південну частину цієї поселенської структури (0,75 га) зафіксував Є. Максимов над зарубинецьким могильником Дідів Шпиль. Важливо, що тут крім уламків горщиків, лощених мисок, амфор VI—V ст. до н. е. було знайдено бронзове дзеркало ольвійського типу із зооморфним руків'ям.

Городище Віха (VI—III ст. до н. е.). Цю пам'ятку, імовірно, знав ще В. Антонович, хоча існувала думка, що її в 1987 р. відкрили співробітники Зарубинецької експедиції ІА АН УРСР. А стаціонарно це укріплене поселення у 1989—1991 рр. досліджував загін експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Н. Шевченко. Матеріали цих досліджень не були опубліковані, відсутній і звіт, виняток становлять коротенькі інформації. У 2004 р. роботи продовжила тодішній керівник Канівської експедиції В. Петрашенко. Городище розміщувалось за 1,0 км на південь від двох крайніх хат с. Бучак (які стоять на в'їзді до села зі сторони Студенця) та 1,0 км на захід від берега Дніпра (рис. 1: 5; 2: 4). Через нього прокладена дорога з бетонним покриттям, що веде від Бобриці на Пшеничники. Терени пам'ятки займають плато (уроч. Московські Гори) з висотними позначками 210—230 м. За межами валів, на південь від городища Віха, розміщений геодезичний знак «244,3». Природне підвищення, на якому стоїть знак, домінує над прилеглою частиною поселенської структури, що досить дивно з точки зору оборони. У південно-східній частині теренів городища вал обмежує верхню частину улоговини, розвернутої до Дніпра. Розрив у валу

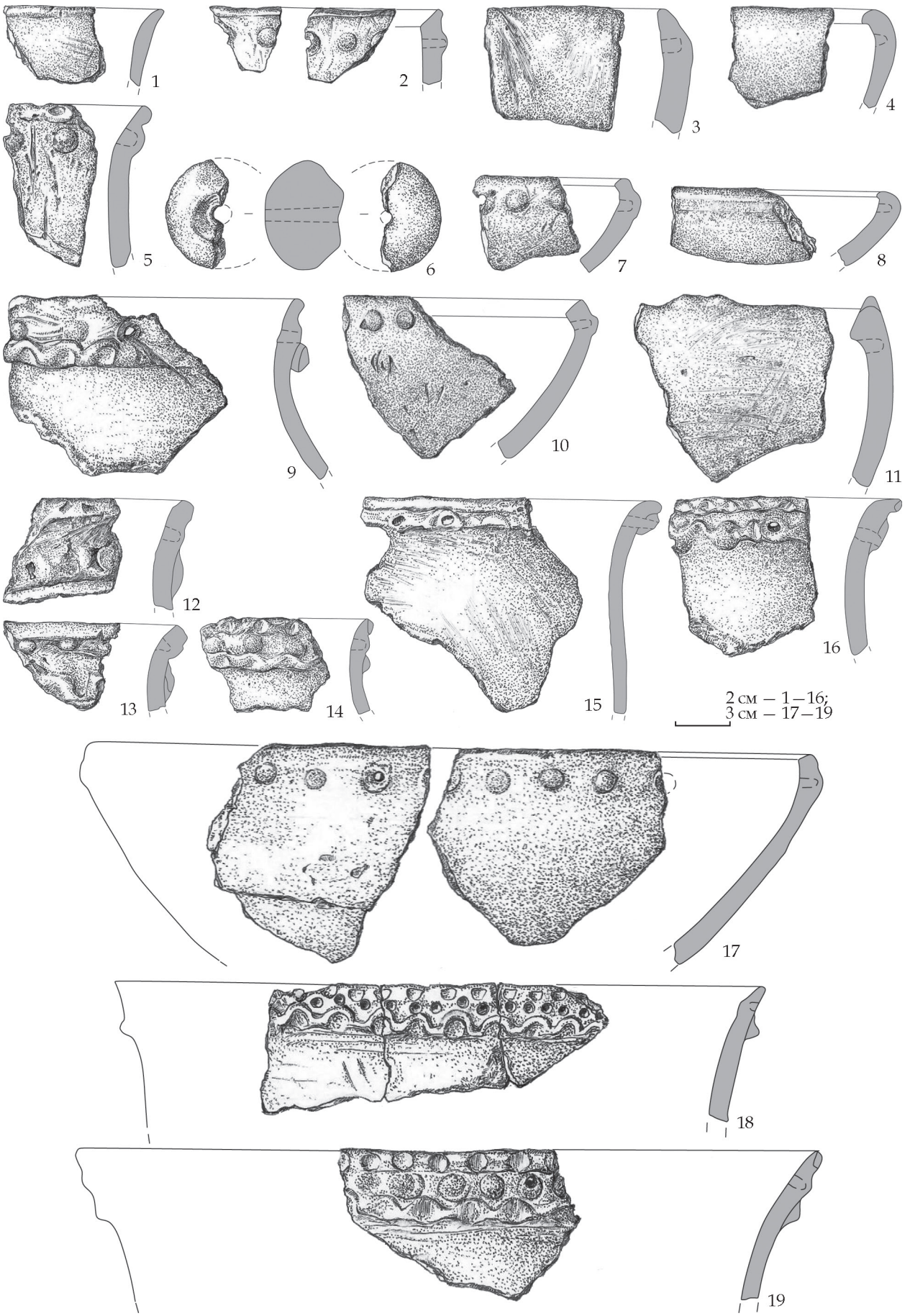

Рис. 5. Поселення Косулин Шпиль II, зразки фрагментів ліпленого посуду

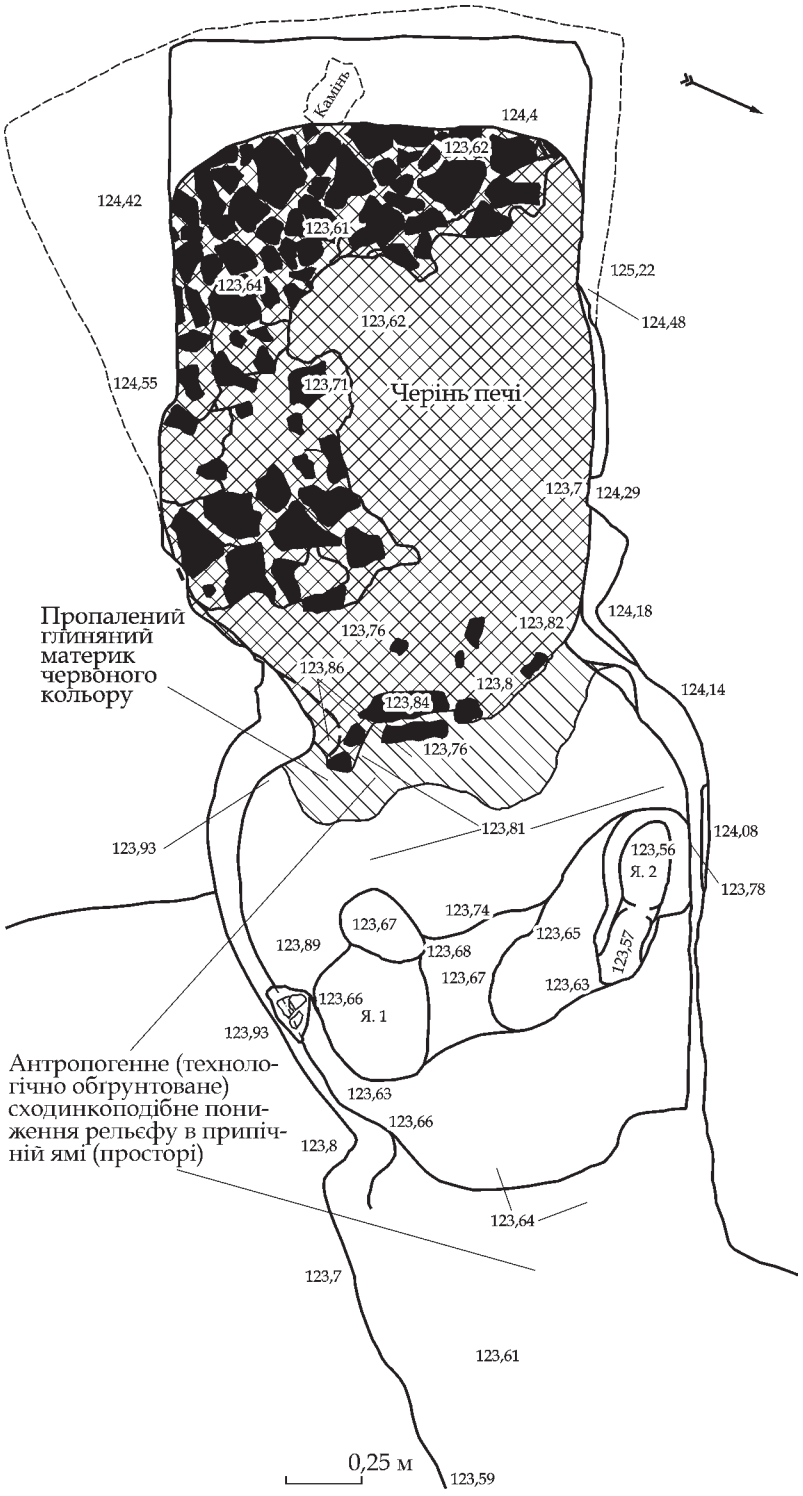

Рис. 6. Поселення Косулин Шпиль II, план виробничої печі, об'єкт 44

на цій ділянці, мабуть, пов'язаний із давнім в'їздом на городище. Збереженість пам'ятки та її чимала площа 24,8 га [1] робить її однією з найбільш перспективних з точки зору тривалих комплексних досліджень.

Городище поросло лісом, проте залишки оборонних споруд добре виступають в рельєфі. В деяких місцях є і два ряди валів, простежуються також ескарповані схили. Східна частина городища постраждала від ерозійних процесів, що розвиваються на місцях окопів та вирв часів Другої світової війни. Висота валів зараз на окремих ділянках сягає 2 м. Рів під зовнішнім краєм валів простежується майже всюди, перепад висот між верхівкою валу і долівкою рову сягає 4—5 м.

У більшій частині городища, під валами, на рівні давнього горизонту простежені спалені дерев'яні конструкції, а над ними — шар обпаленого суглинку, що фіксується майже на всю ширину валу. Проте в західній та північно-західній частинах городища вал має кам'яні конструкції. Каміння середнього розміру, складене в 2—3 яруси, розчистили на внутрішньому схилі валу (простежена довжина цієї кладки 14 м). Крім того, верхня та зовнішня частини валу теж мали відмостки-крепіди з дрібного каміння, а в тих місцях, де цього не було, давні будівничі влаштували частокіл з вертикальних колод. Подібна ситуація з камінням на внутрішній стороні валу простежена нами і на Северинівському городищі, там це трактувалося як своєрідна захисна зброя. Проте факт викладок з каменю на зовнішньому схилі валу схиляє до думки про його конструктивне призначення.

Із західної сторони городища, ближче до верхньої частини пагорба, розміщувався давній в'їзд. Тут були простежені залишки втрамбованої дороги шириною до 2 м та решітки шести опорних стовпів з країв в'їзду. У цій смузі вздовж валу і були закладені розкопи початку 1990-х рр. Тут були відкриті комплекси житлового та культового характеру датовані другою половиною — кінцем VI—IV ст. до н. е. Це були наземні споруди з дерев'яно-плетеною конструкцією стін, з наступним тинькуванням їх глиною. Серед керамічних залишків чільне місце займає антична кераміка, її відсоток сягає половини від загальної кількості. Заслуговують на увагу залишки хіоських амфор з

1. Обчислення площі зроблено на підставі геодезичною зйомки 2009 р., проведеною І. Карашевич.

опуклим горлом та широка палітра тарного посуду з Гераклеї Понтійської, Фасосу, Лесбосу, Самосу. Поміж знахідок чернолакової кераміки варті уваги два скіфоси, дно одного з них прикрашає солярний знак, нанесений червоним лаком та продряпане графіті з літерою «*каппа*».

Городище Віха належало місцевому лісостеповому населенню скіфського часу та, ймовірно, після загибелі Трахтемирівського городища (воно розміщувалось за 12 км на північ), перебрало на себе функції центральної просторової структури регіону. З огляду на значну частку античної кераміки в матеріальному комплексі, припустимо, що городище мало пряме суходільне сполучення з Ольвією, про що засвідчують і знахідки монет цього міста на найближчих пам'ятках регіону.

За 3 км на південь від городища Віха розміщувалось **поселення Студенець-Бучацьке** (рис. 1: 7; 2: 6). Цю пам'ятку випадково відкрили у північно-західній частині с. Студенець, неподалік від базового табору Канівської експедиції ОАСУ. Під час прокладання водогону натрапили на скупчення ліпних посудин скіфського часу. Місцем виявлення посудин є південно-східний кут мікрорайону, збудованого для переселенців із с. Бучак у 1980—1990 рр. У топографічному відношенні це частина схилу вододілу, що йде в бік яру, який прямує до Дніпра, ним проходить провулок, що не має твердого покриття. П'ять посудин були поставлені догори дном на долівці ледь заглибленої ями (завглибшки 0,8 м), що згодом була перекрита алювіальним ґрунтом. В ямі *in situ* зачищені три червоноглиняних горщики, чорнолощені миска та горщик, всі зі слідами вогню на зовнішній поверхні корпусів. Крім того, знайдено великий фрагмент гладкої стінки ще однієї ліпної червоноглиняної посудини, але він зафіксований на 15 см вище в шарі заповнення ями. Серед інших фрагментів кераміки був уламок стінки античної амфори. За попереднім визначенням, комплекс належить до V ст. до н. е. Слід зауважити, що знайдений комплекс кераміки поселення Студенець-Бучацьке, схожий до знайденого на горі Лисуха (розкоп Південний, об'єкт 6) розвалу семи та однієї цілої посудин, а також уламків 10 ліпних горщиків. Скупчення посуду, поставленого на одному рівні, догори дном, поза межами жител, ймовірно, пов'язано із сезонними кухнями, тим більше, що поруч таких комплексів на городищі Лисуха зафіксована наявність відкритих вогнищ.

Виявлений комплекс кераміки на поселенні Студенець-Бучацьке не єдиний. Окремі фрагменти кераміки траплялися на сусідніх городах у вигляді підйомного матеріалу (зокрема вінчик горщика із пальцевими вдавленнями по краю, подібний до виявлених у шурфі при водогоні). Кілька уламків керамічного посуду знайдено під час викопування сміттєвої ями на подвір'ї табору Канівської експедиції. Тож поселення орієнтовно мало площу близько 5 га.

Здогад Д. Куштана про приналежність поселення Студенець-Бучацьке до господарської округи городища Віха підтвердила розвідка Л. Кармазіної та С. Очеретного в 2019 р. на території Черкаського р-ну. Під час розвідки берегами та вершиною Студенецького яру (у північному напрямку від с. Студенець) розвідники виявили ще два місцезнаходження і два поселення, що займають проміжне положення в просторі між городищем Віха та поселенням Студенець-Бучацьке. Хоча три інші пункти позбавлені надійних хроноіндикаторів, час активного життя на поселенні **Студенець 2**, площею 3 га, на підставі залишків амфорної тари можна попередньо визначити в діапазоні кінця VI—V ст. до н. е.

Добіркою концентрації місць давньої осілості на одній із ділянок узбережжя Середнього Подніпров'ї ми хотіли акцентувати увагу на цих теренах. Тим більше, що протилежний берег Дніпра багатий на знакові артефакти — тут і 15 бронзових античних посудин з Піщаного, і Полтавський срібний ритон (IV ст. до н. е.) Цілком імовірно, що ці знахідки могли бути пов'язані з місцевостями приношення офіри в нижній течії р. Супій, неподалік від її впадіння у Дніпро. Місця знахідок ритону та античних бронз рознесені по заплаві Супою в просторі на 15 км [1]. З огляду на склад приношень Уляпських жертовних майданчиків на Кубані можна очікувати, що і Полтавський ритон (або ритон із Кропив'янської сотні) був пов'язаний із таким майданчиком, а не з насипом кургану. Тим більше, що і М. Макаренко наголошував на відсутності вказівки на знахідку разом із предметами та кістяком і це не проста випадковість. Ритон, «думається, знайдений «вместе с протчим» не в похованні, а в складі якогось скарбу, мабуть невеликого». Таким скарбом і міг бути комплекс речей, залишений для офіри.

Зосередження поселень та городищ разом із престижними артефактами на прихованих вівтарях свідчить на користь версії про мешкання навколо центрального місця на головній водній магістралі осілого населення, яке мало етнічне коріння, відмінне від номадів іранської групи.

1. Приєднуємося до локалізації знахідки Полтавського ритону (його знайшли в піску), запропонованої М. Макаренком, оскільки великі намиви дніпровського піску в цій місцевості є біля гирла Супою.

Л. Кармазіна

РОЗВІДКИ В КАНІВСЬКОМУ р-ні У 2020 р.

Обстеження проведено на околицях с. Студенець (Бобрицька громада) та у м. Канів (Канівська громада) Черкаського р-ну й обл. Роботи здійснено з метою пошуку і виявлення об'єктів археології та ревізії стану відомих пам'яток археологічної спадщини в зазначених адміністративних межах.

С. Студенець розміщується у Черкаському р-ні й обл., адміністративно підпорядковане Бобрицькій сільській громаді. Розташоване за 2 км на північ від с. Бобриця. Займає ділянку правого високого берега р. Дніпро. Обстежена ділянка розміщується на північно-західній околиці села. Ця частина населеного пункту має назву Бучацьке селище і була збудована в другій половині 1980-х рр. для мешканців с. Бучак, яких переселили під час будівництва Канівської ГАЕС.

На території Бучацького селища у 2018 р. співробітники Канівської археологічної експедиції Д. Куштан та Д. Кузьмич виявили поселення скіфського часу. У північно-західній частині села під час прокопування траншеї водогону знайдено скупчення ліпного посуду VI—V ст. до н. е. У 2019 р. розвідкові роботи здійснив С. Очеретний. Обстеження було проведене на території північної околиці села, вздовж східної сторони Студенецького яру. Було виявлено два місцезнаходження та два поселення. На площі поселень Студенець 1 та Студенець 2 зібрано уламки ліпного посуду, які датовано ранньою залізної добою.

Площа Бучацького селища займає терасу. Її природну пологу поверхню вирівняно під забудову. Із півночі закрито уступом. На його поверхні зведено три ряди валів. У нижній частині схилу розташовано приватні земельні ділянки. Верхню частину засаджено деревами. Із південного заходу та сходу ділянка селища обмежена балками Студенецького яру. По його дну тече струмок, який впадає у р. Дніпро.

Під час розвідкових робіт було виявлено п'ять об'єктів археології.

Поселення Студенець-Бучацька 1 займає північну околицю Бучацького селища. Розташоване на схилі уступу, вище другої лінії обвалування. Площу із півночі засаджено деревами, із півдня її обмежено сучасними

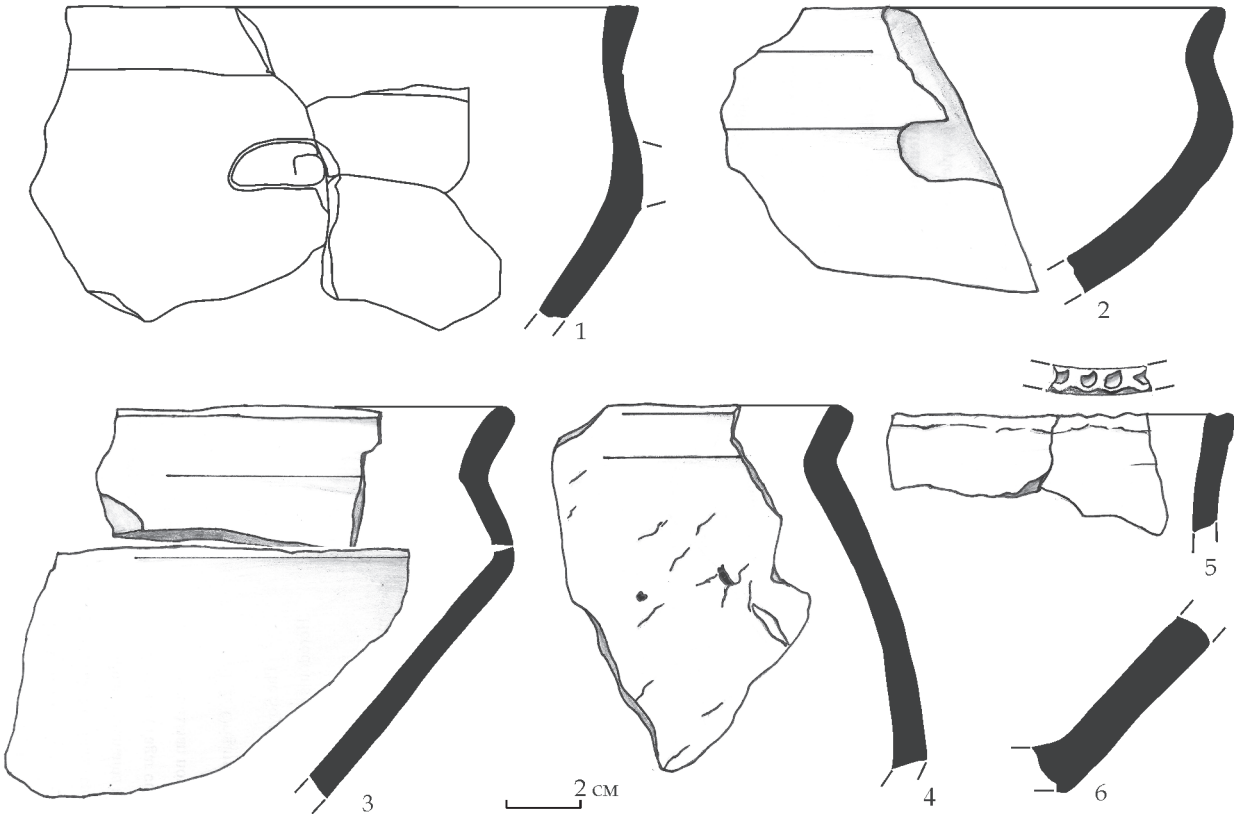

Рис. 1. Поселення Студенець-Бучацька 1, зразки ліпного посуду

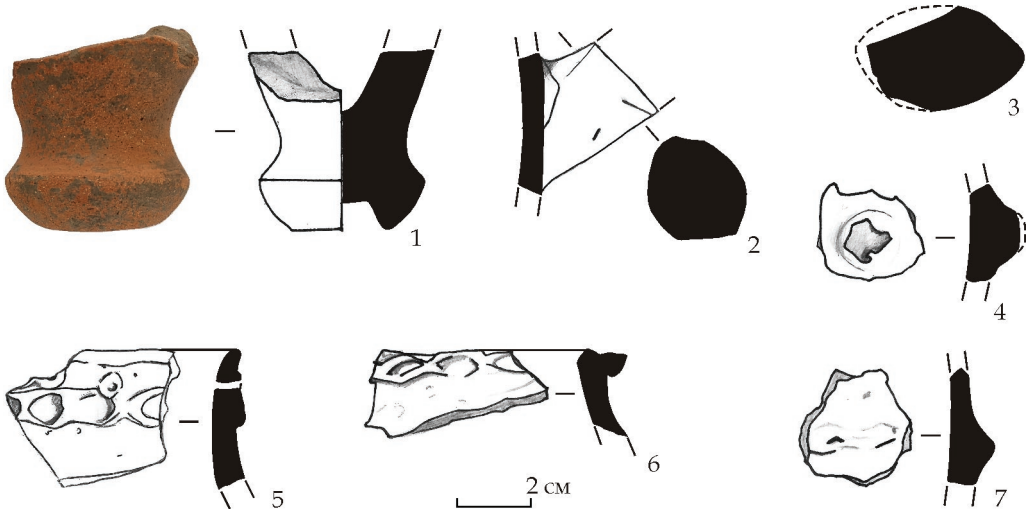

Рис. 2. Знахідки на поверхні курганів: 1—4 — № 1; 5—7 — № 2

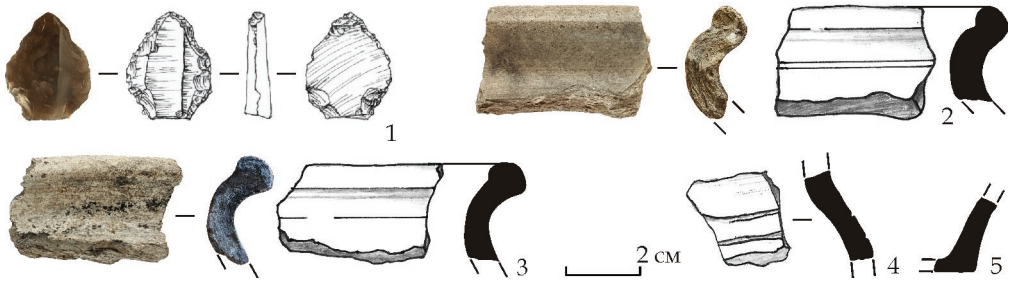

Рис. 3. Збори матеріалів: 1 — площа місцезнаходження 1; 2—5 — багатошарове поселення Успенський собор

ровом та валом. Між краєм насадження та зовнішньою стороною рову міститься протипожежний рів, довгою віссю орієнтований за лінією схід—захід. У перетині рівчака було виявлено лінзи пропеченого ґрунту. Навколо місця їх концентрації на площі 15 × 10 м зібрано фрагменти ліпного посуду, шлаку та кісток тварин (рис. 1: 1). У цьому місці здійснено зачистку поверхні та перетину. У середній частині вертикального профілю зачистки із глибини 0,2 м простежено заповнення об'єкта 1. Краї плями нечіткі. Заповнення складається з мішаного сірого ґрунту із фрагментами обмазки, вугликів та уламків ліпного посуду (рис. 1: 2—6). Найбільшу їх концентрацію зафіксовано у північній частині обстеженого сегменту. Ймовірно, виявлені фрагменти посуду можна датувати ранньою залізною добою та зарахувати до зарубинецької культури.

Курган 1 розташований у південно-західній частині виступу тераси на північній околиці Бучацького селища на відстані близько 400 м. Насип із півдня та заходу має пологі схили, з півночі та сходу знівельований, майже не простежений. У плані неправильної округлої форми. Навколо насипу міститься рів: на рівні сучасної поверхні його простежено завдяки контрастному заповненню чорного кольору. У північній частині кургану зібрано фрагменти античних амфор і ліпного посуду (рис. 2: 1—4). На момент обстеження курган розорювався.

Курган 2 розташований на відстані близько 150 м від кургану 1 та 10—15 м на захід від ґрунтової дороги. Насип кургану 2 не було простежено. Його ймовірне місце локалізовано за знахідками фрагментів ліпного посуду VI—V ст. до н. е. та хребця людини (рис. 2: 5—7). Матеріали зібрано на площі 75 × 20 м (довгою віссю орієнтовано вздовж лінії північ—південь).

Місцезнаходження 1. Лінзу пропеченого ґрунту виявлено на відстані 15 м у західному напрямку від ґрунтової дороги. Розташована на схилі рову верхньої лінії обвалування на відстані понад 50 м на південь від кургану 2. Фрагменти печини простежено на площі 8 × 5 м. Знахідки відсутні.

Місцезнаходження 2 розташоване на західній околиці Бучацького селища, за 300 м від забудови. Поверхня рівна, незначний перепад висоти за лінією захід—схід, із півдня обмежена обвалуванням, зі сходу — яром. Площу розорюють, на час обстеження засаджено. Було виявлено уламок крем'яного виробу доби неоліту (рис. 3: 1).

Багатошарове поселення Успенський (Георгіївський) собор (РЗВ, XII – XIII ст., 1144 р.). Успенський собор є пам'яткою археології та

історії національного значення. Вперше археологічне дослідження об'єкта здійснила у 1945 р. Пороська археологічна експедиція під керівництвом Т. Пасек: проведено фотографічну фіксацію архітектурної споруди. У 1947 р. Канівська експедиція В. Богусевича на прилеглій до собору території заклала два зондажі. У них виявлено фрагмент «скіфської кераміки», фрагменти скелета людини та матеріали давньоруського часу (XII—XIII ст.) і пізнього середньовіччя (XVII—XVIII ст.) [1].

1. Авторка висловлює подяку А. Борисову за надані довідкові матеріали.

На момент обстеження архітектурна будівля була у задовільному стані та функціонувала за своїм цільовим призначенням. Собор розташовано на території Меморіального парку загиблим в роки Другої світової війни. Із північного заходу споруда межує із будівлею Канівського музею народного декоративного мистецтва. Обстежена територія розміщується із північного боку будівлі. Ця частина пам'ятки частково задернована, тут збудовано дорогу, вздовж якої розташовано клумби. Орієнтовні їх розміри 15 × 1 м. У зрізах дороги та на площі клумб виявлено людські кістки і фрагменти вінець давньоруського часу XII—XIII ст. (рис. 3: 2—5).

О. Корвін-Піотровський, Е. Овчинников, Д. Черновол, Д. Желага, В. Чабанюк

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ НА ПОСЕЛЕННІ ТАЛЬЯНКИ 2021—2022 рр.

Трипільська експедиція ІА НАН України у сезони 2021—2022 рр. продовжила дослідження поселення-гіганта у с. Тальянки Звенигородського р-ну Черкаської обл., на землях Тальянківського агротехнічного коледжу (рис. 1). Пам'ятка належить до томашівської локальної групи Кукутень-Трипілля (етап CI, перша чверть IV тис. до н. е.). Як і в попередні роки, дослідження проводедено завдяки гранту, наданому фондом «Search Foundation» (США). Крім авторів, у роботі експедиції брали участь студенти-практиканти та викладачі Уманського педагогічного університету ім. Павла Тичини, Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького та співробітники Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура» (с. Легедзине, Черкаська обл.).

Розкопки 2021 р. відбувались у північній, найбільш забудованій частині поселення на землях с. Тальянки. Територія розміщена в секторі, обмеженому з півночі балкою Куцою, із заходу і південного заходу лісосмугою, що розділяє землі сіл Тальянки та Легедзине, зі сходу і південного сходу також лісосмугою, що йде в напрямку с. Тальянки. Було продовжено дослідження. Комплекс, до якого входять рештки наземних будівель, малих і заглиблених об'єктів, отримав умовну назву «*Сім'я гончара 2*». Частина цих об'єктів була розкопана раніше у 2018—2019 рр.: площадки 53, 54; горн G; котлован 3.

У 2021 р. дослідження комплексу «Сім'я гончара 2» були поновлені. Повністю розкопані: житлові будівлі (площадки) 55—57; господарчо-виробничий заглиблений комплекс котлован 4; скупчення ошлакованої обмазки та кераміки (горн?); яма господарча. Загальна площа ділянки, дослідженої 2021 р., становить 465 м^2 (рис. 2.). У 2022 р. проведено камеральну обробку масових матеріалів з розкопаних об'єктів.

Наземні будівлі — площадки 55—57 мали вигляд скупчення обпаленої глинистої обмазки конструкцій колишніх будинків. Загалом, принципи домобудівництва, планування та внутрішнє облаштування будинків є досить стандартними, що багаторазово підтверджено результатами попередніх розкопок у Тальянках. Усі житла мали витягнуту, близьку до прямокутної, форму в плані і орієнтовані довгою віссю по лінії схід—захід з невеликим відхиленням із південного сходу на північний захід. Глибина залягання масиву обмазки становила від 0,4—0,5 м по верху до 0,8—0,9 м по низу. Незначні сліди руйнування сучасною оранкою, які не вплинули, в цілому, на інформаційну складову об'єкту, простежені лише на площадці 56. Поверхня площадок нерівна, подекуди вони мають підвищення, часто зі слідами високотемпературного обпалу (ошлакування), або пониження, а в деяких випадках і значні лакуни. Споруди були розташовані паралель-

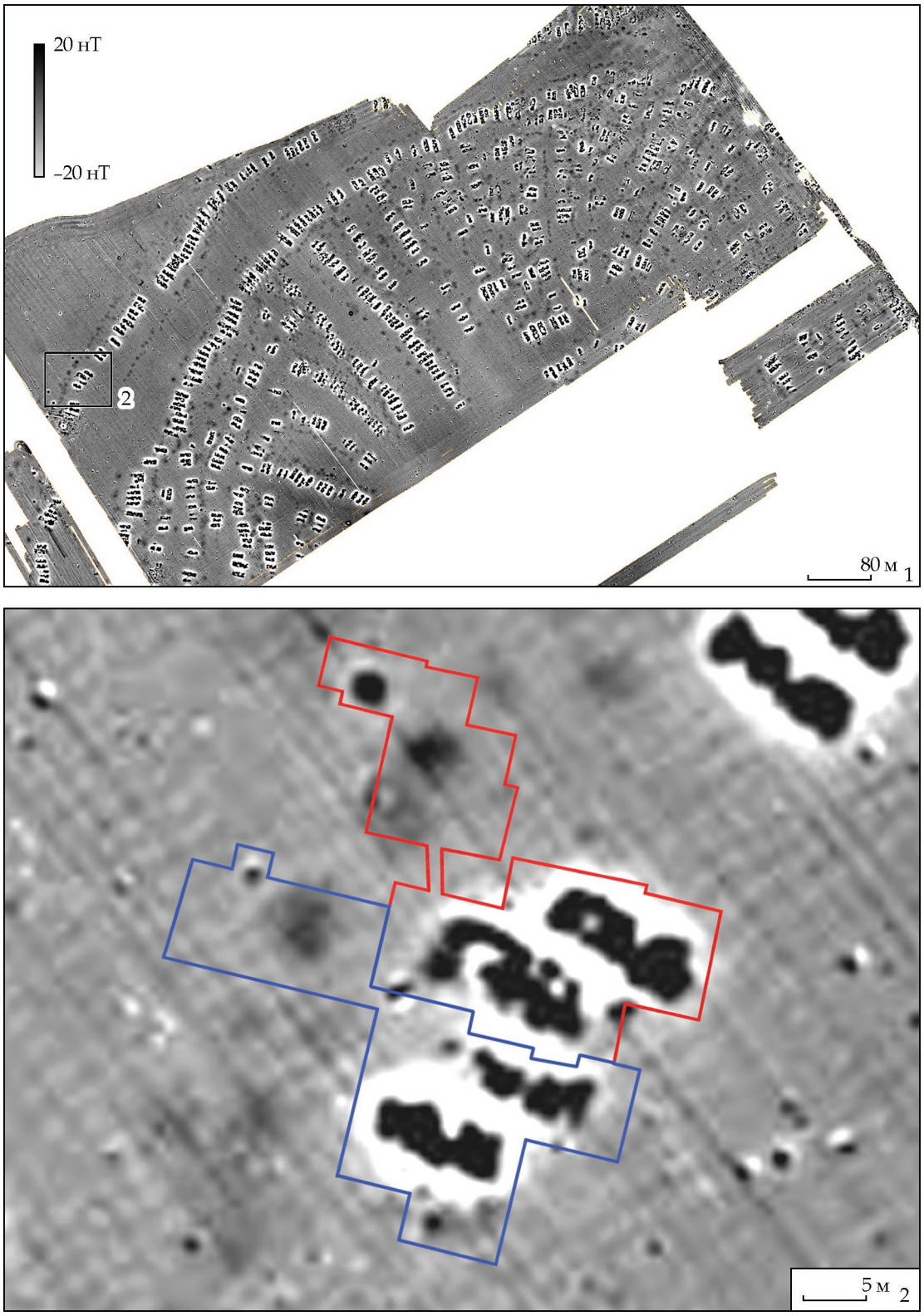

Рис. 1. Тальянки, північна частина поселення, геомагнітна зйомка 2012 р.: 1 — розташування комплексу «Сім'я гончара 2»; 2 — викопіровка (на півночі — площа, розкопана 2018—2019 рр., на півдні — 2021 р.)

но одна одній, входи до них знаходилися зі східної сторони. Дві будівлі — площадки 55, 56 — за сукупністю ознак мали житлове призначення. Більш складна ситуація із площадкою 57. Як потужна аномалія на геомагнітному плані вона не простежувалася, на її місці припускалося скупчення матеріалів, що походили з площадки 56. Площадка 57 є особливою за розмірами, конструкцією, станом збереженості.

Площадка 55 розміщувалася за 2 м на південь від площадки 53, розкопаної 2019 р.

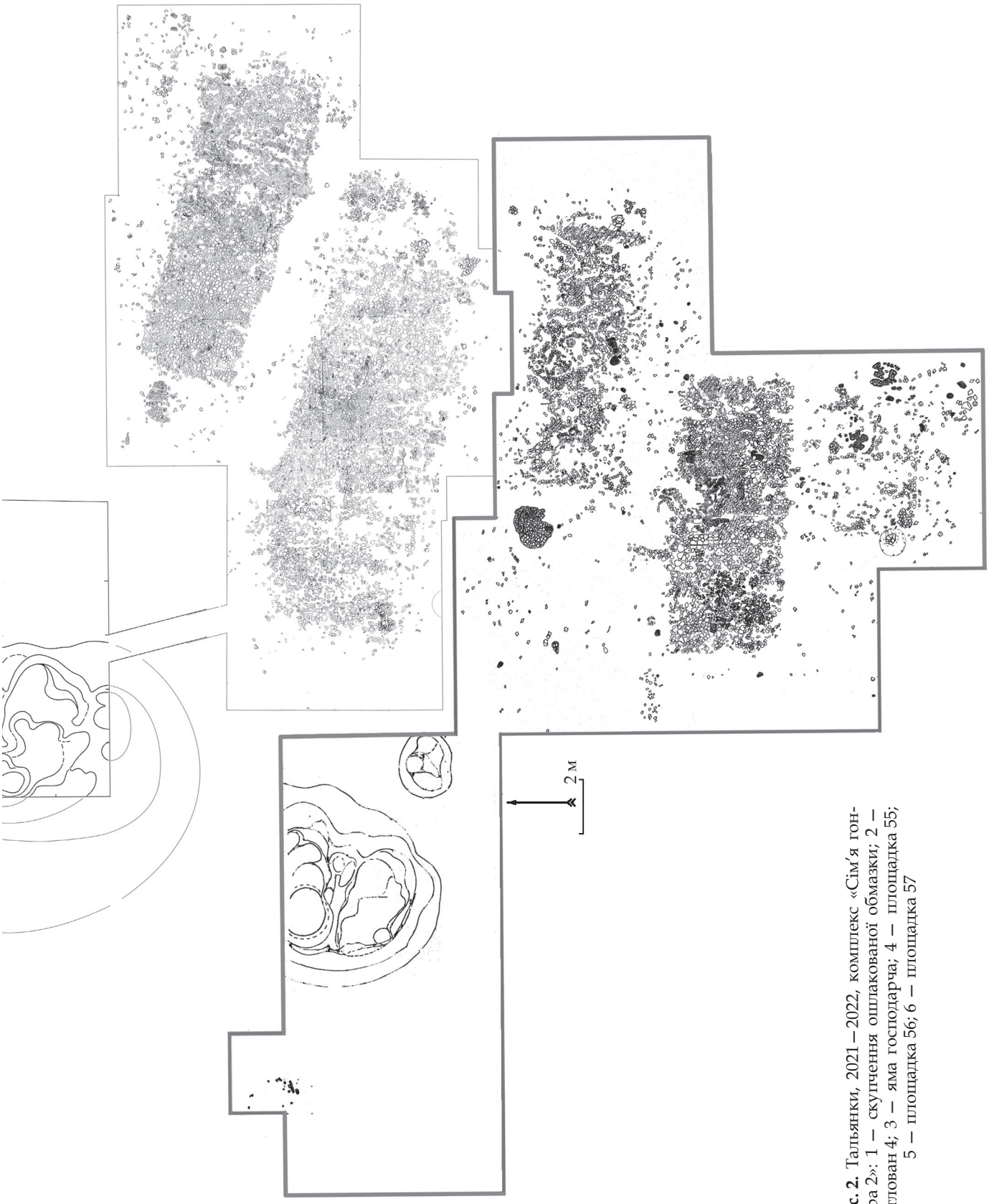

Рис. 2. Тальянки, 2021 – 2022, комплекс «Сім'я гончара 2»: 1 – скупчення оплакованої обмазки; 2 – котлован 4; 3 – яма господарча; 4 – площадка 55; 5 – площадка 56; 6 – площадка 57

Вона була третьою (центральною) в ряду з п'яти жител комплексу, рахуючи із півночі на південь. Загальна довжина площадки 55 становила 10 м, ширина у східній частині, яка збереглася краще, площадки сягала близько 3,8 м, у західній коливалась у межах двох-трьох метрів. Можна припустити, що первинно ширина споруди становила 4 м. Руйнувань оранкою на площадці 55 не виявлено, відмінності у стані її збереженості можна пояснювати ступенем випалу будівельних решток на різних ділянках.

За розташуванням решток печі, які чітко виділялися особливим складом будівельних матеріалів (глина без полови), вже після першої розчистки простежено місце розподілу другого ярусу будівлі на вхідну та житлову частини. Отже, довжина житлової частини становила 6,2 м, вхідної (сіни) — 3,8 м.

Платформа в житловому приміщенні з південної довгої сторони будівлі майже не збереглася. Тут залишились окремі фрагменти обмазки з домішкою полови злаків, за якими можна лише припустити загальні розміри платформи. В деяких місцях такі фрагменти обмазки були сильно ошлаковані. Товщина виявлених блоків платформи становить 5—7 см. Слідів відбитків дерева знизу на обмазці вкрай мало, вони переважно орієнтовані перпендикулярно довгій вісі будівлі.

Елементи інтер'єру в житловому приміщені представлені залишками череня печі, припічного підвищення, вівтаря, невиразними фрагментами подіуму та порогу.

Піч представлена залишками череня, що компактно залягали в центральній частині площадки, ближче до північної сторони. Центральна частина конструкції сильно зруйнована, фрагменти обмазки без рослинних домішок аморфні, залягають нещільно, окремими острівцями. Площа розташування цього типу обмазки становила 2 × 2,2 м і відповідала, ймовірно, розмірам майже квадратної в плані печі. Довша сторона орієнтована за лінією захід—схід. Із західного боку збереглася потужна основа череня печі та два нівелюючих шари, що перекривали її зверху. Товщина нижнього шару череня становила близько 10 см. Залишків склепіння печі на виявлено.

Припічок зберігся у вигляді декількох фрагментів обмазки із заокругленим краєм бортика. Вони були виявлені із західного боку від череня печі, впритул до нього. Фрагменти аналогічні за складом будівельного розчину череня печі, мали товщину близько 6 см і також були нанесені на шар платформи.

«Корито» (робоче місце) було розташовано з південного боку площадки, в центральній її частині навпроти печі. Знайдено фрагменти стінок «корита» із характерним заокругленням зверху, зроблені з глини з домішкою полови. Розміри «корита» становили 0,7 × 0,4 м. До робочого місця входили також дві зернотерки.

Вівтар розміщувався в західному торці площадки. Він представлений аморфним скупченням фрагментів обмазки з червоноглиняним шамотом, без рослинних домішок. Розміри виявленої ділянки становлять 1,5 × 0,6 м. Фрагменти вівтаря, які збережені найкраще, мали товщину близько 10 см, їх поверхня загладжена.

«Подіум» представлений фрагментами із характерним нівелюючим шаром з тинькуванням, зі слідами фарбування у червоний колір.

«Поріг» був знайдений під аморфним завалом обмазки (перестінка?). Він розташований південніше від східного боку череня печі, орієнтований перпендикулярно довгій вісі площадки. Збережений на довжину близько 0,8 м. З однієї сторони залишився бортик із характерним заокругленням.

Вхідне приміщення (сіни) знаходилось зі східного боку житла. Тут було виявлено плитчасту обмазку із загладженою поверхнею, яка походила, мабуть, від нівелюючих шарів підлоги. Знайдено зернотерку, розташовану праворуч від умовного входу до житлового приміщення, яка, ймовірно, походила від ще одного робочого місця. Залишків «корита» знайти не вдалося.

Побутовий інвентар зосереджено, здебільшого, в житловій частині. Найбільше скупчення кераміки, переважно столової, було виявлено в районі подіуму та вівтаря. Тут було виявлено розвали кухонного горщика, розписної амфори, глиняне грузило та зернотерку. В районі печі було виявлено шість глиняних відтяжок ткацького верстата, невелике скупчення столової кераміки. Між піччю та робочим місцем в житловому приміщенні виявлено розвал кубкоподібної посудини. У вхідній частині знахідок було порівняно менше — кубок, розвал кубкоподібної посудини, кілька фрагментів кухонних горщиків. В ошлакованому гребені входу (завал зовнішньої торцевої стіни?) з південно-східної сторони житла було знайдено цілий кубок.

Під площадкою, на нижньому ярусі будівлі, виявлена яма. Вона овальна в плані, лінзоподібна в профілі, її розміри складають 1,9 × 1,4 м, глибина 0,3 м. У заповненні ями було знайдено окремі фрагменти платформи та іншої обмазки з домішкою полови, котрі впали туди під час руйнування житла.

Під платформою було знайдено скупчення розписної кераміки, керамічне грузило, цілий кубок, який було закопано під захід-

ною торцевою стіною будівлі, ще один кубок знайдено під піччю.

За межами житла 55 із західного боку було виявлено дві глинобитні вимостки. Перша була розташована на відстані біля 1 м від будівлі. Вона мала майже округлу форму, її розміри становили 1,6 × 1,4 м. Друга вимостка розташовувалася на відстані близько 6 м. Її збережена частина мала розміри 0,5 × 0,3 м, форма не визначена. Залишки третьої вимостки було зафіксовано за східним краєм площадки 55, за 0,5 м від торцевої стіни будинку. Вона збереглася дуже погано, розміри її збереженої частини складали 1 × 0,5 м.

Навколо житла 55 було виявлено фрагменти кераміки, зокрема два кубки і розвал миски, знаряддя праці з кістки та каменю, необроблені камені, кістки тварин. Знайдено також предмети пластики (моделі санчат, фрагменти антропоморфних, зооморфних фігурок, предмети геометричних форм).

Площадка 56 розташовувалась приблизно за 1,5 м південніше площадки 55. Довгою віссю вона була орієнтована паралельно сусіднім будівлям за лінією захід—схід, але значно виступаючи на захід. Форма в плані близька до прямокутної. Загальна довжина площадки становить 10 м, ширина — 4,8 м.

Будівельні залишки (обмазка) походять переважно від розтрісканої на окремі шматки платформи, а також від стін та елементів інтер'єру. Довжина житлової частини могла становити 6,6 м, вхідної (сіни) — 3,4 м.

Підлога в житловій частині утворена за допомогою двох нівелюючих шарів з глини без рослинних домішок, які нанесено на платформу з глини з домішкою полови. Залишки стін збереглися лише у окремих фрагментах, зафіксоване випадіння частини конструкції стіни невеликим пасмом розмірами 1,8 × 0,5 м за межі площадки на північ. На деяких фрагментах зберігся шар облицювання стіни товщиною близько 1 см, рівно загладжений, із залишками фарбування в червоний колір.

Елементи інтер'єру у житловій частині будівлі представлені залишками вівтаря, череня печі, припічного підвищення, фрагментами подіуму, «корита», фрагментом порогу.

Піч знаходилася за 1,4 м на схід від вівтаря. Вона мала підквадратну форму, її розміри становили 2 × 1,8 м. Довгою стороною піч орієнтована за довгою віссю площадки. Зберігся лише черінь печі, що складався з кількох шарів глини без домішки полови. У місцях компактного залягання череню простежувалися два шари: нижній шар, тобто основа череню, завтовшки близько 9—10 см, і другий верхній завтовшки 4—5 см.

Припічок прилягав до печі, він розтрісканйй, але зберігся в непоганому стані, тримаючи первинну форму на біля 3/4 первинної довжини. Довжина збережених залишків становила 1,5 м, ширина — 0,4 м.

«Корито» (робоче місце) розташовувалося навпроти печі біля південної стіни, ліворуч від входу до житлової частини. Виявлено фрагменти його стінок шириною близько 10 см із заокругленим верхом. За метр від «корита» виявлено зернотерку.

Подіум розташовувався вздовж довгої південної стіни житлового приміщення. Збереглися окремі фрагменти із характерним заокругленим бортиком висотою 4—5 см.

Вівтар знаходився в західній частині житлової частини площадки і відстояв за 1,5 м від дальньої торцевої стіни житла. Він перебував у дуже зруйнованому стані, його форму та початкові розміри встановити не вдалося. Матеріалом для вівтаря слугувала глина без рослинних домішок.

«Поріг» знаходився на лінії розмежування вхідної та житлової частин будівлі. В розтрісканому стані він зберігся на довжину 0,6 м та на повну ширину 0,2 м.

Східна сторона площадки, де розташовувалося вхідне приміщення (сіни), мала ознаки високотемпературного випалу. Обмазка досить сильно ошлакована. У вхідній частині розміщувалося робоче місце («корито») із зернотеркою.

Побутовий інвентар зосереджений здебільшого в житловій частині площадки. Виділялися розвали амфори, кубкоподібної посудини та миски. Також було знайдено цілі покришку, кубкоподібний горщик, миску, два гуттуси. У вхідній частині знахідок порівняно мало. Це кераміка, велика нижня плита зернотерки, ще одна меншого розміру, дві відтяжки.

На нижньому ярусі будівлі, під площадкою, були виявлені два заглиблення. Перше знаходилось під житловою частиною в районі вівтаря. Друге заглиблення, невелике, виявлено під вхідною частиною житла. Серед знахідок розвал розписної посудини, кам'яне тесло та кубок. Маємо також і декілька фрагментів пластики.

Поза межами житла 56 на відстані біля 1 м на захід розташовувалося скупчення розписної кераміки та кісток тварин.

Площадка 57 була виявлена приблизно за 1,0 м південніше від площадки 56, і розташовувалася паралельно. Будівля істотно відрізнялась від попередніх як розмірами, так і станом збереженості. Контури площадки обмежені трьома рядами обмазки, що утворюють смуги, які орієнтовані за напрямком північ—південь. Загальна довжина споруди становила 4,9 м, ширина — 3,1 м.

Вдалося виділити залишки стін та платформи, а також вимостку, намащену на зем-

ляну підлогу нижнього ярусу. Ділянки із компактно розташованими рештками платформи було зафіксовано в декількох місцях: в північно-західній, північно-східній та південній частинах будівлі. Основа платформи мала товщину 7—8 см та верхній нівелюючий шар підлоги товщиною 4—5 см. На фрагментах платформи знизу було зафіксовано сліди відбитків дерев'яних колотих плах. Орієнтування деревини йшло переважно перпендикулярно довгій осі площадки.

Про облаштування приміщень, наявність деталей інтер'єру тощо, свідчень майже немає. Зауважимо, що в північно-східній частині об'єкта було виявлено фрагменти конструкції з глини без рослинної домішки, зі слідами достатнього випалу. Вона не мала якихось окреслених контурів, проте збереглася пасмом розмірами 1 × 0,1 м, що залягало одним шаром товщиною 8—12 см. Ці фрагменти аналогічні залишкам, що походять від черенів печей і можливо, також були залишками опалювальної споруди, розташованої на верхньому ярусу будівлі.

На нижньому ярусі будівлі було виявлено вимостку, намащену на земляну підлогу. Площа, яку займали її рештки, становила 0,8 × 0,7 м. Вимостка була намащена одним шаром завтовшки 7—10 см з глини без рослинної домішки і обпалена.

Незважаючи на малі розміри та погану збереженість площадки 57, вона відрізнялася великою кількістю знахідок, розвалів великих розписних посудин тощо та цілих форм.

Поза межами житла 57, впритул до нього із західного боку, було виявлено заглиблення, округле в плані та лінзоподібне у перетині. Його діаметр становив 1 м, глибина — 0,2 м. У заглибленні знайдено розвал великої біконічної посудини. Зі східної сторони будівлі було виявлено вимостку із обпаленої глини без домішок. Її розміри становили 1 × 1 м. Товщина шару глини складала 4—8 см. Температура випалу рівномірна, напрямок випалу — від верху донизу. Також за межами площадки знайдено кілька цілих кубків, знаряддя з каменю, зокрема кременю, та кістки тварин. З південної сторони було виявлено велике скупчення знахідок.

Котлован 4 — великий заглиблений об'єкт виробничо-господарчого призначення — розташовувався на 6 м західніше від площадки 53 і на 4 м південніше від котловану 3 комплексу «Сім'я гончаря 2» (розкопки 2018—2019 рр.). Це ділянка в лінії заглиблених об'єктів, яка йде паралельно лінії наземних будинків вже за межами зовнішнього контуру поселення. Згідно з геомагнітним планом тут розміщувалася аномалія у вигляді плями підковоподібної форми. Площадки 55 и 56 розташовувалися за 10—12 м на південний схід від котловану 4. 2021 р. була досліджена більша частина котловану, розкопана площа склала біля 6 × 7 м.

Загальні розміри об'єкта становили, імовірно, близько 8 × 7 м по довгій осі з південного заходу на північний схід. Форма в плані неправильно овальна, підковоподібна. Останець-перегородка розділяв котлован на дві половини — північну та південну, і надавав загальним контурам котловану в плані підковоподібної форми. Форма північної та південної ділянок у плані неправильно овальна. Площа південної половини становить біля 4 × 2 м, північної, розкопаної не повністю — 4,3 × 1,4 м (повна ширина, ймовірно, становитиме до 2 м).

У південній частині котловану дно виявлено на глибині 2,3—2,35 м. Воно пласке, з деякими нерівностями та плямою слабообпаленого ґрунту, а також із заглибленням округлої форми, розмірами 0,6 × 0,6 м, глибиною біля 0,3 м. Стінки із західної та південної сторони круті, мали підбої.

У північній половині котловану зі східного боку дно розподілялось невисокими ледь помітними бортиками на три відсіки. Із західного боку було влаштовано заглиблення правильної овальної форми в плані. Його розміри становили 1,7 × 1,4 м, глибина — біля 0,8 м, стінки мали підбої, що поступово осипалися.

Первинне дно заглиблення лінзоподібне, з плавним профілем. Воно лежало на глибині біля 3,5 м від сучасного горизонту, або біля 2,9—3 м від поверхні трипільського часу і було влаштовано в ґрунті, що відноситься до кайдакського геологічного горизонту.

Заповнення заглиблень котловану йшло, ймовірно, в декілька етапів. Після зсуву стінок, він поступово перетворився на смітник. Було простежено два прошарки зі слідами обпалу у вигляді пропаленого до чорного кольору ґрунту із деревинними вугликами та попелом. Тут було виявлено велику кількість дрібної пластики. Найбільша концентрація пластики, знаходження якої пов'язано, в основному, з обпаленими прошарками, була зафіксована на глибині 2—2,2 м у південно-східному секторі котловану. Траплялися уламки антропоморфних статуеток, зокрема голівка з реалістичними рисами (рис. 3) та декілька фрагментів моделей санчат. Серед знахідок фрагменти й цілі зооморфні фігурки, зокрема мініатюрна фігурка собаки (рис. 4), дрібна геометрична пластика, намистини та аморфні предмети з обпаленої глини (відходи ліплення?). Загальна кількість знахідок пластики з котловану 4 становила майже 500 екз.

На глибині 1,5—1,7 м в південній та на глибині 1,6 —1,9 м в північній половинах котло-



Рис. 3. Тальянки, 2021—2022, комплекс «Сім'я гончара 2», антропоморфна пластика, голівка з реалістичними рисами



Рис. 4. Тальянки, 2021—2022, комплекс «Сім'я гончара 2», зооморфна пластика, мініатюрна фігурка собаки

вану було сконцентроване масове скупчення, товщина шару іноді сягала 15—20 см.

Особливу увагу тут привернули фрагменти «плитчастої» обмазки. Кількість фрагментів, їх компактне положення в скупченні, техніко-технологічні характеристики (дрібноструктурна маса без рослинних домішок, товщина, тощо) — все це дає можливість припускати, що маємо тут рештки зруйнованого об'єкту — вимостки, що існувала в житловій частині комплексу, і яка після руйнування була перенесена і скинута до котловану. Цілком можливо, що ці фрагменти «плитчастої» обмазки походять безпосередньо від вівтаря, що розміщувався на одному з найближчих жител комплексу — площадок 53 або 55.

Фрагментів шлаку, як і кераміки з ознаками багаторазового повторного випалу, знайдено набагато менше.

Скупчення ошлакованої обмазки та кераміки (горн?). Скупчення великих (до 15 × 20 см) ошлакованих фрагментів обмазки відстояло за приблизно 4 м на захід від котловану. Глибина залягання фрагментів 0,5—0,6 м від сучасної поверхні. Сім шматків, які займали площу близько 0,6 × 0,2 м, розташовані впритул один до одного. Ще два фрагменти виявлено на відстані 0,1 та 0,4 м. Зазначимо, що під скупченням не було виявлено пропікання ґрунту до червонуватого кольору, що притаманно ділянкам, пов'язаним із горнами. Крім ошлакованих шматків обмазки, до скупчення входила значна кількість кераміки. Так, на площі 2 × 3 м зібрано до 90 фрагментів кераміки, зокрема один розвал розписної миски зрізано-конічної форми.

Судячи з розмірів скупчення, конфігурації фрагментів, відсутності пропікання ґрунту, навряд чи можна припускати існування тут виробничої теплотехнічної споруди типу гончарного горну. Проте кількість та щільність знахідок кераміки є незвичною для ділянок, розташованих далеко за межами житлових та господарчих об'єктів.

Отже, можна визначати час появи скупчення як час існування трипільського поселення. Поки що не вистачає даних про існування тут гончарного горну, але якась діяльність на цьому місці відбувалася.

Яма господарча. З південно-східного боку котловану була яма неправильно овальної в плані форми. Вона розміщувалася за 1,5 м від краю котловану і за біля 3 м від південно-західного кута площадки 53. Її розміри складають 2,5 × 2 м, глибина 0,6—0,7 м від рівня трипільського горизонту. Яма мала лінзоподібний профіль, похилі стінки та нерівне дно.

Отже, у 2021—2022 рр. Трипільською експедицією були завершені дослідження комплексу «Сім'я гончара 2».

Д. Куштан

РОЗКОПКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕРКАСЬКОГО ПОДОЛУ

У 2022 р. Черкаська експедиція ІА НАН України продовжила дослідження в історичній частині Черкас. На цей раз розкопки проводилися на території Подолу (Нижнього міста), на земельній ділянці на вул. Гагаріна, 60, що розміщується у кварталі між вул. Гагаріна, узв. Замковим та Парковим. Південна межа ділянки прилягає до схилу тераси високого правого берега Дніпра, на якій розташований сквер ім. Богдана Хмельницького. Обабіч ділянки на інших мисах розташовані два черкаські замки: з протилежної сторони узв. Замкового — «польський» на сучасному Пагорбі Слави, за вул. Розкопною — «литовський» на Дзеленьгорі (рис. 1: 1). Фактично це перші масштабні розкопки на території черкаського Подолу за всю історію археологічних досліджень у місті.

Досліджувана ділянка розташовується у межах посаду пізньосередньовічного та ранньомодерного міста. Поруч із нею, коло перетину узв. Замкового (колишня вул. Старобазарної) та вул. Гагаріна, до середини XIX ст. розміщувався міський базар, а з протилежного боку (на розі вул. Гагаріна та узв. Паркового) — Свято-Троїцька дерев'яна церква. Храм споруджений у 1671 р. за благословенням митрополита київського Йосипа Нелюбовича-Тукальського, соратника гетьмана Петра Дорошенка, проіснував на цьому місці до 1863 р., допоки не був розібраний і відбудований із цегли на новому місці — на колишньому «польському» замчищі (Пагорбі Слави). У XVIII — початку XIX ст. ділянка, що перебувала між міським базаром та Свято-Троїцькою церквою, стала центром черкаського Подолу. До кінця XX ст. на ній розміщувалися приватні садиби, останні десятиліття — огороджений залізо-бетонним парканом пустир, зарослий чагарниками і деревами.

За топографією ділянка була схилом першої надзаплавної тераси правого берега Дніпра. Ґрунт супіщаний. Південна частина ділянки розташована безпосередньо попід схилом високого корінного берега — це вузька тераска шириною близько 20 м, яка має невеликий природній нахил у бік заплави. Внаслідок цього культурний шар тут практично не зберігся через змиви — материковий пісок місцями залягав на глибині всього 0,20 м. Тим не менше на рівні материка фіксувалися заглиблені об'єкти. Решта ділянки — далі від корінного берега — розташована нижче (до 2 м) попід тераскою й також похило опускається до Дніпра. Культурний шар тут досить потужний (до 1,5 м), стратиграфія складна через наявність численних прошарків супіску та піску, що утворилися через осипи або були нанесені внаслідок повеней. Окрім того, простежено чимало випадків руйнування культурного шару внаслідок пізніх (XIX—XX ст.) перекопів.

У межах ділянки, що досліджувалася, закладено два розкопи: розкоп 1 площею 182 м² — на терасці попід схилом корінного берега та розкоп 2 площею 380 м² — нижче вздовж схилу в бік заплави (рис. 1: 2; 2).

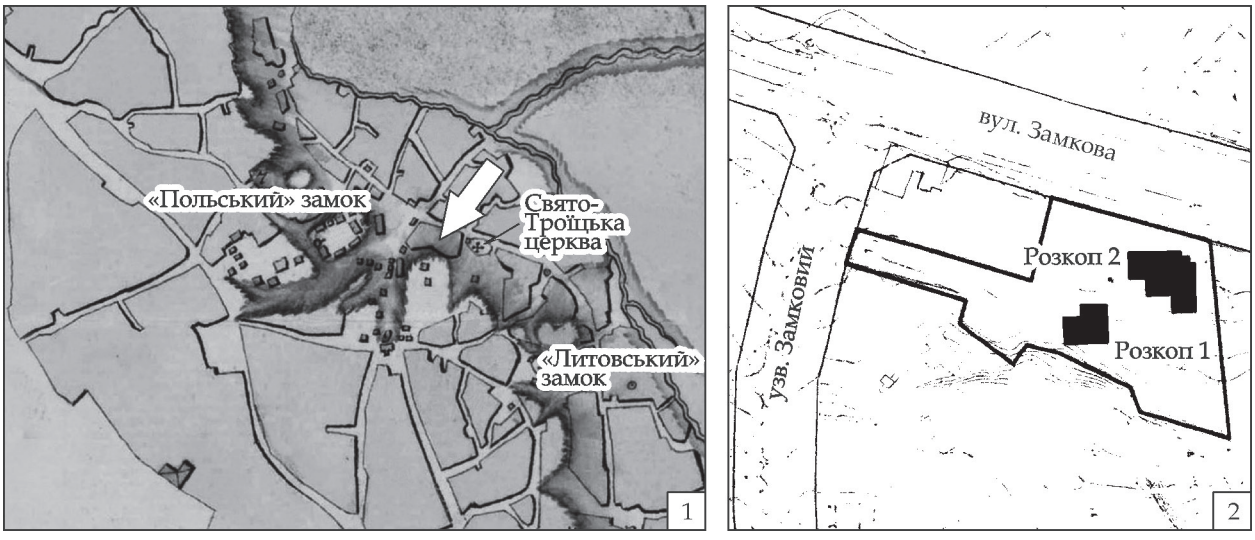

Рис. 1. Археологічні дослідженні в м. Черкаси на Подолі (вул. Гагаріна, 60) у 2022 р.: 1 — локалізація досліджуваної ділянки на плані міста межі XVIII—XIX ст.; 2 — план ділянки з позначенням розкопів

Рис. 2. Черкаси, вул. Гагаріна, 60. Плани: 1 — розкоп 1; 2 — розкоп 2

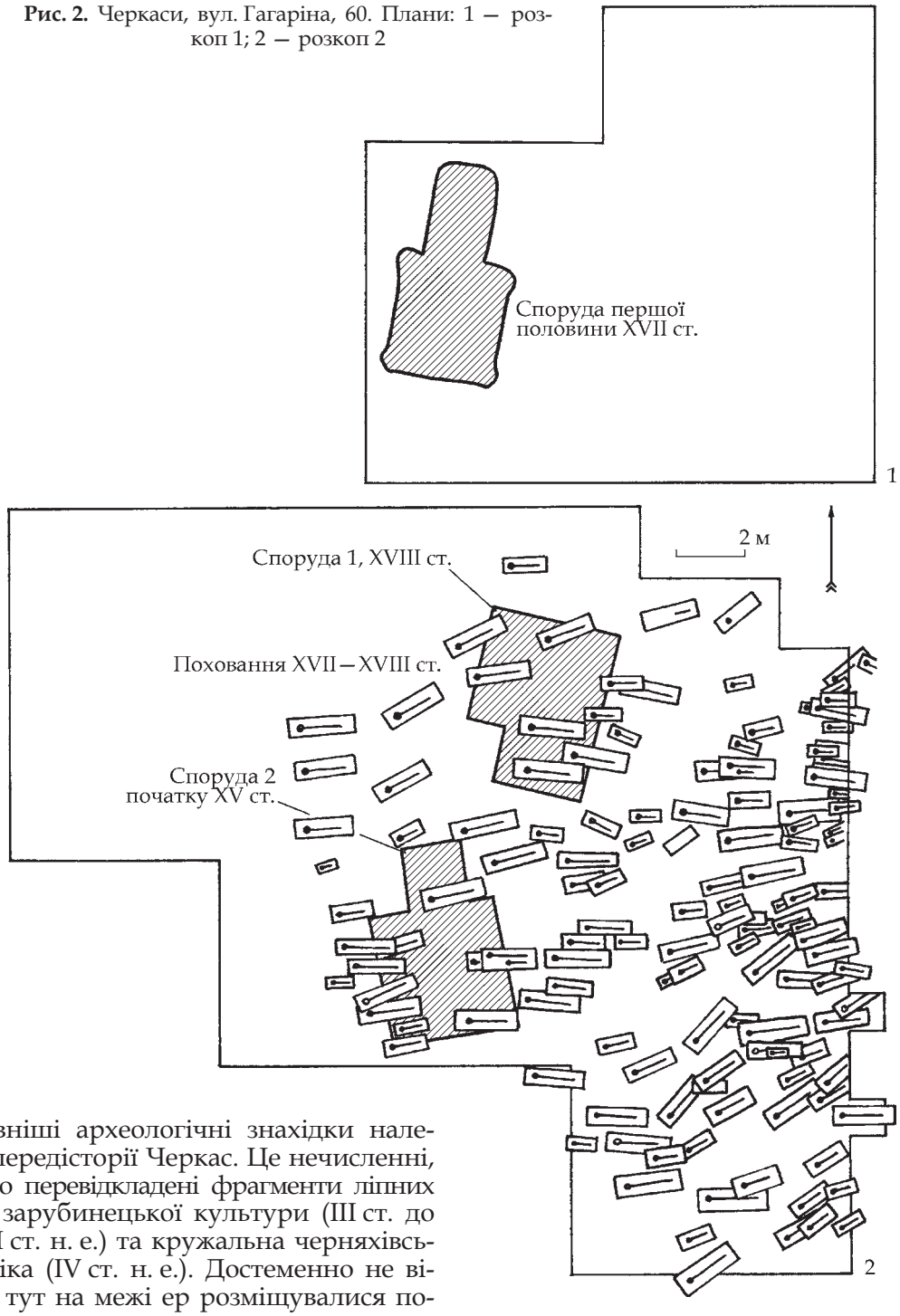

Найдавніші археологічні знахідки належать до передісторії Черкас. Це нечисленні, переважно перевідкладені фрагменти ліпних посудин зарубинецької культури (III ст. до н. е. — III ст. н. е.) та кружальна черняхівська кераміка (IV ст. н. е.). Достеменно не відомо, чи тут на межі ер розміщувалися поселення цих культур, чи уламки потрапили сюди в результаті зсувів ґрунту з корінного берега, де вони фіксувалися й раніше: зарубинецької — на території скверу ім. Богдана Хмельницького та в районі Дзеленьгори, черняхівської — на Дзеленьгорі та сусідніх мисах. Наступний хронологічний горизонт належить до періоду заснування міста та становлення Черкас як південно-східного форпосту Великого князівства Литовського — кінця XIV—XV ст. Це горщики, які формою, орнаментацією та оформленням вінчика дещо нагадують давньоруську традицію, але часто є доволі грубими і архаїчними: їх нижня частина виглядає майже як ліпна, а верхня підправлена на повільному (ручному) гончарному крузі. Ця кераміка розподіляється на дві групи: «традиційну» та «своєрідну». Перша, виготовлена з порівняно якісного тіста, характеризується потовщеними вінцями із закраїною зсередини (рис. 3: 6, 7). Друга виліплена з доволі грубого тіста з домішкою жорстви та характерних золотавих лусочок слюди. Оформлення вінець переважно просте, орнамент невибагливий — прокреслена «хвиля» на рівні плечиків (рис. 3: 1). Вочевидь, дата споруди 2 на розкопі 2 — початок

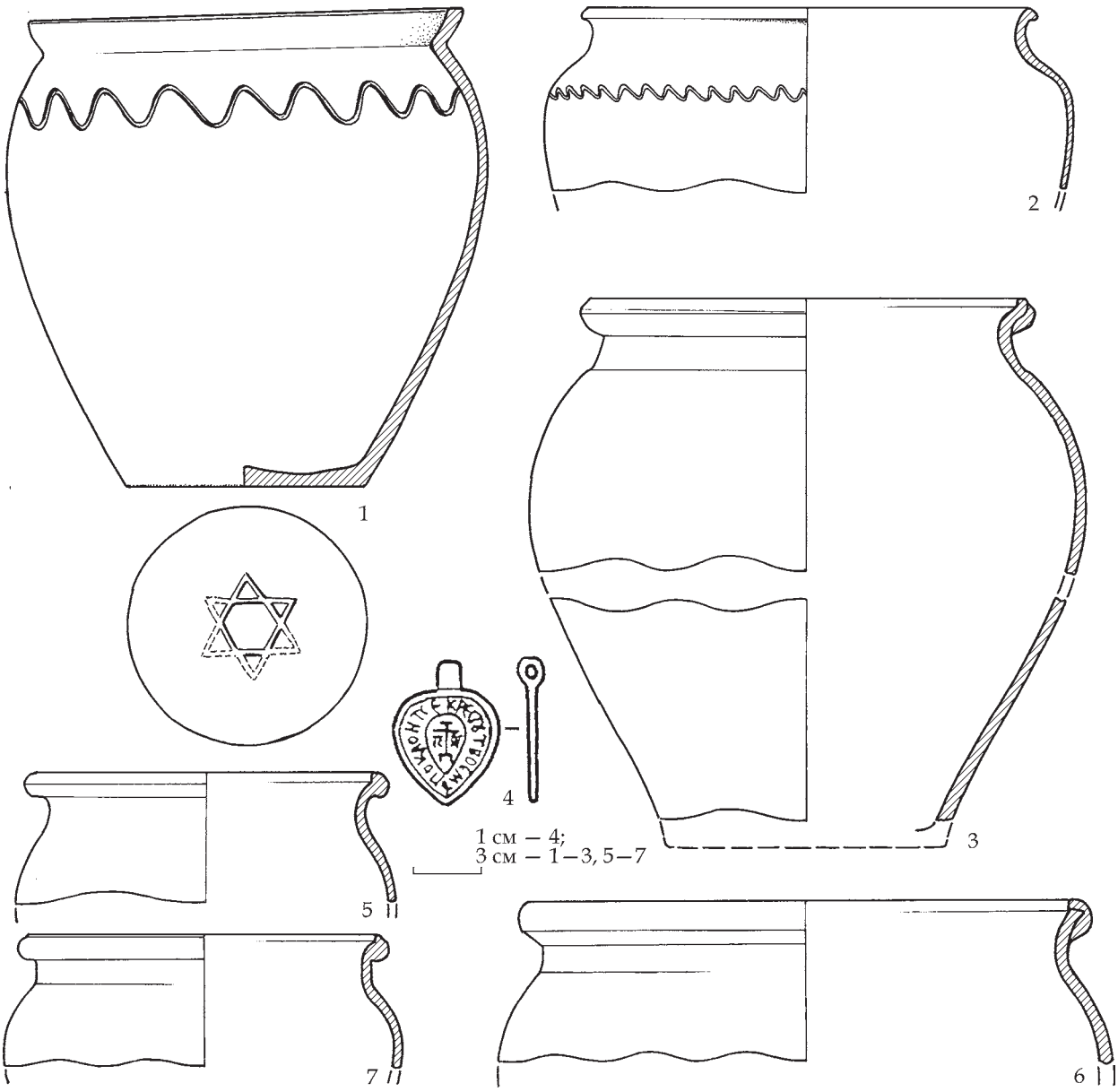

Рис. 3. Черкаси, вул. Гагаріна, 60. Археологічні матеріали кінця XIV—XV ст.: 1—3, 5—6 — керамічний посуд; 4 — бронзова підвіска

XV ст. Це напівземлянка, що була знищена пожежею. Вона була квадратним у плані приміщення, стіни якого були облицьовані колотими дерев'яними дошками, розташованими горизонтально (збереглися п'ять рядів). Розміри 3,5 × 3,5 м, глибина 3,1 м від сучасної поверхні. Споруда орієнтована стінами за сторонами світу. З північної сторони розміщувався вхід у вигляді тамбура, стіни якого також були облицьовані деревом. У заповненні котловану споруди знаходилися горілі дерев'яні бруси і колоди від перекриття, що обвалилися під час пожежі. На долівці знайдено дві дерев'яні посудини на кшталт відер та два горщики «своєрідної» групи. Обидва орнаментовані прокресленою «хвилею» на плечиках, а один має рельєфне клеймо на дні у вигляді шестикутної зірки (рис. 3: 1). З підлоги споруди походить бронзова підвіска-іконка із зображенням хреста та написом: *«Крєсту твоєму поклонтсе»* (рис. 3: 4). Там само знайдені залізні вироби: голку, ніж, дверний запор, складені разом відерну ручку та чинбарський струг. У стінці, між дошками облицювання стриміла залізна коса-горбуша. Також на долівці трапилися кілька скупчень згорілих зерен злаків, а в заповненні — горілі кості тварин. У заповненні також знайдена кераміка як «своєрідної», так і «традиційної» (рис. 3: 3, 5) груп, а також залізне вістря стріли.

Наступний хронологічний горизонт містив знахідки XVI ст. Переважно це фрагменти кружальних посудин, виготовлених із сіруватого чи білого тіста. Асортимент посуду небагатий: горщики із характерними

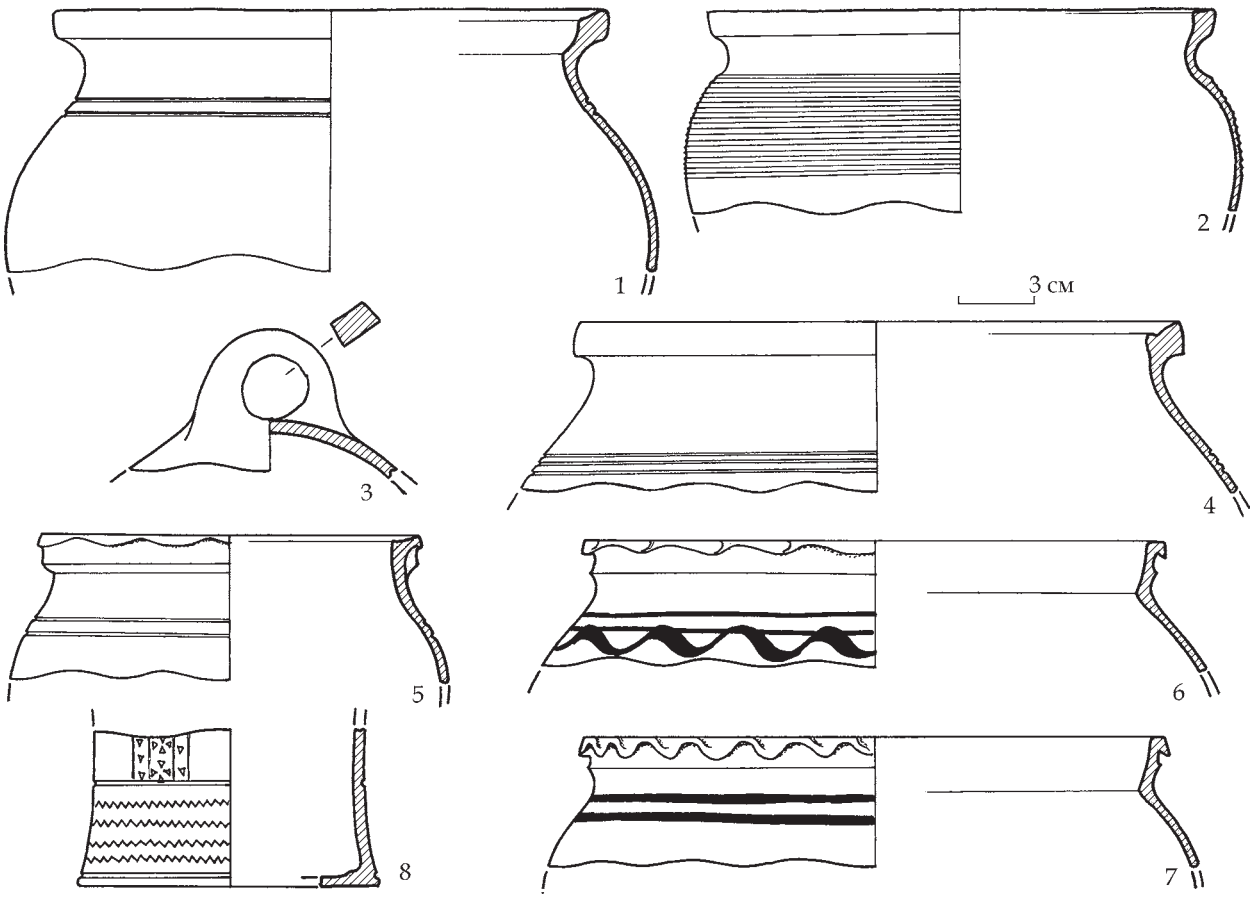

Рис. 4. Черкаси, вул. Гагаріна, 60. Археологічні матеріали XVI — початку XVII ст.: керамічний посуд

ромбоподібними у перетині вінчиками та орнаментом у вигляді ритування на плечиках (рис. 4: 1, 2, 4), напівсферичні покришки із петлеподібною ручкою (рис. 4: 3). З кінця XVI ст. набуває поширення використання кольорової (переважно зеленої) поливи для декорування посуду. З цього ж часу в побуті черкасців з'являються пічні кахлі: білоглиняні, полив'яні, прикрашені рельєфним орнаментом, виконаним шляхом відтискання у формі (трапилися кілька фрагментів з рослинним сюжетом, а також один — із портретним). Для цього періоду характерні нумізматичні знахідки — дрібні срібні монети Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Угорського королівства (найдавніша — литовський напівгрош 1512 р.).

Цікавим об'єктом виявилася споруда з розкопу 1 — житло-землянка початку XVII ст. Вона мала вигляд квадратного в плані котловану розміром 3,4 × 3,4 м, глибиною до 2,1 м від сучасної поверхні (1,9 м — від рівня фіксації «плями»). Споруда орієнтована стінами за сторонами світу. Стіни в нижній частині вертикальні, у верхній — похилі внаслідок осипів. З північної сторони (з боку Дніпра) до землянки вів вхід, який мав ширину 1,80 м, довжину 2,80 м. Його похиле дно мало вигляд пандуса, піщану підлогу якого встеляв дерев'яний настил, від якого збереглися відбитки поперечних дошок у материку та залізні цвяхи. Дно землянки майже рівне, по всіх кутах простежені врізки, а у тих, що знаходилися обабіч входу — ями (стовпові?). На північ від центру споруди на підлозі розташовувалося відкрите вогнище розміром 0,9 × 0,75 м, а між ним і входом над долівкою зафіксовано прошарок слабовипаленої глини товщиною 2—5 см. Вочевидь, споруда була закинута й поступово засипалася за рахунок осипів та скидання сміття. У заповненні трапилися грудки печини, вуглики, перепалені камінці, залізний та керамічний шлак, кістки тварин і риб. Археологічні знахідки репрезентовані переважно фрагментами керамічного посуду. Світлоглиняні горщики, як правило, вкриті зсередини зеленою поливою, характеризуються невисоким прямим вінчиком, гофрованим по краю, плечики все частіше прикрашає мальований орнамент («описка») у вигляді горизонтальних ліній та хвиль (рис. 4: 5—7). У порівнянні з попереднім століттям урізноманітнився асортимент керамічного посуду. Із заповнення споруди походять фрагменти полив'яних кухлів, вкритих штампованим орнаментом (рис. 4: 8) та розвал полив'яної баклаги, орнаментованої прокресленими концентричними

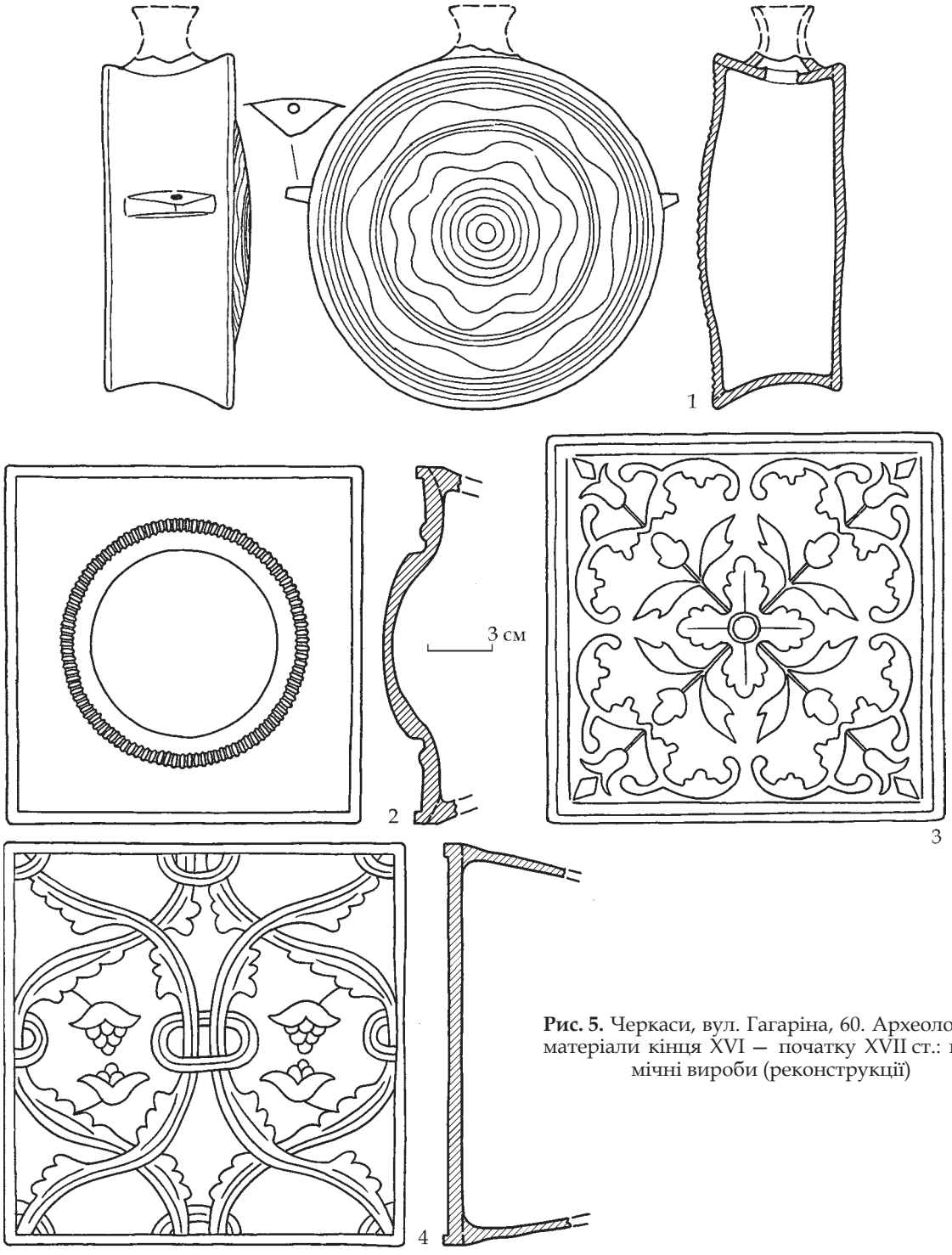

Рис. 5. Черкаси, вул. Гагаріна, 60. Археологічні матеріали кінця XVI — початку XVII ст.: керамічні вироби (реконструкції)

колами з лицьової сторони (рис. 5: 1). Пічні кахлі із землянки хоч і фрагментовані, проте дають певне уявлення про цю категорію керамічних виробів. Вони реконструюються, як квадратні з високою румпою. Лицева пластина рамчаста, прикрашена в техніці відтискання та вкрита зеленою поливою. Орнаментація на кахлях була як простою — «з пуклею» (рис. 5: 2), так і більш складною — ренесансні рослинні узори (рис. 5: 3, 4). Індивідуальні знахідки представлені керамічними грузилами для рибальських сіток, мідним тильником для руків'я ножа, свинцевими кулями, виробами з заліза, роговою пластикою-накладкою з циркульним орнаментом. Датування об'єкта визначається за знахідкою на підлозі монети — фальшивого польського півторака 1617 або 1627 рр.

З XVII ст. ця частина міста, судячи з археологічних матеріалів, була вже густо заселена. У згаданий час Черкаси були центром однойменного староства Речі Посполитої, а з 1625 р. — ще й козацьким полковим містом. Керамічний комплекс цього періоду харак-

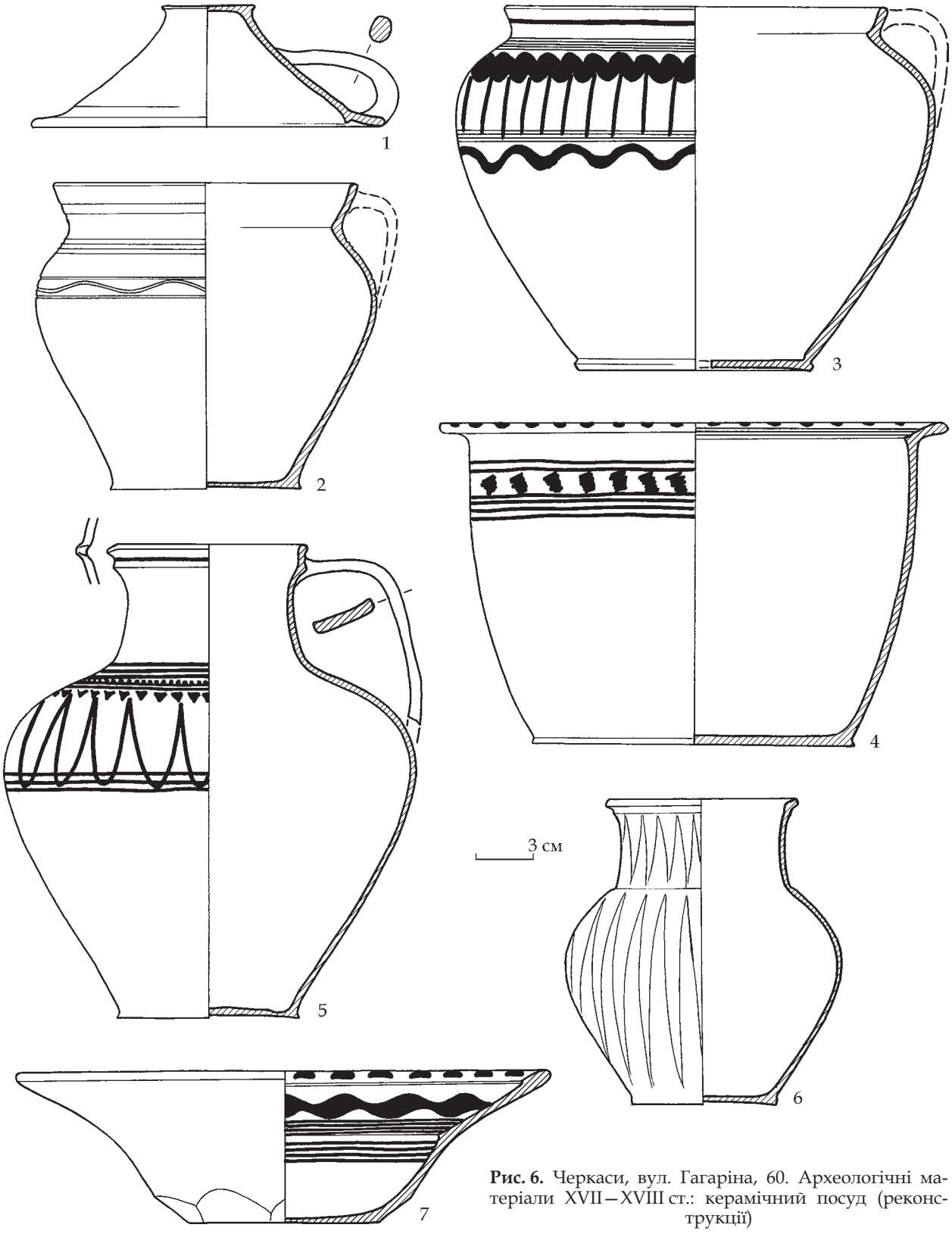

Рис. 6. Черкаси, вул. Гагаріна, 60. Археологічні матеріали XVII—XVIII ст.: керамічний посуд (реконструкції)

теризується світлоглиняними горщиками з однією ручкою-вушком, прикрашеними «опискою» та посудинами з сірою (мореною) поверхнею, орнаментованими заглибленим або штампованим орнаментом (рис. 6: 2). Окрім горщиків, посуд репрезентований конічними покришками (рис. 6: 1), макітрами (рис. 6: 4), глеками, сковорідками, кухлями, келихами, мисками (рис. 6: 7) тощо. Особливо слід відзначити полив'яне блюдо, пишно прикрашене штампованим та тисненим орнаментами (рис. 7). Значно збільшилися кількість та асортимент пічних кахлів. Вони, як правило, мають теракотову поверхню, оз-

доблену рослинно-геометричним орнаментом, утім присутні й сюжетні композиції: леви обабіч дерева життя (рис. 8: 1), вершник на коні з напнутим луком, схожий на татарина (рис. 8: 2). Також серед знахідок цього часу наявні керамічні грузила для рибальських сіток, уламки скляного (гутного) посуду та «віконниць», кам'яні брускоподібні точила, залізні знаряддя праці та зброя (швачка, ножі, вістря стріл, ядро, підковки до взуття, сокира, окуття лопати), свинцеві кулі, перстні, деталі пасків тощо. Досить багата нумізматична колекція цього періоду: срібні та мідні монети Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Шведського королівства, Московського царства. З періодом Хмельниччини (1648—1654) або Руїни (1657—1687) пов'язаний скарб металевих виробів, прихований у землі в вигляді компактного скупчення. Він складався з трьох десятків різноманітних предметів із заліза: кінські підкови, окуття ступиці колеса для возу, острога, риболовні гачки, тесло, ніж, ключ, кресало, пряжка, підковки для чобіт, цвяхи. Також до комплексу входили бронзове окуття піхв ножа та кількадесят свинцевих грузил.

У східній частині розкопу 2 знайдено нововиявлену пам'ятку археології — цвинтар Свято-Троїцької церкви. Досліджено західний та південно-західний сектори, виявлено 139 поховань. Усі вони здійснені за християнськими канонами: в прямокутних у плані могильних ямах лежать небіжчики в випростаній на спині позі, головою орієнтовані в західний сектор; руки складені на грудях чи животі. Часто простежуються сліди домовин у вигляді перегнилого дерева та залізних цвяхів. Небіжчики належали до різної статі та віку, досить багато дитячих поховань. Більшість поховань безінвентарні, лише в кількох (5, 66) знайдені польські монети XVII ст., у дитячому (11) — скляні намистини, в жіночому (89) — мідний перстень. Більш давня частина цвинтаря (останньої чверті XVII ст.) розміщувалася із західного його краю. У наступному столітті (можливо, у 1745 р., коли здійснювалася перебудова храму) у цій частині цвинтаря, вже закинутій на той час, було зведено дерев'яно-глинобитний будинок, рештки якого знайдено над похованнями. Він був напівземлянкою розміром 4 × 3,5 м. Під час розкопок виявлено рештки згорілих дерев'яних колод та скупчення перепаленої глини від стін та печі. Під час дослідження споруди здобута виразна колекція керамічного посуду XVIII ст.: горщики (рис. 6: 3) та глек (рис. 6: 5), прикрашені «описко-ою», орнаментований пролощеними лініями сироглиняний дзбан (рис. 6: 6). Ця будівля, найімовірніше, належала родині місцевого священника. Цвинтар між будинком і церквою продовжував функціонувати принаймні до кінця XVIII ст. (на старих планах міста початку XIX ст. це кладовище вже не позначено). Концентрація могил на цвинтарі неоднакова: чим далі на схід, тим вона вище — там поховання здійснені у 3—4 яруси (якщо у західній частині цвинтаря на квадрат 2 × 2 м припадало від одного до двох поховань, то за «хатою священника» у бік церкви їх кількість сягала 5—7). Глибина поховань відносно сучасної поверхні різна: для дітей — 1,20—1,80 м, для дорослих небіжчиків — до 2,20 м. Насиченість поховань підтверджує здогад про те, що Свято-Троїцький храм знаходився на схід від північно-східного краю ділянки (фактично за парканом) на розі вул. Гагаріна та узв. Паркового. Із часом функціонування церкви пов'язані деякі знахідки, виявлені поблизу «хати священника»: дві мідні кришки від кадильниць, фрагмент кіотного хреста, деталі металевих окладів ікон, уламки підсвічників тощо. Ймовірно, місцевому священнику належав і знайдений нами мідний із позолотою перстень-печатка із зображенням «Соломонового суду».

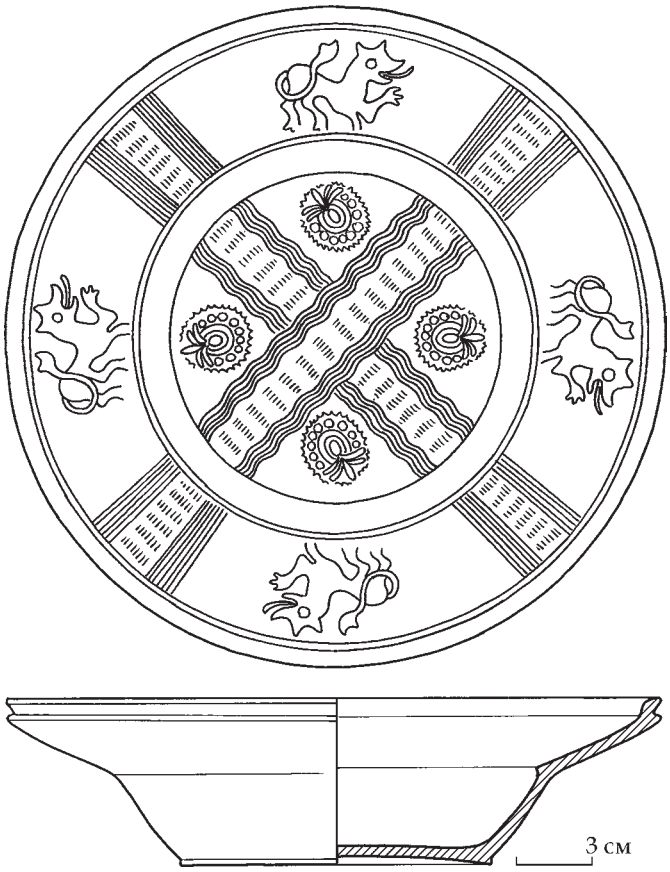

Рис. 7. Черкаси, вул. Гагаріна, 60. Керамічне полив'яне блюдо XVII — початку XVIII ст. (реконструкція)

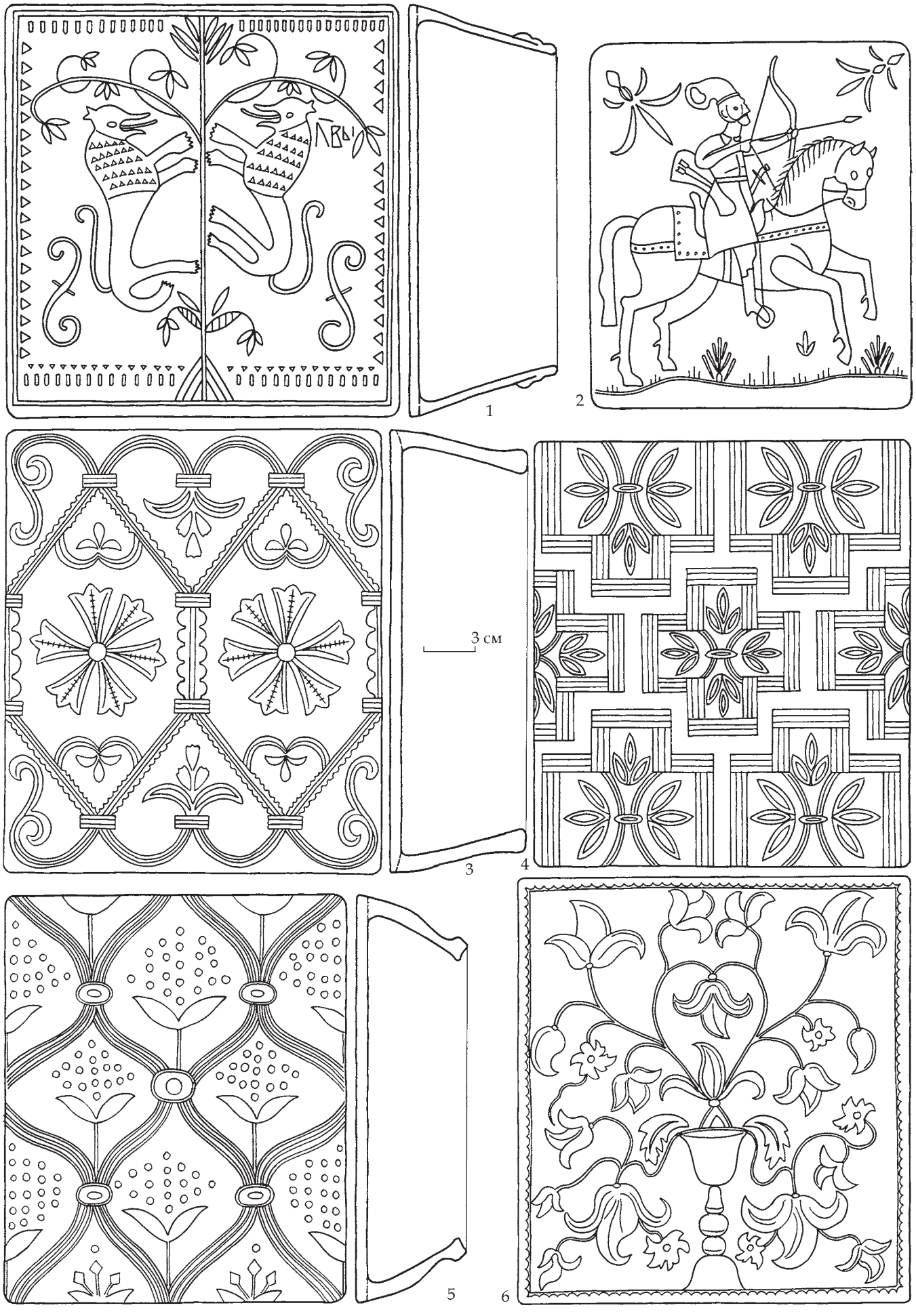

Рис. 8. Черкаси, вул. Гагаріна, 60. Археологічні матеріали XVII—XVIII ст.: керамічні кахлі (реконструкції)

Протягом XVIII ст. (до 1793 р. Черкаси залишалися центром староства Речі Посполитої) життя навколо цвинтаря вирувало, про що свідчать численні знахідки в культурному шарі та об'єктах на кшталт сміттєвих ям. Окрім керамічного посуду, виявлені численні фрагменти пічних кахлів. У цей період вони більш-менш стандартизовані, висота румп помірна. Лицеві пластини без поливи, їх прикрашає «килимовий» рослинно-геометричний орнамент (рис. 8: 3—5), популярним є сюжет «Вазон із квітами» (рис. 8: 6). Інші вироби з кераміки: іграшки-свистунці, люльки для паління тютюну, виточені з фрагментів посуду гральні фішки-кружала тощо. Нумізматичні знахідки представлені переважно мідними монетами Російської імперії.

Таким чином, розкопки на черкаському Подолі виявили надзвичайно цікаві археологічні знахідки, які ілюструють еволюцію матеріальної культури, побуту, господарства черкасців від часу появи міста (кінець XIV ст.) до ранньомодерної доби. Особливо слід відзначити споруду початку XV ст. — вперше на території Черкас досліджено об'єкт, пов'язаний із першими десятиліттями існування міста. Важливе значення для археології та історії Черкас має виявлення та часткове дослідження цвинтаря XVII—XVII ст., пов'язаного зі Свято-Троїцькою церквою. Цей археологічний об'єкт дасть безцінні матеріали для вивчення питань антропології, демографії, соціології давніх мешканців Черкас, також він має велике значення для дослідження історичної топографії Нижнього міста. У майбутньому планується продовжити археологічні розкопки на земельній ділянці на вул. Гагаріна, 60. Можливо, згодом вдасться виявити й дослідити залишки самої Свято-Троїцької церкви.

М. Сиволап, Ю. Болтрик

ОЛЬВІЙСЬКА МОНЕТА-ДЕЛЬФІНЧИК З ОКРУГИ МАТРОНИНСЬКОГО ГОРОДИЩА (поселення Погибельне)

До фондів Черкаського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини, літом 2022 р. надійшла мініатюрна ольвійська монета-дельфінчик. Музею її передав мешканець с. Медведівка на Чигиринщині Б. Ворона. Монету знайдено на поселенні скіфського часу Погибельне, на ріллі, у західному кутку поля, приблизно за п'ять метрів від краю лісу (рис. 1: 2).

Поселення Погибельне маловідоме широкому загалу фахівців (його назва походить від сусіднього болота) розташоване за 7 км на схід від Матронинського городища. Цілком імовірно, що поселення Погибельне пов'язане з останнім періодом існування цієї великої укріпленої поселенської структури. Поселення Погибельне розташоване орієнтовно за 1,7—2 км на південний захід від околиці с. Медведівка Черкаського р-ну й обл., приблизно за 250—300 м на захід від дороги до с. Головківка (рис. 1).

Мікро топографія пам'ятки: вона розташована в уроч. Будяковий Клин, на південно-західному схилі пагорба, зверненого у тому ж напрямку до Погибельної долини. Долиною протікає струмок, що починається з джерела Живун. Схил, на якому було знайдено залишки частини поселення, з півдня та заходу обмежений листяним лісом. Частина поселення, що потрапила на орне поле, має розмір приблизно 200 × 200 м. Смуга поширення знахідок починається з вершини-вододілу пагорба і тягнеться вниз до долини струмка. У нижній частині схилу, на оранці вже кілька років поспіль проявляються кілька невеликих плям концентрації традиційних для таких пам'яток знахідок. Імовірно, це рештки зруйнованих оранкою житл. Крім того, приблизно за 200—300 м на південь від західного кута поселення, у лісі, безпосередньо на краю долини струмка Живун, у викидах із кількох грабіжницьких ям та котлованів (розграбовані житла?), виявлено фрагменти ліпленої кераміки скіфського часу і амфорний бій. Важко визначити, чи є це продовженням вище розташованого поселення Погибельне, чи це вже окрема пам'ятка, адже на вкритій лісом поверхні між цими об'єктами підйомного матеріалу не виявлено.

Найбільше культурних залишків трапляється в середній і нижній частинах схилу, там також наявні і численні сліди діяльності археологічних мародерів. Ґрунт на пам'ятці



Рис. 1. Схема розташування поселенських структур у північно-східній частині лісового масиву Холодного Яру: 1 — поселення Погибельне; 2 — Матронинське городище

складає слабогумусований підзолистий лес, тобто в минулому всю територію поселення вкривав ліс, а не лише його найнижчу частину.

Підйомний матеріал з поселення Погибельне репрезентують: фрагменти ліпленої кераміки скіфського часу та уламки амфор, окремі частини більш давніх посудин, керамічні прясла, лощило зі стінки амфори, артефакти з чорного (ножі, чотиригранні шила, невизначені уламки) та кольорових металів (бронзові вістря стріл і сплески, свинцеві прясла). Крім того, тут виявлено вироби з кістки (лощила), скляної пасти (намистини) та каменю (точило поясне, абразиви, відщепи та ін.), фрагменти печини чи обмазки. Ці матеріали оглянула С. Безсонова. Вона датувала деякі артефакти з поселення Погибельне IV ст. до н. е. Артефакти з поселення зберігаються в Археологічному музеї НІКЗ «Чигирин» та Черкаському міському археологічному музеї Середньої Наддніпрянщини.

Повертаючись до дельфиноподібного монетного зливку, слід зазначити, що його поверхню вкриває брудно-зелена патина. З одного боку поверхня монети в тій частині, де голова і злегка на тулубі зіпсована корозією. Довжина артефакту 20 мм; висота 7 мм (у плавнику), 5 мм (голова), 3 мм (хвіст); товщина 1 мм, а в районі ока до 2 мм. Саме око передане округлим потовщенням, що має діаметр до 3 мм.

Знахідки подібних монет ще декілька десятиріч тому фіксували переважно на грецьких поселеннях Північно-Західного Причорномор'я та Боспору. Це зрозуміло, оскільки монети-дельфіни були продукцією монетного двору Ольвії і розходилися переважно в середовищі еллінів. Цілком можливо, що карбування власних монет Ольвія розпочала під впливом сусідніх колоній Істрії та Аполлонії ще в архаїчний період її історії. Скарби (групові знахідки) цих монет відомі й у самій Ольвії, і на острові Березань, а окремі монети засвідчені в поселенських

структурах Добруджі та на Боспорі (Німфей, Мірмекий, Фанагорія). Доповнює цей ряд і випадково знайдена 2020 р. монета-дельфін на північному кінці Арабатської стрілки, тобто на імовірному шляху до Боспору. Цю мініатюрну ольвійську монету знайшли при поглибленні вручну невеликого каналу, що сполучає протоку Тонку з маленьким затоном, на березі якого розташовано каяк-клуб «На море».

Бум несанкціонованого металопошуку в останні два—три десятиріччя призвів до збільшення кількості античних монетних знахідок, найбільше їх відомо в смузі Лісостепу України. Проте їхня переважна більшість позбавлена достовірної вказівки на точне місцезнаходження, що суттєво знецінює саму знахідку. Тому ольвійський дельфінчик із поселення Погибельне, у сукупності з іншими подібними монетами, наче б то знайдених біля сіл Мельники і Розсошенці на Чигиринщині, викликають певний інтерес, оскільки вказані населенні пункти наближені до найбільш важливих поселенських структур басейну Тясмину. Тут маємо на увазі Матронинське та Суботівське городища. Монети з Мельників та Розсошенців два роки тому були передані до фондів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (про що повідомляє світоглядний портал «Рідна країна» [1]). Звичайно пора існування Суботівської поселенської структури доволі рання для часу обігу дельфінчиків, проте не слід забувати про зарубинецький шар Суботова, а стратиграфічну межу між ним і чорноліським О. Тереножкін не фіксував. Тобто, імовірно, існувало тривале життя на пам'ятці, проте з малою інтенсивністю. До того ж наявність серед Суботівської колекції матеріалів скіфського часу (тригранні стріли), дозволяє допускати існування близького за часом сусіднього поселення в Розсошенцях, що відділене від Суботова лише заплавою річки. Про істотне поширення ольвійських «дельфінчиків» на Чигиринщині повідомляє колекціонер з Черкас А. Шостопал, крім зазначених місць знахідок, він додає Іванівку, Новоселицю, Суботів. Звичайно, це джерело інформації, стосовно детального контексту знахідок, не викликає особливої довіри, оскільки колекціонер лише транслює слова продавця монет. А докір в статті О. та О. Колибенків (2016) щодо згаданого автора (йдеться про книгу: Скарби Черкащини 2007), стосовно відсутності зазначення місця знахідки ольвійського борисфена з Черкащини, посилює розчарування. Проте, якщо оперувати простором всієї Чигиринщини, залучивши до кола Матронинської

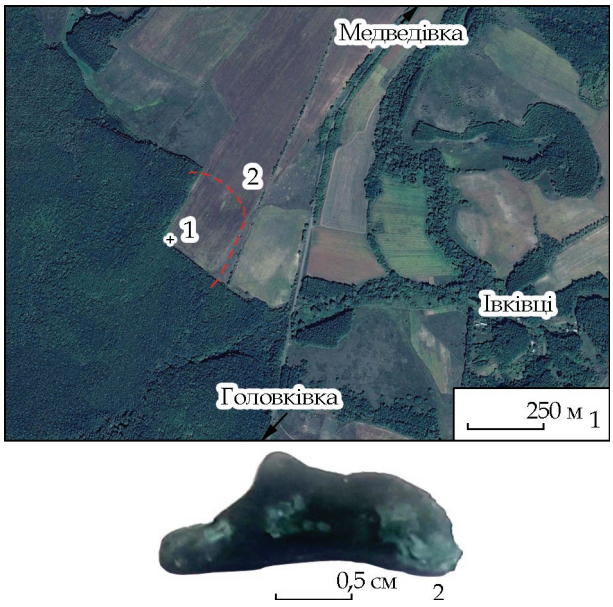

Рис. 2. Схема розташування східної частини поселення Погибельне між селами Медведівка та Головківка в Холодному Яру: 1 — монета-дельфінчик та місце її знахідки; 2 — межа поселення Погибельне

агломерації ці знахідки (п'яти—шести чи більше монет), можна пристати на думку А. Русяєвої про наявність в цих поселенських структурах частки якогось грецького населення. Це тим більш імовірно, оскільки поселенські структури скіфського часу басейну середнього Тясмину були торговельними партнерами Ольвійської держави. В просторі, від морського узбережжя вододілом Інгулу та Інгульця сюди вів давній шлях, тому це судження провідного фахівця-античника не позбавлене сенсу. Зважаючи на невисоку (якщо не мінімальну) вартість цих монет (їх дрібних варіантів) в грошовому обігу, їх слід розглядати як своєрідні вотивні дари на честь бога Аполлона Дельфінія. Втім, наявність знахідки дельфінчика в шарах скіфського часу поселення на Старополтавській (Івановій) горі в центрі м. Полтава змушує не виключати і інших варіантів пояснень (серед них і економічного характеру) їх виявлення так далеко від узбережжя Чорного моря. У той же час глухі повідомлення про декілька таких монет серед матеріалів Більського городища все ж змушують схилятися до версії культових підношень. А з огляду на наявність на цьому городищі залишків прямокутної споруди з дерев'яними колонами та значної кількості знахідок антропоморфних глиняних фігурок і, можливо, що частина з них була пов'язана з культом Діоніса, про що повідомляє Геродот (IV, 108), то не слід виключати відправлень культів і іншим грецьким богам. Оскільки Геродот повідомляв, що гелони вклонялися («вакхічно божеволіли») Діонісу лише кожні три роки.

1. https://ridna.ua/2021/06/na-cherkashchyni-znakhodiat-monety-delfinchyky/.

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

О. Петраускас, С. Діденко, Р. Рейда, К. Бондар, Д. Мостовий

РОБОТИ НА ПАМ'ЯТЦІ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ БУЗОВИЦЯ 1

У воєнний 2022 р. Комарівська експедиція продовжила вивчення пам'яток римського часу поблизу сіл Комарів та Бузовиця (Дністровський р-н, Чернівецька обл.). Геомагнітні дослідження на площі 0,5 га проведені під керівництвом д. г. н. К. Бондар. Фінансову, науково-методичну та організаційну підтримку експедиції надали Німецький Інститут археології; Вільний університет Берліна та Університет Ростока ім. Генріха Шлімана.

Кілька поселень черняхівської культури без точної локалізації «на північ» від с. Бузовиця були відомі з 1950-х рр. Обстеження нашої експедиції в 2014 р. дозволило об'єднати різні «пункти», зокрема з черняхівськими матеріалами, в одну пам'ятку, площа якої склала близько 60 га. Для неї введено шифр «Бузовиця 1».

На поселенні Бузовиця 1 представлено шари різних культурно-хронологічних періодів: трипільської культури (V—IV тис. до н. е.), культури Ноа (XIV—XII ст. до н. е.) та черняхівської культури (III — середина V ст.).

Роботи 2020—2021 рр. надали можливість припускати наявність споруд, побудованих за римськими архітектурними традиціями. У 2021 р. були обрані перспективні ділянки для археологічних розкопок. Деталізацію розташування стаціонарних об'єктів було здійснено за допомогою геомагнітного обстеження. За результатами цих обстежень центральної ділянки поселення на площі 2 га було отримано карту магнітних аномалій. Порівняння її з картою археологічних знахідок дозволило обрати перспективну аномалію, яка складалася з чотирьох «плям», розташованих впритул одна до одної. Розміри аномалії за даними магнітної зйомки склали 20 × 9 м, вона була розташована на 200 м вище вздовж північному схилу від струмка і орієнтована за лінією схід—захід.

Розкопки 2021 р. дозволили зафіксувати рештки споруди 1, яка зведена із застосуванням цегли, каміння та вапнякового розчину. За даними цих розкопок ширина споруди склала близько 9,3 м. Дно котловану залягало на глибині 1,4 м від рівня сучасної денної поверхні; це була «стяжка» з бетонного розчину та вапнякового каміння. У межах споруди виявлено плінфу різної конфігурації, каміння, фрагменти бетонного розчину, уламки гончарної кераміки черняхівського типу, римських амфор, скляні намистини тощо. Аналіз знахідок та будівельних решток дозволив стверджувати, що споруда належить до пізньоримського часу (III — середина V ст.) і, ймовірно, мала теплу підлогу.

У 2022 р. було продовжено дослідження згаданої споруди. З цією метою здійснено розконсервацію частини розкопу попереднього року на площі 8 × 2 м. До цієї ділянки у східному напрямку додано площу в 12 м^2.

Досліджена в розкопі частина споруди була котлованом, опущеним у материковий ґрунт. Глибина котловану, простежена вздовж північної його стінки, складає 1,6—1,7 м від рівня сучасної денної поверхні. З північного боку котловану на рівні давньої денної поверхні зафіксовано залишки розчину, каміння, фрагментів плінфи. Ці залишки мали ширину до 1,0—1,2 м та потужність близько 0,3—0,4 м. На нашу думку, це рештки фундаменту та завалу стіни, встановленої на фундаменті. Більша частина фундаменту в розкопі була знищена пізніми перекопами і найкраще простежується в північно-західній частині розкопу. Тут зафіксо-

вано фундамент з вапнякового розчину та невеликого каміння (щебню). Конструкція споруди, крім описаних решток фундаменту та стіни, мала також і суцільну заливку дна материкового котловану бетонним розчином. Верхній рівень заливки розміщувався на глибині 1,4—1,5 м від рівня сучасної денної поверхні. Це був вапняковий розчин з додаванням дрібного каменю та битої плінфи. Потужність заливки складала 0,2—0,25 м. У її верхній шар були вмонтовані (втоплені?) циліндричні плінфи, які були нижніми дисками стовпчиків для гіпокаусту. В положенні *in situ* зафіксовано три циліндричні плінфи, розташовані паралельно борту котловану з інтервалом близько 0,3 м між ними. В західній стінці розкопу зафіксовано завалені стовпчики гіпокаусту з трьох та двох циліндричних плінф разом. Із завалів споруди походять уламки гончарної кераміки черняхівського типу, пізньоримські амфори, фібула, шпора, залізні клинці тощо.

Знахідки та будівельні рештки свідчать, що споруда належить до пізньоримського часу (III — середина V ст.). Типи будівельної кераміки та розчину вказують на те, що вона була збудована у римській архітектурній традиції. Наявність блоків прямокутної та округлої цегли в одній деструкції дозволяє припускати, що споруда мала теплу підлогу — hyrocaustum. Рухомі археологічні знахідки з пам'ятки Бузовиця 1 переважно належать до черняхівської культури. Тобто ми маємо справу зі зразком споруди в римській будівельній традиції, розташованої в межах варварського поселення.

Вище вздовж схилу, на відстані 100—150 м від описаної споруди, на площі 0,5 га проведено геомагнітне знімання з метою пошуку північних меж поселення. Для перевірки перспективних магнітних аномалій археологічними методами обрано ділянку, де закладено розкоп площею 16 м². У межах розкопаної площі зафіксовано південну частину верхнього контуру споруди 2 прямокутної форми. Повне дослідження об'єкта планується провести в наступні роки. Із верхніх шарів заповнення та культурного шару походять знахідки притаманні черняхівській культурі: гончарний посуд місцевого виробництва, римські амфори, цвяхи тощо.

Також у межах центральної ділянки поселення проведено збір археологічного матеріалу на поверхні (візуальний огляд) та металевих знахідок з орного шару (за допомогою металодетекторів). Всі індивідуальні знахідки фіксовані в системі координат (похибка складає 0, 5м). Серед знахідок з території поселення: монети, фібули, уламки скла, посуд пізньоантичного виробництва, намиста тощо.

Знахідки після лабораторної обробки будуть передані до фондів Чернівецького обласного краєзнавчого музею (м. Чернівці).

О. Петраускас, Д. Мостовий

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕМІСНИЧОГО ЦЕНТРУ ПОБЛИЗУ КОМАРОВА

У звітному сезоні Комарівська експедиція продовжила вивчення пам'яток римського часу поблизу сіл Комарів та Бузовиця (Дністровський р-н, Чернівецька обл.). Роботи виконували співробітники відділу археології ранніх слов'ян та НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України (директор О. Осаульчук). У роботі експедиції брали участь співробітники: Національного музею історії України (С. Діденко, О. Пукліна), географічного та історичного факультетів Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (Б. Рідуш, М. Ільків). На базі експедиції проведено археологічну практику студентів історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (керівник практики Б. Строцень). Фінансову, науково-методичну та організаційну підтримку експедиції надали Німецький Інститут археології; Вільний університет Берліну та Університет Ростока ім. Генріха Шлімана.

Розкопки проводилися в центральній частині поселення в межах гектара II. Метою досліджень було вивчення території, прилеглої до споруди на кам'яному фундаменті та майстерні склороба, які розкопані нами в 2019 та 2021 рр. Розкопки проводилися на схід від згаданих споруд. Площа досліджень склала 90 м², в межах якої виявлено кілька об'єктів. Один з них належав до поянешті-лукашівської культури, інші до черняхівської.

Споруда латенського часу була наземної каркасно-стовпової конструкції з глинобитними стінами. Із північного боку стіна збе-

реглася у вигляді масиву обпаленої глини сіро-цегляного кольору. В завалі обмазки та в межах споруди знайдено уламки ліпних столових та кухонних посудин (миски та горщики). Особливий інтерес становлять фрагменти залізної фібули середньолатенської конструкції та скляної намистини з блакитними «вічками». Ці знахідки дозволяють датувати споруду II ст. до н. е. Відкриття об'єкта лукашівської культури в Комарові дозволяє доповнити наші уявлення про північні кордони цієї культуру на Дністрі.

Об'єкти черняхівської культури представлені стовповими та господарськими ямами, з яких походять уламки гончарного столового та кухонного посуду (миски, глеки, горщики). Отриманий матеріал дозволяє датувати об'єкти другою половиною IV ст.

О. Петраускас, Р. Шишкін

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТА СКЛОРОБНОГО ВИРОБНИЦТВА НА ПОДНІСТРОВ'Ї

У 2021 р. Комарівська експедиція продовжила дослідження з вивчення виробничої факторії римського часу поблизу с. Комарів (Дністровський р-н, Чернівецька обл.). Роботи виконували співробітники відділу археології ранніх слов'ян та НДЦ «Рятівна археологічна Служба» ІА НАН України. У роботах також брали участь студенти Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, які проходили археологічну практику на базі експедиції.

Розкопки проводилися в центральній частині поселення в межах гектара II, метою яких було дослідження території прилеглої до споруди на кам'яному фундаменті, який обстежувався в 2019 р. Зокрема інтерес являла напівземлянка із великою кількістю скла (понад 200 од.), яку частково дослідив М. Смішко в 1957 р. Наші розкопки проводилися на схід від кам'яної споруди. Площа досліджень склала 48 м^2, у межах якої виявлено п'ять об'єктів 30—34. Усі об'єкти належать до черняхівської культури. Чотири з них — це ями (стовпові або господарські) діаметром до 1,0 м та глибиною до 0,5 м від рівня фіксації. Основним завданням цих польових досліджень було локалізація та повне дослідження згаданої вище напівземлянки. За результатами розкопок встановлено, що вона мала прямокутну форму розмірами 3,3 × 3,6 м і була орієнтована кутами за сторонами світу із невеликим відхиленням. Долівка споруди рівна і залягала на глибині 1,4 м від рівня фіксації. Слідів опалювальних приладів не зафіксовано, лише в північно-західній частині на дні лежав камінь-вапняк великих розмірів 0,2 × 0,3 × 0,5 м. Під південно-за-



Рис. 1. Вигляд зверху на об'єкт 30 поселення Комарів після остаточної розчистки

хідною стінкою в дні була викопана яма вузької прямокутної форми розмірами 0,6 × 1,8 м та глибиною 0,87 м від рівня долівки (рис. 1).

Заповнення котловану будівлі складалося із сіро-коричневого суглинку, в якому виявлено уламки черняхівського гончарного посуду, амфор, кісток тварин, монети (срібна Адріана та мідна Костянтина Великого), бронзова підв'язна фібула, фрагмент срібного дзеркала тощо. Знахідки скла представлені як півфабрикатним склом, відходами виробництва скла, так і готовою продукцією.

Скляний напівфабрикат у вигляді «кускового» скла розмірами до 10 см був зеленого та синього кольорів. Вага скла зеленої гами складала близько 1 кг, синьої гами 180 гр. Залишки технологічного процесу видування посудин представлені у вигляді т. зв. «ковпачків» з прозорого безколірного скла. Готова продукція — це майже цілі форми або уламки кубків (рис. 2) та, в меншій мірі, мисок. Загальна вага скла з об'єкту 30 складала біля 2 кг. З урахуванням знахідок М. Смішка у 1957 р. вага скла, яке було знайдено в цій споруді, могла скласти біля 3 кг. Датування споруди визначається серією знахідок. До найпізніших часів (етапів?) належать уламок срібного дзеркальця типу Чмі-Брегеціо та скляний кубок типу Косіно. Таким чином, дата комплексу попередньо може бути визначена першою половиною V ст. н. е.

Результати робіт 2019 та 2021 рр. дозволяють зробити попередні висновки щодо досліджених об'єктів у цій частині поселення. Споруда із залишками виробництва скла (об'єкт 30) розташована у виробничій частині поселення. Знайдений у ній скляний матеріал, безперечно, був підготовлений для подальшої плавки і виготовлення виробів. Колекція скла складалася з напівфабрикатного скла, уламків битого посуду та готових посудин. Скло призначене для плавки ділиться на дві групи: прозоре зеленкуватого та синього кольорів. Датування комплексу визначається за найбільш пізніми речами, тобто першою половиною V ст. Споруда синхронна із будівлею на кам'яному фундаменті (об'єкт 27) і могла складати з ним єдиний комплекс. Характер знахідок та датування об'єкта 30 і свідчить про те, що обробки скла на Комарівському поселенні тривала і в гунський час.



Рис. 2. Скляний келих із синіми напаяними нитками з об'єкта 30 на поселенні Комарів

Д. Черновол, А. Корвін-Піотровський, Л. Кармазіна, В. Окатенко

ДОСЛІДЖЕННЯ НА БАГАТОШАРОВІЙ ПАМ'ЯТЦІ ВОЛОШКОВЕ 6 (Горби)

Восени 2022 р. експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» проведела науково-рятувальні розкопки на багатошаровій пам'ятці Волошкове 6. Розкоп 2022 р. було розміщено вздовж східної ділянки мису, яка найбільше постраждала внаслідок робіт важкої землерийної техніки під час видобутку тут суглинку та подальшому відновлені схилів. Загальна площа досліджень склала 528 м^2. Траншею розкопу 10 × 50 м було орієнтовано бортами за сторонами світу, довгою віссю за лінією захід—схід. Його західний край прилягав до східного борту розкопу IV (дослідження 2020 р.).

Культурний шар на площі розкопу сильно пошкоджений. Зокрема у східній його частині та вздовж південного контуру ґрунт спресований, пересушений. При знятті верхніх нашарувань до рівня материкового суглинку та нижче має вигляд скиб. Знахідки не численні, спільно залягали фрагменти посуду трипільської культури етапу BI та чорноліської культури. У меншій кількості виявлено розбиті кременеві жовна, кістки тварин, каміння.

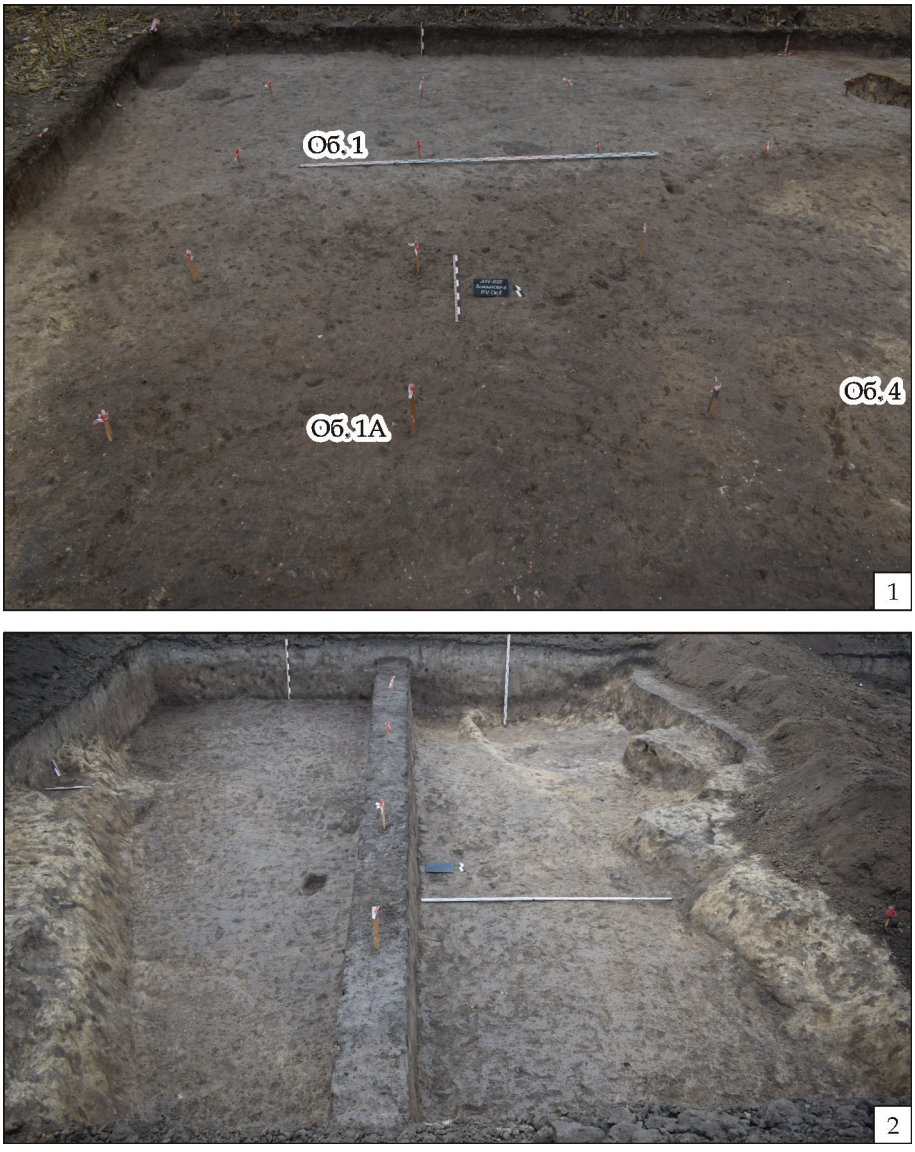

Рис. 1. Комплекс об'єктів у західній частині розкопу V: 1 — плями об'єктів 1, 1А та 4, фото з півдня

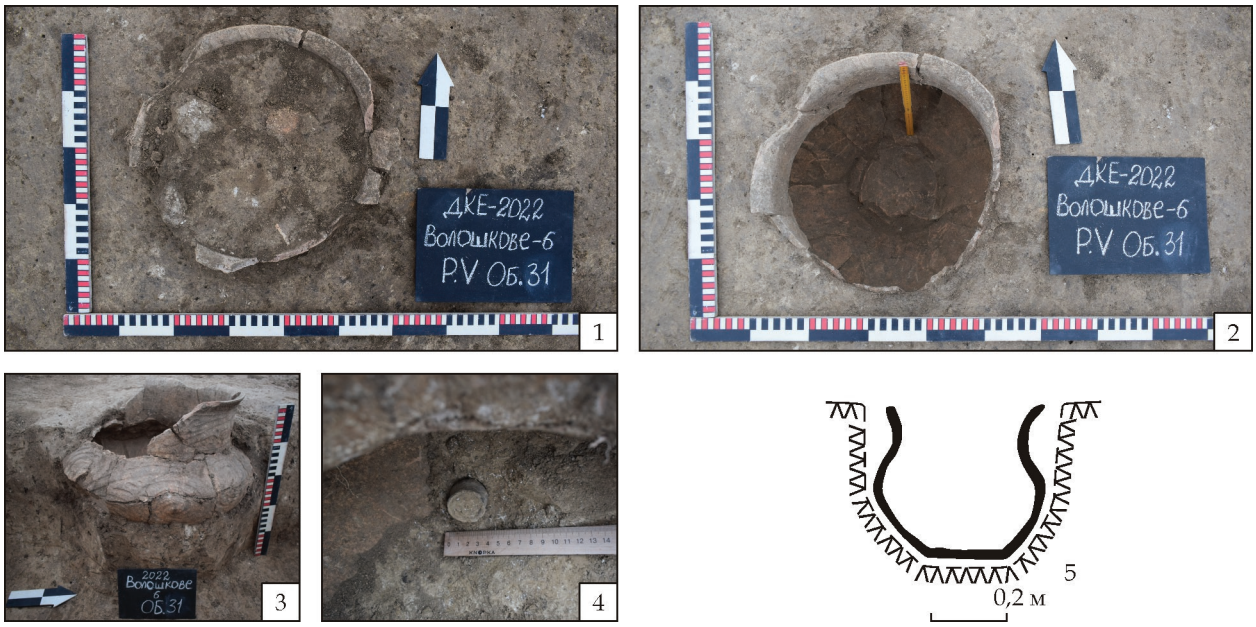

Рис. 2. Об'єкт 31: 1 — загальний вигляд на рівні виявлення; 2 — вигляд згори; 3 — фото зі сходу; 4 — мініатюрна посудина в заповненні у положенні *in situ*; 5 — загальний профіль

Досліджено 62 об'єкти із заглибленою конструкцією. Наявні 45 господарських ям та зольник періоду фіналу бронзової доби і раннього заліза. 11 комплексів датовано трипільським часом етапу BI та чотири об'єкти із матеріалами трипільської культури етапу CII. У південно-східному куті розкопу на рівні материку зафіксовано два скупчення мушель. Вони залягали спільно із уламками трипільського посуду етапу BI. Окремо слід виділити котлован об'єкта 1А (рис. 1). Виявлено у західній частині розкопу: із півдня та півночі його обмежено контуром. Котлован, у плані неправильної витягнутої форми, довгою віссю орієнтовано за лінією північ—південь. Розміри дослідженого сегменту 10 × 7,8 і 5,8 м. Заповнення котловану було досліджено до глибини 0,8 м із півдня, до 1,0 м у південно-західній частині та 1,3 м і 1,5 м у північно-східному секторі. Саме у цій частині вдалося простежити горбисте та вкрите хаотичними заглибленнями дно. Заповнення складається із мішаних шарів сірого ґрунту із півдня, шару сірого ґрунту та коричневого суглинку, замитого суглинку коричневого кольору із півночі. Із глибини 0,6—0,8 м залягає щільний грудкуватий намивний ґрунт. Найбільшу концентрацію знахідок зафіксовано у верхніх шарах заповнення. Виявлено уламки кісток тварин, кременю, фрагментів посуду чорноліської культури. У південно-східному секторі залягали уламки посуду трипільської культури етапу BI. У шарі мішаного суглинку знайдено глиняне прясло та відтяжку зі стінки посудини, корпус залізної фібули. Останню, за аналогіями із пам'яток чорноліської культури Середнього Дністра її можна датувати IX ст. до н. е.

Комплекси часу трипільської культури етапу B I виявлено трьох варіантів. Це дев'ять ям господарського призначення. Переважно їх котловани лінзоподібної форми глибиною до 0,7 м. Винятком є об'єкти 18 та 33Б, у нижній частині висоти яких є неглибокий підбій вздовж контуру та глибиною понад 1,0 м. Всі котловани заповнені мішаним суглинком коричневого кольору, у якому в невеликій кількості містилися вуглики та дрібні фрагменти печини. Виявлені матеріали нечисленні: це фрагменти посуду, відходи кременевого виробництва, кістки тварин та каміння. Цілі форми виробів у вигляді розвалів розчищено на дні двох ям. Ще один комплекс — це вкопана у материковий шар столова посудина (об'єкт 31). Яма повторювала форму керамічного виробу, згори краї було приховано материковим суглинком світло-коричневого кольору (рис. 2: 1—3, 5). Посудина заповнена мішаною материковою глиною. У верхній його частині знайдено мініатюрну неорнаментовану посудину (рис. 2: 4).

У південно-західній частині розкопу виявлено скупчення фрагментів обмазки із уламками посуду трипільської культури етапу B I (об'єкт 10А). Вони залягали у верхній частині заповнення об'єкта 10. Фрагменти обмазки яскравого помаранчевого кольору, пласкі, поверхні деяких вкрито шаром світлої глини. Ймовірно, скупчення було сформовано під час викопування котловану ями 45 у чорноліський час. Фрагменти обмазки складено у ще не повністю заповнений котлован об'єкта 10 (рис. 3).



Рис. 3. Комплекс об'єктів 10, 10А, 45 та 50

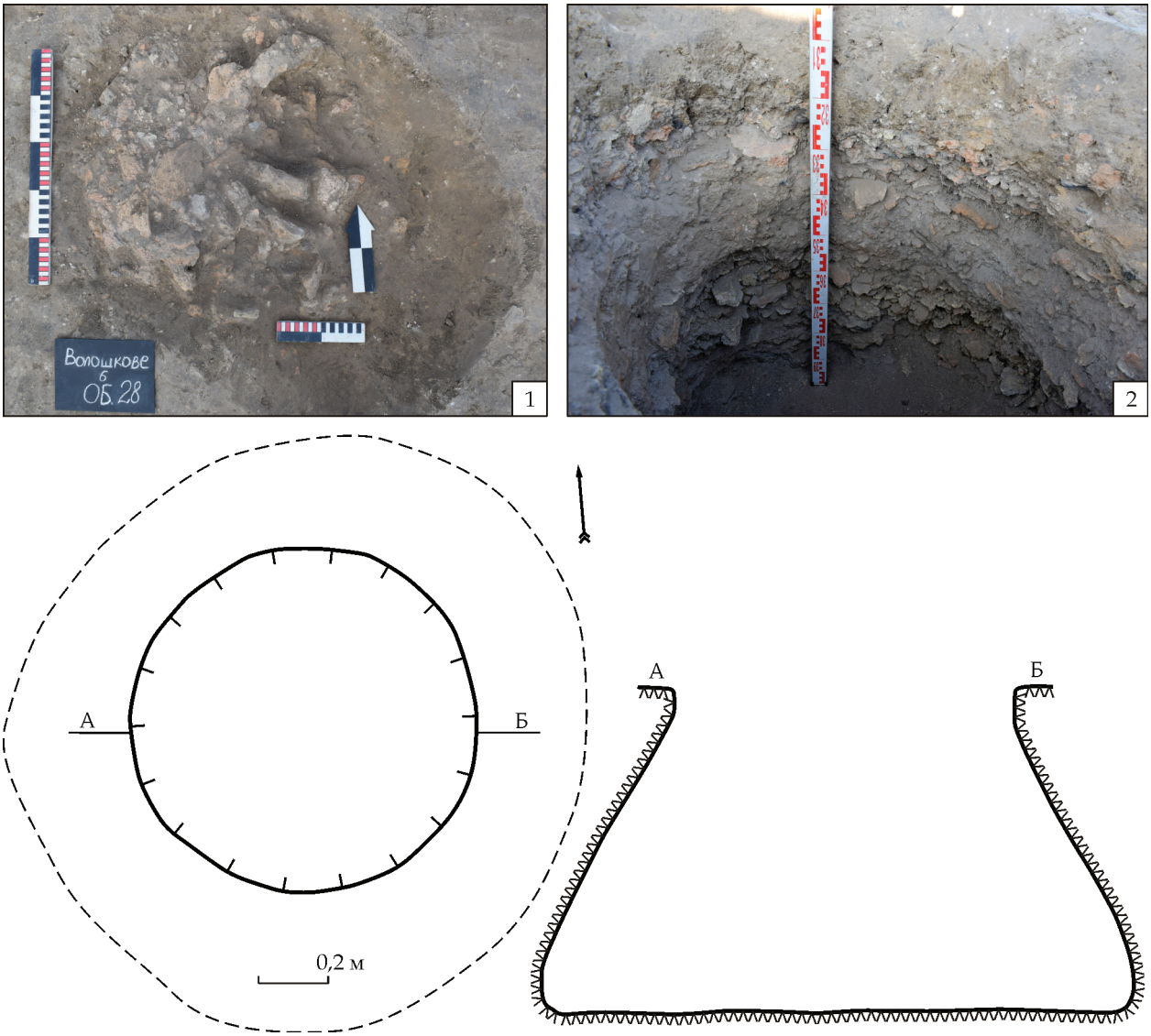

Рис. 4. Яма 28: 1 — пляма об'єкта на рівні виявлення; 2 — профіль заповнення котловану, фото з півдня; 3 — план та перетин ями

Матеріали трипільської культури етапу СІІ виявлено у заповненні трьох комплексів. Це дві ями. У межах розкопу досліджено лише їх сегменти (до 50 % площі). Мають похилі стінки та дно. У заповнені виявлено фрагменти трипільського посуду із монохромним та біхромним орнаментами. Третій об'єкт — це сегмент котловану об'єкта 10, який, ймовірно, має природне походження. Досліджена його частина має неправильну витягнуту форму та продовжується на південь у напрямку схилу. Стінки похилі, краї контуру нерівні, із півдня звужено та утворює округлий кут. Вздовж північного борту містяться два уступи, які утворюють каскад. Їх поверхня нерівна. Дно пласке, має кут нахилу у напрямку схилу, вкрите шаром замитого суглинку коричневого кольору (рис. 3). У заповненні містилися уламки кременю, каміння, тваринних кісток. Посуд представлено уламками і розвалами посуду кухонного та столового призначення трипільської культури етапу СІІ. Частина фрагментів залягала на дні котловану у суглинку. Також, виявлено голівку молотка кістяного, фрагмент тулуба антропоморфної статуетки та «фішку» зі стінки посудини, на рівні долівки виявлено фрагмент антропоморфної статуетки (голова).

У північно-західному секторі об'єкта 10 на дні зафіксовано нижній контур траншеї (об'єкт 50). Її довгою віссю орієнтовано по лінії північ—південь. Простежено у північному борті розкопу в заповненні ями 3, продовжується у південному напрямку до об'єкта 10 та на 1 м у ньому, нівелюється на рівні долівки. Розміри: площа 8 × 0,4 м, глибина до 0,6 м. Заповнення складається із мішаного шару сірого ґрунту, який плавно переходить у коричневий суглинок. Дно вкрите тонким шаром замитого суглинку. Ймовірно, траншею було збудовано як дренаж.

Ями фіналу бронзи—ранньої залізної доби за формою профілю представлено у трьох варіантах: 26 дзвоноподібні, сім трапецієподібні та 12 лінзоподібні.

Дзвоноподібні ями у плані переважно округлої або овальної форм. Довжина верхнього контуру коливається в межах 1,1—1,5 м. Ями 7 і 8 мали довжину понад 2 м. У нижній частині котлованів був підбій довжиною 0,1—0,4 м. Середнє значення висоти ям становило 0,5—0,7 м. Із північного або західного боку шести ям мали приступку. У північно-східному секторі котловану та на дні ями 19 залягало скупчення обмазки. На фрагментах містилися отвори, відбитки прутів. Окремі уламки з двох або трьох сторін мали загладжену поверхня.

Ями із трапецієподібною формою профілю у плані округлої форми. Верхній контур із розмірами 0,9—1,4 м, нижній 1,4—2,2 м, середня висота котловану 0,8—0,95 м. Винятком є яма 6: її глибина від рівня виявлення 1,4 м, із північного боку містила сходинку. Окремо слід виділити яму 28. Її котлован на всю висоту було щільно заповнено уламками обмазки, шлаку та уламками керамічного браку посуду чорноліської культури, пересипані ґрунтом сірого кольору із попелом (рис. 4). На фрагментах обмазки та керамічного шлаку мітяться відбитки від конструкції: це жолобки від прутів дерев'яного каркасу, наскрізні отвори тощо.

Лінзоподібні ями у плані круглої та овальної форм. Їх розміри коливаються у діапазоні 0,9—2,6 м та заглиблені у материковий шар на 0,3—0,6 м, три із висотою котловану понад 0,8 м. У двох ямах простежено сходинку.

Зольник (об'єкт 1) було простежено у культурному шарі із глибини 0,2 м та у верхній частині заповнення об'єкта 1А. У межах розкопу досліджено лише сегмент. У плані він витягнутої форми, довгою віссю орієнтовано за лінією захід—схід. Його розміри 7,8 × 5,5 м (рис. 1). Заповнення складається із мішаного шару попелястого ґрунту світло-сірого кольору з вугликами та грудками попелу. Його потужність становить 0,5 м, у північно-східній частині сягає до 0,8 м. У ньому виявлено уламки посуду та прясла чорноліської культури, кістки тварин, уламки кременю та каміння.

Отримані результати не суперечать спостереженням, які було висунуто на основі досліджень у попередні польові сезони на пам'ятці. Так, у частині мису, де було закладено розкопи 2020 і 2022 рр. простежено край поселення трипільської культури етапу ВІ та околицю поселення СІІ. У чорноліський час ця частина мису слугувала місцем активної господарської діяльності.

Я. Яковишина

РОЗВІДКИ ПОБЛИЗУ с. МАКАРІВКА НА БУКОВИНІ

Силами Дністрянської експедиції Львівського відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. Черниша, у 1950 р. поблизу с. Макарівка були здійснені розвідки. У звіті вказано два пункти, де було знайдено археологічний матеріал. Перший — уроч. Помірки, на якому зібрано уламки кераміки слов'янського часу. Другий — уроч. Щовб, розташований на плато. Тут знайдено кераміку трипільського, скіфського та слов'янського часу, а також уламок долотоподібного знаряддя з сірого кременю та велика пластина зі світло-коричневого кременю з ретушшю (заготовка наконечника списа?). Палеолітичні знахідки складалися з пластин, відщепів, скребків на пластинах та ін. О. Черниш зарахував їх до мадленського відрізку верхнього палеоліту. Загалом колекція знахідок невелика, вона зберігається у фондах відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

У 1980-х рр. село було затоплене у зв'язку з введенням в експлуатацію Дністровської ГЕС, мешканці змушені були переселитися вище. Цілком імовірно, що відкриті Дністрянською експедицією пункти нині затоплені. На сьогодні Макарівка є дачним поселенням, в якому постійно проживає п'ять осіб. Назви урочищ втрачені і археологічні пункти, віднайдені у 1950 р., неможливо локалізувати, оскільки на карті пам'яток, складеній на основі розвідок у регіоні впродовж 1948—1950 рр. місцезнаходження поблизу с. Макарівка не позначені. Ця обставина, а також той факт, що знахідки трипільського часу з Макарівки Н. Виноградова віднесла до етапу BI—II (заліщицька група), спонукали до проведення додаткового обстеження території поблизу села, оскільки трипільський матеріал з розвідок 1950 р., який зберігається у фондах, настільки невиразний, що визначення його, як приналежного до заліщицької групи, неможливе.

У сезоні 2022 р. здійснено поверхневі розвідки поблизу с. Макарівка Дністровського р-ну Чернівецької обл. Досліджувана ділянка знаходиться на великому мисі (довжиною приблизно 3 км, найширша частина — до 1,5 км), утвореному течією Дністра. На сьогодні південно-східна частина мису забудована дачним поселенням Макарівка, вільна від забудови частина — повністю розорана, окрім тонкої лісосмуги вздовж берега. Збір матеріалу здійснювався на розораній поверхні на всій площі мису.

На північно-східному схилі плато, північніше села, знайдено скупчення крем'яних виробів мезолітичного часу (рисунок: 1, 3). Більшість знахідок вкриті білою патиною. Серед них вирізняється нуклеус для мікропластин на фінальній стадії утилізації, сировина — туронський кремінь темно-сірого кольору, поверхня сильно патинована (патина молочного кольору), двоплощадковий, кубоподібний, грані затерті внаслідок механічного обкатування. Поруч знаходилися три відщепи: відщеп вкорочених пропорцій з туронського кременю темно-сірого кольору, поверхня патинована з обох боків (патина легка, біло-блакитна), наявні сліди механічних пошкоджень та обкатування, ударна площадка пласка, огранка спинки безсистемна, ретуш дрібна, крайова, дорсальна. Можливо, виріб служив заготовкою для знаряддя (мікроскребка). Другий відщеп з туронського кременю повністю вкритий біло-молочною патиною, третій — темно-сірого кольору. На невеликій відстані від скупчення кременів, у західному напрямку, зібрано дрібні фрагменти стінок посудини, через фрагментованість матеріалу важко визначити культурну приналежність керамічного виробу, проте колір і якість тіста дозволяють припустити, що посудина належить до черняхівської культури.

На західному схилі плато знайдено трипільські матеріали: два крем'яні відщепи, один з них з сировини не місцевого походження (рисунок: 2, 7); три скребки на пластинах з туронського кременю (крем'яні вироби патиновані, мають надщерблення) (рисунок: 5, 6, 8); фрагмент посудини світло-цеглястого кольору з масивним вушком (рисунок: 4), глина добре відмулена з помітною домішкою дрібнозернистого піску. Фрагмент досить типовий для різних етапів Трипілля, починаючи від Трипілля BI і детальніше визначення відносної хронології за ним неможливе.

Зазначимо, що на відміну від розвідок 1950 р., коли трипільські знахідки були віднайдені на плато, цього року всі матеріали трипільського часу зібрано на західному схилі. На плато мису трапляються лише фрагменти новочасної кераміки та природне каміння й кремінь без слідів обробки.

Макарівка, виявлений матеріал

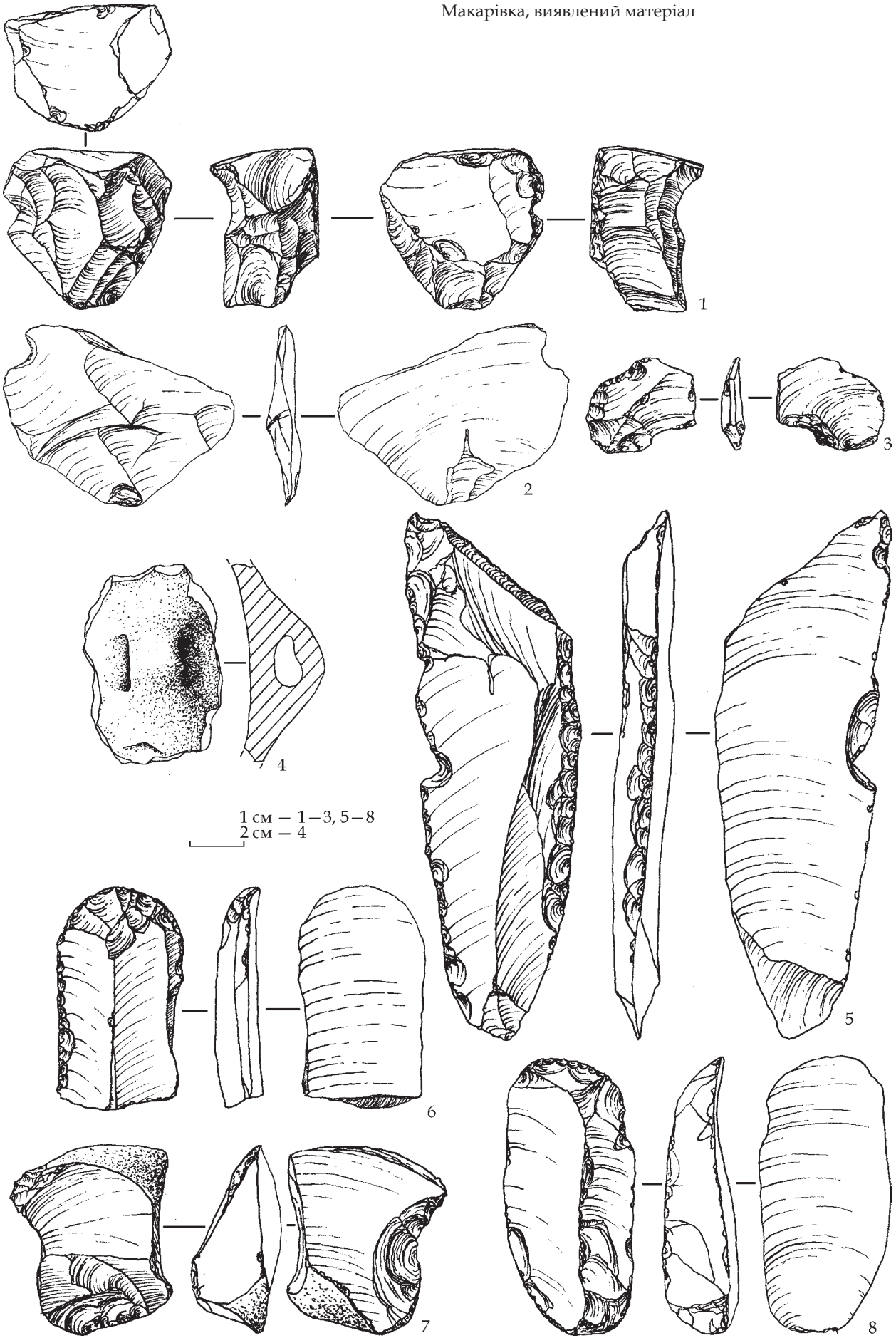

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Ю. Ситий, В. Мезенцев

ДОСЛІДЖЕННЯ БАТУРИНА

Батуринська експедиція Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка у 2021 р. продовжила дослідження пам'яток в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». На території Фортеці проведено роботи з виявлення забудови у двох місцях: біля рову Цитаделі та у центральній частині фортеці. Біля рову Цитаделі у розкопі було виявлено шари і об'єкти давньоруського часу (XII — середини XIII ст.) та об'єкти XVII—XIX ст.

Об'єкти XII—XIII ст. були представлені котлованами споруд та ямами. Щільність давньоруської забудови пояснюється розташуванням розкопу поруч із городищем XII—XIII ст. Котлован житла (?) мав виразні сліди загибелі у пожежі 1239 р.

Об'єкти гетьманського Батурина представлені щільно розташованими зерновими ямами — сліди гетьманських «зернових магазинів». Розташування запасів зерна поряд з ділянкою оборонних споруд Цитаделі дозволяло забезпечувати недоторканність запасів і використовувати територію вздовж рову, яка не могла бути забудованою через певні військові оборонні норми.

На ділянці досліджень у центрі Фортеці шурфом перевірялася гіпотеза розташування Миколаївського собору на території Фортеці. Вдалося виявити сліди згорілої у пожежі 1708 р. садибної забудови.

На південно-східному посаді завершено дослідження споруди XIV ст. та виявлено ями київської та колочинської культур. На краю розкопу частково досліджено ровоподібний об'єкт, який передував ямам зазначених культур. Наявність навколо розкопу культурного шару раннього залізного віку може вказувати на існування городища цього часу.

На північно-західному посаді проведено шурфування задля з'ясування його західної межі. У шурфі було виявлено культурний шар доби раннього заліза. Шурф закладений на південний схід від ділянки, на якій могло знаходитись городище раннього залізного віку. Культурний шар цього часу є і з іншого боку від вірогідного місця городища. Його виявили розвідками ще у 1992 р.

Західну межу північно-західного посаду вдалося зафіксувати дещо на схід від раніше визначеної межі у пошкодженні культурного шару на вул. Шкляра. Роботи на місці пошкодження дозволили виявити залишки житла кінця XVII — початку XVIII ст. із фрагментами кахлів від опалювальної споруди.

МЕТОДИ ПРИРОДНИЧИХ НАУК В АРХЕОЛОГІЇ

А. Артем'єв, Л. Каськова, В. Шерстюк

АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ КІСТЯКІВ З КУРГАНІВ У ПОЛТАВСЬКОМУ ТА ЧУТІВСЬКОМУ р-нах ПОЛТАВЩИНИ В 2019 р.

У 2019 р. Решетилівська експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України (керівник Б. Сало, керівник проєкту В. Шерстюк) здійснила науково-рятівні дослідження курганів на ділянці реконструкції автодороги Київ—Харків—Довжанський (відтинок Полтава—Чутове).

Антропологічний матеріал походить з курганів: 1) майдан 1 біля с. Коломацьке, 2) курган 2 групи II біля с. Дудникове, 3) курган 1

Визначення антропологічних матеріалів

Поховання, культура	Стать	Вік, роки	Зріст, см	Патології й особливості
Коломацьке, майдан 1/2019				
1, бабинська	Ч?	35—40	—	—
2, інгульська	Ж?	20—24	—	—
3, інгульська?	?	Дорослий	—	—
Дудникове, група II, курган 2/2019				
2, пізньоямна	Ч	35—40	—	—
Новофедорівка, група II, курган 1/2019				
1, ямна	1) Ч?; 2) Ж?; 3)?	1) 35—40; 2) 25—29; 3) 2—4	—	—
2, ямна	?	8—10 міс.	—	—
4, інгульська	Ж	20—23	170,0—171,5	Зубний мінералізований наліт (далі ЗН) у вигляді «тонкої лінії»
Новофедорівка, група VI, курган 2/2019				
1, ямна?	?	25—29	—	—
Новофедорівка, група VII, курган 2/2019				
1, ямна	Ч?	45—50	—	ЗН у вигляді «тонкої лінії»
2, бабинська	Ч?	45—50	—	ЗН у вигляді «нависаючого кома»
Новофедорівка, група VII, курган 8/2019				
1, пізньоямна	Ч	35—40	—	—
3, ямна	Ч	45—50	—	—
4, черняхівська	?	4—5	—	—
5, ямна	Ч	25—30	—	ЗН у вигляді «тонкої лінії»
6, черняхівська	?	10—11	—	—
7, черняхівська	Ж?	40—45	150,0—152,0	Системне дегенеративне захворювання опорно-рухового апарата

групи II біля с. Новофедорівка; 4) кургани 2 та 8 групи VII біля с. Новофедорівка.

Проведено повну ідентифікацію кісток для визначення приналежності до одного або кількох скелетів. Визначено вікові показники, стать людини, по можливості довжину тіла. Черепи не вимірювали через їхнє значне руйнування. Проведено аналіз особливостей розвитку скелета і патологічних змін кісткової тканини.

Збереженість кістяків можна охарактеризувати як середню й дуже погану (кістковий пил), через що не у всіх індивідів вдалося простежити довжину тіла. Результати представлені в таблиці.

Деякі спостереження.

• Усього досліджено 16 комплексів, 18 кістяків у п'яти курганах; більшість із них належать племенам епохи ранньої, середньої та пізньої бронзи, три походять з ґрунтового могильника пізньоримського часу.

• Фізичний стан кістяків близький до стану осіб, яких ми досліджували раніше серед представників культур бронзової та початку ранньої залізної доби. У ротовій порожнині практично не виявлено хвороб. Часто спостерігалися зубні мінералізовані відкладення.

В одному випадку, схоже, наявні порушення опорно-рухової системи, що може бути наслідком вікових змін у кістках.

А. Артем'єв, О. Кулай, В. Шерстюк

АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ КІСТЯКІВ З КУРГАНІВ У РЕШЕТИЛІВСЬКОМУ р-ні ПОЛТАВЩИНИ В 2020 р.

У 2020 р. Решетилівська експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України (керівник Б. Сало, керівник проєкту В. Шерстюк) продовжила рятівні дослідження курганів, що потрапили до зони реконструкції автодороги Решетилівка—Дніпро та до смуги автообходу м. Решетилівка.

Антропологічний матеріал походить з курганів: 1) рештки насипу 1 біля с. Капустяни, 2) курган 1 біля с. Потічок, 3, 4) насипи 2 і 3 групи IV біля с. Хоружі.

Проведено повну ідентифікацію кісток для визначення приналежності до одного або кількох скелетів. Визначено вікові показники, стать, по можливості довжину тіла. Черепи не вимірювали через значне руйнування. Проведено аналіз особливостей розвитку скелета і патологічних змін кісткової тканини.

Збереженість кістяків може бути охарактеризована як середня, від хорошої до дуже поганої (кістковий пил), через що не у всіх індивідів вдалося простежити довжину тіла. Однак позитивним є факт збереження всіх зубів, якщо вони не втрачені до смерті, а таких ми не виявили навіть у людей у віковому інтервалі життя третього періоду.

Загальні результати визначень представлені в таблиці.

Визначення антропологічних матеріалів

Поховання, культура	Стать	Вік, роки	Зріст, см	Патології й особливості
Капустяни, курган К1/2020				
1, ямна	Ч	50—55	167,0—168,0	Зубний мінералізований наліт (далі ЗН) у вигляді «тонкої лінії»
2, ямна	?	45—50	—	—
3, інгульська	Ч	50—55	172,0—173,0	—
4, донецька	Ч	40—45	167,0—168,0	ЗН у вигляді «нависаючого кома»
5, інгульська	Ч	40—45	171,0—172,0	—
6, ранньокатакомбна	Ч	40—45	173,0—174,0	—
7, ямна	Ч?	50—55	—	—
8, ямна	Ч?	50—55	—	ЗН у вигляді «нависаючого кома»
10, ямна	?	Дорослий	—	—
11, ямна	Ч	45—50	—	Зуби 38, 37 втрачені щонайменше за 2 роки до смерті
12, ямна	Ч	50—55	171,0—173,0	—
13, ямна	Ч	55—60	—	38 зуб втрачений щонайменше за 2 роки до смерті

Закінчення таблиці

Поховання, культура	Стать	Вік, роки	Зріст, см	Патології й особливості
Хоружі, група IV, курган 2/2020				
22, ?	?	*n* міс.	–	–
1, ямна	Ж?	60–65	–	–
2, інгульська	Ч	25–30	–	–
3, ямна	1) Ч; 2) ?	1) 25–30; 2) до 6 міс.	–	1) ЗН у вигляді «нависаючого кома»
4, інгульська	Ч	30–35	–	Те саме
5, бабинська	Ж?	60–65	–	–
6, бабинська	?	*n* міс.	–	–
7, інгульська	Ч	18–21	171,6–174,4	ЗН у вигляді «тонкої лінії»
8, донецька	?	1–6 міс.	–	–
9, ямна	Ч?	35–40	–	–
10, ямна	Ч?	16–18	–	–
11, інгульська	Ч	25–30	–	–
12, бабинська	Ч?	40–45	–	–
13, ямна	Ч	30–35	166,6–167,7	Дегенеративно-дистрофічний процес в області голівки правого стегна
14, інгульська	Ч?	45–50	162,5–164,4	ЗН у вигляді «нависаючого кома»
15, ?	?	1–4 міс.	–	–
16, інгульська	Ч	40–45	–	ЗН у вигляді «нависаючого кома»
17, інгульська	Ж?	18–20	–	–
18, інгульська	Ч	20–25	173,0–175,5	ЗН у вигляді «нависаючого кома»
19, інгульська	Ч	50–60	160,2–164,4	Те саме
20, середньовіччя	?	1–6 міс.	–	–
21, інгульська	Ч	25–30	167,0–167,0	Те саме
Хоружі, група IV, курган 3/2020				
1, зрубна	?	12–14	–	–
2, бабинська	Ч?	50–55	168,5–170,0	ЗН у вигляді «нависаючого кома»
3, інгульська	Ч	18–20	177,7–183,0	Те саме
4, пізньоямна	Ч?	40–45	167,0–169,0	Те саме
5, зрубна	Ч	45–50	–	Те саме
6, інгульська	?	4–6	–	–
Потічок, курган 1/2020				
1, зрубна	Ч?	40–45	–	–
2, зрубна	Ч	35–40	164,4–165,4	ЗН у вигляді «нависаючого кома»
3, інгульська	1–3) ?	1) 9–12; 2) 6–8; 3) до 14	–	–
4, донецька	Ч	50–55	170,0–175,0	–
5, зрубна	Ч	25–30	167,7–168,6	–
9, ?	?	9–12	–	–
6, ямна	Ч?	40–45	–	–
7, зрубна	Ж?	55–60	–	ЗН у вигляді «нависаючого кома»
8, зрубна	Ч?	50–55	–	Те саме
10, ямна	Ж?	14–16	–	ЗН у вигляді «тонкої лінії»
11, середньодніпровська	Ч?	60–65	–	–
15, ?	?	45–50	–	–
12, ямна	Ч	30–35	175,4–176,6	–
13, бабинська	Ч?	45–50	–	ЗН у вигляді «нависаючого кома»
14, зрубна	?	2–4	–	–

Деякі спостереження.

• Усього досліджено 59 кістяків у 55 комплексах із чотирьох курганів, майже всі вони належать племенам епохи ранньої, середньої та пізньої бронзи (за винятком одного — доби середньовіччя чи нового часу).

• Впадають в око вікові показники обстежених людей з кургану в Капустянах. Немає жодної людини молодше за 40 років. При цьому для людей старшого віку збереглося на рідкість гарне здоров'я.

• Важких форм захворювань на кістках і зубах не виявлено, що в цілому характерно для доби бронзи. Чи не найсерйознішим відхиленням від норми розвитку є лише виявлені зубні мінералізовані відкладення. Єдина патологія — сліди запального процесу в стегновому суглобі у людини 30–35 років, що заважало їй при ході.

С. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ 2020—2022 рр.

За звітний період на визначення надійшли матеріали з 18 археологічних пам'яток. Матеріали отримано різними шляхами: відбитки на виробах із глини; метод флотації ґрунту; матеріали, отримані класичними методами археології. Нижче даємо мінімально необхідні коментарі.

У тексті й у зведеній таблиці (табл. 1) використано загальну нумерацію пам'яток. Результати археологічних досліджень цих пам'яток переважно можна знайти у цьому або раніших збірниках за відповідними роками, прізвищами й назвами пам'яток. У тексті нумерація об'єктів переважно дана згідно стандартів, використовуваних відповідними експедиціями, або у разі впровадження «внутрішньої» нумерації для зразків із пам'ятки — згідно останніх.

Встановлення видової приналежності проведено за морфологічними ознаками, широким колом публікацій на цю тему, завдяки порівнянню з раніше визначеними аналогічними зразками та сучасною порівняльною колекцією. Зернівки й насіння бур'янів визначено за «Атласом-визначником бур'янів» І. Веселовського, А. Лисенка, Ю. Манька (Київ, 1988). Кількісні показники наведено в табл. 1. До них не зараховано скупчення та масові відбитки (переважно на денцях), які описано безпосередньо в тексті. У разі, якщо кількість матеріалу достатня для проведення аналізу, він супроводжується діаграмою «класичного» палеоетноботанічного спектру за кількістю ($ПБС_К$), а також — за масою ($ПБС_М$), що уможливлює аналіз зернового господарства.

1. **Чапаївка**, стоянка (с. Благодатне, Токмакський р-н, Запорізька обл.). Розкопки 2019 р., АЕ ІА НАН України, керівник Н. Котова. Азово-дніпровська культура ранньої стадії (перша половина VI тис. до н. е.). Матеріал отримано класичним способом. Зразок містить десять обгорілих зернівок дуже гарної збереженості. Їх визначено до родової приналежності як вика (*Vicia* sp.); визначення також підтверджено в Інституті ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, консультацію надав доктор біологічних наук М. Федорончук (табл. 1: 1).

2. **Ходосівка-Козаків Яр**, поселення (Обухівський р-н, Київська обл.). Розкопки 2019 р., Північна постійнодіюча АЕ, керівник І. Готун (ПАЕ), керівник розкопок — Я. Володарець-Урбанович. Об'єкт 1, яма трипільської культури етапу CII. Проведено вибіркову флотацію ґрунту з об'єкта, фільтрацію здійснив Я. Володарець-Урбанович. Палеоетноботанічних знахідок не виявлено. Також безрезультатно оглянуто кераміку трипільської культури й давньоруського часу.

3. **Волошкове 6**, поселення (Дністровський р-н, Чернівецька обл.). розкопки 2022 р., Дністровська АЕ ДП «НДЦ "ОАСУ"», керівник А. Корвін-Піотровський [1]. В ході розкопок учасники експедиції звернули увагу на наявність у культурному шарі скупчень ботанічного походження в обгорілому стані та своєчасно відібрали кілька зразків ґрунту для подальших фільтрації й аналізу (табл. 1: 3). Матеріали виявлено в заповненні двох комплексів чорноліської культури. *Зразок 1* об'ємом близько 1,5 $дм^3$ відібрано з об'єкта 1а. Збереженість матеріалу — 2 бали. Через незадовільний стан, значна кількість фрагментів не підлягає визначенням. Вдалось вилучити усього п'ять умовно цілих зернівок, котрі можна ідентифікувати, а також близько півтора десятка фрагментів. Усі зернівки представляють ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*); також, за морфологічними ознаками, які залишились на фрагментах, останні теж можна зарахувати до цього виду.

Зразок 2 об'ємом понад 3 $дм^3$ походить з об'єкта 49. Виділено близько 15 $см^3$. Збереженість матеріалу — 4 бали. Усе насіння виявилось зернобобовою культурою — сочевиця звичайна (*Lens culinaris*). Суттєві обсяги сочевиці доволі рідко трапляються з-поміж знахідок (рис. 1).

В обох зразках містилось кілька зернівок бур'яну підмаренника чіпкого (*Galium aparine*).

Нині це перші визначені обгорілі макрорештки із пам'яток чорноліської культури та друга повноцінна палеоетноботанічна ідентифікація для цієї культури (детальніше див. «*Археологія і давня історія України*, 2023, 1»).

4. **Хрінники**, поселення (уроч. Шанків Яр, Дубенський р-н, Рівненська обл.). Розкопки 2022 р., Волинська АЕ, керівник В. Баюк. Було здійснено фільтрацію ґрунту заповнення ями 1/22 ранньої залізної доби (лежницька культура — VIII—VI ст. до н. е.); оператор Я. Володарець-Урбанович. Загалом ідентифі-

1. Від початку досліджень вже понад 10 років незмінним керівником експедиції є Д. Черновол. У 2022 р. вчений став до лав ЗСУ.

Таблиця 1. Палеоетноботанічні визначення

№ / зразок	Трав'янисті																	Кущі	Дерева					*N*
	Культурні												Бур'яни											
	Зернові								Зернобобові			Технічні												
	P. m.	*H. v.*	*T. d.*	*T. m.*	*T. a.*	*S. c.*	*A. s.*	Cer.	*L. c.*	*P. s.*	*V. e.*	*L. u.*	*C. a.*	*S.* sp.	*T. m.*	*X. s.*	?	*R.* sp.	*C. a.*	*J. r.*	*P. a.*	*P. s.*	*P.* sp.	
1. Чапаївка	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	10
3. Волошкове 6	–	5+	–	–	–	–	–	–	+	–	–	–	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+
4. Хрінники	2	6	5	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	11	–	–	–	–	–	–	–	–	–	25
5. Басівка	14	4	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	19
6. Більськ (1)	2	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
6. Більськ (2)	2	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
6. Більськ (3)	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
6. Більськ (4)	5	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	9
8. Ширяєве	–	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+
9. Фіалки	2	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4
10. Орешня 2	див. табл. 2																							
11. Пляж 1	4	–	3	–	2	1	–	2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	12
12. Київ	13	5	3	–	2	2	–	9	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	35
13. Свердловське 1	15	4	4	1	3	9	–	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	37
14. Донець, Б	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+
14. Донець, В	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	?	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	?
14. Донець (1)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	6	2	–	–	–	8
14. Донець (2)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	?	–	–	–	–	–	–	7	–	–	1?	–	+
14. Донець (3)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+
14. Донець (4)	–	–	–	–	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3	–	–	–	–	+
14. Донець (4[1])	1	–	–	–	463	–	5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	469
14. Донець, 105	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+
14. Донець (5)	–	+	+	–	–	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+
14. Донець (6)	–	–	–	–	–	+	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	+
15. Пересопниця	62	–	13	–	271	167	12	–	–	2	–	–	4	–	–	4	–	–	–	–	–	–	–	535
16. Залізці (1)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4	–	2	–	–	6
16. Залізці (2)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	5	1	–	2	–	8
16. Залізці (3)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	1	–	–	–	3
17. Дубно (1)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4–5	–	–	–	–	–	–	–	–	+
17. Дубно (2)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–	–	–	–	1	*n*	–	–	–	1	+
18. Мантул	2	–	2	–	–	–	–	2	–	–	–	–	1	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	8

Скорочення. **Трав'янисті**: ***культурні рослини***: <u>*зернові*</u>: *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. m.* — *Triticum monococcum* (пшениця однозернянка); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A. s.* — *Avena sativa* / *Avena* sp. (овес посівний / овес); Cer. — Cerealia (зернові); <u>*зернобобові*</u>: *L. c.* — *Lens culinaris* (сочевиця звичайна); *P. s.* — *Pisum sativum* (горох посівний); *V. e.* — *Vicia ervilia* (вика ервілія); <u>*технічні*</u>: *C. s.* — *Cannabis sativa* (коноплі); *L. u.* — *Linum usitatissimum* (льон); ***бур'яни***: *C. a.* — *Convolvulus arvensis* (березка польова); *S.* sp. — *Setaria* sp. (мишій); *T. m.* — *Tripleurospermum maritimum* (триреберник непахучий або ромашка непахуча); *X. S.* — *Xanthium strumarium* (нетреба звичайна); ? — не визначено; **кущі**: *R.* sp. — *Rosa* sp. (шипшина); **дерева**: *C. a.* — *Corylus avellana* (ліщина); *J. r.* — *Juglans regia* (горіх волоський); *P. a.* — *Prunus avium* (черешня); *P. s.* — *Prunus* subg. *cerasus* (вишня); *P.* sp. — *Prunus* sp. (сливові).

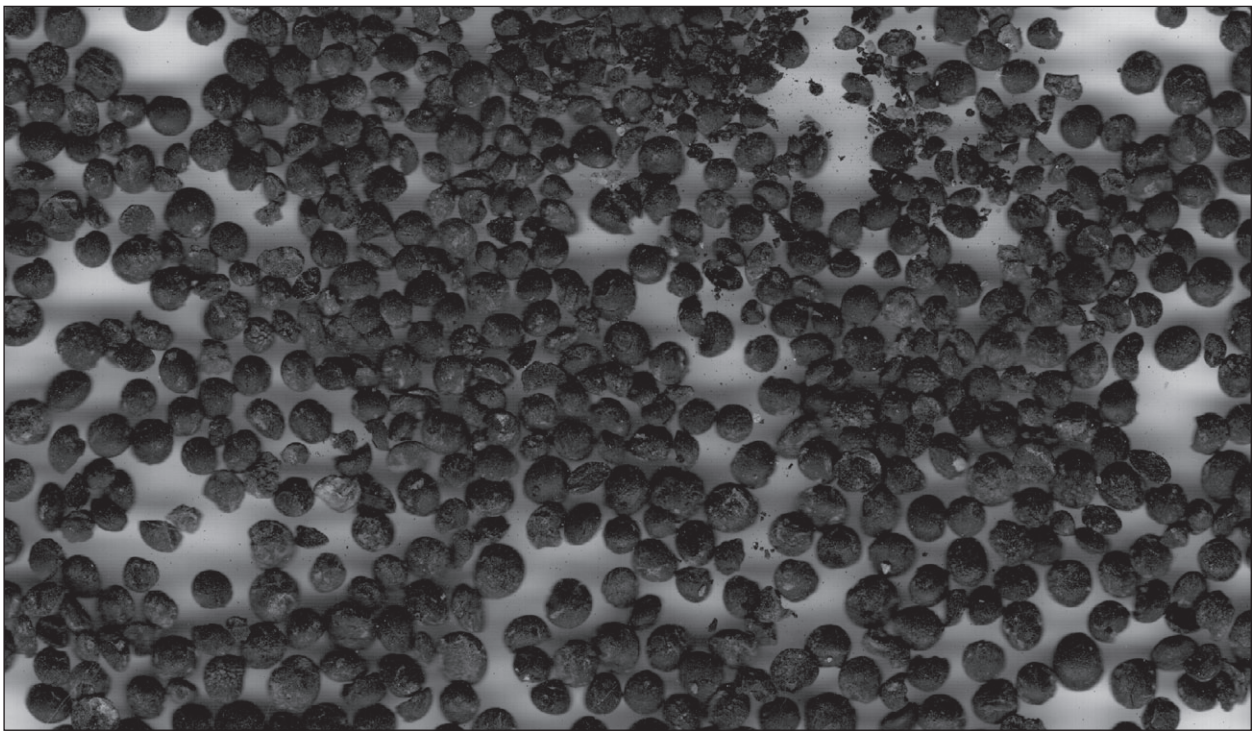

Рис. 1. Волошкове 6, сочевиця звичайна (збільшено вдвічі)



Рис. 2. Басівка, поселення «Башта», відбитки тканин на виробах із глини: 1, 2 — денця горщиків; 3 — конус, нижня частина (викопіровки збільшені приблизно вдвічі)

ковано 25 зернівок і насінин культурних рослин і бур'янів, з-поміж яких 13 — зернові, 1 — зернобобові, 11 — бур'яни (табл. 1: 4).

5. **Басівка**, комплекс — поселення 3 «**Башта**» (с. Пшінчине, Роменський р-н, Сумська обл.). Розкопки 2021 р., Басівський загін Путивльської АЕ, керівник А. Корж. Рання залізна доба, V—IV ст. до н. е.; оглянуто вироби з глини. Кількість окремих одиничних відбитків наведено в табл. 1: 5.

Переважну більшість відбитків становили різноманітні підсипки під денця горщиків. Денця становлять майже всю колекцію фрагментів горщиків. На переважній більшості з них є відбитки органічного походження. Здебільшого, це суміш зернівок проса та відходів від його обмолоту, у різному співвідношенні. Трапляються денця: 1) майже суцільно вкриті відбитками нерушених зернівок проса (себто в лусочках), 2) вкриті відбитками зернівок та відходів; 3) із відбитками відходів без зернівок. Оскільки лусочки від зернівок проса доволі цупкі й добре зберігають форму зерна, вони легко пізнавані. На частині денець поряд знаходились саме такі відбитки від лусочок — від половини до дрібної фракції, що на денцях відображається у вигляді дрібних відносно глибоких «порізів».

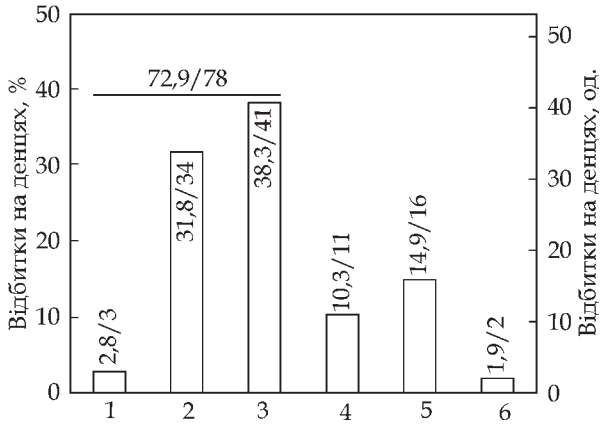

Рис. 3. Басівка, поселення «Башта», співвідношення відбитків на денцях горщиків: 1 — просо; 2 — просо й відходи від нього; 3 — відходи від проса; 4 — відходи від інших зернових; 5 — тканина; 6 — масові / масштабні відбитки не помічені. Над стовпчиками дано: відсоток / одиниці

Завдяки цій особливості вдалось ідентифікувати значну кількість денець як таких, на яких присутні відбитки дрібних відходів від обрушення проса.

В одиничних випадках на денцях виявлено відходи від обмолоту інших зернових культур. Також, на двох денцях (і на одному з конусів) виявлено відбитки тканини (рис. 2, 3; детально див. «*Археологія і давня історія України*, 2023, 2).

6. **Більськ**, городище (Котелевський р-н, Полтавська обл.). ***Східне укріплення***. Розкопки 1959—1960 рр., розкоп I, Скіфослов'янська АЕ Харківського державного університету імені О. М. Горького (нині — Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (ХНУ)), керівник Б. Шрамко (1). Матеріал: колекція виробів з глини, рання залізна доба, зберігається у фондах Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна (МА ХНУ). Майже всі «об'ємні» вироби містять органічні домішки. На двох виробах також виявлено по 1 відбитку проса (*Panicum miliaceum*). Випадковими включеннями вважаємо по 1 відбитку зернівок ячменю плівчастого на стінках (табл. 1: 6 (1)).

Крім того, виявлено різноманітні підстилки під денця.

1) Відходи — 8 денець (на 1 — також стебла і 1 колосок).

2) Суміш відходів і зернівок проса у різних пропорціях — 7 денець (на 1 — також 1 відбиток ячменю плівчастого).

3) Зернівки проса — 6 денець (на 1 — також 1 відбиток імовірно вівсюга (*Avena* sp.)).

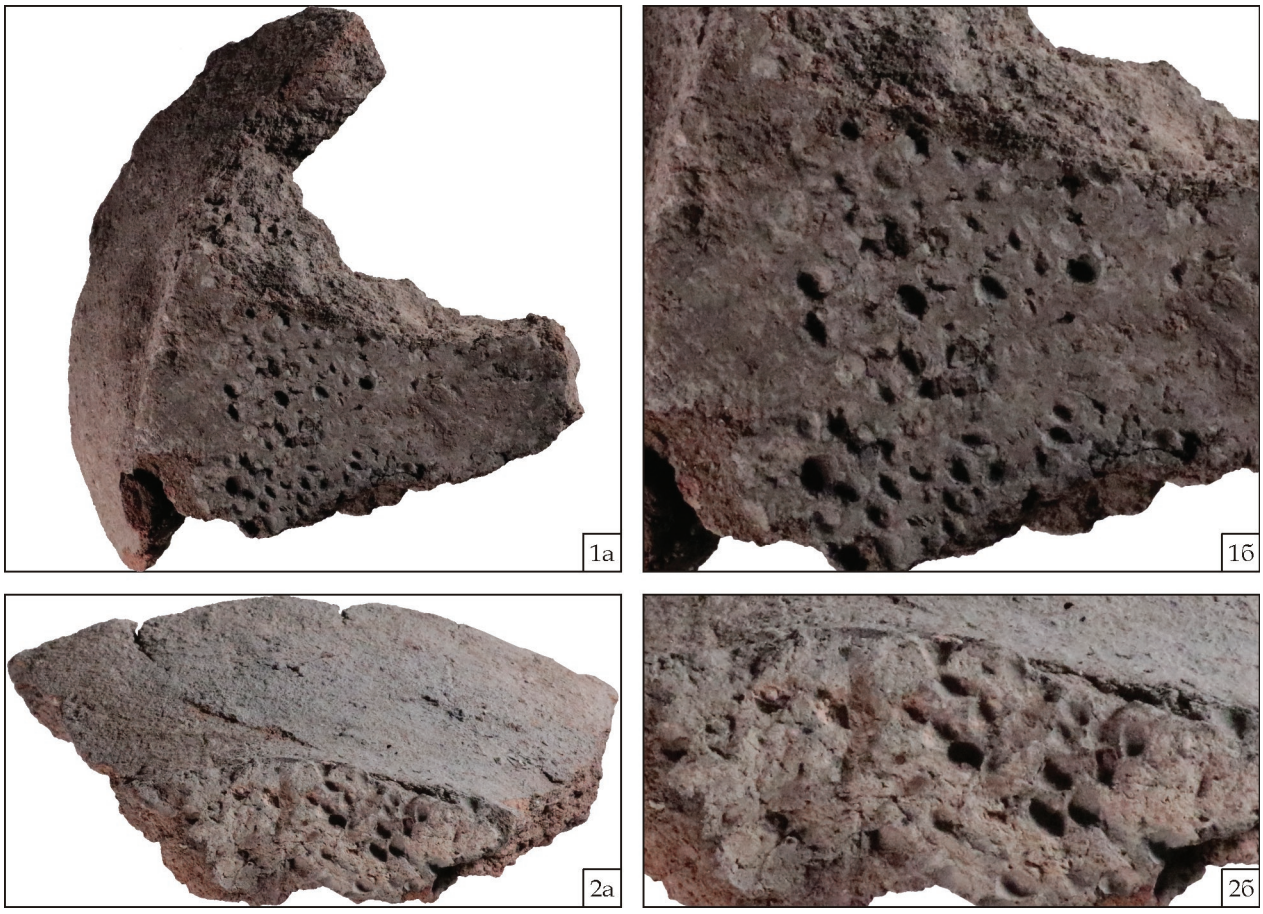

Рис. 4. Більськ, уроч. 6-е Поле, зольник, розкоп II, розкопки 2020 р.; масові відбитки зернівок проса на зовнішніх поверхнях денець: а — М 1 : 1; б — збільшено вдвічі (фото С. Заднікова)

4) Інші підстилки — відбиток листка дерева широколистяних порід.

Розкопки 2019 р., розкоп 36, Скіфська АЕ ХНУ, керівник С. Задніков (2). Матеріал: колекція виробів з глини, рання залізна доба, зберігається у фондах МА ХНУ. Випадковими включеннями вважаємо відбитки на стінках: 2 проса, 1 ячменю плівчастого, 1 пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*) (табл. 1: 6 (2)).

Відбитки — підстилки під денця.

1) Відходи — 4 денця (на 1 — також стебло).

2) Суміш відходів і зернівок проса — 1 денце.

3) Зернівки проса — 1 денце.

4) Інші підстилки: тканини — 1 денце, пісок (?) — 1 денце.

Західне укріплення. Розкопки 2019 р., зольник 5, Скіфська АЕ ХНУ, керівник І. Шрамко (3). Матеріал: колекція виробів з глини, рання залізна доба, зберігається у фондах МА ХНУ.

1) Відходи — 1 денце (також 1 ячменю плівчастого).

2) Суміш відходів і зернівок проса — 1 денце.

3) Зернівки проса — 1 денце.

Крім того, на 1 денці виявлено єдиний відбиток зернівки ячменю плівчастого (табл. 1: 6 (3)).

Уроч. 6-е Поле, зольник, розкоп II, розкопки 2020 р., Скіфська АЕ ХНУ, керівник І. Шрамко (4). Матеріал: колекція виробів з глини, рання залізна доба, зберігається у фондах МА ХНУ.

Із зольника на кераміці відбитки здебільшого знаходяться на зовнішніх денцях горщиків і поділяються на кілька груп.

1) Пісок — 1 денце.

2) Тканина — 1 денце.

3) Просо — 10 денець (приклади див. рис. 4).

4) Просо і відходи від нього у різному співвідношенні — 8 денець.

5) Відходи від злакових — 4 денця.

Крім того, не на денцях виявлено одиничні відбитки зернівок (табл. 1: 6 (4)).

Скоробор, розкопки 2020 р., Скіфська АЕ ХНУ, керівник І. Шрамко. Матеріал: колекція виробів з глини, рання залізна доба, зберігається у фондах МА ХНУ. З кургану 1 походить миска з кількома відбитками проса, з кургану 2 — горщик також з кількома відбитками проса на денці.

7. **Колісники**, поселення (Зміївський р-н, Харківська обл.). Розкопки 1995 р., Сіверськодонецька АЕ ХДУ, керівник М. Любічев. Матеріал зберігається в фондах МА ХНУ. Кераміка умовно поділяється на три «групи»: 1) ліплена від руки, без помітних включень, жовтуватих відтінків (імовірно, епохи бронзи); 2) ліплена від руки, темна, з помітними включеннями (імовірно, скіфська); 3) виготовлена на гончарному крузі, без включень, тонкостінна, темна (черняхівська). Різноманітні відбитки були помічені лише на групі 2. Виявлено рясні відбитки на денцях.

1) Просо та відходи від нього — 1 денце.

2) Імовірно відходи від проса і його одиничні зернівки — 2 денця.

3) Відходи від зернових, не проса — 1 денце.

8. **Ширяєве**, городище (Конотопський р-н, Сумська обл.). Розкопки 2020 р., Путивльська АЕ, керівник Д. Каравайко. На аналіз забрано зразок ґрунту поряд зі стінкою споруди із другого шару V ст. до н. е., де було помічено скупчення вугликів і зерен. Звідти матеріал в об'ємі близько 80 мл, з якого відібрано близько 30 мл зернівок. Зерно має добру збереженість, близько 3—4 балів — сильно порушених зернівок мало. Зернівки належать ячменю плівчастому (табл. 1: 8). Матеріал представлений гарними екземплярами, домішки (у тому числі й бур'яни) не виявлені. Не виключаємо, що вуглики у скупченні є рештками тари, в якій зберігалось спеціально відібране збіжжя.

9. **Ходосівка-Фіалки**, поселення (Обухівський р-н, Київська обл.). Розкопки 2019 р., ПАЕ, керівник розкопок — Я. Володарець-Урбанович. Кераміка ранньозалізної доби, зарубинецької культури або пізньозарубинецького-київського часу. На першій відбитки відсутні; на другій виявлено 4 відбитки, в тому числі — однієї плівки пшениці двозернянки (табл. 1: 9).

10. **Орешня 2**, поселення і посад городища Орешня (смт Седнів, Чернігівський р-н і обл.). Розкопки 2020 р., Седнівська АЕ, керівник В. Скорохода. На поселенні є матеріали милоградської культури, пізньозарубинецьких старожитностей, ранньосередньовічних слов'янських старожитностей другої—третьої чвертей I тис. (києво-колочинських), початку IX ст., X ст., і другої половини XIII ст. З метою отримання додаткової інформації проведено вибіркову фільтрацію ґрунту з кількох об'єктів; оператор — Є. Хлистун. На аналіз забрано зразки ґрунту із дев'яти об'єктів досліджень: споруда 8 — яма на дні і горілий шар; ями 30, 31, 35, 41, 49, 50 (розкоп 5), яма 16 (прирізка до розкопу 2). Ґрунт відбирали з нижньої частини заповнення об'єктів ближче до дна; обсяги незначні. Результати ідентифікаційного аналізу див. у табл. 2. Оскільки з ям X ст. сумарно походить репрезентативна вибірка, для них складено палеоетноботанічні спектри (ПБС) за кількістю, а також за масою (рис. 5).

11. **Пляж 1А**, поселення (м. Рівне). Розкопки 2019 р. ДП «НДЦ "ОАСУ"», керівник

Таблиця 2. Палеоетноботанічні матеріали з Орешні 2

Зразок	Культурні рослини								Бур'яни			Разом
	Зернові							Зерно-бобові				
	P. m.	*H. v.*	*T. d.*	*T. a.*	*S. c.*	*A.* sp.	?	*L. c.*	*C. a.*	*S. i.*	?	
Пізньозарубинецька культура, II ст.												
Я. 31	4	1	2	–	1	–	6	–	1	–	1	16
X ст.												
Я. 16	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Я. 30	1	–	1	2	1	–	1	–	–	–	–	6
Я. 35	1	1	–	1	–	–	3	–	1	–	1	8
Я. 41	7	1	1	–	1	–	3	–	–	–	1	14
Я. 49	7	–	–	2	1	1	2	1	–	–	1	15
Я. 50	2	4	4	3	3	1	3	1	–	–	–	21
Разом	18	6	6	8	6	2	12	2	1	–	3	64
Друга половина XIII ст.												
Сп. 8, я.	2	1	1	–	–	–	3	–	–	–	–	7
Сп. 8, г. ш.	4	2	1	–	3	4	5	–	1	1	1	22
Разом	6	3	2	–	3	4	8	–	1	1	1	29

Скорочення: ***культурні*** *зернові*: *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо звичайне); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A.* sp. — *Avena* sp. (овес, імовірно — посівний); *зернобобові*: *L. c.* — *Lens culinaris* (сочевиця); ***бур'яни***: *B.* sp. — *Bromus* sp. (стоколос, до виду не визначено); *C. a.* — *Convolvulus arvensis* (березка польова); *S. i.* — *Setaria italica* (мишій італійський).

О. Войтюк. Житло 1, празька культура. Проведено вибіркову флотацію ґрунту з об'єкта, фільтрацію здійснила І. Коцюбайло. Отримано 12 палеоетноботанічних знахідок (див. табл. 1: 11).

12. **Нижньоюрківська вул., 2**, споруда (м. Київ, Поділ). Розкопки 2021—2022 рр., Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України, керівник В. Івакін (керівник розкопу — Д. Бібіков). Споруда ранньослов'янської доби (об'єкт 48 за польовою документацією) з кермікою пеньківської культури V—VII ст. Зусиллями експедиції проведено додаткову спорадичну фільтрацію ґрунту; зразки забирали переважно із заповнення печі й у невеликій кількості — з рівня долівки споруди. Загалом визначено 35 зернівок і насінин культурних рослин (рис. 6; див. табл. 1: 12; детальніше див. «*Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту*, 2022, 1 (3)»).

13. **Свердловське 1**, городище (Коропський р-н, Чернігівська обл.). Розкопки 2019 р. Мезинської АЕ Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, керівник О. Черненко. Оглянуто вироби з глини юхнівської й роменської культур. На останніх виявлено 37 відбитків зернівок культурних рослин (див. табл. 1: 13), а також зрідка зафіксовано посічену трав'янисту рослинність, відходи від обмолоту / просівання зернівок культурних рослин — на важку, солому.

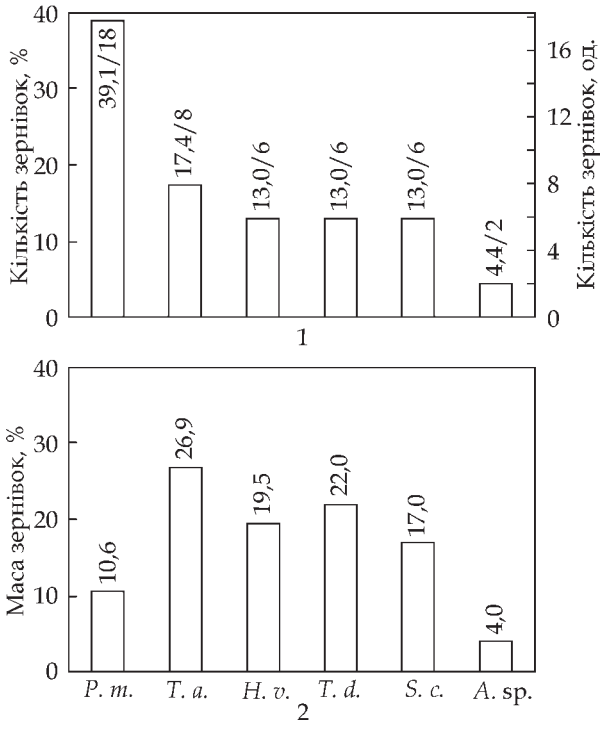

Рис. 5. Орешня 2, матеріали X ст.: 1 — $ПБС_к$, над стовпчиками дано % / од.; $ПБС_м$, над стовпчиками дано відсотки. **Скорочення**: *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо звичайне); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито); *A.* sp. — *Avena* sp. (овес, імовірно — посівний)

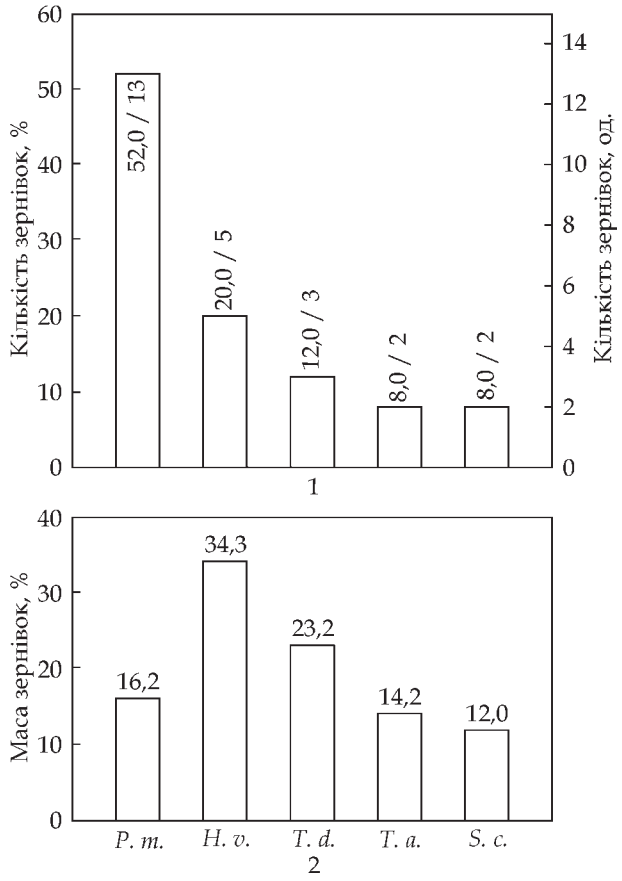

Рис. 6. Нижньоюрківська, 2: 1 — $ПБС_к$, над стовпчиками дано % / од.; $ПБС_м$, над стовпчиками дано відсотки. **Скорочення**: *P. m.* — *Panicum miliaceum* (просо звичайне); *H. v.* — *Hordeum vulgare* (ячмінь плівчастий); *T. d.* — *Triticum dicoccon* (пшениця двозернянка); *T. a.* — *Triticum aestivum* s. l. (пшениці м'які голозерні); *S. c.* — *Secale cereale* (жито)

14. **Донець,** городище (м. Харків). Оглянуті матеріали походять із розкопок Б. Шрамка 1955—1962 рр., В. Скирди 2003 р., що зберігаються у фондах МА ХНУ (рис. 7). Матеріал: обвуглені рештки, отримані класичними методами археології; роменська культура, культурний шар (невизначено), давньоруський час (див. табл. 1: 14).

Роменські об'єкти. *Споруда Б*, зразки 710/1955, 710б/1955. Нині обсяг зразка за 1955 р. становить до 100 мл. Це зернобобові представлені різними екземплярами, від 2—3 до 5—6 мм — за морфологічними ознаками усі екземпляри належать до виду горох. Для нього характерні розміри від 5 мм; імовірно, незначні розміри вказують на певне виродження. *Споруда В*, зразки 931/1956, 932/1956 — голівки суцвіття та залишки рослинних стебел, можливо — льону (припущення Б. Шрамка.

Культурний шар. *Дитинець* (1): 554/1955 — п'ять обгорілих фрагментів, 1362/1957 — один не обгорілий — фрагменти шкаралупи ліщини. Зразок 1644/1957 — два фрагменти шкаралупи горіха волоського. *Посад*, селище А (2) — ліщина, зразки 492/1959, 1612/1961 (2 фр.), 167/2003 (дві половинки і два фрагменти). Також знайдено половинку кісточки роду слива, найімовірніше — вишні звичайної (або ж терену). Зразок бн/2003 визначений дослідниками як стебла льону, що вказано на етикетці.

Давньоруські зразки. *Посад*, селище А, господарська яма (3), № 381/1959 — одиничні насінини гороху, також незначних розмірів. *Житло XII ст.* (4), зразок 988/1960 — три фрагменти шкаралупи ліщини. Збіжжя, імовірно, зберігається в кількох скляних ємностях, помічених 1960 р. без номерів і підписаних як «1960, вес 1-й, 2-й, 3-й, 4-й, 5-й, 8-й» (див. рис. 8). У ємностях знаходяться зернівки пшениць м'яких голозерних незначних розмірів; загальний обсяг нині становить понад 3 $дм^3$. Переглянуто й контрольний обсяг у 10 мл (4^1). *Яма 105*, господарська яма давньоруського часу, розташована під підлогою означеного житла. Зразок 1078/1960 — ємності, де, крім номера, позначено «6-й вес» та «7-й вес». Складається з зернівок проса, що під дією вогню спеклися в суцільні грудки. Таке трапляється з просом, не очищеним від лусок — останні й спікаються між собою. Отже, ця знахідка становить зібраний врожай, ще не підготовлений до вживання в їжу. Забрано зразки ще з денних частин двох зернових ям — зразок 886/1956 (5) і 1156/1956 (6).

Детальну публікацію див. у «*Старожитності Лівобережного Подніпров'я 2020*».

15. **Пересопниця**, поселення (Рівненський р-н і обл.). Розкопки 2019 р. Рівненської обласної АЕ, керівник О. Войтюк. На аналіз забрано зразки ґрунту із об'єкта 3 XII ст. — з долівки, де знаходились залишки вогнища. Флотацію здійснила В. Коцюбайло. Природна збереженість матеріалу становить ближче до 4 балів. Зразок палеоетноботанічних матеріалів становив близько 85 мл. Для аналізу відібрано близько 20 мг (див. табл. 1: 15).

Визначені набір і співвідношення не характерні для повноцінних палеоетноботанічних спектрів слов'яно-руського часу (у тому числі — й для попередніх визначень з Пастівника). Це могло статись у результаті того, що зерна не накопичувались упродовж тривалого часу, і представляють переважно запаси власне пшениць м'яких голозерних і жита [1]. Крім того, для середньовічних пам'яток Молдови З. Янушевич встановила існування змішаних посівів — саме пшениць м'яких голозерних і жита — так званого суржика. Не виключаємо, що описана знахідка з Пастівника також могла бути не результатом

1. Третій найбільший кількісний показник — проса — у перерахунку на масу становитиме навіть менше, ніж показник пшениці двозернянки.



Рис. 7. Городище Донець, зразки палеоетноботанічних матеріалів, що зберігаються в фондах МА ХНУ, загальний вигляд

послідовного зберігання і як наслідок — накопичення решток, а результатом врожаю з поля суржику. Представляє інтерес і знахідка нетреби звичайної. Нині це п'ятий випадок для пам'яток території України, і лише другий — для слов'яно-руського часу. Знахідка цікава тим, що нетреба — це бур'ян, що проник на територію сучасної України разом із кочівниками зі Сходу і раніше тут не ріс.

16. **Залізці**, Площа Ринок старого міста в історичному ареалі смт Залізці (Тернопільська обл., Зборівський р-н). Розкопки 2019 р. АЕ ДП «НДЦ "ОАСУ"», керівник В. Ільчишин. Ранньомодерний час, кінець XVI — XVII ст. Матеріал отримано класичним способом.

На аналіз передано зразки із трьох об'єктів (див. табл. 1: 16).

Об'єкт 2 — споруда кінця XVI ст.; визначено частини шкаралупи ліщини: 1 половина і 3 фрагменти (*Corylus avellana*), 2 кісточки черешні (*Prunus avium*) [1] (1).

Шар із бруківки, мощення площі середини XVII ст.; визначено частини шкаралупи ліщини: 1 половина і 4 фрагменти; половинка шкаралупи волоського (грецького) горіха (*Juglans regia*), 2 кісточки вишні звичайної (*Prunus cerasus*) (2).

Шар над бруківкою; визначено частини шкаралупи ліщини: 1 половина і 4 фрагменти від 1 горіха, половинка шкаралупи волоського горіха (3).

Знахідки представляють добре розвинене збиральництво (ліщина; за свідченнями В. Ільчишина, фрагментів цього горіха було надзвичайно багато), що доволі традиційно. Інші матеріали представляють продукти садівництва. Не виключено, що вони були предметом торгівлі.

17. **Дубно**, місто (Рівненська обл.). Розкопки 2016 і 2019 рр., керівник Ю. Пшеничний. Дослідження віджувались у двох локаціях (див. табл. 1: 17).

Острів Кемпо (1), багатошарове поселення на лівому березі р. Ікви в південній околиці міста, вул. І. Франка, кінець XVI — перша третина XVII ст. — час функціонування Спасо-преображенського монастиря; розкопки 2016 р.; випадкова знахідка — матеріал без ознак дії вогню, подібний за виглядом до сучасного матеріалу, має буруватий колір — кілька насінин (4—5 од.) триреберника непахучого (або ромашка непахуча — *Tripleurospermum maritimum*).

Острів Дубовець (2), XVII — перша третина XIX ст., час функціонування Підборецького монастиря, розкопки 2019 р.; матеріал отримано завдяки фільтрації ґрунту. Визначено фрагменти шкаралупи ліщини, цілу зернівку гороху посівного і фрагментовану, плід шипшини — дикорослий рід рослини Розових, половину кісточки сливи. Також отримано матеріали ботанічного походження, не визначені (мають вигляд фрагментів насіння; фрагментованість не дає змогу ідентифікувати матеріал).

18. **Мантул** уроч., поселення (с. Криничне, Болградський р-н, Одеська обл.). Розкопки 2018 р., керівник А. Оленич. Пам'ятка датована XVII — початком XIX ст., залишена татарами (ногайцями). Зусиллями експедиції профільтровано 2 літри заповнення сміттєвої ями (яма 1). На аналіз надано відібрані зернівки й насіння культурних рослин і бур'янів (8 од.; див. табл. 1: 18). Результати фільтрації сортував І. Зоценко.

1. Щодо окремих зразків проведено консультації з палеоетноботаніками О. Лєбєдєвою та Дж. Реннванз.

Л. Горобець

РЕШТКИ ПТАХІВ, ВИЯВЛЕНИХ ПІД ЧАС АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2020—2022 рр.

Попри пандемію та повномасштабне вторгнення в Україні продовжувались археологічні дослідження, зокрема у напрямі, який не є пріоритетним — дослідження решток птахів. До фондів Національного науково-природничого музею НАН України (м. Київ) передано 2840 решток птахів, знайдених на розкопках 2020—2022 рр. Це великий показник для вітчизняної зооархеології, тим паче коли його було досягнуто за рахунок однієї пам'ятки — фортеці Меджибіж (Хмельницька обл.). На розкопках під керівництвом В. Вєтрова в 2020 р. виявлено 2738 решток птахів. Матеріал визначено і передано до звіту, результати буде представлено в окремій публікації. Тому в цьому огляді наведено опис решток птахів без урахування знахідок із Меджибізького замку. Перелік інших пам'яток подано в хронологічному порядку існування культур.

Шанків Яр (Рівненська обл., Дубенський р-н, с. Хрінники). Заповнення ями 1/22 ранньої залізної доби, лежницька культура — VIII—VI ст. до н. е. Розкопки 2022 р. під керівництвом В. Баюка. У заповненні ями виявлено 13 фрагментів шкаралупи яєць. За результатами вимірювання товщини шкаралупи встановлено, що фрагменти належали мінімум трьом яйцям: чотири фрагменти товщиною 0,26 мм (розрахункова маса 28 г), вісім фрагментів товщиною 0,32 мм (розрахункова маса 44 г) та один фрагмент 0,5 мм (розрахункова маса 116 г). Два яйця менших розмірів (0,26 мм та 0,32 мм) мали розміри, які відповідають невеликим курячим яйцям. Приймаючи до уваги поширення цієї пташки в господарстві, висока ймовірність, що це були курячі яйця. Яйце більших розмірів відповідає розмірам яєць диких гусей (але не домашніх, навіть дрібних), індиків або орлів. Однак це не може бути яйцем індика (пташки, невідомої в Європі до відкриття Америки). Ймовірність, що це яйце дикої гуски вкрай низька, оскільки невідоме гніздування цих птахів у регіоні. Імовірніше, що це рештки яйця орла або орлана. В 2016 р. на розкопках пам'ятки Хрінники було знайдено кігтєву фалангу орлана-білохвоста (*Haliaeetus albicilla*). Знахідки шкаралупи та фаланги дають підстави припускати використання орланів (або ширше — орлів) жителями поселення Хрінники. Однак для точніших висновків необхідні нові знахідки.

Чаньків 1 (Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н). Розкопки 2020 р. під керівництвом О. Петраускаса. Незначна кількість пташиних кісток виявлена в шарах, що датовані черняхівською культурою та давньоруським часом. У шарах, що датовані черняхівською культурою, виявлено дві кістки двох особин курки домашньої (*Gallus domestica*). Обидві кістки належали курям украй малих розмірів. На об'єкті 66, у шарах датованих давньоруським часом, усі виявлені рештки належали диким птахам: тетеруку (*Lyrrurus tetrix*) (дві кістки, дві особини); крижню (*Anas platyrchynchos*) (одна); річковій качці: шилохвосту або нерозень (*Anas strepera / A. acuta*) (одна). Ще дві кістки не можуть бути визначені до виду, але встановлено, що вони не належали домашнім видам (курці, качці або гусці). Крижень має високу екологічну пластичність і зустрічається в біотопах різних типів. Рештки іншої качки дають підстави припускати, що в давньоруський час в околицях Чаньків 1 була водойма заросла вищою водною рослинністю, оскільки і шилохвіст і нерозень віддають перевагу таким біотопам. Знахідка двох особин тетерука вказує на наявність лісів із великою кількістю берези, оскільки березові «сережки» становлять значну частку кормової бази тетеруків. Також відомо, що береза домінує в лісових екосистемах, які перебувають на стадії активних сукцесійних змін.

Козаків Яр (Київська обл., Обухівський р-н.). Ранні слов'яни. Розкопки 2020 р. під керівництвом І. Готуна. В розкопі 2 виявлено 12 фрагментів кісток, що належали курці домашній (*Gallus domestica*), щонайменше чотирьом різним особинам. Кістки від трьох особин, у порівнянні із сучасними безпородними курми, належали птахам невеликих або навіть дуже дрібних розмірів. Для однієї кістки розміри не можливо інтерпретувати — це могла бути курка середніх розмірів або невеликий півень.

Нижньоюрківська, 2 (м. Київ). VI—VII ст. н. е. Розкопки 2022 р. під керівництвом В. Івакіна. У розкопі 1 виявлено ліву лопатку качки. Це могли бути рештки як домашньої качки (*Anas domestica*), так і добутого на полюванні крижня (*Anas platyrhynchos*). Більш точне визначення не можливе, оскільки до Нових часів кістки цих видів відрізняються лише в окремих випадках.

Басівкутське городище (Рівненська обл., м. Рівне). X — перша половина XI ст. Розкопки 2020 р. під керівництвом О. Войтюка. На об'єкті 2 у попелі під завалом каміння з печі

виявлено фрагменти шкаралупи двох яєць. Товщина шкаралупи в обох випадках 0,3 мм, розрахункова маса 38 г. Вказані параметри відповідають характеристикам курячого яйця. Приймаючи до уваги, що рештки курей звичайні на території України в археологічних пам'ятках від античних часів і пізніше, найбільш вірогідно, що знайдені фрагменти залишилися від курячих яєць. Вони були невеликих розмірів, згідно із сучасними вимогами ДСТУ 5028:2008 належали до категорії «дрібні».

Орешня (Чернігівська обл. і р-н, смт Седнів). X—XIII ст. н. е. Розкопки 2020 р. під керівництвом В. Скорохода. У розкопі 5 виявлено фрагмент кістки птаха та три невеликих фрагменти яєчної шкаралупи. Кістка є уламком карпометакарпусу птаха, за розміром відповідає курці. Більш точне визначення не можливе. Фрагменти шкаралупи товщиною 0,3 мм, розрахункова маса 38 г, порівняння із сучасними показниками наведено вище.

Лісники-Безодня (Київська обл., Обухівський р-н). XII — перша половина XIII ст. н. е. Розкопки 2021 р. під керівництвом І. Готуна. У розкопі 1 виявлено 21 кістку птахів, з яких 16 кісток належало курці домашній (*Gallus domestica*). Наявні різні групи курей: курчата, молоді кури, кури, які неслись і навіть каплун — доволі рідкісна знахідка. Одна кістка належала качці домашній або крижню (*Anas platyrhynchos / domestica*). Одна кістка належала жовні зеленій (*Picus viridis*). Це перша знахідка цього виду дятлів в археологічних чи палеонтологічних місцезнаходженнях України. Згідно із «Атласом гніздових птахів України» (2022), у наші дні жовна зелена звичайна в західних областях і відсутня в Київській обл. Сьогодні в регіоні гніздиться близький вид — жовна сива. Попри спорідненість, два види відрізняються екологічними особливостями. Жовна зелена гніздиться в лісах із дубами та тополями, жовна сива віддає перевагу грабам, березам і навіть соснам. У XX—XXI ст. у Київській обл. переважають ліси, до яких пристосована жовна сива. Знахідка жовни зеленої в поселені Лісники-Безодня вказує на те, що в XII—XIII ст. (часи Середньовічного кліматичного оптимуму) у місцевості переважали дубові ліси.

Батурин (Чернігівська обл., Ніжинський р-н). XIV ст. н. е. Розкопки 2020 р. під керівництвом Ю. Ситого. У розкопі 2 виявлено 17 пташиних кісток, які належали норцю великому (*Podiceps cristatus*) (одна), гусці, ймовірно, сірій (*Anser* cf. *anser*) (одна), крижню (*Anas platyrhynchos*) (вісім), нерозню (*Anas strepera*) (одна), качці (*Anas* sp.) (шість). Усі рештки належали водоплавним птахам, більшість крижню — звичайному об'єкту полювання від палеоліту до наших днів. Привертає увагу знахідка нерозня — вид який занесено до Червоної книги України із природоохоронним статусом «рідкісний». За даними, які наведенні в Червоній книзі (видання 2009 р.) ареал нерозня в Україні мозаїчний, охоплює долини різних річок, зокрема Дніпра та Прип'яті. Відсутні дані про сучасні спостереження виду на території Чернігівської та Сумської обл. Для птаха з депозитним номером NMNHU-P № Av-8507 можна встановити сезон полювання: кінець літа — початок осені. Кістка належала молодій качці віком декілька місяців (більше трьох, менше дев'яти). В інших птахів не виявлено ознак весняного полювання (наприклад медулярної тканини). На кістках відсутні ознаки тривалого зберігання на поверхні, ймовірно, всі рештки потрапили до шару приблизно в один час і були швидко засипані або ґрунтом або іншими відходами. Це дає підстави припускати, що інші птахи також були впольовані наприкінці літа — на початку осені. Слід зазначити, що до сьогодні відомо менше сотні решток птахів із пам'яток України XIV—XV ст. Для вітчизняної зооархеології це один із найменш досліджених часових проміжків і кожна нова знахідка має наукову цінність.

Ходосівка-Снігурове (Київ, Голосіївський р-н). XVII—XVIII ст. У розкопі 1 виявлено 20 решток птахів. Дев'ять належало курці домашній (*Gallus domestica*), щонайменше двом особинам. Одна кістка належала голубу або одомашненому сизому голубу (*Columba livia domestica*) або голубу-синяку (*Columba oenas*) великих, близьких до максимальних, розмірів. Ще 20 кісток належало качкам: крижню, можливо качці домашній (*Anas platyrhynchos / domestica*) (чотири); шилохвосту або нерозню (*Anas acuta / A. strepera*) (дві); широконісці або свищу (*Anas penelope / Anas clupeata*) (дві) та качці, яку не можливо визначити до виду (*Anas* sp.) (дві). Виявлено фрагменти шкаралупи трьох яєць товщиною 0,22 мм (розрахункова маса 19 г), 0,32 мм (розрахункова маса 44 г) та 0,34 мм (розрахункова маса 50 г). Розміри меншого яйця відповідають розмірам яйця одомашненої форми голуба сизого або крячка. Приймаючи до уваги, що знайдено кістки голуба, цей варіант є більш ймовірним. Окрім того, на яйці відсутні ознаки пігментації, які наявні на яйцях крячка і могли зберегтись. Інші два яйця мають розміри, що відповідають розмірам невеликих (згідно із сучасними стандартами) курячих яєць.

Дубенський замок (Рівненська обл., м. Дубно). XVII—XVIII ст. н. е. Розкопки 2022 р. під керівництвом Ю. Пшеничного. Під час шурфування виявлено 14 решток птахів, більшість належала домашній птиці: індику свійському (*Meleagris gallopavo*) (три) та курці домашній (*Gallus domestica*) (десять). Рештки курей були щонайменше від трьох особин, з яких одна була молодим птахом віком до 1 року та одна курка, яку вбили в пе-

Т. Гошко, М. Відейко

СКЛАД МЕТАЛУ СКАРБУ КІММЕРІЙСЬКОГО ЧАСУ ІЗ СЕРЕДНЬОГО ПОРОССЯ

Під час земляних робіт біля с. Бірюки на Київщині (координати (49°43′53″ N, 30°17′14″ E 49.731389°, 30.287222°) виявлено скарб із 91 металевого виробу, зокрема три срібні й 88 бронзових (рис. 1). За словами працівників, слідів поховання (кістки людей чи тварин) не виявлено. Більше подробиць про знахідку немає. Чоловік, який передав знахідки фахівцям, свого імені не назвав. Після проведення досліджень складу металу виробів у 2022 р. скарб передано до Археологічного музею ІА НАН України.

Цей скарб представляє елементи кінського спорядження і може бути зарахований до ранньої залізної доби й датований не пізніше VIII ст. до н. е. (рис. 1—3). Подібні речі, характерні для Центральної та Південно-Східної Європи, на цій території трапляються не вперше. За кількістю знайдених предметів це один з найбільших скарбів подібного типу,

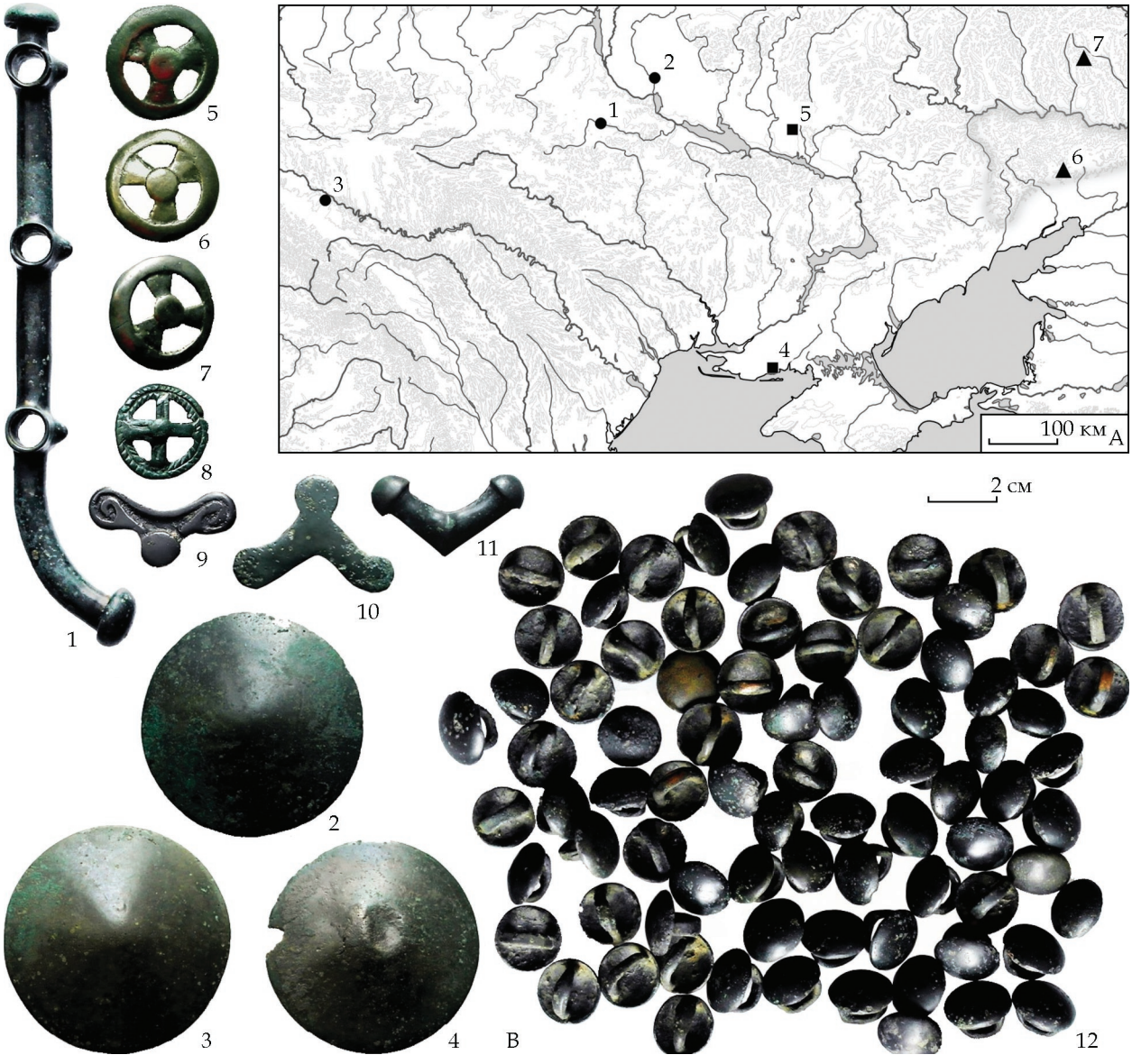

Рис. 1. Скарб кіммерійського часу з с. Бірюки: А — карта знаходження речей, подібних до скарбу та родовища сировини; Б — скарб, загальний вигляд. **Умовні позначення**: 1 — Бірюки; 3—5 — місця знахідок подібного спорядження; 6, 7 — родовища поліметалічних руд

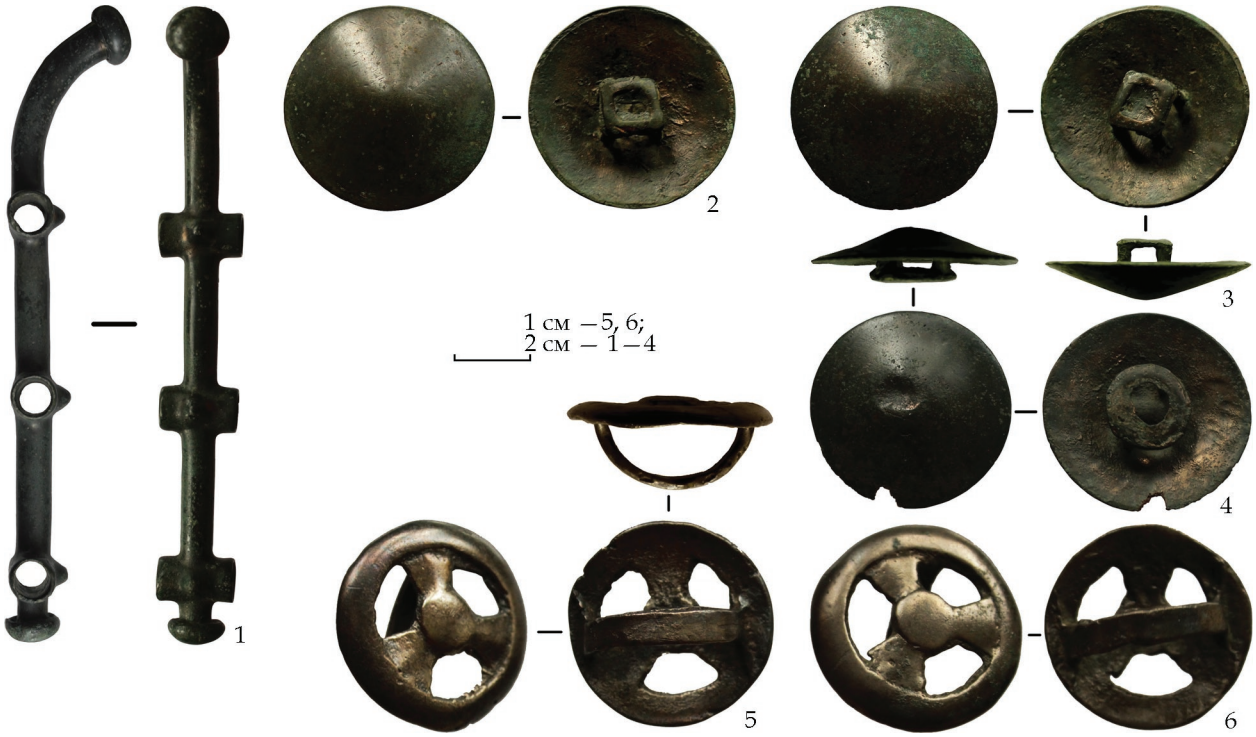

Рис. 2. Скарб кіммерійського часу з с. Бірюки: псалій та бляхи, бронза



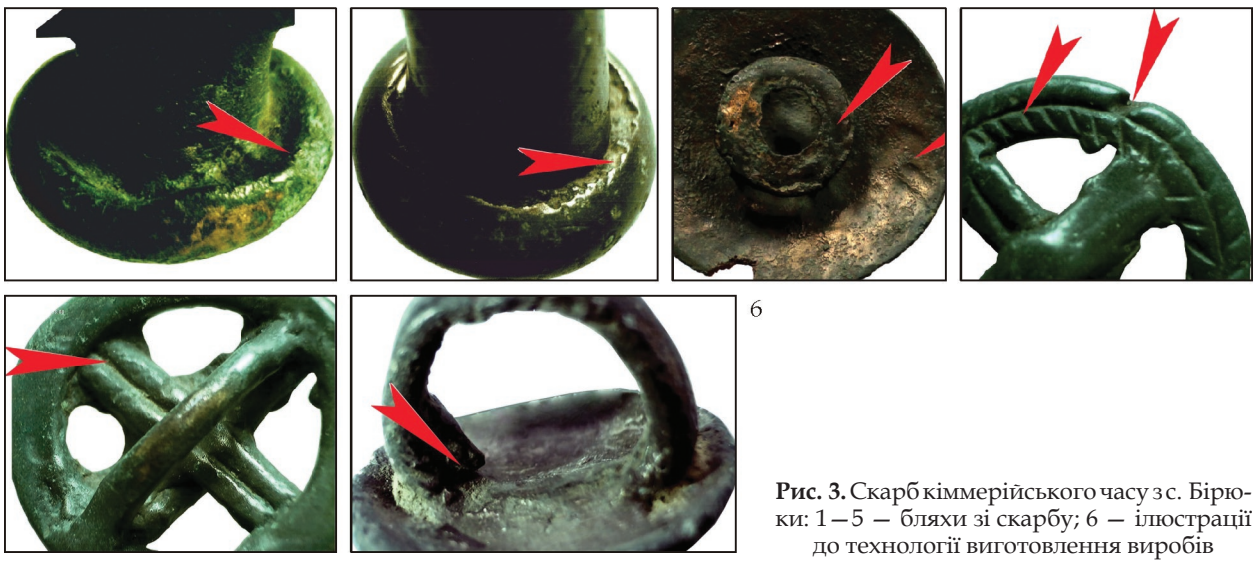

Рис. 3. Скарб кіммерійського часу з с. Бірюки: 1–5 — бляхи зі скарбу; 6 — ілюстрації до технології виготовлення виробів

Таблиця 1. Результати аналізів виробів з бронзи зі складу скарбу

Лаб. №	Виріб	Sn	Pb	Zn	Bi	Ag	Sb	As	Fe	Ni	Co	Cl	S	P
1873	Бляшка трикутна	9,632	2,763	<0,095	—	0,342	0,868	0,573	0,117	0,266	0,062	0,342	0,042	2,233
1874	Те саме	17,076	0,985	<0,123	0,099	0,279	0,191	2,737	0,165	0,359	0,371	0,599	0,051	1,351
1875	Те саме	17,94	2,564	<0,08	—	0,317	0,779	0,453	<0,072	0,249	<0,091	0,315	0,05	2,005
1876	Розподільник	8,622	2,753	сл.	—	0,264	0,655	0,463	сл.	0,283	<0,101	0,42	0,061	2,463
1877	Те саме	12,356	1,888	<0,119	—	0,331	0,767	0,53	сл.	0,284	<0,116	0,222	0,043	4,791
1878	Те саме	8,895	1,969	<0,094	—	0,374	1,058	0,585	0,21	0,327	<0,114	0,482	0,048	1,779
1879	Псалій	13,624	4,124	0,14	—	0,27	0,654	0,947	<0,088	0,277	0,151	0,694	0,074	2,24
1880	Бляшка дрібна	16,209	3,236	<0,086	—	0,499	1,367	0,621	1,615	0,122	сл.	0,971	0,06	1,219
1881	Те саме	8,598	3,089	0,302	—	0,229	0,516	0,475	0,433	0,308	0,14	0,425	0,083	2,85
1882	Те саме	14,98	2,453	0,268	—	0,335	0,693	0,428	0,071	0,195	—	0,597	0,049	1,604
1883	Те саме	11,848	2,473	0,12	—	0,542	1,085	0,809	0,605	0,229	0,138	0,606	0,052	3,048
1884	Те саме	17,791	2,855	0,299	—	0,714	1,448	0,764	0,176	0,169	<0,093	0,492	0,048	1,916
1885	Те саме	15,131	2,522	0,175	—	0,288	0,68	0,54	<0,069	0,313	<0,092	0,35	0,059	2,256
1886	Те саме	12,134	2,611	0,141	—	—	1,103	0,622	<0,108	0,209	0,071	0,654	0,06	0,779
1887	Те саме	16,697	4,353	0,256	—	0,553	1,38	0,828	0,448	<0,117	<0,104	0,699	0,081	2,292
1888	Те саме	11,256	3,222	0,118	—	0,378	1,067	0,787	сл.	0,303	<0,098	0,528	0,069	1,903
1889	Те саме	14,641	2,41	0,162	—	0,321	0,703	0,42	сл.	0,325	<0,108	0,293	0,061	2,455
1890	Те саме	13,65	2,486	0,054	—	0,388	0,924	0,605	<0,105	0,364	<0,106	0,734	0,066	0,82
1872	Бляха з орнаментом	14,96	1,763	—	—	0,157	0,178	0,345	0,178	0,197	0,152	0,817	0,043	1,193

Скорочення. Тут і в табл. 2: сл. — сліди.

Таблиця 2. Результати аналізів виробів зі срібла зі складу скарбу, бляхи прорізні

Лаб. №	№	Ag	Cu	Bi	Au	Sn	Pb	Zn	Sb	As	Fe	Ni	Cl	S	P
1869	1	92,297	4,345	0,082	—	—	—	<0,027	—	—	0,098	—	0,763	0,086	0,24
1870	2	90,394	4,587	0,124	0,219	—	0,044	сл.	—	—	0,227	—	2,708	0,124	0,273
1871	3	76,089	11,352	0,069	0,168	8,259	0,252	сл.	0,412	0,532	0,394	сл.	0,479	0,032	0,94

відомих на сьогодні. Проведено атрибуцію, а також спектральний склад предметів. Скарб попередньо може бути датований між IX—VIII ст. до н. е.

Скарб складається з трьох срібних і 88 бронзових предметів (рис. 1: 2). Усі вироби були відлиті за восковою одноразовою моделлю. Свідченням тому є такі ознаки, що залишилися на литві: на обох голівках псалія краї загнуті всередину настільки, що вийняти литво із багаторазової форми без її зруйнування не вдалося б (рис. 3: 6). На бляхах-розподілювачах чітко видно сліди роботи із моделлю (рис. 3: 6). На лицьовому боці орнаментованої косичкою бляхи простежується місце стикування двох кінців косички та напливи на петельці. Сама косичка прокреслена по воску (плавні обриси) (рис. 3: 6). Дрібні бляшки також зберегли сліди роботи з восковою моделлю у вигляді клеєних швів між петелькою і шляпкою.

До скарбу входить бронзовий псалій (лаб. № 1879, рис. 2: 1). Висота (довжина) виробу з 154 мм; товщина 8—9 мм. Він має вигнутий верхній кінець, що закінчується напівсферою діаметром 15 мм, висотою 7 мм. Таке ж закінчення має й нижній кінець діаметром 13 мм, висотою 5 мм. На стрижні-основі псалія в одній площині розташовані круглі отвори-трубки. Один із них розміщений близько до нижнього кінця. Внутрішній діаметр отворів 8 мм; зовнішній — 11 мм. Із зовнішнього боку стрижня-основи псалія навпроти трубок розташовані гострі шипи. Маса виробу 95,15 г.

Три крупні бляхи-розподілювачі ременів кінської упряжі круглі в плані з великою грибоподібною шляпкою (рис. 2: 2, 3, 4). Перший розподілювач (лаб. № 1876). Діаметр шляпки 55 мм, висота шляпки із розподілювачем 17 мм. Розподілювач квадратний у плані 15 × 15,5 мм, висотою 14 мм; сформований

із чотирьох стовпчиків круглих у перетині товщиною по 3 мм кожен, і з'єднаних між собою вузькою пластиною так, щоб утворився квадрат. Вага виробу 42,16 г.

Аналогічна за конструкцією бляха-розподілювач (лаб. № 1877). Діаметр шляпки 54 мм; висота шляпки із розподілювачем 16 мм. Розподілювач квадратний у плані 14 × 15 мм, висотою 14 мм; сформований із чотирьох стовпчиків круглих у перетині товщиною по 3 мм кожний і з'єднаних між собою вузькою пластиною так, щоб утворився квадрат. Маса виробу 39,01 г.

У третьої бляхи-розподілювача (лаб. № 1878) діаметр шляпки 53 мм; висота із розподілювачем 14 мм. Розподілювач сформований із чотирьох стовпчиків круглих у перетині, завтовшки по 4 мм кожний і з'єднаних між собою (на відміну від попередніх двох екземплярів) вузькою пластиною так, щоб утворилося кільце. Маса виробу 24,66 г.

Три однакових за формою прорізних блях із трипроменевою розеткою всередині із петелькою на звороті (рис. 1: 5—7; 2: 5, 6). Бляха 1 діаметром 27,5 мм, висота із петлею 11 мм, маса 8,39 г (лаб. № 1869); бляха 2 діаметром 27,5 мм, висота із петлею 11,5 мм, маса 8,08 г (лаб. № 1870); бляха 3 діаметром 28 мм, висота із петлею 12,5 мм, маса 7,90 г (лаб. № 1871).

Бляшка у формі кільця із перехрещеними всередині стрічками (лаб. № 1872). Орнаментована по периметру прокресленим по воску орнаментом у вигляді кіски. Діаметр 22 мм, висота із петлею 9 мм. Маса 5,70 г (рис. 5: 1; 6: 8).

Трикутна в плані бляшка з грибоподібними потовщеннями на двох кінцях і рельєфним гребенем у центрі та петелькою на зворотному боці (лаб. № 1873). Висота із петлею 12 мм, маса 9,25 г (рис. 1: 8; 3: 1).

Трикутна в плані бляшка з прокресленим орнаментом у вигляді кнопки посередині, від якої в обидва боки відходять завитки (лаб. № 1874). Висота із петлею 10 мм, маса 7,17 г (рис. 3: 4).

Трикутна в плані бляшка з рівною поверхнею, кінці розширені й оформлені як пласкі кружки (лаб. № 1875). Висота із петлею 12,5 мм, маса 9,82 г (рис. 3: 5).

Дрібні круглі бляшки з петелькою (81 шт.). Їхні розміри коливаються 15—17 мм у діаметрі, висота з петелькою 11,5—13 мм. Товщина металу бляшок різна й відповідно маса складає 2,13—4,99 г (лаб. № 1880—1890) (рис. 1: 12; рис. 3: 3).

Описані вище речі не є повним комплектом спорядження коня. Відсутня пара до псалія, маємо три бляхи, яких мала б бути парна кількість, також три прорізних срібних бляхи. До нас дійшла, таким чином, лише частина комплекту. Привертає увагу велика кількість (81) однотипних дрібних бронзових бляшок, які могли використовувати як прикраси ременів спорядження.

Результати аналізів виробів із бронзи представлені в табл. 1, зі срібла — у табл. 2.

Як видно з табл. 1 усі проаналізовані предмети зі скарбу мають дуже подібний хімічний склад. У переважній більшості зразків цинк присутній у десятих—сотих частках відсотка, й лише у двох у слідах або відсутній. Срібло стабільно є в десятих відсотках (окрім № 1886), подібно до нього й нікель. Метал із Бірюків належить до складних олов'яно-свинцево-арсеново-сурм'янистих сплавів, бо усі пари елементів демонструють стабільну взаємну залежність.

Пошуки відповідних металевих композицій у Центральній Європі не дали результатів. Але ж передскіфська металообробка не могла з'явитися нізвідки й так само щезнути. У ситуації, що склалася, був проведений порівняльний аналіз із металом, раніше проаналізованим в нашій лабораторії. Зіставлення металу Бірюків із металом з могильника білозерської культури Широке показало, що у широківських бронзах відзначена сурма майже в усіх пробах. Інколи вміст сурми досягає цілих відсотків (1,033—1,514 %). В одному випадку виявлено цинк у концентрації 2,293 %. Елементний склад металів дозволяє припускати, що Нагольний кряж Луганської обл. був джерелом сировини для виготовлення бронзових і срібних виробів зі скарбу. Таким чином, виникають питання щодо місця виготовлення предметів та шляхів доставки сировини у Наддніпрянщину.

Стосовно трьох срібних прорізних блях, можна лише припустити, що метал для них теж має походження із Нагольного кряжу. Із трьох виділених в Україні срібних провінцій, одна — Дніпровсько-Донецька, до складу якої входять Бобриківське та Журавське родовища на Нагольному кряжі. Срібло там зустрічається в асоціації зі сфалеритом (мінерал цинк), халькопіритом (мідний колчедан з цинком 1 %), бурнонітом ($CuPbSbS_3$), бляклими рудами ($Cu_{12}(Sb, As)4S_{13}$) та буланжеритом ($Pb_5Sb_4S_{11}$).

О. Ковальчук

ВИЗНАЧЕННЯ РЕШТОК РИБ ІЗ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК (за матеріалами розкопок 2013—2020 рр.)

На визначення надійшли іхтіологічні матеріали з п'яти пам'яток різних археологічних періодів: Басівкутське городище, Пересопниця, Свердловське, Ходосівка-Рославське, Хотинська фортеця. Для отримання матеріалів на перших трьох пам'ятках переважно було застосовано спорадичну фільтрацію ґрунту — промивання, з метою отримання дрібних решток біологічного походження. Матеріали з Ходосівки-Рославського й Хотинської фортеці отримано під час археологічних розкопок.

Рештки риб визначали з використанням порівняльної остеологічної колекції відділу палеонтології Національного науково-природничого музею НАН України. Після опрацювання ці матеріали повернуті керівникам розкопок і наразі зберігаються у різних наукових установах.

1. Басівкутське городище (м. Рівне, західний берег Басівкутського водосховища), X — перша половина XI ст. Дослідження Рівненської обласної археологічної експедиції у 2020 р. під керівництвом О. Войтюка.

Об'єкт 2, траншея 1. Під завалом з каміння з печі у шарі попелу виявлено різноманітні іхтіологічні рештки. Коропові риби представлені глотковими кістками (ceratobranchiale) плітки *Rutilus rutilus* (3 екз.) і краснопірки *Scardinius erythrophthalmus* (2 екз.). Найбільш різноманітними елементами скелета представлена щука *Esox lucius*: 1 hyomandibulare, 1 suboperculare, один фрагмент palatinum, два фрагменти dentale, один ізольований зуб, два хребці (від різних особин) і одна ціла лускова пластинка. Рештки окуня *Perca fluviatilis* у матеріалі з городища є найбільш численними, порівняно з іншими видами (1 articulare, 18 лускових пластинок).

2. Пересопниця, уроч. Пастівник (Рівненська обл.), слов'яно-руське поселення, житло XII ст. Дослідження Рівненської обласної археологічної експедиції у 2019 р. під керівництвом О. Войтюка.

Об'єкт 3, розкоп 17. У відкладах долівки виявлено дві лускові пластинки окуня *Perca fluviatilis* і два хребці невизначених риб Teleostei indet. Крім решток риб, у матеріалах із поселення встановлено наявність одного епіфіза метаподія молодої кози свійської *Capra hircus*.

3. Свердловське (с. Деснянське, Коропський р-н, Чернігівська обл.), городище роменської культури. Мезинська АЕ ЧНПУ під керівництвом О. Черненко у 2019 р. На визначення надійшло 152 зразки, зокрема 28 лускових пластинок. Матеріал походить із розкопу 4, споруди 4.

Квадрат 1, сектор А, глибина 329—346 см: щука *Esox lucius* — два крупних хребці.

Квадрат 1, сектор А, глибина 353—373 см: сом *Silurus glanis* — 1 parasphenoideum; щука *Esox lucius* — 1 articulare, один хребець.

Квадрат 1, сектор А, сіро-жовтий шар, засипка, глибина 374—397 см: щука — 1 quadratum.

Квадрат 1, сектор А, глибина 397—420 см: щука *Esox lucius* — 1 parasphenoideum, 1 quadratum, 2 dentale; судак *Sander lucioperca* — 2 praemaxillare, 1 articulare, один хребець.

Квадрат 1, сектор А, глибина 420—443 см: костисті риби невизначені — одне ребро.

Квадрат 1, яма 2, глибина 467—506 см: білизна європейська *Aspius aspius* — 1 ceratobranchiale, щука *Esox lucius* — 1 dentale, хребець.

Квадрат 1, яма 5, глибина 416—486 см: судак *Sander lucioperca* — 1 hyomandibulare.

Квадрат 1, яма 6, глибина 467—492 см: судак *Sander lucioperca* — 1 dentale.

Квадрат 1, яма 7, глибина 467—485 см: щука *Esox lucius* — 1 palatinum.

Квадрат 2, глибина 344—352 см: щука *Esox lucius* — чотири лускових пластинки.

Квадрат 2, глибина 350—379 см: осетер *Acipenser* sp. — 1 suboperculare.

Квадрат 2, глибина 370—450 см: сом *Silurus glanis* — один хребець, щука — два хребці.

Квадрат 3, сектор А (дно): щука *Esox lucius* — один тулубовий хребець.

Квадрат 3, бровка, глибина 313—348 см: щука *Esox lucius* — два хребці.

Квадрат 3, бровка, глибина 386—448 см, сіро-коричневий суглинок із печиною та вугіллям: коропові риби невизначені Cyprinidae gen. indet. — одна луска; щука *Esox lucius* — чотири хребці.

Квадрат 3, глибина 378—397 см: коропові риби невизначені — 2 ceratobranchiale; щука *Esox lucius* — 1 frontale, 1 interoperculare, 1 quadratum, 2 dentale, 1 cleithrum.

Квадрат 3, глибина 455—460 см: щука *Esox lucius* — 1 palatinum, 1 dentale, 1 cleithrum.

Квадрат 3, глибина 461—468 см: щука *Esox lucius* — 1 ceratohyale, 1 interoperculare,

1 dentale, 3 cleithra, чотири хребці (зокрема 1 basioccipitale).

Квадрат 3, сектор А, глибина 354—378 см: щука *Esox lucius* — 2 dentale, один хребець; окуневі риби невизначені Percidae gen. et sp. indet. (?) окунь *Perca* sp. — один фрагмент operculare.

Квадрат 3, сектор А, глибина 397—427 см: краснопірка *Scardinius erythrophthalmus* — 1 ceratobranchiale; щука *Esox lucius* — 1 interoperculare, 1 articulare, 2 dentale, 2 cleithra; судак *Sander lucioperca* — 1 praeoperculare.

Квадрат 3, сектор А, глибина 424—454 см: сом *Silurus glanis* — 1 dentale; щука *Esox lucius* — 1 parasphenoideum, 1 крупна articulare; судак *Sander lucioperca* — 1 articulare, один тулубовий хребець; костисті риби невизначені Teleostei indet. — два фрагменти ребер.

Квадрат 3, сектор В, глибина 397—435 см: щука *Esox lucius* — три хребці.

Квадрат 3, сектор В, глибина 435—454 см: щука *Esox lucius* — 1 articulare, 1 quadratum, 3 dentale, вісім хребців, близько 20 лускових пластинок.

Квадрат 4, бровка, глибина 407—460 см: щука *Esox lucius* — один фрагмент dentale, 1 articulare, два хребці; судак *Sander lucioperca* — 1 praeoperculare.

Квадрат 4, сектор Б, глибина 379—395 см: щука *Esox lucius* — 1 cleithrum.

Квадрат 4, сектор Б, глибина 404—408 см: щука *Esox lucius* — 1 suboperculare, один хребець.

Квадрат 4, сектор Б, глибина 339—355 см: сом *Silurus glanis* — один хребець.

Квадрат 4, сектор Б, глибина 355—379 см: щука *Esox lucius* — 1 cleithrum, три хребці.

Квадрат 4, сектор Г, глибина 386—414 см: сом *Silurus glanis* — один фрагмент хребця; щука *Esox lucius* — один фрагмент dentale, один хребець; судак *Sander lucioperca* — одна лускова пластинка.

Квадрат 6, бровка, глибина 385—453 см, темно-сірий ґрунт із печиною, вугіллям і попелом: щука *Esox lucius* — 1 parasphenoideum, 1 quadratum; судак *Sander lucioperca* — 1 articulare.

Квадрат 6, бровка, глибина 453—462 см: щука *Esox lucius* — 1 parasphenoideum.

Квадрат 7, сектор Г, глибина 378—396 см: судак *Sander lucioperca* — одна лускова пластинка.

Квадрат 7, сектор Г, глибина 396—464 см: плітка *Rutilus rutilus* — 1 ceratobranchiale; сом *Silurus glanis* — два хребці; щука *Esox lucius* — 1 quadratum, чотири хребці; судак *Sander lucioperca* — 1 maxillare, 1 dentale, одна лускова пластинка.

Квадрат 8, глибина 317—335 см: щука *Esox lucius* — один фрагмент dentale.

Піч 1, глибина 354—394 см, жовто-сірий ґрунт: сом *Silurus glanis* — один хребець.

Піч 1, глибина 412—453 см: щука *Esox lucius* — 1 cleithrum; судак *Sander lucioperca* — 1 praemaxillare, один хребець; костисті риби невизначені Teleostei indet. — один промінь плавця.

Список риб за матеріалами розкопок 2019 р. зі Свердловського налічує вісім видів. На додачу до ляща, щуки, окуня, судака, рештки яких уже відмічалися для цього поселення (див.: *Археологія і давня історія України*, 2017, 1), уперше встановлено наявність осетрових риб (визначити які ближче неможливо, з огляду на фрагментарність матеріалу), краснопірки, білизни, сома, а також підтверджено факт вилову плітки (*Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, 2020). За кількістю ідентифікованих решток у матеріалах 2019 р. домінує щука, друге місце посідає судак.

4. Ходосівка-Рославське (Обухівський р-н, Київська обл.), поселення XI—XII ст. Дослідження Північної АЕ ІА НАН України під керівництвом І. Готуна у 2015—2019 рр. На визначення надійшло 87 археоіхтіологічних зразків, представлених кістками і лускою.

Розкоп I, с. 12, квадрат Б/15, глибина 0,25—0,50 м: окунь *Perca fluviatilis* — 1 dentale.

Розкоп I, с. 14, квадрат Г/4, глибина 0,50—0,75 м: сом *Silurus glanis* — один тулубовий хребець.

Розкоп I, с. 14, квадрат Г/45, глибина 0—0,75 м: лящ *Abramis brama* — 1 ceratobranchiale.

Розкоп I, с. 14, квадрат Д/15, осетер руський *Acipenser gueldenstaedtii* — одна жучка.

Розкоп I, с. 17, квадрат Д/4, глибина 0,25—0,50 м: коропові риби невизначені — один хребець.

Розкоп I, с. 25, квадрат А/3, глибина 0,30—0,50 м: сом *Silurus glanis* — один Веберів хребець.

Розкоп I, с. 34, квадрат А/4, глибина 0,50—0,75 м: судак *Sander lucioperca* — 1 dentale.

Розкоп I, с. 34, квадрат А/5, глибина 0,25—0,50 м: щука *Esox lucius* — один хребець.

Розкоп I, с. 35, культурний шар: окуневі риби невизначені Percidae indet. — один хребець.

Розкоп I, с. 36, квадрат Д/1, глибина 0,25—0,50 м: сом *Silurus glanis* — один тулубовий хребець.

Розкоп I, с. 52, об. 138, заповнення: коропові риби невизначені Cyprinidae gen. et sp. indet. — три хребці, сильно фрагментована луска (до 10 лускових пластинок).

Розкоп I, с. 56, квадрат Б/4, глибина 0,25—0,50 м: окунь *Perca fluviatilis* — одна луска.

Розкоп I, с. 57, об. 125, чорний супісок біля дна: осетрові риби невизначені Acipenseridae gen. et sp. indet. — одна жучка (marginalia).

Розкоп I, с. 57, об. 125, сх. чверть: окунь *Perca fluviatilis* — 1 suboperculare, чотири луски.

Розкоп I, с. 57, об. 130, сх. половина, глибина 0,33—0,44 м: білизна європейська *Aspius aspius* — 1 ceratobranchiale; лин *Tinca tinca* — 1 ceratobranchiale; щука *Esox lucius* — 1 ceratohyale, 1 maxillare, 3 articulare, п'ять фрагментів dentale, один хребець.

Розкоп I, с. 57, об. 135, заповнення: сом *Silurus glanis* — один фрагмент cleithrum.

Розкоп I, с. 57, об. 142, пд. чверть, шар сірожовтого плямистого супіску: плітка *Rutilus rutilus* — один фрагмент ceratobranchiale; лин *Tinca tinca* — 2 operculare; щука *Esox lucius* — 1 frontale, 1 parasphenoideum; окунь *Perca fluviatilis* — 12 лускових пластинки.

Розкоп I, с. 57, об. 142, сх. чверть, чорний супісок: лин *Tinca tinca* — 2 dentale.

Розкоп I, с. 57, об. 142, зх. чверть, темносірий супісок: коропові риби невизначені Cyprinidae indet. — 11 лускових пластинок; окунь *Perca fluviatilis* — 12 лускових пластинок.

Підйомний матеріал, північно-східна частина поселення: осетер руський *Acipenser gueldenstaedtii* — I промінь грудного плавця (pinna pectoralis I). Отримані результати загалом узгоджуються з раніше опублікованими даними (doi: 10.1016/j.jasrep.2017.03.004). Видовий список риб із поселення суттєво розширено за рахунок залучення до нього осетра руського, білизни, лина і судака.

5. Хотинська фортеця, 1673—1675 рр. (Дністровський р-н, Чернівецька обл.). Експедиція Чернівецької філії ДП «НДЦ "ОАСУ"» та Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича під керівництвом В. Ільківа у 2013 р. У добре датованих матеріалах із фортеці представлені один хребець щуки *Esox lucius* і два хребці сома *Silurus glanis*.

М. Кублій

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ ВІННИЦІ (вул. Мури, 7)

У 2022 р. у м. Вінниця експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» (керівник А. Корж) було проведено дослідження пам'ятки XVII—XIX ст., що на вул. Мури, 7. Тут серед інших археологічних знахідок було виявлено фауністичні рештки загальною чисельністю 518 фрагментів. Із них фрагментів кісток ссавців була абсолютна більшість — 504. Ще вісім кісток були пташиними, дві — риб'ячими і чотири фрагменти були фрагментами раковин річкових молюсків.

З-поміж усіх фрагментів кісток ссавців визначити до виду і анатомічної належності вдалося 409 одиниць, або ж 81,15 % від усіх кісток ссавців, решта (95) залишилися невизначеними через сильну фрагментованість, і, як наслідок — відсутність характерних ознак виду або анатомічної частини. Така кількість визначених фрагментів кісток вважається умовно допустимою для того, щоб можна було робити статистичні висновки про тваринництво на пам'ятці.

За 5-бальною шкалою стан збереженості загальної маси кісток можна оцінити у 5 балів. Лише поодинокі кістки мали гіршу збереженість. У зв'язку з таким високим показником збереженості на поверхні фрагментів чітко збереглися різноманітні сліди, нанесені ще в археологічний період. Серед них — сліди від ділення туш тварин за допомогою гострих предметів — ножів та сокир, а також сліди від погризів собаками. У випадку ж гіршої збереженості ці сліди відстежити було б складно або й взагалі неможливо.

Понад дві третини всіх кісток належали корові — 283 фрагменти. Із цієї кількості найбільше було ребер — 82 фрагменти. Мінімальна кількість особин вираховувалася для загальної маси знайдених кісток із пам'ятки, а не за кожним об'єктом окремо, тому їхня кількість можливо й занижена. На основі визначених кісток можна встановити, що мінімально було п'ять особин корови. Характеристику віку тварин за наявними матеріалами найлегше зробити за станом приростання епіфізів. Лише у трьох випадках це можна зробити за станом зубної системи. За окремим знайденим моляром встановлено вік, який може коливатися від 20 до 40 місяців. Ще у двох випадках були фрагменти нижніх щелеп із молочними P_4. В одному випадку вік тварини становив від 10 до

21 місяця, в іншому — від 14 до 25. Усі знайдені рештки із зубами були з одного об'єкта (24). Враховуючи стан приростання епіфізів, складається враження, що були мінімум дві молоді особини, одна особина, яка на момент забою досягла зросту дорослої тварини (епіфізи приросли, але видно шви зростання) і дві дорослі особини. Ознак, за якими можна встановити стать, не було виявлено. Породну характеристику можливо встановити на основі висоти в загривку, обчислену за найбільшою довжиною таранних кісток. Висота варіює 100,65—114,56 см. Індекс ширини голівки таранних кісток варіює 0,6—0,69 співвідношення ширини голівки до найбільшої висоти таранної кістки. Також при достатньо великій кількості фрагментів кісток корови (283 фрагменти) не було виявлено жодного фрагмента рогового стрижня, хоч інші нем'ясні частини скелета траплялися часто. Через це можна припустити, що породи корів на пам'ятці були комолими.

Наявність нем'ясних частин скелета (фаланги пальців, у тому числі копитні кістки) вказує на забій тварин і їхній поділ безпосередньо на самій пам'ятці, а не отримання м'ясної продукції з інших пам'яток. Цілими збереглися лише дрібні кістки — фаланги пальців, таранні і п'яткові. Великі трубчасті або великі плоскі кістки були сильно фрагментовані. Розміри фрагментів, на які люди цілеспрямовано ділили частини туш тварин, мають розміри 48—118 мм. Сліди від ділення туші трапилися на 117 фрагментах кісток, тобто на 41,3 % від їхньої загальної кількості. Майже всі вони на м'ясних частинах скелета, отже, нанесені у процесі первинного або вторинного поділу. Лише ті порізи ножем, які нанесені на I і II фалангах пальців, могли бути зроблені у процесі знімання шкіри із тварини одразу після забою перед поділом туші на частини. Сліди виявлено на більшості фрагментів хребта, у тому числі і на перших шийних хребцях — атланті й епістрофеї. На атланті виявлено надрубки, зроблені зверху і знизу тіла хребця, на епістрофеї — кілька зрубів, у тому числі на місці кріплення його до атланта, щоб провести розділення. На інших хребцях надрубки були і перпендикулярні до хребтового стовбура, нанесені з метою розділити його на фрагменти, і повздовжні, нанесені на хребтових відростках, з метою відділити відростки або ребра від хребтового стовбура. На ребрах виявлено як надрубки, так і надрізки. Характер їхнього нанесення вказує на те, що при надрубуванні не намагалися за один удар розрубати кістку повністю. Наносилася невелика надрубка, а потім вручну в цьому місці кістку вже доламували. На довгих трубчастих кістках сліди можна було виявити поруч із епіфізами або на самих епіфізах, вони наносилися з метою відділення анатомічних частин одна від іншої або ж для відділення великих м'язів від місця кріплення на кістці. Проте також сліди траплялися і на діафізах, поруч із місцем злому. На 26 кістках, тобто майже на кожній десятій, були сліди від погризів. Скоріше за все, вони зроблені домашніми собаками. Часто такі погризи розташовані ближче до країв фрагментів, на епіфізах. Через наявність слідів від зубів могли втратитися сліди від порізів, число яких могло первинно бути більшим.

Фрагментів кісток, які б мали сліди косторізної обробки, не було виявлено. Разом усі ці факти вказують на те, що кістки корови є винятково кухонними рештками.

Друге місце за кількістю фрагментів кісток посідає свиня. Фрагментів нараховується 59 одиниць. Тварина представлена практично всіма анатомічними частинами скелета. Найбільше фрагментів нижніх щелеп — 12 одиниць. У загальному представлення кісток свині не відрізняється від інших археологічних пам'яток. Встановити стать вдалося на основі знайдених ікол або фрагментів щелеп із альвеолами від них. Таким чином, три одиниці мали ознаки самок і три — самців. Вік визначався на основі знайдених зубів або нижніх щелеп із зубними рядами. Таких знахідок було сім. Вік особин розподілився таким чином: 1 особина — 8—16 міс., 2 — близько 20 міс., 1 — більше 16 міс., 1 — 14—25 і 2 — 33—43 міс. Зіставити вік і стать вдалося лише щодо однієї особини — це була самка старша 16 місяців. Слід зазначити, що кілька фрагментів, за якими встановлювалися вік і стать, можуть належати одній особині, тому сім вікових даних не означають, що тварин було сім. Кісток, на основі яких можна було б встановити породні характеристики, виявлено не було. Весь матеріал сильно фрагментований. Цілих крупних кісток не було виявлено. Сліди від порізів або розрубів трапилися на 18 фрагментах, що становить 30,5 % від усіх фрагментів кісток свині. Сліди від погризів собак — на 12 фрагментах. Загалом, матеріал, як і у випадку з коровою, належить повністю до кухонних решток.

На третьому місці за кількістю фрагментів дрібна рогата худоба. Кількість її фрагментів кісток — 53. Із цієї кількості чотири кістки вдалося ідентифікувати як козячі. Овечих кісток ідентифіковано не було. Це, звісно, замала вибірка, щоб робити висновки, проте на основі переважання кіз можна припустити, що поруч із пам'яткою не було великої кількості відкритих територій, зручних для випасу овець, натомість для випасу кіз підходять і заліснені території.

Найчастіше траплялися кістки дрібної рогатої худоби — ребра (12) і великі гомілкові

(10). Ознак, за якими вдалося б встановити стать, не було виявлено. Вік можливо було встановити за приростанням епіфізів. Із 12 фрагментів, які містили епіфізарну частину, лише один належав особині, вік якої був на рівні 10 міс., один — молодшій 18 міс., два фрагменти особинам, вік яких можна визначити як 3—3,5 роки. У всіх інших випадках вік можна встановити як більший за час приростання епіфізів. За однією тараннюю кісткою, з якої вдалося зняти проміри, встановлено зріст тварини в загривку — 69,85 см.

На 15 фрагментах кісток були сліди від ділення туші. Цілих великих кісток не було. За одним фрагментом ребра, розмір якого становить 103 мм, вдалося встановити, що його спеціально відділили такого розміру, оскільки з обох кінців зламів були сліди від гострих предметів. Нефрагментованими залишилися тільки дрібні кістки кінцівок. На 10 фрагментах виявлено сліди погризів собаками. Ці ознаки, як і з попередніми видами тварин, вказують на споживання м'яса дрібної рогатої худоби. А виявлені фаланги пальців — на забій тварин на самій пам'ятці.

14 кісток належали коню. З них було сім ребер і п'ять хребтових кісток. Скелет кінцівок представлений одним фрагментом плечової кістки і одним фрагментом метаподіальної кістки, на якому було виявлено погризи собак. У загальному, кісток, які б напряму вказували на кухонне використання м'яса коней, виявлено не було. Ймовірно, на пам'ятці не практикувалося вживання їхнього м'яса в їжу. Можна припустити, що кількість коней у використанні була значно більшою, ніж та кількість, яка представлена серед матеріалу. Проте його використовували для інших прижиттєвих завдань, тому його кістки потрапити до кухонних відходів не могли.

Кісток диких видів ссавців на пам'ятці не було виявлено. Це вказує на те, що населення цілком задовольняло потреби в м'ясі за рахунок домашніх тварин. Проте незначна кількість кісток риби і раковини молюсків вказують на користування річкою як джерелом додаткової харчової продукції.

Майже весь кістковий матеріал належить до кухонних решток (під сумнів можна поставити лише фрагменти кісток коня). Про це свідчить велика кількість слідів ділення туш тварин. Тварин забивали на місці і тут проводили з ними процес білування, первинний поділ туші і безпосередньо в процесі приготування їжі — вторинний. Через високу фрагментованість кісток складно було встановити породні, а також статево-вікові характеристики тварин. Проте все ж незначну кількість цієї інформації вдалося отримати.

М. Кублій

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ПАМ'ЯТКИ ПОЛОННЕ

Розкопки археологічної пам'ятки Полонне, розташованої у Шепетівському р-ні Хмельницької обл., у 2021 р. проводила Кам'янець-Подільська архітектурно-археологічна експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» (керівник к. і. н. П. Нечитайло). В ході робіт на пам'ятці Полонне було виявлено 172 кістки тварин. Із них ссавцям належало 167 кісток, і ще п'ять кісток — птахам. З усіх фрагментів кісток ссавців визначити до виду вдалося 137 фрагментів, що становить понад 82 % від загальної кількості. Хоч така кількість визначених фрагментів кісток ссавців і недостатня для того, щоб робити висновки на основі статистичних даних про відсоткове співвідношення складу стада, напрямок тваринництва і мету використання тварин на пам'ятці, все ж за цими даними можна зробити певні припущення. Стан збереженості кісток можна за 5-бальною шкалою оцінити на 5. Це означає, що поверхня кістки міцна, на ній збереглася максимальна кількість різноманітних слідів, зроблених в археологічний період, серед яких сліди від гострих предметів, які застосовували при поділі туш тварин на фрагменти, а також сліди погризів звірами.

Кістки виявлено у двох об'єктах — 1 і 4, датованих XII—XIII ст. З першого було визначено 116 кісток, із четвертого — 21. Невизначеними із першого залишилося 28 фрагментів кісток ссавців, із четвертого — два. П'ять кісток птахів були у першому об'єкті.

Висока фрагментованість кісток і наявність слідів від гострих предметів на певних ділянках кісток вказують на те, що кістки належать до кухонних решток. З усіх визначених кісток такі сліди від ножа або сокири виявлено на 23 фрагментах, що є досить високим

показником. На семи фрагментах є сліди від погризів собаками. При цьому як сліди від гострих предметів, так і від погризів собаками трапляються на кістках з обох об'єктів.

Серед виявлених видів тварин домашніми були корова, дрібна рогата худоба, кінь, свиня і собака. З диких — козуля і заєць.

Перше місце за кількістю виявлених фрагментів кісток тварин посідає свиня. Їй належало 56 фрагментів кісток. Із них в об'єкті 1 було 49 (87,5 %) від усіх кісток свині, в об'єкті 4 — сім (12,5 %), відповідно. Мінімальна кількість особин у загальному становить п'ять тварин, з них з об'єкта 1 — три особини, об'єкта 4 — дві. Вид представлено майже всіма анатомічними частинами скелету.

Встановити приблизний вік особин вдалося на основі приростання епіфізів і прорізуванню та стиранню зубів. Серед особин з об'єкта 1 одна особина мала вік у межах 17—22 місяців, що вдалося визначити за прорізуванням M_3. За іклом встановлено, що це був самець. Такий вік його забою свідчить про те, що його забили відразу після досягнення достатнього зросту і м'язової маси. Одній особині було трохи більше двох років, її метаподіальні кістки мали або не приростілі, або приростілі не до кінця нижні епіфізи. Ще одна особина мала вік 28—30 місяців, на що вказує стертість зубних коронок. З об'єкта 4 одна особина була молодою: виявлено фрагмент нижньої щелепи, структура кістки якої на вигляд була молодою. Також було виявлено ліктьову і променеву кістки, в яких не було приростілих епіфізів, а ділянки діафізів на краях мали сильне розширення. За такими ознаками цій особині було менше року, оскільки верхній епіфіз променевої кістки приростає в один рік. Інша особина була дорослою. Стать, як уже зазначалося вище, вдалося визначити за іклом нижньої щелепи особини з першого об'єкта. Також у цьому об'єкті було виявлено окреме ікло самця. Можливо, обидві знахідки належать одній особині. Ознак, які б вказували на наявність самок, виявлено не було, проте це не означає, що їх не було на пам'ятці. Через фрагментованість кісток і неможливість зняти необхідні проміри встановити породні характеристики свиней не вдалося. Сліди від поділу туші встановлено на ребрах, лопатці, нижніх щелепах і гомілкових кістках.

Друге місце за кількістю кісток займає дрібна рогата худоба. Сумарно з обох об'єктів було 47 фрагментів кісток. Вид представлено всіма анатомічними частинами скелета, у тому числі нем'ясними рогами і фалангами, що може свідчити про забій тварин або розбір їхніх туш на пам'ятці. Пропорція їх по об'єктах приблизно збігається з кістками свині — 83 і 17 % відповідно з об'єктів 1 і 4. За кількістю особин з об'єкта 1 було мінімально дві тварини, об'єкта 4 — одна. При цьому, вівцями були як мінімум одна тварина з об'єкта 1 і одна з об'єкта 4. Вівці на пам'ятці вказують про наявність довкола відкритих пасовищ. Вік одної з тварин з першого об'єкта був близько 2 роки і 6 місяців. Особина з четвертого об'єкта була старшою за три роки, оскільки мала приростілим верхній епіфіз стегнової кістки.

На третьому місці за кількістю фрагментів кісток — корова. Загальна кількість фрагментів — 25. З них у першому об'єкті — 19, у четвертому — шість. У кожному з об'єктів була мінімум одна особина. Вік особини з першого об'єкта у діапазоні 2,5—3,5 роки. Це підтверджує і стан приростання епіфізів трубчастих кісток. Майже всі сліди від поділу туш на кістках виявлено на ребрах за винятком діафіза великої гомілкової кістки, де надрубки нанесено у верхній частині. Через відсутність цілих великих трубчастих кісток породні характеристики і зріст тварин встановити не вдалося. Відсутність рогових стрижнів, як правило, вказує на вирощування комолих порід корів. Проте, зважаючи на малу кількість кісток, робити припущення про комолість стада не можна.

Кінь представлений лише у матеріалах з об'єкта 1. Кількість його кісток — три, з яких два фрагменти великої гомілкової кістки і II фаланга пальця. Мінімальна кількість — одна особина. Особина старша за 3,5 роки. Слідів, які вказували б на поділ туші на фрагменти, не виявлено, хоч великі гомілкові кістки фрагментовані.

Собаку виявлено лише в першому об'єкті. Представлений одним фрагментом — частиною верхньої щелепи.

Дикі види — козуля і заєць — також були тільки в об'єкті 1. Козуля представлена фрагментом нижньої щелепи, п'ясткової кістки і I фалангою. Мінімальна кількість особин — одна тварина. Заєць представлений нижньою щелепою і плечовою кісткою, які могли належати одній тварині. Все ж наявність диких видів вказує на заняття мисливством на пам'ятці.

На жаль, мала вибірка не дала змоги виявити більш повний статево-віковий склад стада. У загальному, переважання на пам'ятці домашніх видів вказує на достатню кількість м'яса, яку могли отримувати від домашніх тварин. Для пам'ятки простежується нехарактерний для лісостепової зони періоду Київської Русі розподіл кількості тварин, коли на першому місці йде свиня, на другому — дрібна рогата худоба, а корова — аж на третьому. Як правило, перше місце на пам'ятках належить корові. Імовірно, подальші вивчення пам'ятки спростують або підтвердять висновки цього дослідження.

М. Кублій

ВИЗНАЧЕННЯ КІСТОК ТВАРИН ІЗ ПОСЕЛЕННЯ В уроч. МЕДОВУХА 2021 р.

Поселення в урочищі Медовуха розташоване поруч із с. Бучак Канівського р-ну Черкаської обл. За проектною документацією будівництва Канівської ГАЕС має назву «Поселення біля висоти 198,3м». У 2021 р. пам'ятку досліджувала Канівська експедиція ДП «НДЦ "ОАСУ"» під керівництвом Ю. Болтрика, польовими роботами на ній керувала Л. Кармазіна. На поселенні зафіксовані об'єкти скіфського та пізньоримського часу.

За польовий сезон було отримано 534 кістки тварин. З них лише одна кістка належала рибі, усі інші — ссавцям. Із загального масиву кісток ссавців встановити видову й анатомічну приналежність вдалося для 362 кісток. Абсолютно більша кількість цих матеріалів — 315 фрагментів кісток — походить із об'єктів скіфського часу. 4 фрагменти — з об'єктів пізньоримського часу, ще 28 фрагменів — з невизначених об'єктів, а 15 — з культурного шару.

З об'єктів скіфського часу в перерахунку кількості фрагментів кісток на мінімальне число особин було мінімум 6 корів, 3 особин дрібної рогатої худоби, 5 свиней, 9 коней, 3 собак, 2 оленів, 1 козуля, 2 кабанів, 3 зайців. У загальному, кістки належали мінімум 34 особинам домашніх і диких тварин.

На частині фрагментів кісток були сліди, нанесені ножами, сокирами або ж іншими гострими предметами, які вказують на ділення туш тварин для використання в їжу. Зокрема такі сліди виявлено на ребрах собак, що означає вживання їхнього м'яса в їжу. Проте не всі надрізи можуть вказувати на кухонне призначення. На таранній кістці корови з об'єкта 15 виявлено ряд надрізів ножем, які могли бути нанесені при зніманні шкіри з тварини, оскільки таранна кістка відноситься до нем'ясних частин тіла тварини.

Велика кількість кісток тварин, зокрема м'ясних частин скелета, залишилася цілою і без слідів знімання м'яса. Більше того, деякі рештки тварин лежали в анатомічному порядку і кістки у місцях суглобів вкрилися вапняком, тому їх не можливо було від'єднати одну від одної. За такими групами кісток вдалося зрозуміти, у якому положенні рештки тварини лежали в археологічних об'єктах. Такі групи можна було спостерігати для решток зайця. Усі їхні кістки виявлено на дні об'єкта 15. В одну групу було об'єднано п'яткову кістку, таранну і епіфіз великої гомілкової кістки. У п'яткової кістки був неприрослий п'ятковий горб, також неприрослим був нижній епіфіз великої гомілкової кістки. Ще однією групою були кістки, об'єднані в ліктьовому суглобі; за положенням видно, що у лікті передні кінцівки були підігнуті. На променевій і ліктьовій кістках епіфізи не приросли, проте приріслий нижній епіфіз плечової кістки. Також об'єднаними в дві групи були кістки метаподій кінцівок. Крім того, на кістках не було слідів від надрізів, які б вказували на зняття хутра з тварин. Судячи з вищеперерахованого, троє молодих або напівмолодих за віком зайців без попереднього знімання хутра і використання м'яса в їжу у нерозділеному вигляді були скинуті на дно об'єкта.

Подібні групи кісток, вкриті вапняком, можна було спостерігати і для собак. Їх теж було знайдено на дні об'єкта 15 (череп 4). У такі групи об'єднано велику гомілкову, п'яткову і таранну кістки, а також череп об'єднано з атлантом. Такі знахідки вказують на належність кісток тварин до санітарних захоронень. Проте на дні цього ж об'єкта, а також на глибині 0—1 м виявлено вищезгадані собачі ребра зі слідами надрізів, одне з яких мало ряд нанесених ножем слідів із внутрішньої сторони поруч з початком ребра.

Виявлені нем'ясні частини скелета тварин, особливо I і II фаланг пальців корови і коня, вказують на здійснення забою і розбору туш тварин безпосередньо на самій пам'ятці, а не на принесення уже готових м'ясних частин. Відсутність копитних кісток, а також рогових стрижнів, які були б додатковим підтвердженням цього припущення, можна пояснити малою кількістю знайдених на пам'ятці кісток. Крім того, відсутність рогових стрижнів може бути ознакою комолості порід великої рогатої худоби на пам'ятці (за даними О. Журавльова, на території України в скіфський час на багатьох пам'ятках спостерігалося це явище). Хоча знову ж таки, через малу вибірку стверджувати про комолість порід не варто.

Статево-віковий і породний склад стада тварин визначався на основі візуальних і метричних ознак.

Висоту корів у загривку вдалося визначити лише для одного екземпляра за таранною

кісткою. Зріст становив 103,7 см. Довжина двох М3 становила 30,8 і 35 мм. Вік можливо було встановити за п'ятьма кістками за станом приростання епіфізів до діафізів. Ті з епіфізів, які були приростими, приростають у віці 12—18 місяців, лише нижній епіфіз плеснової кістки приростає у віці 27—36 місяців. Неприростим епіфіз був лише в одному випадку у великої гомілкової кістки. Оскільки вік приростання нижнього епіфіза 2—2,5 років, то ця особина була молодшою. Більш точно вік можна було визначити за станом зубної системи. Екземплярів для визначення було чотири. За цими даними забій тварин відбувався у віці 2,5—4 років, що не суперечить даним, отриманим за приростанням епіфізів.

Для дрібної рогатої худоби промірів кісток зняти не вдалося, оскільки її рештки були сильно фрагментовані. Вік вдалося встановити лише для однієї особини за неприростим епіфізом метаподіальної кістки. Оскільки нижні епіфізи приростають у віці 18—28 місяців, ця особина була молодшою зазначеного віку.

Висоту коней у загривку визначено за єдиною стегновою кісткою. Вона була 128,2 см, цей екземпляр належить до малорослих коней. За класифікацією тонконогості кінь, від якого була I фаланга, є напівтонконогим. Стать коня можна встановити за наявністю або відсутністю ікол. Представлених фрагментів нижніх і верхніх щелеп, де ікла можуть розміщуватися, було три, усі вони належали самцям. Їхній вік, встановлений за станом зубної системи, був 4,5—5, 9 і 15 років. Усі трубчасті кістки коня, за якими можна встановити вік, мали приросліепіфізи.

Кісток свині, придатних для встановлення висоти в загривку або інших породних характеристик, не було. Стать вдалося встановити лише для трьох фрагментів щелеп. Усі визначені особини були самками. Одна із самок мала вік 26—32 місяці (близько 2,5 років). Вік інших самок встановити не вдалося. Ще для п'яти екземплярів вік було встановлено за окремими зубами, тому має великий діапазон. Він становив 6—11, 7—18, 14—35, 26—35 і 34—38 місяців. Слід зазначити, що декілька окремих зубів могли належати тій самій особині. Ймовірно, самців забивали ще у молодому віці, у той час як самок залишали трохи довше для отримання нового потомства.

Висота собаки в загривку, визначена за одним черепом, становила 50 см. Серед кісток, за якими можна встановити вік, були чотири великі трубчасті кістки. У двох великих гомілкових кісток верхні і нижні епіфізи були неприростими. Ці кістки походили з одного об'єкта і належали одній особині (разом із черепом 4). У стегнової кістки, яка належала тій самій особині, неприростим був нижній епіфіз. Оскільки нижній епіфіз стегнової і верхній епіфіз великої гомілкової кісток приростають в 1,5 роки, а нижній епіфіз великої гомілкової — в 13—16 місяців, відповідно можна припустити, що цьому собаці було близько року.

Щодо віку зайців, то, як уже зазначалося вище, всі вони були молодими або напівмолодими. Можна припустити, що ці екземпляри були впольовані всередині літа або на початку осені. Оскільки вони розміщувалися на дні об'єкта, то саме в цей період об'єкт і почав заповнюватися. Серед інших диких представників фауни вдалося встановити лише приблизний вік кабана за приростим нижнім епіфізом плечової кістки. Він був більше одного року. Для козулі й оленя вікостатевих характеристик простежити не вдалося.

Хоч вибірка і замала для наведення статистичних висновків, проте можна побачити певні тенденції. На пам'ятці тваринництво було добре розвиненим, явно переважало над мисливством. У м'ясному раціоні перевагу мало м'ясо домашніх тварин. Знайдені кістки корови, дрібної рогатої худоби, коня і свині вказують на належність їх до кухонних решток. Також населення практикувало вживати в їжу і м'ясо собаки. Чому люди не використали трьох зайців, можна лише припустити. Як правило, при полюванні на хутряних звірів хутро з тварин знімають на місці ловлі. Таким чином, кістки таких тварин не потрапляють на пам'ятку. Ймовірно, люди після полювання вирішили використати туші тварин для їжі, проте в теплий сезон вони швидко стали непридатними для використання й таким чином опинилися на смітнику. Також можливо їх ловили молоді або юні представники населення пам'ятки з метою тренування і принесли тварин на пам'ятку як трофеї. Проте на пам'ятці мешкали і вправні мисливці, на що вказують кістки кабана, оленя й козулі. Наявність кісток козулі й оленя свідчать про доволі широкий ареал полювання, оскільки на тій самій території через серйозну конкуренцію одночасно не можуть мешкати ці два види.

М. Кублій

ОГЛЯД АРХЕОЗООЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ СЕВЕРИНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

Северинівське городище, розташоване на теренах Східного Поділля між селами Северинівка і Межирів Жмеринського р-ну Вінницької обл. Городище існувало у VII — середині VI ст. до н. е., що припадає на скіфський час, і виконувало функцію обслуговування торгівельних караванів. Археологічні дослідження городища, у процесі яких отримано описаний нижче кістковий матеріал, проводилися впродовж сімох польових сезонів 2009—2015 рр. Керівниками Україно-польської експедиції є Ю. Болтрик та М. Інгачак. Визначення всього матеріалу відбувалося в 2021—2022 рр. Частина матеріалу, розкопаного в 2015 р., у той же рік була визначена, проте її також було повторно перевизначено за новішими методиками, враховуючи фіксацію статево-вікових характеристик, усіх наявних слідів на кістках, фрагментованість кісток і знімання максимально можливої кількості промірів.

У процесі розкопок було виявлено 5727 кісток ссавців. Із них визначити до виду вдалося 3617 кісток, або ж 63,2 % від загальної кількості. Решту 2110 фрагментів кісток не вдалося повністю або частково визначити, що пов'язано із сильною їхньою фрагментованістю.

В абсолютній більшості на пам'ятці переважали домашні тварини. Загальна кількість їхніх кісток становила 3445 фрагментів, або ж 95,25 % від усіх кісток.

Серед них на першому місці за численністю були кістки корови — 1413 фрагментів. Характеризуючи цей вид, можна встановити, що забій молодих особин здійснювався досить рідко, серед кісток значно переважають уже дорослі особини, або ж такі, які досягли достатньої м'язової маси і їхнє подальше утримання було не вигідним. Чіткий статевий склад стада вирахувати складно, адже ймовірність наявності декількох порід на пам'ятці не дозволяє цього зробити за остеометричними даними. Проте із наявних п'ясткових кісток можна припустити, що дорослі самки переважали над самцями. Вторинне розростання на I фалангах пальців вказує на використання тварин у виконанні важких фізичних завдань. Оскільки такі фаланги крім усього мають найбільшу довжину, ймовірно, вони належали волам. Наявність великої кількості (1,48 % від усіх кісток виду) рогових стрижнів вказує на відсутність або малу кількість тварин комолих порід. Зріст особин коливався у межах 102,99—111,8 см у загривку. Забій тварин із подальшим поділом туш здійснювався на пам'ятці, на що вказує наявність нем'ясних кісток скелету. Абсолютна більшість кісток були кухонними відходами, хоча використання інших ресурсів тварини також відбувалося. Насамперед після забою тварин із них знімали шкуру, на що вказують надрізи ножем на нижніх частинах кінцівок, зокрема на нем'ясних частинах скелету, а також на черепах і нижніх щелепах. Шкури тварин могли на місці одразу обробляти, на що вказує наявність відповідних знарядь праці, виготовлених із кісток тварин. Із туш знімали рогові чохли для їхнього подальшого використання, на що вказують надрізи на рогових стрижнях або й загалом відрубування їх сокирою.

Друге місце становили кістки дрібної рогатої худоби. Загальна їхня кількість була 902 фрагментів. Проте до виду вдалося визначити лише 17 фрагментів кісток вівці й 51 фрагмент кісток кози. Таке переважання кіз свідчить про відсутність достатньої кількості відкритих площ, де б можна було вирощувати овець. Вирощування ж кози має перевагу у місцевостях, заростих деревами. Як і у випадку з коровою, дрібну рогату худобу забивали на пам'ятці, після чого знімали із них шкіру, а біловані туші ділили на дрібніші фрагменти. Кількість тварин, яких забивали у віці до одного року, була більшою, ніж у випадку з коровою. Таких було виявлено 25 %. Зріст кіз у загривку становив 62,85—68,71 см. Вирахувати зріст для овець не вдалося через відсутність цілих кісток, придатних для таких визначень.

Кісток свині було 560. Їхній забій і розбір туш також здійснювався на пам'ятці. Відсоток забитих молодих особин був ще вищим, ніж у випадку з дрібною рогатою худобою. Лише тих, у кого виявлено, що не виріс постійний P_4 було 27,8 %, а ріст цього зуба починається у віці 1 року. Це пояснюється тим, що оскільки не було прижиттєвого використання свиней, крім того, у цього виду висока плодовитість, не було сенсу утримувати їх у великій кількості в дорослому віці. Зріст свиней коливався 72—82,9 см. На пам'ятці також виявлені кістки дикого кабана, тож не можна виключати схрещування домашніх особин із дикими. Ймовірно, найвищі представники виду й належали до результатів такої гібри-

дизації. На ймовірність такого схрещування вказує і наявність вільного випасу домашніх особин, що проявлялося у сильному розростанні дистального кінця плечової кістки.

Кісток коня виявлено 478 фрагментів або цілих одиниць. Їхнє м'ясо також вживали в їжу, на що вказують порізи і надрубки на кістках. Також з них знімали шкуру, на що вказують надрізи на нем'ясних частинах скелету. Можливо, з них знімали копитні чохли, про що може свідчити наявність порубів по колу однієї виявленої III фаланги. Із нижніх щелеп робили знаряддя, які могли використовувати для обробки шкур. Таких виявлено три одиниці. Висота в загривку коней варіювала 126,5—138,5 см. За зростом вони належать в основному до малорослих, хоча найнижчі індивіди входять у групу дрібних, а найвижчі — у нижню межу середньорослих. Характеризуючи таку породну особливість, як товщина ніг, за п'ятьма метаподіальними кістками виявлено двох тонконогих і трьох напівтонконогих особин. За I фалангами — двох тонконогих, п'ятьох напівтонконогих, одного середньоногого і двох товстоногих. Тож, як видно із опису, на пам'ятці переважали коні із тоншими ногами, яких вважали кращими скакунами.

Кісток собак знайдено 74 фрагменти. Частина із них також мали сліди поділів туші. Надрізи траплялися як на м'ясних, так і на нем'ясних частинах скелету. Тому можна припустити, що і їхнє м'ясо могли вживати у їжу. Висота тварин у загривку становила 38,5—59,9 см, що вказує на утримування дрібних і середніх за зростом тварин.

Дика фауна, виявлена на пам'ятці, представлена 13 видами ссавців. Серед м'ясних копитних видів виявлено козулю, оленя, лося і кабана. На кістках цих видів знайдені сліди ділення туші, що вказує на полювання на них заради м'яса. Крім того, знайдені роги оленя із слідами обробки — розпилювання, зрізів і шліфування. Виявлення козулі й оленя може вказувати на широкі території, використовувані для полювань, адже, за спостереженнями зоологів, ці два види вживатися на одній обмеженій території не можуть.

Серед хижих хутряних видів виявлені вовк, лисиця, борсук, ласка і лісовий кіт. На кістках вовка, борсука і лісового кота виявлені надрізи. При тому, нанесені вони на великих трубчастих кістках, до яких кріпиться велика кількість м'яса.

Також виявлені кістки великих гризунів, на яких могли полювати заради хутра або й м'яса: бобра, зайця і сліпака.

Також знайдені кістки їжака, який належить до ряду комахоїдних. Усі кістки цього виду виявлені у ямі 16. Причини, через які він там опинився, може бути багато, зокрема випадкове падіння до ями й подальшу загибель.

Наявність лося, а також частково оленя і козулі, вказує на розташування болотистих лісів, а бобра — розташування неподалік водойм, на що вказував у своїх працях І. Підоплічко.

Також на пам'ятці виявлені кістки птахів, риб і рештки молюсків. Крім того, на пам'ятці виявлені кістки дрібних гризунів, які могли опинитися там без втручання людини. На частині кісток крупних тварин виявлені сліди погризів гризунами. Їх могли приваблювати рештки їжі, викинуті у сміттєві ями. Також частина гризунів могла опинитися у заповненні об'єктів і шарів уже значно пізніше.

Таким чином, можна підсумувати, що на пам'ятці було дуже добре розвинене тваринництво, яке задовольняло мешканців у основній кількості м'ясної продукції. Через велику подрібненість кісток, зумовлену тим, що абсолютно більша їхня частина належить до кухонних відходів, зробити хорошу вибірку промірів, за якими встановити природне різноманіття стада не вдалося. Мисливська здобич, зафіксована на пам'ятці, вказує на високий розвиток цього ремесла, а також на багатий тваринний світ. Крім того, на основі наявності деяких видів можливо припустити про природні умови навколо пам'ятки. Територія довкола пам'ятки була зарослою лісами, зокрема з наявністю боліт. Також поруч розташовувалася водойма. Проте все ж були і відкриті ділянки позбавлені лісу, на яких можна було випасати невелику кількість овець. Можливо, таких ділянок було й більше, але основна їхня частина використовувалася під землеробство.

М. Кублій

ХАРАКТЕРИСТИКА КІСТКОВИХ МАТЕРІАЛІВ ІЗ ПАМ'ЯТКИ ДОНДОР У БЕССАРАБІЇ

У 2021 р. група дослідників ІА НАН України під керівництвом к. і. н. В. Гнери проводила дослідження в уроч. Дондор, пам'ятки XVII—XVIII ст. на схід від с. Криничине Болградського р-ну Одеської обл. Особливістю пам'ятки є наявність на її площі чітко помітних сірих плям, які мають місцеву назву «пєпєльники / пєпєліщніки». У процесі вивчення пам'ятки було зібрано колекцію кісткового матеріалу. Більша частина кісток тварин походить із суцільного поверхневого збору на території сірої плями 1 на поверхні оранки. Окремо зібрані кістки з шурфу 1 (поза межами плям) та шурфу 2 (у межах сірої плями). Загальна кількість кісток тварин, отриманих для визначення, становила 261 фрагмент. У загальній масі кістки мають хорошу збереженість, яку за 5-бальною шкалою можна оцінити в 5 балів, а це значить, що сліди від гострих предметів таких, як сокира або ніж, залишені у процесі обробки і поділу туші, збереглися добре. За призначенням основна частина кісток належить до кухонних відходів, на що вказує велика кількість згаданих вище слідів. Частина все ж належить до кісток, які використовувалися людиною для інших цілей. Серед них — дві таранні кістки дрібної рогатої худоби із слідами шліфування, ще декілька залощених кісток і кістка із просвердленим отвором. Велика кількість кісток обпалені, колір яких від світло-сірого до чорного.

Із 261 фрагмента кісток таких, які піддавалися повному визначенню, було лише 38 % (102 ф-ти).

Перше місце за кількістю фрагментів кісток належить корові. Фрагментів її кісток виявлено 46. Сліди від поділу туші траплялися на різних частинах тіла, при тому можна чітко розрізнити, які з них нанесені сокирою чи іншим важким предметом, призначеним для розрубування, а які ножем. Сліди нанесені у звичних ділянках кісток без особливих відмінностей. Із усіх фрагментів кісток найбільше було ребер і І фаланг — по сім кісток кожного. Наявність фаланг пальців (І і ІІ) вказує на самостійне здійснення забою тварини, адже зазвичай при отриманні уже забитої тварини такі нем'ясні частини скелету будуть відсутні на пам'ятці. А наявність фрагмента черепа із основою рогових стрижнів вказує на відсутність комолих порід на пам'ятці. Звісно, для остаточного ствердження цього треба оперувати значно більшою вибіркою матеріалу. Трубчасті кістки сильно фрагментовані, у зв'язку з чим проміряти їх для визначення висоти тварини у загривку було неможливо. Єдине таке визначення вдалося зробити по цілій таранній кістці. Висота такої тварини в загривку повинна була бути 112,2 см.

Друге місце за кількістю фрагментів займає дрібна рогата худоба — 35 фрагментів. Найбільше було фрагментів ребер і нижніх щелеп — вісім і шість відповідно. На відміну від корови, нем'ясних кісток дрібної рогатої худоби не було виявлено. Сильна фрагментованість великих трубчастих кісток також не дала можливості встановити висоту тварин у загривку.

Третє місце займає кінь — 16 фрагментів кісток. Найбільше було окремих зубів — шість. Усі вони знайдені на одному об'єкті, тож, цілком реально, могли належати одній тварині. На кінських кістках виявлено сліди поділу туші. Наприклад, біля нижнього епіфіза великої гомілкової кістки зафіксовані сліди від розрубування, а поруч із епіфізом грифельної кістки — надрізи.

Кісток свині на пам'ятці не зафіксовано.

Одна кістка належала собаці — ікло, знайдене на площі біля балки.

Ще одна кістка належала пташці і три фрагменти річкової мушлі.

Серед ссавців не було виявлено кісток диких тварин, що вказує на відсутність мисливства серед людей, які залишили культурний шар. Хоча, можливо, це пов'язано із малою кількістю фрагментів кісток. Також через малу кількість кісток і сильну їхню фрагментованість було недоцільно встановлювати мінімальне число особин і, тим більше, визначати відсоткове співвідношення кількості тварин на пам'ятці.

Звісно, для остаточних висновків такої кількості визначених фрагментів кісток замало, тому подальші дослідження пам'ятки уточнюватимуть їх, проте наявного матеріалу досить, щоб простежити певні тенденції. Оскільки кістки у абсолютній більшості належать до кухонних решток, м'ясний раціон мешканців складався із коров'ячого, козячого або овечого і кінського м'яса. Щодо останнього, виникають цікаві припущення. Вживання кінського м'яса у їжу як загальна практика починає припинятися ще у середньовіччі під дією різних

чинників: християнізація Європи, зміна функцій, покладених на коней тощо. Вживання конини могло здійснюватися лише у надзвичайних умовах: голод, зокрема спричинений облогою поселення. Малоймовірно, що мешканці неукріпленого поселення могли перебувати тривалий час в умовах облоги. Натомість, кінське м'ясо продовжували споживати кочівники. Вживання конини разом із відсутністю знахідок кісток свині може вказувати на мусульманське віросповідання людей, сліди перебування яких і відображені в артефактних знахідках із пам'ятки.

Наступні дослідження пам'ятки можуть бути спрямовані на збір кісткових решток з території окремих сірих плям та з простору навколо, зборі кісткових матеріалів у результаті шурфування (зокрема через просіювання ґрунту) та загальному збільшенні об'єму матеріалів.

М. Кублій

АРХЕОЗООЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ БАСІВСЬКОГО ГОРОДИЩА ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК 2022 р.

Із Басівського городища, досліджуваного в 2022 р. експедицією під керівництвом м. н. с. А. Коржа, отримано 691 фрагмент кісток ссавців, датованих скіфським періодом. Розкопки відбувалися у трьох місцях: поселення 3, поселення в уроч. «Кругляк» і поселення в уроч. «Галаманжино». Найбільшу кількість матеріалів отримано із поселення 3 — 613 фрагментів кісток, із уроч. «Кругляк» — 59 фрагментів, із «Галаманжино» — 19 фрагментів. Серед усіх кісток ссавців визначити до рівня виду (типу) і до анатомічної приналежності вдалося 470 кісток або ж 68,02 %, із них із поселення 3 — 425 кісток, з уроч. «Кругляк» і «Галаманжино» — 33 і 12 відповідно.

За станом подрібненості кісткового матеріалу абсолютна його більшість належала до кухонних відходів. На 31 фрагменті виявлено сліди ділення туш тварин гострими предметами. Такі сліди траплялися переважно на м'ясних частинах скелета, хоча у декількох випадках трапилися порізи і не на м'ясних. На 20 фрагментах знайдено сліди, які свідчили про обгризання кісток собаками. Ці дві ознаки є додатковими свідченнями належності матеріалу до кухонних відходів.

Чотири фрагменти кісток мали обпалення чорного кольору. Такого забарвлення кістка набуває під час горіння при температурі 300—400 °С.

Найбільша кількість кісток (250 од.) належала корові. Щоправда, дві таранні кістки мали значно більші розміри і питому вагу як для домашніх корів, тож могли належати туру або зубру, ідентифікація яких по цій кістці за морфологічними ознаками неможлива. Корова представлена усіма анатомічними частинами скелета. Наявність нем'ясних частин таких, як фаланги пальців, насамперед III фаланги, вказує на забій тварин на пам'ятці.

Оскільки кістки корови належать до кухонних відходів, абсолютна більшість кісток сильно фрагментована. Лише дрібні кістки кінцівок збереглися цілими, а також невелика кількість метаподіальних кісток. Відповідно, зняття промірів для встановлення породних характеристик було ускладненим. Встановити висоту в загривку вдалося за єдиною цілою п'ястковою кісткою. Вона становила 113,5 см. Ще однією характерною породною ознакою, яку вдалося простежити за кістковим матеріалом, є безрогість. При вибірці в 250 кісток корови не виявлено жодного рогового стрижня. За спостереженнями археозоологів, для встановлення факту вирощування безрогих порід треба, щоб кількість рогових стрижнів на пам'ятці була менше 1 % від загальної кількості кісток корови. Таку ж тенденцію щодо безрогості простежено на низці лісостепових пам'яток скіфського часу, а також у поселеннях Північного Причорномор'я античності, що, на думку О. Журавльова, вказувало на наявність економічних зв'язків між населенням цих регіонів. Щоправда, на досліджуваній автором скіфській пам'ятці Северинівка (Вінницька обл.) було виявлено достатню кількість рогових стрижнів, аби вважати, що там розводилися рогаті породи корів.

За станом приростання епіфізів, а також станом зубної системи, можна вважати, що забій абсолютної більшості корів відбувався

у дорослому віці або ж принаймні при досягненні достатньої м'язової маси і зросту.

Кісток дрібної рогатої худоби виявлено 57 од. З них лише за однією вдалося ідентифікувати до виду. Ідентифікована кістка належала вівці. Звісно, за єдиною кісткою судити про переважання вівці на пам'ятці не можна. Проте, оскільки все ж вівця виявлена, можна припустити, що в археологічний період біля пам'ятки були відкриті безлісі площі, які й підходять для випасу цих домашніх тварин.

Лише за таранною кісткою вівці встановлено зріст тварини у загривку. Він був 61 см. Щодо інших породних характеристик дрібної рогатої худоби, через високу фрагментованість матеріалу їх одержати не вдалося. Як і у випадку із коровою не було виявлено жодного рогового стрижня. Проте у цьому випадку робити припущення щодо безрогості порід неможливо з декількох причин. Якщо на пам'ятці все ж переважали вівці, то їхні рогові стрижні мають гіршу збереженість. Крім того, навіть у рогатих порід самки часто бувають безрогими.

Характеристику віку за станом стертості зубної коронки і проростання зубів можна зробити для семи особин. Із них три мали молочний P_4, з них одна особина була молодшою одного року, дві особини були у віці 1—1,5 роки. Серед старших особин три мали вік 2,5—3 роки, одна особина була у віці 3—3,5 роки. За станом приростання епіфізів одна особина ідентифікована як молодша 10 місяців.

Свині належало 52 фрагменти кісток. Серед цілих — лише дрібні кістки кінцівок. Для чотирьох особин визначено стать. Усі вони були самками. З них одна була у віці близько двох років, ще одній близько одного року. Одну самку вдалося ідентифікувати просто як дорослу. Щодо інших не визначених за статтю особин, їхній вік був таким: по одній 1,5—2,5 роки, близько двох років, 2,5—3 і 3—3,5 роки, двом було близько 2,5 роки.

Кісток коня виявлено 80. Вид представлений усіма анатомічними частинами скелета. За єдиною нижньою щелепою коня вдалося встановити, що вона належала самці віком 4—5 роки. Посткраніальні кістки загалом належали дорослим коням. Висота коня, визначена за однією плесновою кісткою, становила 131,1 см, у зв'язку з чим кінь належав до малорослих, за класифікацією В. Вітта. За класифікацією тонконогості В. Топачевського, ця ж особина була тонконогою. Для чотирьох І фаланг також було встановлено індекс тонконогості. Три особини були напівтонконогими і одна — середньоногою.

Кісток собаки знайдено три фрагменти. Хоч вони й не були цілими, проте слідів від гострих предметів на них не виявлено.

Дика мисливська фауна представлена оленем, кабаном, бобром, і, можливо, туром чи зубром, козулею і лосем. Про ідентифікацію кісток тура або зубра згадувалося раніше. Щодо останніх двох існує певний сумнів, адже сильно фрагментовані кістки лося подібні до оленячих або коров'ячих, а фрагментовані кістки козулі легко переплутати із кістками дрібної рогатої худоби. Кістки оленя належали до м'ясних частин скелета. Їх виявлено вісім одиниць. Кісток кабана виявлено 13. Одна з них належала самцю. Зріст вдалося визначити для єдиної таранної кістки. Він становив 89,5 см у загривку. Кісток бобра знайдено три. За нижньою щелепою вдалося визначити вік тварини, який становив близько трьох років. Імовірних кісток козулі і лося знайдено по дві.

Таким чином, за результатами аналізу кісток ссавців можна стверджувати, що на Басівському городищі основою м'ясного раціону були домашні тварини. Мисливство також мало місце для існування, проте воно не набуло великого розповсюдження. Принаймні м'ясо диких тварин займало другорядну позицію в м'ясному раціоні мешканців городища. До хутряних звірів можна віднести бобра. Знахідка його вказує на близькість водойми. Кісток інших хутрових звірів не виявлено, проте це не означає, що полювання на них не велося. Як правило, кістки більшості впольованих хутряних звірів не потрапляють на пам'ятку у зв'язку із невживанням їхнього м'яса в їжу.

Ю. Куцоконь

АРХЕОІХТІОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ 2020—2022 рр.

У 2020—2022 рр. археологи надали матеріали решток риб з 10 різних пам'яток. Для деяких із них дослідження були продовжені; матеріали з інших пунктів я опрацьовувала вперше. Іхтіологічні рештки отримано завдяки додатковій фільтрації ґрунту (просіювання й промивання із застосуванням москітної сітки з коміркою 1 × 1 мм), з п. 10 — частково зібрано в ході класичних археологічних досліджень (рис. 1). Всього проаналізовано більше 5 тисяч зразків.

Визначення елементів скелета виконане за допомогою атласу кісток В. Раду (2005), а також за власною порівняльною остеологічною колекцією риб, створеною на базі Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України (Куцоконь, Ю. Остеологічна колекція риб у фондах Інституту зоології ім. І. Шмальгаузена НАН України. В: *Природничі музеї: роль в освіті та науці: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції*. 2. Київ, с. 56—58), яка постійно поповнюється новими зразками. Луску визначено завдяки цій же порівняльній колекції. Назви родин і видів риб наведені за роботою (Біологічні студії, 2012, 6, 2). Для деяких залишків вдалося визначити довжину особини, за допомогою колекційних зразків з відомою довжиною за пропорцією.

Результати визначень подано у зведеній таблиці. Нижче деталізуємо опис отриманих і визначених матеріалів.

1. Хрінники, уроч. Шанків Яр (Дубенський р-н, Рівненська обл.), розкопки 2022 р., Волинська археологічна експедиція, керівник В. Баюк. Заповнення ями 1/22 ранньої залізної доби, лежницька культура — VIII—VI ст. до н. е. Фільтрацію ґрунту здійснив Я. Володарець-Урбанович. Отримано та проаналізовано 27 решток риб, з яких дев'ять лусок (одна належала окуню *Perca fluviatilis*). Інші — це різноманітні кістки, здебільшого уламки (ребра, хребці, промені плавців, інші невизначені уламки). Одна нижньоглоткова кістка належала в'язю *Leuciscus idus*.

2. Києво-Поділ, вул. Нижньоюрківська, 2 (м. Київ), розкопки 2022 р., Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України, керівник В. Івакін (ААЕ; керівник розкопок — Д. Бібіков). Об'єкт 48 (житло?) пеньківської культури: заповнення споруди та заповнення печі, VI—VII ст. Фільтрацію ґрунту здійснили учасники експедиції. Отримані матеріали — це 30 кісток, із них — 22 хребці та вісім уламків інших кісток. Усі вони належали променеперим рибам *Actinopterygii*.

3. Ходосівка-Козаків Яр (Обухівський р-н, Київська обл.), розкопки 2021 р., Північна постійнодіюча археологічна експедиція, керівник І. Готун (ПАЕ). Об'єкт 3 волинцевської культури, VIII—IX ст. Фільтрацію ґрунту здійснив Я. Володарець-Урбанович. Отримано 27 решток: п'ять лусок окуня, три луски інших риб, сім хребців променеперих риб та один уламок кістки осетра руського *Acipenser gueldenstaedtii*, все інше — уламки кісток променеперих риб, без детальнішого визначення.



Рис. 1. Карта-схема з позначенням пам'яток, для яких здійснено іхтіологічний аналіз: 1 — Хрінники; 2 — Києво-Поділ, вул. Нижньоюрківська, 2; 3 — Ходосівка-Козаків Яр; 4 — Седнів, пос. Орешня; 5 — Лісники-Безодня; 6 — Ходосівка-Рославське; 7 — церква Спаса на Берестові; 8 — Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник; 9 — Ходосівка-Снігурове; 10 — Дубовець

Результати іхтіологічних визначень

№	Матеріал		Вид												Родина		Променепері
	Кістки	**Луска**	*A. b.*	*A. g.*	*C. c.*	*C. n.*	*E. l.*	*L. i.*	*S. e.*	*S. g.*	*S. c.*	*P. f.*	*R. r.*	*T. t.*	Коропові	Окуневі	
1	18	**9**	—	—	—	—	—	1	—	—	—	**1**	—	—	—	—	17 + **8**
2	30	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30
3	19	**8**	—	1	—	—	—	—	—	—	—	**5**	—	—	—	—	18 + **3**
4	137	**121**	1	—	—	—	3	—	—	—	—	4 + **9**	—	—	—	—	129 + **112**
5	5	**3**	—	1	—	—	—	—	—	—	—	**1**	—	—	—	—	4 + **2**
6	367	**532**	—	—	—	1	16	—	—	—	—	3 + **169**	—	5	1	**35**	341 + **328**
7	—	**9**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	**1**	—	—	—	—	**8**
8	15	**27**	—	—	—	—	—	—	—	—	—	**4**	—	—	—	—	15 + **23**
9	139	**139**	—	—	—	—	21	—	—	—	—	2 + **75**	2	—	1	**4**	113 + **60**
10	1917	**1544**	5	—	2	—	163	7	16	41	5	112 + **1377**	60	11	*7* + **9**	**1**	1488+ **157**

Примітки. Напівжирним виділено луску.
Скорочення: *A. b.* — *Abramis brama* (лящ звичайний); *A. g.* — *Acipenser gueldenstaedtii* (осетер руський); *C. c.* — *Carassius carassius* (карась звичайний); *C. n.* — *Chondrostoma nasus* (підуст звичайний); *E. l.* — *Esox lucius* (щука звичайна); *L. i.* — *Leuciscus idus* (в'язь); *S. e.* — *Scardinius erytrophthalmus* (краснопірка звичайна); *S. g.* — *Silurus glanis* (сом звичайний); *S. c.* — *Squalius cephalus* (головень європейський); *P. f.* — *Perca fluviatilis* (окунь звичайний); *R. r.* — *Rutilus rutilus* (плітка звичайна); *T. t.* — *Tinca tinca* (лин).

4. Седнів, пос. Орешня (Чернігівська обл. і р-н), розкопки 2020 р., Седнівська АЕ, керівник В. Скороход. Матеріал із ями 49 розкопу 5 датований X ст. н. е. Фільтрацію ґрунту здійснив Є. Хлистун. Отримано 258 решток, з яких 112 уламків циклоїдної луски променеперих риб, дев'ять лусок окуня звичайного; інше — різноманітні кістки. Власне, до класу променеперих риб належать 17 хребців, 12 уламків ребер, 50 уламків променів плавців та ще 50 уламків інших невизначених кісток. До виду вдалося визначити кістки щуки звичайної *Esox lucius* (зубна, окремий зуб, передкришка), також встановлено приблизну довжину особини — 49 см; кістки окуня (різні кістки вісцерокраніуму, всього чотири), довжина особин 30—45 см; парасфеноїд ляща звичайного *Abramis brama*, від особини 42 см завдовжки.

5. Лісники-Безодня (Обухівський р-н, Київська обл.), розкопки 2021 р., ПАЕ. Об'єкт 2 часів Київської Русі, XII — перша половина XIII ст. Фільтрацію ґрунту здійснила М. Гунь. Надано вісім решток риб, з них три луски (одна належала окуню) та одна кісткова пластинка осетра руського. Інші — це уламки кісток, що належали класу променеперих риб загалом.

6. Ходосівка-Рославське (Обухівський р-н, Київська обл.), розкопки 2019 р., ПАЕ. Об'єкти 125, 130, 142 часів Київської Русі, XII—XIII ст. Фільтрацію ґрунту здійснила М. Гунь. Отримано 899 залишків риб. 194 решти визначено до чотирьох видів — загалом окунь (169 лусок, три кістки риб 25 і 30 см), щука (16 кісток; для трьох визначено довжину риб 42—45 см), лин (5 кісток, довжини особин 25—30 см) та підуст звичайний *Chondrostoma nasus* (окремий нижньоглотковий зуб характерної форми). Інші рештки — це луска (328 циклоїдних загалом від променеперих риб та 35 дрібних ктеноїдних від родини окуневих) та уламки кісток (342 зразки, зокрема хребці, ребра, промені плавців, кістки вісцерокраніуму тощо), які визначені лише до класу променеперих або до родини коропових (один уламок нижньоглоткової кістки).

7. Церква Спаса на Берестові (Києво-Печерська Лавра), розкопки 2019 р., науково-дослідний сектор археології НКПІКЗ (керівник С. Тараненко) та ААЕ. Переважна більшість матеріалів з цієї пам'ятки за 2019 р. була опрацьована раніше (Куцоконь, Ю. 2020. Археоіхтіологічні визначення 2019 рр. *АДУ 2019 р.*, с. 401—402). Поточний матеріал — це невелика кількість лусок з об'єкта тр. 2, д. 6, об. 1, піч 1, черінь — умовно датовано XI—XV ст. Фільтрацію ґрунту здійснили учасники експедиції. В матеріалах — вісім уламків циклоїдної луски променеперих риб, одна ктеноїдна луска окуня звичайного.

8. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (Києво-Печерська Лавра), розкопки 2019 р., науково-дослідний сектор археології НКПІКЗ. Матеріал з об'єкта р. 1, с. 2, об. 11 завал печі 1, умовно датовано XVII—XVIII ст. Фільтрацію ґрунту здійснили учасники експедиції. Отримано 42 іхтіологічних залишки, з яких 15 уламків кісток, інше — луска. 23 циклоїдних луски належать променеперим рибам загалом, а ще чотири ктеноїдних — окуню звичайному. Серед кісткових залишків — ребра, промені плавців, хребець, інші невизначені уламки.

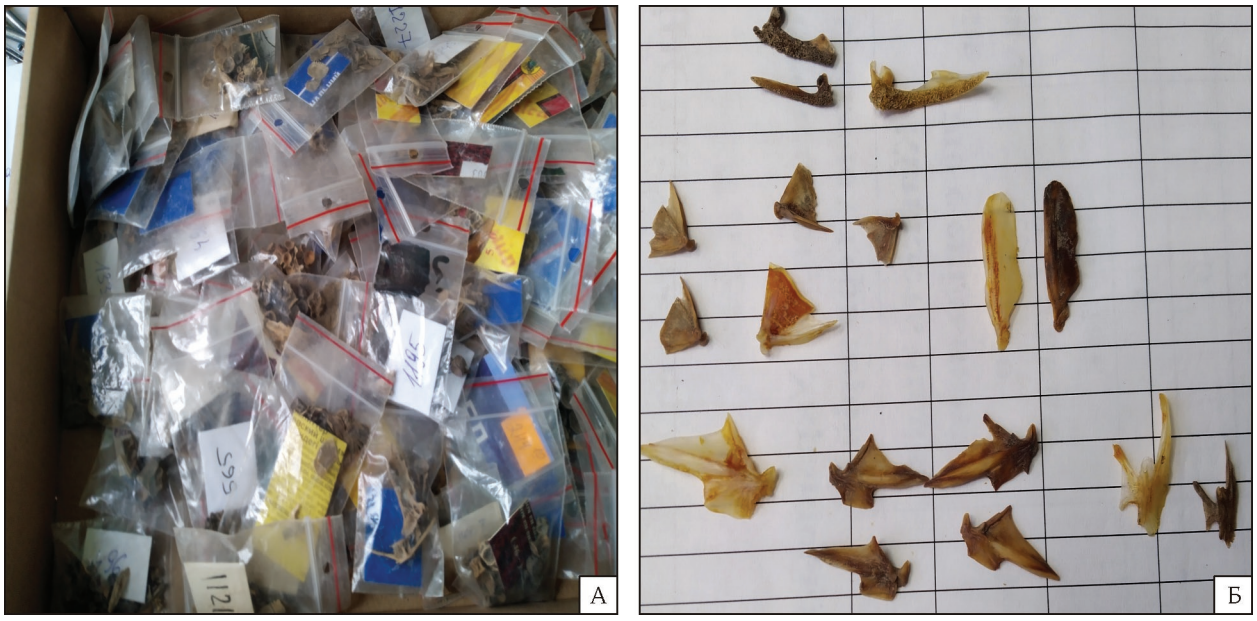

Рис. 2. Залишки риб з Дубовця, 2019 р.: А — загальний вигляд наданих матеріалів; Б — кістки окуня звичайного (темніші — із Дубовця, світліші — з порівняльної колекції)

Деякі з кісток були обгорілими. Всі вони належать променеперим рибам, без точнішого визначення.

9. Ходосівка-Снігурове (Обухівський р-н, Київська обл.), розкопки 2021 р., ПАЕ. Над об'єктом 23 та об'єкт 23, XVII — початок XVIII ст. Фільтрацію ґрунту здійснила М. Гунь. Отримано і проаналізовано 278 решток риб. Із них 21 кістка належала щуці, переважно різноманітні кістки вісцерокраніуму. Для восьми риб визначено приблизну довжину. Особини були і дрібними, і доволі крупними, 12—92 см, але переважно 20—30 см (п'ять особин). Окунь звичайний визначений за 75 лусками, двома кістками (клейтрум, гіомандибуляр) від особин 18 і 27 см. Дві кістки належали плітці звичайній *Rutilus rutilus* (нижньоглоткова кістка, нижньощелепова кістка articulare), одна з особин була 44 см завдовжки. Інші — 114 уламків кісток, 64 лусок належать променеперим рибам, без точнішого визначення (крім чотирьох дрібних лусок від родини окуневих та одного уламка кістки родини коропових).

10. Дубовець (м. Дубно, Рівненська обл.), розкопки 2019 р., АЕ відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубно, керівник Ю. Пшеничний. Зразки отримані із заповнення археологічних об'єктів і культурного шару, датовано від XVII до першої половини XIX ст. Фільтрацію ґрунту здійснили учасники експедиції. Всього проаналізовано 3461 рештку, 1799 зразків визначено до 10 видів риб: лящ, карась звичайний *Carassius carassius*, щука, в'язь, окунь, плітка звичайна, краснопірка звичайна *Scardinius erytrophthalmus*, сом звичайний *Silurus glanis*, головень європейський *Squalius cephalus*, лин *Tinca tinca*. Матеріали готуються до друку.

* * *

Таким чином, за 2020—2022 рр. опрацьовано матеріали з 10 пам'яток, проаналізовано 5039 іхтіологічних решток. Приналежність 2126 решток встановлена до конкретного виду риб. Усього визначено представників п'яти родин (Осетрові, Коропові, Сомові, Щукові, Окуневі) та 12 видів (осетер руський, лящ звичайний, в'язь, головень європейський, плітка звичайна, краснопірка звичайна, підуст звичайний, карась звичайний, лин, сом звичайний, щука звичайна, окунь звичайний).

За цими та отриманими раніше даними складено два датасети до міжнародної бази даних знахідок живих організмів GBIF:

Kutsokon Y., Gorbanenko S. (2022). Fish from some archeological sites of Ukraine (2022). Version 1.3. Ukrainian Nature Conservation Group (NGO). Occurrence dataset https://doi.org/10.15468/mbzaxx accessed via GBIF.org on 2022-11-14.

Kutsokon Y., Pshenychnyi Y. (2022). Fish from Dubovets archeological site (Ukraine). Part 1 (2022). Version 1.4. Ukrainian Nature Conservation Group (NGO). Occurrence dataset https://doi.org/10.15468/6p7ggf accessed via GBIF.org on 2022-11-14.

В. Окатенко, М. Мірошниченко, В. Соловей

ВПЛИВ КЛІМАТИЧНИХ ФЛУКТУАЦІЙ НА ЕВОЛЮЦІЮ ЧОРНОЗЕМІВ ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ (за матеріалами кургану скіфської доби)

Глобальні кліматичні зміни останніх десятиріч обумовлюють еволюцію ґрунтоутворювальних процесів, інтенсивність та наслідки якої залишаються невизначеними за рахунок відносно короткого проміжку часу та властивої ґрунтовим системам інерційності. Існуючі дослідження в цьому аспекті суперечливі і не вносять потрібної ясності. Проте кліматичним змінам властива циклічність, протягом голоценового періоду були тривалі ксеротермічні і гумідні періоди з більш посушливими або вологими умовами, ніж сьогодні. В зв'язку з цим можливо дослідити еволюцію ґрунтоутворення, використовуючи як репер для порівняння ґрунти, поховані внаслідок антропогенних дій декілька тисячоліть тому назад.

Особливо перспективним є дослідження чорноземів опідзолених південної частини Лісостепу, які поєднують ознаки процесів чорноземоутворення, властивого степовим фітоценозам, і опідзолення, що відбувається під впливом деревної рослинності. Кліматичні флуктуації обумовлюють зміну трав'янистих угруповань дібровними і навпаки, що визначає чутливість чорноземів опідзолених до зміни екологічних умов.

Об'єкти і методи досліджень. Об'єктом дослідження були сучасні орні чорноземи опідзолені та поховані ґрунти кургану 8, досліджено одним із авторів (2014) на території Липкуватівського могильника скіфського часу в степовій зоні басейну р. Сіверський Донець. Пам'ятка розташована у Харківському р-ні й обл. поблизу с. Липкуватівка, на вододілі річок Джгун і Мож, що відповідає відрогам Середньоруської височини. Гіпсометричний рівень 174 м над рівнем моря. Під давнім насипом кургану було зроблено поховання в скіфській катакомбі II типу, довгі осі вхідної ями та камери якої розміщені майже на одній прямій, дромос відходить від короткої стінки вхідної ями. На захід і на схід тягнулися дві смуги глиняного викиду довжиною 13 м та шириною 5 м. Максимальна товщина викиду сягала до 0,8 м (рис. 1). Досліджений комплекс є найглибшим (близько 7 м від ДГ) на території всього Лісостепового Лівобережжя. За наявними матеріалами досліджене поховання можна датувати середи-



Рис. 1. Центральний профіль кургану 8 біля с. Липкуватівка; вигляд із південного сходу

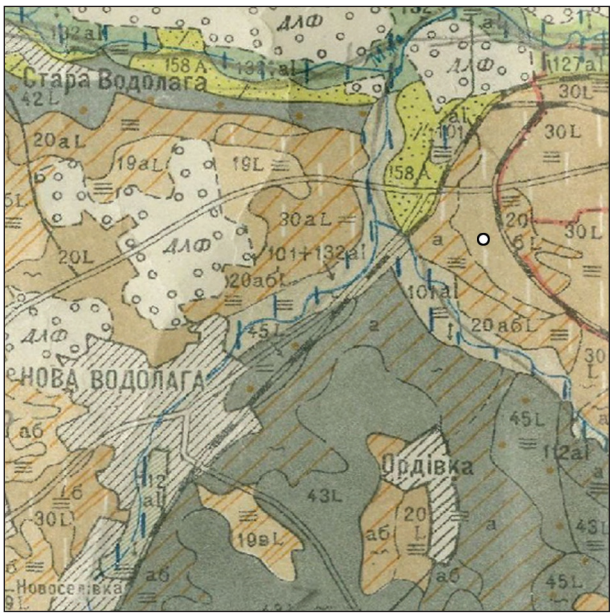

Рис. 2. Фрагмент карти ґрунтів досліджуваної території поблизу с. Липкуватівка

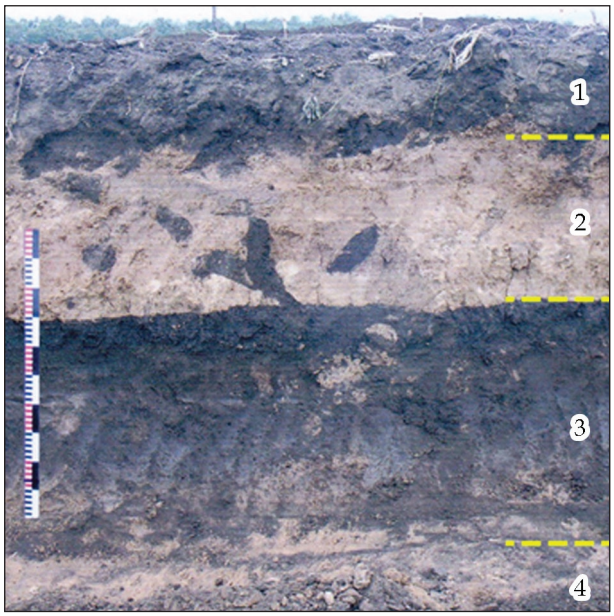

Рис. 3. Стратиграфічний перетин курганного могильника: 1 — сучасний орний шар, колишній насипний шар із дернини; 2 — насипний шар переважно з материнської породи; 3 — похований ґрунт; 4 — материнська порода

ною — другою половиною IV ст. до н. е., що співпадає із закінченням ксеротермічного періоду голоцену.

Ґрунт минулих епох був похований у могильнику шляхом насипання зверху на нього шару ґрунтоутворювальної породи (важко суглинкового карбонатного лесу) різної потужності, у досліджуваних ґрунтових розрізах до 40—45 см (рис. 3). Ще вище був насипаний гумусований шар потужністю близько 30 см, складений із дернини навколишніх ґрунтів для укріплення верху і схилів курганного могильника. Ґрунтові проби відбиралися з насипного шару материнської породи безпосередньо над похованим ґрунтом (зразок 1), у верхній частині похованого ґрунту (у шарі 0—30 см від колишньої денної поверхні — зразки 2, 3, 4, 6), насипному гумусованому шарі зверху курганного могильника (0—30 см), а також з орного шару 0—30 см ґрунтів навколо курганного могильника (зразок 7). У відібраних ґрунтових пробах визначали вуглець органічної речовини і гумус згідно ДСТУ 4289, груповий склад гумусу, за Кононовою-Бєльчиковою МВВ 31-497058-006-2002, pH водної витяжки ГОСТ 26423-85, pH сольової витяжки ГОСТ 26483-85, вміст P_2O_5, за Карпінським-Замятіною ДСТУ 4727, вміст K_2O, за Дашевським, рухомі форми мікроелементів у буферній ацетатно-амонійний і солянокислій витяжках.

Результати досліджень. Ґрунтовий покрив території за межами могильника представлений чорноземами опідзоленими важкосуглинковими на лесах. За результатами великомасштабних досліджень 1957—1961 рр. вони були діагностовані як чорноземи реградовані, тобто чорноземи опідзолені з дещо підвищеною лінією скипання у профілі карбонатів кальцію. Коливання лінії скипання міграційних форм карбонатів кальцію є наслідком погодних флуктуацій, вони виражені в окремі роки з прохолодними і достатньо зволоженими умовами весни і початку літа, коли насичена гідрокарбонатами кальцію волога може підніматися вверх за профілем.

Досліджуваний ґрунт має таку будову профілю:

H (e) 0—41 см — гумусовий слабоелювійований, темно-сірий зі слабо помітною присипкою SiO_2, до 30 см орний, грудкувато-порохуватий, рихлий, підорний горіхувато-грудкуватий, важкосуглинковий, безкарбонатний, перехід поступовий.

Hpi 41—62 см — гумусовий перехідний слабоілювійований, темно-сірий з бурим відтінком, грудкувато-горіхуватий з тенденцією до призмовидності, слабоущільнений, важкосуглинковий, перехід поступовий.

Phi/k 62—84 см — нижній перехідний слабоілювійований, сірий з бурим відтінком, неоднорідний за кольором, грудкувато-призмовидний, 69 см закипає від 10 % HCl, карбонати кальцію у формі псевдоміцелію, містяться окремі кротовини, заповнені гумусованим матеріалом, перехід ясний.

Pk >84 см — пальовий карбонатний лес, карбонати кальцію у формі прожилок.

Ґрунт — чорнозем опідзолений важкосуглинковий на лесі.

Таблиця 1. Агрохімічні властивості похованих і сучасних ґрунтів (курган 8, Липкуватівка)

Проба	*H*, см *	№ зразка	С, органічний	Гумус, %	Ґрунтовий склад гумусу			pH витяжки		P_2O_5, мг/л	K_2O, мг/100 г
					$C_{гк}$	$C_{фк}$	$C_{гк} : C_{фк}$	водної	сольової		
Насипний шар материнської породи	—	1	0,89	1,5	0,24	0,11	2,2	7,3	6,2	0,016	0,42
Похований ґрунт	0—30*	2	1,84	3,2	0,77	0,24	3,2	7,7	6,3	0,065	0,24
Те саме	0—30*	3	2,13	3,7	0,92	0,20	4,6	8,1	6,8	0,154	0,18
Те саме	0—30*	4	1,94	3,3	0,84	0,24	3,5	8,0	6,7	0,220	0,18
Насипний гумусова ний шар (колишня дернина)	0—30*	5	2,48	4,3	0,79	0,21	3,8	7,9	6,7	0,059	1,35
Похований ґрунт	0—30*	6	2,16	3,7	0,66	0,21	3,8	7,8	6,5	0,017	0,57
Сучасний ґрунт (змішана проба)	0—30*	7	2,32	4,0	—	—	2,0	7,3	6,4	—	—

Примітка. * — точка відліку — похована колишня денна поверхня ґрунту.

Таблиця 2. Вміст мікроелементів у зразках похованого ґрунту (курган 8, Липкуватівка)

Зразок, №	Вміст мікроелементів у пробі ґрунту, мг/л																	
	Cd		Cj		Cr		Cu		Fe		Mn		Ni		Pb		Zn	
Буферна витяжка																		
—	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
1	0,007	0,035	0,058	0,29	0,081	0,405	0,127	0,635	0,055	0,275	0,433	2,165	0,129	0,645	0,067	0,335	0,050	0,25
2	0,001	0,005	0,166	0,83	0,069	0,345	0,112	0,56	0,184	0,92	0,358	1,79	0,107	0,535	0,161	0,805	0,019	0,095
3	0,011	0,055	0,024	0,12	0,179	0,895	0,096	0,48	0,094	0,47	0,233	1,165	0,005	0,025	0,001	0,005	0,088	0,44
4	0,022	0,11	0,153	0,765	0,091	0,455	0,135	0,675	0,272	1,36	0,267	1,335	0,074	0,37	0,141	0,705	0,067	0,335
5	0,009	0,045	0,125	0,625	0,114	0,57	0,224	0112	0,269	1,345	2,146	10,73	1,031	5,155	0,056	028	0,093	0,465
6	0,001	0,005	0,044	0,22	0,103	0,515	0,179	0,895	0,108	0,54	0,629	3,145	0,448	2,24	0,001	0,005	0,073	0,365
Кислотна витяжка																		
1	0,012	0,12	0,269	2,69	0,321	3,21	0,925	9,25	3,259	32,59	8,285	82,85	0,358	3,58	0,046	0,46	0,417	4,17
2	0,001	0,01	0,019	0,19	0,252	2,52	0,785	7,85	4,026	40,26	6,058	60,58	0,652	6,52	0,123	1,23	0,425	4,25
3	0,005	0,05	0,156	1,56	0,230	2,30	0,528	5,28	0,046	0,46	13,640	136,4	0,662	6,62	0,098	0,98	0,432	4,32
4	0.020	0,02	0,379	3,79	0,219	2,19	0,915	9,15	3,764	37,64	6,721	67,21	0,954	9054	0,254	2,54	0,512	5,12
5	0,007	0,07	0,358	3,58	0,227	2,27	0,854	8,54	2,669	26,69	19,593	195,93	0,734	7,34	0,337	3,37	0,612	6,12
6	0,001	0,01	0,128	1,28	0,234	2,34	0,604	6,04	2,605	26,05	6,616	66,16	0,544	5,44	0,220	2,20	0,498	4,98

Примітки. 1 — показання приладу; 2 — фактичний вміст.

Поховані ґрунти у могильнику ідентифіковані як чорноземи опідзолені важкосуглинкові на лесі. Потужність верхнього гумусованого горизонту H(e) близько 40 см, а грубизна гумусованої частини профілю становить 80—90 см (рис. 3). Наявність горіхувато-призматичної структури вказує на ілювійованість перехідних горизонтів, що також властиво опідзоленим ґрунтам. Додатковими діагностичними критеріями є недостатньо високий вміст гумусу у шарі 0—30 см похованого ґрунту (3,2—3,8 % замість 5,0—5,5 % у чорноземів типових аналогічного гранулометричного складу), незначна кількість кротовин у профілі, більш різке спадання вмісту гумусу з глибиною.

Ідентичність генезису сучасних і похованих ґрунтів дає можливість порівняти параметри їх властивостей для оцінювання впливу кліматичного і частково антропогенного фактору за останні 2400 років.

Вміст гумусу у шарі 0—30 см похованого ґрунту становить 3,2—3,7 % (табл. 1), тоді як у сучасних ґрунтах 3,8—4,2 %, що свідчить про незначний розвиток мінералізаційних процесів. Підвищений вміст гумусу 4,3 % у зразку 5 обумовлений тим, що це верх могильника, утворений з дернини навколишніх ґрунтів, використаної для укріплення верху і схилів кургану.

Співвідношення $C_{гк} : C_{фк}$ коливається у межах 3,2—3,8, за винятком зразка 3. У сучасних чорноземах опідзолених вищенаведене співвідношення значно менше і складає звичайно 1,5—2,5. Збільшення значень цього показника у похованих ґрунтах обумовлене

мінералізацією переважно фракції гумусових речовин, умовно виділених під назвою фульвокислоти.

Дискусія. Хронологічна приуроченість поховання скіфської доби до IV ст. до н. е. свідчать, що у пізніший час ця територія була залишена кочівниками. Наявність у насипному шарі материнської породи над похованим ґрунтом кротовин — слідів землериїв, заповнених гумусованим матеріалом — свідчить про певний час відсутності лісової рослинності після утворення курганного могильнику. Це пов'язано з тим, що ці землерії живуть переважно у ґрунтах під степовою трав'янистою рослинністю.

Проте відносно невелика кількість цих кротовин вказує на нетривалість безлісного періоду.

Це узгоджується з кліматичною флуктуацією — підвищенням зволоженості клімату, що визначило поширення на землях досліджуваної території лісу і знизило її привабливість для скіфів-кочівників як степового етносу. Аналогічне явище поселення лісу на чорноземах приблизно у цей час відоме для Центрально-чорноземного заповідника (Курська обл. Росії, Середньоруська височина), що пов'язане з гумідизацією клімату. Згідно даних ґрунтової карти (рис. 2), чорноземи опідзолені (реградовані) не відразу змінюються чорноземами типовими, місцями вони межують з чорноземами вилугуваними. Можна припустити, що частина чорноземів типових у цьому регіоні зазнала впливу лісової рослинності у більш гумідні періоди, що призвело до вилуговування карбонатів, можливого зменшення вмісту гумусу.

Таким чином, погодно-кліматичні флуктуації — закономірне явище, яке в умовах південної частини Лісостепу обумовлюють циклічну повторюваність зміни лісової рослинності на степову і навпаки у регіонах, де лімітуючим фактором поширення дендрофлори є зволоженість клімату. Водночас наявність у досліджуваному регіоні сучасних лісових масивів, відсутність суттєвої різниці у властивостях похованих і сучасних ґрунтів свідчать про відсутність катастрофічних кліматичних змін, у цілому подібний характер направленості ґрунтоутворювальних процесів у минулому і сьогодні, циклічну повторюваність кліматичних особливостей.

Висновки.

1. Кліматичні флуктуації — закономірне природне явище, яке у південній частині Лісостепу циклічно змінює сприятливість умов для поширення степової і лісової рослинності, що відображається у географії ґрунтового покриву.

2. Між властивостями сучасних і похованих ґрунтів з різницею у віці 2400 років відсутні кардинальні відмінності, що вказує на подібний характер ґрунтоутворювальних процесів у минулому і сьогодні.

3. Незначне збільшення вмісту гумусу при зменшеному співвідношенні $C_{гк} : C_{фк}$ у рецентних чорноземах опідзолених порівняно з похованими аналогами пов'язане з мінералізаційними процесами в останніх, передусім за рахунок фракції, ототожнюваної з фульвокислотами.

ЕКСПЕРИМЕНТ В АРХЕОЛОГІЇ

А. Дяченко, Т. Тишечко

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ СТУДІЮВАНЯ ОКРЕМИХ АСПЕКТІВ ПОБУТУ СЛОВ'ЯН У ХОДОСІВЦІ

Студії у галузі вивчення середньовічних об'єктів, технологій і процесів шляхом їхнього натурного моделювання стали одним із пріоритетних напрямів у роботі Північної експедиції ІА НАН України ще двадцятиріччя тому — від початку реалізації у 2003 р. проєкту «Функціонування археологічної пам'ятки у сучасному соціокультурному середовищі» на базі низки об'єктів культурної спадщини Ходосівського археологічного комплексу. За цей час було отримано позитивні результати у галузі гончарства, чорної металургії, лісохімічних промислів (випалювання деревного вугілля, добування дьогтю та смоли корчажним і ямним способами), бортництва та домобудівництва, чому присвячені відповідні доповіді на різних форумах та публікації І. Готуна, А. та О. Петраускасів, О. Коваля та ін. Але бурхливе роздержавлення земель, розвиток приватизаційних процесів, господарське освоєння територій спричинили переорієнтування діяльності експедиції на науково-рятівні розкопки і експериментальні програми останнім часом були фактично згорнуті та відкладені на майбутнє. Але зумовлене коронавірусною загрозою, а потім і бойовими діями певне затишшя у рятівній археології дозволило повернутись до реалізації окремих аспектів експериментування.

І коли попередні роботи в цьому напрямі, зокрема й виготовлення питного меду, більше стосувалися технологічних аспектів тих чи інших галузей зі створенням за необхідності реплік відповідних споруд, і навіть домобудівництво передбачало у своїй основі передусім зведення будинку, цього разу було вирішено дещо змістити аспекти і обрати об'єктом реконструкції побут давньої людності — один із найважливіших аспектів моделі життя будь-якого соціуму. Перші кроки у цьому напрямі передбачали зведення печі та її використання для приготування їжі, адже піч, за одностайною думкою вчених, один із ключових елементів життєдіяльності давніх суспільств. Вона виконує багато функцій, найважливіші серед яких — обігрівання приміщення, приготування їжі, теплова обробка матеріалів для низки технологічних процесів, сушіння тих чи інших речовин, продуктів тощо. Досить важливе і символічне її значенням, як втілення ідеї рідної оселі та достатку. А зв'язок із вогнем, певний культ якого продовжував існувати навіть попри прийняття християнства, зумовив високий рівень сакралізації згаданих споруд. Та й в археологічному плані піч відіграє досить важливу роль, виступаючи одним із найбільш стабільних елементів житла і критерієм ідентифікації останнього.

Відповідно було вирішено простежити особливості зведення аналогічної слов'яноруським опалювальним пристроям печі, її функціональність та специфіку використання.

За основу взято об'єкти, вивчені під час розкопок у Софіївській Борщагівці у 2010 та 2014 рр. Близький до них варіант із Шестовиці був відхилений, з огляду на значну кількість частин іншого опалювального пристрою у його тілі. А найінформативнішою з огляду на стан збереженості виявилась піч у об'єкті 14 з софіївськоборщагівського селища. Масивний опалювальний пристрій був розташований у куті житла. Глинобитна піч зведена на останці 10 см завтовшки. Мала форму підкови, довжину 1,64 м, ширину 1,52 м та висоту 0,75 м. Її стінки прекрасно

збереглися, у той час як стаціонарно змонтована на поверхні склепіння овальна жаровня була дещо пошкоджена. Вона мала розміри близько 0,7 × 0,9 м, за товщини 0,1 м і висоти бортика 0,08—0,1 м. Черінь завтовшки 0,15 м одношаровий.

У інших опалювальних пристроях жител як означеної пам'ятки, так і низки інших простежено зведення печей на дерев'яному каркасі, про що свідчать виявлені ямки від кілків, існування кількох шарів череня, керамічні замощення у їхньому складі (у житлі 15 це мало місце під верхнім) тощо.

Відповідно, під час реконструкції печі було використано додаткову інформацію з кількох досліджених об'єктів і за наявності основного прототипу ходосівська репліка певною мірою стала збірним образом кількох печей із Софіївської Борщагівки, Ходосівки-Рославського та інших середньовічних осередків сільського типу.

У результаті зведено круглу у плані глинобитну модель, сформовану на каркасі із лози, виготовлену з однорідного лесу із додаванням органічних часток (солома, суха трава). Зверху на опалювальному пристрої розміщено жаровню. Тришаровий черінь у середньому пласті містив фрагменти кераміки. Перед челюстями викопано припічну яму.

Мета дослідження полягала у відтворенні діючої моделі давньоруської печі, хоча певним відступом від археологічних реалій стало зведення останньої не в інтер'єрі житла, а просто неба. Залишки опалювальних пристроїв без слідів споруд навколо відомі на тому ж софіївськоборщагівському селищі, а народознавчі студії фіксують доволі широке існування надвірних печей, що виконували функції своєрідних літніх кухонь.

Перед початком робіт з реконструкції автори поставили перед собою **завдання** змоделювати конструкцію печі та перевірити функціональну спроможність зведеного опалювального пристрою. Тоді ж обрано об'єкт, який планувалося відтворити. Після цього проведено підготовку до моделювання, яка включала пошук і збір необхідних матеріалів (лоза, лес, солома, трава). Перед виготовленням печі здійснено вивчення досвіду моделювання печі у реконструйованому середньовічному житлі в Пересопниці та проведені консультації з фахівцями.

Сам експеримент містив кілька основних компонентів.

Облаштування місця. Оскільки експедиційний майданчик натурних реконструкцій обладнаний у лісовому масиві, перші кроки у відтворенні печі полягали у визначенні пожежобезпечної території і очищенні площі від шару хвої та трав'яної рослинності. Наступним стало викопування передпічної ями та створення сходів у її східній частині. Наявність цього елементу, який суттєво полегшує експлуатацію пристрою, простежений у багатьох опалювальних спорудах і у низці теплотехнічних, наприклад, гончарних горнах. Авторам невідомі випадки документування за результатами розкопок послідовності зведення самої печі та облаштування заглиблення перед її топкою: фіксується зазвичай співіснування цих двох компонентів. Та й загалом викопана до формування опалювальної споруди яма у долівці будівлі сприймалась би як заглиблення побутово-господарського призначення, що на етапі відсутності печі спричинила б інтерпретацію споруди як нежитлової, оскільки саме опалювальний пристрій слугує основним критерієм зарахування будівель до категорії жител. Водночас, на прикладі впущених у товщу ґрунту гончарних горен простежене одночасне існування двох заглиблень для власне теплотехнічної споруди і передгорнового щонайменше на етапі створення устя топкової камери, яке виходило до останнього. А зважаючи на практичність давнього населення, яке навряд чи проігнорувало б полегшення процесу формуванням тіла печі завдяки існуванню ями перед її челюстями, останнє було створене у першу чергу.

Формування череня. З урахуванням простежених у прототипах відбитків рослинних стебел у складі черенів, створення власне печі було розпочато з виготовлення спеціальної суміші, до якої, крім глини, входили також солома та трава. Сам черінь нараховував три шари: два власне череня і глиняний прошарок між ними. Перший пласт виготовлено із якісного замісу, після формування його було утрамбовано колодою. Другий був значно більше насичений повітрям. Суміш для його виконання була менш щільно замішана, ніж попередня, і, на відміну від першого, цей шар не утрамбовувався. Третій пласт був подібний до першого. Суттєво, що до складу череня, як це простежено у багатьох печах слов'яно-руської доби, зокрема і на поселенні у Софіївській Борщагівці, входила значна кількість битої кераміки (рисунок: 1).

Зведення тіла печі. Для формування стінок було створено каркас із розміщеної по периметру останніх лози діаметром до 0,02 м. Такий прийом цілком традиційний і простежений у тілі багатьох опалювальних і теплотехнічних пристроїв доби Київської Русі. Після цього методом клаптикового ліплення по спіралі знизу вгору із крупних масивів заготовленої суміші було сформовано нижню частину печі. У процесі зведення стінок задля їхньої міцності і кращого тримання форми використовувана маса у плані насичення



Експериментальна модель давньоруської печі у Ходосівці на етапі формування череня, зведення стін і жаровні та висихання завершеної конструкції







вологою поступово модернізувалась. Після часткового висихання і втрати пластичності, що займало кілька годин, описаним способом продовжувалося поступове наращування тіла до запроєктованих меж (рисунок: 2, 3).

Створення жаровні у складі опалювального пристрою. Наступний етап робіт полягав у ви-

готовленні верхньої частини печі. Залишки прутів каркасу, які виходили за межі склепіння, були обрізані і горизонтально укладені на верхній контур його стінок. На їхній основі поступово було зведено дно жаровні. На висихання глини у цій частині споруди було відведено найбільше часу. Після з'єднання дна жаровні зі склепінням тим само методом, що застосовувався до всієї конструкції, було виготовлено бортики жаровні.

Висушування і прогрівання моделі. На природне висихання печі згідно з планом було відведено три—чотири доби. Та оскільки моделювання здійснювалося на початку осені, на хід створення реконструкції суттєво впливав кліматичний чинник. Похолодання і тривалі дощі привели до необхідності позапланового просушування печі невеликою кількістю хмизу, яке тривало два дні. А за відсутності ідентичних давнім стаціонарних вітро-вологозахисних пристроїв для захисту споруди було створено тимчасове укриття. Наступним етапом після висихання тіла печі стало її прогрівання. Всього цей процес зайняв 14 годин. Після досягнення максимальної температури дерев'яний каркас повинен був частково або повністю вигоріти, але міцність самої конструкції на цьому етапі мала забезпечити часткова керамізація споруди. Остання полягала у тому, що глина у черені та стінках власне печі і жаровні спеклась і перестала бути пластичною. При цьому у споруді з'явились незначних розмірів наскрізні тріщини, які, щоправда, не несли загрози для стійкості конструкції. Їх появу спричинило недостатнє висихання тіла печі. Після завершення просушування споруда охолоджувалась, процес тривав добу.

Випробування пристрою. Перевірка функціональності зведеної споруди, тобто використання її за призначенням, полягало у приготування їжі всередині печі та сушінні продуктів на жаровні. Необхідного для цього температурного режиму дозволяло досягти використання звичайного хмизу. А на прикладі успішного виготовлення хліба, згідно з експериментальними програмами Житомирської експедиції, було перевірено придатність ходосівської моделі для випікання хлібців та коржів із пісного тіста.

Експеримент зайняв чотири тижні, і моделювання здійснювалось у період дощів, що, безсумнівно, призвело до збільшення часу для його виконання. На виготовлення печі використано близько 10 лантухів глини. Моделювання документувалось шляхом фото- та відео-фіксації, здійснювався хронометраж його етапів. Під час створення діючої моделі слов'яно-руської печі зафіксовані основні етапи зведення споруди, випробувано життєздатність конструкції і можливості експлуатації пристрою. Перевірено основні спостереження та припущення стосовно матеріалів і способів формування окремих конструктивних елементів печі. Відповідно завдання першого етапу поставленого експерименту цілком обґрунтовано можна вважати виконаним.

Подальші дослідження вбачаються у продовженні випробування споруди для приготування різних страв, визначення їхніх обсягів, тривалості експлуатації пристрою у різних режимах, частоти використання, зведення вітро-вологозахисних конструкцій над піччю і навколо.

ШАНОВНІ КОЛЕГИ

Користуючись нагодою, щиро дякуємо вам за своєчасну плідну співпрацю. Журнал «*Археологічні дослідження в Україні*» нині намагається встановити сталий графік опрацювання матеріалів, за якого в ідеальному варіанті кожне нове видання має виходити не пізніше першого «активного польового» місяця — у червні.

Для цього за рік, що минув, ми з вами плідно попрацювали: найактивніші автори здали статті ще минулоріч. Завчасна й поступова здача уможливила й завчасне поступове опрацювання матеріалів. Щиро сподіваємось, що такий підхід разом із вами ми зможемо зберегти й розвинути й надалі.

У зв'язку з цим, просимо шановних авторів не баритись зі здачею своїх матеріалів, і за можливості готувати й надсилати їх якомога швидше по завершенні археологічних робіт. Якщо шановні автори зможуть вчиняти саме так, а «останні» матеріали надходитимуть не пізніше квітня, редакція журналу докладатиме максимум зусиль, щоб порадувати авторів і читачів свіжим випуском до початку активного польового сезону.

* * *

Також, після певної «серії експериментів» із обсягами матеріалів, пропонуємо зупинитись на певних оптимальних показниках, а саме.

• Можливий обсяг текстів — до 10 (+1) сторінок = до 20 (+2) тис. знаків.

• Можливий обсяг рисунків — до 5 (6) рисунків, себто — співвідношення до тексту не менш як 1 : 2.

Щиро сподіваємось на подальшу плідну своєчасну співпрацю.

З повагою,
РЕДАКЦІЯ